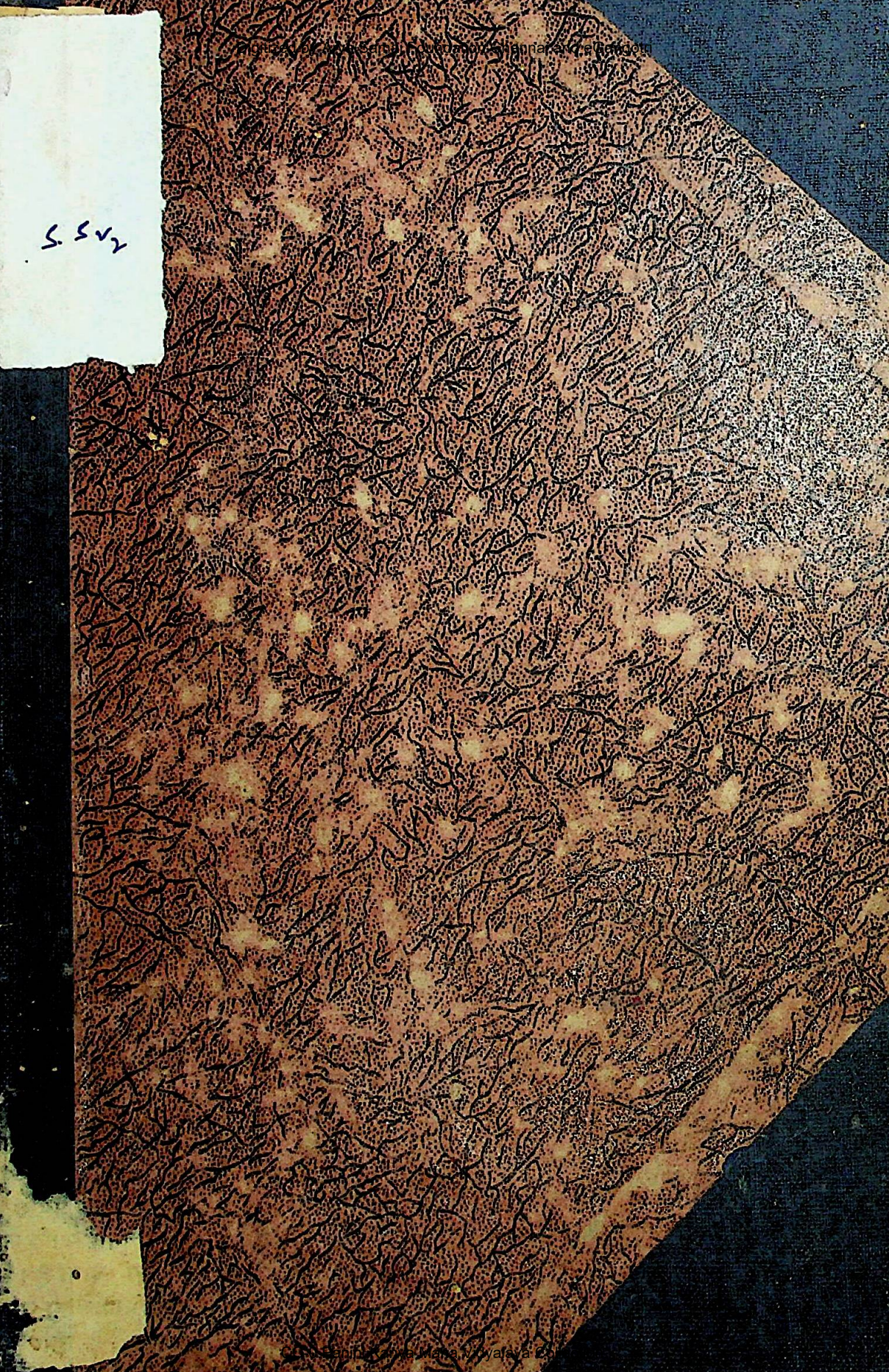

5.5v₂

१—सूक्त विवरण, अथर्ववेद, काण्ड १०

Digitized by eGangotri Foundation, Kanpur and eGangotri

सूक्त	सूक्त के प्रथम पद	देवता		
१	यां कल्पयन्ति वहतौ	कल्यादूषण	राजा का कर्त्तव्य दण्ड	निचई महावृहती आदि
२	केन पाष्णीं आभृते	प्रजापति वा ब्रह्म	मनुष्य शरीर की महिमा	त्रिष्टुप् आदि
३	अयं मे वरणो मणिः	वरण	सब सम्पत्ति पाना	अनुष्टुप् आदि
४	इन्द्रस्य प्रथमो रथो	इन्द्र, वा प्रजापति	दोषों का नाश	पथ्या पङ्क्ति आदि
५ (१)	इन्द्रस्यौज स्थेन्द्र १-२४	आपः	विद्वानों का कर्त्तव्य	आर्षी पङ्क्ति आदि
(२)	विष्णोः कमोऽसि २५-३६	विष्णु	विद्वानों का कर्त्तव्य	शक्वरी आदि
(३)	सूर्यस्यावृत ३७-४१	मन्त्रोक्त	विद्वानों का कर्त्तव्य	अनुष्टुप् आदि
(४)	यं वयं सृगयामहे ४२-५०	प्रजापति	शत्रुओं का नाश	अनुष्टुप् आदि
६	अरातीयो भ्रातृव्यस्य	वृहस्पति आदि	सब कामनाओं की सिद्धि	गायत्री आदि
७	कस्मिन्नङ्गे तपो	स्कम्भ ब्रह्म	ब्रह्म के स्वरूप का विचार	जगती आदि
८	यो भूतं च भव्यं च	आत्मा	परमात्मा और जीवात्मा	उपरिष्ठाद् विराड् बृहती आदि
९	अद्यायतामपि नद्या	शतौदना	वेदवाणी की महिमा	भुरिक्त्रिष्टुप् आदि
१०	नमस्ते जायमानायै	वशा	ईश्वर शक्ति की महिमा	अनुष्टुप् आदि

२—अथर्ववेद काण्ड १० के मन्त्र अन्य वेदों में सम्पूर्ण वा कुछ भेद से

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्ववेद (काण्ड १०) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद, मण्डल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद, अध्याय, मन्त्र	सामवेद, पूर्वाचिक, उत्तराचिक, इत्यादि-
१	द्वादश प्रथयश्चक्र	८।४	१।१६४।४८		
२	प्रजापतिश्चरति गर्भे	८।१३		३१।१६	
३	निवेशनः स गमनां	८।४२	१०।१३६।३	१२।६६	

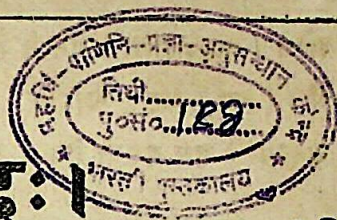

॥ ओ३म् ॥

अथर्ववेदः ।

३३/५

दशमं काण्डम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १ ॥

१-३२ ॥ कृत्यादूषणं देवता ॥ १ निचृद् महावृहती; २ त्रिपाद् विराड्-
गायत्री; ३, ५—८, १०, ११, १४, २१, २६, २७, ३०, ३१ अनुष्टुप्; ४ निचृदनु-
ष्टुप्; ६ पथ्या पङ्क्तिः; १२ अनुष्टुब्गर्भा त्रिष्टुप्; १३, २५ उरोवृहती; १५, १६
जगती; १६, १८ त्रिष्टुप्; १७ भूरिक् प्रस्तारपङ्क्तिः; २०, २४ प्रस्तारपङ्क्तिः;
२२ साम्नी त्रिष्टुप्; २३ स्वराड् गायत्री, २८ गायत्री, २६ ज्योतिष्मती जगती,
३२ अतिजगती ॥

राजकर्त्तव्यदण्डोपदेशः—राजा के कर्त्तव्य दण्ड का उपदेश ॥

यां कल्पयन्ति बहुतौ वधूमिव विश्वरूपां हस्तकृतां चिकि-
त्सवः । साराद्दे त्वप नुदाम एनाम् ॥ १ ॥

याम् । कल्पयन्ति । बहुतौ । वधूस्-इव । विश्व-रूपां ।
हस्त-कृताम् । चिकित्सवः ॥ सा । आरात् । एतु । अप ।
नुदामः । एनाम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस (विश्वरूपाम्) अनेक रूप वाली, (हस्तकृ-
ताम्) हाथों से की हुई [हिंसा किया] को (चिकित्सवः) संशय करने वाले

१—(याम्) कृत्याम् । हिंसाक्रियाम् (कल्पयन्ति) रचयन्ति । संस्कुर्व-
न्ति (बहुतौ) अ० ३ । ३१ । ५ । वह—चतु । विवादे (वधूम्) अ० १ । १ । २ ।

लोग (कल्पयन्ति) बनाते हैं, (इव) जैसे (वधूम्) वधू को (वहती) विवाह में । (सा) वह (आरात्) दूर (एतु) चली जावे, (एनाम्) इसको (अप-नुदामः) हम हटाते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य छल करके देखने में सुखद और भीतर से दुःख-दायी काम करें, राजा उसका यथावत् प्रतीकार करे ॥ १ ॥

शीर्षण्वती नृस्वती कर्णिनी कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।
सारादे त्वप नुदाम एनाम् ॥ २ ॥

शीर्ष-ण्वती । नृस्वती । कर्णिनी । कृत्या-कृता । सम्-भृता ।
विश्व-रूपा ॥ सा । आरात् । एतु । अप । नुदामः । एनाम् । २ ॥

भाषार्थ—(शीर्षण्वती) शिर सम्बन्धी, (नृस्वती) नाक सम्बन्धी, (कर्णिनी) कान सम्बन्धी [जो हिंसा क्रिया] (कृत्याकृता) हिंसा करने वाले पुरुष द्वारा (संभृता) साधी गई (विश्वरूपा) अनेक रूप वाली है । (सा) वह (आरात्) दूर (एतु) चली जावे, (एनाम्) इसको (अप नुदामः) हम हटाते हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—प्रजा के शरीरों को कष्ट देनेवाले उत्पातियों को यथावत् दण्ड दिया जावे ॥ २ ॥

नवोढां जायाम् (इव) यथा (विश्वरूपाम्) अनेकविधाम् (हस्तकृताम्) हस्तेन निष्पादिताम् (चिकित्सवः) कित संशये रोगापनयने च—स्वार्थे सन्, उपत्ययः । संशयशीलाः (सा) हिंसाक्रिया (आरात्) दूरे (एतु) गच्छतु (अप नुदामः) दूरे प्रेर्यामः (एनाम्) हिंसाक्रियाम् ॥

२—(शीर्षण्वती) तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । पा० ५ । २ । ६५ । शिरः सम्बन्धिनी (नृस्वती) नासासम्बन्धिनी (कर्णिनी) श्रोत्रसम्बन्धिनी हिंसा (कृत्याकृता) अ० ४ । ६ । ५ । कृञ् हिंसायाम्—क्यप्, तुक् + डुकृञ् करणे—किप्, तुक् । हिंसाकारकेण (संभृता) निष्पादिता (विश्वरूपा) अनेकविधा । इतरत् पूर्ववत्—म० १ ॥

शूद्रकृता राजकृता स्त्रीकृता ब्रह्मभिः कृता । जाया पत्या
नुत्तेव कर्तारं बन्धुच्छतु ॥ ३ ॥

शूद्र-कृता । राज-कृता । स्त्री-कृता । ब्रह्म-भिः । कृता ॥
जाया । पत्या । नुत्ता-इव । कर्तारिम् । बन्धु' । च्छतु ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(शूद्रकृता) शूद्रों के लिये की हुई, (राजकृता) राजाओं के लिये की हुई, (स्त्रीकृता) स्त्रियों के लिये की हुई, (ब्रह्मभिः = ब्रह्मभ्यः) ब्राह्मणों के लिये (कृता) की हुई [हिंसा क्रिया] (कर्तारम्) हिंसक पुरुष को (बन्धु) बन्धन समान (च्छतु) चली जावे, (इव) जैसे (पत्या) पतिकरके (नुत्ता) दूर की गई (जाया) पत्नी ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो दुष्कर्मी शूद्र, स्त्रिय, स्त्री और विद्वानों पर अत्याचार करे, राजा उनको इस प्रकार बन्धन में करे, जैसे पति से निकाली गयी व्यभिचारिणी स्त्री बन्धन में की जाती है ॥ ३ ॥

अनयाहमोषध्या सर्वाः कृत्या अदूदुषम् । यां क्षेत्रे चक्रुर्यां
गोषु यां वा ते पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अनया । अहम् । ओषध्या । सर्वाः । कृत्याः । अदूदुषम् ॥
याम् । क्षेत्रे । चक्रुः । याम् । गोषु' । याम् । वा । ते ।
पुरुषेषु ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैंने (अनया ओषध्या) इस ओषधि रूप [तापनाशक तुल्य राजा] के साथ (सर्वाः कृत्याः) सब हिंसाओं को (अदूदुषम्)

३—(शूद्रकृता) शूद्राथ कृता (राजकृता) राजभ्यो निष्पादिता (स्त्रीकृता) स्त्रीभ्यः साधिता (ब्रह्मभिः) सुपां सुपो भवन्ति । वा० पा० ७ । १ । ३६ । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । ब्रह्मभ्यः वेदज्ञानिभ्यः (कृता) (जाया) दुष्टा भार्या (पत्या) स्वामिना (नुत्ता) दूरीकृता (इव) यथा (कर्तारम्) कृञ् हिंसायाम्—तृच् । हिंसकम् (बन्धु) बन्धनं यथा (च्छतु) गच्छतु ॥

४—(कृत्याः) कृञ् हिंसायाम्—क्यप् तुक् च । हिंसाः । अन्यद् व्याख्यातम् अ० ४ । १८ । ५ ॥

खण्डित कर दिया है, (याम्) जिस [हिंसा] को (क्षेत्रे) खेत में, अथवा (याम्) जिसको (गोषु) गौश्रौं में (वा) अथवा (याम्) जिसको (ते) तेरे (पुरुषेषु) पुरुषों में (चक्रुः) उन लोगों ने किया था ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो दुष्ट लोग प्रजा को किसी प्रकार से सतावें, प्रजा गए और राजपुरुष मिलकर दुष्टों का नाश करें ॥ ४ ॥

यह मन्त्र आचुका है—अ० ४।१८।५ ॥

अघमस्तवचकृते शपथः शपथीयते । प्रत्यक् प्रतिप्रहियमो यथा कृत्याकृतं हनत् ॥ ५ ॥

अघम् । अस्तु । अघ-कृते । शपथः । शपथी-यते ॥ प्रत्यक् । प्रति-प्रहियमः । यथा । कृत्या-कृतम् । हनत् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अघम्) बुराई (अघकृते) बुराई करने वाले को और (शपथः) शाप (शपथीयते) शाप करने वाले को (अस्तु) होवे । [उस दुष्ट कर्म को] (प्रत्यक्) पीछे की ओर (प्रतिप्रहियमः) हम हटा देते हैं (यथा) जिस से [वह दुष्ट कर्म] (कृत्याकृतम्) हिंसा करने वाले को (हनत्) मारे ॥ ५ ॥

भावार्थ—दुष्कर्मी कटुभाषी दुष्ट को यथानीति दण्ड दिया जावे ॥ ५ ॥

प्रतीचीनं आङ्गिरसोऽध्यक्षो नः पुरोहितः । प्रतीचीः कृत्या आकृत्यामून् कृत्याकृतो जहि ॥ ६ ॥

प्रतीचीनः । आङ्गिरसः । अधि-अक्षः । नः । पुरः-हितः ॥ प्रतीचीः । कृत्याः । आ-कृत्य । अमून् । कृत्या-कृतः । जहि ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(प्रतीचीनः) प्रत्यक्ष चलने वाला, (आङ्गिरसः) वेदों का जानने वाला (नः) हमारा (अध्यक्षः) अध्यक्ष और (पुरोहितः) पुरोहित

५—(अघम्) पापम् (अस्तु) (अघकृते) पापकारिणे शपथः) शापः । दुर्वचनम् (शपथीयते) शपथ—क्यच्, शत् । शापकारिणे (प्रत्यक्) प्रतिकूल-गमनम् (प्रतिप्रहियमः) हि गतिवृद्धयोः । प्रतिकूलं गमयामः (यथा) येन प्रकारेण (कृत्याकृतम्) हिंसाकारिणम् (हनत्) हन्यात् ॥

६—(प्रतीचीनः) अ० ४।३२।६ । प्रत्यक्षं गच्छन् (आङ्गिरसः) अ० २।१२।४ । तदधीते तद्वेद । पा० ४।२।५४ । इत्यण् । अङ्गिरसां वेदानां ज्ञाता

[अग्रगामी] तू (कृत्याः) हिंसाओं को (प्रतीचीः) प्रतिकूलगति (आकृत्य) सर्वथा करके (अमून) उन (कृत्याकृतः) हिंसाकारियों को (जहि) मार डाल ॥६॥

भाषार्थ—वेद ज्ञाता नीतिनिपुण पुरुष दुराचोरियों को यथावत् अनुसन्धान करके दण्ड देवे ॥ ६ ॥

यस्तुवाच परे हीति प्रतिकूलमुदाय्यम् । तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व मास्मानिच्छो अनागसः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । उवाच । परा । इहि । इति । प्रति-कूलम् । उत्-
आय्यम् ॥ तम् । कृत्ये । अभि-निवर्तस्व । मा । अस्मान् ।
इच्छुः । अनागसः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यः) जिस [दुष्ट] ने (त्वा) तुझसे (उवाच) कहा—“(उदा-
य्यम्) उदय को प्राप्त हुये (प्रतिकूलम्) विरुद्ध पक्षवाले शत्रु को (परा इहि इति)
जाकर प्राप्त हो ” । (कृत्ये) हे हिंसा क्रिया ! (तम्) उसकी ओर (अभिनि-
वर्तस्व) लौटकर जा, (अस्मान्) हम (अनागसः) निर्दोषियों को (मा इच्छुः)
मत चाह ॥ ७ ॥

भाषार्थ—जो दुष्ट जन धर्मात्माओं को शत्रु जान कर सतावें, उन्हें पूरा
पूरा दण्ड मिले ॥ ७ ॥

यस्ते परेषु सन्दुधौ रयस्यैवर्भुर्धिया । तं गच्छ तत्र तेऽयं न-
मस्मात्तस्तेऽयं जनः ॥ ८ ॥

(अध्यक्षः) अधिपतिः (नः) अस्माकम् (पुरोहितः) अ० ३ । १६ । १ ।
अग्रेसरः (प्रतीचीः) प्रतिकूलगतीः (कृत्याः) म० ४ । हिंसाः (आकृत्य)
निष्पाद्य (अमून) (कृत्याकृतः) म० २ । हिंसाकर्तृन् (जहि) मारय ॥

७—(यः) शत्रुः (त्वा) त्वाम् (उवाच) कथितवान् (परा) दूरे (इहि)
प्राप्नुहि (इति) वाक्यसमाप्तौ (प्रतिकूलम्) विरुद्धपक्षवन्तं शत्रुम् (उदाय्यम्)
उत् + आय-यत् । उदयं गच्छन्तम् (तम्) शत्रुम् (कृत्ये) म० ४ । हे हिंसा-
क्रिये (अभिनिवर्तस्व) अभितो निवर्त्य प्राप्नुहि (मा इच्छुः) मा वाञ्छ (अना-
गसः) निर्दोषान् ॥

यः । ते । परुषि । सुस्-दुधौ । रथस्य-इव । ऋभुः । धिया ॥
तम् । गुच्छ । तत्र । ते । अयनम् । अज्ञातः । ते । अयम् ।
जनः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[हे हिंसा क्रिया !] (यः) जिस [शत्रु] ने (ते) तेरे
(परुषि) जोड़ों को (सन्दधौ) जोड़ा था, (इव) जैसे (ऋभुः) बुद्धिमान्
[शिल्पी] (रथस्य) रथ के [जोड़ों को] (धिया) अपनी बुद्धि से । (तम्)
उसको (गुच्छ) गड़ुच, (तत्र) वहां पर (ते) तेरा (अयनम्) घर है, (अयम्)
यह (जनः) पुरुष (ते) तेरा (अज्ञातः) अनजान [होवे] ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य प्रपंच रचकर प्रजा जनों को गुप्त रीति से सतावे
उन्हें दण्ड दिया जावे ॥ ८ ॥

ये त्वा कृत्वालेभिरे विद्वला अभिचारिणः । शुंभवीशुदं
कृत्यादूषणं प्रतिवृत्तं पुनःसुरं तेन त्वा स्तपयामसि ॥ ८ ॥
ये । त्वा । कृत्वा । आ-ले-भिरे । विद्वलाः । अभि-चारिणः ॥
शुम्-भु । इदम् । कृत्या-दूषणम् । प्रति-वृत्तम् । पुनः-सुरम् ।
तेन । त्वा । स्तपयामसि ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[हे हिंसा !] (ये) जिन (विद्वलाः) दुःखदायी, (अभि-
चारिणः) विरुद्ध आचारण वालों ने (त्वा) तुझे (कृत्वा) बनाकर (आलेभिरे)
ग्रहण किया था । (इदम्) यह (शुंभु) सुखदायी (कृत्यादूषणम्) हिंसा का

८—(यः) शत्रुः (ते) तव (परुषि) अवयवान् (सन्दधौ) संयोजित-
वान् (रथस्य) (इव) (ऋभुः) अ० १ । २ । ३ । मेधावी-निघ० ३ । १५ ।
शिल्पी (धिया) बुद्ध्या (तम्) शत्रुम् (गुच्छ) प्रामुहि (तत्र) (ते) तव
(अयनम्) गृहम् (अज्ञातः) अपरिचितः (अयम्) (जनः) ॥

९—(ये) (त्वा) त्वां कृत्याम् (आलेभिरे) गृहीतवन्तः (विद्वलाः)
सानसि वर्णसि० । उ० ४ । १०७ । विद्व ज्ञाने वेदनायां च—बलच्, गुणाभावः ।
वेदनाशीलाः । दुःखदायिनः (अभिचारिणः) विरुद्धाचाराः (शुम्भु) शान्तिकरम्

खण्डन [उनके लिये] (पुनः सरम्) अवश्य ज्ञान कराने वाला (प्रतिवर्त्म) प्रत्यक्ष मार्ग है । (तेन) उसी [कारण] से (त्वा) तुझे (स्नपयामसि) हम शुद्ध करते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—राजा दुराचारियों को ऐसी उत्तम नीति से सुधारे कि उन के आचार विचार फिर धार्मिक हो जावें ॥ ६ ॥

यद् दुर्भगां प्रस्त्रपितां मृतवत्सामुपेयिम ।

अपैतु सर्वं मत् पापं द्रविणं मोप तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

यत् । दुः-भगां । प्र-स्त्रपिताम् । मृत-वत्साम् । उप-एयिम ॥
अपै । एतु । सर्वम् । मत् । पापम् । द्रविणम् । मो । उपै ।
तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

भाषार्थ—(यत्) यदि (दुर्भगाम्) दुर्भाग्य वाली, [अथवा] (स्न-पिताम्) शुद्ध आचरण वाली, [अथवा] (मृतवत्साम्) मरे बच्चे वाली [शोकातुर स्त्री] के (उपेयिम) हम पास गये हैं । (सर्वम्) सब (पापम्) पाप (मत्) मुझ से (अपैतु) हट जावे, (द्रविणम्) बल (मा) मुझको (उप तिष्ठतु) प्राप्त हो ॥ १० ॥

भावार्थ—जो मनुष्य से दुष्कर्म हो जावे वह यथावत् दण्ड भोगकर धर्म में प्रवृत्त होकर सुखी होवे ॥ १० ॥

यत् ते पितृभ्यो ददतो युञ्जे वा नाम जगृहुः ।

सुदे श्यात् सर्वस्मात् पापादिमा मुञ्चन्तु त्वौषधीः ॥ ११ ॥

(इदम्) (कृत्यादूषणम्) हिंसाखण्डनम् (प्रतिवर्त्म) प्रत्यक्षमार्गः (पुनः सरम्) पुनः अवधारणे + स्र गतौ-अच् । निश्चयेन सरो ज्ञानं यस्मात् तत् (तेन) कारणेन (त्वा) त्वां कृत्याम् (स्नपयामसि) स्नपयामः । शोधयामः ॥

१०—(यत्) यदि (दुर्भगाम्) दुर्भाग्यवतीम् (स्नपिताम्) शोधिताम् शुद्धाचाराम् (मृतवत्साम्) मृतबालकाम् । शोकग्रस्तामित्यर्थः (उपेयिम) उप + आङ्-ईयिम । वयं प्राप्तवन्तः (अपैतु) दूरे गच्छतु (सर्वम्) (मत्) मत्तः (पापम्) अनिष्टदुःखम् (द्रविणम्) बलम् (मा) माम् (उप तिष्ठतु) प्राप्तोतु ॥

यत् । ते । पितृभ्यः । ददतः । यज्ञे । वा । नाम । जगृहुः ॥
सुस्-देश्यात् । सर्वस्मात् । पापात् । इमाः । मुञ्चन्तु । त्वा ।
ओषधीः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(यत्) यदि (यज्ञे) यज्ञ [श्रेष्ठ कर्म करने] में (पितृभ्यः) पितरों [माता पिता आचार्य आदि] को (ददतः) दान करते हुये (ते) तेरा (नाम वा) नाम (जगृहुः) उन्होंने लिया है । (सर्वस्मात्) [उनके] प्रत्येक (संदेश्यात्) अभीष्ट (पापात्) पाप से (इमाः) यह (ओषधीः) ओषधियां [ओषधि रूप दुःख नाशक विद्वान् पुरुष] (त्वा) तुझको (मुञ्चन्तु) मुक्त करें ॥ ११ ॥

भावार्थ—यदि कोई पुरुष किसी सत्पुरुष को दान आदि शुभकर्म में मिथ्या दोष लगावें, विद्वान् लोग यथायोग्य अनुसन्धान करके उस दोष से उसे मुक्त करें ॥ ११ ॥

देवै नृसात् पित्र्यान्नामग्राहात् संदेश्यादभिनिष्कृतात् । मु-
ञ्चन्तु त्वा वीरुधो वीर्येण ब्रह्मण ऋग्भिः पर्यसु ऋषीणां १२
देव-नृसात् । पित्र्यात् । नाम-ग्राहात् । सुस्-देश्यात् ।
अभि-निष्कृतात् ॥ मुञ्चन्तु । त्वा । वीरुधः । वीर्येण । ब्र-
ह्मणा । ऋक्-भिः । पर्यसा । ऋषीणां ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(देवै नृसात्) विजयी पुरुषों के लिये पाप से, (पित्र्यात्) पितरों [माता पिता गुरु आदि] के लिये पाप से, (संदेश्यात्) अभीष्ट और

११—(यत्) यदि (ते) तब (पितृभ्यः) मातापितृगुर्वादिभ्यः (ददतः) दानशीलस्य (यज्ञे) धर्मकर्मणि (वा) पादपूरणे (नाम) मिथ्यापवादम् (जगृहुः) गृहीतवन्तः । आरोपितवन्तः (संदेश्यात्) दिश दाने-एयत् । अभिलषितात् । अभीष्टात् (सर्वस्मात्) (पापात्) (इमाः) (मुञ्चन्तु) वियो-जयन्तु (त्वा) (ओषधीः) ओषधयः । ओषधिवत् तापनाशका विद्वांसः ॥

१२—(देवै नृसात्) विजिगीषून् प्रति पापात् (पित्र्यात्) अ० ६ । १२० । २ । पितृन् प्रति पापात् (नामग्राहात्) मिथ्यापवादात् (संदेश्यात्) म० ११ । अभी-

(अभिनिष्कृतात्) प्रतिकूल सिद्ध किये हुये (नामग्राहात्) नामग्रहण से (वीरुधः) ओषधे [ओषधिसमान उपकारी लोग] (त्वा) तुझ को (वीर्येण) अपने सामर्थ्य द्वारा, (ब्रह्मणा) तप द्वारा, (ऋग्भिः) वेदवाणियों द्वारा और (ऋषीणाम्) ऋषियों के (पयसा) ज्ञान द्वारा (मुञ्चन्तु) मुक्त करें ॥ १२ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग दुष्कर्मियों को धर्मानुसार दण्ड देकर और यथावत् वेदादि शास्त्रों के उपदेशसे उनको उनके दुष्ट स्वभावों से छोड़ावे ॥ १२ ॥

यथा वातश्च्यवयति भूम्या रेणुसन्तरिक्षाच्चाभ्रम् ।

एवा मत् सर्वं दुर्भूतं ब्रह्मनुत्तमपायति ॥ १३ ॥

यथा । वातः । च्यवयति । भूम्याः । रेणुम् । अन्तरिक्षात् ।

च । अभ्रम् ॥ एव । मत् । सर्वम् । दुः-भूतम् । ब्रह्म-नुत्तम् ।

अप । अयति ॥ १३ ॥

साधार्थ—(यथा) जैसे (वातः) वायु (भूम्याः) भूमि से (रेणुम्) रेणु [धूलि] को (च) और (अन्तरिक्षात्) आकाश से (अभ्रम्) मेघ को (च्यवयति) सरका देता है । (एव) वैसे ही (मत्) मुझ से (सर्वम्) सब (ब्रह्मनुत्तम्) ब्रह्मणों द्वारा हटाया गया (दुर्भूतम्) पाप (अप अयति) दूर चला जावे ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्य सदुपदेश पाकर पाप कर्म छोड़ने में शीघ्रता करे ॥ १३ ॥
अप काम नानन्दती विनद्धा गर्दभीव ।

कर्तृन् नक्षस्वेतो नुत्ता ब्रह्मणा वीर्यावता ॥ १४ ॥

व्यात् (अभिनिष्कृतात्) प्रतिकूल साधितात् (मुञ्चन्तु) (त्वा) (वीरुधः) ओषधिवदुपकारिणः (वीर्येण) स्वसामर्थ्येन (ब्रह्मणा) तपसा (ऋग्भिः) वेद-वाग्भिः (पयसा) पय गतौ—अमुन् । ज्ञानेन (ऋषीणाम्) कृतसाक्षात् धर्मणाम् ॥

१३—(यथा) येन प्रकारेण (वातः) वायुः (च्यवयति) अपगमयति (भूम्याः) (रेणुम्) अजिवृरीभ्यो निच्च । उ० ३ । ३८ । री गतिरेषणयोः—णु । धूलिम् (अन्तरिक्षात्) आकाशात् (च) (अभ्रम्) मेघम् (एव) एवम् (मत्) मत्तः (सर्वम्) (दुर्भूतम्) पापम् । दुःखम् (ब्रह्मनुत्तम्) ब्रह्मभिर्वेदविद्भिः प्रेरितम् (अप अयति) नश्यतु ॥

अप । क्राम् । नानदती । वि-नद्धा । गर्दभी-इव ॥

कर्तृन् । नक्षस्व । इतः । नुत्ता । ब्रह्मणा । वीर्य-वता ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(विनद्धा) खुली हुई, (गर्दभी इव) गदही के समान (नानदती) अति रेंकती हुई तू (अप क्राम) भाग जा । (वीर्यवता) पराक्रमी (ब्रह्मणा) ब्रह्मज्ञानी करके (इतः) यहां से (नुत्ता) निकाली हुई तू (कर्तृन्) हिंसकों में (नक्षस्व) पड़ुंछ ॥ १४ ॥

भावार्थ—नीति निपुण लोगों के उपाय से हिंसक लोग आपस में विरोध करके निर्बल हो जावें ॥ १४ ॥

अयं पन्थाः कृत्येति त्वा नयामोऽभिप्रहितां प्रति त्वा प्र
हियमः । तेनाभि याहि भञ्जत्यनस्वतीव वाहिनीं विश्वरूपा
कुरुटिनी ॥ १५ ॥

अयम् । पन्थाः । कृत्ये । इति । त्वा । नयामः । अभि-प्रहि-
ताम् । प्रति । त्वा । प्र । हियमः ॥ तेन । अभि । याहि ।
भञ्जती । अनस्वती-इव । वाहिनी । विश्व-रूपा । कुरुटिनी ॥ १५

भाषार्थ—“(कृत्ये) हे हिंसा ! [अर्थात् हिंसक] (अयम् पन्थाः इति) यह मार्ग है”—(त्वा) तुझे (नयामः) हम ले चलते हैं, (अभिप्रहिताम्) [हमारे] प्रतिकूल भेजी हुई (त्वा) तुझ को (प्रति) उलटा (प्र हियमः) हम हटाते हैं । (तेन) उसी [मार्ग] से (भञ्जती) दूटती हुई तू [उन पर]

१४—(अप क्राम) दूरं गच्छ (नानदती) एव अव्यक्ते शब्दे यङ्लुकि-
शत् । भृशं ध्वनिं कुर्वती (विनद्धा) वियुक्ता (गर्दभी) गर्द रवे-अभच् । रासभी
(इव) यथा (कर्तृन्) म० ३ । हिंसकान् (नक्षस्व) गच्छ (इतः) अस्मात्
स्थानात् (नुत्ता) वहिष्कृता (ब्रह्मणा) चतुर्वेदिना (वीर्यवता) पराक्रमिणा ॥

१५—(अयम्) (पन्थाः) मार्गः (कृत्ये) हे हिंसाक्रिये (इति) वाक्य-
समाप्तौ (त्वा) त्वाम् (नयामः) प्रापयामः (अभिप्रहिताम्) अस्मान् प्रति
प्रेषिताम् (प्रति) प्रतिकूलम् (त्वा) (प्र) (हियमः) प्रेरयामः (तेन) (अभि
याहि) तान् प्रति गच्छ (भञ्जती) भञ्जनं कुर्वती (अनस्वती) रथैर्युक्ता (इव)

(अभि याहि) चढ़ाई कर, (इव) जैसे (अनस्वती) बहुत रथों वाली, (विश्वरूपा) सब अङ्गों [हाथी, घोड़ों आदि] वाली (कुरुटिनी) बाँकेपन से रोकनेवाली (वाहिनी) सेना [चढ़ाई करती है] ॥ १५ ॥

भावार्थ—नीतिमान् सेनापति अपने पराक्रम से शत्रुसेना में शीघ्र हल-चल मचा देवे कि वे आपस में लड़ने लगे ॥ १५ ॥

पराक् ते ज्योतिरपथं ते अर्वाग्न्यत्रास्मदयना कृणुष्व ।
परैणेहि नवतिं नाव्याः अति दुर्गाः स्त्रोत्या मा क्षणिष्ठाः
परैहि ॥ १६ ॥

पराक् । ते । ज्योतिः । अपथम् । ते । अर्वाक् । अन्यत्र ।
अस्मत् । अयना । कृणुष्व ॥ परैण । इहि । नवतिम् । ना-
व्याः । अति । दुः-गाः । स्त्रोत्याः । मा । क्षणिष्ठाः । परा ।
इहि ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(पराक्) आगे की ओर (ते) तेरे लिये (ज्योतिः) ज्योति
[अग्नि आदि प्रकाश] है, (अर्वाक्) इस ओर (ते) तेरे लिये (अपथम्)
मार्ग नहीं है, (अस्मत्) हम से (अन्यत्र) दूसरे स्थान में [अपने] (अयना)
मार्गों को (कृणुष्व) कर । (परैण) दूसरे [मार्ग] से (नवतिम्) नब्बे
[अर्थात् अनेक] (दुर्गाः) बड़ी कठिन, (नाव्याः) नावों से उतरने योग्य
(स्त्रोत्याः) नदियों को (अति) पार करके (इहि) जा, [हमको] (मा
क्षणिष्ठाः) मत घायल कर, (परा इहि) हट जा ॥ १६ ॥

यथा (वाहिनी) सेना (विश्वरूपा) सर्वाङ्गोपेता (कुरुटिनी) कु + रुट प्रति-
घाते भाषायां च-क, इति, डीप्, छान्दसो दीर्घः । कु कुटिलं प्रतिघातिनी,
अवरोधिका ॥

१६—(पराक्) अभिमुखम् (ते) तुभ्यम् (ज्योतिः) प्रकाशः (अपथम्)
पथो विभाषा । पा० ५ । ४ । ७२ । नञ् + पथिन्-अप्रत्ययः । अपथं नपुंसकम् ।
पा० २ । ४ । ३० । इति नपुंसकम् । मार्गाभावः । कुमार्गः (ते) तुभ्यम् (अर्वाक्)
अवरदेशे (अन्यत्र) (अस्मत्) (अयना) मार्गान् (कृणुष्व) कुरु (परैण)

भाषार्थ—चतुर सेनापति उचित व्यूह रचना से शत्रु सेना को आग्नेय आदि अस्त्र शस्त्रों द्वारा आगे पीछे से रोक दे और अपने बचाने के लिये पार्श्व मार्ग से उसे निकल जाने दे ॥ १६ ॥

वात इव वृक्षान् नि मृणीहि पादय मा गामश्वं पुरुषमुच्छिष्य
एषाम् । कर्तृन् निवृत्येतः कृत्येऽप्रजास्त्वाय बोधय ॥ १७ ॥

वातः-इव । वृक्षान् । नि । मृणीहि । पादय । मा । गाम् ।
अश्वम् । पुरुषम् । उत् । शिषः । एषाम् ॥ कर्तृन् । नि-वृत्य ।
इतः । कृत्ये । अप्रजाः-त्वाय । बोधय ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(कर्तृन्) हिंसकों को (नि मृणीहि) मार डाल और (पादय=पातय) गिरा दे, (वातः इव) जैसे वायु (वृक्षान्) वृक्षों को, (एषाम्) इनकी (गाम्) गौ, (अश्वम्) घोड़ा और (पुरुषम्) पुरुष को (मा उत् शिषः) मत छोड़ । (कृत्ये) हे हिंसा शील ! (इतः) यहां से (निवृत्य) लौट कर (अप्रजास्त्वाय) [उनकी] प्रजा [पुत्र, पौत्र, सेवक आदि] की हानि के लिये [उन्हें] (बोधय) जगा दे ॥ १७ ॥

भाषार्थ—सेनापति शत्रुओं को ऐसा हरा देवे कि वे सर्वथा उपायहीन और राज्यहीन हो जावें ॥ १७ ॥

यां ते बर्हिषि यां शशश्रुने क्षेत्रे कृत्यां वलुगं वा निचरुनुः ।

यथा (इहि) गच्छ (नवतिम्) बह्वीः—इत्यर्थः (नाव्याः) अ० ८ । ५ । १ ।
नौभितार्याः (अति) अतीत्य (दुर्गाः) दुर्गमनीयाः (स्तोत्र्याः) अ० १ । ३२ । ३ ।
जलप्रवाहाः (मा क्षणिष्ठाः) क्षण हिंसायाम्-लुङ् । मा हिंसीः (परा इहि)
दूरं गच्छ ॥

१७—(वातः) (इव) (वृक्षान्) (नि) नितराम् (मृणीहि) मारय
(पादय) तस्य दः । पातय (मा उत् शिषः) । अ० ६ । १२७ । १ । मोच्छेय
(गाम्) (अश्वम्) (पुरुषम्) (एषाम्) हिंसकानाम् (कर्तृन्) म० ३ ।
हिंसकान् (निवृत्य) परागत्य (इतः) अस्मात् स्थानात् (कृत्ये) हे हिंसा-
क्रिये (अप्रजास्त्वाय) अ० ८ । ६ । २६ । पुत्रपौत्रसेवकादिराहित्याय (बोधय)
विज्ञापय ॥

अग्नी वा त्वा गार्हपत्येऽभिचेरुः पाकसन्तं धीरतरा अनाग-
सम् ॥ १८ ॥

याम् । ते । बर्हिषि । याम् । श्मशाने । क्षेत्रे । कृत्याम् । बल-
गम् । वा । नि-चखनुः ॥ अग्नी । वा । त्वा । गार्ह-पत्ये । अभि-
चेरुः । पाकसम् । सन्तम् । धीर-तराः । अनागसम् ॥ १८ ॥

उपाहृतमनुबुद्धं निखातं वैरत्सार्यन्वविदाम् कर्त्रम् । तदेतु
यत् आभृतं तत्राश्व इव विवर्ततां हन्तु कृत्याकृतः प्रजास् १८
उप-आहृतम् । अनु-बुद्धम् । नि-खातम् । वैरम् । त्सारि ।
अनु । अविदाम् । कर्त्रम् ॥ तत् । एतु । यतः । आ-भृतम् ।
तत्र । अश्वः-इव । वि । वर्तताम् । हन्तु । कृत्या-कृतः ।
प्र-जास् ॥ १८ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्य !] (याम् याम्) जिस जिस (कृत्याम्) हिंसा
क्रिया को (वा) अथवा (बलगम्) गुप्त कर्म को (ते) तेरे (बर्हिषि) जल में,
(श्मशाने) मरघट में [अथवा] (क्षेत्रे) खेत में (धीरतराः) धीरों के दबाने
वालों ने (निचखनुः) दबा दिया है । (वा) अथवा (गार्हपत्ये) गृहपतियों
करके संयुक्त (अग्नी) अग्नि में (पाकम्) परिपक्व स्वभाववाले, (सन्तम्) सन्त
[सदाचारी] और (अनागसम्) निर्दोषी (त्वा) तेरे (अभिचेरुः) उन्होंने
विरुद्ध आचरण किया है ॥ १८ ॥

१८—(याम्) (ते) तव (बर्हिषि) अ० ५ । २२ । १ । जले—निघ०
१ । १३ (याम्) (श्मशाने) अ० ५ । ३१ । ८ । शवदाहस्थाने (क्षेत्रे) शस्योत्प-
त्तिस्थाने (कृत्याम्) हिंसाम् (बलगम्) अ० ५ । ३१ । ४ । आच्छादनम् ।
गुप्तकर्म (वा) (निचखनुः) अ० ५ । ३१ । ८ । निखातवन्तः (अग्नौ) (वा)
(त्वा) (गार्हपत्ये) अ० ६ । १२० । १ । गृहपतिभिः संयुक्ते (अभिचेरुः)
अ० ५ । ३० । २ । दुष्कृतवन्तः (पाकम्) अ० ६ । ६ । २२ । परिपक्वमनस्कम्
(सन्तम्) सदाचारिणम् (धीरतराः) धीर+तृ प्लवने अभिभवे च—अच् ।
धीराणां बुद्धिमतामभिभवितारः (अनागसम्) अ० ७ । ६ । ३ । अनपराधिनम् ॥

[उस] (अनुबुद्धम्) ताक लगाये गये, (उपाहतम्) प्रयोग किये गये, (निखातम्) दबाये गये [सुरंग, गढ़े आदि में छिपाये गये] (वैरम्) वैर रूप (त्सारि) टेढ़े (कर्त्रम्) कटार को (अनु अविदाम) हमने हूँद लिया है। (तत्) वह (एतु) चला जावे, (यतः) जहाँ से (आभृतम्) लाया गया है, (तत्र) वहाँ पर (अश्वः इव) घोड़े के समान (वि वर्तताम्) लौट जावे, (कृत्याकृतः) हिंसा करने वाले की (प्रजाम्) प्रजा [पुत्र, पौत्र, भृत्य आदि] को (हन्तु) मारे ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो शत्रु लोग जल आदि के उपयोगी स्थानमें प्रकट वा गुप्त खाई, सुरंग आदि बनाकर हानिकारक किया करें, चतुर सेनापति उन का खोज लगाकर उनको वैसी ही क्रियाओंसे विध्वंस करे ॥ १८, १६ ॥

इन मन्त्रों का मिलान करो—अथर्व० ५। ३१। ८, ६ ॥

स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्म ते कृत्ये यतिधा परूषि ।
उत्तिष्ठैव परेहीतोऽज्ञाते किमिहेच्छसि ॥ २० ॥ (२)

सु-आयसाः । असयः । सन्ति । नः । गृहे । विद्म । ते । कृत्ये ।
यति-धा । परूषि ॥ उत् । तिष्ठ । एव । परा । इहि । इतः ।
अज्ञाते । किम् । इह । इच्छसि ॥ २० ॥ (२)

भाषार्थ—(स्वायसाः) सुन्दर रीतिसे लोहे की बनी (असयः) तलवारें (नः गृहे) हमारे घर में (सन्ति) हैं, (कृत्ये) हे हिंसा क्रिया ! (ते)

१६—(उपाहतम्) प्रयुक्तम् (अनुबुद्धम्) अनुक्रमेण विचारितम् (निखातम्) खनित्वा स्थापितम् (वैरम्) द्वेषम् (त्सारि) त्सर छद्मगतौ—णिनि । वक्रम् (अनु) अनुसन्धानेन (अविदाम) विद्वत् लाभे—लुङ् । वयंप्राप्तवन्तः (कर्त्रम्) सर्वधातुभ्यः ष्टून् । उ० ४ । १५६ । कृती छेदने—ष्टून्, तलोपः । यद्वा, कृञ् हिंसायाम्—ष्टून् । कर्तनायुधम् । कृपाणम् (तत्) (एतु) (यतः) यस्मात् (आभृतम्) आहतम् (तत्र) (अश्वः इव) (वि वर्तताम्) विविधं वर्तनं करोतु (हन्तु) (कृत्याकृतः) म० २ । हिंसाकारकस्य (प्रजाम्) पुत्र-पौत्रभृत्यादिरूपाम् ॥

२०—(स्वायसाः) अयम्—अण । सु सुष्ठु अयसा लौहेन निर्मिताः (असयः) तरवारयः (सन्ति) (नः) अस्माकम् (गृहे) (विद्म) जानीमः

तेरे (परूषि) जोड़ों को, (यतिधा) जितने प्रकार के हैं, (विप्र) हम जानते हैं । (एव) वस (उत् तिष्ठ) खड़ी होजा, (इतः) यहां से (परा इहि) चली जा, (अज्ञाते) हे अपरिचित ! तू (इह) यहां (किम्) क्या (इच्छसि) चाहती है ॥ २० ॥

भावार्थ—सेनापति अच्छे २ अस्त्र शस्त्रों से शत्रुओं के अस्त्र शस्त्र और सेना का नाश करे, और अनजान पुरुष को न आने दे ॥ २० ॥

ग्रीवास्ते कृत्ये पादौ चापि कत्स्यामि निर्द्रव ।

इन्द्राग्नी अस्मान् रक्षतां यौ प्रजानौ प्रजावती ॥ २१ ॥

ग्रीवाः । ते । कृत्ये । पादौ । च । अपि । कत्स्यामि । निः ।

द्रव ॥ इन्द्राग्नी इति । अस्मान् । रक्षताम् । यौ । प्र-जानाम् ।

प्रजावती इति प्रजा-वती ॥ २१ ॥

भावार्थ—(कृत्ये) हे हिंसा क्रिया ! (ते) तेरी (ग्रीवाः) ग्रीवा की नाड़ियों (च) और (पादौ) दोनों पैरों को (अपि) भी (कत्स्यामि) मैं काटूंगा, (निः द्रव) निकल जा । (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि [के समान राजा और मन्त्री] (अस्मान्) हमारा (रक्षताम्) रक्षा करें, (यौ) जो दोनों (प्रजानाम्) प्रजाओं के बीच (प्रजावती) श्रेष्ठ प्रजा वाली [माता के तुल्य हैं] ॥ २१ ॥

भावार्थ—राजा और मन्त्री दुराचारियों के गले और पदादि अङ्ग कटवा कर प्रजा की सदा रक्षा करें ॥ २१ ॥

(ते) तव (कृत्ये) हे हिंसाक्रिये (यतिधा) यत्प्रकाराणि (परूषि) ग्रन्थीन् (वृत्तिष्ठ) (एव) अवश्यम् (परेहि) (इतः) (अज्ञाते) हे अपरिचिते हिंसे (किम्) (इह) (इच्छसि) आकाङ्क्षसि ॥

२१—(ग्रीवाः) कण्ठनाडीः (ते) तव (कृत्ये) हे हिंसाक्रिये (पादौ, च, अपि) (कत्स्यामि) छेत्स्यामि (निर्द्रव) निर्गच्छ (इन्द्राग्नी) वाय्वग्नि-तुल्यौ राजमन्त्रिणौ (अस्मान्) प्रजागणान् (रक्षताम्) (यौ) (प्रजानाम्) प्रजानां मध्ये (प्रजावती) श्रेष्ठप्रजायुक्ता माता यथा ॥

सोमो राजाधिपा मृडिता च भूतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥ २२ ॥
 सोमः । राजा । अधि-पाः । मृडिता । च । भूतस्य । नः ।
 पतयः । मृडयन्तु ॥ २२ ॥

भाषार्थ (सोमः) ऐश्वर्यवान् (राजा) राजा (अधिपाः) अधिक पालन करने वाला (च) और (मृडिता) सुख देने वाला है, (भूतस्य) संसार के (पतयः) पालन करने वाले [राजपुरुष] (नः) हमें (मृडयन्तु) सुख देते रहें ॥ २२ ॥

भावार्थ—राजा और राजपुरुष प्रजा को सुख पहुंचाने में सदा तत्पर रहें ॥ २२ ॥

भवाशुर्विवस्यतां पापकृते कृत्याकृते ।
 दुष्कृते विद्युतं देवहेतिस् ॥ २३ ॥
 भवाशुर्वी । अस्यताम् । पाप-कृते । कृत्या-कृते ॥
 दुः-कृते । वि-द्युतम् । देव-हेतिस् ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(भवाशुर्वी) सुख देने वाले और दुःख नाश करने वाले [राजा और मन्त्री दोनों] (पापकृते) पाप करने वाले (कृत्याकृते) हिंसा करने वाले और (दुष्कृते) दुष्कर्मी पुरुष के लिये (देवहेतिस्) विद्वानों के वज्र (विद्युतम्) बिजुली [के शस्त्र] को (अस्यताम्) गिरावें ॥ २३ ॥

भावार्थ—राजा और मन्त्री दुष्टों को यथावत् दंड देकर प्रजा में शांति रखें ॥ २३ ॥

२२—(सोमः) ऐश्वर्यवान् (राजा) शासकः (अधिपाः) अधिकपालकः (मृडिता) सुखयिता (च) (भूतस्य पतयः) संसारस्य पालका राजपुरुषाः (नः) अस्मान् (मृडयन्तु) सुखयन्तु ॥

२३—(भवाशुर्वी) अ० ८ । २ । ७ । सुखस्य भावयिता कर्ता भवो राजा, दुःखस्य शरिता नाशकः शर्वो मन्त्री च तौ (अस्यताम्) प्रेरयताम् (पापकृते) पापकारिणे (कृत्याकृते) म० २ । हिंसाकारिणे (दुष्कृते) दुष्कर्मीणे (विद्युतम्) अशनिरूपं शस्त्रम् (देवहेतिस्) विदुषां वज्रम् ॥

यद्येयं द्विपदी चतुष्पदी कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।

सेतोऽष्टापदी भूत्वा पुनः परेहि दुच्छुने ॥ २४ ॥

यदि । आ-इयथ । द्वि-पदी । चतुः-पदी । कृत्या-कृता । सम्-
भृता विश्व-रूपा ॥ सा । इतः । अष्टा-पदी । भूत्वा । पुनः ।
परा । इहि । दुच्छुने ॥ २४ ॥

भावार्थ—(यदि) जो (कृत्याकृता) हिंसा करने वाले पुरुष द्वारा
(संभृता) साधी गयी, (विश्वरूपा) अनेक रूप वाली [हिंसा] (द्विपदी)
दोनों [स्त्री पुरुष समूह] में गतिवाली, (चतुष्पदी) चारों [ब्रह्मचर्य, गृहस्थ,
वानप्रस्थ, सन्यासाश्रम] में पद वाली और (अष्टापदी) आठो [चार पूर्व आदि
और चार आग्नेय आदि मध्य दिशाओं] में व्याप्ति वाली (भूत्वा) होकर
(एयथ) तू आयी है । (सा) सो (दुच्छुने) हे दुष्टगति वाली ! तू (इतः)
यहां से (पुनः) लौटकर (परा इहि) चली जा ॥ २४ ॥

भावार्थ—स्त्री पुरुषों में हिंसा कर्म बढ़ने से आश्रम व्यवस्था टूटकर
संसार में दुःख फैलता है, इससे बुद्धिमान् राजा हिंसा को सदा नष्ट करे ॥ २४ ॥

अभ्येत्ता कृता स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि ।

जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम् ॥ २५ ॥

अभि-अक्ता । आ-अक्ता । सु-अरंकृता । सर्वम् । भरन्ती ।

दुः-इतस् । परा । इहि ॥ जानीहि । कृत्ये । कर्तारम् । दु-
हिता-इव । पितरम् । स्वम् ॥ २५ ॥

२४—(यदि) सम्भावनायाम् (एयथ) आ + इण् गतौ-लिट् । एयेथ । त्वं-
मागतवती (द्विपदी) द्वयोः स्त्रीपुरुषसमूहयोर्मध्ये पदं गमनं यस्याः सा (चतु-
ष्पदी) चतुर्षु ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु पदं स्थितिर्यस्याः सा (कृत्याकृता) म० २ ।
हिंसाकारकेण (संभृता) निष्पादिता (विश्वरूपा) अनेकविधा (सा) सा
त्वम् (इतः) अस्मात् स्थानात् (अष्टापदी) अष्टसु चतसृषु पूर्वादिविद्
आग्नेयादिमध्यविद्, च पदं व्याप्तिर्यस्याः सा (भूत्वा) (पुनः) पश्चात् (परेहि)
निर्गच्छ (दुच्छुने) अ० ५ । १७ । ४ । हे दुष्टगते ।

भाषार्थ—(अभ्यक्ता) मली गयी, (आक्ता) चिकनी की गयी, (स्वरङ्कृता) भले प्रकार सजाई गयी, (सर्वम्) प्रत्येक (दुरितम्) सङ्कट को (भरन्ती) धारण करती हुयी तू (परा इहि) चली जा । (कृत्ये) हे हिंसा ! तू (कर्तारम्) अपने बनाने वाले को (जानीहि) जान, (इव) जैसे (दुहिता) पुत्री (स्वम् पितरम्) अपने पिता को [जानती है] ॥ २५ ॥

भावार्थ—जो शत्रु लोग छल करके दुःख देने वाली क्रिया को सुखदायी दिखावें, विद्वान् उस भेद को जानकर दुष्टों को दंड देवें ॥ २५ ॥

परेहि कृत्ये मा तिष्ठो विद्वस्येव पदं नय ।

मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति ॥ २६ ॥

परा । इहि । कृत्ये । मा । तिष्ठः । विद्वस्ये-इव । पदम् । नय ॥

मृगः । सः । मृग-युः । त्वम् । न । त्वा । नि-कर्तुम् । अर्हति ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(कृत्ये) हे हिंसा ! (परा इहि) चली जा, (मा तिष्ठः) मत खड़ी हो, (विद्वस्य) धायल के [पद से] (इव) जैसे (पदम्) ठिकाने को (नय) पाले ।

[हे शूर !] (सः) वह [शत्रु] (मृगः) मृग [समान है], और (त्वम्) तू (मृगयुः) व्याध [समान है], वह (त्वा) तुझ को (न) नहीं (निकर्तुम्) अर्हति) गिरा सकता है ॥ २६ ॥

भावार्थ—राजा प्रयत्न पूर्वक अन्वेषण करके दुराचारियों का खोज लगावे, जैसे व्याध धायल आखेट के रुधिर चिन्ह से उसे ढंढ़ लेता है ॥ २६ ॥
मनु महाराज कहते हैं—अध्याय = श्लोक ४४ ॥

२५—(अभ्यक्ता) अञ्जू-क्त । अभितो मर्दिता (आक्ता) आङ् अञ्जू-क्त । समन्तात् स्निग्धा (स्वरङ्कृता) सुभूषिता (सर्वम्) (भरन्ती) धरन्ती (दुरितम्) कष्टम् (परेहि) (जानीहि) (कृत्ये) हे हिंसाक्रिये (कर्तारम्) रचयितारम् (दुहिता इव) पुत्री यथा (पितरम्, स्वम्) ॥

२६—(परेहि) निर्गच्छ (कृत्ये) हे हिंसे (मा तिष्ठः) (विद्वस्य) व्याध ताडने-क्त । प्रहृतस्य (इव) (पदम्) स्थानम् (नय) प्राप्तुहि (मृगः) (सः) शत्रुः (मृगयुः) मृगयवादयश्च । उ० १ । ३७ । मृग + या प्रापणे-कु । व्याधः (त्वम्) (न) निषेधे (त्वा) (निकर्तुम्) अभिमथितुम् (अर्हति) युज्यते ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ १ ॥

जैसे व्याध रुधिर के गिरने से मृग का ठिकाना पालेता है, वैसे ही राजा अनुमान से धर्म का ठिकाना पावे ॥ १ ॥

उत हन्ति पूर्वासिनं प्रत्यादायापरं इष्वा ।

उत पूर्वस्य निघ्नतो नि हुन्त्यपरः प्रति ॥ २७ ॥

उत । हन्ति । पूर्व-आसिनम् । प्रति-आदाय । अपरः । इष्वा ।

उत । पूर्वस्य । नि-घ्नतः । नि । हन्ति । अपरः । प्रति ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(अपरः) अति श्रेष्ठ [बड़ा सावधान पुरुष] (उत) ही (पूर्वासिनम्) पहिले [चोट] चलाने वाले को (प्रत्यादाय) उलटा पकड़कर (इष्वा) तीर से (हन्ति) मारता है । (अपरः) अति श्रेष्ठ (उत) ही (पूर्वस्य निघ्नतः) पहिले चोट मारने वाले का (प्रति) बदले में (नि) निरन्तर (हन्ति) हनन करता है ॥ २७ ॥

भाषार्थ—सावधान दूरदर्शी पुरुष शत्रु की चोट लगने से पहिले ही उसे मारता है, और वीर मनुष्य ही वैरी की चोट से बचकर उसका ही हनन करता है ॥ २७ ॥

एतद्धि शृणु मे वचोऽयैहि यत एयय ।

यस्त्वा चकार तं प्रति ॥ २८

एतत् । हि । शृणु । मे । वचः । अयं । इहि । यतः । आ-
इयय ॥ यः । त्वा । चकार । तम् । प्रति ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे (एतत्) इस [निर्णय सूचक] (वचः) वचन

२७—(उत) एव (हन्ति) (पूर्वासिनम्) पूर्व + असु लोपणे-णिनि । पूर्व-
शस्त्रक्षेपारम् (प्रत्यादाय) प्रतिकूलं गृहीत्वा (अपरः) नास्ति परः श्रेष्ठो
यस्मात् सः । अनुत्तमः । अतिसावधानः (इष्वा) चाणेन (उत) (पूर्वस्य)
अप्रवर्त्तिनः (निघ्नतः) नितरां हननं कुर्वतः (नि) निरन्तरम् (हन्ति) (अपरः)
अतिसावधानः (प्रति) प्रतिकूलत्वेन ॥

२८—(एतत्) इदं निर्णयसूचकम् (हि) अवश्यम् (शृणु) (मे) मम

को (हि) अवश्य (शृणु) सुन, (अथ) फिर (इहि) जा (यतः) जहां से (पयथ) तू आयी है । (यः) जिसने (त्वा) तुझे (चकार) बनाया है (तम् प्रति) उसके पास [जा] ॥ २८ ॥

भावार्थ—राजा निर्णय पूर्वक अपराधी को दोष बताकर दोष के अनुसार दण्ड देवे ॥ २८ ॥

अनागोहत्या वै भीमा कृत्ये मा नो गामश्वं पुरुषं वधीः ।
यत्रयत्रासि, निहिता तत्स्त्वोत्थापयामसि पुर्णाल्लीयसी भव २८
अनागः-हुत्या । वै । भीमा । कृत्ये । मा । नः । गाम् ।
अश्वम् । पुरुषम् । वधीः ॥ यत्र-यत्र । असि । नि-हिता ।
ततः । त्वा । उत् । स्थापयामसि । पुर्णात् । लघीयसी । भव २८

भाषार्थ—(कृत्ये) हे हिंसा क्रिया ! (अनागोहत्या) निर्दोषी की हत्या (वै) अवश्य (भीमा) भयानक है, (नः) हमारी (गाम्) गौ, (अश्वम्) घोड़े और (पुरुषम्) पुरुष को (मा वधीः) मत मार । (यत्रयत्र) जहां जहां पर तू (निहिता) गुप्त रखी गयी (असि) है, (ततः) वहां से (त्वा) तुझ को (उत् स्थापयामसि) हम उठाये देते हैं, तू (पुर्णात्) पक्षे से (लघीयसी) अधिक हलकी (भव) होजा ॥ २९ ॥

भावार्थ—राजा विचार पूर्वक अनपराधियों के गुप्तराजि से सताने वाले दुराचारियों को उचित दण्ड देकर अपने वश में रखे ॥ २९ ॥

यदि स्थ तमुसावृता जालेनाभिहिता इव ।

सर्वाः संलुप्येतः कृत्याः पुनः कुर्वे प्र हिणमसि ॥ ३० ॥

(वचः) वचनम् (अथ) तदा (इहि) गच्छ (यतः) यस्मात् स्थानात् (पयथ) आङ् + इण् गतौ-लिट् । पयथ । आगतवती त्वम् (यः त्वा, चकार, तम् प्रति) ॥

२९—(अनागोहत्या) अनपराधिनो घातः (वै) अवश्यम् (भीमा) भयावहा (कृत्ये) हे हिंसाक्रिये (नः) अस्माकम् (गाम्, अश्वम्, पुरुषम्) (मा वधीः) मा हिंसी (यत्रयत्र) यस्मिंश्चित् स्थाने (असि) (निहिता) गुप्तं स्थापिता (ततः) (त्वा) (उत् स्थापयामसि) उत्थापयामः (पुर्णात्) तरुपन्नात् (लघीयसी) लघुतरा (भव) ॥

यदि । स्थ । तमसा । आवृता । जालेन । अभिहिताः-इव ॥
सर्वाः । संलुप्य । इतः । कृत्याः । पुनः । कर्त्रे । प्र । हिरण्मसि ३०

भाषार्थ—(यदि) जो तुम (तमसा) अन्धकार से (आवृता) ढक-
लेने वाले (जालेन) जाल से (अभिहिताः इव) बन्धी हुई के समान (स्थ)
हो । (इतः) यहां से (सर्वाः) सब (कृत्याः) हिंसा क्रियाओं को (संलुप्य)
काट डालकर (पुनः) फिर (कर्त्रे) बनाने के पास (प्र हिरण्मसि) हम भेजे
देते हैं ॥ ३० ॥

भावार्थ—जो छली मनुष्य दीन अज्ञानियों को फांसकर उनसे अपराध
करावे, राजा खोज करके उन बहकाने वालों को उचित दण्ड देवे ॥ ३० ॥

कृत्याकृतौ वलुगिनोऽभिनिष्कारिणः प्रजाम् ।

मृणीहि कृत्ये मोर्च्छिषोऽमून् कृत्याकृतौ जहि ॥ ३१ ॥

कृत्या-कृतः । वलुगिनः । अभि-निष्कारिणः । प्र-जाम् ॥ मृणी-
हि । कृत्ये । मा । उत् । शिषः । अमून् । कृत्या-कृतः । जहि ३१

भाषार्थ—(कृत्ये) हे कर्तव्य कुशल [सेना !] (कृत्याकृतः) हिंसा
करने वाले (वलुगिनः) गुप्त कर्म करने वाले और (अभिनिष्कारिणः) विरुद्ध
यत्न करने वाले की (प्रजाम्) प्रजा [सेवक आदि] को (मृणीहि) मार डाल,
(मा उत् शिषः) मत छोड़, (अमून्) उन (कृत्याकृतः) हिंसा करने वालों
को (जहि) नाश कर ॥ ३१ ॥

३०—(यदि, स्थ) (तमसा) अन्धकारेण (आवृता) वृणोतेः-किप्
तुक् च । आवरकेण (जालेन) पाशेन (अभिहिताः) बद्धाः (इव) (सर्वाः)
(संलुप्य) सम्यक् छिन्वा (कृत्याः) दोषक्रियाः (इतः) अस्मात् स्थानात्
(पुनः) पश्चात् (कर्त्रे) रचयित्रे पुरुषाय (प्र हिरण्मसि) प्रेरयामः ॥

३१—(कृत्याकृतः) म० २ । हिंसाकारकस्य (वलुगिनः) अ० ५ । ३१ । १२ ।
गुप्तकर्मकारिणः (अभिनिष्कारिणः) प्रतिकूलयत्नसाधकस्य (प्रजाम्)
भृत्यादिरूपाम् (मृणीहि) मारय (कृत्ये) करोतेः क्यप् तुक् च, ततः अर्श-
आद्यच्, टाप्, तत्सम्बुद्धौ । हे कृत्ये कर्तव्ये कुशले सेने प्रजे वा (अमून्) (कृत्या-
कृतः) हिंसाकारकान् (जहि) नाशय ॥

भावाय—चतुर सेनापति अपनी सुशिक्षित सेना द्वारा शत्रुओं को दल बल सहित नाश करदे ॥ ३१ ॥

यथा सूर्यो मुच्यते तमसस्परि रात्रिं जहात्युषसश्च केतून् । ए-
वाहं सर्वं दुर्भूतं कर्त्रे कृत्याकृता कृतं हस्तीव रजो दुरितं
जहामि ॥ ३२ ॥ (३)

यथा । सूर्यः । मुच्यते । तमसः । परि । रात्रिम् । जहाति ।
उषसः । च । केतून् ॥ एव । अहम् । सर्वम् । दुः-भूतम् ।
कर्त्रेम् । कृत्या-कृता । कृतम् । हस्ती-इव । रजः । दुः-इतम् ।
जहामि ॥ ३२ ॥ (३)

भाषार्थ—(यथा) जैसे (सूर्यः) सूर्य (तमसः परि) अन्धकार में से (मुच्यते) छुटता है और (रात्रिम्) (च) और (उषसः) उषा [प्रभात समय] के (केतून्) चिह्नों को (जहाति) त्यागता है। (एव) वैसे ही (अहम्) मैं (कृत्याकृता) हिंसा करने वाले करके (कृतम्) किये-हुये (सर्वम्) सब (दुर्भूतम्) दुष्ट (कर्त्रेम्) कर्म को (जहामि) त्यागता हूं, (इव) जैसे (हस्ती) हाथी (दुरितम्) कठिन (रजः) देश को [पार कर जाता है] ॥ ३२ ॥

भावाय—मनुष्य को योग्य है कि अपनी तीव्र बुद्धि द्वारा दुष्टों की दुष्टता से पार होकर प्रकाशमान और प्रसन्न होवे, जैसे सूर्य अन्धकार को हटाकर प्रकाशमान होता है, अथवा जैसे हाथी कठिन स्थानों को पार कर जाता है ॥ ३२ ॥

३२—(यथा, सूर्यः) (मुच्यते) त्यज्यते (तमसः) अन्धकारात् (परि) पृथक् (रात्रिम्) (जहाति) त्यजति (उषसः) प्रभातवेलायाः (च) (केतून्) चिह्नानि (एव) तथा (अहम्) (सर्वम्) (दुर्भूतम्) दुष्टम् (कर्त्रेम्) करोतेः पूरु । कर्म (कृत्याकृता) म० २ । हिंसाकारिणा (कृतम्) निष्पादितम् (हस्ती, इव) (रजः) लोकम्-निरू० ४ । १६ । देशम् (दुरितम्) दुर्गमनीयम् (जहामि) त्यजामि ॥

सूक्तम् २ ॥

१—३३ ॥ प्रजापतिर्ब्रह्म वा देवता ॥ १-३, ७, ८ त्रिष्टुप्, ४ निचृत्
त्रिष्टुप्; ५, ६, १०, १२—२७, २६—३२ अतुष्टुप्; ६ निचृज् जगती; ११ जगती;
२८ बृहती; ३३ निचृदतुष्टुप् ॥

मनुष्यशरीरमहिमोपदेशः—मनुष्य शरीर की महिमा का उपदेश ॥

केन पाष्णीं आभृते पुरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ ।
केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छलङ्खौ मध्यतः कः
प्रतिष्ठाम् ॥ १ ॥

केन । पाष्णीं इति । आभृते । पुरुषस्य । केन । मांसम् ।
संभृतम् । केन । गुल्फौ । केन । अङ्गुलीः । पेशनीः । केन ।
खानि । केन । उत्-शलङ्खौ । मध्यतः । कः । प्रति-स्थाम् ॥१॥

भाषार्थ—(केन) किस करके (पुरुषस्य) मनुष्य की (पाष्णीं)
दोनों एड़ियां (आभृते) पुष्ट की गयीं; (केन) किस करके (मांसम्) मांस
(संभृतम्) जोड़ा गया, (केन) किस करके (गुल्फौ) दोनों टकने । (केन)
किस करके (पेशनीः) सुन्दर अवयवों वाली (अङ्गुलीः) अङ्गुलियां,
(केन) किस करके (खानि) इन्द्रियां, (केन) किस करके (उच्छलङ्खौ) दोनों
उच्छलङ्ख [पांव के तलवे, जोड़े गये], (कः) किस ने [भूगोल के]
(मध्यतः) बीचो बीच (प्रतिष्ठाम्) ठिकाना [पांव रखने को, बनाया] ॥ १ ॥

१—(केन) प्रश्ने (पाष्णीं) अ० २ । ३३ । ५ । गुल्फस्याधोभागौ
(आभृते) सम्यक् पोषिते (पुरुषस्य) अ० १ । १६ । ४ । मनुष्यस्य (केन)
(मांसम्) शरीरधातुविशेषः (संभृतम्) संयोजितम् (केन) (गुल्फौ) कलि-
गलिभ्यां फगस्योच्च । उ० ५ । २६ । गल अदने—फक्, अकारस्य उत्त्वम् ।
पादग्रन्थी (केन) (अङ्गुलीः) अङ्गुलयः (पेशनीः) पिश अवयवे-ल्युट्,
ङीप् । पेशन्यः । उत्तमावयवयुक्ताः (केन) (खानि) खन विदारे-ड । छिद्रा-
णि । इन्द्रियाणि (केन) (उच्छलङ्खौ) उत् + श्लकि गतौ-अच् । कस्य सः ।
द्वे पादतले (मध्यतः) भूगोलमध्य इत्यर्थः (कः) (प्रतिष्ठाम्) (पादाश्रयम्,
चकारेतिशेषः ॥

भावार्थ—मन्त्र १-४ प्रश्न हैं। जिज्ञासु सदा खोजता रहे कि मनुष्य का अद्भुत शरीर, अद्भुत अंग, और स्थान आदि किस अद्भुत स्वरूप ने बनाये हैं ॥ १ ॥

कस्मात् गुल्फावधरावकृण्वन्ऽष्टीवन्तावुत्तरौ पुरुषस्य । जङ्घे
निर्ऋत्य न्यदधुः कः स्विज्जानुनोः संधी क उ तच्चिकेत ॥२॥
कस्मात् । नु । गुल्फौ । अधरौ । अकृण्वन् । अष्टीवन्तौ ।
उत्तरौ । पुरुषस्य ॥ जङ्घे इति । निः-ऋत्य । नि । अदधुः ।
कः । स्वित् । जानुनोः । संधी इति सुस्-धी । कः । ऊं इति ।
तत् । चिकेत ॥ २ ॥

भावार्थ—(कस्मात्) किस [पदार्थ] से (नु) अब (पुरुषस्य) मनुष्य के (अधरौ) नीचे के (गुल्फौ) दोनों टकने और (उत्तरौ) ऊपर के (अष्टीवन्तौ) दोनों घुटने (अकृण्वन्) उन [ईश्वर गुणों] ने बनाये हैं । (जङ्घे) दोनों टांगों को (निर्ऋत्य) अलग अलग करके (क स्वित्) किसके भीतर (जानुनोः) दोनों घुटनों के (संधी) दोनों जोड़ों को (नि अदधुः) उन्होंने ने जमाया , (कः उ) किस ने ही (तत्) उसे (चिकेत) जाना है ॥ २ ॥

भावार्थ—अब यह प्रश्न है कि किस वस्तु से, किस बुद्धिमत्ता से, किस ने मनुष्य देह के अद्भुत अंगों को एक दूसरे में जोड़ा है ॥ २ ॥

२—(कस्मात्) पदार्थात् (नु) इदानीम् (गुल्फौ) म० १ । पाद — ग्रन्थी (अधरौ) निम्नौ (अकृण्वन्) कृवि हिंसाकरणयोः । ते परमेश्वरगुणाः कृतवन्तः (अष्टीवन्तौ) अ० २ । ३३ । ५ । जान्वोः सन्धिस्थाने (उत्तरौ) उपरिभवौ (पुरुषस्य) म० १ (जङ्घे) अ० । ४ । ११ । १० । गुल्फजान्वोरन्तरालौ अवयवौ (निर्ऋत्य) निर् + ऋ गतौ — ल्यप् । निर्गम्य (नि) दृढम् (अदधुः) धृतवन्तः (क स्वित्) कुत्रचित् (जानुनोः) अ० ६ । ८ । २१ । जङ्घोपरिभागयोः (सन्धी) ग्रन्थी (कः) कश्चित् (उ) एव (तत्) प्रयोजनम् (चिकेत) ज्ञानवान् ॥

चतुष्टयं युज्यते संहितान्तं जानुभ्यामुर्ध्वं शिथिरं कबन्धम् ।
 ओणी यदुरू क उ तज्जजान् याभ्यां कुसिन्धुं सुदृढं बभूव ।३।
 चतुष्टयम् । युज्यते । संहित-अन्तम् । जानु-भ्याम् । ऊ-र्ध्वम् ।
 शिथिरम् । कबन्धम् ॥ ओणी इति । यत् । ऊ-रू इति । कः ।
 ऊ- इति । तत् । जजान् । याभ्याम् । कुसिन्धुम् । सु-दृढम् ।
 बभूव ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(चतुष्टयम्) चार प्रकार से (संहितान्तम्) सटे हुये सिरों
 वाला, (जानुभ्याम् ऊ-र्ध्वम्) दोनों घुटनों से ऊपर, (शिथिरम्) शिथिर [दी-
 ला] (कबन्धम्) धड़ (युज्यते) जुड़ता है । (यत्) जो (ओणी) दोनों कूल्हे
 और (ऊ-रू) दोनों जांघें हैं, (कः उ) किसने ही (तत्) उनको (जजान्)
 उत्पन्न किया, (याभ्याम्) जिन दोनों के साथ (कुसिन्धुम्) [चिपचिपा]
 धड़ (सुदृढम्) बड़ा दृढ़ (बभूव) हुआ है ॥ ३ ॥

भावार्थ—अब यह प्रश्न है कि चार अर्थात् दोनों कूल्हे और दोनों जांघों
 पर जमे हुये जल वा रुधिर आदि रसों से संयुक्त इस ढीले ढीले शरीर को
 अनेक नाडियों में कसकर किसने ऐसा दृढ़ बनाया है ॥ ३ ॥

कति देवाः कतुमे त आसुन् य उरौ ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य ।

३—(चतुष्टयम्) संख्याया अवयवे तयप् । पा० ५ । २ । ४२ । चतुर्—
 तयप्, रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । पा० ८ । ३ । १०१ । इति
 धत्वम् । चतुरवयवयुक्तम् (युज्यते) (संहितान्तम्) संधृतप्रान्तम् (जानुभ्याम्)
 जङ्घोपरिभागाभ्यां सह (ऊ-र्ध्वम्) (शिथिरम्) अजिरशिथिरशिथिल० । उ० १ । ५ । ३ ।
 अथ मोचने—किरच्, उपधाया इत्वम्, रेफस्य लोपः । अदृढम् (कबन्धम्)
 अ० ६ । ४ । ३ । उदरं शरीरम् (ओणी) अ० २ । ३३ । ५ । कटिप्रदेशौ (यत्)
 ये द्वे (ऊ-रू) अ० २ । ३३ । ५ । जङ्घे (कः) प्रश्ने (उ) एव (तत्) ते द्वे
 (जजान्) उत्पादयामास (याभ्याम्) (कुसिन्धुम्) इगुपधात् कित् । उ० ४ ।
 १२० । कुस श्लेषणे—इन्, कित् + दधातेः—क, अलुक् समासः । श्लेषधारकं
 देहम् (सुदृढम्) (बभूव) ॥

कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्ठी-
रचिन्वन् ॥ ४ ॥

कति । देवाः । कुतमे । ते । आसन् । ये । उरः । ग्रीवाः । चि-
क्युः । पुरुषस्य ॥ कति । स्तनौ । वि । अदधुः । कः । कफोडौ ।
कति । स्कन्धान् । कति । पृष्ठीः । अचिन्वन् ॥ ४ ॥

भाषार्थ (ते) वे (कति) कितने और (कुतमे) कौन से (देवाः) दिव्य
गुण (आसन्) थे, (ये) जिन्होंने (पुरुषस्य) मनुष्य के (उरः) छाती और
(ग्रीवाः) गले को (चिक्युः) एकत्र किया । (कति) कितनों ने (स्तनौ) दोनों
स्तनों को (वि अदधुः) बनाया, (कः) किसने (कफोडौ) दोनों कपोलों
[गालों] को [बनाया], (कति) कितनों ने (स्कन्धान्) कन्धों को और
(कति) कितनों ने (पृष्ठीः) पसलियों को (अचिन्वन्) एकत्र किया ॥ ४ ॥

भावार्थ—अब यह प्रश्न है कि कितने और किन गुणों के कारण से
छाती ग्रीवा आदि अवयवों में अद्भुत गुण रक्खे गये हैं ॥ ४ ॥

को अस्य बाहू समभरद् वीर्यं कर्त्वादिति ।

अंसौ को अस्य तद् देवः कुसिन्धे अध्या दधौ ॥ ५ ॥

कः । अस्य । बाहू इति । सम् । अभरत् । वीर्यम् । कर्त्वात् ।
इति ॥ अंसौ । कः । अस्य । तत् । देवः । कुसिन्धे । अधि ।
आ । दधौ ॥ ५ ॥

४—(कति) कियन्तः । किंपरिमाणाः (देवाः) दिव्यगुणाः (कुतमे)
बहुनां मध्ये के (ते) (आसन्) (ये) (उरः) हृदयम् (ग्रीवाः) गलावयवान्
(चिक्युः) संचितवन्तः (पुरुषस्य) (कति) (स्तनौ) (व्यदधुः) अक्राष्टुः
(कः) प्रश्ने (कफोडौ) कपिगडिगरिडौ । उ० १ । ६६ । कपि चलने—ओलच् ।
पस्य फः, लस्य डः । कपोलौ । गल्लौ (कति) (स्कन्धान्) अंसान् (कति)
(पृष्ठीः) अ० ४ । ३ । ६ । पार्श्वस्थीनि (अचिन्वन्) संचितवन्तः ॥

भाषार्थ—(कः) कर्ता [परमेश्वर] ने (अस्य) इस [मनुष्य] के (बाह्) दोनों भुजाओं को [इस लिये] (सम् अभरत्) यथावत् पुष्ट किया है—कि वह (वीर्यम्) वीर कर्म (करवात् इति) करता रहे । (तत्) इसी लिये (देवः) प्रकाशमान (कः) प्रजापति ने (अस्य) इस [मनुष्य] के (अंसौ) दोनों कन्धों को (कुसिन्धे) धड़ में (अधि) ऐश्वर्य से (आ) यथावत् (दधौ) धारण कर दिया है ॥ ५ ॥

भावार्थ—यहाँ से गत मन्त्रों का उत्तर है—सृष्टि कर्ता परमेश्वर ने इस मनुष्य को भुजा आदि असूक्ष्म अंग पुरुषार्थ करने के लिये दिये हैं ॥ ५ ॥

कः सुप्त खानि वि ततर्द शीर्षणि कर्णौ विमौ नासिके चक्षणी मुखम् । येषां पुरुत्रा विजयस्य मुह्यनि चतुष्पादे द्विपदो यन्ति याम् ॥ ६ ॥

कः । सुप्त । खानि । वि । ततर्द । शीर्षणि । कर्णौ । इमौ । नासिके इति । चक्षणी इति । मुखम् ॥ येषाम् । पुरुत्रा । वि-जयस्य । मुह्यनि । चतुः-पादः । द्वि-पदः । यन्ति । याम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(कः) कर्ता [परमेश्वर] ने [मनुष्य के] (शीर्षणि) मस्तक में (सप्त) सात (खानि) गोलक (वि ततर्द) खोदे, (इमौ कर्णौ)

५—(कः) अ० ७ । १०३ । १ । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ ।
 ड कृञ् करणे—ड । मारुते वेधसि बध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः—इत्यमरः, व० २३ । ५ । कर्ता । विधाता । प्रजापतिः (अस्य) मनुष्यस्य (बाह्) भुजौ (सम्) सम्यक् (अभरत्) अपोषयत् (वीर्यम्) वीरकर्म । पराक्रमम् (करवात्) कुर्यात् (इति) वाक्यसमाप्तौ (अंसौ) स्कन्धौ (कः) (अस्य) (तत्) तस्मात् (देवः) प्रकाशमानः (कुसिन्धे) म० ३ । देहे (अधि) ऐश्वर्येण (आ) समन्तात् (दधौ) धारितवान् ॥

६—(कः) म० ५ । कर्ता । जगदीश्वरः (सप्त) (खानि) म० १ । छिद्राणि (वि ततर्द) तर्द हिंसायाम् । विधारितवान् (शीर्षणि) शिरसि (कर्णौ) (इमौ) (नासिके) नासाच्छिद्रे (चक्षणी) अर्तिषुधृ० । उ० २ ।

यह दो तौ कान, (नासिके) दोनों नथने, (चक्षुणी) दोनों आंखें और (मुखम्) एक मुख । (येषाम्) जिनके (विजयस्य) विजय की (महानि) महिमा में (चतुष्पादः) चौपाये और (द्विपदः) दोपाये जीव (पुरुत्रा) अनेक प्रकार से (यामम्) मार्ग (यन्ति) चलते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—कर्ता जगदीश्वर ने मस्तक के सातों गोलक अमूल्य पदार्थ बनाये हैं । जो प्राणी जितेन्द्रिय होकर इनको वेद विहित कर्मों में लगाते हैं वे सुखी होते हैं ॥ ६ ॥

हन्वोर्हि जिह्वामदधात् पुरुचीमधो महीमधि शिश्राय वाचम् ।
स आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तर्पो वसानः क उ तच्चिकेत ॥ ७ ॥
हन्वोः । हि । जिह्वाम् । अदधात् । पुरुचीम् । अधः । महीम् ।
अधि । शिश्राय । वाचम् ॥ सः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु ।
अन्तः । अपः । वसानः । कः । ऊ इति । तत् । चिकेत ॥ ७ ॥

भाषार्थ—उसने (हि) ही [मनुष्य के] (हन्वोः) दोनों जाबड़ों में (पुरुचीम्) बहुत चलने वाली (जिह्वाम्) जीभ को (अदधात्) धारण किया है, (अध) और [जीभ में] (महीम्) बड़ी [प्रभावशाली] (वाचम्) वाणी को (अधि शिश्राय) उपयुक्त किया है । (सः) वह (लोकेषु अन्तः) लोकों के

१०२ । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शने च—अनि । चक्षुणी (मुखम्) (येषाम्) (पुरुत्रा) बहुविधम् (विजयस्य) (महानि) सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४ । १४५ । मह पूजायाम्—मनिन् । महत्त्वे (चतुष्पादः) गवाश्वादयः पशवः (द्विपदः) पक्षिमनुष्यादयः (यन्ति) गच्छन्ति (यामम्) अर्तिस्तुसुहृदृ० । उ० १ । १४० । या प्रापणे—मन् । मार्गम् ॥

७—(हन्वोः) कपोलावयवविशेषयोर्मध्ये (हि) एव (जिह्वाम्) रसनाम् (अदधात्) (पुरुचीम्) अ० २ । १३ । ३ । बहुगमनाम् (महीम्) प्रभावशीलाम् (अधि शिश्राय) उपयुक्तवान् (वाचम्) वाणीम् (सः) परमेश्वरः (आ) समन्तात् (वरीवर्ति) वर्ततेर्यङ् लुकि । भृशं भ्रमति (भुवनेषु) लोकेषु

भीतर (आ) सब ओर (वरीवर्ति) घूमता रहता है और (अपः) आकाश को (वसानः) ढकते हुये (कः उ) कर्ता परमेश्वर ने ही (तत्) उसे (चिकेत) जाना है ॥ ७ ॥

भावार्थ—जिस सृष्टिकर्ता ने मनुष्य को वेद आदि शास्त्रों के सूक्ष्म विचार जानने और प्रकाश करने के लिये जीभ दी है, वह परमात्मा सब स्थानों में व्यापक है ॥७॥

म॒स्तिष्क॑मस्य य॒त॒मो ल॒लाट॑ क॒काटि॑कां प्र॒थ॒मो यः क॒पाल॑म् ॥
चित्त्वा चित्त्वं ह॒न्वोः पुरु॑षस्य दि॒वं रु॒रोह॑ क॒त॒मः स दे॒वः ॥८॥
म॒स्तिष्क॑म् । अ॒स्य । य॒त॒मः । ल॒लाट॑म् । क॒काटि॑काम् । प्र॒थ॒मः ।
यः । क॒पाल॑म् ॥ चित्त्वा । चित्त्वंम् । ह॒न्वोः । पुरु॑षस्य ।
दि॒वम् । रु॒रोह॑ । क॒त॒मः । सः । दे॒वः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यतमः) जौनसा (प्रथमः) सब से पहिला (यः) नियन्ता (अस्य) इस (पुरुषस्य) मनुष्य के (मस्तिष्कम्) भेजे को, (ललाटम्) ललाट [माथे] को, (ककाटिकाम्) ककाटिका [शिर के पिछले भाग] को, (कपालम्) कपाल [खोपड़ी] को और (हन्वोः) दोनों जाबड़ों के (चित्त्वंम्) संचय को (चित्त्वा) संचय करके [वर्तमान है], (सः) वह (कतमः) कौन सा (देवः) देव [स्तुति योग्य] (दिवम्) प्रकाश को (रुरोह) चढ़ा है ॥ ८ ॥

(अन्तः) मध्ये (अपः) आपः = अन्तरिक्षम्—निघ० १ । ३ । आकाशम् (वसानः) आच्छादयन् (कः) म० ५ । कर्ता (उ) एव (तत्) (चिकेत) जज्ञौ ॥

८—(मस्तिष्कम्) अ० २ । ३३ । १ । मस्तकस्नेहम् (अस्य) मनुष्यस्य (यतमः) बहूनां मध्ये यः (ललाटम्) अ० ६ । ७ । १ । भ्रुवोरूर्ध्वभागम् । भालम् (ककाटिकाम्) क + कट गतौ—घञ्, स्वार्थे कप्रत्ययः, टाप्, अकारस्य इत्वम् । के शिरसि काटो गतिर्यस्याः ककाटिका ताम् । शिरःपश्चाद्भागम् (प्रथमः) (यः) यम्—ङ । नियन्ता (कपालम्) अ० ६ । ८ । २२ । शरोऽस्थि (चित्त्वा) चयनं कृत्वा (चित्त्वंम्) चिञ् चयने—क्यप्, तुक् । चयनम् (हन्वोः) म० ७ । (पुरुषस्य) मनुष्यस्य (दिवम्) प्रकाशम् (रुरोह) आरुढवान् (कतमः) बहूनां मध्ये कः (सः) (देवः) स्तुत्यः ॥

भावार्थ—प्रश्न है कि जिसने मनुष्य देह के अति सुखदायी अंग बनाये हैं, वह सब में कौन सा प्रकाशमान देव है ॥ ८ ॥

प्रियाप्रियाणि बहुला स्वप्नं संबाधतन्द्रयः ।

आनन्दानुग्रो नन्दाश्च कस्माद् वहति पुरुषः ॥ ८ ॥

प्रिय-अप्रियाणि । बहुला । स्वप्नम् । संबाध-तन्द्रयः ॥ आ-
नन्दान् । उग्रः । नन्दान् । च । कस्मात् । वहति । पुरुषः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(बहुला) बहुत से (प्रियाप्रियाणि) प्रिय और अप्रिय कर्मों, (स्वप्नम्) सोने, (संबाधतन्द्रयः) बाधाओं और थकावटों, (आनन्दान्) आनन्दों, (च) और (नन्दान्) हर्षों को (उग्रः) प्रचण्ड (पुरुषः) मनुष्य (कस्मात्) किस [कारण] से (वहति) पाता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—अब प्रश्न है कि भलाई बुराई, सुख दुःख आदि मनुष्य किस कारण से पाता है ॥ ८ ॥

आतिरवर्तिर्निर्ऋतिः कुतो नु पुरुषेऽमतिः ।

राद्धिः समृद्धिरव्यृद्धिर्मुतिरुदितयः कुतः ॥ १० ॥ (४)

आतिः । अवर्तिः । निः-ऋतिः । कुतः । नु । पुरुषे । अमतिः ॥

राद्धिः । सम्-ऋद्धिः । अवि-ऋद्धिः । मुतिः । उत्-इतयः । कुतः १०(४)

भाषार्थ—(पुरुषे) मनुष्य में (नु) अब (आतिः) पीड़ा, (अवर्तिः)

६—(प्रियाप्रियाणि) हिताहितानि कर्माणि (बहुला) बहूनि (स्वप्नम्) निद्राम् (संबाधतन्द्रयः) बाध् प्रतिघाते-घञ् । वङ्क्यादयश्च । उ० ४ । ६६ । तदि मोहे—किन्, डीष्, यद्वा, तद्वि अवसादे मोहे च—इन्, डीष् । द्वितीया स्थाने प्रथमा । प्रतिरोधान् आलस्यान् च (आनन्दान्) प्रमोदान् (उग्रः) प्रचण्डः (नन्दान्) हर्षान् (च) (कस्मात्) कारणात् (वहति) प्राप्नोति (पुरुषः) मनुष्यः ॥

१०—(आतिः) अ० ३ । ३१ । २ । पीडा (अवर्तिः) अ० ४ । ३४ । ३ । दरिद्रता (निर्ऋतिः) अ० २ । १० । १ । कृच्छ्रापत्तिः—निरु० २ । ७ (कुतः)

दरिद्रता, (निम्नः) महामारी और (अमतिः) कुमति (कुतः) कहां से [हैं] । (राद्धिः) पूर्णता, (समृद्धिः) सम्पत्ति, (अव्यृद्धिः) अन्यूनता, (मतिः) बुद्धि और (उदितयः) उदय क्रियायें (कुतः) कहां से [हैं] ॥१०॥

भावार्थ—मनुष्य अपने दुःख सुख, हानि लाभ, कुमति सुमति आदि के कारणों को विचारता रहे ॥ १० ॥

को अस्मिन्नापो व्यदधाद् विषुवतः पुरुवृतः सिन्धुसृत्याय जाताः । तीव्रा अरुणा लोहिनीस्ताम्रधुम्ना ऊर्ध्वा अवाचीः पुरुषे तिरश्चीः ॥ ११ ॥

कः । अस्मिन् । आपः । वि । व्यदधात् । विषु-वृतः । पुरु-वृतः । सिन्धु-सृत्याय । जाताः ॥ तीव्राः । अरुणाः । लोहिनीः । ताम्रधुम्नाः । ऊर्ध्वाः । अवाचीः । पुरुषे । तिरश्चीः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(कः) प्रजापति [परमेश्वर] ने (अस्मिन् पुरुषे) इस मनुष्य में (विषुवृतः) नाना प्रकार घूमने वाले, (पुरुवृतः) बहुत घूमने वाले, (सिन्धुसृत्याय) समुद्र समान बहने के लिये (जाताः) उत्पन्न हुये, (तीव्राः) तीव्र [शीघ्रगामी], (अरुणाः) बैंगनी, (लोहिनीः) लाल वर्णवाले (ताम्रधुम्नाः) तावें समान धूयें के वर्ण वाले, (ऊर्ध्वाः) ऊपर जानेवाले, (अवाचीः)

कस्मात् स्थानात् (तु) सम्प्रति (पुरुषे) मनुष्ये (अमतिः) दुर्मतिः (राद्धिः) राध संसिद्धौ—किन् । संसिद्धिः । पूर्णता (समृद्धिः) सम्पत्तिः (अव्यृद्धिः) अद्धिर्वृद्धिः, विगता अद्धिव्यृद्धिर्न्यूनता, न व्यृद्धिः अन्यूनता (मतिः) बुद्धि (उदितयः) उत् + इण् गतौ—किन् । उदयक्रियाः (कुतः) ॥

११—(कः) म० ५ । कर्ता प्रजापतिः (अस्मिन्) (आपः) अपः । जलानि रुधिररूपाणि (व्यदधात्) कृतवान् (विषुवृतः) नानारूपेण वर्तमानाः (पुरुवृतः) बहुवर्तनशीलाः (सिन्धुसृत्याय) सृ गतौ—क्वप्, तुक् । समुद्रवद् गमनाय (जाताः) उत्पन्नाः (तीव्राः) शीघ्रगतीः (अरुणाः) कृष्णमिश्रित-रक्तवर्णाः (लोहिनीः) वर्णादनुवात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४ । १ । ३६ । लोहित-

नीचे की ओर चलने वाले और (तिरश्चीः) तिरछे बहने वाले (आपः=अपः) जलों [रुधिर धाराओं] को (वि अदधात्) बनाया है ॥ ११ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर ने मनुष्य शरीर में रुधिर के सञ्चार [के लिये] नाना वर्ण अनेक स्थूल सूक्ष्म नाड़ियां बनाई हैं जिसके कारण से मनुष्य अनेक चेष्टायें करके अपने मनोरथ सिद्ध करता है ॥ ११ ॥

को अस्मिन् रूपमदधात् को मुह्यानं च नाम च ।

गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरित्राणि पुरुषे ॥ १२ ॥

कः । अस्मिन् । रूपम् । अदधात् । कः । मुह्यानम् । च ।

नाम । च ॥ गातुम् । कः । अस्मिन् । कः । केतुम् । कः ।

चरित्राणि । पुरुषे ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(कः) कर्ता [परमेश्वर] ने (अस्मिन्) इस [मनुष्य] में (रूपम्) रूप, (कः) कर्ता ने (मुह्यानम्) महत्त्व (च) और (नाम) नाम (च) भी (अदधात्) रक्खा है, (कः) कर्ता ने (अस्मिन्) इस (पुरुषे) मनुष्य में (गातुम्) गति [प्रवृत्ति], (कः) कर्ता ने (केतुम्) विज्ञान (च) और (चरित्राणि) अनेक आचरणों को [रक्खा है] ॥ १२ ॥

भाषार्थ—परमात्मा ने अपनी न्याय व्यवस्था से मनुष्य में पराक्रम करने के लिये अनेक शक्तियां दी हैं ॥ १२ ॥

को अस्मिन् प्राणमवयत् को अपानं व्यानमु ।

सुमानमस्मिन् को देवोऽधि शिवाय पुरुषे ॥ १३ ॥

ङीप्, तस्य नश्च । रक्तवर्णाः (ताम्रधूम्राः) ताम्रधूम्रवर्णाः (ऊर्ध्वाः) उपरि-
गतीः (अवाचीः) अधोगतिशीलाः (पुरुषे) मनुष्यो (तिरश्चीः) तिर्यग्-
गतियुक्ताः ॥

१२—(कः) म० ५ । कर्ता वेधाः (मुह्यानम्) म० ६ । महत्त्वम् (गातुम्) गतिम् । प्रवृत्तिम् (केतुम्) विज्ञानम् (चरित्राणि) आचरणानि (पुरुषे) मनुष्ये । अन्यत् सरलम् ॥

कः । अस्मिन् । प्राणम् । अवयत् । कः । अपानम् । वि-आ-
नम् । ऊं इति ॥ सम-आनम् । अस्मिन् । कः । देवः । अधि ।
शिश्नाय । पुरुषे ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(कः) कर्ता [प्रजापति] ने (अस्मिन्) इस [मनुष्य]
में (प्राणम्) प्राण [भीतर जाने वाले श्वास] को, (कः) प्रजापति ने
(अपानम्) अपान [बाहर आने वाले श्वास] को (उ) और (व्यानम्)
व्यान [सब शरीर में घूमने वाले वायु] को (अवयत्) बुना है । (देवः)
देव [स्तुति योग्य] (कः) प्रजापति ने (अस्मिन्) इस (पुरुषे) मनुष्य में
(समानम्) समान [हृदयस्थ वायु] को (अधि शिश्नाय) ठहराया है ॥ १३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने शरीर में प्राण आदि वायु का ताना तानकर
मनुष्य को प्रबल बनाया है ॥ १३ ॥

को अस्मिन् यज्ञमदधादेको देवोऽधि पुरुषे ।

को अस्मिन्स्तुत्यं कोऽनृतं कुतो मृत्युः कुतोऽमृतम् ॥ १४ ॥

कः । अस्मिन् । यज्ञम् । अदधात् । एकः । देवः । अधि ।
पुरुषे ॥ कः । अस्मिन् । स्तुत्यम् । कः । अनृतम् । कुतः ।
मृत्युः । कुतः । अमृतम् ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(कः) किस (एकः) एक (देवः) देव [स्तुति योग्य] ने
(अस्मिन् पुरुषे) इस मनुष्य में (यज्ञम्) यज्ञ [देवपूजा, संगतिकरण और

१३—(कः) म० ५ । कर्ता । प्रजापतिः (अस्मिन्) मनुष्ये (प्राणम्) अ०
२ । १६ । १ । प्र + अन जीवने-घञ् । अन्तर्मुखश्वासम् (अवयत्) वेज्जन्तु सन्ताने-
लङ् । तन्नुवत् प्रसारितवान् (कः) (अपानम्) वहिर्मुखश्वासम् (व्यानम्)
वि + अन-घञ् । सर्वशरीरव्यापकं वायुम् (उ) अपि (समानम्) हृदयस्थवायुम्
(अस्मिन्) (कः) (देवः) स्तुत्यः (अधि शिश्नाय) आश्रितवान् । स्थापित-
वान् (पुरुषे) मनुष्ये ॥

१४—(कः) प्रश्ने (अस्मिन्) (यज्ञम्) देवपूजासङ्गतिकरणदानसाम-
र्थ्यम् (अदधात्) धृतवान् (एकः) (देवः) स्तुत्यः (अधि) (पुरुषे) मनुष्ये

दान सामर्थ्य] को, (कः) किस ने (अस्मिन्) इस [मनुष्य] में (सत्यम्) सत्य [विधि] को, (कः) किस ने (अनृतम्) असत्य [निषेध] को (अधि अदधात्) रख दिया है । (कुतः) कहां से (मृत्युः) मृत्यु और (कुतः) कहां से (अमृतम्) अमरण [आता है] ॥ १४ ॥

भावार्थ—मनुष्य विधि और निषेध के मर्म को समझकर शारीरिक और आत्मिक बल बढ़ाने में प्रयत्न करे ॥ १४ ॥

को अस्मै वासः पर्यदधात् को अस्यायुरकल्पयत् ।

बलं को अस्मै प्रायच्छत् को अस्याकल्पयज्जुवम् ॥ १५ ॥

कः । अस्मै । वासः । परि । अदधात् । कः । अस्य । आयुः ।

अकल्पयत् ॥ बलम् । कः । अस्मै । प्र । अयच्छत् । कः ।

अस्य । अकल्पयत् । जुवम् ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(कः) विधाता [परमेश्वर] ने (अस्मै) इस [मनुष्य] को (वासः) निवास स्थान (परि) सब ओर से (अदधात्) दिया है, (कः) विधाता ने (अस्य) इस [मनुष्य] का (आयुः) आयु [जीवन काल] (अकल्पयत्) बनाया है । (कः) विधाता ने (अस्मै) इस [मनुष्य] को (बलम्) बल (प्र अयच्छत्) दिया है, (कः) विधाता ने (अस्य) इस [मनुष्य] के (जुवम्) वेग को (अकल्पयत्) रचा है ॥ १५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने मनुष्य के पुरुषार्थ अनुसार उसे उन्नति के अनेक साधन दिये हैं ॥ १५ ॥

(कः) (अस्मिन्) (सत्यम्) वेदविहितं कर्म (कः) (अनृतम्) वेदनिषिद्धं कर्म (कुतः) कस्मात् स्थानात् (मृत्युः) मरणम् (कुतः) (अमृतम्) अमरणम् ॥

१५—(कः) म० ५ । विधाता (अस्मै) मनुष्याय (वासः) वसेर्णित् । उ० ४ । ११ ं । वस निवासे आच्छादने च-अनुन्, णित् । निवासस्थानम् । वल्लम् (परि) सर्वतः (अदधात्) धृतवान् (कः) (अस्य) मनुष्यस्य (आयुः) जीवन कालम् (अकल्पयत्) रचितवान् (बलम्) सामर्थ्यम् (कः) परमेश्वरः (प्रायच्छत्) दत्तवान् (कः) (अस्य) (अकल्पयत्) (जुवम्) वेगम् ॥

केनापो अन्वतनुत् केनाहरकरोद् रुचे ॥

उषसं केनान्वेन्दु केन सायंभवं ददे ॥ १६ ॥

केन । आपः । अनु । अतनुत् । केन । अहः । अकरोत् । रुचे ॥

उषसम् । केन । अनु । ऐन्दु । केन । सायम्-भवम् । ददे ॥ १६ ॥

भाषार्थ— (केन) किस [सामर्थ्य] से उस [परमेश्वर] ने (आपः) जल को (अनु) लगातार (अतनुत्) फैलाया है, (केन) किस [सामर्थ्य] से (अहः) दिन (रुचे) चमकने के लिये (अकरोत्) बनाया है। (केन) किस [सामर्थ्य] से उसने (उषसम्) प्रभात को (अनु) लगातार (ऐन्दु) चमकाया है, (केन) किस [सामर्थ्य] से उसने (सायंभवम्) सायंकाल की सत्ता को (ददे) दिया है ॥ १६ ॥

भावार्थ—मनुष्य को जानना चाहिये कि परमेश्वर ने किस सामर्थ्य से यह सृष्टि रची है ॥ १६ ॥

को अस्मिन् रेतो न्यदधात् तन्तुरा तायतामिति ।

मेधां को अस्मिन्नधौहत् को बाणं को नृतो दधौ ॥ १७ ॥

कः । अस्मिन् । रेतः । नि । अदधात् । तन्तुः । आ । ताय-
ताम् । इति ॥ मेधाम् । कः । अस्मिन् । अधि । औहत् । कः ।

बाणम् । कः । नृतः । दधौ ॥ १७ ॥

भाषार्थ— (कः) प्रजापति [परमेश्वर] ने (अस्मिन्) इस [मनुष्य] में (रेतः) पराक्रम [इस लिये] (नि) निरन्तर (अदधात्) रख दिया है

१६ (केन) सामर्थ्येन (आपः) अपः । जलानि । (अनु) निरन्तरम् (अत-
नुत्) विस्तारितवान् (केन) (अहः) दिनम् (अकरोत्) अरक्षयत् (रुचे)
दीप्तये (उषसम्) प्रभातवेलाम् (केन) (अनु) अनुक्रमेण (ऐन्दु) अ
इन्धी दीप्तौ-लङ्, अन्तर्गतण्यर्थः । प्रदीपितवान् (केन) (सायंभवम्)
सायंकालसत्ताम् (ददे) दत्तवान् ॥

१७—(कः) म० ५ । प्रजापतिः (अस्मिन्) मनुष्ये (रेतः) पराक्रमम्
(नि) निरन्तरम् (अदधात्) दत्तवान् (तन्तुः) सूत्रवद् विस्तारः (आ) समन्तात्

[कि उस का] (तन्तुः) तन्तु [तांता] (आ) चारों ओर (तायताम् इति) फैले । (कः) प्रजापति ने (मेधाम्) बुद्धि (अस्मिन्) इस [मनुष्य] में (अधि औहत्) लाकर दी है, (कः) प्रजापति ने (बाणम्) बोलना और (कः) प्रजापति ने (नृतः) नृत [शरीर चलाना] (दधौ) दिया है ॥ १७ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने मनुष्य को परक्रम, बुद्धि आदि इस लिये दिये हैं कि मनुष्य सब से यथावत् उपकार लेकर आगे बढ़े ॥ १७ ॥

केनेमां भूमिर्भूमीणोत् केन पर्यभवद् दिवम् ।

केनाभि मृहा पर्वतान् केन कर्माणि पुरुषः ॥ १८ ॥

केन । इमाम् । भूमिम् । और्णीत् । केन । परि । अभवत् । दिवम् ॥

केन । अभि । मृहा । पर्वतान् । केन । कर्माणि । पुरुषः । १८ ॥

भावार्थ—(पुरुषः) मनुष्य ने (केन) प्रजापति [परमेश्वर] द्वारा (इमाम् भूमिम्) इस भूमि को (और्णीत्) ढका है, (केन) प्रजापति द्वारा (दिवम्) आकाश को (परि अभवत्) घेरा है । (केन) प्रजापति द्वारा (मृहा) [अपनी] महिमा से (पर्वतान्) पर्वतों और (केन) प्रजापति द्वारा (कर्माणि) रचे हुये वस्तुओं को (अभि=अभि अभवत्) वश में किया है ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की उपासना से विवेक और आत्मिक बल द्वारा सृष्टि के सब पदार्थों को वश में करे ॥ १८ ॥

(तायताम्) तनोतेर्यकि । पा० ६ । ४ । ४४ । आकारोऽन्तादेशो वा । तन्यताम् । विस्तीर्यताम् (इति) वाक्यसमाप्तौ (मेधाम्) प्रज्ञाम् (कः) (अस्मिन्) (अधि) उपरि (औहत्) वह प्रापणे लङि छान्दसं रूपम् । अवहत् । प्रापितवान् (कः) (बाणम्) वण शब्दे—घञ् । वाणीम् (कः) (नृतः) श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च । उ० ४ । १६४ । नृती गात्रविक्षेपे—असुन्, कित् । देहचालनम् (दधौ) ददौ ॥

१८—(केन) म० ५ । कर्त्ता प्रजापतिना सह (इमाम्) (भूमिम्) (और्णीत्) आच्छादितवान् (केन) परमेश्वरेण (परि अभवत्) सर्वतो व्याप्तवान् (दिवम्) आकाशम् (केन) (अभि) अभ्यभवत् । व्याप्तवान् (मृहा) महिम्ना (पर्वतान्) शैलान् (केन) (कर्माणि) कृतानि रचितानि वस्तूनि (पुरुषः) मनुष्यः ॥

केन॑ पर्जन्यमन्वेति॑ केन॑ सोमं॑ विचक्षणम् ।

केन॑ यज्ञं च॑ अद्धां च॑ केनास्मिन् निहितं॑ मनः॑ ॥ १८ ॥

केन॑ । पर्जन्यम् । अन् । एति । केन॑ । सोमम् । वि-चक्षणम् ॥

केन॑ । यज्ञम् । च । अद्धाम् । च । केन॑ । अस्मिन् । नि-हि-
तम् । मनः॑ ॥ १८ ॥

भाषार्थ—वह [मनुष्य] (केन) प्रजापति [परमेश्वर] द्वारा (पर्जन्यम्) सींचने वाले [मेघ] को, (केन) प्रजापति द्वारा (विचक्षणम्) दर्शनीय (सोमम्) अमृत रस को, (केन) प्रजापति द्वारा (यज्ञम्) यज्ञ [देव-पूजा संगतिकरण और दान] (च) और (अद्धाम्) अद्धा [सत्य धारण सामर्थ्य] को (च) भी, और (केन) प्रजापति द्वारा (अस्मिन्) इस [शरीर] में (निहितम्) रक्खे हुये (मनः) मन को (अन्) लगातार (एति) पाता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की आराधना से अनेक सामर्थ्य प्राप्त करके अपने और दूसरों के मन को वश में करता है ॥ १८ ॥

केन॑ ओत्रियमाप्नोति॑ केने॑सं परमेष्ठिनम्॑ ॥

केने॑समग्निं॑ पुरु॑षः केन॑ संवत्सुरं॑ म॑मे ॥ २० ॥ (५)

केन॑ । ओत्रियम् । आप्नोति । केन॑ । इमम् । परमे-स्थिनम् ॥

केन॑ । इमम् । अग्निम् । पुरुषः । केन॑ । सुम्-वत्सुरम् । म॑मे २० (५)

भाषार्थ—(पुरुषः) मनुष्य (केन) किसके द्वारा (ओत्रियम्) वेद-ज्ञानी [आचार्य] को, (केन) किसके द्वारा (इमम्) इस (परमेष्ठिनम्) सब

१८—(केन) प्रजापतिना (पर्जन्यम्) सेचकं मेघम् (अन्) निरन्तरम् (एति) प्राप्नोति (केन) (सोमम्) अमृतरसम् (विचक्षणं) दर्शनीयं (केन) (यज्ञम्) देवपूजासंगतिकरणदानसामर्थ्यम् (च) (अद्धाम्) सत्यधारण-शक्तिम् (च) (केन) (अस्मिन्) दृश्यमाने शरीरे (निहितम्) धृतम् (मनः) अन्तःकरणम् ॥

२०—(केन) द्वारा (ओत्रियम्) अ० ६। ६ (३) । ७ । वेदज्ञमाचार्यम्

से ऊंचे ठहरने वाले [परमेश्वर] को (आप्नोति) पाता है । उसने (केन) किसके द्वारा (इमम्) इस (अग्निम्) अग्नि [सूर्य, बिजुली और पार्थिव अग्नि] को, (केन) किसके द्वारा (संवत्सरम्) संवत्सर [अर्थात् काल] को (ममे) मापा है ॥ २० ॥

भावार्थ—मनुष्य विचारता रहे कि वह किस प्रकार से आचार्य और परमेश्वर की आज्ञा पूरण कर सकता है और सूर्य आदि पदार्थों से कैसे उपकार ले सकता है । इसका उत्तर आगामी मन्त्र में है ॥ २० ॥

ब्रह्म ओत्रियमाप्नोति ब्रह्मेमं परमेष्ठिनम् ।

ब्रह्मेमग्निं पुरुषो ब्रह्म संवत्सरं ममे ॥ २१ ॥

ब्रह्म । ओत्रियम् । आप्नोति । ब्रह्मे । इमम् । परमे-स्थिनम् ॥

ब्रह्म । इमम् । अग्निम् । पुरुषः । ब्रह्म । सुस-वत्सरम् । ममे ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(पुरुषः) मनुष्य (ब्रह्म=ब्रह्मणा) ब्रह्म [वेद] द्वारा (ओत्रियम्) वेदज्ञानी [आचार्य] को और (ब्रह्म) वेद द्वारा (इमम्) इस (परमेष्ठिनम्) सबसे ऊपर ठहरने वाले [परमात्मा] को (आप्नोति) पाता है । उस [मनुष्य] ने (ब्रह्म) वेद द्वारा (इमम्) इस (अग्निम्) अग्नि [सूर्य, बिजुली और पार्थिव अग्नि] को, (ब्रह्म) वेद द्वारा (संवत्सरम्) संवत्सर [अर्थात् काल] को (ममे) मापा है ॥ २१ ॥

भावार्थ—यह गत मन्त्र का उत्तर है । मनुष्य वेद द्वारा आचार्य और परमेश्वर की आज्ञा पालन करे और सूर्य और काल आदिसे उपकार लेवे ॥ २१ ॥

केन देवां अनु क्षियति केन दैवजनीर्विशः ।

केनेदमन्यन्नसत्रं केन सत् सत्रमुच्यते ॥ २२ ॥

(आप्नोति) प्राप्नोति (केन) (परमेष्ठिनम्) अ० १ । ७ । २ । उत्तमपदस्थं परमात्मानम् (केन) (इमम्) (अग्निम्) सूर्यविद्युत्पार्थिवाग्निरूपम् (पुरुषः) मनुष्यः (केन) (संवत्सरम्) कालमित्यर्थः (ममे) माङ् मने-लिट् । मापितवान् । वशीकृतवान् ॥

२१—(ब्रह्म) सुपां सुलुक् । पा० ७ । १ । ३६ । तृतीयार्थे सुः । ब्रह्मणा । वेदज्ञानेन । परमेश्वरेण । अन्यत् पूर्ववत्—म० २० ॥

केन । देवान् । अन्न । क्षियति । केन । दैव-जनीः । विशः ॥

केन । इदम् अन्यत् । नक्षत्रम् । केन । सत् । क्षत्रम् । उच्यते २२

भाषार्थ—वह [मनुष्य] (केन) किस के द्वारा (देवान्) स्तुति योग्य गुणों, और (केन) किस के द्वारा (दैवजनीः) दैव [पूर्वजन्मके अर्जित कर्म] से उत्पन्न (विशः अनु) मनुष्यों में (क्षियति) रहता है । (केन) किस के द्वारा (इदम्) यह (सत्) सत्य (क्षत्रम्) राज्य, और (केन) किसके द्वारा (अन्यत्) दूसरा [भिन्न] (नक्षत्रम्) अराज्य (उच्यते) बताया जाता है २२

भावार्थ—विचारशील मनुष्य उत्तम गुणों और उत्तम लोगों से मिलने, धर्मयुक्त राज्य की विधि और अधर्म युक्त कुराज्य के निषेध पर विचार करे । इस का उत्तर आगामी मन्त्र में है ॥ २२ ॥

ब्रह्मा देवां अनु क्षियति ब्रह्म दैवजनीर्विशः ।

ब्रह्मेदमन्यन्नक्षत्रं ब्रह्म सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २३ ॥

ब्रह्म । देवान् । अनु । क्षियति । ब्रह्म । दैव-जनीः । विशः ॥

ब्रह्म । इदम् । अन्यत् । नक्षत्रम् ब्रह्म । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २३ ॥

भाषार्थ—वह [मनुष्य] (ब्रह्म=ब्रह्मणा) ब्रह्म [परमेश्वर] द्वारा (देवान्) स्तुति योग्य गुणों, और (ब्रह्म) ब्रह्म द्वारा (दैवजनीः) दैव [पूर्वजन्म के अर्जित कर्म] से उत्पन्न (विशः अनु) मनुष्यों में (क्षियति) रहता है । (ब्रह्म) ब्रह्म द्वारा (इदम्) यह (सत्) सत्य (क्षत्रम्) राज्य और (ब्रह्म) ब्रह्म द्वारा (अन्यत्) दूसरा [भिन्न] (नक्षत्रम्) अराज्य (उच्यते) बताया जाना है ॥ २३ ॥

२२—(केन) केन द्वारा (देवान्) दिव्यगुणान्, (अनु) अनुलक्ष्य (क्षियति) निवसति (केन) (दैवजनीः) देवाद् यज्ञञ्चैव । वा० पा० ४ । १ । ८५ । देव—अज्ञ । दैवात् पूर्वजन्मार्जितकर्मणो जाताः (विशः) प्रजाः । मनुष्यान्—निघ० २ । ३ (केन) (इदम्) प्रत्यक्षम् (अन्यत्) भिन्नम् (नक्षत्रम्) नक्षत्र एतन्पापवेदानास्तथा० । पा० ६ । ३ । ७५ । इति नञः प्रकृतिभावः नक्षत्रम् अक्षत्रम् अराज्यं कुराज्यम् (केन) (सत्) सत्यम् । धर्म्यम् (क्षत्रम्) राज्यम् (उच्यते) कथ्यते ॥

२३—(ब्रह्म) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । विभक्तेः सुः । ब्रह्मणा । परमेश्वरद्वारा । अन्यत् पूर्ववत्—मन्त्र २२ ॥

भावाय—यह गत मन्त्र का उत्तर है। मनुष्य परमेश्वर से वेदद्वारा उत्तम गुणों उत्तम लोगों को पावे और वेद द्वारा ही धर्म राज्य की विधि और अधर्म कुराज्य का निषेध सीखे ॥ २३ ॥

केनेयं भूमिर्विहिता केच द्यौरुत्तरा हिता ।

केनेदमुर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचां हितम् ॥ २४ ॥

केन । इयम् । भूमिः । वि-हिता । केन । द्यौः । उत्-तरा ।
हिता ॥ केन । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् ।
व्यचः । हितम् ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(केन) किस करके (इयम् भूमिः) यह भूमि (विहिता) सुधारी गई है, (केन) किस करके (द्यौः) सूर्य (उत्तरा) ऊंचा (हिता) धरा गया है। (च) और (इदम्) यह (ऊर्ध्वम्) ऊंचा, (तिर्यक्) तिरछा, चलनेवाला (व्यचः) फैला हुआ (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [आकाश] (हितम्) धरा गया है ॥ २४ ॥

भावाय—ब्रह्म जिज्ञासु के लिये इन प्रश्नों का उत्तर अगले मन्त्रों में है ॥ २४

ब्रह्मणा भूमिर्विहिता ब्रह्म द्यौरुत्तरा हिता ।

ब्रह्मेदमुर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचां हितम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मणा । भूमिः । वि-हिता । ब्रह्म । द्यौः । उत्-तरा । हिता ॥
ब्रह्म । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचः ।
हितम् ॥ २५ ॥

२४—(केन) प्रश्ने (इयम्) (भूमिः) (विहिता) विशेषेण धारिता (केन) (द्यौः) सूर्यः (उत्तरा) उपरिभवा (हिता) धृतः (केन) (इदम्) (ऊर्ध्वम्) उपरिस्थम् (तिर्यक्) वक्रगामि (च) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (व्यचः) विस्तृतम् (हितम्) धृतम् ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मणा) ब्रह्म [परमेश्वर] करके (भूमिः) भूमि (विहिता) सुधारी गयी है, (ब्रह्म) ब्रह्म करके (द्यौः) सूर्य (उत्तरा) ऊंचा (हिता) धरा गया है । (च) और (ब्रह्म) ब्रह्म करके (इदम्) यह (ऊर्ध्वम्) ऊंचा, (तिर्यक्) तिरछा चलने वाला, (व्यचः) फैला हुआ (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [आकाश] (हितम्) धरा गया है ॥ २५ ॥

भावार्थ—ब्रह्म परमेश्वर ने सब ऊंचे, नीचे और मध्यलोक बनाये हैं २५
सु० धर्नि० मस्य सु० सीव्याय० र्वा हृद० यं च यत् ।

म० स्तिष्का० दु० र्ध्वः प्रै० र० यत् पव० मानोऽधि शी० र्षतः ॥ २६ ॥

सु० धर्नि० म० । अ० स्य० । सु० सू० सीव्य० । अ० य० र्वा० । हृद० य० म० । च० । यत् ॥
म० स्तिष्का० त् । ऊ० र्ध्वः । प्र० । ऐ० र० यत् । पव० मानः । अधि० ।
शी० र्षतः ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(पवमानः) शुद्ध स्वभाव (अथर्वा) निश्चल परमात्मा (अस्य) इस [मनुष्य] के (मूर्धानम्) शिर (च) और (यत्) जो कुछ (हृदयम्) हृदय है [उसको भी] (संसीव्य) आपस में सींकर, (मस्तिष्कात्) भेजे [मस्तक बल] से (ऊर्ध्वः) ऊपर होकर (शीर्षतः अधि) शिर से ऊपर (प्र ऐरयत्) बाहिर निकल गया ॥ २६ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने मनुष्य के शिर और हृदय को नाड़ियों द्वारा आपस में मिलाकर विवेक सामर्थ्य दिया है । परन्तु वह आप अनन्त अनादि सर्व शक्तिमान् होकर मनुष्य की समझ से बाहिर है ॥ २६ ॥

२५—(ब्रह्मणा) परमेश्वरेण (ब्रह्म) म० २३ । ब्रह्मणा । अन्यत् पूर्ववत् मन्त्रे २४

२६—(मूर्धानम्) अ० ३ । ६ । ६ । मस्तकम् (अस्य) मनुष्यस्य (संसीव्य) सम् + विबु तन्तु सन्ताने-ल्यप् । संवाय । तन्तुभिर्नाडिभिर्यथा संगतं । कृत्वा (अथर्वा) अ० ४ । १ । ७ । अ + धर्व चरणे=गतौ-वनिप् । अथर्वाणोऽथनयन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः-निरु० ११ । १८ । निश्चलः परमात्मा (हृदयम्) (च) (यत्) (मस्तिष्कात्) अ० २ । ३३ । १ । मस्तकस्नेहात् । मस्तकबलात् (ऊर्ध्वः) (प्र) बहिः (ऐरयत्) आगच्छत् (पवमानः) अ० ३ । ३१ । २ । शुद्धस्वभावः (अधि) उपरि (शीर्षतः) मस्तकात् ॥

तद् वा अथर्वणः शिरैः देवकोशः समुब्जितः ।

तत् प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥ २७ ॥

तत् । वै । अथर्वणः । शिरः । देव-कोशः । सम्-उब्जितः ॥

तत् । प्राणः । अभि । रक्षति । शिरः । अन्नम् । अथो इति ।
मनः ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(तत् वै) वही (शिरः) शिर (अथर्वणः) निश्चल पर-
मात्मा के (देवकोशः) उच्चम गुणों का भण्डार [भाण्डागार] (समुब्जितः)
ठीक ठीक बना है । (तत्) उस (शिरः) शिर की (प्राणः) प्राण [जीवन
वायु] (अभि) सब ओर से (रक्षति) रक्षा करता है, (अन्नम्) अन्न (अथो)
और (मनः) मन [रक्षा करता है] ॥ २७ ॥

भावार्थ—मनुष्य शिर के भीतर ब्रह्मरन्ध्र में ध्यान लगाकर परमात्मा
को सत्ता का सूक्ष्म विचार करता है । वह शिर प्राण, अन्न और मन द्वारा
रक्षित रहता है ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वो नु सृष्टास्तिर्यङ् नु सृष्टा ३ः सर्वा दिशः पुरुष आ
ब्रभुवाँ ३ । पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वः । नु । सृष्टा ३ः । तिर्यङ् । नु । सृष्टा ३ः । सर्वाः । दिशः ।
पुरुषः । आ । ब्रभुवाँ ३ ॥ पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेदः । यस्याः ।
पुरुषः । उच्यते ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(नु) क्या (ऊर्ध्वः) ऊंचा (सृष्टा ३ः) उत्पन्न होता हुआ
और (नु) क्या (तिर्यङ्) तिरछा (सृष्टा ३ः) उत्पन्न होता हुआ (पुरुषः)

२७—(तत्) (वै) एव (अथर्वणः) म० २६ । निश्चलपरमेश्वरस्य
(शिरः) मस्तकम् (देवकोशः) कुश श्लेषे-घञ् । दिव्यगुणानां भाण्डागारः
(समुब्जितः) सम्यक् सरलीकृतः (तत्) प्राणः जीवनवायुः (अभि) सर्वतः
(रक्षति) पाति (शिरः) (अन्नम्) (अथो) अपि च (मनः) ॥

२८—(ऊर्ध्वः) उच्चस्थः (नु) प्रश्ने । किम् (सृष्टा ३ः) विचार्यः

वह मनुष्य (सर्वाः दिशः) सब दिशाओं में (आ) यथावत् (बभूवा ३) व्याप
है ? (यः) जो [मनुष्य] (ब्रह्मणः) ब्रह्म [परमात्मा] की (पुरम्) [उस]
पूति को (वेद) जानता है, (यस्याः) जिस [पूति] से [वह परमेश्वर]
(पुरुषः) पुरुष [परिपूर्ण] (उच्यते) कहा जाता है ॥ २८ ॥

भावार्थ—अब वह प्रश्न है कि जो योगी परमात्मा को साक्षात् कर
लेता है, क्या उसके भीतर सब संसार में व्यापने की शक्ति हो जाती है ? इस का
उत्तर अगले मन्त्र में है ॥ २८ ॥

यो वै तां ब्रह्मणी वेदामृतेनावृतां पुरम् ।

तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षुः प्राणं प्रजां ददुः ॥ २८ ॥

यः । वै । ताम् । ब्रह्मणः । वेदम् । अमृतेन । आवृताम् । पुरम् ॥

तस्मै । ब्रह्म । च । ब्राह्माः । च । चक्षुः । प्राणम् । प्र-जाम् ।
ददुः ॥ २८ ॥

भावार्थ—(यः) जो [मनुष्य] (वै) निश्चय करके (ब्रह्मणः) ब्रह्म
[परमात्मा] की (अमृतेन) अमरपन [मोक्षसुख] से (आवृताम्) छापी

माणानाम् । पा० ८ । २ । ६७ । इति टेः भुतः । सम्यक् सृष्टः (तिर्यङ्)
वक्रगामी (नु) (सृष्टा ३ः) (सर्वाः) (दिशः) (आ) समन्तात् (बभूवा ३)
विचार्यमाणानाम् । पा० ८ । २ । ६७ । टेः प्लुतः । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।
पा० ८ । ४ । ५७ । इत्यनुनासिकः । बभूव । व्याप (पुरम्) क्विप् च । पा० ३ ।
२ । ७६ । पृ पालनपूरणयोः—क्विप् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । पा० ७ । १ । १०२ ।
उकारादेशः । पूतिम् । नगरीम् (यः) योगी (ब्रह्मणः) परमेश्वरस्य (वेद)
जानाति (यस्याः) पुरः सकाशात् । पूतिकारणात् (पुरुषः) पुरः कुषन् । उ०
४ । ७४ । पुर अग्रगमने—कुषन् । यद्वा, पृ पालनपूरणयोः—कुषन् । उदोष्ठ्य-
पूर्वस्य । पा० ७ । १ । १०२ । उकारः । यद्वा पुर् + षड्लु गतौ, यद्वा, शीङ् स्वप्ने
षस स्वप्ने वा—ड, पृषोदरादिरूपम् । पुरुषः पुरिषादः पुरिश्यः पूरयतेर्वा—निह०
२ । ३ । अग्रगामी । पूरयिता । परिपूर्णः । परमेश्वरः । मनुष्यः (उच्यते) कथ्यते ॥

२६—(यः) मनुष्यः (वै) निश्चयेन (ताम्) (ब्रह्मणः) परमेश्वरस्य
(वेद) जानाति (अमृतेन) अमरणेन । मोक्षसुखेन (आवृताम्) आच्छादिताम्

हुई (ताम्) उस (पुरम्) पूर्णता को (वेद) जानता है, (तस्मै) उस [मनुष्य] को (ब्रह्म) ब्रह्म [परमात्मा] (च च) और (ब्राह्माः) ब्रह्म सम्बन्धी बोधों ने (चक्षुः) दृष्टि, (प्राणम्) प्राण [जीवन सामर्थ्य] और (प्रजाम्) प्रजा [मनुष्य आदि] (ददुः) दिये हैं ॥ २६ ॥

भावार्थ—यह गत मन्त्र का उत्तर है । ब्रह्मज्ञानी पुरुष दिव्य दृष्टि वाला और महाबली होकर सब प्रकार से परिपूर्ण होता हुआ आनन्द भोगता है ॥ २६ ॥

न वै तं चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ।

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ ३० ॥

न । वै । तस् । चक्षुः । जहाति । न । प्राणः । जरसः । पुरा ॥

पुरस् । यः । ब्रह्मणः । वेद । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ ३० ॥

भाषार्थ—(तम्) उस [मनुष्य] को (न वै) न कभी (चक्षुः) दृष्टि और (न) न (प्राणः) प्राण [जीवनसामर्थ्य (जरसः पुरा) [पुरुषार्थ के] घटाव से पहिले (जहाति) तजता है । (यः) जो मनुष्य (ब्रह्मणः) ब्रह्म [परमात्मा] की (पुस्म्) [उस] पूर्ति को (वेद) जानता है, (यस्याः) जिस [पूर्ति] से वह [परमेश्वर] (पुरुषः) पुरुष [परिपूर्ण] (उच्यते) कहा जाता है ॥ ३० ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पूर्ण परमात्मा को जानता है, उस मनुष्य में दिव्यदृष्टि और आत्मबल सदा बना रहता है, जब तक वह पुरुषार्थ करता रहता है ॥ ३० ॥

(पुरम्) म० २८ । पूर्तिम् (तस्मै) मनुष्याय (ब्रह्म) परमेश्वरः (च) (ब्राह्माः) सास्य देवता । पा० ७ । २ । २४ । ब्रह्मन्-अण्, टिलोपः । ब्रह्मसम्बन्धिनो बोधाः (च) (चक्षुः) दृष्टिम् (प्राणम्) जीवनसामर्थ्यम् (प्रजाम्) मनुष्यादिरूपाम् (ददुः) दत्तवन्तः ॥

३०—(न) निषेधे (वै) एव (तम्) मनुष्यम् (चक्षुः) दृष्टिः (जहाति) त्यजति (न) (प्राणः) (जरसः) जरायाः । पुरुषार्थहानेः सकाशात् (पुरा) पूर्वम् । अन्य-पूर्व-मन्त्रे २८ ॥

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ ३१ ॥

अष्टा-चक्रा । नव-द्वारा । देवानां । पूः । अयोध्या ॥ तस्यां ।

हिरण्ययः । कोशः । स्वः-गः । ज्योतिषा । आ-वृतः ॥ ३१ ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे अरे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् । हिरण्यये । कोशे । त्रि-अरे । त्रि-प्रतिस्थिते ॥

तस्मिन् । यत् । यक्षम् । आत्मन्-वत् । तत् । वै । ब्रह्म-विदः ।

विदुः ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(अष्टाचक्रा) [योग के अङ्ग अर्थात् यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि, इन] आठों का कर्म [वा चक्र] रखनेवाली, (नवद्वारा) [सात मस्तक के छिद्र और मन और बुद्धिरूप] नवद्वार वाली (पूः) पूर्ति [पुरी देह] (देवानाम्) उन्मत्तों के लिये (अयोध्या) अजेय है । (तस्याम्) उस [पूर्ति] में (हिरण्ययः) अनेक वस्तुओं से युक्त (कोशः) कोश [भण्डार अर्थात् चेतन जीवात्मा] (स्वर्गः) सुख [सुखस्वरूप परमात्मा] की ओर चलने वाला (ज्योतिषा) ज्योति [प्रकाश स्वरूप ब्रह्म] से (आवृताः) छाया हुआ है ॥ ३१ ॥

३१—(अष्टाचक्रा) करोतेर्घञर्थे—क, द्वित्वम् । चक्रं कर्म रथाङ्गं वा । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि—योगदर्शने । २ । २४ । इत्यष्टावङ्गानि कर्माणि यस्याः सा (नवद्वारा) मनोबुद्धिसहितैः सप्तशोर्षण्यच्छिद्रैर्युक्ता (देवानाम्) दिवु मदे—अच् । उन्मत्तानां मूर्खानाम् (पूः) म० २८ । पूर्तिपुरी (अयोध्या) अजेया (तस्याम्) पुरिः (हिरण्ययः) अतुल्यवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्यानि च्छन्दसि । पा० ६ । ४ । १७५ । मयटो मलोपः । हिरण्यमयः । हिरण्यानि रतांसि बलानि यस्मिन् सः (कोशः) कुश श्लेषे—घञ् । भाण्डागारः (स्वर्गः) स्वः सुखं गच्छति प्राप्नोतीति यः (ज्योतिषा) प्रकाशस्वरूपेण परमात्मना (आवृतः) आच्छदितः ॥

(तस्मिन् तस्मिन्) उसी ही (हिरण्यये) अनेक बलों से युक्त, (ज्यरे) [स्थान, नाम, जन्म इन] तीनों में गति वाले, (त्रिप्रतिष्ठिते) [कर्म, उपासना ज्ञान इन] तीनों में प्रतिष्ठा वाले (कोशे) कोश (भण्डार रूप जीवात्मा) में (यत्) जो (यत्नम्) पूजनीय (आत्मन्वत्) आत्मा वाला [महापराक्रमी परब्रह्म] है, (तत् वै) उसको ही (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानी लोग (विदुः) जानते हैं ३२

भावार्थ—शरीर की गति को अज्ञानी दुर्बलेन्द्रिय लोग नहीं समझते। शरीर के भीतर चेतन जीवात्मा है। जीवात्मा के बाहिर और भीतर ज्योतिः स्वरूप परब्रह्म है। उस परब्रह्म को वेदवेत्ता योगीजन साक्षात् करते हैं ॥३१॥३२॥

प्रभ्राजमानां हरिणीं यशसा संपरिवृताम् ।

पुरं हिरण्ययीं ब्रह्मा विवेश अपराजिताम् ॥ ३३ ॥ (६)

प्र-भ्राजमानां हरिणीम् । यशसा । सु-परिवृताम् ॥ पुरम् ।

हिरण्ययीम् । ब्रह्म । आ । विवेश । अपरा-जिताम् ॥३३॥(६)

भाषार्थ—(ब्रह्म) ब्रह्म [परमात्मा] ने (भ्राजमानाम्) बड़ी प्रकाशमान (हरिणीम्) दुःख हरने वाली (यशसा) यश से (संपरिवृताम्) सर्वथा छायी हुई, (हिरण्ययीम्) अनेक बलों वाली, (अपराजिताम्) कभी न जीती गई (पुरम्) पूर्ति में (आ) सब ओर से (विवेश) प्रवेश किया है ॥३३॥

भावार्थ—विज्ञानी पुरुष सर्वथा अक्षय परिपूर्ण परमात्मा की उपासना से सदा आनन्द में मग्न रहते हैं ॥ ३३ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

३२—(तस्मिन्) हिरण्यये । बलयुक्ते (कोशे) (ज्यरे) त्रयाणां स्थाननामजन्मनाम् अतो गतिर्यस्मिन् तस्मिन् (त्रिप्रतिष्ठिते) त्रयाणां कर्मोपासना ज्ञानानां प्रतिष्ठायुक्ते (तस्मिन्) (यत्) (यत्नम्) पूजनीयम् (आत्मन्वत्) अ० ४ । १० । ७ । आत्मबलवत् । महापराक्रमयुक्तं परब्रह्म (तत्) ब्रह्म (वै) (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानिनः (विदुः) जानन्ति ॥

३३—(प्रभ्राजमानाम्) प्रदीप्यमानाम् (हरिणीम्) हृज्—इनन्, डीप् । दुःख हरणशीलाम् (यशसा) कीर्त्या (संपरिवृताम्) समन्तादाच्छादिताम् (पुरम्) म०२८ । पूर्तिम् (हिरण्ययीम्) म०३१ । हिरण्यय—डीप् । बलैयुक्ताम् (ब्रह्म) परमेश्वरः (आ) समन्तात् (विवेश) प्रविष्टवान् (अपराजिताम्) अपराभूताम् ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ३ ॥

१—२५ ॥ वरुणो देवता ॥ १, ४, ७, ६, १०, १२ अनुष्टुप् ; २, ३, ६ भुरिक् त्रिष्टुप्, ५ निचृदनुष्टुप् ; ८, १३, १४ पथ्या पङ्क्तिः ; ११, १६ भुरि-
गनुष्टुप् ; १५, १७—२५ षट्पदा जगती ॥

सर्वसम्पत्तिप्राप्त्युपदेशः—सब सम्पत्तियों के पाने का उपदेश ॥

अयं मे वरुणो मणिः सपत्नक्षयणो वृषा ।

तेना रभस्व त्वं शत्रून् प्र मृणीहि दुरस्यतः ॥ १ ॥

अयम् । मे । वरुणः । मणिः । सपत्न-क्षयणः । वृषा ॥ तेन ।

आ । रभस्व । त्वम् । शत्रून् । प्र । मृणीहि । दुरस्यतः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (मणिः) प्रशंसनीय (वरुणः) वरुण [स्वी-
कार करने योग्य वैदिक बोध, अथवा वरना वा वरुण औषध] (मे) मेरे
(सपत्नक्षयणः) वैरियों का नाश करने वाला (वृषा) वीर्यवान् है । [हे प्राणी!]
(तेन) उस से (त्वम्) तू (शत्रून्) शत्रुओं को (आ रभस्व) पकड़ ले,
और (दुरस्यतः) दुराचारियों को (प्र मृणीहि) मार डाल ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे सदैव वरुण आदि औषध द्वारा शरीर के रोगों का
नाश करता है, वैसे ही विद्वान् वेदविद्या द्वारा आत्मिक दोष मिटावे ॥ १ ॥

१—(अयम्) प्रसिद्धः (मे) मम (वरुणः) अ० ६ । ८५ । १ । वृष-
वरुणः स्वीकरणे—युच् । स्वीकरणीयः । वेदबोधः । वरुणौषधिर्वा (मणिः)
अ० १ । २६ । १ । मण कूजे—इन् । प्रशंसनीयः (सपत्नक्षयणः) शत्रुनाशकः
(वृषा) वीर्यवान् (तेन) (आरभस्व) निगृहाण (त्वम्) (शत्रून्) (प्रमृ-
णीहि) सर्वथा मारय (दुरस्यतः) अ० १ । २६ । २ । दुरस्य-शत्रु । दुष्टीयतः ।
अनिष्टं कर्तुं मिच्छन् ।

(वरणः) वरण औषधिविशेष है, उसका वर्णन इस प्रकार है—देखो भाव-प्रकाश, पूर्वखण्ड, वटाटिवर्ग, श्लोक ५६। ५७ ॥

वरुण [के नाम] वरण, सेतु, तिलशाक, कुमारक हैं। वरना पित्तकारक, मल भेदक, और कफ, मूत्रकृच्छ्र, पथरी, वात, गुल्म, वात से उत्पन्न रक्तवि-कार, और कृमि को मिटाता है, वह उष्ण, अग्निको दीपन करने वाला, कसैला, मधुर कड़वा, चर्परा, रुखा और हलका होता है ॥ १, २ ॥

प्रैणान्दृणीहि प्र मुणा रभस्व मुणिस्ते अस्तु पुरस्ता पुरस्तात् ।
अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणां श्वः श्वः ॥ २ ॥

प्र । एनान् । शृणीहि । प्र । मुण । आ । रभस्व । मुणिः ।
ते । अस्तु । पुरः-स्ता । पुरस्तात् ॥ अवारयन्त । वरणेन ।
देवाः । अभि-आचारम् । असुराणाम् । श्वः-श्वः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(एनान्) इनको (प्रशृणीहि) कुचलडाल, (प्रमृण) मार डाल, (आ रभस्व) पकड़ले, (मुणिः) प्रशंसनीय [वैदिक बोध] (ते) तेरा (पुर स्ता) अगुआ (पुरस्तात्) साम्हने (अस्तु) होवे । (देवाः) देवताओं [विजयी लोगों] ने (वरणेन) वरण [श्रेष्ठ वैदिक बोध वा वरना औषध] से (असुराणम्) सुर विरोधी [दुष्टों] के (अभ्याचारम्) विरुद्ध आचरण को (श्वः श्वः) एक आगामी कल्यसे दूसरी कल्य को (अर्थात् पहिले से ही) (अवारयन्त) रोका था ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे दूरदर्शी पूर्वज महात्माओं ने उत्तम ज्ञानों और उत्तम औषधों द्वारा आत्मिक और शारीरिक रोग मिटाये हैं, वैसे ही सब मनुष्य उत्तम गुणों और उत्तम औषधियों के सेवन से उन्नति करें ॥ २ ॥

२—(प्र) प्रकर्षण (एनान्) शत्रून् (शृणीहि) नाशय (प्र) (मृण) (आरभस्व) (मुणिः) (ते) तव (अस्तु) (पुर स्ता) अग्रगामी (पुर-स्तात्) अग्रे (अवारयन्त) निवारितवन्तः (वरणेन) म० १ । स्वीकरणीयेन । वैदिकबोधेन । वरुणौषधेन (देवाः) विजिगीषवः (अभ्याचारम्) विरुद्धाचरणम् (असुराणम्) सुरविरोधिनाम् (श्वः श्वः) आगामिन्यागामिनि दिवसे । पूर्वविचारेणेत्यर्थः ॥

अयं मणिर्वरुणो विश्वभेषजः सहस्राक्षो हरितो हिरण्ययः । स
 ते शत्रून् धरान् पादयाति पूर्वस्तान् दंभुहि ये त्वा द्विषन्ति ॥३॥
 अयम् । मणिः । वरुणः । विश्व-भेषजः । सहस्र-अक्षः । हरितः ।
 हिरण्ययः ॥ सः । ते । शत्रून् । अधरान् । पादयाति । पूर्वः ।
 तान् । दंभुहि । ये । त्वा । द्विषन्ति ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (मणिः) प्रशंसनीय (वरुणः) वरुण [वर-
 णीय, मानने योग्य, वैदिक बोध वा वरना औषध] (विश्वभेषजः) समस्त भय
 जीतने वाला, (सहस्राक्षः) सहस्रों व्यवहार वाला, (हरितः) सिंह [समान]
 (हिरण्ययः) तेजोमय है । (सः) वह (ते) तेरे (शत्रून्) शत्रुओं को (अध-
 रान्) नीचे (पादयाति) गिरावे, (पूर्वः) पहिले होकर तू (तान्) उन्हें
 (दंभुहि) दबा ले, (ये) जो (त्वा) तुझसे (द्विषन्ति) बैर करते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—दूरदर्शी मनुष्य आत्मिक और शारीरिक रोग मिटाकर स्वस्थ
 होकर आनन्द भोगे ॥ ३ ॥

अयं ते कृत्यां विततां पौरुषेयादयं भयात् ।

अयं त्वा सर्वस्मात् पापाद् वरुणो वारयिष्यते ॥ ४ ॥

अयम् । ते । कृत्याम् । वि-तताम् । पौरुषेयात् । अयम् । भयात् ॥

अयम् । त्वा । सर्वस्मात् । पापात् । वरुणः । वारयिष्यते ॥४॥

भाषार्थ—(अयम् अयम्) यही [वरुण] (ते) तेरे लिये (वितताम्)
 फैली हुयी (कृत्याम्) हिंसा को (पौरुषेयात्) मनुष्य से किये हुये (भयात्)

३—(अयम्) (मणिः) प्रशंसनीयः (वरुणः) म० १ (विश्वभेषजः)
 सर्वभयजेता (सहस्राक्षः) अ० ४।१६।४। बहुव्यवहारोपेतः (हरितः)
 सिंहरूपः (हिरण्ययः) तेजोमयः (सः) वरुणः (ते) तव (शत्रून्) (अध-
 रान्) नीचान् (पादयाति) पातयेत् (पूर्वः) प्रथमः सन् (तान्) (दंभुहि)
 वशीकुरु (ये) (त्वा) (द्विषन्ति) वैरायन्ते ॥

४—(अयम्) (ते) तुभ्यम् (कृत्याम्) अ० ४।६।५। हिंसाम् (वि-
 तताम्) विस्तृताम् (पौरुषेयात्) अ० ७।१०५।१। पुरुषेण कृतात् (भयात्)

भय से, और (अयम्) यह (वरणः) वरण [वैदिक बोध वा वरना औषध ही] (त्वा) तुझ को (सर्वस्मात्) सब (पापात्) पापसे (वारयिष्यते) रोकेगा ॥ ४ ॥

भाषार्थ—मनुष्य वैदिकज्ञान और पथ्य खान पान से बलवान् होवे ॥४॥

वृणो वारयाता अयं देवो वनस्पतिः ।

यद्मो यो अस्मिन्नाविष्टस्तम् देवा अवीवरन् ॥ ५ ॥

वृणः । वारयातै । अयम् । देवः । वनस्पतिः ॥ यद्मः । यः ।

अस्मिन् । आ-विष्टः । तम् । ऊं इति । देवाः । अवीवरन् ॥५॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (देवः) दिव्य गुण वाला (वनस्पतिः) सेवनीय गुणोंका रत्नक (वरणः) वरण [वैदिक बोध वा वरना औषध] [उस राजरोग को] (वारयातै) हटावे (यः) जो (यद्मः) राजरोग (अस्मिन्) इस [पुरुष] में (आविष्टः) प्रवेश कर गया है, (तम्) उस को (उ) निश्चय करके (देवाः) व्यवहार जानने वाले विद्वानों ने (अवीवरन्) हटाया है ॥ ५ ॥

भाषार्थ—मनुष्य पूर्वज विद्वानों के समान प्रयत्न करके आत्मिक और शारीरिक रोगों का नाश करे ॥ ५ ॥

यह मन्त्र आचुका है—अथर्व० ६ । ८५ । १ ॥

स्वप्नं सुप्त्वा यदि पश्यासि पापं मुगः सृतिं यति धावाद-
जुष्टाम् । परिश्रवाच्छकुनैः पापवादादयं मुनिर्वृणो वारयि-
ष्यते ॥ ६ ॥

स्वप्नम् । सुप्त्वा । यदि । पश्यासि । पापम् । मुगः । सृतिम् ।
यति । धावात् । अजुष्टाम् ॥ परि-श्रवात् । शुकुनैः । पाप-
वादात् । अयम् । मुनिः । वृणः । वारयिष्यते ॥ ६ ॥

वरात् (अयम्) (त्वा) सर्वस्मात् (पापात्) दुःखात् (वरणः) म० १ । वैदिकबोधो वरुणौषधं वा (वारयिष्यते) वृज् आवरणे—लुट् । प्रतिरोत्स्यति ॥

५—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अथर्व० ६ । ८५ । १ ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (सुप्वा) सोकर (पापम्) बुरे (स्वप्नम्) स्वप्न को (पश्यासि) देखे, (यति=यदि) जो (मृगः) बनैला पशु (अजुष्टाम्) अप्रिय (सृतिम्) मार्ग में (धावात्) दौड़े । (शकुनेः) पक्षी [गिद्ध वा चील्ह] के (परिक्षवात्) नाक के फुरफुराहट से और (पापवादात्) [मुखके] कठोर शब्दसे (अयम्) यह (मणिः) प्रशंसनीय (वरणः) वरण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा वरना औषध] (वारयिष्यते) रोकेंगा ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य आत्मिक और शारीरिक बल बढ़ाकर कुस्वप्न आदि रोगों और हिंसक पशुओं और पक्षियों की दुष्टता से निर्भय रहें ॥ ६ ॥

अरात्यास्त्वा निःकृत्या अभिचारादथो भयात् ।

मृत्योरोजीयसो वधाद् वरणो वारयिष्यते ॥ ७ ॥

अरात्याः । त्वा । निः-कृत्याः । अभि-चारात् । अथो इति ।

भयात् ॥ मृत्योः । ओजीयसः । वधात् । वरणः । वारयिष्यते ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(वरणः) वरण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा वरना औषध] (त्वा) तुझ को (अरात्याः) कंजूसी से, (निःकृत्याः) महामारी से, (अभिचारात्) विरुद्ध आचरण से, (भयात्) भय से, (मृत्योः) मृत्यु [आलस्य आदि] से (अथो) और (ओजीयसः) अधिक बलवान् के (वधात्) वजू से (वारयिष्यते) रोकेंगा ॥ ७ ॥

६—(स्वप्नम्) सुप्तस्य मानसिकवृत्तिभेदम् (सुप्वा) शयित्वा (यदि) सम्भावनायाम् (पश्यासि) अवलोकेयाः (पापम्) दुःखप्रदम् (मृगः) अर-
ण्यपशुः (सृतिम्) मार्गम् (यति) दस्य तः । यदि (धावात्) शीघ्रं गच्छेत्
(अजुष्टाम्) अप्रियाम् (परिक्षवात्) दुःक्ष् नासाशब्दे—अप् । नासातो वायु-
निःसरणजन्यशब्दात् (शकुनेः) पक्षिणः । गृध्रचिल्हादेः (पापवादात्) दुष्ट-
शब्दात् । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

७—(अरात्याः) अ० १ । २ । २ । रा दाने— किन् । अदानात् । कृपण-
त्वात् (त्वा) (निःकृत्याः) अ० २ । १० । १ । कृच्छ्रापत्तेः सकाशात् (अभिचा-
रात्) विरुद्धाचरणात् (अथो) अथि च (भयात्) (मृत्योः) मरणात् । आल-
स्यात् (ओजीयसः) अ० ५ । २ । ४ । बलवत्तरस्य (वधात्) वज्रात्-निघ०
३ । २० । (वरणः) म० १ (वारयिष्यते) ॥

भाषार्थ—मनुष्य विवेकी और बलवान् होकर सब विपत्तियों से बचे ७
मन्मे साता यन्मे पिता भ्रातरौ यच्च मे स्वा यदेन चकुमा
वयम् । ततो नो वारयिष्यतेऽयं देवो वनस्पतिः ॥ ८ ॥

यत् । मे । साता । यत् । मे । पिता । भ्रातरः । यत् । च ।
मे । स्वाः । यत् । एनः । चकुम । वयम् ॥ ततः । नः । वारयि-
ष्यते । अयम् । देवः । वनस्पतिः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ (एनः) पाप (मे माता) मेरी माता ने,
(यत्) जो कुछ (मे पिता) मेरे पिता ने, (यत्) जो कुछ (मे भ्रातरः) मेरे
भाइयों ने (च) और (स्वाः) ज्ञाति वालों ने और (यत्) जो कुछ (वयम्)
हमने (चकुम) किया है (ततः) उस से (नः) हमको (अयम्) यह (देवः)
दिव्य गुण वाला (वनस्पतिः) सेवनीय गुणों का रक्षक [पदार्थ] (वारयि-
ष्यते) बचावेगा ॥ ८ ॥

भाषार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि वे अपने बन्धुओं सहित सदा विवेकी
और बलवान् रह कर पाप कर्म से बचें ॥ ८ ॥

वरुणेन प्रव्यथिता भ्रातृव्या मे सबन्धवः ।

असूतं रजो अप्यगुस्ते यन्त्वधुमं तमः ॥ ९ ॥

वरुणेन । प्र-व्यथिताः । भ्रातृव्या । मे । स-बन्धवः ॥ असूतम् ।
रजः । अपि । अगुः । ते । यन्तु । अधुमम् । तमः ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(वरुणेन) वरण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा
वरना औषध] द्वारा (प्रव्यथिताः) पीड़ित किये गये (मे) मेरे (भ्रातृव्याः)

८—(यत्) यत् किञ्चित् (मे) मम (भ्रातरः) सहोदराः (स्वाः)
भ्रातयः (एनः) पापम् (चकुम) कृतवन्तः (ततः) पापात् (नः) अस्मान्
(वारयिष्यते) प्रतिरोत्स्यते (अयम्) (देवः) दिव्यगुणः (वनस्पतिः) अ०
६ । ८५ । १ । वननीयानां सेवनीयानां गुणानां पालकः । अन्यत् सुगमम् ॥

९—(वरुणेन) म० १ । श्रेष्ठेन (प्रव्यथिताः) अतिपीडिताः (भ्रातृव्याः)
शत्रवः (मे) मम (सबन्धवः) बान्धवैः सहिताः (असूतम्) नक्षत्रनिषत्ता-

वैरी लोग (सबन्धवः) अपने बन्धुओं सहित (असूतम्) न जाने योग्य (रजः)
लोक [देश] में (अपि) ही (अगुः) गये हैं । (ते) वे लोग (अधमम्)
अति नीचे (तमः) अन्धकार में (यन्तु) जावे ॥ ६ ॥

भावार्थ—सर्वनियन्ता परमेश्वर द्वारा और बलवान् राजा की नीति से
दुष्ट लोग सदा बन्धीगृह आदि भोगते रहें हैं और सदा भोगते रहें ॥ ६ ॥

अरिष्टोऽहमरिष्टगुरायुष्मान् सर्वपुरुषः ।

तं मायं वरुणो मणिः परि पातु दिशोदिशः ॥ १० ॥ (७)

अरिष्टः । अहम् । अरिष्ट-गुः । आयुष्मान् । सर्व-पुरुषः ॥ तम् ।

मा । अयम् । वरुणः । मणिः । परि । पातु । दिशः-दिशः १०॥ (७)

भाषार्थ—(अहम्) मैं (अरिष्टः) न हारा हुआ, (अरिष्टगुः) न
हारी हुयी विद्या वाला, (आयुष्मान्) उत्तम जीवन वाला और (सर्वपुरुषः)
सब पुरुषों वाला हूं । (तम्) उस (मा) मुझ को (अयम्) यह (मणिः) प्र-
शंसनीय (वरुणः) वरुण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा वरना औषध]
(दिशोदिशः) दिशा दिशा से (परि पातु) सब प्रकार वचावे ॥१०॥

भावार्थ—दृढ़ स्वभाव विद्वान् मनुष्य शरीर से बलवान् होकर परमे-
श्वर में विश्वास करके परस्पर रक्षा करे ॥ १० ॥

अयं मे वरुण उरसि राजा देवो वनस्पतिः ।

स मे शत्रून् वि बाधतामिन्द्रो दस्यूनिवासुरान् ॥ ११ ॥

अयम् । मे । वरुणः । उरसि । राजा । देवः । वनस्पतिः ॥

उक्त० । पा० ८ । २ । ६१ । नञ् + सृ गतौ-क्त, ऋकारस्य उत्त्वम् । असरणीय-
मगन्तव्यम् (रजः) लोकम् (अपि) एव (अगुः) प्रापुः (ते) शत्रवः (यन्तु)
गच्छन्तु (अधमम्) अतिनीचम् (तमः) अन्धकारम् ॥

१०—(अरिष्टः) अहिंसितः (अहम्) (अरिष्टगुः) गौर्वाङ्नाम—
निघ० १ । ११ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १ । २ । ४८ । गोर्हस्वः । अहिंसित-
विद्यः (आयुष्मान्) उत्तमजीवनोपेतः (सर्वपुरुषः) सर्वपुरुषयुक्तः (तम्)
तादृशम् (मा) माम् (दिशोदिशः) सर्वस्या दिशायाः सकाशात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सः । मे । शत्रून् । वि । बाधताम् । इन्द्रः । दस्यून्-इव ।
असुरान् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (राजा) राजा, (देवः) दिव्य गुण वाला (वनस्पतिः) सेवनीय गुणों का रक्षक (वरुणः) वरुण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा वरुणा औषध] (मे) मेरे (उरसि) हृदय में है । (सः) वह (मे) मेरे (शत्रून्) शत्रुओं को (वि बाधताम्) हटा देवे, (इव) जैसे (इन्द्रः) इन्द्र [बड़ा ऐश्वर्यवान् पुरुष] (असुरान्) सज्जनों के विरोधी (दस्यून्) डाकुओं को [हटाता है] ॥ ११ ॥

भावार्थ—विद्वान् मनुष्य परमात्मा में श्रद्धा करके आत्मा और शरीर की उन्नति करता हुआ प्रतापी शत्रुओं के समान शत्रुओं का नाश करे ॥ ११ ॥

इमं विभर्मि वरुणमायुष्मान्शतशरदः ।

स मे राष्ट्रं च क्षत्रं च पशूनाजश्च मे दधत् ॥ १२ ॥

इमम् । विभर्मि । वरुणम् । आयुष्मान् । शत-शरदः ॥ सः

मे । राष्ट्रम् । च । क्षत्रम् । च । पशून् । ओजः । च । मे ।

दधत् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(आयुष्मान्) उत्तम जीवन वाला, (शतशरदः) सौ वर्ष जीवन वाला (इमम्) (वरुणम्) वरुण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा वरुणा औषध] को (विभर्मि) धारण करता हूँ । (सः) वह (मे) मेरे (राष्ट्रम्) राज्य (च) और (क्षत्रम्) क्षत्रिय धर्म को (च) और (पशून्) पशुओं (च) और (मे) मेरे (ओजः) बल को (दधत्) पुष्ट करे ॥ १२ ॥

११—(उरसि) हृदये (राजा) ऐश्वर्यवान् (शत्रून्) अरीन् (वि) विशेषेण (बाधताम्) निवारयन्तु (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (दस्यून्) बौद्ध महासाहसिकान् (इव) यथा (असुरान्) सज्जनविरोधकान् ॥

१२—(इमम्) पूत्यक्षम् (विभर्मि) धरामि (वरुणम्) म० १ । श्रेष्ठम् (आयुष्मान्) (शतशरदः) अ० १ । ३५ । १ । शतसंवत्सरयुक्तः (सः) वरुणः (मे) मम (राष्ट्रम्) राज्यम् (च) (क्षत्रम्) क्षत्रियधर्मम् (च) (पशून्) (ओजः) बलम् (च) (मे) (दधत्) पोषयेत् ॥

भावार्थ—मनुष्य को योग्य है कि आत्मिक और शारीरिक बल द्वारा संसार की रक्षा करे ॥ १२ ॥

यथा वातो वनस्पतीन् वृक्षान् भुनक्त्योजसा । एवासुपत्नान्
मे भङ्ग्धि पूर्वान् जातान् उतापरान् वरुणस्त्वाभि रक्षतु ॥ १३ ॥

यथा । वातः । वनस्पतीन् । वृक्षान् । भुनक्ति । ओजसा ॥

एव । सु-पत्नान् । मे । भङ्ग्धि । पूर्वान् । जातान् । उत ।

अपरान् । वरुणः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १३ ॥

भावार्थ—(यथा) जैसे (वातः) वायु (वनस्पतीन्) वनस्पतियों [बिना फूल फल देने वाले पीपल आदि] और (वृक्षान्) वृक्षों को (ओजसा) बल से (भुनक्ति) तोड़ता है । (एव) वैसे ही (मे) मेरे (सुपत्नान्) शत्रुओं को (भङ्ग्धि) तोड़ डाल, (पूर्वान्) पहिले (जातान्) उत्पन्नों (उत) और (अपरान्) पिछलों को । (वरुणः) वरुण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा वरना औषध] (त्वा) तेरी (अभि) सब ओर से (रक्षतु) रक्षा करे ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्य आत्मिक और शारीरिक बल से वायु समान शीघ्र-गामी होकर दोषों और शत्रुओं का नाश करे ॥ १३ ॥

यथा वातश्चाग्निश्च वृक्षान् प्लातो वनस्पतीन् ।

एवासुपत्नान् मे प्लाहि पूर्वान् ॥ १४ ॥

यथा । वातः । च । अग्निः । च । वृक्षान् । प्लातः । वनस्पतीन् ॥

एव । सु-पत्नान् मे । प्लाहि । पूर्वान् ॥ १४ ॥

१३—(यथा) येन प्रकारेण (वातः) वायुः (वनस्पतीन्) पुष्पं विना जायमानफलान् अश्वत्थादीन् वृक्षान् (वृक्षान्) स्थावरयोनिविशेषान् विटपान् (भुनक्ति) छिनत्ति (ओजसा) बलेन (एव) तथा (सुपत्नान्) शत्रून् (मे) मम (भङ्ग्धि) भिन्धि (पूर्वान्) पृथमान् (जातान्) उत्पन्नान् (उत) अपि (अपरान्) अर्वाचीनान् (वरुणः) म० १ । स्वीकरणीयः (त्वा) (अभि) सर्वतः (रक्षतु) पातु ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (वातः) वायु (च च) और (अग्निः) अग्नि (वृक्षान्) वृक्षों और (वनस्पतीन्) वनस्पतियों को (प्लातः) खाते हैं । (एव) वैसे ही (मे) मेरे (सपत्नान्) शत्रुओं को (प्लाहि) खा ले, (पूर्वान्) पहिले.....म० १३ ॥ १४ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ १४ ॥

यथा वातेन प्रक्षीणा वृक्षाः शरे न्यर्पिताः । एवा सपत्नान्-
स्त्वं मम प्र क्षिणीहि न्यर्पय पूर्वान् जातां उतापरान् वरुण-
स्त्वाभि रक्षतु ॥ १५ ॥

यथा । वातेन । प्र-क्षीणाः । वृक्षाः । शरे । नि-अर्पिताः ॥ एव ।
सु-पत्नान् । त्वम् । मम । प्र । क्षिणीहि । नि । अर्पय । पूर्वान् ।
जाताम् । उत । अपरान् । वरुणः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (वातेन) वायु से (प्रक्षीणाः) नष्टकर दिये गये और (न्यर्पिताः) झुकाये हुये (वृक्षाः) वृक्ष (शरे=शेरते) सो जाते हैं । (एव) वैसे ही (मम) मेरे (सपत्नान्) बैरियों को (त्वम्) तू (प्र क्षिणीहि) नाश कर दे और (नि अर्पय) झुका दे, (पूर्वान्) पहिले (जातान्) उत्पन्नों (उत) और (अपरान्) पिछ्लों को । (वरुणः) वरुण [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा वरुणा औषध] (त्वा) तेरी (अभि) सब ओर से (रक्षतु) रक्षा करे ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को शत्रुओं के नाश करने में सदा उद्योग करना चाहिये ॥ १५ ॥

तांस्त्वं प्र च्छिन्द्व वरुण पुरा दि ष्टात् पुरायुषः ॥

य एनं पशुषु दिप्सन्ति ये चास्य राष्ट्रदिप्सवः ॥ १६ ॥

१४—(प्लातः) भक्षतः (प्लाहि) भक्ष । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१५—(यथा) (वातेन) वायुना (प्रक्षीणाः) विनाशिताः (वृक्षाः) (शरे) छान्दसं रूपम् । शेरते । वर्तन्ते (न्यर्पिताः) नीचीकृताः (प्र क्षिणीहि) विनाशय (न्यर्पय) नीचय । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तान् । त्वम् । प्र । छिन्धि । वरुणं । पुरा । दिष्टात् । पुरा ।
आयुषः ॥ ये । एनम् । पशुषु । दिप्सन्ति । ये । च । अस्य ।
राष्ट्र-दिप्सवः ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(वरुण) हे वरुण ! [स्वीकार करने योग्य वैदिक बोध वा
वरुण औषध] (त्वम्) तू (तान्) उन [शत्रुओं] को (दिष्टात्) नियुक्त
[प्रण] से (पुरा) पहिले और (आयुषः) आयु [के अन्त] से (पुरा)
पहिले (प्र छिन्धि) काट डाल । (ये) जो (एनम्) इस [पुरुष] को (पशुषु)
पशुओं के निमित्त (दिप्सन्ति) मार डालना चाहते हैं (च) और (ये) जो
(अस्य) इसके (राष्ट्रदिप्सवः) राज्य के हानि कारक हैं ॥ १६ ॥

भाषार्थ—मनुष्य अपनी बुद्धि और बड़बल से प्रजा और राज्य के
हानिकारक शत्रुओं का नाश करे ॥ १६ ॥

यथा सूर्यो^१ अतिभाति यथास्मिन् तेज आहितम् ।

एव मे वरुणो मणिः कीर्तिं भूतिं नि यच्छतु
तेजसा मा समुक्षतु यशसा समनक्तु मा ॥ १७ ॥

यथा । सूर्यः । अति-भाति । यथा । अस्मिन् । तेजः । आ-
हितम् ॥ एव । मे । वरुणः । मणिः । कीर्तिम् । भूतिम् । नि ।
यच्छतु । तेजसा । मा । सम् । उक्षतु । यशसा । सम् । अन-
क्तु । मा ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (सूर्यः) सूर्य (अतिभाति) बड़े प्रताप से चम-

१६—(तान्) शत्रून् (त्वम्) (प्र) (छिन्धि) भिन्धि (वरुण) म० १ ।
हे स्वीकरणीय (पुरा) पूर्वम् (दिष्टात्) नियुक्तात् प्रणयात् (पुरा) (आयुषः)
जीवनान्तात् (ये) शत्रवः (एनम्) प्राणिनम् (पशुषु) पशूनां निमित्ते (दिप्स-
न्ति) दम्भितुं हन्तुमिच्छन्ति (ये) (च) (अस्य) (राष्ट्रदिप्सवः) राज्यं
विनाशयितुमिच्छवः ॥

१७—(यथा) (सूर्यः) (अतिभाति) बहुप्रतापेन दीप्यते (यथा)

कता है और (यथा) जैसे (अस्मिन्) इस [सूर्य] में (तेजः) तेज (आहितम्)
स्थापित है । (एव) वैसे ही (मे) मेरे लिये (मणिः) श्रेष्ठ (वरणः) वरण
[स्वीकार करने योग्य, वैदिक बोध वा वरना औषध] (कीर्तिम्) कीर्ति और
(भूतिम्) विभूति [ऐश्वर्य, सम्पत्ति] को (नि यच्छतु) दृढ़ करे, (तेजसा)
तेज के साथ (मा) मुझे (सम्) यथावत् (उक्षतु) बढ़ावे और (यशसा)
यश के साथ (मा) मुझे (सम्) यथावत् (अनक्तु) प्रकाशित करे ॥ १७ ॥

भांवार्थ—जैसे सूर्य अपने प्रताप से जगत् में विख्यात है, वैसे ही
मनुष्य ईश्वर ज्ञान और शरीर बल से प्रतापी होकर संसार में अपनी कीर्ति
बढ़ावे ॥ १७ ॥

यथा यशश्चन्द्रमस्यादित्ये च नृचक्षसि । एवा म० ॥ १८ ॥

यथा । यशः । चन्द्रमसि । आदित्ये । च । नृ-चक्षसि ॥०॥१८॥

भाषार्थ—(यथा) जैसा (यशः) यश (चन्द्रमसि) चन्द्रमा में (च)
और (नृचक्षसि) मनुष्यों को देखने वाले (आदित्ये) सूर्य में है । (एव) वैसे
ही (मे) मेरे लिये... मन्त्र १७ ॥ १८ ॥

भावार्थ—मन्त्र १७ के समान है ॥ १८ ॥

यथा यशः पृथिव्यां यथास्मिन् जातवेदसि । एवा० ॥ १९ ॥

यथा । यशः । पृथिव्याम् । यथा । अस्मिन् । जात-वेदसि ॥०॥१९॥

भाषार्थ—(यथा) जैसा (यशः) यश (पृथिव्याम्) पृथिवी में और
(यथा) जैसा (अस्मिन्) इस (जातवेदसि) उत्पन्न पदार्थों में विद्यमान

(अस्मिन्) सूर्य (तेजः) प्रतापः (आहितम्) स्थापितम् (एव) तथा (मे)
मह्यम् (वरणः) म० १ । स्वीकरणीयः (मणिः) श्रेष्ठः (कीर्तिम्) विख्यातिम्
(भूतिम्) विभूतिम् । सम्पत्तिम् (नि यच्छतु) दृढीकरोतु । नियोजयतु
(तेजसा) (मा) माम् (सम्) सम्यक् (उक्षतु) उक्षय उक्षतेर्वृद्धिकर्मणः—
निरु० १२ । ६ । वर्धयतु (यशसा) (सम्) (अनक्तु) अञ्ज कान्तौ । प्रदीपयतु
(मा) माम् ॥

१८—(यथा) (यशः) (चन्द्रमसि) चन्द्रमण्डले (आदित्ये) अ० १ ।
६ । १ । आदीप्यमाने सूर्ये (च) (नृचक्षसि) मनुष्याणां दर्शकं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१९—(पृथिव्याम्) भूमौ (जातवेदसि) अ० १ । ७ । २ । जातेषु वेदो

[अग्नि] में है । (एव) वैसे ही (मे) मेरे लिये ..... मन्त्र १७ ॥ १६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १७ के समान है ॥ १६ ॥

यथा यशः कन्यायां यथास्मिन्संभृते रथे । सुवा० ॥ २० ॥ (८)

यथा । यशः । कन्यायाम् । यथा । अस्मिन् । सम्-भृते । रथे । ॥ २० (८) ॥

भावार्थ—(यथा) जैसा (यशः) यश (कन्यायाम्) कामना योग्य [कन्या] में और (यथा) जैसा (अस्मिन्) इस (संभृते) सुन्दर बने (रथे) रथ में है । (एव) वैसे ही (मे) मेरे लिये ..... मन्त्र १७ ॥ २० ॥

भावार्थ—जैसे सुशीला गुणवती कन्या से माता पिता आदि कीर्ति पाते हैं और जैसे सुन्दर यान विमान आदि से बनाने वाले की शिल्पविद्या प्रख्यात होती है वैसे ही सब मनुष्य अपनी कीर्ति बढ़ावें ॥ २० ॥

यथा यशः सोमपीथे मधुपर्के यथा यशः । सुवा० ॥ २१ ॥

यथा । यशः । सोम-पीथे । मधु-पर्के । यथा । यशः ॥ ०॥ २१ ॥

भावार्थ—(यथा) जैसा (यशः) यश (सोमपीथे) सोमरस पीने में और (यथा) जैसा (यशः) यश (मधुपर्के) मधुपर्क [मधु, दही, घी, जल और शर्करा के पञ्चमेल वा पञ्चामृत] में है । (एव) वैसे ही (मे) मेरे लिये ..... मन्त्र १७ ॥ २१ ॥

भावार्थ—जैसे सोमरस और मधुपर्क बल बढ़ाने में प्रसिद्ध हैं, वैसे ही मनुष्य अपनी कीर्ति फैलावे ॥ २१ ॥

यथा यशोऽग्निहोत्रे वषट्कारे यथा यशः । सुवा० ॥ २२ ॥

यथा । यशः । अग्नि-होत्रे । वषट्-कारे । यथा । यशः ॥ ०॥ २२ ॥

विद्यमानता यस्य तस्मिन् । अग्नौ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२०—(कन्यायाम्) अ० १ । १४ । २ । कन प्रीतौ द्युतौ गतौ च-यक्, टाप् । कमनीयायां पुत्र्याम् (संभृते) सम्यक् पोषिते रजिते (रथे) यानविमानादौ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२१—(सोमपीथे) पातृतुदिवचि० । उ० २ । ७ । पा पाने पा रक्षणे वा-यक् । सोमरसपाने (मधुपर्के) पृथ्वी संपर्चने-घञ् । मधुनः पर्को योगोऽत्र । इधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैः पञ्चभिः संयुक्ते पद्याथे । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसा (यशः) यश (अग्निहोत्रे) अग्निहोत्र [अग्नि में सुगन्धित द्रव्य चढ़ाने वा अग्नि का शिल्प विद्या में प्रयोग करने] में और (यथा) जैसा (यशः) यश (वषट्कारे) दान कर्म में है। (एव) वैसे ही (मे) मेरे लिये.....म० १७ ॥ २२ ॥

भावार्थ—जैसे अग्निहोत्र से वायु शुद्धि और शिल्पविद्या की उन्नति होती है और जैसे सुपात्रों को दान देने से कीर्ति बढ़ती है वैसेही मनुष्य अपना यश बढ़ावे ॥ २२ ॥

यथा यशो यजमाने यथास्मिन् यज्ञ आहितम् । एवा० ॥ २३ ॥

यथा । यशः । यजमाने । यथा । अस्मिन् । यज्ञे । आ-हितम् ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसा (यशः) यश (यजमाने) यजमान [देव-पूजक, सङ्गतिकारक और दानी] में और (यथा) जैसा [यश] (अस्मिन्) इस (यज्ञे) यज्ञ [देव पूजा, संगतिकरण और दान] में (आहितम्) स्थापित है। (एव) वैसे ही (मे) मेरे लिये.....म० १७ । २३ ॥

भावार्थ—स्पष्ट है ॥ २३ ॥

यथा यशः प्रजापतौ यथास्मिन् परमेष्ठिनि । एवा० ॥ २४ ॥

यथा । यशः । प्रजा-पतौ । यथा । अस्मिन् । पर-मे-स्थिनि ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसा (यशः) यश (प्रजापतौ) प्रजापालक [राजा] में और (यथा) जैसा [यश] (अस्मिन्) इस (परमेष्ठिनि) सब से ऊँची स्थिति वाले [परमात्मा] में है। (एव) वैसेही (मे) मेरे लिये...म० १७ ॥ २४ ॥

भावार्थ—स्पष्ट है ॥ २४ ॥

२२—(अग्निहोत्रे) हुयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन् । उ० ४ । १६८ । हु दानादाना-दनेषु-त्रन् । अग्नौ सुगन्धितद्रव्यदाने, अथवा अग्नेः शिल्पविद्यायां प्रयोगे (वषट्-कारे) अ० ५ । २६ । १२ । वह प्रापणे डषटि । दानकर्मणि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२३—(यजमाने) देवपूजकसंगतिकारकदानशीले (यज्ञे) देवपूजा-संगतिकारकदानकर्मणि (आहितम्) स्थापितम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२४—(प्रजापतौ) प्रजापालके नृपतौ (परमेष्ठिनि) सर्वोपरिस्थिते परमात्मनि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यथा देवेष्वमृतं यथैषु सत्यमाहितम् । एवामेवरुणो मणिः ।
कीर्तिं भूतिं नि यच्छतु तेजसा मा समुक्षतु यशसा समनक्तु
मा ॥ २५ ॥ (ट)

यथा । देवेषु । अमृतम् । यथा । एषु । सत्यम् । आ-हितम् ॥
एव । मे । वरुणः । मणिः । कीर्तिम् । भूतिम् । नि । यच्छतु ।
तेजसा । मा । सम् । उक्षतु । यशसा । सम् । अनक्तु । मा २५(ट)

भाषार्थ—(यथा) जैसे (देवेषु) विजय चाहने वालों में (अमृतम्)
अमरपन [पुरुषार्थ] और (यथा) जैसा (एषु) इनमें (सत्यम्) सत्य (आ-
हितम्) स्थापित है । (एव) वैसे ही (मे) मेरे लिये (मणिः) श्रेष्ठ (वरुणः)
वरुण [स्वीकार करने योग वैदिक बोध वा करना औषध] (कीर्तिम्) कीर्ति
और (भूतिम्) विभूति [ऐश्वर्य, सम्पत्ति] को (नि यच्छतु) हढ़ करे, (ते-
जसा) तेज के साथ (मा) मुझे (सम्) यथावत् (उक्षतु) बढ़ावे और
(यशसा) यश के साथ (मा) मुझे (सम्) यथावत् (अनक्तु) प्रकाशित करे २५ ॥

भावार्थ—जैसे विजयी शूरों में पुरुषार्थ और सत्य व्रत धारण होता है
वैसे ही मनुष्य ईश्वर ज्ञान और शरीर बल से प्रतापी हो कर संसार में अपनी
कीर्ति बढ़ावे ॥ २५ ॥

सूक्तम् ४ ॥

१—२६ ॥ इन्द्रः प्रजापतिर्वा देवता ॥ १ पथ्यापङ्क्तिः; २ भुरिग्मध्या गायत्री;
३, ४ निचतृ पथ्या वृहती; ५, ६, ७, ८—११, १३—१५, १७—२०, २२, २४, २५
अनुष्टुप्; ८ आष्यनुष्टुप्; १२ भुरिग् गायत्री; १६ प्रतिष्ठा गायत्री; २१ चिराड-
नुष्टुप्; २३ त्रिष्टुप्; २६ आर्षी त्रिष्टुप् ॥

सर्परूपदोषनाशोपदेशः—सर्प रूप दोषों के नाश का उपदेश ॥

इन्द्रस्य प्रथमो रथो देवानामपरो रथो वरुणस्य तृतीय इत् ।
अहीनामपसा रथं स्याणुमारुदयार्षत् ॥ १ ॥

२५—(देवेषु) विजिगीषुषु शूरेषु (अमृतम्) अमरणम् । पौरुषम् (स-
त्यम्) सत्यव्रतम् । अन्यत् पूर्ववत् म० १७ ॥

इन्द्रस्य । प्रथमः । रथः । देवानाम् । अपरः रथः । वरुण-
स्य । तृतीयः । इत् ॥ अहीनाम् । अप-मा । रथः । स्था-
णुम् । आरत् । अथ । अर्षत् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रस्य) इन्द्र [वड़े ऐश्वर्य वाले राजा] का (प्रथमः) पहिला (रथः) रथ है, (देवानाम्) विजयी [शूर मन्त्रियों] का (अपरः) दूसरा (रथः) रथ, और (वरुणस्य) वरुण [श्रेष्ठ वैद्य] का (तृतीयः) तीसरा (इत्) ही है (अहीनाम्) महाहिंसक [सापों] का (अपमा) खोटा (रथः) रथ (स्थाणुम्) दूँठ [सूखे पेड़] पर (आरत्) पहुँचा है, (अथ) अब (अर्षत्) वह चला जावे ॥ १ ॥

भावार्थ—राजा, मन्त्री और वैद्य के पूयत्न से सर्परूप कुठौर में वर्तमान दुष्ट लोग और दुष्ट रोग पूजा में से नष्ट हो जावें ॥ १ ॥

दुर्भः शोचिस्तुरूणकमश्वस्य वारः पुरुषस्य वारः ।

रथस्य बन्धुरम् ॥ २ ॥

दुर्भः । शोचिः । तुरूणकम् । अश्वस्य । वारः । पुरुषस्य ।

वारः ॥ रथस्य । बन्धुरम् ॥ २ ॥

१—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यवतो राज्ञः (प्रथमः) अग्रगामी (रथः) यानम् (देवानाम्) विजिगीषूणां मन्त्रिणाम् (अपरः) द्वितीयः (रथः) (वरुणस्य) श्रेष्ठस्य वैद्यस्य (तृतीयः) (इत्) एव (अहीनाम्) अ० २ । ५ । ५ । आडि शिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४ । १३८ । आङ् + हन हिंसागत्योः—इण् डित्, आङो ह्रस्वत्वम् । अहिरयनादेति अन्तरिक्षे, अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव, निर्हसित उपसर्ग आहन्तीति—निरु० २ । १७ । आहन्तृणाम् । महाहिंसकानाम् । सर्पाणाम् (अपमा) अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । अप + माङ् माने—ड । सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । विभक्तेराकारः । अपमः । अवमः । कुत्सितः । नीचः (रथः) (स्थाणुम्) स्थो णुः । उ० ३ । ३७ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ—णु । निश्चलः । शुष्कवृत्तः (आरत्) अ गतौ—लुङ् । अगमत् (अथ) इदानीम् (अर्षत्) ऋषी गतौ—लेट् । लेटोऽडाटौ । पा० ३ । ४ । ६४ । इत्यटि गुणश्च । गच्छेत् स रथः ॥

भाषार्थ—(दर्भः) दोम घास [सर्पों का] (शोचिः) प्रकाश, (तरुण-
कम्) छोटी नवीन [दाम] [उनके] (अश्वस्य) घोड़े की (वारः) पूंछ
(परुषस्य) कड़े [दाम] की (वारः) पूंछ [सिरा] [उनके] (रथस्य) रथ
की (बन्धुरम्) बैठक है ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे साँप आदि छिपकर रहते हैं वैसेही चोर आदि दुष्कर्मी
छिपे रहते हैं ॥ २ ॥

अव श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च ।

उदप्लुतमिव दार्वहीनामरुसं विषं वारुग्रम् ॥ ३ ॥

अव । श्वेत । पदा । जहि । पूर्वेण । च । अपरेण । च ॥

उदप्लुतम्-इव । दार्व । अहीनाम् । अरुसम् । विषम् । वाः ।

उग्रम् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(श्वेत) हे प्रवृद्ध [मनुष्य !] तू (पूर्वेण) अगले (च च)
और (अपरेण) पिछले (पदा) पाद [पैर की चोट] से (अव जहि) मार
डाल । (उदप्लुतम्) जल में बही हुई (दारु इव) लकड़ी के समान (अहीनाम्)
सर्पों का (उग्रम्) क्रूर (वाः) जल [अर्थात्] (विषम्) विष (अरसम्)
नीरस होवे ॥ ३ ॥

२—(दर्भः) तृणविशेषः । कुशः । काशः (शोचिः) प्रकाशः (तरुणकम्)
हस्वे च । पा० ५ । ३ । ८६ । इति कप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६ । ३ ।
१३७ । इति दीर्घः । क्षुद्रनवीनदर्भः (अश्वस्य) घोटकस्य (वारः) बालः ।
पुच्छः (परुषस्य) कठोरदर्भस्य (वारः) (रथस्य) (बन्धुरम्) अ० ३ । ६ ।
३ । स्थितिस्थानम् ॥

३—(श्वेत) हसिमृगिण्० उ० ३ । ८६ । तु ओशिव गतिवृद्धयोः—तन् । हे
प्रवृद्ध । मनुष्य (पदा) पादेन (अव जहि) विनाशय (पूर्वेण) अग्रभागेन (च)
(अपरेण) पश्चाद् भागेन (उदप्लुतम्) जले सृतम् (इव) (दारु) काष्ठम्
(अहीनाम्) म० १ । सर्पाणाम् (अरसम्) सारहीनम् (विषम्) गरलम् (वाः)
जलम् (उग्रम्) क्रूरम् ॥

भाषार्थ—राजा के प्रबन्ध से दुष्ट लोग ऐसे निर्बल हो जावें जैसे उत्तम वैद्य के प्रयत्न से विष निकम्मा हो जाता है, जैसे लकड़ी जल में बहती बहती गलकर सार हीन हो जाती है ॥ ३ ॥

अरंघुषो निमज्ज्योन्मज्ज्य पुनरब्रवीत् ।

उदप्लुतमिव दार्वहीनामरुसं विषं वाह्यम् ॥ ४ ॥

अरम्-घुषः । नि-मज्ज्य । उत्-मज्ज्य । पुनः । अब्रवीत् ॥ उद-
प्लुतम्-इव । दार्व । अहीनाम् । अरुसम् । विषम् । वाः ।
उग्रम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अरंघुषः) पूरी घोषणा करने वाले [पुरुष] ने (निमज्ज्य) डुबकी लगाकर और (उन्मज्ज्य) उछल कर (पुनः) फिर (अब्रवीत्) कहा ।
“(उदप्लुतम्) जल में बही हुई (दार्व इव) लकड़ी के समान (अहीनाम्) सपों का (उग्रम्) क्रूर (वाः) जल [अर्थात्] (विषम्) विष (अरुसम्) नीरस [होवे]” ॥ ४ ॥

भाषार्थ—विवेकी जन घोषणा देकर विचार पूर्वक शत्रुओं को ऐसा निर्बल करे, जैसे वैद्य द्वारा विष जल में बही लकड़ी के समान निकम्मा हो जाता है ॥ ४ ॥

पैदो हन्ति कसर्णीलं पैदः श्वित्रमुतासितम् ।

पैदो रथर्व्याः शिरः सं बिभेद पृदाक्वाः ॥ ५ ॥

पैदः । हन्ति । कसर्णीलम् । पैदः । श्वित्रम् । उत । असितम् ।

पैदः । रथर्व्याः । शिरः । सस् । बिभेद । पृदाक्वाः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(पैदः) शीघ्रगामी [पुरुष] (कसर्णीलम्) बुरे मार्ग में छिपे हुये और (पैदः) शीघ्रगामी ही (श्वित्रम्) श्वेत (उत) और (असितम्)

४—(अरंघुषः) अलम् + घुषिर् अविशब्दने—क, लस्य रः । पर्याप्त घोषणाकारी (निमज्ज्य) जले प्रविश्य यथा (उन्मज्ज्य) जलादुद्गत्य यथा (पुनः) (अब्रवीत्) । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३ ॥

५—(पैदः) कृद्गुदभ्यो वः । उ० १ । १५५ । पद गतौ-वप्रत्ययः, अस्यैकारः पैदः = अश्वः—निघ० १ । १४ । शीघ्रगामी पुरुषः—(हन्ति) नाशयति (कसर्णी-

काले [सांप] को (हन्ति) मारता है । (पैद्वः) शीघ्रगामी ने (रथव्याः) दौड़ती हुई (पृदाकाः) कुं'संकारतो हुई [सांपिन] का (शिरः) शिर (सम् विभेद) तोड़ डाला था ॥ ५ ॥

भाषार्थ—फुरतीला वीर पुरुष पूर्वज शूरों के समान सांप और सांपिन रूप शत्रुओं और शत्रुसेना का नाश करे ॥ ५ ॥

पैद्व प्रेहि प्रथमेऽनु त्वा वयमेमसि ।

अहीन् व्यस्यतात् पथो येन स्मा वयमेमसि ॥ ६ ॥

पैद्व । प्र । इहि । प्रथमः । अनु । त्वा । वयम् । आ । ईमसि ॥

अहीन् । वि । अस्यतात् । पथः । येन । स्म । वयम् । आ-ईमसि ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(पैद्व) हे शीघ्रगामी [पुरुष !] (प्रथमः) आगे होकर (प्र इहि) बढ़ा चल, (त्वा अनु) तेरे पीछे पीछे (वयम्) हम (आ ईमसि) आते हैं । (अहीन्) महाहिंसक [सांपों] को (पथः) उस मार्ग से (वि अस्यतात्) मार गिरा (येन) जिस से (वयम्) हम (स्म) ही (आ—ईमसि) आते हैं ॥ ६ ॥

लम्) अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । क + सरणी + लीड् श्लेषणे-ड, अकारलोपः । कोः कादेशः । कु कुत्सितायां सरण्यां मार्गे लीनं श्लिष्टम् (पैद्वः) (शिवत्रम्) अ० ३ । २७ । ६ । श्वेतम् (उत) अपिच (असितम्) अ० ३ । २७ । १ । कृष्णसर्पम् (रथव्या) रथर्यतिर्गतिकर्मा-निघ० २ । १४ । कृगृशृद्भ्यो वः । उ० १ । १५५ रथर् गतौ—त्र । जातेरस्त्री० । पा० ४ । १ । ६३ । डीष् । शीघ्रगामिन्याः सर्पिण्याः (शिरः) (सम्) सम्यक् (विभेद) चिच्छेद (पृदाकाः) अ० १ । २७ । १ । पर्दं कुत्सिते शब्दे—कःकु, ऊङ् । कुत्सितशब्दकारिण्याः सर्पिण्याः ॥

६—(पैद्व) म० ५ । हे शीघ्रगामिन् (प्र इहि) अग्रे गच्छ (प्रथमः) प्रधानः (अनु) अनुसृत्य (त्वा) (वयम्) (आ—ईमसि) ई गतौ—लट्, मसो मसि । ईमः । आगच्छामः (अहीन्) म० १ । महाहिंसकान् । सर्पान् (वि) विशेषेण (अस्यतात्) अस्य । क्षिप (पथः) मार्गात् (येन) यथा (स्म) अवधारणे (वयम्, आ ईमसि) ॥

भाषार्थ—अग्नगामी शर को शत्रुओं के नाश करने में सब लोग सहाय करें ॥ ६ ॥

इदं पैट्रो अजायतेदमस्य परायणम् ।

इमान्यर्वतः पदाहिचन्यो वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

इदम् । पैट्रः । अजायत । इदम् । अस्य । परा-अयनम् ॥

इमानि । अर्वतः । पदा । अहि-चन्यः । वाजिनी-वतः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(इदम्) अब (पैट्रः) शीघ्रगामी पुरुष (अजायत) प्रकट हुआ है, (इदम्) यह (अस्य) इसका (परायणम्) पराक्रम का मार्ग है । (अर्वतः) शीघ्र गामी (अहिचन्यः) महाहिंसक [सापों] के मारनेवाले (वाजिनीवतः) अन्न युक्त क्रिया वाले [पुरुष] के (इमानि) यह (पदा) पदचिह्न हैं ॥ ७ ॥

भाषार्थ—पूर्वज महात्माओं के चरित्रों पर चलकर मनुष्य आगे बढ़े ७ ॥

संयतं न वि स्पर्द्ध व्यात्तं न सं यमत् ।

अस्मिन् क्षेत्रे द्वावही स्त्री च पुमांश्च तावुभावरुषा ॥ ८ ॥

सम्-यतम् । न । वि । स्पर्द्ध । वि-आत्तम् । न । सम् । यमत् ॥

अस्मिन् । क्षेत्रे । द्वौ । अही इति । स्त्री । च । पुमान् । च ।

तौ । उभौ । अरुषा ॥ ८ ॥

भाषार्थ—वह [सांप] (संयतम्) मुँदे हुये मुख को (न) न (वि स्पर्द्ध)

७—(इदम्) इदानीम् (पैट्रः) म० ५ । शीघ्रगामी (अजायत) प्रादुरभवत् (इदम्) (अस्य) पुरुषस्य (परायणम्) परा पराक्रमयुक्तम् अयनं मार्गः (इमानि) (अर्वतः) अ० ६ । ६२ । २ । ऋ गतौ—वनिप् । शीघ्रगामिनः । विज्ञानिनः (पदा) पदचिह्नानि (अहिचन्यः) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । अहि + हन हिंसागत्योः—यक् । सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । षष्ठ्याः सुः । अहिष्यस्य महाहिंसकस्य सूर्यस्य नाशकस्य (वाजिनीवतः) अ० ४ । ३८ । ६ । अन्नवतीक्रियायुक्तस्य ॥

८—(संयतम्) संकुचितमुखम् (न) निषेधे (वि) विवृण्व्य (स्पर्द्ध)

रत्) खोले और (व्यात्तम्) खुले मुख को (न) न (सम् यमत्) मूँदे । (अ-
स्मिन्) इस (क्षेत्रे) खेत [संसार] में (द्वौ) दो (अही) महाहिंसक
[सांप] (स्त्री) स्त्री (च च) और (पुमान्) नर हैं, (तौ) वे (उभौ)
दोनों (अरसा) नीरस [हो जावें] ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष ऐसा प्रयत्न करें कि सर्पिणीं सर्प, समान स्त्री
और पुरुष रूप दोनों प्रकार की प्रजायें उपद्रव न मचावें ॥ ८ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्द्ध—अ० ६। ५६। १। के उत्तर भाग में आचुका है ॥

अरसासं इहाहयो ये अन्ति ये च दूरके ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ ८ ॥

अरसासः । इह । अहयः । ये । अन्ति । ये । च । दूरके ॥

घनेन । हन्मि । वृश्चिकम् । अहिम् । दण्डेन । आ-गतम् ॥ ८ ॥

भावार्थ—(इह) यहां पर (अहयः) महाहिंसक [सांप] (अर-
सासः) नीरस हों, (ये) जो (अन्ति) पास (च) और (ये) जो (दूरके)
दूर हैं । (आगतम्) आये हुये (वृश्चिकम्) डंक्र मारने वाले बिच्छू और
(अहिम्) महाहिंसक [सांप] को (घनेन) सोंटे वा मोंगरे से और (दण्डेन)
दण्डे से (हन्मि) मैं मारता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य सांप रूप दुःखदायिओं को यथावत् दण्ड दें ॥ ८ ॥

स्पृ प्रीतिचालनयोः—लेट् । चालयेत् (व्यात्तम्) अ० ६। ५६। १। विवृतं मुखम्
(संयमत्) संश्लिष्येत् (अस्मिन्) प्रत्यक्षे (क्षेत्रे) क्षेत्ररूपे संसारे (द्वौ)
(अही) म० १। महाहिंसकौ सर्पौ (स्त्री) (च) (पुमान्) अ० १। ८। १।
नरः (च) (तौ) (उभौ) (अरसा) सारहीनौ ॥

६—(अरसासः) अरसाः । सारहीनाः (इह) अत्र (अहयः) म० १।
महाहिंसकाः । सर्पाः (ये) (अन्ति) पार्श्वे (ये) (च) (दूरके) दूरे
(घनेन) काष्ठस्य लोहस्य वा मुद्गरेण (हन्मि) (वृश्चिकम्) वृश्चिकभ्योः
किकन् । उ० २। ४०। ओ वश्चू छेदने-किकन् । छेदनशीलम् । कीटभेदम्
(अहिम्) (दण्डेन) अमन्ताद् डः । उ० १। ११४। दमु उपशमे-ड, यद्वा
दण्ड दण्डपातने-अच् । दमनसाधनेन लगुडेन (आगतम्) ॥

अघाश्वस्येदं भेषजमुभयोः स्वजस्य च ।

इन्द्रो मेऽहिमघायन्तमहिं पैद्वो अरन्धयत् ॥ १० ॥ (१०)

अघ-अश्वस्य । इदम् । भेषजम् । उभयोः । स्वजस्य । च ॥
इन्द्रः । मे । अहिम् । अघ-यन्तम् । अहिम् । पैद्वः । अर-
न्धयत् ॥ १० ॥ (१०)

भाषार्थ—(उभयोः) दोनों, (अघाश्वस्य) अघाश्व [कष्ट फैलाने
वाले सर्प विशेष] का (च) और (स्वजस्य) स्वज [लिपट जाने वाले सर्प
विशेष] का (इदम्) यह (भेषजम्) औषध है । (इन्द्रः) बड़े पेश्वर्य वाले
(पैद्वः) शीघ्रगामी [पुरुष] ने (मे) मेरे लिये (अघायन्तम्) बुरा चीतने
वाले (अहिम्) महाहिंसक (अहिम्) सांप को (अरन्धयत्) मारा है ॥ १० ॥

भावार्थ—जैसे वैद्यराज बड़े बड़े विषैले सांपों को वश में करता है—
वैसे ही राजा दुष्टों को वश में करे ॥ १० ॥

पैद्वस्य मन्महे वयं स्थिरस्य स्थिरधाम्नः ।

इमे पश्चा पृदाकवः प्रदीध्यत आसते ॥ ११ ॥

पैद्वस्य । मन्महे । वयम् । स्थिरस्य । स्थिर-धाम्नः ॥

इमे । पश्चा । पृदाकवः । प्र-दीध्यतः । आसते ॥ ११ ॥

१०—(अघाश्वस्य) अघमश्नुते । अघ पापकरणे-अच्+अश् व्यसौ-
कन् । कष्टप्रस्तारकस्य सर्पविशेषस्य (इदम्) (भेषजम्) औषधम् (उभयोः)
(स्वजस्य) प्वज्ज आलिङ्गने-क । आलिङ्गनशीलस्य । सर्पविशेषस्य (च)
(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (मे) मह्यम् (अहिम्) म० १ । महाहिंसकम् (अघा-
यन्तम्) छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यम् । वा० पा० ३ । १ । ८ । अघ-क्यच्-
शत् । अशवाघस्यात् । पा० ७ । ४ । ३७ । आत्वं सांहितिकम् । अघमिच्छन्तम्
(अहिम्) सर्पम् (पैद्वः) म० ५ । शीघ्रगामी (अरन्धयत्) रघ हिंसासंरा-
द्धोः—णिच्-लङ् । रध्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते-निरु० १० । ४० । मारितवान् ।
वशीकृतवान् ॥

भाषार्थ—(स्थिरस्य) स्थिर स्वभाव वाले (स्थिरधाम्नः) स्थिर तेज वाले (पैद्वस्य) शीघ्रगामी [पुरुष] का (वयम्) हम (मन्महे) चिन्तन करते हैं। (इमे) यह (प्रदीध्यतः) क्रीड़ा करते हुये (पृदाकवः) फुंसकारने वाले [सांप] (पश्चा) पीछे (आसते) बैठते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य कुटिल सांप के समान छिपे उपद्रवियों का खोज लगाते हैं, वे संसार में सरणीय होते हैं ॥ ११ ॥

नष्टासवो नष्टविषा हुता इन्द्रेण वज्रिणा ।

जघानेद्रो जघिनमा वयम् ॥ १२ ॥

नष्ट-असवः । नष्ट-विषाः । हुताः । इन्द्रेण । वज्रिणा ॥

जघान । इन्द्रः । जघिनम् । वयम् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(वज्रिणा) वज्रधारी (इन्द्रेण) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्य वाले मनुष्य] करके (हुताः) मारे गये [सांप] (नष्टासवः) प्राणों से नष्ट और (नष्टविषाः) विष से नष्ट [होवें] । (इन्द्रः) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्य वाले पुरुष] ने [सांपों को] (जघान) मारा था, और (वयम्) हम ने (जघिम) मारा था ॥ १२ ॥

भावार्थ—दुष्टों के मारने में पूर्वजों के समान सब लोग शुरू का साथ देवें ॥ १२ ॥

हुतास्तिरश्चिराजयो निर्विष्टासुः पृदाकवः ।

दर्वि करिक्तं शिवत्रं दुर्भेष्वसितं जहि ॥ १३ ॥

११—(पैद्वस्य) म० ५ । शीघ्रगामिनः पुरुषस्य । अधीगर्थदयेषां कर्मणि । पा० २ । ३ । ५२ । इति षष्ठी (मन्महे) चिन्तयामः । सरामः (वयम्) (स्थिरस्य) दृढस्वभावस्य (स्थिरधाम्नः) दृढतेजस्कस्य (इमे) (पश्चा) तलोपः । पश्चात् (पृदाकवः) कुतिसतशब्दकारकाः । सर्पाः (प्रदीध्यतः) वर्तमाने पृषद्बृहन्० । उ० २ । ८४ । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः-अति । कीदन्तः (आसते) तिष्ठन्ति ॥

१२—(नष्टासवः) विगतप्राणाः (नष्टविषाः) विगतगरलाः (हुताः) मारिताः (इन्द्रेण) परमैश्वर्यवता पुरुषेण (वज्रिणा) वज्रधारिणा (जघान) नाशितवान् (जघिम) नाशितवन्तः (वयम्) ॥

हुताः । तिरश्चि-राजयः । नि-पिष्टासः । पृदाकवः ॥

दर्विम् । करिक्रवम् । श्वित्रम् । दुर्भेषु । अक्षितम् । जहि ॥१३॥

भाषार्थ—(तिरश्चिराजयः) तिरछी धारी वाले (पृदाकवः) फुंस-
कारने वाले [सांप] (हुताः) मार डाले गये और (निपिष्टासः) कुचिल डाले
गये [हों] । (दुर्भेषु) दामों में (दर्विम्) फन को (करिक्रवम्) बड़ा करने
वाले, (श्वित्रम्) खेत और (अक्षितम्) काले [सांप] को (जहि) मार डाल ॥१३॥

भावार्थ—मनुष्य महाउपद्रवियों को साँपों के समान मारें ॥ १३ ॥

कैरातिका कुमारिका सका खनति भेषजम् ।

हिरण्ययीभिरग्निभिर्गिरीणामुप सानुषु ॥ १४ ॥

कैरातिका । कुमारिका । सका । खनति । भेषजम् ॥

हिरण्ययीभिः । अग्नि-भिः । गिरीणाम् । उप । सानुषु ॥१४॥

भाषार्थ—(सका), वह [प्रसिद्ध] (कैरातिका) चिरायता और
(कुमारिका) कुवारगाठा, (औषधम्) औषधि (हिरण्ययीभिः) तजोमयी
[चमकौली, उजली] (अग्निभिः) खुरपियों से (गिरीणाम्) पहाड़ों की (सा-

१३—(हुताः) नाशिताः (तिरश्चिराजयः) अ० ३ । २७ । २ । तिर्यगव-
स्थितरेखाः (निपिष्टासः) अत्यन्तचूर्णिताः (पृदाकवः) कुत्सितशब्दाः । सर्पाः
(दर्विम्) अ० ४ । १४ । ७ । दृ विदारणे-विन् । सूषचालनपात्रवद् विदारकं फ-
णम् (करिक्रवम्) दाधर्तिर्दधर्ति० । पा० ७ । ४ । ६५ । करोत्येयङ्लुकि शतृ । भृशं
कुर्वन्तम् (श्वित्रम्) म० ५ । श्वेतम् (दुर्भेषु) काशेषु (अक्षितम्) म० ५ ।
कृष्णम् (जहि) नाशय ॥

१४—(कैरातिका) किरात-स्वार्थे कन्, अण् टाप् च । भूनिम्बः, औषधि-
विशेषः (कुमारिका) कुमारी-स्वार्थे कन्, टाप् च । घृतकुमारिका, औषधि-
विशेषः (सका) अव्ययसर्वनामकच् प्राक् टेः । पा० । ५ । ३ । ७१ । सा-
अकच् । सा प्रसिद्धा (खनति) कर्मणि कर्तृ प्रयोगः । खन्यते (भेषजम्) औष-
धम् (हिरण्ययीभिः) तेजोमयीभिः । उज्ज्वलाभिः (अग्निभिः) सर्वधातुभ्य

जुषु उप) समभूमियों के ऊपर (खनति = खन्यते) खोदी जाती है ॥ १४ ॥

भावार्थ—वैद्य लोग दूर दूर से मंगाकर उपकरी औषधियों का प्रयोग करते हैं, वैसे ही विद्वान् लोग विद्या प्राप्त करके मूर्खता का नाश करें ॥ १४ ॥

यह (कैरातिका) शब्द कैरात वा किरातक अर्थात् चिरायते के लिये और (कुमारिका) शब्द कुमारी अर्थात् गुआरपाठे [घी गुआर] के लिये आया है ॥

चिरायते के संक्षिप्त नाम और गुण इस प्रकार हैं—भावप्रकाश, हरीत-क्यादिवर्ग, श्लोक १४४, १४६ ॥ किराततिक्त, कैरात, कटुतिक्त और किरातक चिरायते के नाम हैं ॥ वह सन्निगतज्वर, श्वास, कफ, पित्त, रुधिर विकार और दाहनाशक तथा खांशो, सूजन, प्यास, कुष्ठ, ज्वर, व्रण और कृमिरोग नाशक है ॥

गुआरपाठे के संक्षिप्त नाम और गुण—भावप्रकाश, गुड्ढक्यादिवर्ग, श्लोक २१३, २१४ ॥ कुमारी, गृहकन्या, कन्या, घृतकुमारिका घी कुवार के नाम हैं, घी-कुवार रेचक, शीतल, कड़वी, नेत्रों को हितकारी, रसायनरूप, मधुर, पुष्टिकारक, बलकारक, वीर्यवर्धक और वात, विष नाशक है ॥

आयमगन् युवा भिषक् पृश्निहापराजितः ।

स वै स्वजस्य जम्भन उभयोर्वृश्चिकस्य च ॥ १५ ॥

आ । आयम् । अगन् । युवा । भिषक् । पृश्नि-हा । अपरा-जितः ॥ सः । वै । स्वजस्य । जम्भनः । उभयोः । वृश्चिक-स्य । च ॥ १५ ॥

भावार्थ—(आयम्) यह (युवा) युवा (पृश्निहा) स्पर्श करने वाले [सर्प] का नाश करने वाला, (अपराजितः) न हारा हुआ (भिषक्) वैद्य (आ) अगन्) आया है । (सः) वह (वै) निश्चय करके (उभयोः) दोनों (स्वजस्य)

हन् । उ० ४ । ११८ । अग्न गतौ-हन् तीक्ष्णैर्लोहदडैः (गिरीणाम्) शैलानाम् (उप) उपरि (सानुषु) समभूमिदेशेषु ॥

१५—(आ अगन्) आगतवान् (आयम्) प्रसिद्धः (भिषक्) चिकित्सकः (पृश्निहा) घृणिपृश्निपार्णि० । उ० ४ । ५२ । स्पृश स्पर्श-नि, सलोपः + हन्

स्वज [लिपट जान वाले सर्प विशेष] (च) और (वृश्चिकस्य) डंक मारने वाले बिच्छू को (जम्भनः) नाश करने वाला है ॥ १५ ॥

भाषार्थ—बलवान् चतुर वैद्य सब प्रकार के विषैले जीवों का नाश करे १५
इन्द्रो मेऽहिमरन्धयन्मित्रश्च वरुणश्च ।

वातापर्जन्योऽभा ॥ १६ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । मित्रः । च । वरुणः ।

च ॥ वातापर्जन्या । उभा ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(मित्रः) सूर्य [के समान] (च च) और (वरुणः) जल [के समान] और (उभा) दोनों (वातापर्जन्या) वायु और मेघ [के समान गुण वाले] (इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्यवान् पुरुष ने (मे) मेरे लिये (अहिम्) महाहिंसक [सर्प] को (अरन्धयत्) मारा है ॥ १६ ॥

भाषार्थ—परोपकारी विद्वान् वैद्य संसार के उपकार के लिये विषैले जीवों को वश में करे ॥ १६ ॥

इन्द्रो मेऽहिमरन्धयत् पृदाकुं च पृदाक्वम् ।

स्वजं तिरश्चिराजिं कसृणीलं दशानसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । पृदाकुम् । च । पृदाक्वम् ॥

स्वजम् । तिरश्चि-राजिम् । कसृणीलम् । दशानसिम् ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्यवान् पुरुष ने (मे) मेरे लिये (पृदाकुम्)

हिंसागत्योः—क्विप् । स्पर्शनशीलानां सर्पाणां नाशकः (अपराजितः) अनभिभूतः (सः) भिषक् (वै) निश्चयेन (स्वजस्य) म० १० । आलिङ्गनशीलस्य सर्पस्य (जम्भनः) नाशकः (वृश्चिकस्य) छेदनशीलस्य कीटस्य (च) ॥

१६—(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् वैद्यः (मे) मह्यम् (अहिम्) म० १ । महा हिंसकं सर्पम् (अरन्धयत्) म० १० । मारितवान् (मित्रः) प्रेरकः सूर्यो यथा (च) (वरुणः) जलवद् गुणकारी (वातापर्जन्या) वायुमेवौ यथा (उभा) द्वौ ॥

१७—(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् पुरुषः (मे) मह्यम् (अहिम्) महाहिंसकम्

कुं'सकारने वाले (अहिम्) सांप (च) और (पृदाकम्) कुं'स कारती हुई
सांपिन को, (स्वजम्) स्वज [लिपट जाने वाले], (तिरश्चिराजिम्) तिरछी
धारा वाले, (कसर्णीलम्) बुरे मार्ग में छिपे हुये और (दशोनसिम्) काटकर
हानि पहुंचाने वाले [सांप] को (अरन्धयत्) नाश किया है ॥ १७ ॥

भावार्थ—मन्त्र १६ के समान है ॥ १७ ॥

इन्द्रो जघान प्रथमं ज॒नितार॑म॒हे तव॑ ।

तेषा॑सु तृ॒ह्यमा॑णानां कः स्वि॒त् तेषा॑मसृ॒द् रसः॑ ॥ १८ ॥

इन्द्रः । ज॒घान् । प्र॒थमम् । ज॒नितार॑म् । अ॒हे । तव॑ ॥

तेषा॑म् । ऊ॒ इति॑ । तृ॒ह्यमा॑णानाम् । कः । स्वि॒त् । तेषा॑म् ।

अ॒सृत् । रसः॑ ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(अहे) हे महाहिंसक [सांप !] (इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्यवान्
पुरुष ने (तव) तेरे (जनितारम्) जन्म दाता को (प्रथमम्) पहिले (जघान)
मारा था । (तेषाम् तेषाम्) उनहीं (तृह्यमाणानाम्) छिपे हुआओं का (उ) ही
(कः स्वित्) कौनसा (रसः) रस [पराक्रम] (असत्) होवे ॥ १८ ॥

भावार्थ—बलवान् प्रतापी पुरुष हिंसक जीवों के बड़े और छोटों को
नाश करे ॥ १८ ॥

सं हि शी॒र्षण्य॑ग्र॒भं पौ॒ञ्जि॒ष्ठ इ॒व कर्व॑रम् ।

(अरन्धयत्) म० १० मारितवान् (पृदाकुम्) कुत्सितशब्दकारिणम् (च)
(पृदाकम्) कुत्सितशब्दकरीं सर्पिणीम् (स्वजम्) आलिङ्गनशीलम् (तिरश्चि-
राजिम्) म० १३ । तिर्यगवस्थितरेखम् (कसर्णीलम्) म० ५ । कुत्सितमार्गे
लीनं श्लिष्टम् (दशोनसिम्) दंश दंशने—घञर्थेक । सानसिवणसि० । उ० ४ ।
१०७ । ऊन परिहाणे—असि । दशेन दंशनेन ऊनसिर्हानिर्यस्मात् तं सर्पम् ॥

१८—(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् पुरुषः (जघान) नाशितवान् (प्रथमम्)
आदौ (जनितारम्) जनयितारं जनकम् (अहे) हे महाहिंसक (तव) (तेषाम्
तेषाम्) तेषामेव (उ) निश्चयेन (तृह्यमाणानाम्) हिंस्यमानानाम् (कः
स्वित्) (असत्) भवेत् (रसः) पराक्रमः ॥

(२,२७८)

सिन्धोर्मध्यं परेत्य व्यनिजमहैर्विषम् ॥ १८ ॥

सम् । हि । शीर्षाणि । अग्रभम् । पौञ्जिष्ठः-इव । कर्वरम् ॥
सिन्धोः । मध्यम् । परा-इत्य । वि । अनिजम् । अहैः । विषम् १८

भाषार्थ—(हि) क्योंकि [साँपों के] (शीर्षाणि) शिरों को (सम् अग्रभम्) मैं ने पकड़ लिया है, (पौञ्जिष्ठः इव) जैसे महा ओजस्वी पुरुष (कर्वरम्) व्याघ्र को [पकड़ लेता है] । (सिन्धोः) नदी के (मध्यम्) मध्य में (परेत्य) दूर जाकर (अहैः) महाहिंसक [साँप] के (विषम्) विषको (वि अनिजम्) मैं ने धो डाला है ॥ १८ ॥

भावार्थ—जैसे पराक्रमी मनुष्य व्याघ्र आदि को पकड़ लेता है, वैसे ही बलवान् गुणवान् पुरुष उपद्रवियों की हृष्टता को इस प्रकार नष्ट कर दे, जैसे मल आदि को नदी में बहा देते हैं ॥ १८ ॥

अहीनां सर्वेषां विषं परा वहन्तु सिन्धवः ।

हुतास्तिरश्चिराजयो निपिष्टासुः पृदाकवः ॥ २० ॥ (१९)

अहीनाम् । सर्वेषां । विषम् । परा । वहन्तु । सिन्धवः ॥

हुताः । तिरश्चि-राजयः । नि-पिष्टासुः । पृदाकवः ॥ २० ॥ (१९)

भाषार्थ—(सिन्धवः) नदियां (सर्वेषाम्) सब (अहीनाम्) महाहिंसक [साँपों] के (विषम्) विष को (परा वहन्तु) दूर बहा ले जावें

१८- (सम्) सम्यक् (हि) यस्मात् कारणात् (शीर्षाणि) मस्तकानि (अग्रभम्) अग्रहम् । अग्रहीषम् (पौञ्जिष्ठः) प्र-ओजिष्ठः प्र-ओजस्वी-इष्टम् । विन्मतोर्लुक् । पा० पृ० ३ । ६५ । विनो लुक् । छान्दसं रूपम् । पौञ्जिष्ठः । पराक्रमितमः (इव) यथा (कर्वरम्) कर्गशृङ्खलितभ्यः । ष्वरच् । उ० २ । १२१ । कृत्वे हिंसायां च यद्वा कृञ् हिंसायाम्-ष्वरच् । हिंसकम् । व्याघ्रम् । राक्षसम् (सिन्धोः) नद्याः (मध्यम्) (परेत्य) दूरं गत्वा (वि) विविधम् (अनिजम्) णिजिर् शौचपोषणयोः-लुङ् (अहैः) म० १ । सर्पस्य (विषम्) ॥

२०--(अहीनाम्) म० १ । सर्पाणाम् (सर्वेषाम्) (विषम्) (परा) दूरे (वहन्तु) नयन्तु (सिन्धवः) नद्यः । अन्यत् पूर्ववत्-म० १३ ॥

(तिरश्चिराजयः) तिरछी धारी वाले, (पृदाकवः) फुंस करने वाले सांप
(हताः) मार डाले गये और (निपिष्टासः) कुचिल डाले गये [हों] ॥ २० ॥

भाषार्थ—मनुष्य सर्प समान दुःखदायी दुर्गुणों को ऐसा नष्ट करे
जैसे मल आदि को पानी में बहा देते हैं ॥ २० ॥

ओषधीनामृहं वृण उर्वरीरिव साधुया ।

नयाम्यर्वतीरिवाहं निरैतुं ते विषम् ॥ २१ ॥

ओषधीनाम् । अहम् । वृणे । उर्वरीः-इव । साधु-या ॥

नयामि । अर्वतीः-इव । अहं । निः-ऐतुं । ते । विषम् ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(ओषधीनाम्) ओषधियों मेंसे (उर्वरीः-इव) बड़ोंको मिलने
योग्य [ओषधियों] को (साधुया) योग्यता से (अहम्) मैं (वृणे) अङ्गीकार
करता हूं । और (अर्वतीः-इव) बड़ी बुद्धिमती [स्त्रियों] के समान (नयामि)
में लाता हूं, (अहे) हे महाहिंसक [सांप !] (ते विषम्) तेरा विष (निरैतु)
निकल आवे ॥ २१ ॥

भाषार्थ—वैद्य लोग रोग निवृत्ति के लिये उत्तम ओषधियों को ऐसे
आदर से ग्रहण करें, जैसे विद्वान् गुणवती बुद्धिमती स्त्रियों का मान करते हैं २१॥

यदुग्रौ सूर्ये विषं पृथिव्यामोषधीषु यत् ।

कान्दुविषं कुनक्कं निरैत्वैतुं ते विषम् ॥ २२ ॥

यत् । अग्रौ । सूर्ये । विषम् । पृथिव्याम् । ओषधीषु । यत् ॥

२१—(ओषधीनाम्) (अहम्) (वृणे) अङ्गीकरोमि (उर्वरीः) उरु +
ऋ गतिप्रापणयोः—अच्, डीप् । उरुभिर्महद्भिः प्रापणीया ओषधीः (इव)
फाइपूरणः (साधुया) सुपांसुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । विभक्त्यर्थाज्जादेशः । साधु-
ना धर्मेण सह (नयामि) प्रापयामि (अर्वतीः) अ० ६ । ६२ । २ । ऋ गति प्राप-
णयोः—वनिप् । अर्वणस्त्रसावनजः । पा० ६ । ४ । १२७ । इति तृ, उगित्वाद् डीप्
बुद्धिमतीः स्त्रीः । अर्वतीः प्रशस्तबुद्धिमत्यः कन्याः—दयानन्दभाष्ये, अ० १ । १४५
३ (इव) यथा (अहे) हे सर्प (निरैतु) बहिरागच्छतु (ते) तव (विषम्) ॥

कान्दाविषम् । कुनक्कम् । निः-येतु । आ । एतु । ते । विषम् २२
भाषार्थ—[हे सर्प !] (यत् विषम्) जो विष (अग्नौ) अग्नि में,
(सूर्ये) सूर्य में, (पृथिव्याम्) पृथिवी में, और (यत्) जो (ओषधीषु) ओष-
धियों [अन्न आदि पदार्थों] में है । (कान्दाविषम्) मेघ से उत्पन्न [ओष-
धियों] में व्यापक, (कुनक्कम्) गति [उद्योग] नाशक (ते विषम्) तेरा विष
(निरैतु) निकल आवे, (आ एतु) [निकल] आवे ॥ २२ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि अग्नि आदि पदार्थों में अति बृद्धि
वा अति न्यूनता के कारण सर्प के विष के समान रोगकारक क्रिया को त्याग
कर विचार पूर्वक समता ग्रहण करके स्वस्थ रहें ॥ २२ ॥

ये अग्निजा ओषधिजा अहीना ये अप्सुजा विद्युत आवभूवुः ।
येषां जातानि बहुधा मुहान्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमसा विधेम २३
ये । अग्नि-जाः । ओषधि-जाः । अहीनाम् । ये । अप्सु-जाः ।
वि-द्युतः । आ-वभूवुः ॥ येषाम् । जातानि । बहु-धा । मुहा-
न्ति । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमसा । विधेम ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(अहीनाम्) सर्पों में से (ये) जो (अग्निजाः) अग्नि में,
उत्पन्न, (ओषधिजाः) ओषधियों [अन्न आदि में उत्पन्न, (ये) जो (अप्सुजाः)
जल में उत्पन्न होकर (विद्युतः) बिजुलियों [समान] (आवभूवुः) सब
ओर हुये हैं । (येषाम्) जिनके (जातानि) समूह (बहुधा) बहुधा [नाना

२२—(कान्दाविषम्) अब्दादयश्च । उ० ४ । ६८ । कनी दीप्तिकान्ति-
गतिषु—दप्रत्ययः । कन्दो मेघः । तस्यापरत्यम् । पा० ४ । १ । ६२ । अण्, टाप्
कन्दात् मेघात् जातासु ओषधीषु विषं प्रवेशो यस्य तत् (कुनक्कम्) कनी
दीप्त्यादिषु अच् + क्तथ वधे—ड, स्वार्थे—कन् । गतिनाशकम् । उद्योगवर्जकम्
(ऐतु) आगच्छतु । अन्यत् सुगमं गतं च ॥

२३—(ये) अहयः (अग्निजाः) अग्नौ जाताः (ओषधिजाः) ओषधिषु
जाताः (अहीनाम्) सर्पाणां मध्ये (ये) (अप्सुजाः) जलजाताः (विद्युतः)
तडितो यथा (आवभूवुः) समन्तात्प्रादुर्बभूवुः (येषाम्) (जातानि) वृन्दानि

प्रकार से] (महान्ति) बड़े बड़े हैं, (तेभ्यः सर्पेभ्यः) उन सर्पों के [नाश के] लिये (नमसा) वज्र से (विधेम) हम शासन करें ॥ २३ ॥

भावार्थ—मनुष्य अग्नि आदि पदार्थों में से सर्प रूप हानिकारक अश्व-
गुणों का नाश करके स्वास्थ्य बढ़ावे ॥ २३ ॥

तौदी नामासि कन्या घृताची नाम वा असि ।

अधस्पदेन ते पदमा ददे विषदूषणम् ॥ २४ ॥

तौदी । नाम । असि । कन्या । घृताची । नाम । वै । असि ॥

अधः-पदेन । ते । पदम् । आ । ददे । विष-दूषणम् ॥ २४ ॥

भावार्थ—(तौदी) वृद्धि [बलवृद्धि] वाली (कन्या) कामना योत्स्य
[कन्या अर्थात् गुआरपाठा] (नाम) नाम वाली (असि) तू है, (घृताची)
घृत [समान रस] पहुंचाने वाली (नाम) नाम वाली (वै) ही (असि) तू है ।
(अधस्पदेन) [शत्रु के] नीचे पद के कारण (ते) तेरे (विषदूषणम्) विष
खण्डक (पदम्) पद को (आ ददे) मैं ग्रहण करता हूँ ॥ २४ ॥

भावार्थ—गुआरपाठा ओषधि पुष्टिकारक और विषनाशक है, टिप्पणी
मन्त्र १४ देखो । मनुष्य गुआर पाठे आदि ओषधियों द्वारा रोगों का नाश
करके स्वस्थ रहें ॥ २४ ॥

अङ्गादङ्गात् प्र च्यावयु हृदयं परि वर्जय ।

अधा विषस्य यत् तेजोऽवाचानु तदेतु ते ॥ २५ ॥

(बहुधा) नानाप्रकारेण (महान्ति) विशालानि (तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) सर्पान्
नाशयितुम् (नमसा) वज्रेण (विधेम) विश्व विधाने=शासने-लिङ् । शासनं
कुर्याम ॥

२४—(तौदी) अब्दादयश्च । उ० ४ । ६८ । तु गतिवृद्ध्योः-दप्रत्ययः ।
तौदी वृद्धिः, अण्, डीप् । तोदेन बलवृद्ध्युक्ता (नाम) नाम्ना (असि)
(कन्या) अ० १ । १४ । २ । कनी दीप्तिकान्तिगतिषु—यक् । कमनीया । कुमा-
रिका । ओषधिविशेषः (घृताची) घृतं रसमञ्चयति प्रापयति सा (नाम)
(वै) एव (अधस्पदेन) शत्रूणां नीचपदेन (ते) तव (पदम्) प्रापणीयं गुणम्
(आ ददे) गृह्णामि (विषदूषणम्) विषनाशकम् ॥

अङ्गात्-अङ्गात् । प्र । च्यवय । हृदयम् । परि । वर्जय ॥
अध । विषस्य । यत् । तेजः । अवाचीनम् । तत् । एतु । ते । २५

भाषार्थ—[हे ओषधि !] (अङ्गादङ्गात्) अङ्ग अङ्ग से [विष को]
(प्र च्यवय) सरका दे और (हृदयम्) हृदय को [उस से] (परि वर्जय)
त्याग करा दे । (अध) फिर (विषस्य) विष का (यत् तेजः) जो तेज [प्र-
चण्डता] है, (तत्) वह (ते) तेरे लिये (अवाचीनम्) नीचे (एतु) जावे ॥ २५

भावार्थ—मनुष्य सब रोगों को ओषधि द्वारा शान्त करके प्रसन्न रहें ॥ २५ ॥

आरे अभूद् विषमरौद् विषे विषमप्रागपि ।

अग्निर्विषमहेनिरधात् सोमो निरणयीत् ।

दुष्टारुमन्वगाद् विषमहिरमृत ॥ २६ ॥ (१२)

आरे । अभूत् । विषम् । अरौत् । विषे । विषम् । अप्राक् ।

अपि ॥ अग्निः । विषम् । अहेः । निः । अधात् । सोमः ।

निः । अनयीत् ॥ दुष्टारम् । अनु । अगात् । विषम् । अहिः ।

अमृत ॥ २६ ॥ (१२)

भाषार्थ—वह [विष] (आरे) दूर (अभूत्) हुआ है, [क्योंकि] उस
[वैद्य] ने (विषम्) विष को (अरौत्) रोक दिया है, और (विषे) विष में
(विषम्) विष को (अपि) भी (अप्राक्) मिला दिया है । (सोमः) पेशवर्च-
वान् (अग्निः) ज्ञानी [पुरुष] ने (अहेः) महाहिंसक [सांप के] (विषम्)

२५—(अङ्गादङ्गात्) (प्र च्यवय) बहिर्गमय (हृदयम्) (परि) सर्वतः
(वर्जय) रोधय (अध) अथ (विषस्य) (यत्) (तेजः) तीक्ष्णता (अवाची-
नम्) अधोमुखं गतम् (तत्) (एतु) गच्छतु (ते) तुभ्यम् ॥

२६—(आरे) दूरे-निघ० ३ । २६ (अभूत्) (विषम्) (अरौत्) रु-
धिर् आवरणे-छान्दसो लुङ् । अरुधत् । अरौत्सीत् (विषे) (विषम्) (अप्राक्)
पृची सम्पर्के लुङ् । अपर्चीत् (अपि) एव (अग्निः) ज्ञानवान् पुरुषः (विषम्)
(अहेः) सर्पस्य (निरधात्) बहिर्धृतवान् (निर अनयीत्) यीम् प्रापणे । अनै-

विष को (निः अघात्) निकाल लिया है और (निः अनयीत्) बाहिर पहुँचा दिया है । (विषम्) विष (दंष्टारम् अनु) काटने वाले के साथ (अगात्) गया है और (अहिः) साँप (अमृत) मर गया है ॥ २५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र का मिलान अ० ७ । ८८ । १ । से भी करो । जैसे सदैव विष ओषधि द्वारा विष रोग को हटाता है, वैसे ही विद्वान् एक इन्द्रिय को वश में करके दूसरे इन्द्रिय दोष को मिटावे ॥ २६ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

—:—

अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ५ ॥ मन्त्राः १-५० ॥

विभागः १ । मन्त्राः १-२४ ॥ आपो देवताः ॥ १-५, ११, १४ आर्षी पङ्क्तिः; ६ आर्षी जगती; ७-१०, १२, १३ आर्षी बृहती; १५-१८, २१ अतिधृतिः; १९, २० कृतिः; २२, २३ अनुष्टुप्; २४ त्रिपदा त्रिष्टुप् ॥

विदुषां कर्तव्योपदेशः—विद्वानों के कर्तव्य का उपदेश ॥

इन्द्रस्यौजः स्थेन्द्रस्य सह स्थेन्द्रस्य बलं स्थेन्द्रस्य वीर्यम्^१
स्थेन्द्रस्य नृष्णं स्थः । जिष्णवे योगाय ब्रह्मयोगैर्वै युनजिम ॥१॥
इन्द्रस्य । ओजः । स्थः । इन्द्रस्य । सहः । स्थः । इन्द्रस्य ।
बलम् । स्थः । इन्द्रस्य । वीर्यम् । स्थः । इन्द्रस्य । नृष्णम् ।
स्थः ॥ जिष्णवे । योगाय । ब्रह्म-योगैः । वः । युनजिम् ॥१॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (इन्द्रस्य) आत्मा के (ओजः) पराक्रम (स्थ) हो, (इन्द्रस्य) आत्मा के (सहः) पुरुषार्थ (स्थ) हो, (इन्द्रस्य) आत्मा के (बलम्) बल (स्थ) हो, (इन्द्रस्य) आत्मा की (वीर्यम्) वीरता

पीत् । प्रापितवान् (दंष्टारम्) दंशकं सर्पम् (अनु) अनुसृत्य (अगात्) अगच्छत् (विषम्) (अहिः) (अमृत) मृङ् प्राणत्यागे-लुङ् । मृतवान् ॥

१—(इन्द्रस्य) आत्मनः (ओजः) पराक्रमः (स्थ) भवथ (सहः) पुरुषार्थः (बलम्) सामर्थ्यम् (वीर्यम्) वीरता (नृष्णम्) अ० ४ । २४ । ३ ।

(स्थ) हो । (इन्द्रस्य) आत्मा की (नृम्णम्) श्रुता (स्थ) हो । (जिष्णवे) विजयी (योगाय) संयोग के लिये (ब्रह्मयोगैः) ब्रह्मयोगों [परमात्मा के ध्यानों] से (वः) तुम को (युनज्मि) मैं जोड़ता हूँ ॥ १ ॥

भाषार्थ—जो मनुष्य परमात्मा के गुणों में चित्त लगाते हैं, वे सब प्रकार आत्मोन्नति करके अनेक प्रकार से ऐश्वर्यवान् होते हैं ॥ १ ॥

इन्द्रस्यौजु० । जिष्णवे योगाय क्षत्रयोगैर्वा युनज्मि ॥ २ ॥

० योगाय । क्षत्र-योगैः । वः । ० ॥ २ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (इन्द्रस्य) आत्मा के (ओजः) पराक्रम.....म० १ । (जिष्णवे) विजयी (योगाय) संयोग के लिये (क्षत्रयोगैः) राज्य के ध्यानों से (वः) तुमको (युनज्मि) मैं जोड़ता हूँ ॥ २ ॥

भाषार्थ—मन्त्र १ के समान है ॥ २ ॥

इन्द्रस्यौजु० । जिष्णवे योगायिन्द्रयोगैर्वा युनज्मि ॥ ३ ॥

० योगाय । इन्द्र-योगैः । वः । ० ॥ ३ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (इन्द्रस्य) आत्मा के (ओजः) पराक्रम.....म० १ । (जिष्णवे) विजयी (योगाय) संयोग के लिये (इन्द्रयोगैः) आत्मा के ध्यानों से (वः) तुमको (युनज्मि) मैं जोड़ता हूँ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—मन्त्र १ के समान है ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यौजु० । जिष्णवे योगाय सोमयोगैर्वा युनज्मि ॥ ४ ॥

० योगाय । सोम-योगैः । वः । ० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (इन्द्रस्य) आत्मा के (ओजः) पराक्रम.....म० १ । (जिष्णवे) विजयी (योगाय) संयोग के लिये (सोमयोगैः) ऐश्वर्य के ध्यानों से (वः) तुमको (युनज्मि) मैं जोड़ता हूँ ॥ ४ ॥

भाषार्थ—मन्त्र १ समान है ॥ ४ ॥

श्रुत्वम् (जिष्णवे) अ० ३ । १६ । १ । विजयिने (योगाय) संयोगाय । अवसराय (ब्रह्मयोगैः) ब्रह्मणः परमेश्वरस्य ध्यानैः (वः) युष्मान् (युनज्मि) संयोजयामि ॥

२—(क्षत्रयोगैः) राज्यध्यानैः । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

३—(इन्द्रयोगैः) आत्मनो जीवस्य ध्यानैः । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

४—(सोमयोगैः) पु ऐश्वर्य-मन् । ऐश्वर्यचिन्तनैः । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

इन्द्रस्योज० । जिष्णवे योगायप्सुयोगैर्वै युनजिम ॥ ५ ॥

० योगाय । अप्सु-योगैः । वः । युनजिम ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (इन्द्रस्य) आत्मा के (ओजः) पराक्रम
.....म० १ । (जिष्णवे) विजयी (योगाय) संयोग के लिये (अप्सुयोगैः)
प्राणों में ध्यान के साथ (वः) तुमको (युनजिम) मैं जोड़ता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान है ॥ ५ ॥

इन्द्रस्योज० स्येन्द्रस्य सह स्येन्द्रस्य बलं स्येन्द्रस्य वीर्यं १
स्येन्द्रस्य नृमणं स्य । जिष्णवे योगाय विश्वानि मा भूतान्युप
तिष्ठन्तु युक्ता मे आप स्य ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्य । इन्द्रस्य । सहः । स्य । इन्द्रस्य ।
बलम् । स्य । इन्द्रस्य । वीर्यम् । स्य । इन्द्रस्य । नृमणम् ।
स्य ॥ जिष्णवे । योगाय । विश्वानि । मा । भूतानि । उप ।
तिष्ठन्तु । युक्ताः । मे । आपः । स्य ॥ ६ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (इन्द्रस्य) आत्मा के (ओजः) पराक्रम
(स्य) हो, (इन्द्रस्य) आत्मा के (सहः) पुरुषार्थ (स्य) हो, (इन्द्रस्य)
आत्मा के (बलम्) बल (स्य) हो, (इन्द्रस्य) आत्मा की (वीर्यम्) वीरता (स्य)
हो, (इन्द्रस्य) आत्मा की (नृमणम्) शूरता (स्य) हो । (जिष्णवे) विजयी (योगाय)
संयोग के लिये (विश्वानि) सब (भूतानि) उत्पन्न वस्तुयें (मा) मुझे (उप
तिष्ठन्तु) सेवें, (आपः) हे सब विद्याओं में व्यापक विद्वानो ! तुम (मे) मेरे
लिये (युक्ताः) योगाभ्यासी [पुरुष] (स्य) हो ॥ ६ ॥

५—(अप्सुयोगैः) अप्सु प्राणेषु-दयानन्दभाष्ये यजु० ८ । २५ । प्राणेषु
ध्यातैः सह । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

६—(विश्वानि) सर्वाणि (मा) माम् (भूतानि) उत्पन्नवस्तूनि (उप-
तिष्ठन्तु) सेवन्ताम् (युक्ताः) अभ्यस्तयोगाः (मे) मह्यम् (आपः) हे सर्वविद्या-
व्यापिनो विपश्चितः-यथा दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । १७ । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

भावाय—मनुष्य यती विद्वानों के सत्सङ्ग द्वारा संसार के सब पदार्थों से उपकार लेकर कार्य सिद्ध करें ॥ ६ ॥

अग्नेर्भाग स्थ । अपां शुक्रमापो देवीर्वचः अस्मासु धत्त । प्रजापतेर्वो धाम्नास्मै लोकाय सादये ॥ ७ ॥

अग्नेः । भागः । स्थ ॥ अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । वचः । अस्मासु । धत्त ॥ प्रजा-पतेः । वोः । धाम्ना । अस्मै । लोकाय । सादये ॥ ७ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (अग्नेः) अग्नि का (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् तेजस्वी हो] । (देवीः) हे उत्तम गुण वाली (आपः) विदुषी प्रजाओ ! (अपाम्) विद्वानों के बीच (अस्मासु) हम में (शुक्रम्) वीरता और (वचः) तेज (धत्त) धारण करो । (वोः) तुमको (प्रजापतेः) प्रजापति [परमेश्वर] के (धाम्ना) धर्म [नियम] से (अस्मै) इस (लोकाय) लोक [के हित] के लिये (सादये) मैं बैठाता हूँ ॥ ७ ॥

भावाय—मनुष्य अग्नि आदि के समान तेजस्वी आदि गुणवान् होकर ईश्वर नियम पर चल कर संसार का उपकार करें ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य भाग स्थ । ० । ० ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । भागः । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (इन्द्रस्य) सूर्य के (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् प्रतापी हो] ..... म० ७ ॥ ८ ॥

भावाय—मन्त्र ७ के समान है ॥ ८ ॥

७—(अग्नेः) पावकस्य (भागः) अंशः । तेजः (स्थ) (अपाम्) म० ६ । विदुषां मध्ये (शुक्रम्) वीर्यम् । पराक्रमम् (आपः) हे आपताः प्रजाः—यथा दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ (देवीः) दिव्याः (वचः) तेजः (अस्मासु) (धत्त) धरत (प्रजापतेः) प्रजापालकस्य परमेश्वरस्य (वोः) युष्मान् (धाम्ना) धर्मणा । नियमेन (अस्मै) पुरोवर्तमानाय (लोकाय) संसारहिताय (सादये) स्थापयामि ॥

८—(इन्द्रस्य) सूर्यस्य । अन्यत् पूर्ववत्—म० ७ ॥

सोमस्य भागस्य । ० । ० ॥ ८ ॥

सोमस्य । भागः । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (सोमस्य) चन्द्रमा के (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् शान्त स्वभाव हो] .....म० ७ ॥ ८ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ ८ ॥

वरुणस्य भागस्य । ० । ० ॥ १० ॥ (१३)

वरुणस्य । भागः । ० ॥ १० ॥ (१३)

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (वरुणस्य) जल के (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् गम्भीर स्वभाव हो] .....म० ७ ॥ १० ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ १० ॥

मित्रावरुणयोर्भागस्य । ० । ० ॥ ११ ॥

मित्रावरुणयोः । भागः । ० ॥ ११ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (मित्रावरुणयोः) प्राण और अपान के (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् महाबली हो] .....म० ७ ॥ ११ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ ११ ॥

यमस्य भागस्य । ० । ० ॥ १२ ॥

यमस्य । भागः । ० ॥ १२ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (यमस्य) न्याय के (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् महान्यायकारी हो] .....म० ७ ॥ १२ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ १२ ॥

पितॄणां भागस्य । ० । ० ॥ १३ ॥

८—(सोमस्य) चन्द्रस्य । अन्यत् पूर्ववत्—म० ७ ॥

१०—(वरुणस्य) जलस्य । अन्यत् पूर्ववत्—म० ७ ॥

११—(मित्रावरुणयोः) प्राणापानयोः । अन्यत् पूर्ववत्—म० ७ ॥

१२—(यमस्य) नियमस्य । न्यायस्य । अन्यत् पूर्ववत्—म० ७ ॥

पितृणाम् । भागः । ० ॥ १३ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (पितृणाम्) पालन करने वाले गुणों के (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् महापालक हो] ..... म० ७ ॥ १३ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्भाग स्थ । अपां शुक्रमापो देवीर्वर्चः अस्मासु धत्त । प्रजापतेर्वो धाम्नास्मै लोकाय सादये ॥ १४ ॥

देवस्य । सवितुः । भागः । स्थ ॥ अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । वर्चः । अस्मासु । धत्त ॥ प्रजा-पतेः । वः । धाम्ना । अस्मै । लोकाय । सादये ॥ १४ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] तुम (देवस्य) प्रकाशमान (सवितुः) परमेश्वर के (भागः) अंश (स्थ) हो [अर्थात् परमेश्वर में व्याप्त हो] । (देवीः) हे उत्तम गुण वाली (आपः) विदुषी प्रजाओ ! (अपाम्) विद्वानों के बीच (अस्मासु) हम में (शुक्रम्) वीरता और (वर्चः) तेज (धत्त) धारण करो । (वः) तुमको (प्रजापतेः) प्रजापति [परमेश्वर] के (धाम्ना) धर्म [नियम] से (अस्मै) इस (लोकाय) लोक [के हित] के लिये (सादये) मैं बैठाता हूँ ॥ १४ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ १४ ॥

यो व आपोऽपां भागोऽस्वन्तर्जुष्यो देवयजनः ।

इदं तमति सृजामि तं साभ्यवलिक्षि । तेन तमभ्यति-

सृजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः । तं वधेयं तं

स्तृषीयानेन ब्रह्मणानेन कर्मणानया मेन्या ॥ १५ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । भागः । अप-सु । अन्तः । यजुष्यः ।

१३—(पितृणाम्) पालकगुणानाम् । अन्यत् पूर्ववत्-म० ७ ॥

१४—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (सवितुः) परमेश्वरस्य । अन्यत् पूर्ववत्-म० ७ ॥

देव-यजनः ॥ इदम् । तम् । अति । सृजामि । तम् । मा ।
 अभि-अवनिक्षि ॥ तेन । तम् । अभि-अतिसृजामः ॥ यः ।
 अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ तम् । वधेयम् । तम् ।
 स्तुषीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या १५
 भाषार्थ—(आपः) हे विद्वानो ! (यः) जो (वः अपाम्) तुम विद्वानों
 का (भागः) अंश (अप्सु अन्तः) विद्वानों के बीच (यजुष्यः) पूजा योग्य
 और (देवयजनः) विद्वानों करके संगति योग्य है । (इदम्) अब (तम्)
 उस [तुम्हारे पूजनीय अंश] को (अति) आदर पूर्वक (सृजामि) मैं सिद्ध
 करता हूँ, (तम्) उस [अंश] को (मा अभ्यवनिक्षि) मैं न धो डालूँ [न
 नष्ट करूँ] । (तेन) उस [पूजनीय अंश] से (तम्) उस [शत्रु] को (अ-
 भ्यतिसृजामः) हम हराकर छोड़ते हैं, (यः) जो (अस्मान्) हम से (द्वेष्टि)
 कुप्रीति करता है और (यम्) जिससे (वयम्) हम (द्विष्मः) कुप्रीति करते
 हैं । (अनेन ब्रह्मणा) इस वेद ज्ञान से, (अनेन कर्मणा) इस कर्म से और
 (अनया मेन्या) इस वज्र से (तम्) उस [दुष्ट] को (वधेयम्) मैं मारूँ
 और (तम्) उसको (स्तुषीय) मैं ढक लूँ ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि दृढ़ता पूर्वक विद्वानों से उत्तम शिक्षा
 ग्रहण करके और उनके उपकारों पर पानी न फेर कर वेद विद्या द्वारा बाहिरी
 और भीतरी शत्रुओं का नाश करें ॥ १५ ॥

१५—(यः) (वः) युष्माकम् (आपः) म० ६ । हे विद्वान्सः (अपाम्) म० ६ ।
 विदुषाम् (भागः) अंशः (अप्सु) विद्वत्सु (अन्तः) मध्ये (यजुष्यः) यजुष-
 यत् । पूजार्हः (देवयजनः) विद्वद्भिः संगन्तव्यः (इदम्) इदानीम् (तम्)
 भागम् (अति) पूजायाम् (सृजामि) निष्पादयामि (मा अभ्यवनिक्षि) निजिर्
 शौचपोषणयोः-लुङ् । मा अभितोऽवशोधयामि । न विनाशयामि (तेन)
 भागेन (तम्) शत्रुम् (अभ्यतिसृजामः) अभिभूय सर्वतो त्यजामः । वशीकुर्मः
 (यः) (अस्मान्) (द्वेष्टि) वैरायते (यम्) शत्रुम् (वयम्) धार्मिकाः
 (द्विष्मः) अप्रीतिं कुर्मः (तम्) (वधेयम्) वध हिंसायाम्-लिङ् । अहं
 हन्याम् (तम्) (स्तुषीय) स्तुज् आच्छादने-आ० लिङ् । आच्छादितं क्रिया-
 खम् (अनेन) (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (अनेन) (कर्मणा) (अनया) (मेन्या)
 अ० २ । ११ । १ । वज्रेण ॥

यो व आपोपामुर्मिरप्सु ० । ० । ० । ० ॥ १६ ॥

० अपाम् । ऊर्मिः । अप्-सु । ० ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(आपः) हे विद्वानो ! (यः) जो (वः अपाम्) तुम विद्वानों का (ऊर्मिः) वेग (अप्सु अन्तः) विद्वानों के बीच.....मन्त्र १५ ॥ १६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १५ के समान है ॥ १६ ॥

यो व आपोऽपां वृत्सो ३प्सु ० । ० । ० । ० ॥ १७ ॥

० अपाम् । वृत्सः । अप्-सु । ० ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(आपः) हे विद्वानो ! (यः) जो (वः अपाम्) तुम विद्वानों का (वृत्सः) निवास (अप्सु अन्तः) विद्वानों के बीच...मन्त्र १५ ॥ १७ ॥

भावार्थ—मन्त्र १५ के समान है ॥ १७ ॥

यो व आपोऽपां वृषभो ३प्सु ० । ० । ० । ० ॥ १८ ॥

० अपाम् । वृषभः । अप्-सु । ० ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(आपः) हे विद्वानो ! (यः) जो (वः अपाम्) तुम विद्वानों का (वृषभः) महापराक्रमी स्वभाव (अप्सु अन्तः) विद्वानों के बीच..... मन्त्र १५ ॥ १८ ॥

भावार्थ—मन्त्र १५ के समान है ॥ १८ ॥

यो व आपोऽपां हिरण्यगर्भो ३प्सु ० । ० । ० । ० ॥ १९ ॥

० अपाम् । हिरण्य-गर्भः । अप्-सु । ० ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(आपः) हे विद्वानो ! (यः) जो (वः अपाम्) तुम विद्वानों

१६—(ऊर्मिः) अर्तैरुच्च । उ० ४ । ४४ । अ गतौ-मि, ऊत्वम् । तरङ्गः । प्रकाशः । वेगः । अन्यत् पूर्ववत्-मन्त्र १५ ॥

१७—(वृत्सः) वृत्तवदिवचिवसि० । उ० ३ । ६२ । वस निवासे-सप्रत्ययः । निवासः । अन्यत् पूर्ववत्-मन्त्र १५ ॥

१८—(वृषभः) अ० ४ । ५ । १ । वृष प्रजननैश्ययोः-अभच, कित् । महापराक्रमी स्वभावः । अन्यत् पूर्ववत्-मन्त्र १५ ॥

१९—(हिरण्यगर्भः) अ० ४ । २ । ७ । हर्यतेः कन्यन् हिरच् । उ० ४ । ४४ ।

का (हिरण्यगर्भः) कामना योग्य [तेजो] का आधार (अप्सु अन्तः) विद्वानों के बीच.....म० १५ ॥ १६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १५ के समान है ॥ १६ ॥

ये व आपोऽपामश्मा पृश्निर्दिव्यो अप्सु ०। ०।० १० ॥ २० ॥ १४)

यः । वः । आपः । अपास् । अश्मा । पृश्निः । दिव्यः । अ-
प्-सु ॥ २० ॥ (१४)

भाषार्थ—(आपः) हे विद्वानो । (यः) जो (वः अपाम्) तुम विद्वानों का (दिव्यः) दिव्य (अश्मा) व्यापक गुण (पृश्निः) सूर्य [समान] (अप्सु अन्तः) विद्वानों के बीच.....म० १५ । २० ॥

भावार्थ—मन्त्र १५ के समान है ॥ २० ॥

ये व आपोऽपामुग्रयोप्स्वन्तर्यजुष्या देवयजनाः ।

इदं तानति सृजामि तान् माभ्यवनिक्षि ।

तैस्तमभ्यतिसृजामो यो अस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।

तं वधेयं तं स्तृषीयानेन ब्रह्माणानेन कर्मणानया मुन्या ॥ २१ ॥

ये । वः । आपः । अपास् । अग्रयः । अप्-सु । अन्तः । युजुष्याः ।

देव-यजनाः ॥ इदम् । तान् । अति । सृजामि । तान् । मा ।

अभि-अवनिक्षिं ॥ तैः । तस् । अभि-अतिसृजामः । यः । अ-

स्मान् । द्वेष्टि । यस् । वयस् । द्विष्मः ॥ तस् । वधे-यस् । तस् ।

हर्य गतिकान्त्योः—कन्यन्, हिरादेशः । कमनीयानां तेजसामाधारः । अन्यत् पूर्ववत्...म० १५ ॥

२०—(अश्मा) अश व्याप्तौ अश भोजने वा—मनिन् । व्यापकस्वभावः (पृश्निः) अ० १ । ११ । ४ । पृश्निरादित्यो भवति—प्राश्रुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा रक्षान् संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां, संस्पृष्टो भासेति वा—निरु० २ । १४ । सूर्यो यथा (दिव्यः) उत्तमः । अन्यत् पूर्ववत्—म० १५ ॥

स्तृषीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या । २१

भाषार्थ—(आपः) हे विद्वानो ! (ये) जो (वः अपाम्) तुम विद्वानों के (अग्नयः) ज्ञान प्रकाश (अप्सु अन्तः) विद्वानों के बीच (यजुष्यः) पूजा योग्य और (देवयजनाः) विद्वानों करके सङ्गति योग्य हैं । (इदम्) अब (तान्) उन [तुम्हारे ज्ञान प्रकाशों] को (अति) आदर पूर्वक (सृजामि) मैं सिद्ध करता हूँ, (तान्) उन [ज्ञान प्रकाशों] को (मा अभ्यवनिहि) मैं न धो डालूँ [न नष्ट करूँ] । (तैः) उन [ज्ञान प्रकाशों] से (तम्) उस [शत्रु] को (अभ्यतिसृजामः) हम हराकर छोड़ते हैं (यः) जाँ (अस्मान्) हम से (द्वेष्टि) कुप्रीति करता है और (यम्) जिससे (वयम्) हम (द्विष्मः) कुप्रीति करते हैं । (अनेन ब्रह्मणा) इस वेद ज्ञान से, (अनेन कर्मणा) इस कर्म से और (अनया मेन्या) इस वजू से (तम्) उस [दुष्ट] को (वधेयम्) मैं मारूँ और (तम्) उसको (स्तृषीय) ढक लूँ ॥ २१ ॥

भाषार्थ—जो मनुष्य विद्वानों के सत्संग से सुशिक्षित होकर दृढ़ चित्त रहने और उनके उपकारों पर पानी नहीं फेरते, वे दुष्ट शत्रु को जीतने में समर्थ होते हैं ॥ २१ ॥

यदर्वाचीनं त्रैहायणादनृतं किं चादिम् । आपो मा तस्मात् सर्वस्माद् दुरितात् पान्त्वहंसः ॥ २२ ॥

यत् । अर्वाचीनम् । त्रैहायणात् । अनृतम् । किम् । च । ऊदिम् ॥ आपः । मा । तस्मात् । सर्वस्मात् । दुः-इतात् । पान्तु । अंहंसः ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(त्रैहायणात्) तीन उद्योगों [परमेश्वर के कर्म, उपासना और ज्ञान] से [अलग होकर] (यत् किम् च) जो कुछ भी (अर्वाचीनम्)

२१—(अग्नयः) ज्ञानप्रकाशाः । अन्यत् पूर्वगतमन्त्रात् १५ यथाविधि संयोजनीयम् ॥

२२—(यत्) (अर्वाचीनम्) अवर + शश्च गतौ—किन्, अर्वादिशः, अर्वाच-प्रत्ययः । अर्वाचि अवरं अथमे कर्मणि भवम् (त्रैहायत्ना) हश्च ग्रीदिका-

नीच कर्म में होने वाले (अनृतम्) झूठ को (ऊदिमः) हम बोले हैं । (आपः) विद्वान् लोग (मा) मुझ को (तस्मात् सर्वस्मात्) उस सब (दुरितात्) कठिन (अंहसः) अपराध से (पान्तु) बचावें ॥ २२ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्वानों के सत्संग द्वारा परमेश्वर के कर्म, उपासना और ज्ञान की प्राप्ति से मिथ्या कथन आदि दुराचारों को छोड़कर धर्मात्मा होवें ॥ २२ ॥

इस मन्त्र का उत्तर भाग आचुका है—अ० ७ । ६४ । १ ॥

समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिमपीतन ।

अरिष्टाः सर्वहायसो मा च नुः किं चुनाममत् ॥ २३ ॥

समुद्रम् । वः । प्र । हिणोमि । स्वाम् । योनिम् । अपि । इतन् ॥

अरिष्टाः । सर्व-हायसः । मा । च । नुः । किम् । चुन । आम्-
मत् ॥ २३ ॥

भावार्थ—[हे विद्वानो !] (वः) तुम्हें (समुद्रम्) प्राणियों के यथा-
वत् उदय करने हारे [परमात्मा] की ओर (प्र हिणोमि) मैं आगे बढ़ाता हूँ,

लयोः । पा० ३ । १ । १८४ । ओहाक् त्यागे, ओहाङ् गतौ च—एयुद् बाहुत्त-
कात् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७ । ३ । ३३ । युक् । तस्य समूहः । पा०
४ । २ । ३७ । अण् । त्रयाणां हायनानां गतीनां परमेश्वरस्य कर्मोपासनाज्ञानरूपाणां
मुद्योगानां समूहस्त्रैहायनं तस्मात् पृथक् भूत्वा (अनृतम्) असत्यम् (किम् च)
किंचन (ऊदिम) वयं कथितवन्तः (आपः) म० ६ । विद्वांसः (मा) माम्
(तस्मात्) (सर्वस्मात्) (दुरितात्) कठिनात् (पान्तु) अंहसः) अपराधात् ॥

२३—(समुद्रम्) अ० १ । १३ । ३ । सम्+उत्+द्रु गतौ-डप्रत्ययः, यद्वा,
सम्+मुद हर्षे—एक्, यद्वा, सम्+उन्दी क्लोदने-रक् । समुद्रः कस्मात्समुद्रव-
न्त्यस्मादापः, समभिद्रवन्त्येनमापः, सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति,
समुनन्तीति वा—निरु० २ । १० । समुद्र आदित्यः, समुद्र आत्मा—निरु० १४ ।
१६ । समुद्रः समुद्रवन्ति भूतानि यस्मात्सः-दयानन्दभाष्ये, यजु० ५ । ३३ ।
सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्ति यत्रेति समुद्रः—महीधरभाष्ये, यजु० ५ । ३३ ।

(अरिष्टाः) बिना हारे हुये (सर्वहायसः) सब ओर गति वाले तुम (स्वाम्) अपने (योनिम्) कारण को (अपि) ही (इतन) प्राप्त हो, (च) और (नः) हमें (किम् चन) कोई भी [दुःख] (मा आममत्) न पीड़ा देवे ॥ २३ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब के आदि कारण जगदीश्वर की यथावत् भक्ति करके सब दुःखों से छूटें ॥ २३ ॥

इस मन्त्र का पिछला पाद आ चुका है—अ० ६ । ५७ । ३ ॥

अरिप्रा आपो अप रिप्रस्मत् । प्रास्मदेनो दुरितं सुप्रतीकाः
प्र दुष्वप्यं प्र मलं वहन्तु ॥ २४ ॥

अरिप्राः । आपः । अप । रिप्रम् । अस्मत् ॥ प्र । अस्मत् ।
एनः । दुः-इतम् । सु-प्रतीकाः । प्र । दुः-स्वप्यम् । प्र । मलम् ।
वहन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थ—(अरिप्राः) निर्दोष (आपः) विद्वान् लोग (रिप्रम्) पाप को (अस्मत्) हम से (अप) दूर [पड़ुं चार्वे] (सुप्रतीकाः) बड़ी प्रतीति वाले वा सुन्दर रूप वाले लोग (अस्मत्) हम से (दुरितम्) कठिन (एनः) पाप को (प्र) दूर (दुःस्वप्यम्) दुष्ट स्वप्न को (प्र) दूर और (मलम्) मलिनता को (प्र) दूर (वहन्तु) पड़ुं चार्वे ॥ २४ ॥

भूतानां समुदयकारणं परमात्मानम् (वः) युष्मान् (प्र) अग्रे (हिणोमि) हि गतिवृद्धयोः—अन्तर्गतगिच् । हाययामि । गमयामि (स्वाम्) आत्मीयाम् (योनिम्) कारणम् (अपि) एव (इतन) लोटि तनादेशः । इत । प्राप्नुत (अरिष्टाः) अहिंसिताः (सर्वहायसः) अ० ८ । २ । ७ । सर्व + ओ हाङ् गतौ—असुन्, युक् । सर्वगतयः (च) (नः) अस्मान् (किं चन) किमपि दुःखम् (मा आममत्) अ० ६ । ५७ । ३ । अम पीडने लुङि चङि रूपम् । न पीडयेत् ॥

२४—(अरिप्राः) निर्दोषाः (आपः) म० ६ । विद्वांसः (अप) दूरे (रिप्रम्) अ० ६ । ५१ । २ । पापम् (अस्मत्) (प्र) दूरे (अस्मत्) (एनः) पापम् (दुरितम्) कठिनम् (सुप्रतीकाः) अ० ४ । २१ । ६ । सु + प्र + इण् गतौ—ईकन् लुट् च । शोभनप्रतीतिमन्तः । शोभनरूपाः (प्र) (दुःस्वप्यम्) दुष्टस्वप्नभावम् (प्र) (मलम्) मालिन्यम् (वहन्तु) गमयन्तु ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग घोर पापों से बचकर दूसरों को पापों से छुड़ा कर सुखी करते हैं ॥ २४ ॥

विभागः २ । मन्त्राः २५-३६ ॥ विष्णुदेवता ॥ २५, २७-३५ शक्वरी; २६ अति-शक्वरी, ३६ अष्टिः ॥

विदुषां कर्तव्योपदेशः—विद्वानों के कर्तव्य का उपदेश ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा पृथिवीसंशितोऽग्नितेजाः । पृथिवी-
मनु वि क्रमेऽहं पृथिव्यास्तं निर्भजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं
द्विष्मः । स मा जीवीत् तं प्राणो जहातु ॥ २५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्न-हा । पृथिवी-संशितः । अग्नि-
तेजाः ॥ पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । पृथिव्याः ।
तम् । निः । भुजामुः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् ।
द्विष्मः ॥ सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहातु ॥ २५ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्व व्यापक परमेश्वर] से (क्रमः)
पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा, (पृथिवीसंशितः)
पृथिवी से तीक्ष्ण किया गया, (अग्नितेजाः) अग्नि से तेज पाया हुआ (असि)
है । (पृथिवीम् अनु) पृथिवी के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ,
(पृथिव्याः) पृथिवी से (तम्) उस [शत्रु] को (निः भुजामुः) हम भाग रहित
करते हैं, (यः) जो (अस्मान्) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करता है और (यम्)
जिससे (वयम्) हम (द्विष्मः) द्वेष करते हैं । (सः) वह (मा जीवीत्) न
जीता रहे, (तम्) उसको (प्राणः) प्राण (जहातु) छोड़ देवे ॥ २५ ॥

२५—(विष्णोः) सर्वव्यापकात् परमेश्वरात् (क्रमः) क्रम—अर्थ आद्यच् ।
पराक्रमयुक्तः (असि) (सपत्नहा) शत्रुनाशकः (पृथिवीसंशितः) पृथिवी-
सकाशात् तीक्ष्णीकृतः (अग्नितेजाः) अग्नेः प्राप्ततेजाः (पृथिवीम्) (अनु)
अनुसृत्य (वि क्रमे) पराक्रमं करोमि (अहम्) (पृथिव्याः) भूमिसकाशात्
(तम्) शत्रुम् (निर्भजामुः) भागहीनं कुर्मः (मा जीवीत्) लुङ्गिरूपम् । न
जीवेत् । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—परमेश्वर की दी हुई अद्भुत शक्तियों से मनुष्य पृथिवी और अग्नि के उपकारों को विचार कर अपने दोषों और शत्रुओं का नाश करके आनन्दित होवे ॥ २५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहान्तरिक्षसंशितो वायुतेजाः । अन्तरिक्षम्

मनु वि क्रमेऽहमन्तरिक्षात् तं निर्भजामो ० । ० ॥ २६ ॥

० सपत्न-हा । अन्तरिक्ष-संशितः । वायु-तेजाः ॥ अन्तरिक्षम् ।

अनु । वि । क्रमे । अहम् । अन्तरिक्षात् । तम् । ० ॥ २६ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्वव्यापक परमेश्वर] से (क्रमः) पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा, (अन्तरिक्षसंशितः) अन्तरिक्ष [मध्य लोक] से तीक्ष्ण किया गया, (वायुतेजाः) प्राण आदि वायु से तेज पाया हुआ (असि) है । (अन्तरिक्षम् अनु) अन्तरिक्ष के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (अन्तरिक्षात्) अन्तरिक्ष से (तम्) उस [शत्रु] को (निः भजामः) हम भाग रहित करते हैं.....म० २५ ॥ २६ ॥

भाषार्थ—मनुष्य अन्तरिक्ष और वायु के उपकारों को विचारकर संसार में उपकारी बने ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा द्यौसंशितः सूर्यतेजाः ।

दिवमनु वि क्रमेऽहं दिवस्तं ० । ० ॥ २७ ॥

० सपत्न-हा । द्यौ-संशितः । सूर्य-तेजाः ॥ दिवम् । अनु ।

वि । क्रमे । अहम् । दिवः । तम् । ० ॥ २७ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्वव्यापक परमेश्वर] से (क्रमः) पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा (द्यौसंशितः) आकाश से तीक्ष्ण किया गया, (सूर्यतेजाः) सूर्य से तेज पाया हुआ (असि) है । (दिवम्

२६—(अन्तरिक्षसंशितः) अन्तरिक्षात् तीक्ष्णीकृतः (वायुतेजाः) वायु-संकाशात् प्राप्ततेजाः । अन्यत् पूर्ववत् सुगमंच ॥

२७—(द्यौसंशितः) द्यौर्दसी वृद्धिः । द्युसंशितः । आकाशात् तीक्ष्णीकृतः (सूर्यतेजाः) सूर्यात् प्राप्ततेजाः (दिवम्) आकाशम् (दिवः) आकाशात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अनु) आकाश के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूं, (दिवः)
आकाश से (तम्) उस [शत्रु] को ..... म० २५ ॥ २७ ॥

भावार्थ—मनुष्य संसार के आधार आकाश और वृष्टिआदि के कारण
सूर्य के उपकारों को विचार कर संसार में उपकार करें ॥ २७ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा दिक्संशितो मनस्तेजाः ।

दिशोऽनु वि क्रमेऽहं दिग्भ्यस्तं ० । ० ॥ २८ ॥

० सपत्न-हा । दिक्-संशितः । मनः-तेजाः । दिशः । अनु ।

वि । क्रमे । अहम् । दिक्-भ्यः । तम् । ० ॥ २८ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्वव्यापक परमेश्वर] से, (क्रमः)
पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) बैरियों का नाश करने हारा (दिक्संशितः) दिशा-
ओं से तीक्ष्ण किया गया, (मनस्तेजाः) मन से तेज पाया हुआ (असि) है ।
(दिशः अनु) दिशाओं के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूं, (दि-
ग्भ्यः) दिशाओं से (तम्) उस [शत्रु] को ..... म० २५ ॥ २८ ॥

भावार्थ—मनुष्य दिशाओं के और मन के ज्ञान से उपकार लेकर उप-
कारी होवे ॥ २८ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहाशासंशितो वाततेजाः ।

आशा अनु वि क्रमेऽहमाशाभ्यस्तं ० । ० ॥ २९ ॥

० सपत्न-हा । आशा-संशितः । वात-तेजाः ॥ आशाः । अनु ।

वि । क्रमे । अहम् । आशाभ्यः । तम् । ० ॥ २९ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्वव्यापक परमेश्वर] से (क्रमः)
पराक्रमयुक्त, (सपत्नहा) बैरियों का नाश करने हारा, (आशासंशितः) मध्य
दिशाओं से तीक्ष्ण किया गया, (वाततेजाः) पवन से तेज पाया हुआ (असि)

२८—(दिक्संशितः) दिक्संशितः काशत् तीक्ष्णीकृतः (मनस्तेजाः) मनसः
प्राप्ततेजाः । अन्यत् सुगमं गतं च ॥

२९—(आशासंशितः) मध्यदिशासंशितः काशत् तीक्ष्णीकृतः (वाततेजाः)
पवननात् प्राप्ततेजाः ..... अन्यत् सुगमं गतं च ॥

है । (आशाः अनु) मध्यदिशाओं के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (आशाभ्यः) मध्यदिशाओं से (तम्) उस शत्रु को...म० २५ ॥ २६ ॥

भाषार्थ—मन्त्र २८ के समान है ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्न_ह ऋक्संशितः सामतेजाः ।

ऋचोऽनु वि क्रमेऽहमभ्यस्तं ० । ० ॥ ३० ॥ (१५)

० सपत्न_हा । ऋक्-संशितः । साम-तेजाः ॥ ऋचः । अनु ।

वि । क्रमे । अहम् । ऋक्-भ्यः । तम् । ० ॥ ३० ॥ (१५)

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्व व्यापक परमेश्वर] से (क्रम) पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा, (ऋक्संशितः) वेद वाणियों से तीक्ष्ण किया गया, (सामतेजाः) दुःखनाशक मोक्ष ज्ञान से तेज पाया हुआ (असि) है । (ऋचः अनु) वेद वाणियों के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (ऋग्भ्यः) वेद वाणियों से (तम्) उस शत्रु को...म० २५ ॥ ३०

भाषार्थ—मनुष्य वेदविद्याओं और मोक्षविद्याओं द्वारा दुःख से छूट कर सुख प्राप्त करे ॥ ३० ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्न_हा यज्ञसंशितो ब्रह्मतेजाः ।

यज्ञमनु वि क्रमेऽहं यज्ञात् तं ० । ० ॥ ३१ ॥

० सपत्न_हा । यज्ञ-संशितः । ब्रह्म-तेजाः ॥ यज्ञम् । अनु ।

वि । क्रमे । अहम् । यज्ञात् । तम् । ० ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्वव्यापक परमेश्वर] से (क्रमः) पराक्रमयुक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा, (यज्ञसंशितः) शुभ कर्म

३०—(ऋक्संशितः) ऋग् वाङ्नाम-निघ० १ । ११ । वेदवाणीसकाशात् तीक्ष्णीकृतः (सामतेजाः) साम व्याख्यातम्—अ० ७ । ५४ । १ । षो अन्तकर्मणि-मनिन् । दुःखनाशकमोक्षज्ञानात् प्राप्ततेजाः (ऋचः) वेदवाणीः । अन्यत् सुगमं गतं च ॥

३१—(यज्ञसंशितः) शुभकर्मसकाशात् तीक्ष्णीकृतः (ब्रह्मतेजाः) परमेश्वरात् प्राप्ततेजाः । अन्यत् सुगमं गतं च ॥

से तीक्ष्ण किया गया और (ब्रह्मतेजाः) ब्रह्म [परमेश्वर] से तेज पाया हुआ (असिः) है । (यज्ञम् अनु) शुभ कर्म के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (यज्ञात्) शुभकर्म से (तम्) उस [शत्रु] को..... म० २५ ॥ ३१ ॥

भावार्थ—मनुष्य शुभ कर्म द्वारा ईश्वर से तेज प्राप्त करके सुखी होवे ३१
विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहोषधीसंशितः सोमतेजाः ।

ओषधीरनु वि क्रमेऽहमोषधीभ्यस्तं ० । ० ॥ ३२ ॥

० सपत्न-हा । ओषधी-संशितः सोम-तेजाः ॥ ओषधीः । अनु ।

वि । क्रमे । अ-हम् । ओषधीभ्यः । तम् । ० ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्व व्यापक परमेश्वर] से (क्रमः) पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा (ओषधीसंशितः) ओषधियों से तीक्ष्ण किया गया, (सोमतेजाः) सोम [अमृतरस] से तेज पाया हुआ (असिः) है । (ओषधीः अनु) ओषधियों के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (ओषधीभ्यः) ओषधियों से (तम्) उस [शत्रु] को..... म० २५ ॥ ३२ ॥

भावार्थ—मनुष्य उत्तम ओषधियों और सोम आदि के रस के प्रयोग से बलवान् होकर प्रसन्न रहें ॥ ३२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहाप्सुसंशितो वरुणतेजाः ।

अपोऽनु वि क्रमेऽहमद्भ्यस्तं ० । ० ॥ ३३ ॥

० सपत्न-हा । अ-प्सु-संशितः । वरुण-तेजाः ॥ अपः । अनु ।

वि । क्रमे । अ-हम् । अ-त्-भ्यः । तम् । ० ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्व व्यापक परमेश्वर] से (क्रमः) पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा, (अप्सुसंशितः) जलों

३२—(ओषधीसंशितः) ओषधिसंकाशात् तीक्ष्णीकृतः (सोमतेजाः) सोमरसात्प्राप्ततेजाः । अन्यत् सुगमं गतं च ॥

३३—(अप्सुसंशितः) जलसंकाशात् तीक्ष्णीकृतः (वरुणतेजाः) मेघात् प्राप्ततेजाः (अपः) जलानि । अन्यत् सुगमं गतं च ॥

से तीक्ष्ण किया गया, (वरुणतेजाः) मेघ से तेज पाया हुआ (असि) है।
 (अपः अनु) जलों के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (अद्भ्यः)
 जलों से (तम्) उस (शत्रु) को.....म० २५ ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—मनुष्य जल विद्याओं में निपुण होकर मेघ समान उपकारी
 होवे ॥ ३३ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा कृषिसंशितोऽन्नतेजाः ।

कृषिमानु वि क्रमेऽहं कृष्यास्तं ० । ० ॥ ३४ ॥

० सपत्न-हा । कृषि-संशितः । अन्न-तेजाः ॥ कृषिम् । अनु ।

वि । क्रमे । अहम् । कृष्याः । तम् । ० ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्वव्यापक परमेश्वर] से (क्रमः)
 पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) वैरियों का नाश करने हारा, (कृषिसंशितः) खेती
 से तीक्ष्ण किया गया और (अन्नतेजाः) अन्न से तेज पाया हुआ (असि) है।
 (कृषिम् अनु) खेती के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (कृ-
 ष्याः) खेती से (तम्) उस [शत्रु] को.....म० २५ ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—मनुष्य खेती और अन्न के प्रयोग से ऐश्वर्यवान् होवे ॥ ३४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा प्राणसंशितः पुरुषतेजाः । प्राणमानु
 वि क्रमेऽहं प्राणात् तं निर्भजामो यो ऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं
 द्विष्मः । स मा जीवीत् तं प्राणो जहातु ॥ ३५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्न-हा । प्राण-संशितः । पुरुष-
 तेजाः ॥ प्राणम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । प्राणात् । तम् ।
 निः । भजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥
 सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहातुः ॥ ३५ ॥

३४—(कृषिसंशितः) भूमिकर्षणात् तीक्ष्णीकृतः (अन्नतेजाः) अदनी-
 यपदार्थान् प्राप्ततेजाः । अन्यत् सुगमं गतं च ॥

भाषार्थ—तू (विष्णोः) विष्णु [सर्वव्यापक परमेश्वर] से (क्रमः) पराक्रम युक्त, (सपत्नहा) शत्रुओं का नाश करने द्वारा, (प्राणसंशितः) प्राण से तीक्ष्ण किया गया और (पुरुषतेजाः) पुरुष [आत्मा] से तेज पाया हुआ (अस्मि) है । (प्राणम् अनु) प्राण के पीछे (अहम्) मैं (वि क्रमे) पराक्रम करता हूँ, (प्राणात्) प्राण से (तम्) उस [शत्रु] को (निः भजामः) हम भागरहित करते हैं, (यः) जो (अस्मान्) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करता है और (यम्) जिससे (वयम्) हम (द्विष्मः) द्वेष करते हैं । (सः) वह (मा- जीवीत्) न जीता रहे, (तम्) उसको (प्राणः) प्राण (जहातु) छोड़ देवे ॥ ३५ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्राण [जीवन साधन वायु] और आत्मा [परमात्मा और जीवात्मा] के बोध से संसार में उन्नति करे ॥ ३५ ॥

जितस्माकमुद्भिन्नस्माकमुभ्यष्टां विश्वाः पृतना अरातीः ।
इदमहमांमुष्यायुष्यामुष्याः पुत्रस्य वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि-
वेष्ट्यामीदमेनमधराञ्च पादयामि ॥ ३६ ॥

जितम् । अस्माकम् । उत्-भिन्नम् । अस्माकम् । अग्निः । अस्थ्याम् ।
विश्वाः । पृतनाः । अरातीः ॥ इदम् । अहम् । आमुष्यायुष्यस्य ।
अमुष्याः । पुत्रस्य । वर्चः । तेजः । प्राणम् । आयुः । नि ।
वेष्ट्यामि । इदम् । एनम् । अधराञ्चम् । पादयामि ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—(जितम्) जय किया गया (अस्माकम्) हमारा [हो],
(उद्भिन्नम्) निकासी किया हुआ (अस्माकम्) हमारा [हो] , (विश्वाः)
सब (पृतनाः) [शत्रुओं की] सेनाओं और (अरातीः) कञ्जूसियों को

३५—(प्राणसंशितः) प्राणात् तीक्ष्णीकृतः (पुरुषतेजाः) पुरुषात् परमा-
त्मनो जीवात्मनश्च प्राप्ततेजाः (प्राणम्) प्राणसाधनं वायुम् (अनु) अनुसृत्य-
(प्राणात्) जीवनसाधनाद् वायुविशेषात् । अन्यत् पूर्ववत्-म० २५ ॥

३६—(जितम्) जयेन प्राप्तम् (अस्माकम्) धर्मात्मनाम् (उद्भिन्नम्)
उद्भेदनं स्फुरणम् । आयधनम् (अस्माकम्) (अग्नि अस्थाम्) अग्निभूतवा-
नस्मि (विश्वाः) सर्वाः (पृतनाः) अ० ३ । २१ । ३ । शत्रुसेनाः (अरातीः) अदा-
नशक्तीः । अनुदारताः (इदम्) इदानीम् (अहम्) शूरः (आमुष्यायुष्यस्य)

(अग्निं अस्थाम्) मैं ने रोक दिया है । (इदम्) अब (अहम्) मैं (आमुष्या-
यणस्य) अमुक पुरुष के और (अमुष्याः) अमुक स्त्री के (पुत्रस्य) पुत्र का
(वर्चः) प्रताप, (तेजः) तेज (प्राणम्) प्राण और (आयुः) जीवन को (नि-
वेष्टयामि) लपेटे लेता हूं, (इदम्) अब (एनम्) इसको (अधराञ्चम्) नीचे
(पादयामि) गिराता हूं ॥ ३६ ॥

भावार्थ—प्रजापालक शूर वीर पुरुष एक शत्रु को जीतकर उसकी आय
से सुप्रबन्ध करे और दूसरे प्रसिद्ध प्रसिद्ध बैरियों को इसी प्रकार अधीन करे ॥३६॥

विभागः ३। मन्त्राः ३७—४१ ॥ मन्त्रोक्ता देवताः ॥ ३७ अनुष्टुप्; ३८ पुर-
उल्लिक्; ३९, ४१ गायत्री; ४० विराड् गायत्री छन्दः ॥

विदुषां कर्तव्योपदेशः—विद्वानों के कर्तव्य का उपदेश ॥

सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते दक्षिणामन्वावृतम् ।

सा मे द्रविणं यच्छतु सा मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३७ ॥

सूर्यस्य । आ-वृतम् । अनु-आवर्ते । दक्षिणास् । अनु । आ-
वृतम् ॥ सा । मे । द्रविणम् । यच्छतु । सा । मे । ब्राह्मण-वर्चसम् ॥

भावार्थ—(सूर्यस्य) सूर्य की (आवृतम्) परिपाटी [रीति पर] (अ-
न्वावर्ते) मैं बला चलता हूं, [उसकी] (दक्षिणाम्) वृद्धियुक्त (आवृतम् अनु-
परिपाटी पर । (सा) वह [परिपाटी] (मे) मुझे (द्रविणम्) बल और

अ० ४। १६। ६। नडादिभ्यः फक् । पा० ४। १। ६६। अमुष्य—फक् । आमुष्या-
यणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च । वा० पा० ६। ३। २१। षड्या अलुक् । अमु-
ष्य पुरुषस्य पुत्रस्य (अमुष्याः) अमुकजनन्याः (पुत्रस्य) सुतस्य (वर्चः) प्र-
तापम् (तेजः) प्रकाशम् (प्राणम्) (आयुः) जीवनम् (नि) नितराम् (वेष्ट-
यामि) आच्छादयामि (इदम्) (एनम्) शत्रुम् (अधराञ्चम्) अधोगतम्
(पादयामि) पातयामि ॥

३७—(सूर्यस्य) (आवृतम्) वृज् वरणे-क्विप्, तुक् । परिपाटीम् ।
रीतिम् (अन्वावर्ते) निरंतरं गच्छामि (दक्षिणाम्) दक्ष वृद्धौ शौक्ये च-इत्य-
टाप् । प्रवृद्धाम् (अनु) कियायोजे । अन्वावर्ते (आवृतम्) (सा) आवृत (मे)
मह्यम् (द्रविणम्) बलम्-निघ० २। ६ (यच्छतु) दाण् दाने । ददातु (सा)

(सा) वह (मे) मुझे (ब्राह्मणवर्चसम्) ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञानी] का प्रताप (यच्छन्तु) देवे ॥ ३७ ॥

भावार्थ—मनुष्य सूर्य के समान ईश्वरकृत नियम पर चलकर बल और ब्रह्मविद्या प्राप्त करे ॥ ३७ ॥

दिशो ज्योतिष्मतीरभ्यावर्ते । ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३८ ॥

दिशः । ज्योतिष्मतीः । अभि-आवर्ते ॥ ताः । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ताः । मे । ० ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(ज्योतिष्मतीः) प्रकाशमयी (दिशः) दिशाओं की ओर (अभ्यावर्ते) मैं घूमता हूँ । (ताः) वे [दिशयें] (मे) मुझे (द्रविणम्) बल और (ताः) वे (मे) मुझे (ब्राह्मणवर्चसम्) ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञानी] का प्रताप (यच्छन्तु) देवें ॥ ३८ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब दिशाओं से विज्ञान द्वारा बल प्राप्त करके ईश्वर आज्ञा का पालन करे ॥ ३८ ॥

सप्तऋषीन्भ्यावर्ते । ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३९ ॥

सप्त-ऋषीन् । अभि-आवर्ते ॥ ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । ० ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—(सप्तऋषीन्) सात व्यापन शीलों वा दर्शन शीलों [अर्थात् त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि, अथवा दो कान, दो नथने, दो आंख और मुख इन सात छिद्रों] की ओर (अभ्यावर्ते) मैं घूमता हूँ । (ते)

(मे) (ब्राह्मणवर्चसम्) ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । पा० ५ । ४ । ७८ । अच् बाहु-लकात् । ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानिनः पुरुषस्य प्रतापम् ॥

३८—(दिशः) प्राच्यादीः (ज्योतिष्मतीः) प्रकाशवतीः (अभ्यावर्ते) अभीत्य वर्तनं करोमि (ताः) दिशः (यच्छन्तु) ददतु । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३९—(सप्तऋषीन्) अ० ४ । ११ । ६ । त्वक्चक्षुः श्रवणरसनस्पर्शम-

वे (मे) मुझे (द्रविणम्) बल और (ते) वे (मे) मुझे (ब्राह्मणवर्चसम्) ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञानी] का प्रताप (यच्छन्तु) देवें ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—मनुष्य इन्द्रियों से यथावत् उपकार लेकर बली और ब्रह्मवर्चसी होवें ॥ ३६ ॥

ब्रह्माभ्यावर्ते । तन्मे द्रविणं यच्छतु तन्मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४० ॥ (१६)
ब्रह्म । अभि-आवर्ते ॥ तत् । मे । द्रविणम् । यच्छतु । तत् ।
मे । ० ॥ ४० ॥ (१६)

भाषार्थ—(ब्रह्म) ब्रह्म [परमेश्वर] की ओर (अभ्यावर्ते) मैं घूमता हूँ । (तत्) वह [ब्रह्म] (मे) मुझे (द्रविणम्) बल और (तत्) वह (मे) मुझे (ब्राह्मणवर्चसम्) ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञानी] का प्रताप (यच्छतु) देवे ॥ ४० ॥

भाषार्थ—मनुष्य ब्रह्मज्ञान से ब्राह्मण समान बलवान् और प्रतापी होवें ॥ ४० ॥

ब्राह्मणां अभ्यावर्ते । ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणान् । अभि-आवर्ते ॥ ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु ।
ते । मे । ब्राह्मण-वर्चसम् ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—(ब्राह्मणान्) ब्राह्मणों [ब्रह्मज्ञानियों] की ओर (अभ्यावर्ते) मैं घूमता हूँ । (ते) वे (मे) मुझे (द्रविणम्) बल और (ते) वे (मे) मुझे (ब्राह्मणवर्चसम्) ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञानी] का प्रताप (यच्छन्तु) देवें ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—मनुष्य ब्रह्मज्ञानियों के सत्संग से ऐश्वर्य और ब्रह्मज्ञान प्राप्त करे ॥ ४१ ॥

विभागः ४ । मन्त्राः ४२-५० ॥ प्रजापतिर्देवता ॥ ४२, ४३, ४६, ४७, अनुष्टुप् ; ४४ आर्चीपङ्क्तिः ; ४५ भुरिगनुष्टुप् ४८, ४९ भुरिक् त्रिष्टुप् ; ५० निचट् त्रिष्टुप् ॥

नोदुद्धीः । अथवा । शीर्षग्यानि सप्तच्छिद्राणि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

४०—(ब्रह्म) प्रवृद्धं परमेश्वरम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

४१—(ब्राह्मणान्) ब्रह्मज्ञानिनः पुरुषान् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

शत्रुनाशोपदेशः—शत्रुओं के नाश का उपदेश ॥

यं वयं मृगयामहे तं वधै स्तृण्वामहे ।

व्यात्ते परमेष्ठिनो ब्रह्मणापीपदाम् तम् ॥ ४२ ॥

यस् । वयस् । मृगयामहे । तम् । वधैः । स्तृण्वामहे ॥ वि-आत्ते ।

परमे-स्थिनः । ब्रह्मणा । आ । अपीपदाम् । तम् ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस [शत्रु] को (वयम्) हम (मृगयामहे) ढूँढ़ते हैं, (तम्) उसको (वधैः) वज्रों से (स्तृण्वामहे) हम बिनाशें । (परमे-ष्ठिनः) सब से ऊँचे पद वाले [राजा] के (व्यात्ते) खुले मुख [वश] में (ब्रह्मणा) ब्रह्मज्ञान से (तम्) उसको (आ=आनीय) लाकर (अपीपदाम्) हमने गिरा दिया है ॥ ४२ ॥

भावार्थ—सब शूरवीर शुभचिन्तक मनुष्य दुष्टों को पकड़ कर राजा के वशीभूत करें ॥ ४२ ॥

वैश्वानुरस्य दंष्ट्राभ्यां हेतिस्तं समधादुभि ।

इयं तं प्सात्वाहुतिः समिद् देवी सहीयसी ॥ ४३ ॥

वैश्वानुरस्य । दंष्ट्राभ्याम् । हेतिः । तम् । सस् । अधात् ।

अभि ॥ इयम् । तम् । प्सातु । आ-हुतिः । सुस्-इत् । देवी ।

सहीयसी ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—(वैश्वानुरस्य) सब नरों का हित करने हारे [राजा] के (दंष्ट्राभ्याम्) [प्रजा रक्षण और शत्रुनाशन रूप] दोनों डाढ़ों से (हेतिः) वज्र ने

४२—(यम्) शत्रुम् (वयम्) राजप्रजागणाः (मृगयामहे) अन्वि-च्छामः (तम्) (वधैः) वज्रैः (स्तृण्वामहे) स्तृणातिर्वधकर्मा-निघ० २ । १६। विनाशयाम । (व्यात्ते) प्रसारिते मुखे । वशे (परमेष्ठिनः) अत्युच्यपदस्थितस्य राज्ञः (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (आ) आनीय (अपीपदाम्) पातयतेर्लुङ्, तस्य दः । वयं पातितवन्तः (तम्) शत्रुम् ॥

४३—(वैश्वानुरस्य) अ० १ । १० । ४ । सर्वनरहितस्य राज्ञः (दंष्ट्राभ्याम्) प्रजारक्षणशत्रुनाशनरूपाभ्यां दन्तविशेषाभ्याम् (हेतिः) वज्रः (तम्) शत्रुम्

(तम्) उस [शत्रु] को (सम् अभि अधात्) दबोच लिया है । (इयम्) यह (आहुतिः) आहुति [होम का चढ़ावा], (देवी) उत्तम गुण वाली (संहियसी) अधिक बल वाली (समित्) समिधा [काष्ठ धृत आदि] (तम्) उसको (प्सातु) खा जावे ॥ ४३ ॥

भावार्थ—प्रजापालक राजा उपद्रवियों को सदा वश में रखे और उन को ऐसा नष्ट कर देवे जैसे हवन में उत्तम सामग्री और काष्ठ आदि से रोग-कारक दुर्गन्ध आदि नष्ट हो जाते हैं ॥ ४३ ॥

राज्ञो वरुणस्य बन्धोऽसि । सोऽमुमांमुष्यायणममुष्याः पुत्र-
मन्नं प्राणे बंधान् ॥ ४४ ॥

राज्ञः । वरुणस्य । बन्धः । असि ॥ सः । अमुम् । आमुष्याय-
णम् । अमुष्याः । पुत्रम् । अन्नं । प्राणे । बंधान् ॥ ४४ ॥

भावार्थ—[हे सेनापति !] तू (वरुणस्य) श्रेष्ठ (राज्ञः) राजा का [शत्रुओं के लिये] (बन्धः) बन्धन (असि) है । (सः) सो तू (अमुम्) अमुक पुरुष, (आमुष्यायणम्) अमुक पिता के पुत्र और (अमुष्याः) अमुक माता के (पुत्रम्) पुत्र को (अन्ने) अन्न में और (प्राणे) श्वास में (बंधान्) बांध ले ॥ ४४ ॥

भावार्थ—मन्त्री, सेनापति आदि राजपुरुषों को योग्य है कि माता-पिता आदि के नाम से पता लगाकर दुराचारी को अन्न और वायु की रोक के साथ कारागार में बन्ध कर दें ॥ ४४ ॥

यत् ते अन्नं भुवस्पत आक्षिपति पृथिवीमनु ।

(सम् अधात्) निगृहीतवती (अभि) अभितः (इयम्) (तम्) (प्सातु) मन्त्रयतु (आहुतिः) मन्त्रेणाग्नौ हविःक्षेपः (समित्) समिधा (देवी) उत्तमगुणा (संहियसी) बलवत्तरा ॥

४४—(राज्ञः) प्रजाशासकस्य (वरुणस्य) श्रेष्ठस्य (बन्धः) पाशरूपः (असि) (सः) स त्वम् (अमुम्) अमुकनामानम् (आमुष्यायणम्) म० ३६ । अमुष्य पुरुषस्य पुत्रम् (अमुष्याः) अमुकजनन्याः (पुत्रम्) (अन्ने) अन्न-संयमने (प्राणे) वायुसंयमने (बंधान्) निगृहाण ॥

तस्य नुस्त्वं भुवस्पते संप्रयच्छ प्रजापते ॥ ४५ ॥

यत् । ते । अन्नम् । भुवः । पते । आक्षियति । पृथिवीम् ।
अनु ॥ तस्य । नः । त्वम् । भुवः । पते । सम्-प्रयच्छ ।
प्रजा-पते ॥ ४५ ॥

भाषार्थ—(भुवः पते) हे भूपति [राजन् !] (यत्) जो (ते) तेरा
(अन्नम्) अन्न (पृथिवीम् अनु) पृथिवी पर (आक्षियति) रहा करता है ।
(भुवः पते) हे भूपति ! (प्रजापते) हे प्रजापति [राजन् !] (त्वम्) तू (नः)
हमें (तस्य) उस [अन्न] का (संप्रयच्छ) दान करता रहे ॥ ४५ ॥

भावार्थ—राजा अपने सुप्रबन्ध से अन्न आदि पदार्थों को खेत और भा-
ण्डागार में सुरक्षित रखकर प्रजा पालन करे ॥ ४५ ॥

अपो दिव्या अचायिषुं रसेन समपृक्षमहि ।
पर्यस्वानग्नु आगस्मं तं मा सं सृज वचसा ॥ ४६ ॥

अपः । दिव्याः । अचायिषम् । रसेन । सम् । अपृक्षमहि ॥
पर्यस्वान् । अग्ने । आ । अगम् । तस् । मा । सम् । सृज ।
वचसा ॥ ४६ ॥

भाषार्थ—(दिव्याः) दिव्य गुण स्वभाव वाले (अपः) जलों [के
समान शुद्ध करने वाले विद्वानों] को (अचायिषम्) मैं ने पूजा है (रसेन)
पराक्रम से (सम् अपृक्षमहि) हम संयुक्त हुये हैं । (अग्ने) हे विद्वान् ! (पर्य-
स्वान्) गतिवाला मैं (आ अगमम्) आया हूं (तम्) उस (मा) मुझ को
(वचसा) [वेदाध्ययन आदि के] तेज से (सम् सृज) संयुक्त कर ॥ ४६ ॥

४५—(यत्) (ते) तव (अन्नम्) भोज्यं वस्तु (भुवः) भूमेः (पते)
स्वामिन् (आ क्षियति) समन्ताद् निवसति । वर्तते (पृथिवीम्) (अनु)
प्रति (तस्य) अन्नस्य (नः) अस्मभ्यम् (भुवः पते) (संप्रयच्छ) सम्यग्
दानं कुरु (प्रजापते) हे प्रजापालक ॥

४६—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ७ । ८६ । १ ॥

भावार्थ—मनुष्य उद्योग करके विद्वानों से और वेद आदि शास्त्रों से विद्या प्राप्त करके यशस्वी होवें ॥ ४६ ॥

यह मन्त्र आ चुका है—अ० ७। ८६। १ ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सुह ऋषिभिः ॥ ४७ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्र-जया । सम् ।
आयुषा ॥ विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् ।
सुह । ऋषि-भिः ॥ ४७ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् ! (मा) मुझ को (वर्चसा) [ब्रह्म विद्या के] तेजसे (सम्) अच्छे प्रकार, (प्रजया) प्रजा से (सम्) अच्छे प्रकार, और (आयुषा) जीवन से (सम् सृज) अच्छी प्रकार संयुक्त कर । (देवाः) विद्वान् लोग (अस्य) इस (मे) मुझ को (विद्युः) जानें, (इन्द्रः) बड़ा ऐश्वर्यवान् आचार्य (ऋषिभिः सह) ऋषियों के साथ [मुझे] (विद्यात्) जाने ॥ ४७ ॥

भावार्थ—मनुष्य उत्तम विद्या पाकर संसार के सुधार से अपना जीवन सफल करके विद्वानों और गुरुजनों में प्रतिष्ठा पावें ॥ ४७ ॥

यह मन्त्र आ चुका है—अ० ७। ८६। २ ॥

यदग्ने अद्य मियुना शपातो यद्वाचस्तुष्टं जनयन्त रेभाः ।
सुन्योर्मनसः श्रुव्या ३ जायते या तया विध्य हृदये यातु-
धानान् ॥ ४८ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मियुना । शपातः । यत् । वाचः । तुष्टम् ।
जनयन्त । रेभाः ॥ सुन्योः । मनसः । श्रुव्या । जायते ।
या । तया । विध्य । हृदये । यातु-धानान् ॥ ४८ ॥

४७—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ७। ८६। २ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे अग्नि [समान तेजस्वी राजन् !] (यत्) जो (अद्य) आज (मिथुना) दो हिंसक मनुष्य [सत्पुरुषों से] (शपातः) कुवचन बोलते हैं, और (यत्) जो (रेमाः) शब्द करने वाले [शत्रु लोग] (वाचः) वाणी की (तृष्टम्) कठोरता (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं, (मन्योः) क्रोध से (मनसः) मन को (या) जो (शरव्याः) वाणों की झड़ी (जायते) उत्पन्न होती है, (तथा) उस से (यातुधानान्) दुःखदायिओं को (हृदये) हृदय में (विध्य) दू बेध ले ॥ ४८ ॥

भावार्थ—राजा दुर्वचनभाषियों को विचार पूर्वक दण्ड देता रहे ॥ ४८ ॥

यह मन्त्र आचुका है—अ० ८ । ३ । १२ ॥

परा शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।
 परार्चिषा मूरदेवां कृणीहि परासुतृपः शोशुचतः शृणीहि ४८ ॥
 परा । शृणीहि । तपसा । यातु-धानान् । परा । अग्ने । रक्षः ।
 हरसा । शृणीहि ॥ परा । अर्चिषा । मूर-देवान् । शृणीहि ।
 परा । असु-तृपः । शोशुचतः । शृणीहि ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे अग्नि [समान तेजस्वी राजन् !] (तपसा) अपने तप [पेश्वर्य वा प्रताप] से (यातुधानान्) दुःखदायिओं को (परा शृणीहि) कुचल डाल, (रक्षः) राक्षसों [दुराचारियों वा रोगों] को (हरसा) अपने बल से (परा शृणीहि) मिटा दे । (अर्चिषा) अपने तेज से (मूरदेवान्) मूढ़ [निबुद्धि] व्यवहार वालों को (परा शृणीहि) नाश कर दे, (शोशुचतः) अत्यन्त दमकते हुये, (असुतृपः) [दूसरों के] प्राणों से तृप्त होने वालों को (परा शृणीहि) चूर चूर कर दे ॥ ४९ ॥

भावार्थ—राजा अत्यन्त क्रोशदायक प्राणियों के नाश करने में सदा वद्यत रहे ॥ ४९ ॥

यह मन्त्र आचुका है—अ० ८ । ३ । १३ ॥

४८—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ८ । ३ । १२ ॥

४९—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ८ । ३ । १३ ॥

अपामस्मै वज्रं प्र हरामि चतुर्भृष्टं शीर्षमिद्याय विद्वान् ।
सो अस्याङ्गानि प्र शृणातु सर्वा तन्मै देवा अनु जानन्तु
विश्वे ॥ ५० ॥ (१७)

अपाम् । अस्मै । वज्रम् । प्र । हरामि । चतुः भृष्टम् ।
शीर्ष-मिद्याय । विद्वान् ॥ सः । अस्य । अङ्गानि । प्र । शृणातु ।
सर्वा । तत् । मे । देवाः । अनु । जानन्तु । विश्वे ॥ ५० ॥ (१७)

भाषार्थ—(विद्वान्) विद्वान् मैं (अस्मै) हम [शत्रु पर] (शीर्षमि-
द्याय) शिर तोड़ने के लिये (अपाम्) जलों का (चतुर्भृष्टम्) चौफाले (वज्रम्)
वज्र [अस्त्र] को (प्र हरामि) चलाता हूं । (सः) वह [वज्र] (अस्य) उस के
(सर्वा) सब (अङ्गानि) अङ्गों को (प्र शृणातु) चूर चूर कर डाले, (मे) मेरे
(तत्) उस [कर्म] को (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अनु जानन्तु)
मान लें ॥ ५० ॥

भावार्थ—राजा चारो ओर चोट करने वाले वारुण्य [जल में छुटने
वाले] अस्त्र [इसी प्रकार आग्नेय, वायव्य अस्त्र] से शत्रु का नाश करके विद्वानों
में कीर्ति पावे ॥ ५० ॥

सूक्तम् ६ ॥

१-३५ ॥ बृहस्पतिः प्रजापतिर्वा देवता ॥ १, ४, २१ गायत्री; २, ३, १८,
१६, २२, २८, २६, ३०, ३३, ३४ अनुष्टुप्; ५, ३५ आर्षी जगती; ६, १२-१७ शकरी;
७, ८, ६ अष्टिः; १० धृति; ११, २०, २३-२७ पथ्या पङ्क्तिः; ३१ भुरिज्जगती;
३२ भुरिगनुष्टुप् छन्दः ॥

सर्वकामसिद्ध्युपदेशः—सर्व कामनाओं की सिद्धि का उपदेश ॥

अरातीयोभ्रातृव्यस्य दुर्हादो द्विषतः शिरः । अपि वृश्चा-

५०—(अपाम्) जलानाम् (अस्मै) शत्रवे (वज्रम्) आयुधम् (प्र ह-
रामि) प्रक्षिपामि (चतुर्भृष्टम्) भृश अधःपतने भस्ज पाके वा-क्तिन् । च-
तस्रो भृष्टयोऽयःफालानि यस्मिन् तं वज्रम् । शीर्षमिद्याय) मिदिर् विदारणे-
क्यप् । शिरोभेदनाय (सः) वज्रः (अस्य) शत्रोः (अङ्गानि) (प्र शृणातु)
चूर्णीकरोतु (तत्) कर्म (मे) मम (देवाः) विद्वांसः (अनु जानन्तु) स्वीकृ-
वंतु (विश्वे) सर्वे ॥

म्योजसा ॥ १ ॥

अराति-योः । भ्रातृव्यस्य । दुः-हार्दः । द्विषतः । शिरः ॥ अपि ।
वृश्चामि । ओजसा ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अरातीयोः) कंजूसी करने वाले, (भ्रातृव्यस्य) भ्रातृभाव से रहित, (दुर्हार्दः) दुष्ट हृदय वाले (द्विषतः) द्वेषी के (शिरः) शिर को (ओजसा) बल के साथ (अपि वृश्चामि) मैं काटे देता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थ—प्रतापी मनुष्य शत्रुओं के मारने में सदा समर्थ होवे ॥ १ ॥

वर्म मह्यमयं मणिः फालाज्जातः करिष्यति ।

पूर्णं मन्येन मागमद् रसेन सह वर्चसा ॥ २ ॥

वर्म । मह्यम् । अयम् । मणिः । फालात् । जातः । करिष्यति ॥

पूर्णः । मन्येन । मा । आ । अगमत् । रसेन । सह । वर्चसा ॥ २ ॥

भाषार्थ—(फालात्) फल के [देने में] ईश्वर [परमात्मा] से (जा-
तः) उत्पन्न हुआ (अयम्) यह (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम]
(मह्यम्) मेरे लिये (वर्म) कवच (करिष्यति) बनावेगा । (मन्येन) मथन
[सूक्ष्म विचार] से (पूर्णः) पूर्ण [वह वैदिक नियम] (मा) मुझ को (रसेन)
बल और (वर्चसा सह) प्रताप के साथ (आ अगमत्) प्राप्त हुआ है ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर प्रणीत वेद के सूक्ष्म विचार से बली और
प्रतापी होवे ॥ २ ॥

१—(अरातीयोः) मृगयादयश्च । उ० १ । ३७ । अराति + या गति-
प्रापणयोः-कु । अदानशीलस्य । अनुदारस्य (भ्रातृव्यस्य) अ० २ । १८ । १ ।
भ्रातृभावरहितस्य (दुर्हार्दः) अ० २ । ७ । ५ । दुष्टहृदयस्य (द्विषतः) शत्रोः
(शिरः) (अपि वृश्चामि) अवच्छिन्नमि (ओजसा) बलेन ॥

२—(वर्म) कवचम् (मह्यम्) (अयम्) (मणिः) अ० ८ । ५ । १ ।
स्तुत्यो वैदिकनियमः (फालात्) तस्येश्वरः । पा० ५ । १ । ४२ । फल-अणः ।
फलस्येश्वरात् । परमेश्वरात् (जातः) प्रादुर्भूतः (करिष्यति) (पूर्णः) पूरितः ।
(मन्येन) मथनेन । सूक्ष्मविचारेण (मा) माम् (आ अगमत्) प्राप्तवान्
(रसेन) बलेन (सह) (वर्चसा) प्रतापेन ॥

यत् त्वा शिकः पुरावधीत् तक्षा हस्तेन वास्या ।
 आपस्त्वा तस्माज्जीवलाः पुनन्तु शुचयः शुचिम् ॥ ३ ॥
 यत् । त्वा । शिकः । पुरा-अवधीत् । तक्षा । हस्तेन । वास्या ॥
 आपः । त्वा । तस्मात् । जीवलाः । पुनन्तु । शुचयः । शुचिम् ॥

भाषार्थ—(यत्) यदि (शिकः) छीलने वाले, (तक्षा) दुर्बल करने वाले [शत्रु] ने (हस्तेन) अपने हाथ से (वास्या) कुल्हाड़ी द्वारा (त्वा) तुझ को (पुरा-अवधीत्) मार गिराया है । (जीवलाः) जीवन दाता, (शुचयः) शुद्ध स्वभाव वाले (आपः) विद्वान् लोग (शुचिम् त्वा) तुझ पवित्र को (तस्मात्) उस [कष्ट] से (पुनन्तु) शुद्ध करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—परोपकारी धर्मात्मा विद्वान् लोग उत्पातियों से निर्बलों की रक्षा करें ॥ ३ ॥

हिरण्यस्रग्यं मणिः श्रद्धां यज्ञं महो दधत् । गृहे वसतु नोऽतिथिः ॥ ४ ॥

हिरण्य-स्रक् । अयम् । मणिः । श्रद्धाम् । यज्ञम् । महः । दधत् ॥
 गृहे । वसतु । नः । अतिथिः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(हिरण्यस्रक्) कामना योग्य [तेजों] का उत्पन्न करने वाला (अतिथिः) सदा मिलने योग्य (अयम्) यह (मणिः) मणिः [प्रशंसनीय

३—(यत्) यदि (त्वा) (शिकः) अशुभपिलटिकणि० । उ० १ । १५१ ।
 शिञ् निशाने—किन् कुगागमश्च । छेत्ता (परा) दूरे (अवधीत्) अहिंसीत्
 (तक्षा) तनूकर्ता (हस्तेन) (वास्या) वसिष्ठपियजि० । उ० ४ । १२५ । वस
 स्नेहच्छेदापहरणेषु—इन् । कुठारेण (आपः) अ० १० । ५ । ६ । विद्वांसः
 (त्वा) (तस्मात्) कष्टात् (जीवलाः) ला आदाने-क । जीवनदातारः (पुनन्तु)
 शोधयन्तु (शुचयः) पवित्रस्वभावाः (शुचिम्) पवित्रम् ॥

४—(हिरण्यस्रक्) अ० १ । ६ । २ । हर्य गतिकान्त्योः—कन्यन्, हिरादेशः ।
 अतिथिगृह्यस्रगु० । पा० ३ । २ । ५६ । सृज उत्पादने—किन्, अमागमः । कमनी-
 यानां तेजसां स्रष्टा (अयम्) प्रसिद्धः (मणिः) म० २ । प्रशंसनीयो वेदबोधः

वैदिक नियम] (अद्धाम्) अद्धा [सत्य धारण], (यज्ञम्) श्रेष्ठ कर्म, (महः)
बड़मपन (दधत्) देता हुआ (नः) हमारे (गृहे) घर में (वसतु) वसे ॥४॥

भावार्थ—मनुष्य वेदों के नित्य विचार से अद्धावान्, यशस्वी और परो-
पकारी होवे ॥ ४ ॥

तस्मै घृतं सुरां मध्वन्नमन्नं क्षदामहे । स नः पितेव पुत्रेभ्यः
श्रेयःश्रेयश्चिकित्सतु भूयोभूयः श्वःश्वो देवेभ्यो मृणित्य ॥५॥

तस्मै । घृतम् । सुरां । मधु । अन्नम्-अन्नम् । क्षदामहे ॥
सः । नः । पिता-इव । पुत्रेभ्यः । श्रेयः-श्रेयः । चिकित्सतु ।
भूयः-भूयः । श्वः-श्वः । देवेभ्यः । मृणिः । आ-इत्य ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [वैदिक नियम की प्राप्ति] के लिये (मधु) मधु-
विद्या [यथार्थज्ञान], (सुराम्) ऐश्वर्य, (घृतम्) तेज और (अन्नमन्नम्)
अन्न पर अन्नको (क्षदामहे) हम बांटते हैं । (सः) वह (मणिः) मणि [प्र-
शंसनीय वैदिक नियम] (देवेभ्यः) विद्वानों से (एत्य) आकर (नः) हमें,
(पिता इव) पिताके समान (पुत्रेभ्यः) पुत्रों के लिये, (श्रेयःश्रेयः) कल्याण के पीछे

(अद्धाम्) सत्यधारणम् । विश्वासम् (यज्ञम्) श्रेष्ठव्यवहारम् (महः) मह-
त्त्वम् (दधत्) प्रयच्छन् (गृहे) (वसतु) तिष्ठतु (नः) अस्माकम् (अतिथिः)
अ० ७ । २१ । १ । अत सातत्यगमने—इयिन् । अतनशीलः । नित्यं प्रापणीयः ॥

५—(तस्मै) तस्य प्राप्तये (घृतम्) तेजः (सुराम्) अ० ६ । ६६ । १ ।
पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः—क, टाप् । ऐश्वर्यम् (मधु) मधुविद्याम् । यथार्थज्ञानम् (अ-
न्नमन्नम्) अन्नस्य पश्चादन्नम् (क्षदामहे) क्षद संपेषणे भक्षणे विभागे च, सौ-
त्रः । वगट्यामः (सः) वैदिकनियमः (नः) अस्मभ्यम् (पिता इव) (पुत्रेभ्यः)
(श्रेयःश्रेयः) कल्याणस्या परिकल्याणम् (चिकित्सतु) कित रोगापनयने ।
वैद्यवत् प्रज्ञापयतु (भूयोभूयो) बहुतरं बहुतरम् (श्वः श्वः) नित्यमागामिनि
दिने (देवेभ्यः) विदुषां सकाशात् (मणिः) प्रशंसनीयो वैदिकनियमः (एत्य)
आगत्य ॥]

कल्याण को (भूयोभूयः) बहुत बहुत, (श्वः श्वः) कल्या के पीछे कल्या [नित्य आगामी कालमें] (चिकित्सतु) वैद्यरूप से बतावे ॥ ५ ॥

भाषार्थ—जो मनुष्य वेद विद्या की प्राप्ति केलिये अपनी शरीर रक्षा कर के दूसरों को विद्यादान आदि करते हैं, वे संसारमें नित्य नवे आनन्द भोगते हैं ५ यमबध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे । तमग्निः प्रत्यमुञ्चतु सो अस्मै दुह आज्यं भूयोभूयः श्वःश्वस्तेन त्वं द्विषतो जहि ॥ ६ ॥

यम् । अबध्नात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृत-श्चुतम् । उग्रम् । खदिरम् । ओजसे ॥ तम् । अग्निः । प्रति । अमुञ्चतु । सः । अस्मै । दुहे । आज्यम् । भूयः-भूयः । श्वः-श्वः । तेन । त्वम् । द्विषतः । जहि ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमात्मा] ने (यम्) जिस (फालम्) फल के ईश्वर, (घृतश्चुतम्) प्रकाश की वरसा करने वाले, (उग्रम्) बलवान्, (खदिरम्) स्थिर गुण वाले (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (ओजसे) बल के लिये (अबध्नात्) बांधा है [बनाया है] । (तम्) उस [नियम] को (अग्निः) अग्नि [अग्नि समान तेजस्वी पुरुष] ने (प्रति अमुञ्चतु) स्वीकार किया है, (सः) वह [नियम] (अस्मै) इस [तेजस्वी] के लिये (आज्यम्) पाने योग्य पदार्थ को (भूयोभूयः) बहुत, बहुत, (श्वःश्वः) कल्या के पीछे कल्या [नित्य आगामी काल में] (दुहे)

६—(यम्) (अबध्नात्) नियतवान् । कृतवान् (बृहस्पतिः) अ० १ । ८ । २ । बृहत् + पति, सुट्, तलोपः । बृहतां ब्रह्माण्डानां पालकः परमेश्वरः (मणिम्) म० २ प्रशंसनीयं वैदिकनियमम् (फालम्) म० २ । फलस्थेश्वरम् (घृतश्चुतम्) प्रकाशवर्षकम् (उग्रम्) तेजस्विनम् (खदिरम्) अ० ३ । ६ । १ खदस्थैर्यहिंसयोः-किरच् । स्थिरगुणम् (ओजसे) बलाय (तम्) मणिम् (अग्निः) अग्निवत्तेजस्वी पुरुषः (प्रति अमुञ्चतु) स्वीकृतवान् (सः) वैदिकनियमः (अस्मै) तेजस्विने पुरुषाय (दुहे) दुग्धे । प्रपूरयाति (आज्यम्) अ० ५ । ८ । १ । आङ् + अञ्जू गतौ-क्यप् । गम्यं प्राप्यं पदार्थम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

पूरा करता है, (तेन) उस [वैदिक नियम] से (त्वम्) तू (द्विषतः) बैरियों को (जहि) मार ॥ ६ ॥

भाषार्थ—जिस ईश्वर नियम से अग्नि पदार्थों में व्यापकर बल बढ़ाता है उस वैदिक नियम को विद्वान् लोग परम्परा मान कर अपना कर्तव्य करते आये हैं, उसी नियम को प्रत्येक मनुष्य ग्रहण करके सब शत्रुओं को नाश करे ६

यमबध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं ० । तमिन्द्रः प्रत्यमुञ्चतीजसे
वीर्याय कम् । सो अस्मै बलमिह दुहे भूयोभूयः ० ॥ ७ ॥

० तस् । इन्द्रः । प्रति । अमुञ्चतु । ओजसे । वीर्याय । कम् ॥
सः । अस्मै । बलम् । इत् । दुहे । भूयः-भूयः । ० ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमेश्वर] ने (यम्) जिस ..... म० ६ । (तम्) उस [वैदिक नियम] को (इन्द्रः) इन्द्र [मेघ समान उपकारी पुरुष] ने (ओजसे) बल के लिये और (वीर्याय) पराक्रम के लिये (कम्) सुख से (प्रति अमुञ्चत) स्वीकार किया है । (सः) वह [वैदिक नियम] (अस्मै) इस [उपकारी] के लिये (इत्) ही (बलम्) बल को (भूयोभूयः) बहुत बहुत ..... म० ६ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—जिस परमेश्वर की आज्ञा से मेघ वृष्टि द्वारा अन्न आदि उत्पन्न करके संसार में पुष्टि करता है, उसी परमात्मा की उपासना से बल प्राप्त करके विद्वान् लोग सदा उपकार करते रहे हैं और करते रहें ॥ ७ ॥
यमब० । तं सोमः प्रत्यमुञ्चत महे ओजाय चक्षसे ।

। सो अस्मै वर्च इह दुहे भूयोभूयः ० ॥ ८ ॥

० तस् । सोमः । प्रति । अमुञ्चतु । महे । ओजाय । चक्षसे ॥

० अस्मै । वर्चः । इत् । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमेश्वर]

७—(इन्द्रः) मेघ इवोपकारी पुरुषः (ओजसे) बलाय (वीर्याय) वीर-कर्मण्ये । पराक्रमाय (कम्) सुखेन (बलम्) सामर्थ्यम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

८—(सोमः) सोमरसः । अन्नाद्यमृतपदार्थः (महे) मह पूजायाम्-किप्

ने (यम्) जिस.....म० ६ । (तम्) उस [वैदिक नियम] को (सोमः) सोम [सोमरस, अन्न आदि अमृत समान सुख उत्पन्न करने वाले पुरुष] ने (महे) महत्त्व के लिये, (श्रोत्राय) श्रवण सामर्थ्य के लिये और (चक्षसे) दर्शन सामर्थ्य के लिये (प्रति अमुञ्चत) स्वीकार किया है । (सः) वह [वैदिक नियम] (अस्मै) इस [पुरुष] के लिये (इत्) ही (वर्चः) तेज (भूयोभूयः) बहुत बहुत.....म० ६ ॥ ८ ॥

भावार्थ—जिस परमेश्वर के नियम से अन्न आदि अमृत पदार्थ शरीर को पुष्ट कर इन्द्रियों को स्वस्थ रखते हैं, उसी परमात्मा के ज्ञान से पूर्वजों के समान दूरदर्शी होकर सब लोग सुख वृद्धि करें ॥ ८ ॥

यमव० । तं सूर्यः प्रत्यमुञ्चत तेने मा अजयद् दिशः ।

सो अस्मै भूतिमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ८ ॥

० तम् । सूर्यः । प्रति । अमुञ्चत । तेन । इमाः । अजयत् । दिशः ॥ ० अस्मै । भूतिम् । इत् । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमेश्वर] ने (यम्) जिस.....म० ६ (तम्) उस [वैदिक नियम] को (सूर्यः) सूर्य [सूर्य समान राज्य चलाने वाले वीर] ने (प्रति अमुञ्चत) स्वीकार किया है, (तेन) उस [वैदिक नियम] से (इमाः दिशः) इन दिशाओं को (अजयत्) जीता है । (सः) वह [वैदिक नियम] (अस्मै) इस [वीर पुरुष] के लिये (इत्) ही (भूतिम्) विभूति [सम्पत्ति] (भूयोभूयः) बहुत बहुत.....म० ६ ॥ ८ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य अपने परिधि के लोकों को आकर्षण द्वारा मर्यादा में चलाता है, उसी प्रकार नीति निपुण राजा परमेश्वरनियम से प्रजा का सुख बढ़ा कर अपना अभ्युदय करे ॥ ८ ॥

महत्वाय (श्रोत्राय) श्रवणसामर्थ्याय (चक्षसे) दर्शनसामर्थ्याय (वर्चः) तेजः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

६—(सूर्यः) सूर्यवत्सविता राज्यप्रेरको वीरः (इमाः) दृश्यमानाः (अजयत्) वशीकृतवान् (दिशः) पूर्वादयः (भूतिम्) विभूतिम् । सम्पत्तिम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यमवध्राद् बृहस्पतिर्मुनिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।
तं विभ्रच्चन्द्रमामणिमसुराणां पुरं । अजयद् दानवानां हिरण्ययीः
सो अस्मै श्रियम् इदुहे भूयोभूयः ० ॥ १० ॥ (१८)

० बृहस्पतिः । मुनिम् । फालम् । घृत-श्चुतम् । उग्रम् । ख-
दिरम् । ओजसे ॥ तम् । विभ्रत् । चन्द्रमाः । मणिम् । असुरा-
णाम् । पुरः । अजयत् । दानवानाम् । हिरण्ययीः ॥ ० अस्मै ।
श्रियम् । इत् । दुहे । ० ॥ १० ॥ (१८)

भाषार्थ—(बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमात्मा]
ने (यम्) जिस (फालम्) फल के ईश्वर, (घृतश्चुतम्) प्रकाश की बरसा
करने वाले, (उग्रम्) बलवान्, (खदिरम्) स्थिर गुण वाले (मणिम्) मणि
[प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (ओजसे) बल के लिये (अवन्तात्) बांधा है
[बनाया है] । (तम्) उस (मणिम्) मणि [वैदिक नियम] को (विभ्रत्)
धारण करने वाले (चन्द्रमाः) चन्द्रमा [चन्द्रमा समान आनन्दकारी पुरुष]
ने (असुराणाम्) असुरों [देवताओं के विरोधियों] और (दानवानाम्) दानवों
[छेदनस्वभाव वाले दुष्टों] की (हिरण्ययीः) सुवर्णमयी (पुरः) नगरियों
को (अजयत्) जीता है, (सः) वह [वैदिक नियम] (अस्मै) इस [आनन्द-
कारी पुरुष] के लिये (इत्) ही (श्रियम्) श्री [सेवनीय सम्पत्ति] (भूयो-
भूयः) बहुत बहुत ..... म० ८ ॥ १० ॥

भाषार्थ—जैसे चन्द्रमा अपने शीतलता आदि गुण से प्राणियों को पुष्ट
करता है, उसी प्रकार पूर्व महात्माओं के समान परमेश्वर की महिमा को
साक्षात् करके दूरदर्शी विवेकी पुरुष संसार में सुख वृद्धि करे ॥ १० ॥

१०—(चन्द्रमाः) अ० ५ । २४ । १० । चन्द्र इवाह्लादकः पुरुषः (असुरा-
णाम्) देवविरोधिनाम् (पुरः) नगरीः (अजयत्) जितवान् (दानवानाम्)
अ० ४ । २४ । २ । दा छेदने — ल्युट्, मत्वर्थे व । छेदनशीलानाम् । दुष्टा-
नाम् (हिरण्ययीः) सुवर्णमयीः (श्रियम्) सेवनीयां सम्पत्तिम् । अन्यत्
पूर्ववत् म० ६ ॥

यमबध्नाद्बृहस्पतिर्वाताय मुणिमाशवे ।

सो अस्मै वाजिनं दुहे भूयो-भूयः ० ॥ ११ ॥

० बृहस्पतिः । वाताय । मुणिम् । आशवे ॥ सः । अस्मै ।

वाजिनम् । दुहे । ० ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (मुणिम्) मुणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमेश्वर] ने (वाताय) गमन शील (आशवे) भोक्ता [प्राणी] के लिये (अबध्नात्) बांधा है । (सः) वह [वैदिक नियम] (अस्मै) इस [प्राणी] के लिये (वाजिनम्) बल (भूयोभूयः) बहुत बहुत.....म० ६ ॥ ११ ॥

भाषार्थ—अनुभवी विद्वानों के समान पुरुषार्थी मनुष्य वैदिक नियम से यथावत् बल बढ़ा कर विघ्नों को हटावे ॥ ११ ॥

यमब ० । तेने मां मुणिना कृषिमुश्विनौवभि रक्षतः ।

स भिषग्भ्यां महो दुहे भूयो-भूयः ० ॥ १२ ॥

० तेने । इमाम् । मुणिना । कृषिम् । अश्विनौ । अभि ।

रक्षतः ॥ सः । भिषक्-भ्याम् । महः । दुहे । ० ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (मुणिम्) मुणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को.....म० ११ (अबध्नात्) बांधा है । (तेन) उस (मुणिना) मुणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] से (इमाम् कृषिम्) इस खेती की (अश्विनौ) कामों में व्याप्ति वाले दोनों [स्त्री पुरुष] (अभि रक्षतः) रक्षा करते रहते हैं (सः) वह

११—(वाताय) अ० १ । ११ । ६ । वा गतौ-तन् । गमनशीलाय । उद्योगिने (आशवे) कृपापा० । उ० १ । १ । अश भोजने-उण् । भोक्ते प्राणिने (वाजिनम्) महेरिण च । उ० २ । ५६ । वज गतौ-इण् । बलम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१२—(तेन) (इमाम्) (मुणिना) प्रशंसनीयेन वैदिकनियमेन (कृषिम्) कृषिकृपं संसारम् (अश्विनौ) अ० २ । २५ । ६ । कार्येषु व्यापिनौ स्त्रीपुरुषौ

[वैदिक नियम] (भिषग्भ्याम्) उन दोनों वैद्यों के लिये (महः) बड़ाई (भूयो-भूयः) बहुत बहुत.....म० ६ ॥ १२ ॥

भावार्थ—वैदिक विज्ञान द्वारा स्त्री पुरुष खेती रूप इस संसार के व्यवहार को सिद्ध कर के सुख भोगें ॥ १२ ॥

यमव० । तं बिभ्रत् सविता मुणिं तेने दमजयत् स्वः । सो अस्मै सुनतां दुहे भूयोभूयः ० ॥ १३ ॥

० तस् । बिभ्रत् । सविता । मुणिस् । तेन । इदस् । अजयत् । स्वः ॥ सः । अस्मै । सुनताम् । दुहे । ० ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिकनियम] को.....म० ११ (अत्रधत्वात्) बांधा है । (तम्) उस (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (बिभ्रत्) धारण करके (सविता) सब के चलाने वाले [मनुष्य] ने (तेन) उस [वैदिक नियम] द्वारा (इदम् स्वः) यह सुख (अजयत्) जीता है । (सः) वह [वैदिक नियम] (अस्मै) इस [प्राणी] के लिये (सुनताम्) प्रिय सत्य वाणी को (भूयोभूयः) बहुत बहुत.....म० ६ ॥ १३

भावार्थ—मनुष्य वेद द्वारा सुशिक्षा प्राप्त करके सत्य और हित वचन बोलकर आनन्दित होवे ॥ १३ ॥

यमव० । तमापो बिभ्रतीर्मुणिं सदा धावन्त्यक्षिताः ।

स आभ्योऽमृतमिह दुहे भूयोभूयः ० ॥ १४ ॥

० तस् । आपः । बिभ्रतीः । मुणिस् । सदा । धावन्ति । अक्षिताः ॥

सः । आभ्युः । अमृतस् । इत् । दुहे । ० ॥ १४ ॥

(अभि रक्षतः) (सः) (भिषग्भ्याम्) वैद्याभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ६ ॥

१३—(बिभ्रत्) धारयन् (सविता) सर्व प्रेरकः पुरुषः (स्वः) सुखम् । स्वर्गम् (अस्मै) प्राणिने (सुनताम्) अ० ३ । १२ । २ । प्रियसत्यात्मिकां वाणीम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को.....म० ११ (अवध्नात्) बांधा है । (तम्) उस (मणिम्) [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (विभ्रतीः) धारण करती हुई (आपः) प्रजायें (अक्षिताः) अक्षीण होकर (सदा) सदा (धावन्ति) दौड़ती हैं । (सः) वह [वैदिक नियम] (आभ्यः) इन [प्रजाओं] के लिये (इत्) ही (अमृतम्) अमृत [पुरुषार्थ] को (भूयोभूयः) बहुत बहुत.....म० ६ ॥ १४ ॥

भावार्थ—सब प्राणी वैदिक ज्ञान से निरालसी और स्वस्थ रहकर सदा प्रयत्न करते रहे ॥ १४ ॥

यमव० । तं राजा वरुणो मणिं प्रत्यमुञ्चत शुंभुवम् । सो अस्मै सत्यमिद् दुहे भूयोभूयः ० ॥ १५ ॥

० तम् । राजा । वरुणः । अणिम् । प्रति । अमुञ्चत । शुम्भुवम् ॥ सः । अस्मै । सत्यम् । इत् । ० ॥ १५ ॥

भावार्थ—(यम्) जिस (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को.....म० ११ (अवध्नात्) बांधा है । (तम्) उस (शुंभुवम्) शान्तिकारक (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (वरुणः) श्रेष्ठ (राजा) राजा ने (प्रति अमुञ्चत) स्वीकार किया है । (सः) वह [वैदिक नियम] (अस्मै) इस [राजा] के लिये (इत्) ही (सत्यम्) सत्य को (भूयोभूयः) बहुत बहुत.....म० ६ ॥ १५ ॥

भावार्थ—राजा प्राचीन इतिहासों को विचार कर वैदिक शिक्षा स्वीकार करके सत्य के प्रचार में सदा प्रवृत्त रहे ॥ १५ ॥

१४—(आपः) आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ (विभ्रतीः) धारयन्त्यः (सदा) (धावन्ति) वेगेन गच्छन्ति (अक्षिताः) अक्षीणाः (आभ्यः) प्रजाभ्यः (अमृतम्) मरणराहित्यम् । पुरुषार्थम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१५—(राजा) शासकः (वरुणः) वरुणीयः । श्रेष्ठः (प्रत्यमुञ्चत) स्वीकृतवान् (शुंभुवम्) शुम् + भू-किप् । शान्तिकारकम् (अस्मै) राज्ञे (सत्यम्) यथार्थम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यस्य० । तं दे॒वा बिभ्र॑तो म॒णिं स॒र्वल्लो॑कान् यु॒धाज॑यन् ।

स अ॒भ्यो जि॒तिमि॒द् दु॑हे भूयो॒भूयः० ॥ १६ ॥

० तस् । दे॒वाः । बिभ्र॑तः । म॒णिम् । स॒र्वान् । लो॒कन् । यु॒धा ।

अ॒ज॒यन् ॥ सः । अ॒भ्यः । जि॒तिम् । इत् । ० ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को.... म० ११ (अबध्नात्) बांधा है । (तम्) उस (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (बिभ्रतः) धारण करते हुये (देवाः) विजयी लोगों ने (सर्वान् लोकान्) सब लोकों को (युधा) युद्ध से (अजयन्) जीता है । (सः) वह [वैदिक नियम] (एभ्यः) इन [विजयी लोगों] के लिये (इत्) ही (जितिम्) जीत (भूयोभूयः) बहुत बहुत.... म० ॥ १६ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार पुरुषार्थी लोगों ने ईश्वर नियम पर चलकर विजय पाया है, वैसेही सब मनुष्य वेद विद्या द्वारा निरालसी होकर दुःखों से अलग हों ॥ १६ ॥

यस्य० अ॒ब॒ध्नात् बृ॒हस्प॑तिर्वा॒ताय॑ म॒णिमा॑श्रवे । तस्मि॑सं दे॒वता॑ म॒णिं प्र॒त्यमु॑ञ्चन्त श॒भुव॑म् । स आ॒भ्यो वि॒श्वमि॒द् दु॑हे भूयो॒भूयः श्वः॑ श्व॒स्तेन॑ त्वं द्वि॒षतो॑ ज॒हि ॥ १७ ॥

यस् । अब॑ध्नात् । बृ॒हस्प॑तिः । वा॒ताय॑ । म॒णिम् । आ॑श्रवे ।

तस् । इ॒मम् । दे॒वताः॑ । म॒णिम् । प्र॒ति । अ॒मु॒ञ्चन्त॑ । श॒भुव॑म् ॥ सः । आ॒भ्यः । वि॒श्वम् । इत् । दु॒हे । भूयः॑-भूयः ।

श्वः-श्वः । तेन॑ । त्वम् । द्वि॒षतः । ज॒हि ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम]

१६—(देवाः) विजिगीषवः पुरुषाः (बिभ्रतः) धारयन्तः (सर्वान् लोकान्) (युधा) युद्धेन (अजयन्) जितवन्तः (एभ्यः) देवेभ्यः (जितिम्) जयम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

को (बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमेश्वर] ने (वाताय) गमनशील (आशवे) भोक्ता [प्राणी] के लिये (अवधनात्) बांधा है । (तम् इमम्) उस ही (शंभुवम्) शान्तिकारक (मणिम्) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (देवताः) देवताओं [विद्वानों] ने (प्रति अमुञ्चन्त) स्वीकार किया है । (सः) वह [वैदिक नियम] (आभ्यः) इन [देवताओं] के लिये (इत्) ही (विश्वम्) प्रत्येक वस्तु (भूयोभूयः) बहुत बहुत, (श्वः श्वः) कल्प के पीछे कल्प [अर्थात् नित्य आगामी समय में] (दुहे) पूरा करता है, (तेन) उस [वैदिक नियम] से (त्वम्) तू (द्विषतः) बैरियों को (जहि) मार ॥१७॥

भावार्थ—ईश्वर विहित वैदिक नियम को विद्वान् मान कर सदा आनन्द पाते रहे हैं, इसी प्रकार सब मनुष्य वेदमार्ग पर चलकर आनन्द भोगें ॥१७॥

ऋतवस्तमबध्नतात् वास्तमबध्नत ।

संवत्सरस्तं बुद्ध्वा सर्वं भुतं वि रक्षति ॥ १८ ॥

ऋतवः । तम् । अबध्नत । आर्तवाः । तम् । अबध्नत ॥

संवत्सरः । तम् । बुद्ध्वा । सर्वम् । भुतम् । वि । रक्षति १८

भाषार्थ—(ऋतवः) ऋतुओं ने (तम्) उस [मणि, वैदिक नियम] को (अबध्नत) बांधा है, (आर्तवाः) ऋतुओं के अवयवों ने (तम्) उस को (अबध्नत) बांधा [माना] है, (संवत्सरः) संवत्सर [वर्ष वा काल] (तम्) उसको (बुद्ध्वा) बांधकर (सर्वम्) सब (भुतम्) जगत् को (वि) विविध प्रकार (रक्षति) पालता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—कारण और कार्य रूप काल परमात्मा के नियम से संसार का उपकार करता है ॥ १८ ॥

अन्तर्देशा अबध्नत प्रदिशस्तमबध्नत ।

१७—(देवताः) विद्वांसः (प्रति अमुञ्चन्त) स्वीकृतवन्तः (आभ्यः) देवताभ्यः (विश्वम्) प्रत्येक वस्तु । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१८—(ऋतवः) वसन्तादयः कालविशेषाः (तम्) नियमम् (अबध्नत) गृहीतवन्तः (आर्तवाः) ऋतु—अण् । ऋतूनामवयवाः (संवत्सरः) वर्षकालः (बुद्ध्वा) गृहीत्या (सर्वम्) (भुतम्) जगत् (वि) विविधम् (रक्षति) पालति ॥

प्रजापतिसृष्टो मणिद्विषतो मेऽधरा अकः ॥ १८ ॥

अन्तः-दिशाः। अबध्नन्त । प्र-दिशः। तस् । अबध्नन्त ॥ प्रजा-
पति-सृष्टः । मणिः । द्विषतः । मे । अधरान् । अकः ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(अन्तर्देशाः) अन्तर्देशों ने (अबध्नन्त) [वैदिक नियम को]
बांधा है, (प्रदिशः) बड़ी दिशाओं ने (तस्) उस [वैदिक नियम] को (अ-
बध्नन्त) बांधा है । (प्रजापतिसृष्टः) प्रजापति [परमात्मा] के उत्पन्न किये हुये
(मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] ने (मे) मेरे (द्विषतः) वैरियों को
(अधरान्) नीचे (अकः) किया है ॥ १८ ॥

भावार्थ—सब स्थानों के पदार्थ ईश्वर नियम अनुसार मनुष्य का उप-
कार करते हैं ॥ १८ ॥

अथर्वाणो अबध्नन्ताथर्वणा अबध्नन्त । तैर्मेदिनो अङ्गिरसो
दस्यूनां बिभिदुः पुरस्तेन त्वं द्विषतो जहि ॥ २० ॥ (१८)
अथर्वाणः । अबध्नन्त । आथर्वणाः । अबध्नन्त ॥ तैः । मेदि-
नैः । अङ्गिरसः । दस्यूनाम् । बिभिदुः । पुरः । तेन । त्वम् ।
द्विषतः । जहि ॥ २० ॥ (१८)

भाषार्थ—(अथर्वाणः) निश्चल स्वभाव वाले [ऋषियों] ने [वैदिक
नियम] (अबध्नन्त) बांधा [माना] है, (आथर्वणाः) निश्चल परमात्मा के
जानने वाले [विवेकियों] ने [उसे] (अबध्नन्त) बांधा है । (तैः) उन [विवे-
कियों] के साथ (मेदिनैः) स्नेही वा बुद्धिमान् (अङ्गिरसः) ऋषियों ने (दस्यू-
नाम्)

१८—(अन्तर्देशाः) अन्तराला दिशाः (प्रदिशः) पूर्वादयो दिशाः (प्रजा-
पतिसृष्टः) प्रजापालकेन परमेश्वरेणोत्पन्नः (मणिः) प्रशस्तो वैदिकनियमः (द्वि-
षतः) शत्रून् (मे) मम (अधरान्) नीचान् (अकः) अकार्षात् । कृतवान् ।
अन्यद्गतम् ॥

२०—(अथर्वाणः) अ० ४ । १ । ७ । अ + यर्व चरणे-वनिप् । निश्चल-
स्वभावा मुनयः (अबध्नन्त) आथर्वणाः) अ० ६ । १ । १ । अथर्वन्-अण्,
ज्ञाने । अथर्वाणं निश्चलस्वभानं परमात्मानं ये जानन्ति ते महर्षयः (तैः)

नाम्) डाकुओं की (पुरः) नगरियों को (विभिदुः) तोड़ा था, (तेन) उस [वैदिक नियम] से (त्वम्) तू (द्विषतः) बैरियों को (जहि) मार ॥ २० ॥

भाषार्थ—जैसे ईश्वर नियम पर चल कर विद्वानों की सहायता से दूसरे विद्वानों ने संसार में जीत पाई है, उसी प्रकार सब मनुष्य परस्पर सहायक होकर विघ्नों का नाश करें ॥ २० ॥

तं धाता प्रत्यमुञ्चतु स भूतं व्यकल्पयत् ।

तेन त्वं द्विषतो जहि ॥ २१ ॥

तम् । धाता । प्रति । अमुञ्चतु । सः । भूतम् । वि । अकल्पयत् ॥ तेन । त्वम् । द्विषतः । जहि ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(तम्) उस [वैदिक नियम] को (धाता) धारण कर्ता [राजा] ने (प्रति अमुञ्चत) स्वीकार किया है, और (सः) उसने (भूतम्) जगत् को (वि अकल्पयत्) संभाला है । (तेन) उस [वैदिक नियम] से (त्वम्) तू (द्विषतः) बैरियों को (जहि) मार ॥ २१ ॥

भाषार्थ—जैसे राजा वेद द्वारा राज्य का प्रबन्ध करता है वैसे ही प्रत्येक मनुष्य करे ॥ २१ ॥

यसबध्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिस् ।

स मायं मुणिरागंसुह रसेन सुह वर्चसा ॥ २२ ॥

यम् । अबध्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुर-क्षितिस् ॥ स मा । अयम् । मुनिः । आ । अगमत् । रसेन । सुह । वर्चसा ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (असुरक्षितिम्) असुरनाशक [वैदिकनियम]

आथर्वणैः सह (मेदिनः) जि मिदा स्नेहने, यद्वा, मिदमेद मेधाहिंसनयोः—णिनि । स्नेहिनः । मेधाविनः (अङ्गिरसः) अ० २ । १२ । ४ । ज्ञानिनो महर्षयः (दस्यूनाम्) चौराणाम् (विभिदुः) चिच्छिदुः (पुरः) नगरीः । अन्यद् गतम् ॥

२१—(तम्) (धाता) प्रजापालको राजा (भूतम्) जगत् (वि) विविधम् (अकल्पयत्) संस्कृतवान् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२२—(यम्) (अबध्नात्) यद्धवान् । नियोजितवान् । (बृहस्पतिः)

को (बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्राह्मणों के स्वामी परमेश्वर] ने (देवे-
भ्यः) विजयी लोगों के लिये (अवघ्नात्) बांधा है । (सः अयम्) वही
(मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझे (रसेन) पराक्रम
और (वर्चसा सह) प्रताप के साथ (आ अगमत्) प्राप्त हुआ ॥ २२ ॥

भावार्थ—परमात्मा के बांधे नियम पर चल कर सब मनुष्य बल और
कीर्ति बढ़ावें ॥ २२ ॥

यमब० । स मायं सुणिरागमत् सुह गोभिरजाविभिरन्नेन प्रजया
सुह ॥ २३ ॥

० अगमत् । सुह । गोभिः । अजावि-भिः । अन्नेन । प्र-जया ।
सुह ॥ २३ ॥

भावार्थ—(यम्) जिस (असुरक्षितिम्) असुरनाशक.....म० २२।
(सः अयम्) वही (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझे
(गोभिः) गौओं और (अजाविभिः सह) वकरी और भेड़ों के साथ, (अन्नेन)
अन्न और (प्रजया सह) प्रजा [सन्तान] के साथ (आ अगमत्) प्राप्त
हुआ है ॥ २३ ॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर नियम पर चलकर गौ आदि प्राणियों से उप-
कार लेकर सुखी रहे ॥ २३ ॥

यमब० । स मायं सुणिरागमत् सुह ब्राह्मिवाभ्यां महसा भू-
त्या सुह ॥ २४ ॥

० अगमत् । सुह । ब्राहि-यवाभ्याम् । महसा । भूत्या । सुह २४

बृहतां ब्राह्मणानां स्वामी (देवेभ्यः) विजयिभ्यः (असुरक्षितिम्) दुष्टनाशकम्
(सः) (मा) माम् (अयम्) एवं (मणिः) (आगमत्) प्राप्तवान् (रसेन)
पराक्रमेण (सह) (वर्चसा) प्रतापेन ॥

२३—(अजाविभिः) अजाश्च अवयश्च ताभिः (प्रजया) सन्तानेन सह ।
अन्यत् सुगमम् ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (असुरक्षितिम्) असुरनाशक.... म० २२ ।
(सः अयम्) वही (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझे
(ब्रीहियवाभ्याम् सह) चावल और जव के साथ और (महसा) बढ़ाई और
(भूत्या सह) विभूति [सम्पत्ति] के साथ (आ अगमत्) प्राप्त हुआ है ॥ २४

भाषार्थ—मनुष्य धर्म से अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करके यश और ऐश्वर्य बढ़ावे ॥ २४ ॥

यमब० । स मायं मुणिरागं मधुधौ घृतस्य धारया कीलालेन
मुणिः सुह ॥ २५ ॥

० अगुम् तु मधोः । घृतस्य । धारया । कीलालेन । मुणिः । सुह २५

भाषार्थ—(यम्) जिस (असुरक्षितिम्) असुरनाशक.....म० २२ ।
(सः अयम्) वह (मणिः) प्रशंसनीय । मणिः) मणि [वैदिक नियम] (मा)
मुझे (मधोः) मधुर रस की और (घृतस्य) घृत की (धारया) धारा से
(कीलालेन सह) अच्छे पके अन्न के सहित (आ अगमत्) प्राप्त हुआ है ॥ २५ ॥

भाषार्थ—मनुष्य धर्म से अन्न आदि पदार्थ लाकर निर्वाह करें ॥ २५ ॥
यमब० । स मायं मुणिरागं मधुर्जया पयसा सुह द्रविणेन श्रिया
सुह ॥ २६ ॥

० अगुम् तु । ऊर्जया । पयसा । सुह । द्रविणेन । श्रिया । सुह २६

भाषार्थ—(यम्) जिस (असुरक्षितिम्) असुरनाशक.....म० २२ ।
(सः अयम्) वही (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझे
(ऊर्जया) पराक्रम और (पयसा सह) ज्ञान के साथ [तथा] (द्रविणेन)

२४—(महसा) महत्त्वेन (भूत्या) सम्पत्त्या । अन्यत् सुगमम् ॥

२५—(मधोः) मधुररसस्य (घृतस्य) सर्पिषः (धारया) प्रवाहेण
(कीलालेन) अ० ४ । ११ । १० । कोलालमन्त्रनाम-निघ० २ । ७ । सुसंस्कृतेना-
ग्नेन । अन्यद् गतम् ॥

२६—(ऊर्जया) पराक्रमेण (पयसा) ज्ञानेन (द्रविणेन) घनेन (श्रिया)
संघनीयया संपत्त्या । अन्यत् पूर्ववत् ॥

धन और (श्रिया सह) श्री [सेवनीय सम्पत्ति] के सहित (आ अगमत्) प्राप्त हुआ है ॥ २६ ॥

भावार्थ—मनुष्य धर्मानुसार पराक्रमी, ज्ञानी, धनी और ऐश्वर्यवान् होवे ॥ २६ ॥

यस्य ० । स मायं मुणिरागमत् तेजसा त्विष्या सह यशसा कीर्त्या सह ॥ २७ ॥

० अगमत् । तेजसा । त्विष्या । सह । यशसा । कीर्त्या । सह ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (असुरक्षितिम्) असुरनाशक ..... म० २२ । (सः अयम्) वही (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझे (तेजसा) तेज और (त्विष्या सह) शोभा के साथ [तथा] (यशसा) यश और (कीर्त्या सह) कीर्त्ति के साथ (आ अगमत्) प्राप्त हुआ है ॥ २७ ॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर नियम से पुरुषार्थी होकर प्रतापी और यशस्वी होवे ॥ २७ ॥

यस्य अघ्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स मायं मुणिरागमत् सर्वाभिभूतिभिः सह ॥ २८ ॥

यस् । अघ्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुर-क्षितिम् ॥

सः । मा । अयस् । मुणिः । आ । अगमत् । सर्वाभिः । भूति-भिः । सह ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (असुरक्षितिम्) असुर नाशक [वैदिक नियम] को (बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े ब्रह्माण्डों के स्वामी परमेश्वर] ने (देवेभ्यः) विजयी लोगों के लिये (अघ्नात्) बांधा है । (यः अयम्) वही (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझे (सर्वाभिः) सब प्रकार की (भूतिभिः सह) सम्पत्तियों सहित (आ अगमत्) प्राप्त हुआ है ॥ २८ ॥

२७—(त्विष्या) इगुपधात् कित् । उ० ४ । १२० । त्विषदीप्तौ-इत्, कित् । दीप्त्या । शोभया । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२८—(भूतिभिः) विभूतिभिः । सम्पत्तिभिः । सिद्धिभिः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भावाय—मनुष्य परमात्मा के नियम पर चलकर सब प्रकार की सम्पत्तियां प्राप्त करें ॥ २८ ॥

तमिसं देवतां मुनिं मह्यं ददतु पुष्टये ।

अभिभुं क्षत्रवर्धनं सपत्नदम्भनं मुनिम् ॥ २८ ॥

तस् । इमस् । देवताः । मुनिम् । मह्यम् । ददतु । पुष्टये ॥

अभि-भुम् । क्षत्र-वर्धनम् । सपत्न-दम्भनम् । मुनिम् ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(देवताः) देवता [विद्वान् जन] (मह्यम्) मुझे (पुष्टये) पुष्टि [वृद्धि] के लिये (तस् इमम्) उस ही (मुनिम्) मुनि [प्रशंसनीय वैदिक नियम], (अभिभुम्) [शत्रुओं को] हराने वाले, (क्षत्रवर्धनम्) राज्य बढ़ाने वाले, (सपत्नदम्भनम्) बैरियों के दबाने वाले (मुनिम्) मुनि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] को (ददतु) दान करें ॥ २८ ॥

भावाय—मनुष्य विद्वानों के सत्संग से वैदिक मार्ग पर चल कर सब के पालन पोषण के लिये राज्य आदि व्यवहार सिद्ध करें ॥ २८ ॥

ब्रह्मणा तेजसा सह प्रति मुञ्चामि मे शिवम् ।

असपत्नः सपत्नहा सपत्नान् मेऽधरान् अकः ॥ ३० ॥ (३०)

ब्रह्मणा । तेजसा । सह । प्रति । मुञ्चामि । मे । शिवम् ॥

असपत्नः । सपत्न-हा । स-पत्नान् । मे । अधरान् । अकः ३० (३०)

भाषार्थ—(ब्रह्मणा) वेद द्वारा (तेजसा सह) प्रकाश के साथ (मे) अपने लिये (शिवम्) शिव [मङ्गलकारी परमात्मा] को (प्रति मुञ्चामि) मैं स्वीकार करता हूँ । (असपत्नः) शत्रु रहित, (सपत्नहा) शत्रुनाशक [परमे-

२८—(देवताः) विद्वज्जनाः (ददतु) प्रयच्छन्तु (पुष्टये) पालनाय (अभिभुम्) शत्रूणामभिभवितारं पराजितारम् (क्षत्रवर्धनम्) राज्यवर्धकम् (सपत्नदम्भनम्) शत्रुनाशकम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३०—(ब्रह्मणा) वेदद्वारा (तेजसा) प्रकाशेन सह (प्रति मुञ्चामि) स्वीकरोमि (मे) मह्यम् । आत्मने (शिवम्) मङ्गलप्रदं परमात्मानम् (असपत्नः) शत्रुनाशकः (सपत्नान्) शत्रून् (मे) मम (अधरान्) नीचान् (अकः)

श्वर] ने (मे) मेरे (सपत्नान्) शत्रुओं को (अधरान्) नीचे (अकः) कर दिया है ॥ ३० ॥

भावार्थ—वेद द्वारा परमात्मा के विचार से जिनकी बुद्धि प्रकाशमयी हो जाती है वे अपने शत्रुओं को नाश करके सुख पाते हैं ॥ ३० ॥

उत्तरं द्विषतो मामयं मणिः कृणोतु देवजाः ।

यस्य लोका इमे त्रयः पयो दुग्धमुपासते ।

स मायमधि रोहतु मणिः श्रैष्ठ्याय मूर्धतः ॥ ३१ ॥

उत्तरम् । द्विषतः । माम् । अयम् । मणिः । कृणोतु । देवजाः ॥ यस्य । लोकाः । इमे । त्रयः । पयः । दुग्धम् । उप-
आसते ॥ सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रैष्ठ-
याय । मूर्धतः ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (देवजाः) देव [परमेश्वर] से उत्पन्न (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझ को (द्विषतः) बैरी से (उत्तरम्) अधिक ऊँचा (कृणोतु) करे । (इमे) यह (त्रयः) तीनों [सृष्टि, स्थिति और प्रलय] (लोकाः) लोक (यस्य) जिस [वैदिक नियम] के (दुग्धम्) पूर्ण (पयः) ज्ञान को (उपासते) भजते हैं । (सः अयम्) वही (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझ को (मूर्धतः) शिर पर से (श्रैष्ठ्याय) प्रधान पद के लिये (अधि) ऊपर (रोहतु) चढ़ावे ॥ ३१ ॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर प्रणीत सत्य नियम को मानकर संसार में प्रधान पद प्राप्त करे ॥ ३१ ॥

अ० १ । ८ । १ । अकार्षीत् । कृतवान् ॥

३१—(उत्तरम्) उच्चतरम् (द्विषतः) शत्रुसकाशात् (मा) माम् (अयम्) (मणिः) प्रशस्तो वैदिकनियमः (कृणोतु) करोतु (देवजाः) जन-
सन्तानक्रमगमो विद् । पा० ३ । २ । ६७ । देव + जनी प्रादुर्भावे-विद् । विद्-
वनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६ । ४ । ४१ । नस्य आत्वम् । देवात् परमेश्वराज् जातः
(यस्य) (लोकाः) (इमे) (त्रयः) सृष्टिस्थितिप्रलयरूपाः (पयः) पय
गतौ-असुन् । ज्ञानम् (दुग्धम्) प्रपूर्णम् (उपासते) पूजयन्ति (सः) (मा)
माम् (अयम्) (अधि) उपरि (रोहतु) रोहयतु (मणिः) (श्रैष्ठ्याय)
श्रेष्ठपदाय (मूर्धतः) मस्तकात् ॥

यं देवाः पितरौ मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा ।

स मायमधि रोहतु मणिः श्रैष्ठ्याय मूर्धतः ॥ ३२॥

यम् । देवाः । पितरः । मनुष्याः । उप-जीवन्ति । सर्वदा ॥

सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रैष्ठ्याय । मूर्धतः ॥ ३२ ॥

भावार्थ—(देवाः) व्यवहार जानने वाले, (पितरः) पालन करनेवाले और (मनुष्याः) मनन करने वाले लोग (यम्) जिस [वैदिक नियम] के (सर्वदा) सर्वदा (उपजीवन्ति) आश्रय में रहते हैं । (सः अयम्) वही (मणिः) मणि [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (मा) मुझ को (मूर्धतः) शिर पर से (श्रैष्ठ्याय) प्रधान पद के लिये (अधि) ऊपर (रोहतु) चढ़ावे ॥ ३२ ॥

भावार्थ—सब उत्तम पुरुष परमेश्वर के आश्रय से संसार में उच्चपद प्राप्त करे ॥ ३२ ॥

यथा बीजमुर्वरायां कृष्टे फालेन रोहति ।

एवा मयि प्रजा पशवोऽन्नमन्नं वि रोहतु ॥ ३३ ॥

यथा । बीजम् । उर्वरायाम् । कृष्टे । फालेन । रोहति ॥ एव ।

मयि । प्र-जा । पशवः । अन्नम्-अन्नम् । वि । रोहतु ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (बीजम्) बीज (उर्वरायाम्) उपजाऊ धरती में (फालेन) फाल [हल की कील] से (कृष्टे) जोते हुये [खेत] में (रोहति) उपजता है । (एव) वैसे ही (मयि) मुझ में (प्रजा) प्रजा [सन्तान आदि], (पशवः) पशु [गौ घोड़ा आदि] और (अन्नमन्नम्) अन्न के ऊपर अन्न

३२—(यम्) वैदिकनियमम् (देवाः) व्यवहारकुशलाः (पितरः) पालकाः (मनुष्याः) अ० ३ । ४ । ६ । मननशीलाः (उपजीवन्ति) आश्रयन्ति । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३१ ॥

३३—(यथा) येन प्रकारेण (बीजम्) अ० ३ । १७ । २ । उत्पत्तिकारणम् (उर्वरायाम्) उरु—अ गतौ—अच्, टाप् । शस्याढ्यायां भूमौ (कृष्टे) विलिखिते क्षेत्रे (फालेन) फल विदारणे—घञ् । लाङ्गलमुखस्थेन लौहेन (रोहति) उत्पद्यते (एव) तथा (मयि) (प्रजा) सन्तानः (पशवः) गवा-

(वि) विविध प्रकार (रोहतु) उत्पन्न होवे ॥ ३३ ॥

भावार्थ—यह बात प्रसिद्ध है कि उत्तम अन्न उपजाऊ धरती में किया विशेष द्वारा बोये बीज से उत्तम अन्न आदि उत्पन्न होते हैं, वैसे ही सुशिक्षित गुणी पुरुषों के सुविचारित कर्म से बड़े बड़े उपकारी लाभ होते हैं ॥ ३३ ॥

यस्मै त्वा यज्ञवर्धन मणे प्रत्यमुचं शिवम् । तं त्वं शतदक्षिण
मणु श्रेष्ठयाय जिन्वतात् ॥ ३४ ॥

यस्मै । त्वा । यज्ञ-वर्ध-न । मणे । प्रति-अमुचम् । शिवम् ॥
तम् । त्वम् । शत-दक्षिण । मणे । श्रेष्ठयाय । जिन्वतात् ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—(यज्ञवर्धन) हे श्रेष्ठ व्यवहार बढ़ाने वाले (मणे) मणि ! [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (यस्मै) जिस [पुरुष] के लिये (शिवम् त्वा) तुम्हें मङ्गलकारी को (प्रत्यमुचम्) मैं ने स्वीकार किया है । (शतदक्षिण) हे सैकड़ों वृद्धि वाले (मणे) मणि ! [प्रशंसनीय वैदिक नियम] (त्वम्) तू (तम्) उस [पुरुष] को (श्रेष्ठयाय) श्रेष्ठपद के लिये (जिन्वतात्) तृप्त कर ॥ ३४ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेद ज्ञान से अनेक प्रकार वृद्धि करके योग्यता पूर्वक श्रेष्ठ पद प्राप्त करे ॥ ३४ ॥

एतस्मिन्सुमाहितं जुषाणो अग्ने प्रति ह्यु होमैः । तस्मिन्
विदेम सुमति स्वस्ति प्रजां चक्षुः पशून्तस्मिद्धे जातवैदसि
ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥ (२१)

एतस् । इध्मस् । सुम्-आहितम् । जुषाणः । अग्ने । प्रति ।
ह्यु । होमैः ॥ तस्मिन् । विदेम । सु-मतिम् । स्वस्ति । प्र-

श्वाद्यः (अन्नमन्नम्) बहुपरिमाणमन्नम् (वि) विविधम् (रोहतु) जायताम् ॥

३४—(यस्मै) पुरुषहिताय (त्वा) (यज्ञवर्धन) हे श्रेष्ठव्यवहारवर्धक (मणे) (प्रत्यमुचम्) अहं स्वीकृतवान् (शिवम्) (मङ्गलकारकम्) (तम्) पुरुषम् (त्वम्) (शतदक्षिण) बहुप्रकारवृद्धियुक्त (मणे) (श्रेष्ठयाय) श्रेष्ठ-पदाय (जिन्वतात्) तर्पय ॥

जाम् । चक्षुः । पशून् । सस्-इद्धे । जात-वेदसि । ब्रह्मणा ३५(२१)

भाषार्थ—(अग्ने) हे अग्नि ! [अग्नि समान तेजस्वी मनुष्य] (एतम्) इस (समाहितम्) ध्यान किये गये (इध्मस्) प्रकाशस्वरूप [परमेश्वर] को, (जुषाणः) प्रसन्न होकर तू (होमैः) दानों [आत्मसमर्पणों] से (प्रति हर्य) प्रत्यक्ष प्रीतिकर । (ब्रह्मणा) वेद ज्ञान से (समिद्धे) प्रकाशित (तस्मिन्) उस (जातवेदसि) उत्पन्न पदार्थों के जानने वाले [परमात्मा] में (सुमतिम्) सुमति, (स्वस्ति) सुसत्ता [कुशल], (प्रजाम्) प्रजा [सन्तान आदि] (चक्षुः) दृष्टि और (पशून्) पशुओं को (विदेम) हम पावें ॥ ३५ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रीतिपूर्वक परमात्मा का ध्यान रखकर सब पदार्थों से उपकार लेकर आनन्द भोगें ॥ ३५ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ७ [स्कम्भसूक्तम्] ॥

१—४४ ॥ स्कम्भो ज्येष्ठं ब्रह्म देवता ॥ १, १७, ३५ जगती; २, ४, ५, ६, ८, ९, भुरिक् त्रिष्टुप्; ३, ३८, ४२, ४३, त्रिष्टुप्; ७, १३, परोष्णिक्; १०, १४, १६, १८, १९ उपरिष्ठाद् बृहती; ११, १२, १५, २०, २२ उपरिष्ठाद् ज्योतिर्जगती; २१ भुरिगुष्टुप्; २३—३०, ३७, ४०, अनुष्टुप्; ३१ आर्षी जगती; ३२—३४, ३६ विराडुपरिष्ठाद् बृहती; ३९ भुरिगुपरिष्ठाद् ज्योतिर्जगती; ४१ गायत्री; ४४ आर्च्यनुष्टुप् छन्दः ॥

ब्रह्मस्वरूपनिरूपणोपदेशः—ब्रह्मके स्वरूप के विचारका उपदेश ॥

कस्मिन्नङ्गे तपो अस्याधि तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे श्रुतमुस्याध्या-

३५—(एतम्) प्रसिद्धम् (इध्मस्) प्रकाशस्वरूप परमात्मानम् (समाहितम्) सम्यग् ध्यातम् (जुषाणः) प्रीतः सन् (अग्ने) अग्निवत्तेजस्विन् विद्वन् (प्रति) प्रत्यक्षम् (हर्य) कामयस्व- (होमैः) दानैः । आत्मसमर्पणैः (तस्मिन्) (विदेम) प्राप्नुयाम (सुमतिम्) कल्याणबुद्धिम् (स्वस्ति) सुसत्ताम् । शुभम् (प्रजाम्) (चक्षुः) दृष्टिम् (पशून्) (समिद्धे) प्रकाशिते (जातवेदसि) अ० १। ७। २। उत्पन्नपदार्थानां ज्ञातरि (ब्रह्मणा) वेदद्वारा ॥

हितम् । क्व व्रतं क्व अद्वास्य तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे सत्यमस्य
प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

कस्मिन् । अङ्गे । तपः । अस्य । अधि । तिष्ठति । कस्मिन् ।
अङ्गे । ऋतम् । अस्य । अधि । आ-हितम् ॥ क्व । व्रतम् ।
क्व । अद्वा । अस्य । तिष्ठति । कस्मिन् । अङ्गे । सत्यम् ।
अस्य । प्रति-स्थितम् ॥ १ ॥

भावार्थ—(अस्य) इस [सर्वव्यापक ब्रह्म] के (कस्मिन् अङ्गे) कौन
से अङ्ग में (तपः) तप [ब्रह्मचर्य आदि तपश्चरण वा ऐश्वर्य] (अधि तिष्ठति)
जमकर ठहरता है, (अस्य) इसके (कस्मिन् अङ्गे) किस अङ्ग में (ऋतम्)
शत्यशास्त्र [वेद] (अधि) दृढ़ (आहितम्) स्थापित है । (अस्य) इसके (क)
कहां पर (व्रतम्) व्रत [नियम], (क) कहां पर (अद्वा) अद्वा [सत्य में दृढ़
विश्वास] (तिष्ठति) स्थित है, (अस्य) इसके (कस्मिन् अङ्गे) कौन से अङ्ग
में (सत्यम्) सत्य [यथार्थ कर्म] (प्रतिष्ठितम्) ठहरा हुआ है ॥ १ ॥

भावार्थ—ब्रह्म जिज्ञासु के प्रश्नों का उत्तर आगे मन्त्र ४ में है । अर्थात्
सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान्, निराकार परमात्माकी सत्ता मात्र में सब तप, वेद
आदि और अग्नि, वायु आदि ठहरे हैं ॥ १ ॥

कस्मादङ्गाद् दीप्यते अग्निरस्य कस्मादङ्गात् पवते मातरिष्व ।
कस्मादङ्गाद् वि मिमीतेऽधि चन्द्रमा स ह स्कुम्भस्य मिसानो
अङ्गस्य ॥ २ ॥

कस्मात् । अङ्गात् । दीप्यते । अग्निः । अस्य । कस्मात् । अङ्गात् ।

१—(कस्मिन्) (अङ्गे) अवयवे (तपः) ब्रह्मचर्यादि तपश्चरणम् । ऐ-
श्वर्यम् । सामर्थ्यम् (अस्य) ब्रह्मणः (अधि) दृढम् (तिष्ठति) वर्तते (कस्मिन्
अङ्गे) (ऋतम्) सत्यशास्त्रम् । वेदज्ञानम् (अस्य) (अधि) (आहितम्)
स्थापितम् (क) कुत्र । कस्मिन्नङ्गे (व्रतम्) वरणीयो नियमः (क) (अद्वा)
सत्ये दृढविश्वासः (अस्य) (तिष्ठति) (कस्मिन् अङ्गे) (सत्यम्) यथार्थ
कर्म (अस्य) (प्रतिष्ठितम्) दृढतया स्थितम् ॥

पवते । मातरिश्वा ॥ कस्मात् । अङ्गात् । वि । मिमीते ।
अधि । चन्द्रमाः । महः । स्कम्भस्य । मिमानः । अङ्गम् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(अस्य) इस [सर्वव्यापक ब्रह्म] के (कस्मात् अङ्गात्) कौन से अङ्ग से (अग्निः) अग्नि (दीप्यते) चमकता है, (कस्मात् अङ्गात्) कौन से अङ्ग से (मातरिश्वा) आकाश में चलने वाला [वायु] (पवते) भोके लेता है । (कस्मात् अङ्गात्) कौन से अङ्ग से (महः) विशाल (स्कम्भस्य) स्कम्भ [धारण करने वाले परमात्मा] के (अङ्गम्) अङ्ग [स्वरूप] को (मिमानः) मापता हुआ (चन्द्रमाः) चन्द्रमा (वि) विविध प्रकार (अधि मिमीते) [अपना मार्ग] मापता रहता है ॥ २ ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान है ॥ २ ॥

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठति भूमिरस्य कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्यन्तरिक्षम् ।
कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्याहिता द्यौः कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्युत्तरं दिवः ।
कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । भूमिः । अस्य । कस्मिन् । अङ्गे ।
तिष्ठति । अन्तरिक्षम् ॥ कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । आ-
हिता । द्यौः । कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । उत्-तरम् । दिवः ।

भाषार्थ—(अस्य) इस (सर्वव्यापक ब्रह्म) के (कस्मिन् अङ्गे) कौन से अङ्ग में (भूमिः) भूमि (तिष्ठति) ठहरती है, (कस्मिन् अङ्गे) कौन से अङ्ग में (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष (तिष्ठति) ठहरता है । (कस्मिन् अङ्गे) कौन से

२—(कस्मात् अङ्गात्) (दीप्यते) प्रकाशते (अग्निः) प्रसिद्धो वह्निः (अस्य) परमेश्वरस्य (पवते) पवते गतिकर्मा-निघ० २ । १४ । गच्छति (मातरिश्वा) अ० ५ । १० । ८ । आकाशे गन्ता वायुः (वि) विविधम् (मिमीते) मानं करोति स्वमार्गस्य (अधि) उपरि (चन्द्रमाः) चन्द्रलोकः (महः) महतः (स्कम्भस्य) स्कम्भ प्रतिबन्धे-अच् । स्तम्भस्य । सर्वधारकस्य परमेश्वरस्य (मिमानः) मानं कुर्वाणः (अङ्गम्) स्वरूपम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३—(कस्मिन् अङ्गे) (तिष्ठति) वर्तते (भूमिः) पृथिवी (अस्य) ब्रह्मणः (अन्तरिक्षम्) अ० १ । ३० । ३ । मध्यवर्ती लोकः (आहिता) स्थापिता

अङ्ग में (आहिता) ठहराया हुआ (द्यौः) सूर्य (तिष्ठति) ठहरता है, (कस्मिन् अङ्गे) किस अङ्ग में (दिवः) सूर्य से (उत्तरम्) ऊंचा स्थान (तिष्ठति) ठहरता है ॥ ३ ॥

भाषार्थ—मन्त्र १ के समान है ॥ ३ ॥

क्व॑ १ प्रेप्सन् दीप्यते ऊर्ध्वो॑ अग्निः क्व॑ १ प्रेप्सन् पवते मातरि॒श्वा । यत्र॑ प्रेप्सन्तीरभियन्त्यावृतः॑ स्कम्भं तं ब्रूहि॑ कतमः॑ स्विदे॒व सः ॥ ४ ॥

क्व॑ । प्र-ईप्सन् । दीप्यते । ऊर्ध्वः । अग्निः । क्व॑ । प्र-ईप्सन् । पवते । मातरिश्वा ॥ यत्र॑ । प्र-ईप्सन्तीः । अभि-यन्ति । आवृतः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्विद् । एव । सः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(क) कहां को (प्रेप्सन्) पाने की इच्छा करता हुआ, (ऊर्ध्वः) ऊंचा होता हुआ (अग्निः) अग्नि (दीप्यते) चमकता है, (क) कहां को (प्रेप्सन्) पाने की इच्छा करता हुआ (मातरिश्वा) आकाश में गति वाले [वायु] (पवते) भोके लेता है । (यत्र) जहां (प्रेप्सन्तीः) पाने की इच्छा करती हुयी (आवृतः) अनेक घूमें (अभियन्ति) सब ओर से मिलती हैं, (सः) वह (कतमः स्विद्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [इसका उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ ४ ॥

भाषार्थ—अग्नि, वायु और अन्य प्राकृतिक पदार्थ कार्य और कारण रूप से परमात्मा में ही अश्रित होकर रहते हैं ॥ ४ ॥

(द्यौः) प्रकाशमानः सूर्यः (उत्तरम्) उच्चतरं स्थानम् (दिवः) सूर्यात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

४—(क) कुत्र (प्रेप्सन्) प्र + आप्लु व्याप्तौ-सन्, शतृ । प्राप्तुमिच्छन् (ऊर्ध्वः) उच्चगतिः सन् (अग्निः) (पवते) म० २ । गच्छति (मातरिश्वा) म० २ । आकाशे गन्ता वायुः (यत्र) यस्मिन् (प्रेप्सन्तीः) प्राप्तुं कामयमानाः (अभियन्ति) सर्वतः प्राप्नुवन्ति (आवृतः) समान्ताद् वर्तनशीला मार्गाः (स्कम्भम्) म० २ । स्तम्भम् । सर्वधारकं परमेश्वरम् (तम्) निर्दिष्टम् (ब्रूहि) कथय (कतमः) सर्वेषां मध्ये कः (स्विद्) अवधारणे (एव) निश्चयेन (सः) । अन्यत् पूर्ववत् ॥

क्वार्धमासाः क्व यन्ति मासाः संवत्सरेण सह संविदानाः ।

यत्र यन्त्यृतवो यत्रार्तवाः स्कम्भं तं ॥ ५ ॥

क्व । अर्ध-मासाः । क्व । यन्ति । मासाः । सुस्-वत्सरेण ।
सह । सुस्-विदानाः ॥ यत्र । यन्ति । ऋतवः । यत्र । आर्त-
वाः । स्कम्भम् । ० ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(क) कहां (अर्धमासाः) आधे महीने [पखवाड़े] और
(क) कहां (मासाः) महीने (संवत्सरेण सह) वर्ष के साथ (संविदानाः)
मिलते हुये (यन्ति) जाते हैं ? (यत्र) जहां (ऋतवः) ऋतुयें और (आर्तवाः)
ऋतुओं के अवयव (यन्ति) जाते हैं, (सः) वह (कतमः स्त्रित्) कौन सा
(एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण
करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ ५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर की ही आज्ञा में यह काल अपने अवयवों सहित
वर्तमान है ॥ ५ ॥

क्व १ प्रेप्सन्ती युवती विरूपे अहोरात्रे द्रवतः संविदाने ।
यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्त्यापः स्कम्भं तं ० ॥ ६ ॥

क्व । प्रेप्सन्ती इति प्र-ईप्सन्ती । युवती इति । विरूपे इति
वि-रूपे । अहोरात्रे इति । द्रवतः । सं विदाने इति सुस्-विदाने ॥
यत्र । प्र-ईप्सन्तीः । अभि-यन्ति । आपः । स्कम्भम् । ० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(क) कहां (प्रेप्सन्तो) पाने की इच्छा करती हुयी (युवती)
दो मिलने वाली और अलग होजाने वाली शक्तियां, (विरूपे) विरुद्ध रूपवाले,

५—(क) कस्मिन् देवे (अर्धमासाः) पक्षाः (यन्ति) गच्छन्ति (मासाः)
(संवत्सरेण) वर्षेण (सह) (संविदानाः) अ० २ । २८ । २ । संगच्छमानाः
(ऋतवः) वसन्तादयः कालाः (आर्तवाः) ऋतूनामवयवाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

६—(क) प्रेप्सन्ती) प्राप्तुमिच्छन्त्यौ (युवती) यु मिश्रणामिश्रणयोः-
कनिन्, ति, डीप् । मिश्रणामिश्रणशीले शक्ती योवनवत्यौ स्त्रियौ यथा (विरूपे)

(संविदाने) आपस में मिले हुये (अहोरात्रे) दिन और रात (द्रवतः) दौड़ते हैं ? (यत्र) जहाँ (प्रेक्षन्तीः) मिलनेकी इच्छा करती हुई (आपः) सब प्रजायें (अभियन्ति) चारो ओर से आती हैं, (सः) वह (कतमः खित्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ ६ ॥

भाषार्थ—यह दिन रात और सब प्राणी परमेश्वर के ही नियम बद्ध रहते हैं ॥ ६ ॥

यस्मिन्स्तब्ध्वा प्रजापतिलोकान्तसर्वां अधारयत् ।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः खित्देव सः ॥ ७ ॥

यस्मिन् । स्तब्ध्वा । प्रजा-पतिः । लोकान् । सर्वान् । अधारयत् ॥

स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । खित् । एव । सः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यस्मिन्) जिस में (प्रजापतिः) प्रजापति [सूर्य वा आकाश] ने (सर्वान् लोकान्) सब लोकों को (स्तब्ध्वा) रोककर (अधारयत्) धारण किया है । (सः) वह (कतमः खित्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ ७ ॥

भाषार्थ—उस परमेश्वर की अनन्त शक्ति से सूर्य वा आकाश सब लोकों को अपने आकर्षण में रखता है ॥ ७ ॥

यत् पुरममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् ।

कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत् तद् बभूव च

यत् । पुरम् । अवम् । यत् । च । मध्यम् । प्रजा-पतिः ।

विष्वक्स्वरूपे (अहोरात्रे) (द्रवतः) धावतः (संविदाने) संगच्छमाने (यत्र)

(प्रेक्षन्तीः) प्राप्तुमिच्छन्त्यः (अभियन्ति) सर्वतो गच्छन्ति (आपः) आप्ताः

प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६।२७।सर्वे प्राणिनः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

७—(यस्मिन्) (स्तब्ध्वा) अवरुध्य (प्रजापतिः) प्रजापालकः सूर्य

आकाशो वा (लोकान्) ब्रह्माण्डान् (सर्वान्) (अधारयत्) धारितवान् ।

अन्यत् पूर्ववत् ॥

सुसृजे । विश्व-रूपम् ॥ कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश ।
तत्र । यत् । न । प्र-अविशत् । कियत् । तत् । बभूव ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ (परमम्) अति ऊँचा, (अवमम्) अति नीचा (च) और (यत्) जो कुछ (मध्यमम्) अति मध्यम (विश्वरूपम्) नाना रूप [जगत्] (प्रजापतिः) प्रजापति [परमेश्वर] ने (ससृजे) रचा था । (कियता) कहां तक (स्कम्भः) स्कम्भ [धारण करने वाले परमेश्वर] ने (तत्र) उस [जगत्] में (प्र विवेश) प्रवेश किया था, (यत्) जितने में उस [परमेश्वर] ने (न) नहीं (प्राविशत्) प्रवेश किया है, (तत्) वह (कियत्) कितना (बभूव) था ॥ ८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने उत्तम, मध्यम और नीच स्वभाव वाला इतना बड़ा ब्रह्माण्ड प्राणियों के कर्मानुसार रचा है, और वह जगदीश्वर इतना बड़ा है कि सारे ब्रह्माण्ड के अङ्ग अङ्ग में निरन्तर रम रहा है ॥ ८ ॥

यह मन्त्र ऋषि दयानन्द कृत ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका पृ० १३५ में व्याख्यात है ॥

कियता स्कम्भः प्र विवेश भूतं कियद् भविष्यदन्वाशयेऽस्य । एकं यदङ्गमकृणोत् सहस्रधा कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र ॥ ८ ॥

कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । भूतम् । कियत् । भविष्यत् । अनु-आशये । अस्य ॥ एकम् । यत् । अङ्गम् । अकृणोत् । सहस्र-धा । कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । तत्र ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(कियता) कहां तक (भूतम्) भूत काल में (स्कम्भः)

८—(यत्) यत् किञ्चित् (परमम्) उच्चतमम् (अवमम्) नीचतमम् (यत् च) (मध्यमम्) मध्यतमम् (प्रजापतिः) परमेश्वरः (ससृजे) उत्पादयामास (विश्वरूपम्) नानाविधं जगत् (कियता) किं परिमाणेन (स्कम्भः) सर्वधारकः परमात्मा (प्रविवेश) प्रविष्टवान् (तत्र) जगति (यत्) यत्परिमाणं जगत् (न) निषेधे (प्राविशत्) प्रविष्टवान् परमेश्वरः (कियत्) किं परिमाणम् (तत्) जगत् (बभूव) ववृते ॥

९—(भूतम्) अतीतकालम् (भविष्यत्) अनागतकालम् (अन्वाशये)

स्कम्भ [धारण करने वाले परमेश्वर] ने (प्र विवेश) प्रवेश किया था, (कियत्) कितना (भविष्यत्) भविष्यत् काल (अस्य) इस [परमेश्वर] के (अन्वाशये) निरन्तर आशय [आधार] में है । (यत्) जो कुछ (एकम्) एक (अङ्गम्) अङ्ग [अर्थात् थोड़ा सा जगत्] (सहस्रधा) सहस्रों प्रकार से (अकृ- णोत्) उस [परमेश्वर] ने रचा है, (कियता) कहाँ तक (तत्र) उसमें (स्क- म्भः) स्कम्भ [धारण करने वाले परमेश्वर] ने (प्र विवेश) प्रवेश किया था ॥ ६

भावार्थ—परमेश्वर का न तो कोई आदि और न कोई अन्त जानता है, और जितनी कुछ ईश्वर की रचना है, उस सब में वह परमात्मा परिपूर्ण हो रहा है ॥ ६ ॥

यत्र लोकांश्च कोशांश्चापो ब्रह्म जना विदुः । असच्च यत्र सच्चान्त स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १० ॥ (२२)
यत्र । लोकान् । च । कोशान् । च । आपः । ब्रह्म । जनाः । विदुः ॥ असत् । च । यत्र । सत् । च । अन्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ १० ॥ (२२)

भाषार्थ—(यत्र ब्रह्म) जिस ब्रह्म में (आपः) विद्वान् (जनाः) जन (लोकान्) सब लोकों को (च च) और (कोशान्) सब कोशों [निधियों वा आधारों] को (विदुः) जानते हैं । (यत्र अन्तः) जिस के भीतर (असत्) असत् [अनित्य कार्यरूप जगत्] (च च) और (सत्) सत् [नित्य अर्थात्

अनु + आङ् + शीङ् शयने-अच् । निरन्तर आशये, आधारे (अस्य) परमेश्व- रस्य (एकम्) अत्यल्पमित्यर्थः (यत्) (अङ्गम्) जगतो विभागम् (अकृ- णोत्) रचितवान् (सहस्रधा) बहुप्रकारेण (तत्र) तस्मिन् जगतो भागे । अन्यत् पूर्ववत्-म० ८ ॥

१०—(यत्र) यस्मिन् (लोकान्) भुवनानि (कोशान्) निधीन् । आ- धारान् (च च) (आपः) आपः सकलविद्याधर्मव्यापिनः-दयानन्दभाष्ये, यजु० १०।४। विद्वांसः (ब्रह्म) ब्रह्मणि (जनाः) मनुष्याः (विदुः) जानन्ति (असत्) अनित्यं कार्यं जगत् (च) (यत्र) परमात्मनि (सत्) नित्यं जगतः कारणम्

जगत् का कारण] है, (सः) वह (कतमः स्विच्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करनेवाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ १० ॥

भावार्थ—जिस के सामर्थ्य में सब लोक और उन के धारण और आकर्षण और सब कार्य और कारण रूप जगत् है, वही परमात्मा है ॥ १० ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका पृ० ३०८ में व्याख्यात है ॥

यत्र तपः पराक्रम्य ब्रतं धारयत्युत्तरम् । ऋतं च यत्र श्रद्धा चापो ब्रह्म समाहिताः स्कम्भं तं ० ॥ ११ ॥

यत्र । तपः । परा-क्रम्य । ब्रतम् । धारयति । उत्-तरम् । ऋतम् । च । यत्र । श्रद्धा । च । आपः । ब्रह्म । सु-समाहिताः । स्कम्भम् ॥ ० ११ ॥

भाषार्थ—(यत्र) जिस [ब्रह्म] में (तपः) तप [ऐश्वर्य वा सामर्थ्य] (पराक्रम्य) पराक्रम करके (उत्तरम्) उत्तम (ब्रतम्) ब्रत [वरणीय कर्म] को (धारयति) धारण करता है । (यत्र ब्रह्म) जिस ब्रह्म में (ऋतम्) सत्य शास्त्र, (च) और (श्रद्धा) श्रद्धा [सत्य धारण विश्वास] (च) और (आपः) सब प्रजायें (समाहिताः) मिलकर स्थापित हैं, (सः) वह (कतमः स्विच्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ ११ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सामर्थ्य से नियम धारण, वेद, शास्त्र आदि सब पदार्थ स्थित हैं ॥ ११ ॥

(च) (अन्तः) मध्ये । अन्यत् पूर्ववत् ॥

११—(यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (तपः) ऐश्वर्य सामर्थ्यम् (पराक्रम्य) पराक्रमं कृत्वा (ब्रतम्) ब्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः—निरु० २ । १३ । वरणीयं कर्म (धारयति) दधाति (उत्तरम्) उत्कृष्टम् (ऋतम्) सत्यशास्त्रम् (च) (यत्र) (श्रद्धा) सत्यधारणविश्वासः (च) (आपः) आप्ताः प्रजाः दयानन्दभाष्ये यजु० ६ । २७ (ब्रह्म) ब्रह्मणि (समाहिताः) सम्यक् स्थापिताः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यस्मिन् भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन्नध्याहिता । यत्राग्निश्चन्द्रमाः
 सूर्यो वातस्तिष्ठन्त्यार्पिताः स्कम्भं तं ० ॥ १२ ॥
 यस्मिन् । भूमिः । अन्तरिक्षम् । द्यौः । यस्मिन् । अधि ।
 आ-हिता ॥ यत्र । अग्निः । चन्द्रमाः । सूर्यः । वातः । तिष्ठ-
 न्ति । आर्पिताः । स्कम्भम् । ० ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(यस्मिन्) जिसमें (भूमिः) भूमि, (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष-
 और (यस्मिन्) जिस में (द्यौः) आकाश (अधि आहिता) दृढ़ स्थापित है ।
 (यत्र) जिसमें (अग्निः) अग्नि, (चन्द्रमाः) चन्द्रमा, (सूर्यः) सूर्य और (वातः)
 वायु (आर्पिताः) भली भाँति जमे हुये (तिष्ठन्ति) ठहरते हैं, (सः) वह (कतमः
 स्वित्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उस को
 (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा (ब्रूहि) तू कह ॥ १२ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर में ही सब भूमि आदि लोक और पदार्थ स्थित हैं । १२
 यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः । स्कम्भं तं ० ॥ १३ ॥
 यस्य । त्रयः-त्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । सर्वे । सम्-आहिताः ॥
 स्कम्भम् । तम् । ० ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यस्य) जिसके (अङ्गे) अङ्ग में (सर्वे) सब (त्रयस्त्रिंशत्)
 त्रेतीस (देवाः) देवता [दिव्य पदार्थ] (समाहिताः) मिलकर स्थापित हैं ।
 (सः) वह (कतमः स्वित्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर]
 (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि)
 तू कह ॥ १३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सामर्थ्य से ही वसु आदि पदार्थ संसार का

१२—(यस्मिन्) ब्रह्मणि (द्यौः) आकाशः (अधि) दृढम् (आहिता)
 स्थापिता (तिष्ठन्ति) वर्तन्ते (आर्पिताः) आ + अर्पिताः । समन्तात् स्थापि-
 ताः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

१३—(यस्य) परमेश्वरस्य (त्रयस्त्रिंशत्) वस्वादयः—ऋग्वेदादिभाष्य-
 भूमिका पृष्ठानि ६६—६८ (देवाः) वस्वादयो दिव्यपदार्थाः (अङ्गे) (सर्वे)
 समाहिताः) सम्यक् स्थापिताः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

धारण करते हैं । तेतीस देवता यह हैं,—८ वसु अर्थात् अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, आदित्य, द्यौः वा प्रकाश, चन्द्रमा और नक्षत्र;—११ रुद्र अर्थात् प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त और धनञ्जय यह दश प्राण और ग्यारहवां जीवात्मा,—१२ आदित्य अर्थात् महीने; १ इन्द्र अर्थात् विजुली,—प्रजापति अर्थात् यज्ञ-महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकापृष्ठ ६६-६८ ॥ १३ ॥

यत्र ऋषयः प्रथमजा ऋचः साम यजुर्मही । एकर्षिर्यस्मिन्ना-
र्पितः स्कम्भं तं ॥ १४ ॥

यत्र । ऋषयः । प्रथम-जाः । ऋचः । साम । यजुः । मही ॥
एक-ऋषिः । यस्मिन् । आर्पितः । स्कम्भम् । ० ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(यत्र) जिस [परमेश्वर] में (प्रथमजाः) प्रथम उत्पन्न (ऋषयः) ऋषि [मन्त्रों के अर्थ जानने वाले महात्मा], (ऋचः) स्तुति विद्यायें [ऋग्वेद], (साम) मोक्ष विद्या [सामवेद], (यजुः) सत्सङ्ग विद्या [यजुर्वेद] और (मही) पूजनीय वाणी [ब्रह्मविद्या अर्थात् अथर्ववेद] वर्तमान है । (यस्मिन्) जिसमें (एकर्षिः) एकदर्शी [समदर्शी स्वभाव] (आर्पितः) भली भांति जमा हुआ है, (सः) वह (कतमः स्विच्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—परमेश्वर की सत्ता में सृष्टि की आदि में उत्पन्न वेदार्थ द्रष्टा ऋषि और समस्त वेद विद्यायें और समदर्शी स्वभाव स्थित हैं । सृष्टि की आदि में जिनको वेदों का प्रकाश हुआ था वे चार ऋषि ये हैं अग्नि, वायु,

१४—(यत्र) यस्मिन् परमेश्वरे (ऋषयः) अ० २ । ६ । १ । साक्षात् कृतधर्माणः (प्रथमजाः) सृष्ट्यादौ सृष्ट्याः (ऋचः) स्तुतिविद्याः । ऋग्वेदः (साम) अ० ७ । ५४ । १ । वो अन्तर्कर्मणि-मनिन् । दुःखनाशिका मोक्षविद्या । सामवेदः (यजुः) अ० ७ । ५४ । २ । सङ्गतिकरणविद्या । यजुर्वेदः (मही) वाणी निघ्न० १ । ११ । पूजनीया ब्रह्मविद्या । अथर्ववेदः (एकर्षिः) ऋषिदर्शनात्-निघ्न०

आदित्य और अङ्गिरा महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका पृ० १६ ॥ १४ ॥

यत्रा मृतं च मृत्युश्च पुरुषेऽधि समाहिते । समुद्रो यस्य नाड्य-
१ : पुरुषेऽधि समाहिताः स्कम्भं तं ॥ १५ ॥

यत्र । अमृतम् । च । मृत्युः । च । पुरुषे । अधि । समाहिते
इति सुस्-आहिते ॥ समुद्रः । यस्य । नाड्यः । पुरुषे । अधि ।
सुस्-आहिताः । स्कम्भम् । ० ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(यत्र) जिस [परमेश्वर] में (पुरुषे अधि) मनुष्य के
निमित्त (मृत्युः) मृत्यु [आलस्य आदि] (च च) और (अमृतम्) अमरपन
आदि [पुरुषार्थ] (समाहिते) दोनों यथावत् स्थापित हैं । (समुद्रः) समुद्र
[अन्तरिक्ष, अवकाश] (यस्य) जिसकी (समाहिताः) यथावत् स्थापित
(नाड्यः) नाड़ियों [के समान] (पुरुषे अधि) मनुष्य के लिये है, (सः) वह
(कतमः स्विद्) कौनसा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तरं] (तम्) उसको
(स्कम्भम्) स्कम्भ [धारणा करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ १५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने मनुष्य के लिये मृत्यु के कारण आलस्य आदि
का निषेध और अमरपन अर्थात् पुरुषार्थ आदि की विधि, और कार्य करने को
अन्तरिक्ष वा अवकाश स्थापित किया है ॥ १५ ॥

यस्य चतस्रः प्रदिशो नाड्य १ स्तिष्ठन्ति प्रथमाः । यज्ञो
यत्र पराक्रान्तः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १६ ॥
यस्य । चतस्रः । प्र-दिशः । नाड्यः । तिष्ठन्ति । प्रथमाः ॥ यज्ञः ॥

२।१ ॥ एकदर्शी । समदर्शी स्वभावः (यस्मिन्) परमात्मनि (आर्पितः) म०
२१ । समन्तात् स्थापितः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१५—(यत्र) यस्मिन् परमात्मनि (अमृतम्) अमरत्वं पौरुषादिकम् (च
च) (मृत्युः) मरणकारणमालस्यादिकम् (पुरुषे) मनुष्यनिमित्ते (अधि)
सप्तमर्थानुवादी (समाहिते) सस्यक् स्थापिते (समुद्रः) अन्तरिक्षम्—निघ०
१।३ (यस्य) (नाड्यः) नाड्यो यथा (पुरुषे) (अधि) अन्यत् पूर्ववत् ॥

यत्र । परा-क्रान्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्वित् ।
 सुव । सः ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(चतस्रः) चारो (प्रदिशः) दिशायें (यस्य) जिस [पर-
 मेश्वर] की (प्रथमाः) मुख्य (नाड्यः) नाड़ियां [समान] (तिष्ठन्ति) हैं ।
 (यत्र) जिस में (यज्ञः) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] (पराक्रान्तः) पराक्रमयुक्त है,
 (सः) वह (कृतमः स्वित्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्)
 उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करनेवाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ १६ ॥

भावार्थ—परमात्मा सब दिशाओं में व्यापकर श्रेष्ठ व्यवहार करनेवाले
 पुरुष को पराक्रमी बनाता है ॥ १६ ॥

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् । ये वेद परमे-
 ष्ठिनं यश्च वेद प्रजापतिम् । ज्येष्ठं ये ब्राह्मणं विदुस्ते
 स्कम्भमनुसंविदुः ॥ १७ ॥

ये । पुरुषे । ब्रह्म । विदुः । ते । विदुः । परमे-स्थिनम् ॥
 यः । वेद । परमे-स्थिनम् । यः । च । वेद । प्रजा-पतिम् ॥
 ज्येष्ठम् । ये । ब्राह्मणम् । विदुः । ते । स्कम्भम् । अनु-संविदुः ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(ये) जो लोग (पुरुषे) मनुष्य में (ब्रह्म) ब्रह्म [परमात्मा]
 को (विदुः) जानते हैं, (ते) वे (परमेष्ठिनम्) परमेष्ठी [सब से ऊपर स्थित
 परमात्मा] को (विदुः) जानते हैं । (यः) जो [उस को] (परमेष्ठिनम्)
 परमेष्ठी (वेद) जानता है, (च) और (यः) जो [उस को] (प्रजापतिम्)
 प्रजापति [प्राणियों का रक्षक] (वेद) जानता है । और (ये) जो लोग

१६—(यस्य) (चतस्रः) प्रदिशः) पूर्वादयः (नाड्यः) (तिष्ठन्ति)
 सन्ति (प्रथमाः) मुख्याः (यज्ञः) श्रेष्ठव्यवहारः (यत्र) परमात्मनि (परा-
 क्रान्तः) पराक्रमयुक्तः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१७—(ये) ब्रह्मज्ञानिनः (पुरुषे) मनुष्ये (ब्रह्म) परमात्मानम् (विदुः)
 जानन्ति (ते) विद्वांसः (विदुः) (परमेष्ठिनम्) अ० १ । ७ । २ । सर्वोपरि-

[उसको] (ज्येष्ठम्) ज्येष्ठ [सब से बड़ा वा सबसे श्रेष्ठ] (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण [वेदज्ञाता] (विदुः) जानते हैं, (ते) वे सब (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाले परमात्मा] को (अनुसंविदुः) पूर्ण रूप से पहिचानते हैं ॥ १७ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा को अपने भीतर और बाहिर उसके अचल उच्च गुणों से साक्षात् करते हैं, वे अपने आत्मा को उच्च बनाते हैं ॥ १७ ॥

यस्य शिरौ वैश्वानुरश्चक्षुरङ्गिरसोऽभवन् । अङ्गानि यस्य यातवः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदे व सः ॥ १८ ॥

यस्य । शिरः । वैश्वानुरः । चक्षुः । अङ्गिरसः । अभवन् ॥ अङ्गानि । यस्य । यातवः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्विदे । एव । सः ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(यस्य) जिस [परमेश्वर] के (शिरः) शिर [के तुल्य] (वैश्वानरः) सब नरों का हितकारी गुण [है], (चक्षुः) नेत्र [के तुल्य] (अङ्गिरसः) अनेक ज्ञान (अभवन्) हुये हैं । (यस्य) जिसके (अङ्गानि) अङ्गों [के समान] (यातवः) प्रयत्न हैं, (सः) वह (कतमः स्विदे) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा को सर्व हितकारी, सर्वज्ञ और परम पुरुषार्थयुक्त जानकर उन्नति करे ॥ १८ ॥

विराजमानम् (यः) पुरुषः (वेद) जानाति (प्रजापतिम्) सर्वप्राणिरक्षकम् (ज्येष्ठम्) वृद्ध वा प्रशस्य—इष्टम् । वृद्धस्य च । पा० ५ । ३ । ६२ । ज्यादादेशः । वृद्धतमम् । प्रशस्यतमम् (ये) (ब्राह्मणम्) अ० २ । ६ । ३ । वेदज्ञातारम् (अनुसंविदुः) पूर्णरीत्या जानन्ति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१८—(यस्य) (शिरः) मस्तकं यथा (वैश्वानरः) अ० १ । १० । ४ । सर्वनरहितो गुणः (चक्षुः) (अङ्गिरसः) अ० २ । १२ । ४ । अग्नि यतौ—असि, इन्द्रागमः । बोधाः । ज्ञानानि (अभवन्) (अङ्गानि) (यातवः) कृत्वापाजि० । उ० १ । १ । यतो प्रयत्ने—उण् । प्रयत्नाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यस्य ब्रह्म मुखमाहुर्जिह्वां मधुकशामुत । विराजसूधो यस्या-
हुः स्कुम्भं तं ० ॥ १८ ॥

यस्य । ब्रह्म । मुखम् । आहुः । जिह्वाम् । मधु-कशाम् । उत ॥
वि-राजम् । ऊधः । यस्य । आहुः । स्कुम्भम् । ० ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्म) ब्रह्माण्ड को (यस्य) जिस [परमेश्वर] का (मुखम्) मुख [समान] (उत) और (मधुकशाम्) मधुविद्या [वेद वाणी] को (जिह्वाम्) जिह्वा [समान] (आहुः) वे [ऋषि लोग] कहते हैं । (वि-राजम्) विराट् [विविध शक्ति वाली प्रकृति] को (यस्य) जिसका (ऊधः) सेवन साधन [वा दूध का आधार] (आहुः) बताते हैं, (सः) वह (कतमः स्विद्) कौन सा (एव) निश्चय कर के है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कुम्भम्) स्कुम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ १६ ॥

भावार्थ—महात्मा लोग जानते हैं कि यह सब ब्रह्माण्ड, वेदविद्या और जगत् की सामग्री परमात्मा के सामर्थ्य में वर्तमान हैं ॥ १६ ॥

यस्माद्वचो अपातसन् यजुस्मादुपाकषन् । सामानि यस्य लोमान्ययर्वाङ्गिरसो मुखं स्कुम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ २० ॥ (२३)
यस्मात् । वचः । अप-अतसन् । यजुः । यस्मात् । अप-अक-
षन् ॥ सामानि । यस्य । लोमानि । अयर्व-अङ्गिरसः । मुखम् ।
स्कुम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्विद् । एव । सः ॥ २० ॥ (२३)

भाषार्थ—(यस्मात्) जिस से [प्राप्त करके] (वचः) ऋग् मन्त्रों [स्तुति विद्याओं] को (अप-अतसन्) उन्होंने [ऋषियों ने] सूक्ष्म किया

१६—(यस्य) परमात्मनः (ब्रह्म) ब्रह्माण्डम् (मुखम्) मुख-
तुल्यम् (आहुः) ब्रुवन्ति (जिह्वाम्) (मधुकशाम्) अ० ६ । १ । १ । मधु-
विद्याम् । वेदवाणीम् (उत) अपि च (विराजम्) अ० ६ । ८ । १ । विविधेश्वरी
प्रकृतिम् (ऊधः) उन्दनसाधनम् । दुग्धाधारम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२०—(यस्मात्) परमेश्वरात् प्राप्य (वचः) ऋग् वाङ्नाम—निघ०
१ । ११ । ऋग्वेदमन्त्राः [अगातसन्] तद् तनूकरणे—लङ । सूक्ष्मीकृत

[भले प्रकार विचारा], (यस्मात्) जिससे [प्राप्त करके] (यजुः) यजु-
ज्ञान [सत्कर्मों के बोध] को (अग-अकषन्) उन्होंने कस अर्थात् कसौटी पर
रक्खा । (सामानि) मोक्ष विद्यायें (यस्य) जिस के (लोमानि) रोम [समान
व्यापक] हैं और (अथर्व-अङ्गिरसः) अथर्व मन्त्र [निश्चल ब्रह्म के ज्ञान]
(मुखम्) मुख [तुल्य हैं], (सः) वह (कतमः स्विच्) कौन सा (एव)
निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण
करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ २० ॥

भावार्थ—ऋषियों ने निश्चय किया है कि ऋग्वेद यजुर्वेद, सामवेद
और अथर्ववेद ईश्वरकृत और समस्त संसार के कल्याण कारक हैं ॥ २० ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्द कृत ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका पृष्ठ ६ । में व्या-
ख्यात है ॥

असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं पुरमसि जना विदुः ।

उतो सन्मन्यन्तेऽवरे ये ते शाखामुपासते ॥ २१ ॥

असत्-शाखास् । प्र-तिष्ठन्तीस् । पुरमस्-इव । जनाः । विदुः ॥

उतो इति । सत् । सन्मन्यन्ते । अवरे । ये । ते । शाखास् ।

उप-आसते ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(जनाः) पामर जन (प्रतिष्ठन्तीम्) फैलती हुई (असच्छा-

घन्तः । यथावद् विचारितवन्तः (यजुः) अ० ७ । ५४ । २ । यजुर्वेदम् । सत्कर्म-
ज्ञानम् (यस्मात्) (अपाकषन्) कष हिंसायाम्—लङ् । कषपापाणेन सुवर्णवर्षण-
प्रस्तरेण यथा साक्षात्कृतवन्तः (सामानि) अ० ७ । ५४ । १ । यो अन्तर्कर्मणि-
मनिन् । सामज्ञानानि । मोक्षज्ञानानि (यस्य) (लोमानि) रोमतुल्यानि (अथ-
वाङ्गिरसः) स्नामदिपद्यति० । उ० । ४ । १३ । अ + र्व चरणे = गतौ—घनिप् ;
घलोपो विकल्पेन । अथर्वाणोऽथनवन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः—
निरु० ११ । १८ । अङ्गतेरसि निरुडागमश्च । उ० ४ । २३६ । अगि गतौ-असि,
रुडागमश्च । अथर्वणो निश्चलस्वभावस्य परमेश्वरस्य अङ्गितो बोधाः ।
अथर्ववेदमन्त्राः (मुखम्) । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२१ - (असच्छाखां) अनित्यस्य कार्यरूपजगतो व्याप्तिम् (प्रतिष्ठ-

ज्ञाम्) असत् [अनित्य कार्य रूप जगत्] की व्याप्ति को (परमम् इव) परम उत्कृष्ट पदार्थ के समान (विदुः) जानते हैं । (उतो) और (ये) जो (अवरे) पीछे होने वाले, [कार्य रूप जगत्] में (सत्) सत् [नित्य कारण] को (मन्यन्ते) मानते हैं, वे [लोग] (ते) तेरी (शास्त्राम्) व्याप्ति को (उपासते) भजते हैं ॥ २१ ॥

भाषार्थ—अज्ञानी मनुष्य कार्य रूप संसार को परम अवधि मानते हैं, परन्तु ज्ञानी मनुष्य कार्य रूप जगत् में कारण को खोजकर आदि कारण परमात्मा की व्याप्ति को साक्षात्कर करते हैं ॥ २१ ॥

यत्रोदित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च समाहिताः । भूतं च यत्र भव्यं च सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः स्कुम्भं तं ब्रूहि कृतमः स्विदेव सः ॥ २२ ॥

यत्र । आदित्याः । च । रुद्राः । च । वसवः । च । सुस्-आहिताः । सुतस् । च । यत्र । भव्यं । च । सर्वे । लोकाः । प्रतिस्थिताः । स्कुम्भस् । तस् । ब्रूहि । कृतमः । स्विद् । एव । सः ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(यत्र) जिस [परमेश्वर] में (आदित्याः) प्रकाशमान [सूर्य आदि लोक] (च च) और (रुद्राः) गति देने वाले पवन (च) और (वसवः) निवास करने वाले [प्राणी] (समाहिताः) परस्पर ठहराये गये हैं । (यत्र) जिसमें (भूतम्) भूतकाल (च) और (भव्यम्) भविष्यत् काल

न्तीम् । प्रकर्षेण विस्तारेण वर्तमानाम् (परमम्) उत्कृष्टमवधिम् (इव) यथा (जनाः) पामरलोकाः (विदुः) जानन्ति (उतो) अपि च (सत्) नित्यं कारणम् (मन्यन्ते) जानन्ति (अवरे) पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । पा० ७। १। १६ । स्मिन् इत्यस्याभावः । पश्चाद् वर्तिनि काले कार्यरूपजगति (ये) विद्वांसः (ते) तव परमेश्वरस्य (शास्त्राम्) शास्त्र व्याप्तौ—अच्, टाप् । व्याप्तिम् (उपासते) भजन्ते ॥

२२—(यत्र) यस्मिन् परमेश्वरे (आदित्याः) अ० १। ४। १ । आदीप्यमानाः सूर्यादिलोकाः (च च) (रुद्राः) रुद्ध गतिरेषणयोः—किप्, लुक् + शदाने—क । गतिदातारः पवनाः (वसवः) निवासिनः प्राणिनः (समाहिताः)

(च) और (सर्वे) सब (लोकाः) लोक (प्रतिष्ठिताः) ठहरे हैं, (सः) वह (कतमः स्विन्त्) कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] (तम्) उसको (स्कम्भम्) स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ २२ ॥

भावार्थ—ये सब सूर्य, वायु, प्राणी आदि जगत् परमात्मा की महिमा से परस्पर आकर्षण द्वारा स्थित हैं ॥ २२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।

निधिं तमुद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ २३ ॥

यस्य । त्रयः-त्रिंशत् । देवाः । नि-धिम् । रक्षन्ति । सर्वदा ॥

नि-धिम् । तम् । उद्य । कः । वेद । यम् । देवाः । अभि-

रक्षथ ॥ २३ ॥

भावार्थ—(यस्य) जिस [परमेश्वर] के (निधिम्) कोष [संसार] को (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीस (देवाः) देव [दिव्य पदार्थ] (सर्वदा) सर्वदा (रक्षन्ति) रखाते हैं । (तम्) उस (निधिम्) कोष को (अद्य) आज (कः) कौन (वेद) जानता है, (यम्) जिस को, (देवाः) हे देवो ! [दिव्यपदार्थों] (अभिरक्षथ) तुम सर्वदा रखवाली करते हो ॥ २३ ॥

भावार्थ—आठ वसु, ग्यारह रुद्र बारह आदित्य, एक इन्द्र और एक प्रजापति [मन्त्र १३ देखो] परमेश्वर के नियम से संसार के व्यवहार सदा सिद्ध करते हैं ॥ २३ ॥

यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात् ॥ २४ ॥

यत्र । देवाः । ब्रह्म-विदः । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । उप-आसते ॥

सम्यक् स्थापिताः (भूतम्) गतकालः (यत्र) (भव्यम्) अनागत-कालः (लोकाः) भुवनानि (प्रतिष्ठिताः) दृढ स्थिताः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२३—(यस्य) परमेश्वरस्य (त्रयस्त्रिंशत्) म० १३ (देवाः) वस्वादीयो दिव्यपदार्थाः (निधिम्) कोषम् । संसारम् (रक्षन्ति) पालयन्ति (सर्वदा) (वेद) जानाति । अन्यत् सुगमम् ॥

यः । वै । तान् । विद्यात् । प्रति-अक्षम् । सः । ब्रह्मा । वेदि-
ता । स्यात् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—(यत्र) जहां पर (देवाः) विजयी (ब्रह्मविदः) ब्रह्म ज्ञानी पु-
रुष (ज्येष्ठम्) ज्येष्ठ [सब से बड़े वा सब से श्रेष्ठ] (ब्रह्म) ब्रह्म को (उपासते)
भजते हैं । [वहां] (यः) जो (वै) ही (तान्) उन [ब्रह्मज्ञानियों] को
(प्रत्यक्षम्) प्रत्यक्ष करके (विद्यात्) जान लेवे, (सः) वह (ब्रह्मा) ब्रह्मा
[महापरिणित] (वेदिता) ज्ञाता [जानकार] (स्यात्) होवे ॥ २४ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् ब्रह्मज्ञानियों से ईश्वर ज्ञान प्राप्त करते हैं, वेही
संसार में तत्त्वदर्शी विद्वान् होते हैं ॥ २४ ॥

बृहन्तो नाम ते देवा येऽसतः परि जज्ञिरे । एकं तदङ्गं स्कु-
म्भस्यासदाहुः पुरो जनाः ॥ २५ ॥

बृहन्तः । नाम । ते । देवाः । ये । असतः । परि । जज्ञिरे ॥
एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कुम्भस्य । असत् । आहुः । पुरः ।
जनाः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(ते) वे [कारण रूप] (देवाः) दिव्य पदार्थ (नाम) अव-
श्य (बृहन्तः) बड़े हैं, (ये) जो (असतः) असत् [अनित्य कार्य रूप जगत्]
से (परि जज्ञिरे) सब ओर प्रकट हुये हैं । (जनाः) लोग (पुरः) परे [कारण
से परे] (तत्) उस (असत्) असत् [अनित्य कार्य रूप जगत्] को (स्कुम्भस्य)

२४—(यत्र) यस्मिन् देशे (देवाः) विजयिनः (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानिनः
(ज्येष्ठम्) म० १७ । वृद्धतमम् । उत्कृष्टतमम् (उपासते) पूजयन्ति (यः) (वै)
एव (तान्) (ब्रह्मविदः) (विद्यात्) जानीयात् (प्रत्यक्षम्) समक्षम् (सः)
जिज्ञासुः (ब्रह्मा) महापरिणितः (वेदिता) ज्ञाता (स्यात्) ॥

२५—(बृहन्तः) महान्तः (नाम) अवश्यम् (ते) प्रसिद्धाः (देवाः) कार-
णरूपदिव्यपदार्थाः (ये) (असतः) अनित्यात् कार्यरूपजगतः (परि) सर्वतः
(जज्ञिरे) प्रादुर्बभूवुः (एकम्) अल्पमित्यर्थः (तत्) (अङ्गम्) (स्कुम्भस्य)

स्कम्भ [धारण करने वाले परमात्मा] का (एकम्) एक (अङ्गम्) अङ्ग (आहुः) वे [विद्वान्] बतते हैं ॥ २५ ॥

भावार्थ—ब्रह्मज्ञानी लोग जानते हैं कि कार्य रूप जगत् से कारण रूप जगत् अति अधिक है और परमेश्वर उससे भी अधिक है ॥ २५ ॥

यत्र स्कम्भः प्रजुनयन् पुराणं व्यवर्तयत् । एकं तदङ्गं स्कम्भस्य पुराणमनुसंविदुः ॥ २६ ॥

यत्र । स्कम्भः । प्र-जुनयन् । पुराणम् । वि-व्यवर्तयत् ॥ एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । पुराणम् । अनु-संविदुः ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(यत्र) जहां [जिस काल में] [कार्यरूप जगत् को] (प्रज-नयन्) उत्पन्न करते हुये (स्कम्भः) स्कम्भ [धारण करने वाले परमात्मा] ने (पुराणम्) पुराने [कारण] को (व्यवर्तयत्) चक्राकार घुमाया, (तत्) उस (पुराणम्) पुराने [कारण] को (स्कम्भस्य) स्कम्भ [धारण करने वाले परमेश्वर] का (एकम् अङ्गम्) एक अङ्ग वे [तत्त्ववेत्ता] (अनुसंविदुः) पूर्ण रीति से जानते हैं ॥ २६ ॥

भावार्थ—कारण रूप पदार्थ कार्यरूप जगत् से पुरातन है । उस कारण-रूप पदार्थ को विविध प्रकार चेष्टा देकर उसके जिस अङ्ग से सब जगत् रचा गया है, वह परमात्मा के सामर्थ्य का छोटा अंश है ॥ २६ ॥

यस्य त्रयं खिंशद् देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे । तान् वै त्रयं खिंशद् देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ॥ २७ ॥

परमेश्वरस्य (असत्) अनित्यं कार्यं जगत् (आहुः) कथयन्ति (परः) पर-स्तात् (जनाः) विद्वांसः ॥

२६—(यत्र) यस्मिन् काले (स्कम्भः) सर्वधारकः परमेश्वरः (प्रज-नयन्) संसारमुत्पादयन् (पुराणम्) सायंचिरं प्राह्वे प्रगे० । पा० ४ । ३ । २३ । पुरा-णम् । मुडभावः । यद्वा, पुरा + णीञ् प्रापणे-ड, णत्वम् । पुरातनं कार-णम् (व्यवर्तयत्) चक्राकारेण वर्तनप्रकारयत् (अनुसंविदुः) अनुसन्धानेन यथावत् जानन्ति ॥

यस्य । त्रयः-त्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । गात्रा । वि-भेजिरे ॥ तान् ।
वै । त्रयः-त्रिंशत् । देवान् । एके । ब्रह्म-विदः । विदुः ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(यस्य) यजनीय [पूजनीय परमेश्वर] के (अङ्गे) अङ्ग में
[वर्तमान] (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीस (देवाः) देवों [दिव्य पदार्थों] ने (गात्रा)
अपने गातों को (विभेजिरे) अलग अलग बांटा था । (तान् वै) उन्हीं (त्रय-
स्त्रिंशत्) तेतीस (देवान्) देवों को (एके) कोई कोई (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानी
(विदुः) जानते हैं ॥ २७ ॥

भावार्थ—आठ वसु, ग्यारह रुद्र, ग्यारह आदित्य, एक इन्द्र और एक
प्रजापति [भावार्थ मन्त्र १३ तथा २३ देखो] परमात्मामें वर्तमान रहकर जगत्
के सब प्राणियों का पालन पोषण और धारण विविध प्रकार करते हैं, इस मर्म
को विरले तत्त्ववेत्ता जानते हैं ॥ २७ ॥

हिरण्यगर्भं परममनन्युद्यं जना विदुः । स्कम्भस्तद्ये प्राप्ति-
ञ्चद्विरण्यं लोके अन्तरा ॥ २८ ॥

हिरण्य-गर्भम् । परमम् । अनति-उद्यम् । जनाः । विदुः ॥
स्कम्भः । तत् । अङ्गे । म । असिञ्चत् । हिरण्यम् । लोके ।
अन्तरा ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(जनाः) लोग (हिरण्यगर्भम्) तेज के गर्भ [आधार पर-
मेश्वर] को (परमम्) सर्वोत्कृष्ट [प्रणव वा ओ३म्] और (अनन्युद्यम्)
सर्वथा अकथनीय [ईश्वर] (विदुः) जानते हैं । (स्कम्भः) उस स्कम्भ

२७—(यस्य) यज पूजने—इ । यजनीयस्य पूजनीयस्य परमेश्वरस्य (त्रय-
स्त्रिंशत्) म० १३ (देवाः) दिव्यपदार्थाः (अङ्गे) अवयवे (गात्रा) अवय-
वान् (विभेजिरे) विभक्तवन्तः (तान्) (वै) एव (त्रयस्त्रिंशत्) (देवान्)
(एके) केचित् (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानिनः (विदुः) जानन्ति ॥

२८—(हिरण्यगर्भम्) अ० ४ । २ । ७ । तेजसो गर्भमाधारम् (परमम्)
सर्वोत्कृष्टं प्रणवम् (अनन्युद्यम्) वद व्यक्तायां वाचि-व्यप् । सर्वतोऽकथनीयं
परमात्मानम् (जनाः) विद्वांसः (स्कम्भः) स्तम्भः । सर्वधारकः परमेश्वरः

[धारण करने वाले परमात्मा] ने (अग्ने) पहिले ही पहिले (तत्) उस (हिरण्यम्) तेज को (लोके अन्तरा) संसार के भीतर (प्र असिञ्चत्) सींच दिया है ॥ २८ ॥

भाषार्थ—सर्वशक्तिमान् जगदीश्वर के गुण और सामर्थ्य मनुष्य की कथन शक्ति से बाहिर हैं । सृष्टि के प्रादुर्भाव में केवल परमेश्वर का ही तेज अर्थात् सामर्थ्य दीख पड़ता है ॥ २८ ॥

स्कम्भे लोकाः स्कम्भे तपः स्कम्भेऽध्युतमाहितम् । स्कम्भे त्वा वेद प्रत्यक्षमिन्द्रे सर्वं समाहितम् ॥ २८ ॥

स्कम्भे । लोकाः । स्कम्भे । तपः । स्कम्भे । अधि । ऋतम् । आहितम् ॥ स्कम्भे । त्वा । वेद । प्रति-अक्षम् । इन्द्रे । सर्वम् । सुम्-आहितम् ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(स्कम्भे) स्कम्भ [धारण करने वाले परमेश्वर] में (लोकाः) सब लोकाः (स्कम्भे) स्कम्भ में (तपः) तप [पेश्वर्य वा सामर्थ्य], (स्कम्भे अधि) स्कम्भ में ही (ऋतम्) सत्यशास्त्र (आहितम्) यथावत् स्थापित है । (स्कम्भ) हे स्कम्भ ! [धारण करने वाले परमात्मनः] (त्वा) तुझ को (प्रत्यक्षम्) प्रत्यक्ष (वेद) मैं जानता हूँ, (इन्द्रे) इन्द्र [परम पेश्वर्यवान् तुम्ह] में (सर्वम्) सब [जगत्] (समाहितम्) परस्पर घरा हुआ है ॥ २९ ॥

भाषार्थ—जिस परमेश्वर के नाम स्कम्भ और इन्द्र हैं, उसके सामर्थ्य में सब लोक आदि ठहरे हैं ॥ २९ ॥

(तत्) पूर्वोक्तम् (अग्ने) सृष्ट्यादौ (प्र) प्रकर्षेण (असिञ्चत्) सिक्तवान् (हिरण्यम्) प्रकाशम् (लोके) (अन्तरा) मध्ये ॥

२९—(स्कम्भे) सर्वधारके परमेश्वरे (लोकाः) भुवनानि (तपः) पेश्वर्यम् । सामर्थ्यम् (अधि) आधिक्ये (ऋतम्) सत्यं वेदशास्त्रम् (आहितम्) समन्तात् स्थापितम् (स्कम्भ) हे सर्वधारक (त्वा) त्वाम् (वेद) जानामि (प्रत्यक्षम्) साक्षात् (इन्द्रे) परमैश्वर्यवति त्वयि (सर्वम्) समस्तं जगत् (समाहितम्) परस्परं धुनम् ॥

इन्द्रे लोका इन्द्रे तप इन्द्रेऽध्युतमाहितम् ।

इन्द्रं त्वा वेद प्रत्यक्षं स्कम्भे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३० ॥ (२४)

इन्द्रे । लोकाः । इन्द्रे । तपः । इन्द्रे । अधि । ऋतम् । आ-
हितम् ॥ इन्द्रम् । त्वा । वेद । प्रति-अक्षम् । स्कम्भे । सर्वम्
प्रति-स्थितम् ॥ ३० ॥ (२४)

भाषार्थ—(इन्द्रे) इन्द्र [परम ऐश्वर्यवान् परमात्मा] में (लोकाः)
सब लोक, (इन्द्रे) इन्द्र में (तपः) तप [ऐश्वर्य वा सामर्थ्य] (इन्द्रे
अधि) इन्द्र में ही (ऋतम्) सत्य शास्त्र (आहितम्) सब प्रकार ठहरा है ।
(त्वा) तुझ को (इन्द्रम्) इन्द्र [परम ऐश्वर्यवान्] (प्रत्यक्षम्) प्रत्यक्ष
(वेद) जानता हूं, (स्कम्भे) स्कम्भ [धारण करने वाले, तुझ] में (सर्वम्)
सब [जगत्] (प्रतिष्ठितम्) परस्पर ठहरा है ॥ ३० ॥

भावार्थ—इन्द्र अर्थात् परमेश्वर में सब सूर्य आदि लोक और सब
पदार्थ वर्तमान हैं, उसी को मनुष्य स्कम्भ कहते हैं ॥ ३० ॥

नाम नाम्ना जोहवीति पुरा सूर्यात् पुरोषसः । यदजः प्रथमं
संबभूव सह तत्स्वराज्यमियाय यस्मान्नान्यत् परमस्ति भुतम्
नाम । नाम्ना । जोहवीति । पुरा । सूर्यात् । पुरा । उपसः ।
यत् । अजः । प्रथमम् । सम्-बभूव । सः । हु । तत् । स्व-राज्यम्
दुयाय । यस्मात् । न । अन्यत् । परम् । अस्ति । भुतम् ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—वह [मनुष्य] (सूर्यात्) सूर्य से (पुरा) पहिले, और
(उपसः) उषा [प्रभात] से (पुरा) पहिले [वर्तमान] (नाम) एक नाम

३०—(इन्द्रे) परमैश्वर्यवति जगदीश्वरे (स्कम्भे) सर्वधारके (प्रतिष्ठितम्)
परस्पर स्थितम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३१—(नाम) एकं नाम परमेश्वरम् (नाम्ना) अन्येन बहुनाम्ना (जोह-
वीति) अ० २ । १२ । ३ । पुनः पुनराह्वयति (पुरा) पूर्वम् (सूर्यात्) (पुरा)

[परमेश्वर] को (नाम्ना) दूसरे नाम [इन्द्र, स्कन्ध, अज आदि] से (जो-हवीति) पुकारता रहता है । (यत्) क्योंकि (अजः) अजन्मा [परमेश्वर] (प्रथमम्) पहिले ही पहिले (संबभूव) शक्तिमान् हुआ, (सः) उस ने (ह) ही (तत्) वह (स्वराज्यम्) स्वराज्य [स्वतन्त्र राज्य] (इयाय) पाया, (यस्मात्) जिस [स्वराज्य] से (परम्) बढ़कर (अन्यत्) दूसरा (भूतम्) द्रव्य (न अस्ति) नहीं है ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर कार्य रूप काल और उस के अवयवों के पहिले सृष्टि के आदि में प्रलय में भी वर्तमान था । गुण कर्म स्वभाव के अनुसार उसके अनन्त नाम हैं । वह अपनी सर्वशक्तिमत्ता से अनन्यजित स्वराज्य करता है । उसी की उपासना सब मनुष्य करें ॥ ३१ ॥

यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमुतोदरम् । दिवं यश्चक्रे मूर्धानं
तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३२ ॥

यस्य । भूमिः । प्र-मा । अन्तरिक्षम् । उत । उदरम् ॥ दिवम् ।
यः । चक्रे । मूर्धानम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(भूमिः) भूमि (यस्य) जिस [परमेश्वर] के (प्रमा) पादमूल [के समान] (उत) और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [पृथिवी और सूर्य के बीच का आकाश] (उदरम्) उदर [समान] है । (दिवम्) सूर्य को (यः) जिसने (मूर्धानम्) मस्तक [समान] (चक्रे) रचा, (तस्मै)

(उपसः) प्रभात्कालात् (यत्) यस्मात् कारणात् (अजः) अजन्मा (प्रथमम्) सृष्ट्यादौ (संबभूव) शक्तिमान् बभूव (सः) अजः (ह) एव (तत्) (स्वराज्यम्) स्वतन्त्राधिपत्यम् (इयाय) प्राप (यस्मात्) स्वराज्यात् (न) निषेधे (अन्यत्) (परम्) उत्कृष्टम् (अस्ति) (भूतम्) द्रव्यम् ॥

३२—(यस्य) परमात्मनः (भूमिः) (प्रमा) पादमूलं यथा (अन्तरिक्षम्) (उत) अपि- (उदरम्) उदरतुल्यम् (दिवम्) प्रकाशमयं सूर्यम् (यः) (चक्रे) रचितवान् (मूर्धानम्) शिरोवत् (तस्मै) (ज्येष्ठाय) म० १७ । वृद्धतमाय । सर्वोत्कृष्टाय (ब्रह्मणे) वृहेर्नोऽब्ध । उ० ४ । १४६ । बृहि बृद्धौ-मनिन्,

उत्तं (ज्येष्ठाय) ज्येष्ठ [सब से बड़े वा सब से श्रेष्ठ] (ब्रह्मणे) ब्रह्म [परमात्मा] को (नमः) नमस्कार है ॥ ३२ ॥

भावार्थ—जैसे जीवात्मा शरीर के सब अङ्गों में व्यापक है, वैसेही परमात्मा जगत् के सब लोकों में निरन्तर व्यापक है, उसको हम सदा मस्तक झुकाते हैं ॥ ३२ ॥

मन्त्र ३२-३४ महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका पृ० ४ में व्याख्यत हैं ॥

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः । अग्निं यश्चक्र आस्यै । तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३३

यस्य । सूर्यः । चक्षुः । चन्द्रमाः । च । पुनः-नवः । अग्निम् । यः । चक्रे । आस्यैस्म । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥

भाषार्थ—(पुनर्णवः) [सृष्टि के आदि में] बारंबार नवीन होने वाला (सूर्यः) सूर्य (च) और (चन्द्रमाः) चन्द्रमा (यस्य) जिसके (चक्षुः) नेत्र [समान] हैं । (यः) जिसने (अग्निम्) अग्नि को (आस्यैस्म) मुख [समान] (चक्रे) रचा है, (तस्मै) उस (ज्येष्ठाय) ज्येष्ठ [सब से बड़े वा सब से श्रेष्ठ] (ब्रह्मणे) ब्रह्मा [परमात्मा] को (नमः) नमस्कार है ॥ ३३ ॥

भावार्थ—परमात्मा सूर्य चन्द्र आदि पदार्थों को सृष्टि के आदि में रचकर सब में व्यापक है ॥ ३३ ॥

ऋग्वेद—म० १० । सू० १६० । मन्त्र ३ में वर्णित है—(सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्) सूर्य और चन्द्रमा को धाता ने पहिले के समान रचा ॥

यस्य वातः प्राणापानौ चक्षुरङ्गिरसोऽभवन् । दिशो यश्चक्र प्रजानीस्तिस्तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३४ ॥

नस्य अकारः, रन्वम् । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः—इत्यमरः २३ । ११४ । बृंहति वर्धत इति ब्रह्म ब्रह्मा वा । सर्वमहते परमेश्वराय (नमः) सत्कारः ॥

३३—(यस्य) (सूर्यः) (चक्षुः) नेत्रतुल्यः (चन्द्रमाः) (च) (पुनर्णवः) पुनः पुनः सर्गादौ नवीनः सृष्टः (अग्निम्) (यः) (चक्रे) कृतवान् (आस्यैस्म) मुखतुल्यम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यस्य । वातः । प्राणापानौ । चक्षुः । अङ्गिरसः । अभवन् ॥
दिशः । यः । चक्रे । प्र-ज्ञा ॥ तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे ।
नमः ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—(वातः) वायु (यस्य) जिसके (प्राणापानौ) प्राण और
अपान [के समान] और (अङ्गिरसः) प्रकाश करने वाली किरणें (चक्षुः)
नेत्र [समान] (अभवन्) हुये । (दिशः) दिशाओं को (यः) जिसने (प्रज्ञानीः)
व्यवहार जताने वाली (चक्रे) बनाया, (तस्मै) उस (ज्येष्ठाय) [सब से बड़े
वा सब से श्रेष्ठ] (ब्रह्मणे) ब्रह्मा [परमात्मा] को (नमः) नमस्कार है ॥ ३४ ॥

भावार्थ—जो जगदोश्वर वायु, किरणों और दिशाओं में व्यापक है
उसको सब नमस्कार करें ॥ ३४ ॥

स्कम्भो दाधार द्यावापृथिवी उभे इमे स्कम्भो दाधारौर्व १-
न्तरिक्षम् । स्कम्भो दाधार प्रदिशुः षडुर्वीः स्कम्भ इदं विश्वं
भुवनमा विवेश ॥ ३५ ॥

स्कम्भः । दाधार । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे
इति । स्कम्भः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ स्कम्भः ।
दाधार । प्र-दिशः । षट् । उर्वीः । स्कम्भे । इदम् । विश्वम्
भुवनम् । आ । विवेश ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—(स्कम्भः) स्कम्भ [धारण करने वाले परमेश्वर] ने (इमे
उभे) इन दोनों (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी को (दाधार) धारण किया

३४—(यस्य) (वातः) वायुः (प्राणापानौ) श्वासप्रश्वासतुल्यः (चक्षुः)
(अङ्गिरसः) अङ्गिरा अङ्गरा अङ्गना अञ्जनाः—निरु० ३ । १७ । प्रकाशकाः
किरणाः (अभवन्) (दिशः) (यः) (चक्रे) (प्रज्ञानीः) प्रज्ञापिनीव्यवहार-
प्रज्ञापयित्री । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३५—(स्कम्भः) सर्वधारकः परमेश्वरः (दाधार) धृतवान् (द्यावापृ-
थिवी) सूर्यभूलोकौ (उभे) (इमे) (उरु) विस्तृतम् (अन्तरिक्षम्) मध्यलोकम्

था, (स्कम्भः) स्कम्भ ने (उरु) विस्तृत (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को (दाधार) धारण किया । (स्कम्भः) स्कम्भ ने (षट्) छह [पूर्वादि चार और एक ऊपर और एक नीचे की] (उर्वीः) विस्तृत (प्रदिशः) दिशाओं को (दाधार) धारण किया, (स्कम्भे) स्कम्भ में (इदम्) यह (विश्वम्) सब (भुवनम्) सत्ता मात्र [जगत्] (आ) सब ओर से (विवेश) प्रविष्ट हुआ है ॥ ३५ ॥

भावार्थ—इस सूर्य, पृथिवी, आदि जगत् को परमेश्वर रचकर धारण करता है और यह सब संसार उसके बीच व्याप्त है ॥ ३५ ॥

यः श्रमात् तपसो जातो लोकान्तर्धान्तस्मानुशे । सोमं यश्चक्रे केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३६ ॥

यः । श्रमात् । तपसः । जातः । लोकान् । सर्वान् । सुस्मानुशे ॥ सोमम् । यः । चक्रे । केवलम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३६ ॥

भावार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (श्रमात्) [अपने] श्रम [प्रयत्न] से और (तपसः) तप [सामर्थ्य] से (जातः) प्रसिद्ध होकर (सर्वान् लोकान्) सब लोकों में (समानशे) पूरा पूरा व्यापा । (यः) जिस ने (सोमम्) ऐश्वर्य को (केवलम्) केवल [अपना ही] (चक्रे) बनाया, (तस्मै) उस (ज्येष्ठाय) ज्येष्ठ [सब से बड़े वा सब से श्रेष्ठ] (ब्रह्मणे) ब्रह्मा [परमात्मा] को (नमः) नमस्कार है ॥ ३६ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा परम पुरुषार्थी, परम पराक्रमी और परम ऐश्वर्यवान् होकर सब जगत् का अधिष्ठाता है, उस को हम सब का नमस्कार है ॥ ३६ ॥

(प्रदिशः) पूर्वादिचतस्रो दिशा उच्चनीचे च द्वे (षट्) (उर्वीः) विस्तृताः (इदम्) दृश्यमानम् (विश्वम्) सर्वम् भुवनम् अस्तित्वम् । जगत् (आ) समन्तात् (विवेश) प्रविष्टवान् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३६—(यः) परमेश्वरः (श्रमात्) परिश्रमात् । प्रयत्नात् (तपसः) सामर्थ्यात् (जातः) प्रादुर्भूतः सन् (लोकान्) (सर्वान्) (समानशे) सम्यग् व्याप (सोमम्) ऐश्वर्यम् (यः) (चक्रे) रचितवान् (केवलम्) सेवनीयम् । आत्मीयम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

कथं वातो नेलयति कथं न रमते मनः । किमापः सत्यं प्रे-
प्सन्तीर्नेलयन्ति कदा चन ॥ ३७ ॥

कथम् । वातः । न । इलयति । कथम् । न । रमते । मनः ॥
किम् । आपः । सत्यम् । प्र-ईप्सन्तीः । न । इलयन्ति । कदा ।
चन ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—(कथम्) कैसे (वातः) वायु (न) नहीं (इलयति) सोता
है, (कथम्) कैसे (मनः) मन (न) नहीं (रमते) ठहरता है । (किम्) क्यों
(आपः) प्रजायें वा जल (सत्यम्) सत्य [ईश्वर नियम] को (प्रेप्सन्तीः)
पाने की इच्छा करते हुये (कदा चन) कभी भी (न) नहीं (इलयन्ति)
सोते हैं ॥ ३७ ॥

भावार्थ—यह वायु, मन, सब प्राणी वा जल आदि क्यों अपना कर्तव्य
करते रहते हैं, इसलिये कि एक परब्रह्म संसार में व्याप कर सब को चला रहा
है—अगला मन्त्र देखो ॥ ३७ ॥

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य पृष्ठे ।
तस्मिन् श्रयन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्धः परित इव
शाखाः ॥ ३८ ॥

महत् । यक्षम् । भुवनस्य । मध्ये । तपसि । क्रान्तम् । सलि-
लस्य । पृष्ठे ॥ तस्मिन् । श्रयन्ते । ये । ऊं इति । के । च ।
देवाः । वृक्षस्य । स्कन्धः । परितः—इव । शाखाः ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(महत्) बड़ा (यक्षम्) यक्ष [पूजनीय ब्रह्म] (भुवनस्य

३७—(कथम्) केन प्रकारेण (वातः) वायुः (न) निषेधे (इलयति)
इल स्वमलोपणयोः । स्वपिति (कथम्) (न) (रमते) उपरमति । तिष्ठति
(मनः) सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणम् (किम्) (आपः) प्रजाः । जलार्पि
(सत्यम्) परमात्मनियमम् (प्रेप्सन्तीः) प्राप्नुमिच्छन्त्यः (न) (इलयन्ति)
शेते (कदा चन) कस्मिन्नपिकाले ॥

३८—(महत्) बृहत् (यक्षम्) यक्ष पूजायाम्—घञ् । पूजनीय ब्रह्म

मध्ये) जगत् के बीच (तपसि) [अपने] सामर्थ्य में (क्रान्तम्) पराक्रम युक्त हो कर (सलिलस्य) अन्तरिक्ष की (पृष्ठे) पीठ पर [वर्तमान है] । (तस्मिन्) उस [ब्रह्म] में, (ये उ के च देवाः) जो कोई भी दिव्य लोक हैं, वे (अयन्ते) ठहरते हैं (इव) जैसे (वृक्षस्य शाखाः) वृक्ष की शाखायें (स्कन्धः परितः) [घड़ वा पीड़] के चारों ओर ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—अनन्त आकाश के बीच परमेश्वर की महिमा में पृथ्वी आदि लोक ठहरें हैं, जैसे पेड़ की टहनियां पीड़ में लगी होती हैं— गत मन्त्र देखो ॥३८॥ यस्मै हस्ताभ्यां पादाभ्यां वाचा ओत्रेण चक्षुषा । यस्मै देवाः सदा बलिं प्रयच्छन्ति विमितेऽमितं स्कम्भं तं ब्रूहि कतुसः स्विदेव सः ॥ ३८ ॥

यस्मै । हस्ताभ्याम् । पादाभ्याम् । वाचा । ओत्रेण । चक्षुषा ॥
यस्मै । देवाः । सदा । बलिम् । प्र-यच्छन्ति । वि-मिते ।
अमितम् । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतुसः । स्वित् । एव । सः ३८

भाष्यार्थ—(यस्मै) जिस [परमेश्वर] को, (यस्मै) जिस [परमेश्वर] को (हस्ताभ्याम्) दोनों हाथों से, (पादाभ्याम्) दोनों पैरों से, (वाचा) वाणी से, (ओत्रेण) ओत्र से और (चक्षुषा) दृष्टि से (देवाः) विद्वान् लोग (विमिते) विविध प्रकार मापे गये [जगत्] में (अमितम्) अपरिमित

(भुवनस्य) ब्रह्माण्डस्य (मध्ये) (तपसि) सामर्थ्य (क्रान्तम्) पराक्रम-युक्तम् (सलिलस्य) पल गतौ—इलच् । अन्तरिक्षस्य—दयानन्दभाष्ये, अ० ७ । ४६ । १ । (पृष्ठे) उपरिमाणे (तस्मिन्) ब्रह्मणि (अयन्ते) तिष्ठन्ति (ये) (उ) एव (के) (च) अपि (देवाः) दिव्य-लोकाः (वृक्षस्य) (स्कन्धः) सप्तम्याः सुः । स्कन्धे । वृक्षकाण्डे (परितः) सर्वतः (इव) यथा (शाखाः) शाखु व्याप्तौ—अच् । वृक्षावयवभेदाः ॥

३८—(यस्मै यस्मै) परमात्मने नित्यम् (हस्ताभ्याम्) (पादाभ्याम्) (वाचा) वाण्या (ओत्रेण) श्रवणेन (चक्षुषा) दृष्ट्या (देवाः) विद्वान्सः (सदा) (बलिम्) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । बल प्राणने धान्यावरोधने च—इन् । यद्वा, वर्णैर्बलिश्चाहिरण्ये । उ० ४ । १२४ । वर्णं स्तुतौ, विस्तारे

(बलिम्) सन्मान (सदा) (प्रयच्छन्ति) देते हैं, (सः) वह (कतमः स्वित्)
कौन सा (एव) निश्चय करके है ? [उत्तर] : (तम्) उसको (स्कम्भम्)
स्कम्भ [धारण करने वाला परमात्मा] (ब्रूहि) तू कह ॥ ३६ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग हाथ पांव आदि अमूल्य उपकारी अज्ञों को
पाकर संसार में उपकार करके परमात्मा का अत्यन्त आदर करते हैं ॥ ३६ ॥

अप तस्य हतं तमो व्यावृत्तः स पाप्मना । सर्वाणि तस्मिन्
ज्योतींषि यानि त्रीणि प्रजापतौ ॥ ४० ॥

अप । तस्य । हतम् । तमः । वि-आवृत्तः । सः । पाप्मना ॥
सर्वाणि । तस्मिन् । ज्योतींषि । यानि । त्रीणि । प्रजा-पतौ ४०

भाषार्थ—(तस्य) उस [परमेश्वर] से (तमः) अन्धकार (अप
हतम्) सर्वथा नष्ट है, (सः) वह (पाप्मना) पापसे (व्यावृत्तः) विमुक्त है ।
(तस्मिन् प्रजापतौ) उस प्रजा पालक [परमेश्वर] में (सर्वाणि) सब (ज्यो-
तींषि) ज्योति हैं, (यानि) जो (त्रीणि) तीन [संयोग, वियोग और स्थिति
रूप, यद्वा सत्त्व रज और तम रूप हैं] ॥ ४० ॥

भावार्थ—प्रकाशस्वरूप, निष्पाप, परमात्मा की महिमा से परमाणुओं
के संयोग वियोग और स्थिति द्वारा, यद्वा, सत्त्व, रज और तम तीनों गुणों
द्वारा यह संसार स्थित है ॥ ४० ॥

यो वै तस्य हि रथयं तिष्ठन्तं सलिले वेद । स वै गुह्यः प्रजा-
पतिः ॥ ४१ ॥

दीपनादिषु-इन्, धातोर्बल इत्यादेशः । राजकरम् । सत्कारम् (प्रयच्छन्ति)
ददति (विमिते) विविधपरिमिते जगति (अमितम्) अपरिमितम् । अन्यत्
पूर्ववत्-म० २२ ॥

४०—(अप हतम्) विनष्टम् (तस्य) तस्मात् परमेश्वरात् (तमः) अन्ध-
कारः (व्यावृत्तः) निवृत्तः । विमुक्तः (पाप्मना) पापेन (सर्वाणि) (तस्मिन्)
(ज्योतींषि) परमाणुनां संयोगवियोगस्थितिरूपाणि, सत्त्वरजस्तमोगुणरूपाणि
वा तेजांसि (यानि) (त्रीणि) त्रिसंख्याकानि (प्रजापतौ) प्रजापालकौ
जगदीश्वरे ॥

यः । वे॒त॒सम् । हि॒र॒ण्य॒यम् । ति॒ष्ठ॑न्तम् । स॒ल॒ले । वे॒द॑ ॥
सः । वै । गु॒ह्यः । प्र॒जा-प॑तिः ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (सलिले) अन्तरिक्ष में (तिष्ठन्तम्) ठहरे हुये (हिरण्ययम्) तेजोमय (वेतसम्) परस्पर बुने हुये [संसार] को (वेद) जानता है । (सः वै) वह ही (गुह्यः) गुप्त (प्रजापतिः) प्रजापालक है ॥ ४१ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा समस्त संसार का पालन करता है वह सर्वज्ञ और सर्वान्तर्यामी है ॥ ४१ ॥

त॒न्त्रमे॑के॒ यु॒वती॑ वि॒रूपे॑ अ॒भ्या॒क्रामं॑ व॒यतुः॑ षट्-स॒यू॒खम् । प्रा॒न्या
त॒न्तूँ॑ स्ति॒रते॑ ध॒त्ते अ॒न्या नाप॑ वृ॒ज्जाते॑ न ग॑मा॒तो अ॒न्त॑म् ॥ ४२ ॥
त॒न्त्रम् । ए॒के इति॑ । यु॒वती॑ इति॑ । वि॒रूपे॑ इति॑ वि-रूपे॑ ।
अ॒भि-आ॒क्राम॑म् । व॒यतुः॑ । षट्-स॒यू॒खम् ॥ प्र । अ॒न्या । त॒न्तूँ॑ न ।
ति॒रते॑ । ध॒त्ते । अ॒न्या । न । अप॑ । वृ॒ज्जाते॑ । इति॑ । न । गु॒मा॒तो॑ ।
अ॒न्त॑म् ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—(एके) अकेली अकेली दो (युवती) युवा स्त्रियां [वा संयोग वियोग स्वभाव वाली] (विरूपे) विरुद्ध स्वरूप वाली [दिन और रात्रि की वेलायें] (अभ्याक्रामम्) परस्पर चढ़ाई करके (षट्सयूखम्)

४१—(यः) परमेश्वरः (वेतसम्) वेजस्तुद्वय । उ० ३ । ११८ । वेज् तन्तु-सन्ताने यद्वा वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु-असच् तुद् च । अतः परस्परं स्यूतं संसारम् (हिरण्ययम्) तेजोमयम् (तिष्ठन्तम्) वर्तमानम् (सलिले) म० ३८ । अन्तरिक्षे (वेद) जानाति (सः) (वै) एव (गुह्यः) गुह्य संवरणे—कप । गुहायां स्थितः । गुप्तः (प्रजापतिः) प्रजापालकः परमेश्वरः ॥

४२ (तन्त्रम्) तन्तु विस्तारे-घृन् । विस्तारम् । कालरूपजालम् (एके) एकैके (युवती) तरुणस्त्रियौ यथा । संयोगवियोगस्वभावे (विरूपे) विरुद्ध-स्वरूपे (अभ्याक्रामम्) आभीक्ष्येणमुल् च । पा० ३ । ४ । २३ । अभि + आङ् +

खम) छह [पूर्वादि चार और ऊपर नीचे की दो दिशाओं] में परिमाण वा गति वाले (तन्त्रम्) तन्त्र [जाल अर्थात् काल] को (वयतः) बुनती हैं। (अन्या) कोई एक (तन्तून्) तन्तुओं [तागों अर्थात् प्रकाश वा अन्धकार] को (प्रतिरते) फैलाती है, (अन्या) दूसरी [उन्हें] (धत्ते) समेट धरती है। वे दोनों [उन्हें] (न आप वृज्जाते) न छोड़ बैठती हैं (न) न (अन्तम्) अन्त तक (गमातः) पहुँचती हैं ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—जैसे दिन और राति की वेलायें परस्पर विरुद्ध अर्थात् श्वेत और काली होकर भी प्रीति पूर्वक परमेश्वर की आज्ञा में चलकर संसार में परिगणनीय काल बनाती हैं, वैसे ही सब मनुष्य परस्पर मित्र होकर ईश्वर की आज्ञापालन में सदा तत्पर रहें ॥ ४२ ॥

तयोरुहं परिनृत्यन्त्योरिव न वि जानामि यतुरा परस्तात् ।
पुमानेनह वयत्युङ्गणत्ति पुमानेनह वि जभाराधि नाके ॥ ४३ ॥
तयोः । अहम् । परिनृत्यन्त्योः-इव । न । वि । जानामि ।
यतुरा । परस्तात् ॥ पुमान् । एनत् । वयत्ति । उत् । गुणत्ति ।
पुमान् । एनत् । वि । जभार । अधि । नाके ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (न वि जानामि) कुछ नहीं जानता हूँ—(परिनृत्यन्त्योः इव) इधर उधर नाचती हुई जैसे, (तयोः) उन दोनों [स्त्रियों] में से (यतुरा) कौन सी (परस्तात्) [दूसरी से] परे है। (पुमान्) पुरुष

क्रम पादविक्षेपे—एमुल् । परस्परमतिक्रम्य (वयतः) तन्तुरूपेण विस्तारयतः (एमयूखम्) माङ् ऊखो मय च । उ० ५ । २५ । माङ् माने ऊख, धातोर्मयादेशः यद्वा मय गतौ—ऊख । षट्सु दिक्षु मयूखो मानं गतिर्वा यस्य तत् (अन्या) एका (तन्तून्) प्रकाशान्धकाररूपाणि सूत्राणि (प्रतिरते) वर्धयति । विस्तारयति (धत्ते) धरति (अन्या) (न) निषेधे (अप वृज्जाते) अपत्यजतः (न) (गमातः) लङर्थे लेट् । गच्छतः । प्राप्नुतः (अन्तम्) सीमाम् ॥

४३—(तयोः) युवत्योर्मध्ये (अहम्) (परिनृत्यन्त्योः) परितश्चेष्टायमानयोः (इव) यथा (न) निषेधे (वि) विशेषेण (जानामि) (यतुरा) कतरा (परस्तात्) अग्रे वर्तमाना (पुमान्) अ० १ । ८ । १ । पा रक्षणे-डुमसुन् ।

[रत्नक परमेश्वर] (एनत्) इस [तन्त्र] को (वयति) चुनता है और (उत्पृणत्ति) निमल लेता है, (पुमान्) पुरुष ने (एनत्) इसको (नाके अधि) आकाश के भीतर (वि जभार) फैलाया था ॥ ४३ ॥

भावार्थ—मनुष्य को यह नहीं जान पड़ता कि काल चक्र में दिन और राति में से कौन सा पहिले है। परमेश्वर ही इनको बनाता बिगाड़ता है और उसी ने सृष्टि की आदि में इन्हें प्रकट किया था ॥ ४३ ॥

इमे मयूखा उप तस्तभुर्दिवं सामानि चक्रुस्तसराणि वातवे ४४(२५)
इमे । मयूखाः । उप । तस्तभुः । दिवम् । सामानि । चक्रुः ।
तसराणि । वातवे ॥ ४४ ॥ (२५)

भाषार्थ—(इमे) इन (मयूखाः) ज्ञानप्रकाशों ने (दिवम्) आकाश [ब्रह्माण्ड] को (उप तस्तभुः) धारण किया था और (तसराणि) विस्तारों को (वातवे) पाने के लिये (सामानि) मोक्ष ज्ञानों को (चक्रुः) बनाया था ॥४४

भावार्थ—सूक्तोक्त ईश्वरीय ज्ञानों द्वारा यह सब संसार स्थित है, और इन्हीं की पूर्ण प्राप्ति से मनुष्य मोक्ष सुख द्वारा अपना विस्तार करते हैं ॥ ४४ ॥

रत्नकः । पुरुषः । आदिपुरुषः (एनत्) (तन्त्रम्) (वयति) तन्तुवत् संतनोति (उत्) बन्धने (पृणत्ति) गृ निगरणे, छान्दसं रूपम् । गिरति । निगरति । भक्षयति (पुमान्) (एनत्) (वि जभार) विहृतवान् । विस्तारितवान् (अधि) (नाके) अ० १ । ६ । २ । पिनाकादयश्च । उ० ४ । १५ । णीञ् प्रापणे आकप्रत्ययः, विलोपः । नाक आदित्यो भवति नेता रत्नानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयः, अथ द्यौः निरु० २ । १४ । आकाशे ॥

४४—(इमे) सूक्तोक्ताः (मयूखाः) माङ् ऊखो मय च । उ० ५ । २५ । माङ् माने ऊख, धातोर्मयादेशः, यद्वा, मय गतौ ऊख । मयूखाः, रश्मिनाम—निघ० १ । ५ । ज्ञानप्रकाशाः (उप) (तस्तभुः) नलोपः । तस्तम्भुः । दधु (दिवम्) आकाशम् । तत्रत्यब्रह्माण्डम् (सामानि) म० २० । मोक्षज्ञानानि (चक्रुः) कृतवन्तः (तसराणि) तन्युषिभ्यां कसरन् । उ० ३ । ७५ । तनुं विस्तारे कसरन्, कित्वादनुनासिकलोपः । विस्तारान् (वातवे) तुमर्थे सेसेनसे० । पा० ३ । ४ । ६ । वा गतिगन्धनयोः—तवेन् । प्राप्तुम् ॥

सूक्तम् ८ ॥

१-४४ ॥ आत्मा देवता ॥ १ उपरिष्ठाद् विराड् बृहती; २, ५ भुरिगुण्डुप्; ३, ३५, ३६ निचूत् त्रिण्डुप्; ४, १३, ३० भुरिक् त्रिण्डुप्; ६, १४, १६, १६-२१, ३३, २५, २६, ३१-३४, ३७, ३८, ४१, ४३ अनुण्डुप्; ७ विरट् त्रिण्डुप्; ८, ६, १८, २४, २८, ४०, ४४, त्रिण्डुप्; १० अनुण्डुवर्गर्भा त्रिण्डुप्; ११ निचूज्जगती; १२ आर्षी पङ्क्तिः; १५ भुरिगु बृहती; १७, ३६ स्वरट् त्रिण्डुप्; २२ पुर-
उष्णिक्; २६ निचूदनुण्डुप्; २७ भुरिगार्षी बृहती; ४२ त्रिपदा त्रिण्डुप् ॥

परमात्म जीवात्मस्वरूपोपदेशः—परमात्मा और जीवात्मा के स्वरूप का उपदेश ॥

यो भूतं च भव्यं च सर्वं यदधिष्ठितिष्ठति । स्वः १ यस्य च
केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

यः । भूतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । यः । च । अधि-
तिष्ठति ॥ स्वः । यस्य । च । केवलम् । तस्मै । ज्येष्ठाय ।
ब्रह्मणे । नमः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (भूतम्) भूतकाल (च च) और
(भव्यम्) भविष्यत् काल का (च) और (यः) जो (सर्वम्) सब [जगत्]
का (अधितिष्ठति) अधिष्ठाता है । (च) और (स्वः) सुख (यस्य) जिसका
(केवलम्) केवल स्वरूप है, (तस्मै) उस (ज्येष्ठाय) ज्येष्ठ [सब से बड़े वा
सब से श्रेष्ठ] (ब्रह्मणे) ब्रह्मा [महान् परमेश्वर] को (नमः) नमस्कार है ॥ १ ॥

भावार्थ—तीनों कालों और सब जगत् के स्वामी सुखस्वरूप परमात्मा
को हम सब का नमस्कार है ॥ १ ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका पृष्ठ ४ में व्या-
ख्यात है ॥

१—(यः) परमेश्वरः (भूतम्) अतीतकालम् (च च) समुच्चये (भ-
व्यम्) अनागतकालम् (सर्वम्) समस्तं जगत् (यः) (च) (अधितिष्ठति)
शक्ति (स्वः) सुखम् (यस्य) ईश्वरस्य (च) (केवलम्) सेतनीयं स्वरूपम्
(तस्मै) पूर्वाक्ताय (ज्येष्ठाय) अ० १० । ७ । १७ । बुद्धतमाय । प्रशस्यतमाय
(ब्रह्मणे) अ० १० । ७ । ३२ । महते प्रजापतये परमेश्वराय (नमः) नमस्कारः ॥

स्कम्भेने मे विष्टभिते द्यौश्च भूमिश्च तिष्ठतः । स्कम्भ
 इदं सर्वमात्मन्वद् यत् प्राणनिमिषच्च यत् ॥ २ ॥
 स्कम्भेन । इमे इति । विस्तभिते इति वि-स्तभिते । द्यौः ।
 च । भूमिः । च । तिष्ठतः । स्कम्भे । इदम् । सर्वम् । आत्मन्-
 वत् । यत् । प्राणत् । नि-मिषत् । च । यत् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(स्कम्भेन) स्कम्भ [धारण करने वाले परमात्मा] करके
 (विष्टभिते) विविध प्रकार थांसे गये (इमे) यह दोनों (द्यौः) सूर्य (च च)
 और (भूमिः) भूमि (तिष्ठतः) स्थित हैं । (स्कम्भे) स्कम्भ [परमेश्वर] में
 (इदम्) यह (सर्वम्) सब (आत्मन्वत्) आत्मा वाला [जगत्] वर्तमान
 है, (यत्) जो कुछ (प्राणत्) श्वास लेता हुआ [चैतन्य] (च) और (यत्)
 जो (निमिषत्) आंखें मंदे हुये [जड़] है ॥ २ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सामर्थ्य से आकर्षण द्वारा सूर्य, पृथिवी आदि
 लोक अपने अपने स्थान पर और आत्मा वाला जङ्गम और स्थावर जगत् वर्त-
 मान है ॥ २ ॥

तिस्त्रो ह प्रजा अत्यायमायन् न्य १ न्या अर्कमभितौऽविशन्त ।
 बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानो हरितो हरिणीरा विवेश ॥३॥
 तिस्त्रः । हु । प्र-जाः । अति-आयम् । आयन् । नि । अन्या ।
 अर्कम् । अभितः । अविशन्त ॥ बृहन् । हु । तस्थौ । रजसः ।
 वि-मानः । हरितः । हरिणीः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(तिस्त्रः) तीनों [ऊँची, नीची और मध्यम] (ह) ही (प्रजाः)

२—(स्कम्भेन) अ० १० । ७ । २ । सर्वधारकेण परमेश्वरेण (इमे)
 दृश्यमाने (विष्टभिते) विविध धारिते (द्यौः) सूर्यः (च च) (भूमिः) (तिष्ठतः)
 वर्तते (स्कम्भे) (इदम्) (सर्वम्) (आत्मन्वत्) अ० ४ । १० । ७ । आत्मना
 जीवेन युक्तं जगत् (यत्) (प्राणत्) श्वासत् (निमिषत्) निमेषणं चक्षुर्मुद्रणं
 कुर्वत् (च) (यत्) ॥

३—(तिस्त्रः) वच्चनीचमध्यप्रकारेण त्रिसंख्याकाः (ह) एव (प्रजाः)

प्रजा [कार्यरूप उत्पन्न पदार्थ] (अत्यायम्) नित्यगमन आगमन को (आयन्) प्राप्त हुये, (अन्याः) दूसरे [कारण रूप पदार्थ] (अर्कम् अभि) पूजनीय [परमात्मा] के आस पास (नि अविशन्त) ठहरे । (रजसः) संसार का (बृहन् ह) बड़ा ही (विमानः) विविध प्रकार नापने वाला [वा विमान रूप आधार, परमेश्वर] (तस्थौ) खड़ा हुआ और (हरितः) दुःख हरने वाले [हरि, परमात्मा] ने (हरिणीः) दिशाओं में (आ विवेश) सब ओर प्रवेश किया ॥ ३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के नियम से पदार्थ कार्यदश प्राप्त करके आगमन गमन करते हैं, और दूसरे नित्य कारण रूप पदार्थ परमात्माके सामर्थ्य में रहते हैं । इन सब पदार्थों की इच्छा वही परमात्मा सब दिशाओं में व्याप कर जानता है ॥ ३ ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत । त-
त्राहतास्त्रीणि शतानि शुद्धवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये
द्वादश । प्र-धयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नभ्यानि । कः ।
उं इति । तत् । चिकेतु ॥ तत्र । आ-हताः । त्रीणि । श-
तानि । शुद्धवः । षष्टिः । च । खीलाः । अवि-चाचलाः । ये । ॥

भाषार्थ—(द्वादश) बारह (प्रधयः) प्रधि [पुट्टी अर्थात् महीने],

उत्पन्नपदार्थाः (अत्यायम्) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । अत सातत्य-
गमने-इन् + आङ् + या गतौ-ङ । अतिश्च आयश्च । स नपुंसकम् । पा० २ ।
४ । १७ । इति समाहारे नपुंसकम् । नित्यगमनागमने (आयन्) इण् गतौ-
त्तङ् । प्राप्नुवन् (अन्याः) कारणरूपाः पदार्थाः (अर्कम्) अर्चनीयं परमात्मानम्
(अभि) अभितः (नि अविशन्त) तस्थुः (बृहन्) महान् (ह) एव (तस्थौ)
(रजसः) लोकस्य (विमानः) विविधं मानकर्ता । विमानतुल्याधारः (हरितः)
दृश्याभ्यामितन् । उ० ३ । ४३ । दृञ् नाशने-इतन् । दुःखहरः । हरिः परमेश्वरः
(हरिणीः) वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४ । १ । ३६ । इति बाहुलकाद्
जीबन्तत्वे । हरितो दिङ्नाम—निघ० १ । ६ । दिशाः (आ) समन्तात् (विवेश)
प्रविष्टवान् ॥

४—(द्वादश) (प्रधयः) प्रधितुल्यमासाः (चक्रम्) रथचक्रवद्वर्ष-

(एकम् चक्रम्) एक पहिया [वर्ष], (त्रीणि) तीन (नभ्यानि) नामि के अङ्ग [ग्रोष्म, वर्षा और शीत] हैं, (कः उ) किसने ही (तत्) इस [मर्म] को (चिकेत) जाना है । (तत्र) उस [पहिये, वर्ष] में (त्रीणि) तीन (शतानि) सौ (च) और (षष्टिः) सठ (शङ्खवः) शङ्ख [कांटे] और (खीलाः) खीले [बड़े छोटे दिन] (आहताः) लगे हुये हैं, (ये) जो (अविचाचलाः) टेढ़े होकर विचल नहीं होते ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—जैसे परमेश्वर ने अपने अपने प्रयोजन के लिये वर्ष के महीने, ऋतुयें और दिन आदि बनाये हैं, वैसे ही मनुष्य यान, विमान नौका आदि में कलायन्त्र आदि लगाकर जाना आना आदि व्यवहार किया करें ॥ ४ ॥

यह मन्त्र मेद से ऋग्वेद में है—म० १ । सू० १६४ । म० ४८, और निरुक्त ४ । २७ में भी व्याख्यात है ॥

इदं सवितुर्वि जानीहि षट् यमा एकं एकजः । तस्मिन् हापि-
त्वमिच्छन्ते य एषामेकं एकजः ॥ ५ ॥

इदम् । सवितुः । वि । जानीहि । षट् । यमाः । एकः । एकजः ॥
तस्मिन् । हु । अपि-त्वम् । इच्छन्ते । य । एषाम् । एकः ।
एक-जः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(सवितः) हे ऐश्वर्यवान् [विद्वान् !] (इदम्) इस [वात] को (वि जानीहि) विज्ञान पूर्वक जान [कि] (षट्) छह (यमाः) यम कालः (एकम्) (त्रीणि) नभ्यानि स्थनाभिभवानि अङ्गानि । ग्रीष्मवर्षाशीत-
रूपाणि (कः) विद्वान् (उ) एव (तत्) (चिकेत) ज्ञातवान् (तत्र) चक्रों
वर्षे (आहताः) हन हिंस्रमात्योः—क । आगताः । स्थापिताः (त्रीणि) (शता-
नि) (शङ्खवः) खरुशङ्कुपीयू० । उ० १ । २६ । शक्ति वाले शङ्कायां च-कु । कीलाः
(षष्टिः) (च) (खीलाः) कील बन्धने—क, कस्य स्त्रः । अल्पशङ्खवः (अविचा-
चलाः) नित्यं कौटिल्ये गतौ । पा० ३ । १ । २३ । अ + वि + चल गतौ—यङ्,
अच् । अकुटिलगतयः (ये) ॥

५—(इदम्) वाक्यम् (सवितः) ऐश्वर्यवान् विद्वान् (वि) विशेषेण (जा-
नीहि) (षट्) (यमाः) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि षष्ठं मनः (एकः) जीवात्मा (एकजः)

[नियम से चलने चलाने वाले पांच ज्ञानेन्द्रिय और एक मन] और (एकः) एक [जीवात्मा] (एकजः) [अपने कर्मानुसार] अकेला उत्पन्न होने वाला है। (तस्मिन्) उस [जीवात्मा] में (ह) ही (अपित्वम्) बन्धुपन को (इच्छन्ते) वे [छह इन्द्रिय] प्राप्त करते हैं, (यः) जो [जीवात्मा] (एषाम्) इन [छह] के बीच (एकः) एक (एकजः) अकेला उत्पन्न होने वाला है ॥५॥

भावार्थ—मनुष्य को खोजना चाहिये कि इस शरीर में कौन से शुभ और अशुभ संस्कारों के कारण जीवात्मा के साथ पांच ज्ञानेन्द्रिय अर्थात् कान, त्वचा, नेत्र जिह्वा नासिका और छूटे मनका संबंध है ॥ ५ ॥

आविः सन्निहितं गुहा जरन्नाम मृदत् पदम् । तत्रेदं सर्वमा-
र्पितमेजत् प्राणत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

आविः । सत् । नि-हितम् । गुहा । जरत् । नाम । मृदत् ।
पदम् ॥ तत्र । इदम् । सर्वम् । आर्पितम् । रजत् । प्राणत् ।
प्रति-स्थितम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(आविः) प्रकट, (जरत्) स्तुति योग्य, (नाम) प्रसिद्ध (मृदत्) पूजनीय, (पदम्) पाने योग्य (सत्) अविनाशी ब्रह्म (गुहा) हृदय में (निहितम्) दृढ़ स्थापित है। (तत्र) उसी [ब्रह्म] में (अर्पितम्) जमा हुआ (इदम् सर्वम्) यह सब (एजत्) चेष्टा करता हुआ और (प्राणत्)

एक एव जातः (तस्मिन्) जीवात्मनि (ह) एव (अपित्वम्) इणजादिभ्यः ।
वा० पा० ३ । ३ । १०८ । आप्ल व्याप्तौ-इण् । छान्दसो ह्रस्वः । आपित्वम् ।
बन्धुत्वम् (इच्छन्ते) कामयन्ते (यः) जीवात्मा (एषाम्) यमानां मध्ये ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

६—(आविः) अ० ८ । ३ । २४ । आङ् + अव रक्षणाविषु-इति । प्रकटम्
(सत्) अविनाशि ब्रह्म (निहितम्) दृढं स्थापितम् (गुहा) गुहायाम् । इदमे
(जरत्) जीर्यतेरतृन् । पा० ३ । २ । १०४ । इति जृ स्तुतौ-अतृन्, बाहुलकात् ।
जरास्तुति र्जरतेः स्तुतिकर्मणः-निरु० १० । ८ । स्तुत्यम् (नाम) प्रसिद्धम्
(मृदत्) पूजनीयम् (पदम्) प्रापणीयम् (तत्र) ब्रह्मणि (इदम्) दृश्यमानम्

श्वास होता हुआ (प्रतिष्ठितम्) प्रत्यक्ष स्थित है ॥ ६ ॥

भावार्थ—वह परब्रह्म सब सृष्टि के भीतर और बाहिर व्यापकर सबके नियम में चलाता है ॥ ६ ॥

एकचक्रं वर्ततु एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा । अर्धेन
विश्वं भुवनं जजान् यदस्यार्धं क्व १ तद् बभूव ॥ ७ ॥

एक-चक्रम् । वर्त-ते । एक-नेमि । सहस्र-अक्षरम् । प्र । पुरो
नि । पश्चा ॥ अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । जजान् । यत् ।
अस्य । अर्धम् । क्व । तत् । बभूव ॥ ७ ॥

भावार्थ—(एकचक्रम्) एक चक्र वाला और (एकनेमि) एक नेमी
[नियम] वाला (सहस्राक्षरम्) सहस्रों प्रकार से व्याप्ति वाला [ब्रह्म] (प्र)
भली भाँति (पुरः) आगे और (नि) निश्चय करके (पश्चा) पीछे (वर्तते)
वर्तमान है । उस ने (अर्धेन) आधे [अण्ड] से (विश्वम्) सब (भुवनम्)
अस्तित्व [जगत्] को (जजान्) उत्पन्न किया और (यत्) जो (अर्धम्)
इस [ब्रह्म] का (अर्धम्) [दूसरा कारण रूप] आधा है, (तत्) वह (क्व)
कहाँ (बभूव) रहा ॥ ७ ॥

भावार्थ—वह परब्रह्म अपने अद्वैत नियम से सब जगत् में व्यापकर
सब से पहिले और पीछे निरन्तर वर्तमान है । उसने अपने थोड़े से सामर्थ्य से
वह बहुत बड़ा ब्रह्माण्ड रचा है और जिस कारण से वह रचता चला जाता है
उसका परिमाण मनुष्य नहीं कर सकता ॥ ७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से आगे है—अ० ११ । ४ । २२ ॥

(सर्वम्) जगत् (आप्तितम्) समन्तात् स्थापितम् (एजत्) चेष्टायमानम्
(प्राणत्) श्वसत् (प्रतिष्ठितम्) प्रत्यक्ष स्थितम् ॥

७—(एकचक्रम्) एक चक्रं यस्य तत् (वर्तते) (एकनेमि) नियमिः । ७० । ४ । ४३ । शीघ्रं प्रापणे-मि । एको नेमिर्नयनं चालनं यस्य तत् (सहस्राक्षरम्) अशोः सरः । ७० । ३ । ७० । अश्व व्याप्तौ-सरप्रत्ययः । बहुविधव्यापकम् (प्र) प्रकर्षेण (पुरः) पुरस्तात् । अग्रे (नि) (निश्चयेन) (पश्चा) पश्चात् (अर्धेन) अल्पअण्डेन (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) अस्तित्वम् (जजान्) उत्पादयामास (यत्) (अस्य) ब्रह्मणः (अर्धम्) (क्व) कुत्र (तत्) (बभूव) बभूवते ॥

पञ्चवाही बहुत्यग्रमेषां प्रष्टव्यो युक्ता अनुसंवहन्ति । अया-
तमस्य ददृशे न यातं परं नेदीयोऽवरं दवीयः ॥ ८ ॥

पञ्च-वाही । वहति । अग्रम् । एषाम् । प्रष्टव्यः । युक्ताः ।
अनु-संवहन्ति ॥ अयातम् । अस्य । ददृशे । न । यातम् । परम् ।
नेदीयः । अवरम् । दवीयः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(पञ्चवाही) पांच [पृथिवी आदि तत्त्व] को ले चलने
वाला [परमेश्वर] (एषाम्) इन [सब लोकों] के (अग्रम्) आगे आगे
(वहति) चलता है, (प्रष्टव्यः) प्रश्न करने योग्य पदार्थ (युक्ताः) संयुक्त
होकर (अनुसंवहन्ति) [उसके] पीछे चले चलते हैं । (अस्य) इस परम-
ेश्वर] का (अयातम्) न जाना [निकट रहना, विद्वानों करके] (ददृशे)
देखा गया है और (यातम्) जाना [दूर होना] (न) नहीं, (अवरम्) सर्वो-
त्तम (परम्) परब्रह्म [विद्वानों से] (नेदीयः) अधिक निकट और
[अविद्वानों से] (दवीयः) अधिक दूर है ॥ ८ ॥

भावार्थ—परमात्मा पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश पांच तत्त्वों
को रचकर नियम में चलाता है । विद्वान् लोग उसको अपने भीतर जानकर
प्रबल, और मूर्ख उसे दूर समझकर निर्बल रहते हैं ॥ ८ ॥

तिर्यग्बिलश्चस्रजुर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।
तदासत् ऋषयः सुप्तं साकं ये अस्य गोपा मंहतो बभूवुः ॥ ९ ॥
तिर्यक्-बिलः । चस्रजः । जुर्ध्व-बुध्नः । तस्मिन् । यशः । नि-

८—(पञ्चवाही) वह प्रापणे-णिनि । पञ्चानां पृथिव्यादिपदार्थानां
वाहको नायकः परमेश्वरः (वहति) गच्छति (अग्रम्) अग्रः (एषाम्) लोक-
नाम् (प्रष्टव्यः) वसेस्ति । उ० ४ । १८० । प्रच्छ्म क्षीप्सायाम्—ति । प्रष्टव्याः
पदार्थाः (युक्ताः) संयुक्ताः सन्तः (अनुसंवहन्ति) ईश्वरमनुसृत्य मिलित्वा
गच्छन्ति (अयातम्) अगमनम् (अस्य) ईश्वरस्य (ददृशे) दृष्टं बभूव (न)
निषेधे (यातम्) गमनम् (परम्) परब्रह्म (नेदीयः) अन्तिकतरम् (अवरम्)
नास्ति वरं यस्मात् तत् । अनुत्तमम् । सर्वश्रेष्ठम् (दवीयः) दूरतरम् ॥

हितम् । विश्व-रूपम् ॥ तत् । आसृते । ऋषयः । सुप्त । सु-
कम् । ये । अस्य । गोपाः । महतः । बभूवुः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(तिर्यग्बिलः) तिरछे बिल [छिद्र] वाला, (ऊर्ध्वबुध्नः)
ऊपर को बन्धन वाला (चमसः) पात्र [अर्थात् मस्तक] है, (तस्मिन्) उस
[पात्र] में (विश्वरूपम्) सम्पूर्ण (यशः) यश [व्याप्ति वाला ज्ञान सामर्थ्य]
(निहितम्) स्थापित है । (तत्) उस [पात्र] में (सप्त) सात (ऋषयः)
ऋषि [ज्ञान कारक वा मार्गदर्शक इन्द्रियां] (साकम्) मिलकर (आसते)
बैठते हैं, (ये) जो (अस्य) इस (महतः) बड़े [शरीर] के (गोपाः)
रक्षक (बभूवुः) हुये हैं ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने मस्तक की विचित्र रचना की है, उसमें अद्-
भुत रचना वाले कान आदि गोलक तिरछे और केश ऊपर को हैं, उस में दो
कान, दो नेत्र, दो नथने और एक मुँह, इन सातों के द्वारा प्राणी ज्ञान प्राप्त
करके शरीर की रक्षा करता है ॥ ८ ॥

या पुरस्ताद् युज्यते या च पश्चाद् या विश्वतो युज्यते या
च सर्वतो । यया यज्ञः प्राङ् त्वायते तां त्वा पृच्छामि कतमा
सर्चाम् ॥ १० ॥ (२६)

या । पुरस्तात् । युज्यते । या । च । पश्चात् । या । विश्वतो ।
युज्यते । या । च । सर्वतो । यया । यज्ञः । प्राङ् । त्वायते ।
ताम् । त्वा । पृच्छामि । कतमा । सा । कृत्वा ॥ १० ॥ (२६)

६—(तिर्यग्बिलः) वक्रगतिच्छिद्रयुक्तः (चमसः) पात्रम् । मस्तकम्
(ऊर्ध्वबुध्नः) बन्धेर्ब्रधिवुधी च । उ० ३ । ५ । उपरिबन्धनः (तस्मिन्) चमसे
(यशः) अशेर्देवने युद् च । उ० ४ । १६१ । व्याप्तौ—असुन् युडागमः । व्याप्ति-
मद् ज्ञानसामर्थ्यम् (निहितम्) स्थापितम् (विश्वरूपम्) समस्तम् (तत्)
तत्र (आसते) उपविशन्ति (ऋषयः) अ० ४ । ११ । ६ । ऋष गतौ दर्शने च-
इन् । ज्ञानकर्ताणि मार्गदर्शकानि वा शीर्षण्यानि सप्तच्छिद्राणि (सप्त) (साकम्)
परस्परम् (ये) (अस्य) दृश्यमानस्य (गोपाः) गुपू रक्षणे—अच् । रक्षकाः
(महतः) विशालस्य शरीरस्य (बभूवुः) ॥

भाषार्थ—(या) जो [वाणी] (पुरस्तात्) पहिले से (च) और (या) जो (पश्चात्) पीछे से (युज्यते) संयुक्त है, (या) जो (विश्वतः) सब ओर से (च) और (या) जो (सर्वतः) सब काल से (युज्यते) संयुक्त है। (यया) जिस [वाणी] करके (यज्ञः) यज्ञ [पूजनीय व्यवहार] (प्राङ्) आगे (तायते) फैलता है, (ताम्) उस [वाणी] को (त्वा) तुमसे (पृच्छामि) पूछता हूँ—“(ऋचाम्) वाणियों में से (सा) वह (कतमा) कौन सी [वाणी] है ” ॥ १० ॥

भावार्थ—जो परमेश्वर सृष्टि के पहिले, पीछे और वर्तमान में है, और जो सब जगत् का कर्ता है, वह ओ३म् वा ब्रह्म है जिसका वर्णन अगले मन्त्रों में है। गोपथ ब्राह्मण पूर्वभाग, प्रथम प्रपाठक, खण्ड २२ में इस मन्त्र की प्रतीक देकर ओङ्कार का विशेष वर्णन है ॥ १० ॥

यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्रान्निमिषच्च यद् भुवत् । तद् दाधार पृथिवीं विश्वरूपं तत् सुभूय भवत्येकमेव ११ यत् । एजति । पतति । यत् । च । तिष्ठति । प्राणत् । अप्रान्णत् । नि-मिषत् । च । यत् । भुवत् ॥ तत् । दाधार । पृथिवीम् । विश्व-रूपम् । तत् । सु-भूय । भवति । एकम् । एव ११

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ [जगत्] (एजति) चेष्टा करता है, (पतति) उड़ता है, (च) और (यत्) जो कुछ (तिष्ठति) ठहरता है, (प्राणत्) श्वास लेता हुआ, (अप्रान्णत्) न श्वास लेता हुआ (च) और (यत्) जो कुछ

१०—(या) ऋक् । वाणी (पुरस्तात्) अग्रे (युज्यते) संयुक्ता भवति (च) (पश्चात्) (विश्वतः) सर्वदेशात् (सर्वतः) सर्वकालात् (यया) ऋचा । वाचा (यज्ञः) पूजनीयव्यवहारः (प्राङ्) अग्रगामी (तायते) विस्तीर्यते (ताम्) (त्वा) विद्वांसम् (पृच्छामि) अहं जिज्ञासे (कतमा) बह्वीनां मध्ये का (सा) (ऋचाम्) ऋग्वाङ् नाम—निघ० १ । ११ । वाचां मध्ये ॥

११—(यत्) यत्पदार्थमात्रम् (एजति) चेष्टते (पतति) उड़डीयते (यत्) (च) (तिष्ठति) (प्राणत्) प्रश्नसत् (अप्रान्णत्) अप्रश्नसत् (निमिषत्) चक्षुर्निमीलनं कुर्वत् (च) (यत्) (भुवत्) शृङ्ग भस्मेऽदिः । उ० १ । १३० । भू

(निमिषत्) आंख मूँदे हुये (भुवत्) विद्यमान है । (विश्वरूपम्) सबको रूप देने वाले (तत्) विस्तृत [ब्रह्म] ने [उस सबको और] (पृथिवीम्) पृथिवी को (दाधार) धारण किया था, (तत्) वह [ब्रह्म] (संभूय) शक्तिमान् होकर (एकम् एव) एकही (भवति) रहता है ॥ ११ ॥

भाषार्थ—एक अद्वितीय ब्रह्म विविध प्रकार जगत् को रचकर सबका धारण पोषण करता है ॥ ११ ॥

अनन्तं विततं पुरुत्रानन्तमन्तवच्चा समन्ते । ते नाकपालश्चरति विचिन्वन् विद्वान् भुतमुत भव्यमस्य ॥ १२ ॥

अनन्तम् । वि-ततम् । पुरु-त्रा । अनन्तम् । अन्त-वत् । च । समन्ते इति सम्-अन्ते ॥ ते इति । नाक-पालः । चरति । वि-चिन्वन् । विद्वान् । भुतम् । उत । भव्यम् । अस्य ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(अनन्तम्) अन्त रहित (पुरुत्रा) बहुत प्रकार (विततम्) फैला हुआ [ब्रह्म अर्थात्] (नाकपालः) मोक्ष सुख का स्वामी [परमात्मा] (समन्ते) परस्पर सीमा युक्त (ते) उन [दोनों अर्थात्] (अनन्तम्) अन्तरहित [कारण] (च) और (अन्तवत्) अन्त वाले [कार्य जगत्] को (विचिन्वन्) अलग अलग करता हुआ और (अस्य) इस [ब्रह्माण्ड] का (भूतम्) भूतकाल (उत) और (भव्यम्) भविष्यत् काल को (विद्वान्) जानता हुआ (चरति) बिचरता है ॥ १२ ॥

सत्तायाम्-अदि, कित् । वर्तमानम् (तत्) त्यजितनि० । उ० १ ॥ १३२ । तद् विस्तारे-अदि, डित् । विस्तृतं ब्रह्म (दाधार) पुपोष (पृथिवीम्) (विश्वरूपम्) सर्वेषां रूपकरम् (तत्) (संभूय) शक्तिमद् भूत्वा (भवति) वर्तते (एकम्) अद्वितीयम् (एव) ॥

१२—(अनन्तम्) अन्तरहितम् (विततम्) विस्तृतं ब्रह्म (पुरुत्रा) बहुविधम् (अनन्तम्) अन्तरहितं कारणम् (अन्तवत्) सान्तं कार्यम् (च) (समन्ते) परस्परसीमायुक्ते (ते) द्वे (नाकपालः) मोक्षसुखस्य स्वामी (चरति) गच्छति (विचिन्वन्) पृथक् पृथक् कुर्वन् (विद्वान्) जानन् (भूतम्) गतकालम् (उत) अपि (भव्यम्) अनागतकालम् (अस्य) जगत् ॥

भावार्थ—अनन्त मोक्षस्वरूप परमात्मा कारण कार्य रूप जगत् तथा भूत भविष्यत् और वर्तमान कालको जानता हुआ सदा वर्तमान है ॥ १२ ॥
 प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरदृश्यमानो बहुधा वि जायते ।
 अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कतमः स केतुः ॥ १३ ॥
 प्रजा-पतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अदृश्यमानः । बहु-धा ।
 वि । जायते ॥ अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । जजान । यत् ।
 अस्य । अर्धम् । कतमः । सः । केतुः ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(प्रजापतिः) प्रजा [सब जगत्] का पालने वाला (गर्भे) गर्भ [गर्भ रूप आत्मा] के (अन्तः) भीतर (चरति) विचरता है और (अदृश्यमानः) न दीखता हुआ वह (बहुधा) बहुत प्रकार (वि जायते) विशेष कर के प्रकट होता है । उसने (अर्धेन) आधे खण्ड से (विश्वम्) सब (भुवनम्) अस्तित्व [जगत्] को (जजान) उत्पन्न किया, और (यत्) जो (अस्य) इस [ब्रह्म] का (अर्धम्) [दूसरा कारणरूप] आधा है, (सः) वह (कतमः) कौन सा (केतुः) चिह्न है ॥ १२ ॥

भावार्थ—परमात्मा अज्ञानियों को नहीं दीखता, उसको विवेकी जन सूक्ष्मदृष्टि से सब के भीतर व्यापक पाते हैं । उसी ईश्वर की सामर्थ्य से यह जगत् उत्पन्न हुआ है और उसी की शक्ति में अनन्त कारणरूप पदार्थ वर्तमान हैं ॥ १३ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्द्ध यजुर्वेद में है—अ० ३१ । म० १६ । और तीसरा पाद ऊपर मन्त्र ७ में आ चुका है ॥

ऊर्ध्वं भरन्तमुदुकं कुम्भेनैवोदहार्यम् । पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥ १४ ॥

१३—(प्रजापतिः) जगत्पालकः परमेश्वरः (चरति) विचरति (गर्भे) गर्भरूपे जीवात्मनि (अन्तः) मध्ये (अदृश्यमानः) अनीक्ष्यमाणः (बहुधा) अनेकविधम् (वि) विशेषेण (जायते) प्रादुर्भवति (कतमः) वहुना मध्ये कः (सः) (केतुः) ज्ञापकः । बोधः । अन्यद् गतम्—म० ७ ॥

ऊर्ध्वम् । भरन्तम् । उदकम् । कुम्भेन-इव । उद-हार्यम् ॥
पश्यन्ति । सर्वे । चक्षुषा । न । सर्वे । मनसा । विदुः ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(कुम्भेन) घड़े से (उदकम्) जल को (ऊर्ध्वम्) ऊपर (भरन्तम्) भरते हुये (उदहार्यम्) जल लाने वाले को (इव) जैसे, [उस परमेश्वर को] (सर्वे) सब लोग (चक्षुषा) आंख से (पश्यन्ति) देखते हैं, (सर्वे) (मनसा) मन से (न) नहीं (विदुः) जानते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थ—प्रायः मनुष्य परमेश्वर को उसकी स्थूल रचनाओं से देखते हैं जैसे कूप में से घड़े द्वारा जल खींचने वाले को । परन्तु विवेकी पुरुष उस उन्नति कर्ता ईश्वर को उसकी सूक्ष्म रचनाओं से अनुभव करते हैं ॥ १४ ॥

दूरे पूर्णेन वसति दूर ऊनेन हीयते । महद् यक्षं भुवनस्य
मध्ये तस्मै बलिं राष्ट्र भृतो भरन्ति ॥ १५ ॥

दूरे । पूर्णेन । वसति । दूरे । ऊनेन । हीयते ॥ महत् । यक्षम् ।
भुवनस्य । मध्ये । तस्मै । बलिम् । राष्ट्र-भृतः । भरन्ति ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(महत्) बड़ा (यक्षम्) पूजनीय [ब्रह्म] (भुवनस्य मध्ये) संसार के बीच (दूरे) दूर में [वर्तमान होकर] (पूर्णेन) पूर्ण [पूरे विद्वान्] के साथ (वसति) वसता है, और (ऊनेन) हीन [अधूरे पुरुष] के साथ (दूरे) दूर देश में (हीयते) त्यागा जाता है, (तस्मै) उस [ब्रह्म] को

१४—(ऊर्ध्वम्) (भरन्तम्) हरन्तम् । प्रापयन्तम् (उदकम्) जलम् (कुम्भेन) घटेन (इव) यथा (उदहार्यम्) हज् प्रापणे-रयत् । कृत्यल्युटो बहुलम् । पा० ३ । ३ । ११३ । इति कर्तरि प्रत्ययः । जलहारम् । कहारम् (पश्यन्ति) सर्वे (चक्षुषा) नेत्रेण (न) निषेधे (सर्वे) (मनसा) मननेन (विदुः) जानन्ति ॥

१५—(दूरे) दूरे वर्तमानः सन् अतिसूक्ष्मत्वात् (पूर्णेन) महाविदुषा सह (वसति) वर्तते (दूरे) (ऊनेन) विद्याहीनेन सह (हीयते) त्यज्यते (महत्) बृहत् (यक्षम्) पूजनीयं ब्रह्म (भुवनस्य) जगतः (मध्ये) (तस्मै)

(राष्ट्रभृतः) राज्य धारण करने वाले लोग (बलिम्) सन्मान (भरन्ति) धारण करते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थ—परमात्मा को विद्वान् लोग सब स्थान में पाकर बली होकर आनन्द भोगते हैं, और मूर्ख जन उसे न जान कर सदा दुःखी रहते हैं। उसी महाराजाओं के महाराजा की सब उपासना करें ॥ १५ ॥

यत् सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति । तदेव मन्येऽहं ज्येष्ठं तदु नात्येति किं चन ॥ १६ ॥

यतः । सूर्यः । उत्-एति । अस्तम् । यत्र । च । गच्छति ॥

तत् । एव । मन्ये । अहम् । ज्येष्ठम् । तत् । ऊं इति । न ।

अति । एति । किम् । चन ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(यतः) जिस से (सूर्यः) सूर्य (उदेति) उदय होता है, (च) और (यत्र) जिस में (अस्तम्) अस्त को (गच्छति) प्राप्त होता है । (तत् एव) उसे ही (ज्येष्ठम्) ज्येष्ठ [सब से बड़ा] (अहम्) मैं (मन्ये) मानता हूँ, (तत् उ) उस से (किं चन) कोई भी (न अति एति) बढ़कर नहीं है ॥ १६ ॥

भावार्थ जिस परमात्मा से सृष्टि समय में सूर्य आदि उत्पन्न होते और प्रलय काल में वे सब जिसमें लय हो जाते हैं, उस महान् की उपासना सब लोग करें ॥ १६ ॥

ये अर्वाङ् मध्यं उत्त वा पुराणं वेदं विद्वांसमुभितो वदन्ति । आदित्यमेव ते परि वदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च हंसम् ॥ १७ ॥

ग्रहणे (बलिम्) सत्कारम् (राष्ट्रभृतः) राज्यधारकाः । महाराजाः (भरन्ति) कुर्वन्ति ॥

१६—(यतः) यस्मात् परमेश्वरात् (सूर्यः) (उदेति) उद्गच्छति (अस्तम्) अदर्शनम् (यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (च) (गच्छति) प्राप्नोति (तत्) ब्रह्म (एव) (मन्ये) जानामि (अहम्) (ज्येष्ठम्) महत्तमम् (तत्) ब्रह्म (उ) पादपूरणे (न) निषेधे (अत्येति) अतिक्रामति (किम् चन) किमपि ॥

ये । अर्वाङ् । मध्ये । उत । वा । पुराणम् । वेदम् । विद्वांसम् । अभितः । वदन्ति ॥ आदित्यम् । एव । ते । परि । वदन्ति । सर्वे । अग्निम् । द्वितीयम् । त्रिवृतम् । च । हंसम् १७

भाषार्थ—(ये) जो [विद्वान्] (अर्वाङ्) अवर [इस काल वा लोक] में, (मध्ये) मध्य में (उत वा) अथवा (पुराणम्) पुराने काल में [वर्तमान] (वेदम्) वेद के (विद्वांसम्) जानने वाले [परमात्मा] को (अभितः) सब ओर से (वदन्ति) बखानते हैं । (ते सर्वे) वे सब [विद्वान्, उस] (आदित्यम्) खण्डन रहित [परमात्मा] को (एव) ही (अग्निम्) अग्नि [प्रकाश स्वरूप] (च) और (द्वितीयम्) दूसरा [दूसरे नाम वाला] (त्रिवृतम्) तीनों [कर्म, उपासना और ज्ञान] को स्वीकार करने वाला (हंसम्) हंस [सर्व व्यापक वा सर्वज्ञानी] (परि) निरन्तर (वदन्ति) बताते हैं ॥ १७ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा तीनों काल तीनों लोक में वर्तमान और सत्यज्ञानी है, उसको विवेकी जन वेदविहित कर्म, उपासना और ज्ञान से प्राप्त हो कर मुक्तिसुख भोगते हैं ॥ १७ ॥

सुहस्ताह्वयं वियंतावस्य पक्षौ हरैर्हंसस्य पतंतः स्वर्गम् ।
देवान्तस्वनिरस्युपदद्यां संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा १८

१७—(ये) विद्वासः (अर्वाङ्) अवर देशे काले वा (मध्ये) (उत वा) अथवा (पुराणम्) अ० १० । ७ । २६ । पुरातनकाले (वेदम्) अ० ७ । २८ ॥ परमेश्वरज्ञानम् (विद्वांसम्) विदेः शतुर्वसुः । पा० ७ । १ । ३ । वेत्तेः शतुर्वसुरादेशो वा । विदन्तं जानन्तं परमेश्वरम् (अभितः) सर्वतः (वदन्ति) कथयन्ति (आदित्यम्) अ० १ । ६ । १ । दो अवखण्डने-किन् । दितिः खण्डः । अदितिः अखण्डः । दित्यदित्यादित्य० । पा० ४ । १ । ८ । अदिति-एवप्रत्ययो भवार्थे । खण्डरहितं परमेश्वरम् (एव) (ते) (विद्वासः) (परि) सर्वतः (वदन्ति) (सर्वे) (अग्निम्) प्रकाशस्वरूपम् (द्वितीयम्) द्वितीयनाम्ना प्रसिद्धम् (त्रिवृतम्) त्रि + वृत् वरणे-किप् तुक् च । त्रीणि कर्मोपासना-ज्ञानानि वृणोति स्वो करोतीति तम् (च) (हंसम्) अ० ६ । १२ । १ । हन्तं हिंसागत्योः-स । हन्ति गच्छतीति हंसः । सर्वव्यापकं परमात्मानम् ॥

बृहत्-अह्नयम् । वि-यतौ । अस्य । पक्षौ । हरेः । हंसस्य ।
पततः । स्वः-गम् ॥ सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उप-दद्य ।
सु-पश्यन् । याति । भुवनानि । विश्वा ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(स्वर्गम्) मोक्षसुख को (पततः) प्राप्त हुये (अस्य) इस
[सर्वत्र वर्तमान] (हरेः) हरि [दुःख हरनेवाले] (हंसस्य) हंस [सर्वव्या-
पक परमेश्वर] के (पक्षौ) दोनों पक्ष [ग्रहण करने योग्य कार्य कारण रूप व्य-
हार] (सहस्राक्ष्यम्) सहस्रों दिनों वाले [अनन्त देश काल] में (वियतौ)
फैले हुये हैं । (सः) वह [परमेश्वर] (सर्वान्) सब (देवान्) दिव्यगुणों को
[अपने] (उरसि) हृदय में (उपदद्य) लेकर (विश्वा) सब (भुवनानि)
लोकों को (संपश्यन्) निरन्तर देखता हुआ (याति) चलना रहता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—जैसे परमेश्वर अन्तर्यामी रूप से अनन्तकार्य कारण रूप
जगत् की निरन्तर सुधि रखता है, वैसे ही मनुष्य परमेश्वर का विचार करता
हुआ सब कामों में सदा सावधान रहे ॥ १८ ॥

सुत्येनोर्ध्वस्तपति ब्रह्मणावाङ् वि पश्यति । प्राणेन तिर्यङ्
माणति यस्मिन् ज्येष्ठमधि श्रितम् ॥ १९ ॥

सुत्येन । ऊर्ध्वः । तपति । ब्रह्मणा । अवाङ् । वि । पश्यति ॥
प्राणेन । तिर्यङ् । अ । अनुति । यस्मिन् । ज्येष्ठम् । अधि ।
श्रितम् ॥ १९ ॥

१८—(सहस्राक्ष्यम्) मये च । पा० ४ । ४ । १३८ । बाहुलकाद् यप्रत्ययः ।
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २ । ३ । ५ । इति द्वितीया । सहस्रदिनयुक्तम् ।
अनन्त देश कालं वा (वियतौ) यम-क्त । विस्तृतौ (अस्य) (पक्षौ) पक्षपरिग्रहे-
अच् । परिग्रहौ कार्यकारणरूपौ—यथा दयानन्दभाष्ये, यजु० १८ । ५२ (हरेः)
दुःखहरस्य (हंसस्य) म० १७ (पततः) गच्छतः । प्राप्नुवतः (स्वर्गम्) मो-
क्षसुखम् (सः) (देवान्) दिव्यगुणान् (सर्वान्) (उरसि) हृदये (उपदद्य)
उप + दद्य दाने-ल्यप् । आदाय (संपश्यन्) निरीक्ष्यमाणः (याति) गच्छति
(भुवनानि) लोकान् (विश्वा) सर्वाणि ॥

भाषार्थ—वह [पुरुष] (सत्येन) सत्य [मनकी सचाई] से (ऊर्ध्वः) ऊँचा होकर (तपति) प्रतापी होता है, (ब्रह्मणा) वेद ज्ञान से (अर्वाङ्) अवर [इस ओर] होकर (वि) विविध प्रकार (पश्यति) देखता है । (प्राणेन) प्राण [आत्मबल] के साथ (तिर्यङ्) आड़ा तिरछा होकर (प्र) अर्च्य रीति से (अनति) जीता है, (यस्मिन्) जिस [पुरुष] के भीतर (ज्येष्ठम्) ज्येष्ठ [सब से बड़ा ब्रह्म] (अधि श्रितम्) निरन्तर ठहरा हुआ है ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य अपने में परमात्मा को देखता है, वह सत्यव्रत धारण करके ज्ञान द्वारा आत्मबल प्राप्त करके उपकारी होकर जीवन सुफल करता है ॥ १६ ॥

यो वै ते विद्यादरणी याभ्यां निर्मथ्यते वसु' । स विद्वान् ज्येष्ठं मन्येत स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ २० ॥ (२७)

यः । वै । ते इति । विद्यात् । अरणी इति । याभ्याम् । निर्मथ्यते । वसु' ॥ सः । विद्वान् । ज्येष्ठम् । मन्येत । सः । विद्यात् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ २० ॥ (२७)

भाषार्थ—(यः) जो [पुरुष] (वै) निश्चय करके (ते) उन दोनों (अरण) अरणियों [रगड़ कर अग्नि निकालने की दो लकड़ियों] को (विद्यात्) जान लेवे, (याभ्याम्) जिन दोनों से (वसु) अग्नि (निर्मथ्यते) मथकर

१६—(सत्येन) सद्भ्यो हितम् । सत्-यत् । यथार्थ कथनं यच्च सर्वलोक सुखप्रदम् । तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययम् ॥ १ ॥ यथार्थकर्मणा (ऊर्ध्वः) उपरिस्थः (तपति) ईष्टे । प्रतापी भवति (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (अर्वाङ्) अवरदेशे भवन् (वि) विविधम् (पश्यति) (प्राणेन) आत्मबलेन (तिर्यङ्) इतिस्ततो देशे भवन् (प्र) प्रकर्षेण (अनति) अनिति । जीवति (यस्मिन्) पुरुषे (ज्येष्ठम्) महत्तमम् ब्रह्म (अधि श्रितम्) प्रतिष्ठितम् ॥

२०—(यः) विद्वान् (वै) निश्चयेन (ते) उभे (विद्यात्) जानीयात् (अरणी) अर्त्तिसृष्टौ । उ० २ । १०२ । ऋ गतौ—अनि । अरणी प्रत्यृत एते अग्निः समरणाज्जायत इति वा—निरु० ५ । १० । अग्न्युत्पत्तये मथनी द्वे वारणी (याभ्याम्) अरणिभ्याम् (निर्मथ्यते) मथनेन निःसार्यते (वसु) विभक्तौ

निकाला जाता है। (सः) वह (विद्वान्) विद्वान् (ज्येष्ठम्) ज्येष्ठ [सब से बड़े ब्रह्म] को (मन्येत) समझ लेगा, और (सः) वह (महत्) बड़े (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञान] को (विद्यात्) जानेगा ॥ २० ॥

भावार्थ—जैसे दो लकड़ियों को रगड़ कर आग निकालते हैं, वैसे ही विद्वान् कार्य कारण की सूक्ष्मता को समझ कर परब्रह्म का ज्ञान प्राप्त करते हैं २०

अपादग्रे समभवत् सो अग्रे स्व १ राभरत् । चतुष्पाद् भुत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् ॥ २१ ॥

अपात् । अग्रे । सम् । अभवत् । सः । अग्रे । स्वः । आ । अभरत् ॥ चतुः-पात् । भुत्वा । भोग्यः । सर्वम् । आ । अदत्त । भोजनम् ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(अपात्) विभाग रहित [परमात्मा] (अग्रे) पहिले (सम् अभवत्) समर्थ हुआ, (सः) उस ने (अग्रे) पहिले (स्वः) मोक्ष सुख (आ) सब ओर से (अभरत्) धारण किया। (चतुष्पात्) चारों दिशाओं में स्थिति वा गति वाले [उस परमेश्वर] ने (भोग्यः) [सुखों से] भोगने [अनुभव करने] योग्य (भूत्वा) होकर (सर्वम्) सब (भोजनम्) सुख वा ऐश्वर्य को (आ अदत्त) ग्रहण किया ॥ २१ ॥

भावार्थ—परमात्मा सृष्टि के आदि से सब संसार में व्याप कर सब सुखों का भण्डार है ॥ २१ ॥

बुक् । वसुः । अग्निः (सः) (विद्वान्) प्राज्ञः (ज्येष्ठम्) महत्तमं ब्रह्म [मन्येत] जानीयात् (सः) (विद्यात्) [ब्राह्मणम्] ब्रह्मणः परमेश्वराज् जातं विज्ञानम् (महत्) पूजनीयम् ॥

२१—(अपात्) अ० ६। १०। २३। पादेन विभागेन रहितः परमेश्वरतः (अग्रे) सृष्ट्यादौ (सम् अभवत्) समर्थोऽभवत् (सः) (अग्रे) (स्वः) मोक्षसुखम् (आ) समन्तात् (अभरत्) धृतवान् (चतुष्पात्) अ० ४। ११। ५। पदस्थैर्ये गतौ च—घञ्, अन्तलोपः। चतसृषु दिक्षु पादः स्थितिर्गतिर्वा यस्य सः परमेश्वरः (भूत्वा) (भोग्यः) भुजपालनाभ्यवहारयोः—एयत्। सुखैरनुभवीयः (सर्वम्) (आ अदत्त) गृहीतवान् (भोजनम्) भुज—ल्युट्। सुखम्। ऐश्वर्यम्। धनम्—निघ० २। १० ॥

भोग्यो भवदयो अन्नमदद् बहु । यो देवमुत्तरावन्तमुपासति
सनातनम् ॥ २२ ॥

भोग्यः । भवत् । अथो इति । अन्नम् । अद् । बहु ॥ यः ।
देवम् । उत्तर-वन्तम् । उप-आसति । सनातनम् ॥ २२ ॥

भाषार्थ—वह (भोग्यः) [सुखों से] अनुभव योग्य (भवत्) होगा
(अथो) और भी (बहु) बहुत (अन्नम्) अन्न [जीवन साधन] (अद्)
भोगेगा । (यः) जो [मनुष्य] (उत्तरवन्तम्) अति उत्तम गुण वाले (सना-
तनम्) सनातन [नित्य स्थायी] (देवम्) देव [स्तुति योग्य परमेश्वर] को
(उपासति) पूजेगा ॥ २२ ॥

भावार्थ—वह मनुष्य अनेक सुखों से युक्त होकर बहुत अन्नवान् होगा,
जो जगत्पिता परमेश्वर की उपासना करेगा ॥ २२ ॥

सनातनमेनमाहुस्ताव स्यात् पुनर्णवः । अहोरात्रे प्र जायेते
अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ २३ ॥

सनातनम् । एनम् । आहुः । उत । अद्य । स्यात् । पुनः-नवः ॥
अहोरात्रे इति । प्र । जायेते इति । अन्यः । अन्यस्य ।
रूपयोः ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(एनम्) इस [सर्वव्यापक] को (सनातनम्) सनातन
[नित्य स्थायी परमात्मा] (आहुः) वे [विद्वान्] कहते हैं, (उत) और वर

२२—(भोग्यः) सुखैरनुभवीयः (भवत्) लेट् । भूयात् (अथो) अपि
च (अन्नम्) जीवनसाधनम् (अद्) लेट् । अद्यात् (बहु) (यः) पुरुषः
(देवम्) स्तुत्यं परमात्मानम् (उत्तरवन्तम्) अ० ४ । २२ । ५ । अतिश्रेष्ठ-
गुणयुक्तम् (उपासति) आस उपवेशने—लेट् । पूजयेत् (सनातनम्) सायं चिरं
प्राह्मेप्रगे० । पा० ४ । ३ । २३ । इति सना—द्युल् तुद् च । सदाभवम् । नित्यं
परमेश्वरम् ॥

२३—(सनातनम्) म० २२ । सदावर्तमानम् (एनम्) सर्वव्यापकं
परमात्मानम् (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (उत) अपि (अद्य) वर्तमाने दिने ।

(अथ) आज [प्रतिदिन] (पुनर्णवः) नित्य नवा (स्यात्) होता जावे ।
(अहोरात्रे) दिन और राति दोनों (अन्यो अन्यस्य) एक दूसरे के (रूपयोः)
दो रूपां में से (प्र जायेते) उत्पन्न होते हैं ॥ २३ ॥

भावार्थ—नित्यस्थायी परमात्मा के गुण जिज्ञासुओं को नित्य नवीन
विदित होते जाते हैं, जैसे दिन राति से और राति दिन से नित्य नवीन उत्पन्न
होते हैं ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमुयुतं न्यर्बुदमसंख्येयं स्वमस्मिन् निविष्टम् । त-
दस्य घ्नन्त्यभिपश्यत एव तस्माद् देवो रोचत एष एतत् ॥२४॥
शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । नि-अर्बुदम् । अ-सुम्-ख्ये-यम् ।
स्वम् । अस्मिन् । नि-विष्टम् ॥ तत् । अस्य । घ्नन्ति । अभि-
पश्यतः । एव । तस्मात् । देवः । रोचते । एषः । एतत् ॥२४॥

भाषार्थ—(शतम्) सौ, (सहस्रम्) सहस्र, (अयुतम्) दस सहस्र,
(न्यर्बुदम्) दस करोड़, (असंख्येयम्) वे गिनती (स्वम्) धन (अस्मिन्)
इस [परमात्मा] में (निविष्टम्) रक्खा हुआ है । (अस्य) इस (अभि-
पश्यतः) सब ओर देखते हुये [परमात्मा] के (तत्) उस [धन] को (एव)
निश्चय करके वे [सब प्राणी] (घ्नन्ति) पाते हैं, (तस्मात्) उस [कारण]
से (एषः) यह (देवः) देव [स्तुतियोग्य परमात्मा] (एतत्) अब (रोचते)

प्रतिदिनम् (स्यात्) (पुनर्णवः) वारं वारं नवीनः (अहोरात्रे) रात्रिदिने
(प्र जायेते) उत्पद्यते (अन्योऽन्यस्य) कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समास-
वच्च बहुलम् । इति द्वित्वम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ।
वा० पा० ८ । १ । १२ । इति पूर्वपदात् सुपः सुः । परस्परस्य (रूपयोः)
स्वरूपयोः सकाशात् ॥

२४—(शतम्) (सहस्रम्) (अयुतम्) दशसहस्रम् (न्यर्बुदम्) दश-
कोटिसंख्याकम् (असंख्येयम्) अपरिमेयम् (स्वम्) धनम् (अस्मिन्) पर-
मात्मनि (निविष्टम्) स्थापितम् (तत्) धनम् (अस्य) ईश्वरस्य (घ्नन्ति)
हन हिंसागत्योः । गच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति (अभिपश्यतः) अवलोकमानस्य (एव)
अवश्यम् (तस्मात्) कारणात् (देवः) स्तुत्यः परमात्मा (रोचते) प्रियोभ-

रुचता है [प्रिय लगता है] ॥ २४ ॥

भावार्थ—परमात्मा के अनन्त कोश से अनन्त प्राणी अपने पुरुषार्थ के अनुसार धन आदि पाकर बलवान् होते हैं, इसी से वह जगदीश्वर सब को सदा प्रिय लगता है ॥ २४ ॥

बालादेकमणीयस्कमुतैकं नेव दृश्यते । ततः परिष्वजीयसी देवता सा मम प्रिया ॥ २५ ॥

बालात् । एकम् । अणीयः-कम् । उत । एकम् । न-इव । दृश्यते ॥ ततः । परि-स्वजीयसी । देवता । सा । मम । प्रिया ॥ २५ ॥

भावार्थ—(एकम्) एक वस्तु (बालात्) बाल [केश] से (अणीयस्कम्) अधिक सूक्ष्म है, (उत) और (एकम्) एक वस्तु (नेव) नहीं भी (दृश्यते) दीखती है । (ततः) उस [बड़ी सूक्ष्म वस्तु] से (परिष्वजीयसी) अधिक चिपटने वाला (सा) वह (देवता) देवता [परमेश्वर] (मम प्रिया) मेरा प्रिय है ॥ २५ ॥

भावार्थ—परमात्मा सूक्ष्म से भी सूक्ष्म हो कर प्राणियों के भीतर रम कर उनको बल देता है, इसी से वह सब प्राणियों का प्रिय है ॥ २५ ॥

इयं कल्याण्य १ जरामर्त्यस्यामृता गुहे । यस्मै कृता श्ये स यश्चकार जुजार सः ॥ २६ ॥

इयम् । कल्याणी । अजरामर्त्यस्य । अमृता । गुहे ॥ यस्मै । कृता । श्ये । सः । यः । चकार । जुजार । सः ॥ २६ ॥

वति (एषः) दृश्यमानः (एतत्) इदानीम् ॥

२५—(बालात्) केशात् (एकम्) वस्तुमात्रम् (अणीयस्कम्) अणुतरम् (उत) अपि (एकम्) (नेव) इव अवधारणे । नैव (दृश्यते) अवलोक्यते (ततः) तस्मात् सूक्ष्मवस्तुसंकाशात् (परिष्वजीयसी) परि + ष्वज् आलिङ्गने—तृच्, ईयसुन्, डोप् । तुरिष्ठेमेयः सुः । पा० ६ । ४ । १५४ । तृचो लोपः । अधिकतरा परिष्वङ्क्री । आलिङ्गनशीला (देवता) देवः परमात्मा (सा) (मम) (प्रिया) हिता ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह (कल्याणी) कल्याणी [आनन्दकारिणी, प्रकृति जगत् को सामग्री] (अजरा) अजर, (अमृता) अमर होकर (मर्त्यस्य) मरण धर्मी [मनुष्य] के (गृहे) घर में है । (यस्मै) जिस के लिये [जिस ईश्वर की आज्ञा मानने के लिये] (कृता) वह सिद्ध की गई है, (सः) वह [परमेश्वर, उस प्रकृति में] (शये) सोता है, (यः) जिस ने [उस प्रकृति को] (चकार) सिद्ध किया था, (सः) वह [परमेश्वर] (जजार) स्तुति योग्य हुआ ॥ २६ ॥

भाषार्थ—प्रकृति जगत् का कारण प्रत्येक मनुष्य आदि प्राणी के शरीर में है । परमेश्वर ने प्रकृति को अनेक उपकारों के लिये कार्यरूप जगत् में परिणत किया है, वह परमात्मा सब का उपास्य देव है ॥ २६ ॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दृण्डेन वृञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः २७
त्वम् । स्त्री । त्वम् । पुमान् । असि । त्वम् । कुमारः । उत ।
वा । कुमारी ॥ त्वम् । जीर्णः । दृण्डेन । वृञ्चसि । त्वम् ।
जातः । भवसि । विश्वतः-मुखः ॥ २७ ॥

भाषार्थ—[हे जीवात्मा !] (त्वम्) तू (स्त्री) स्त्री, (त्वम्) तू (पुमान्) पुरुष, (त्वम्) तू (कुमारः) कुमार [लड़का], (उत वा) अथवा (कुमारी) कुमारी [लड़की] (असि) है । (त्वम्) तू (जीर्णः) स्तुति किया

२६—(इयम्) दृश्यमाना प्रकृतिः (कल्याणी) माङ्गलिका (अजरा) जराशून्या । अनिर्बला (मर्त्यस्य) मरणधर्मणो मनुष्यस्य (अमृता) मरणरहिता । पुरुषार्थशीला (गृहे) शरीर इत्यर्थः (यस्मै) परमेश्वराय । तदाज्ञापालनाय (कृता) निष्पादिता (शये) शेते । वर्तते-प्रकृतौ (सः) परमेश्वरः (यः) (चकार) कृतवान् प्रकृतिं कार्यरूपेण (जजार) जृ स्तुतौ—लिट् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः—निरु० १० । ८ । जजरे । स्तुत्यो बभूव (सः) ईश्वरः ॥

२७—(त्वम्) हे जीवात्मन् (स्त्री) (त्वम्) (पुमान्) पुरुषः (असि) (त्वम्) (कुमारः) बालकः (उत वा) अथवा (कुमारी) बालिका (त्वम्) (जीर्णः) जृ स्तुतौ—क । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः—निरु० १० । ८ । स्तुतः

गया [होकर] (दण्डेन) दण्ड [दमन सामर्थ्य] से (वञ्चसि) चलता है,
(त्वम्) तू (विश्वतो मुखः) सब ओर मुखवाला [बड़ा चतुर होकर]
(जातः) प्रसिद्ध (भवसि) होता है ॥ २७ ॥

भावार्थ—जैसे परमात्मा में कोई लिङ्ग विशेष नहीं है, वैसे ही जीवा-
त्मा में विशेष चिह्न नहीं है। वह शरीर के सम्बन्ध से स्त्री पुरुष लड़का लड़की
आदि होता है। और शत्रुओं का दमन करके सब ओर दृष्टि करता हुआ धर्मात्मा
होकर स्तुति और कीर्ति पाता है ॥ २७ ॥

उतैषां पितॄणां पुत्र एषामुतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः ।
एकौ ह देवो मनसि प्रविष्टः प्रथमो जातः स उ गर्भे अन्तः २८
उत । एषाम् । पिता । उत । वा । पुत्रः । एषाम् । उत ।
एषाम् । ज्येष्ठः । उत । वा । कनिष्ठः ॥ एकः । ह । देवः ।
मनसि । प्र-विष्टः । प्रथमः । जातः । सः । जं इति । गर्भे ।
अन्तः ॥ २८ ॥

भाषार्थ—यह [जीवात्मा] (एषाम्) इन [प्राणियों] का (उत)
अथवा (पिता) पिता, (उत वा) अथवा (एषाम्) इनका (पुत्रः) पुत्र है,
(उत) अथवा (एषाम्) इनका (ज्येष्ठः) ज्येष्ठ भ्राता [सब से बड़ा भाई]
(उत वा) अथवा (कनिष्ठः) कनिष्ठ भ्राता [सब से छोटा भाई है] । (एकः)
एक ही (देवः) देव [सर्वव्यापक परमात्मा] (मनसि) ज्ञान में (प्रविष्टः)

(दण्डेन) अमन्ताड्डः । उ० १ । ११४ । दमु उपशमे-ड, यद्वा, दण्ड दण्ड-
निपातने-अच् । दमनसामर्थ्येन । दण्डदानेन (वञ्चसि) वञ्चु गतौ प्रतरणे च ।
गच्छसि (त्वम्) (जातः) प्रसिद्धः (विश्वतोमुखः) विश्वेषु कर्मसु मुखं यस्य
सः । महाविचक्षणः ।

२८—(उत) अथवा (एषाम्) समीपवर्तिनाम् (पिता) जनकः (पुत्रः)
तनयः (एषाम्) (उत) (एषाम्) (ज्येष्ठः) बृद्ध-इष्टन् । अग्रजो भ्राता (उत
वा) (कनिष्ठः) युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । पा० ५ । ३ । ६४ । युवन् अल्प-
वा-इष्टनि कनादेशः । अनुजो भ्राता (एकः) अद्वितीयः (ह) एव (देवः)

प्रविष्ट होकर (प्रथमः) सब से पहिले (जातः) प्रसिद्ध हुआ, (सः उ) वही (गर्भ अन्तः) गर्भ के भीतर [प्राणियों के अन्तःकरण में] है ॥ २८ ॥

भावार्थ—नित्य जीवात्मा शरीर के सम्बन्ध से पिता पुत्रादि कहाता है । इस जीवात्मा से भी सूक्ष्म ज्ञानस्वरूप परमात्मा सब में व्यापक है ॥ २८ ॥

पुर्णात् पुर्णम् उच्यते पुर्णं पुर्णेन सिच्यते । उतो तद्व्य विद्याम् यतस्तत् परिषिच्यते ॥ २८ ॥

पुर्णात् । पुर्णम् । उत् । अच्यते । पुर्णम् । पुर्णेन । सिच्यते ॥
उतो इति । तत् । अद्य । विद्याम् । यतः । तत् । परि-
सिच्यते ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(पूर्णात्) पूर्ण [ब्रह्म] से (पूर्णम्) सम्पूर्ण [जगत्] (उत् अच्यते) उदय होता है । (पुर्णेन) पूर्ण [ब्रह्म] करके (पूर्णम्) संपूर्ण [जगत्] (सिच्यते) सींचा जाता है । (उतो) और भी (तत्) उस [कारण] को (अद्य) आज (विद्याम्) हम जानें, (यतः) जिस कारण से (तत्) वह [सम्पूर्ण जगत्] (परिषिच्यते) सब प्रकार सींचा जाता है ॥ २८ ॥

भावार्थ—यह सम्पूर्ण जगत् परमात्मा से उत्पन्न होकर वृद्धि को प्राप्त होता है । उसी परब्रह्म की उपासना सब लोग करें ॥ २८ ॥

एषा स्रुतनी सनमेव जातैषा पुराणी परिसर्वं बभूव । मही देव्युषसो विभाती सैकैर्नैकेन मिषुता विचष्टे ॥ ३० ॥ (२८)

सर्वव्यापकः परमात्मा (मनसि) ज्ञाने (प्रविष्टः) (प्रथमः) आदिमः (जातः) प्रसिद्धः (सः) (उ) एव (गर्भे) अन्तःकरणरूपे गर्भाशये (अन्तः) मध्ये ॥

२८—(पूर्णात्) सर्वश्रेष्ठगुणपूरितात् परमात्मनः (पूर्णम्) समग्रं जगत् (उदच्यते) उदेति (पूर्णम्) समग्रम् (पुर्णेन) परमात्मना (सिच्यते) आर्द्री-
क्रियते । वर्धयते (उतो) अपि च (तत्) कारणम् (अद्य) अस्मिन् दिने (विद्याम्) जानीम (यतः) यस्मात् कारणात् (तत्) पूर्णं जगत् (परिषिच्यते) सर्वतो वर्धयते ॥

एषा । सनत्नी । सनम् । एव । जाता । एषा । पुराणी । परि ।
सर्वम् । बभूव ॥ मही । देवी । उषसः । वि-भाती । सा ।
एकेन-एकेन । मिषता । वि । चष्टे ॥ ३० ॥ (२८)

भाषार्थ—(एषा) यह [शक्ति अर्थात् परमेश्वर] (सनम् एव)
सदा से ही (सनत्नी) भक्तों की नेत्री [आगे बढ़ाने वाली] (जाता) प्रसिद्ध
है, (एषा) इस (पुराणी) पुरानी ने (सर्वम्) सब [जगत्] को (परिबभूव)
घेर लिया है । (उषसः) प्रभात वेलाओं को (विभाती) प्रकाशित करने वाली
(सा) वह (मही) बड़ी (देवी) देवी [दिव्यशक्ति] (एकेनैकेन) एक
एक (मिषता) पलक मारने से [सब को] (वि चष्टे) देखती रहती है ॥ ३० ॥

भाषार्थ—महान् शक्ति परमात्मा सर्वव्यापक और सर्वप्रकाशक होकर
अपने भक्तों की बढ़ती करता और समस्त संसार की सुधि रखता है ॥ ३० ॥
अविर्वै नाम देवतर्तेनास्ते परीवृता । तस्या रूपेण मे वृक्षा
हरिता हरितस्रजः ॥ ३१ ॥

अविः । वै । नाम । देवता । ऋतेन । आस्ते । परि-वृता ॥
तस्याः । रूपेण । इमे । वृक्षाः । हरिताः । हरित-स्रजः ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—(अविः) रक्षक (वै) ही (नाम) नाम (देवता) देवता
[दिव्य शक्ति, परमात्मा] (ऋतेन) सत्यज्ञान से (परिवृता) घिरा हुआ

३०—(एषा) प्रसिद्धा (सनत्नी) वर्तमाने पृषद्बृहन्महज् ० । उ० २ ।
८४ । षण् संभत्तौ—अति + णीञ् प्रापणे ड, डीप् । सनतां भक्ताः नेत्री
(सनम्) सदा (एव) (जाता) प्रसिद्धा (एषा) (पुराणी) अ० १० । ७ ।
२६ । पुराण डीप् । पुरातनी (सर्वम्) जगत् (परि बभूव) व्याप (मही) महती
(देवी) दिव्यगुणा (उषसः) प्रभातवेलाः (विभाती) अन्तर्गतार्थः । विभाप-
यन्ती । प्रकाशयन्ती (सा) शक्तिः (एकेनैकेन) प्रत्येकेन (मिषता) वर्तमाने
पृषद्बृहन्महज् ० । उ० २ । ८४ । मिष स्पर्शायाम्—अति । निमिषेण । चक्षुः
द्वारेण (वि चष्टे) विशेषेण पश्यति ॥

३१—(अविः) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । अव रक्षणादिषु—इन् ।

(आस्ते) स्थित है । (तस्याः) उस [देवता] के (रूपेण) रूप [स्वभाव] से (इमे) यह (हरिताः) हरे (वृक्षाः) वृक्ष (हरितस्रजः) दाख [समान फलों] की माला धाले हैं ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—ज्ञानस्वरूप परमात्मा सर्वरक्षक प्रसिद्ध है उसी की दया से यह हरे हरे वृक्ष आदि प्राणियों को फल आदि से सुखदायक होते हैं ॥ ३१ ॥
अन्ति सन्तं न जहाति अन्ति सन्तं न पश्यति । देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ ३२ ॥

अन्ति । सन्तम् । न । जहाति । अन्ति । सन्तम् । न । पश्यति ॥
देवस्य । पश्य । काव्यम् । न । ममार । न । जीर्यति ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—[जो विद्वान्] (अन्ति) समीप में (सन्तम्) वर्तमान [देव परमात्मा] को (न) नहीं (जहाति) छोड़ता है और (अन्ति) समीप में (सन्तम्) वर्तमान (न) जैसे [उसको] (पश्यति) देखता है । (देवस्य) देव [दिव्यगुण वाले परमात्मा] की (काव्यम्) बुद्धिमत्ता (पश्य) देख—वह [विद्वान्] (न ममार) न तो मरा और (न जीर्यति) न जीर्ण [निर्वल] होता है ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—जो विद्वान् दृढ़ चित्तसे परमात्मा को प्रत्यक्ष जानता है, वह कभी दुःखी नहीं होता, उसका आत्मवल सदा बढ़ता रहता है—यह ईश्वर नियम है ॥ ३२ ॥

रक्षिका (वै) एव (नाम) संज्ञा (देवता) दिव्यगुणा शक्तिः परमेश्वरः (ऋतेन) सत्यज्ञानेन (आस्ते) तिष्ठति (परिवृता) आच्छादिता (तस्याः) देवतायाः (रूपेण) स्वभावेन (इमे) दृश्यमानाः (वृक्षाः) तरवः (हरिताः) हरितवर्णाः (हरितस्रजः) हरिता कपिलद्राक्षा—इति शब्दकल्पद्रुमः, हरित एक हरिता । द्राक्षावत् फलानां स्रजो मालाः सन्ति येषां ते ॥

३२—(अन्ति) अन्तिके । समीपे (सन्तम्) वर्तमानम् (न) निषेधे (जहाति) त्यजति यो विद्वान् (अन्ति) (सन्तम्) (न) इव (पश्यति) अवलोकते (देवस्य) परमेश्वरस्य (पश्य) (काव्यम्) कवि-ध्यञ् । कविकर्म । मेधावित्वम् (न) निषेधे (ममार) मृत्युं प्राप (न) निषेधे (जीर्यति) जृ षयोहानौ । जीर्णो निर्वलो भवति ॥

अपूर्वेष्वेषिता वाचस्ता वदन्ति यथायथम् । वदन्तीर्यत्र गच्छन्ति तदाहुर्ब्राह्मणं महत् ॥ ३३ ॥

अपूर्वेष्वेषिताः । वाचः । ताः । वदन्ति । यथा-यथम् ॥ वदन्तीः । यत्र । गच्छन्ति । तत् । आहुः । ब्राह्मणम् । महत् ॥

भाषार्थ—(अपूर्वेष्वेषिता) अपूर्व [कारण रहित परमात्मा करके] (इषिताः) भेजी हुई (ताः) वे (वाचः) वाचायें (यथायथम्) जैसे का तैसा (वदन्ति) बोलती हैं । (वदन्तीः) बोलती हुई वे [वाचायें] (यत्र) जहां (गच्छन्ति) पहुंचती हैं । (तत्) उसको (महत्) बड़ा (ब्राह्मणम्) ब्रह्मज्ञान (आहुः) वे [विद्वान्] बताते हैं ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—कारणशून्य परमात्मा ने वेद द्वारा सत्य धर्म का उपदेश किया है, और वे वेदवाणी परमात्मा का ही यथावत् ज्ञान जनाती हैं ॥ ३३ ॥

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चारा नाभाविच श्रिताः । अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ ३४ ॥

यत्र । देवाः । च । मनुष्याः । च । अराः । नाभौ-इव । श्रिताः ॥ अपाम् । त्वा । पुष्पम् । पृच्छामि । यत्र । तत् । मायया । हितम् ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—(यत्र) जिस [तन्मात्राओं के विकाश] में (देवाः) दिव्य लोक वा पदार्थ (च) और (मनुष्याः) मनुष्य (च) भी (श्रिताः) आश्रित हैं, (इव) जैसे (नाभौ) [पहिये की] नाभि में (अराः) अरे [लगे होते हैं] ।

३३—(अपूर्वेष्वेषिता) कारणशून्येन परमात्मना (इषिताः) प्रेरिताः (वाचः) वेदवाण्यः (ताः) प्रसिद्धाः (वदन्ति) कथयन्ति (यथायथम्) यथार्थम् (वदन्तीः) ज्ञापयन्तीः (यत्र) (गच्छन्ति) प्राप्नुवन्ति (तत्) (आहुः) ब्रुवन्ति (ब्राह्मणम्) म० २० । ब्रह्मज्ञानम् (महत्) बहु ॥

३४—(यत्र) यस्मिन् पुष्पे (देवाः) दिव्यलोकाः पदार्था वा (च) (मनुष्याः) (च) (अराः) चक्रस्य नाभिनेम्योर्मध्यस्थानि काष्ठानि (नाभौ) चक्रमध्ये (इव) यथा (श्रिताः) स्थिताः (अपाम्) आपः = व्यापिकास्त-

[हे विद्वान् !] (त्वा) तुभ्य से (अपाम्) व्यापक तन्मात्राओं के (पुष्पम्) पुष्प [फूल, विकाश] को (पृच्छामि) पूछता हूं, (यत्र) जिस [विकाश] में (तत्) वह ब्रह्म (मायया) बुद्धि के साथ (हितम्) स्थित है ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—मनुष्य उस ब्रह्म का निश्चय करे जो अन्तर्यामी होकर व्यापक सूक्ष्म तन्मात्राओं में चेष्टा देकर संयोग द्वारा स्थूल लोह और मनुष्य आदि के शरीर रचता है ॥ ३४ ॥

येभिर्वात इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः सध्रीचीः । य आहुतिमत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन् ॥ ३५ ॥

येभिः । वातः । इषितः । प्र-वाति । ये । ददन्ते । पञ्च । दिशः । सध्रीचीः ॥ ये । आ-हुतिम् । अति-अमन्यन्त । देवाः । अपां । नेतारः । कतमे । ते । आसन् ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—(येभिः) जिन [संयोग वियोग आदि दिव्य गुणों] करके (इषितः) प्रेरित गया (वातः) वायु (प्रवाति) चलता रहता है, (ये) जो दिव्य गुण (सध्रीचीः) आपस में मिली हुई, (पञ्च) पांच [पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश तत्त्वों से सम्बन्ध वाली] (दिशः) दिशाओं का (ददन्ते) दान करते हैं । (ये) जिन (देवाः) देवों [संयोग, वियोग आदि दिव्यगुणों] ने (आहुतिम्) आहुति [दान क्रिया, उपकार] को (अत्यमन्यन्त)

न्मात्राः—दयानन्दभाष्ये, यजु० २७ । २५ । व्यापिकानां तन्मात्राणाम् । (त्वा) विद्वांसम् (पुष्पम्) पुष्प विकाशे—अच् । विकाशम् । प्रादुर्भावम् (पृच्छामि) अहं जिज्ञासे (यत्र) यस्मिन् पुष्पे (तत्) प्रसिद्धं ब्रह्म (मायया) प्रक्षया—निघ० ३ । ६ (हितम्) धृतम् ॥

३५—(येभिः) यैः संयोगवियोगादिदिव्यगुणैः (वातः) वायुः (इषितः) प्रेरितः (प्रवाति) प्रगच्छति (ये) देवाः (ददन्ते) दद दाने । ददति (पञ्च) पृथिव्यादिपञ्चभूतैः संबद्धाः (दिशः) पूर्वादयः (सध्रीचीः) अ० ६ । ८८ । ३ । सह वर्तमानाः (ये) (आहुतिम्) दानक्रियाम् (अत्यमन्यन्त) अतिशयेन स्वीकृतवन्तः (देवाः) संयोगवियोगादयो दिव्यगुणाः (अपाम्) प्रज्ञानाम् । सृष्टपदार्थानाम् । आपः—आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ (नेतारः) संचारिणाम् । आपः—आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ (नेतारः) संचा-

अतिशय करके माना [स्वीकार किया] था, (ते) वे (अपाम्) प्रजाओं के (नेतारः) नेता [संचालक दिव्य गुण] (कतमे) कौन से (आसन्) थे ॥ ३५ ॥

भावार्थ—विवेकी को विचारना चाहिये कि किन गुणों से वायु ऊपर नीचे चलता है, सब दिशाओं में पृथिवी आदि तत्त्व कैसे स्थित हैं, किस गुण से क्या उपकार होता है जिससे यह पृथिवी ठहरी है ॥ ३५ ॥

इमामेषां पृथिवीं वस्तु एकोऽन्तरिक्षं पर्येको बभूव । दिवसेषां ददते यो विधुर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येके ॥ ३६ ॥

इमाम् । एषाम् । पृथिवीम् । वस्तु । एकः । अन्तरिक्षम् । परि । एकः । बभूव ॥ दिवस् । एषाम् । ददते । यः । विधुर्ता । विश्वाः । आशाः । प्रति । रक्षन्ति । एके ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—(एषाम्) इन [दिव्य पदार्थों] में से (एकः) एक [जैसे अग्नि] (इमाम्) इस (पृथिवीम्) पृथिवी को (वस्तु) ढकता है, (एकः) एक [जैसे वायु] ने (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [मध्यलोक] को (परि बभूव) घेर लिया है । (येषाम्) इन में (यः) जो (विधुर्ता) विविध प्रकार धारण करने वाला है [जैसे वायु], वह (दिवम्) प्रकाश को (ददते) देता है, (एकः) कोई एक [दिव्य पदार्थ] (विश्वाः) सब (आशाः प्रति) दिशाओं में (रक्षन्ति) रक्षा करते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थ—यह गत मन्त्र का उत्तर है । यद्यपि विशेष करके अग्नि पृथिवी का, वायु अन्तरिक्ष का और सूर्य प्रकाश का, रक्षक है । तथापि यह अन्य सब चन्द्र नक्षत्र आदि लोकों के परस्पर रक्षक हैं ॥ ३६ ॥

भगवान् यास्कमुनि ने निरु० ७ । ५ । में लिखा है—“निरुक्त ज्ञाता मानते हैं

लकाः (कतमे) बहूनां मध्ये के (ते) (आसन्) ॥

३६—(इमाम्) दृश्यमानाम् (एषाम्) दिव्यपदार्थानां मध्ये (वस्तु) आच्छादयति (एकः) अग्निर्यथा (अन्तरिक्षम् एकः) वायुर्यथा (परि बभूव) आच्छादितवान् (दिवम्) प्रकाशम् (येषाम्) (ददते) दद दाने । ददाति (यः) (विधुर्ता) विविध धारकः सूर्यो यथा (आशाः) पूर्वदियो दिशाः (प्रति) लक्ष्यीकृत्य (रक्षन्ति) (एके) अन्ये । चन्द्रनक्षत्रादयः ॥

किं तीन ही देवता हैं, अग्नि पृथिवी स्थानी, वायु वा इन्द्र अन्तर्हित स्थानी, सूर्य धुस्थानी । उनकी बड़ी महिमा के कारण एक एक के बहुत नाम होते हैं । अथवा कर्म के अलग अलग होने से जैसे होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा, उद्गाता यह एक के होने से [एक ही के बहुत नाम हैं] अथवा वे अलग अलग होवें, क्योंकि [उनकी] अलग अलग स्तुतियां हैं, वैसे ही [अलग अलग] नाम हैं ॥

यो विद्यात् सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः । सूत्रं सूत्रस्य
यो विद्यात् स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३७ ॥

यः । विद्यात् । सूत्रं स । वि-ततम् । यस्मिन् । आ-उताः । प्र-
जाः । इमाः ॥ सूत्रं स । सूत्रस्य । यः । विद्यात् । सः । विद्यात् ।
ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [विवेकी] (विततम्) फैलेहुये (सूत्रम्) सूत्र [तारे समान करण] को (विद्यात्) जान लेवे, (यस्मिन्) जिस सूत्र वा कारण में (इमाः) यह (प्रजाः) प्रजायें [कार्य रूप] (ओताः) ओत प्रोत हैं । (यः) जो [विवेकी] (सूत्रस्य) सूत्र [कारण] के (सूत्रम्) सूत्र [कारण] को (विद्यात्) जान लेवे, (सः) वह (महत्) बड़े (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण [ब्रह्म-ज्ञान] को (विद्यात्) जान लेवे ॥ ३७ ॥

भावार्थ—मनुष्य कार्यरूप जगत् के कारण प्रकृति आदि को, और कारण के आदि कारण परमात्मा को जानकर ब्रह्मज्ञानी होता है ॥ ३७ ॥

इस मन्त्र का चौथा पाद मन्त्र २० में आया है ॥

वेदाहं सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः । सूत्रं सूत्र-
स्याहं वेदायो यद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३८ ॥

३७—(यः) विवेकी (विद्यात्) जानीयात् (सूत्रम्) सिविमुच्योष्टेरु
च । ४० ४ । १६३ । विबु तन्तुसन्ताने-ष्ट्रन् टेः ऊ च, यद्वा, सूत्र वेष्टने-अच् ।
कारणरूपं तन्तुम् (विततम्) विस्तृतम् (यस्मिन्) सूत्रे (ओताः) आङ् + वेञ्
तन्तुसन्ताने—क । परस्परस्यूताः (प्रजाः) सृष्टाः पदार्थाः (इमाः) दृश्यमानाः
(सूत्रम्) तन्तुरूपं कारणम् (सूत्रस्य) तन्तुरूपस्य कारणस्य (यः) (विद्यात्)
(सः) (विद्यात्) (ब्राह्मणम्) म० २० । ब्रह्मज्ञानम् (महत्) बृहत् ॥

वेदं । अहम् । सूत्रम् । वि-ततम् । यस्मिन् । आ-उताः । प्र-
जाः । इमाः ॥ सूत्रम् । सूत्रस्य । अहम् । वेदु । अथो इति ।
यत् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (विततम्) फैले हुये (सूत्रम्) सूत्र [तापे
समान कारण] को (वेद) जानता हूँ, (यस्मिन्) जिस [सूत वा कारण] में
(इमाः) ये (प्रजाः) प्रजायें (ओताः) ओत प्रोत हैं । (अथो) और भी (अ-
हम्) मैं (सूत्रस्य) सूत्र [कारण] के (सूत्रम्) सूत्र [कारण] को (वेद) जा-
नता हूँ, (यत्) जो (महत्) बड़ा (ब्राह्मणम्) ब्रह्मण [ब्रह्मज्ञान] है ॥ ३८ ॥

भावार्थ—मनुष्य कार्य, कारण, और आदि कारण ब्रह्म को साक्षात्
करके ब्रह्मज्ञान का उपदेश करे ॥ ३८ ॥

यदन्तरा द्यावापृथिवी अग्निरैत् प्रदहन् विश्वदाव्यः । यत्रा-
तिष्ठन्नेकपत्नीः पुरस्तात् क्वासीन्मातुरिश्वा तदानीम् ॥ ३९ ॥
यत् । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति । अग्निः । ऐत् । प्र-दहन् ।
विश्व-दाव्यः ॥ यत्र । अतिष्ठन् । एक-पत्नीः । पुरस्तात् । क्वा-
सीन् । मातुरिश्वा । तदानीम् ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (द्यावापृथिवी अन्तरा) सूर्य और पृथिवी के
बीच (प्रदहन्) दहकता हुआ (विश्वदाव्यः) सब का जलाने वाला (अग्निः)
अग्नि (ऐत्) प्राप्त हुआ । (यत्र) जहां [सूर्य और पृथिवी के बीच] (एक-
पत्नीः) एक [सूर्य] को पति [रक्षक वा स्वामी] रखने वाली [दिशायें]

३८—(वेद) जानामि (अहम्) विवेकी (अथो) अपिच । अन्यत् पूर्व-
वत्—म० ३७ ॥

३९—(यत्) यदा (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) सूर्यमूलोकी
(अग्निः) अग्नि-तत्त्वम् (ऐत्) अगच्छत् (प्रदहन्) दहनं कुर्वन् (विश्वदाव्यः)
विश्व + दु दु उपतापे-एयत् कर्तरि । सर्वदाहकः (यत्र) द्यावापृथिव्योर्मध्ये
(अतिष्ठन्) (एकपत्नीः) नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४ । १ । ३५ । एकपति-
ङीप्पुक् च । एकः सूर्यः पतिः पालकः स्वामी वा यासां ताः पूर्वादिदिशाः (पर-

(परस्तात्) दूर तक (अतिष्ठन्) ठहरी थीं, (तदानीम्) तब (मातरिश्वा) आकाश में चलने वाला [वायु वा सूत्रात्मा] (क) कहां (इव) निश्चय कर के (आसीत्) था ॥ ३६ ॥

भावार्थ—विद्वान् विचार करे कि संसार के बीच प्रलय समय में अग्नि तत्त्व के साथ वायुतत्त्व वा सूत्रात्मा कहां था ॥ ३६ ॥

अप्स्वासीन्मातरिश्वा प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः सलिलान्यासन् । बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानः पवमानो हरित आ विवेश ॥ ४० ॥

अप्-सु । आसीत् । मातरिश्वा । प्र-विष्टः । प्र-विष्टाः । देवाः । सलिलानि । आसन् ॥ बृहन् । ह । तस्थौ । रजसः । वि-मानः । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ ४० ॥

भावार्थ—(मातरिश्वा) आकाश में चलने वाला [वायु वा सूत्रात्मा] (अप्सु) अन्तरिक्ष [वा तन्मात्राओं] में (प्रविष्टः) प्रवेश किये हुये (आसीत्) था, (देवः) [अन्य] दिव्य पदार्थ (सलिलानि) समुद्रों में [अगम्य कारणों में] (प्रविष्टाः) प्रवेश किये हुये (आसन्) थे । (रजसः) संसार का (बृहन् ह) बड़ा ही (विमानः) विविध प्रकार नापने वाला [वा विमान रूप आधार, परमेश्वर] (तस्थौ) खड़ा था और (पवमानः) शुद्धि करने वाले [परमेश्वर] ने (हरितः) सब दिशाओं में (आ विवेश) प्रवेश किया था ॥ ४० ॥

भावार्थ—प्रलय में वायु और अन्य सब पदार्थ अपने अपने कारणों में लीन थे, उस समय एक ही परमेश्वर का अनुभव होता था ॥ ४० ॥

मन्त्र का तीसरा पाद ऊपर मन्त्र ३ में आया है ॥

स्तात् दूरदेशे (क) कुत्र (इव) एव (आसीत्) (मातरिश्वा) अ० ५ । १० । ८ । मातरि मानकर्तरि आकाशे गमनशीलो वायुः सूत्रात्मा वा (तदानीम्) ॥ ४०—(अप्सु) म० ३५ । अन्तरिक्षे तन्मात्रासु वा (आसीत्) (मातरिश्वा) म० ३६ । वायुः सूत्रात्मा वा (प्रविष्टः) (प्रविष्टाः) (देवाः) अन्ये दिव्यपदार्थाः (सलिलानि) समुद्रान् । अगम्यकारणानि (आसन्) (बृहन्) महान् (ह) एव (तस्थौ) स्थितवान् (रजसः) लाकस्य (विमानः) विशेषेण मानकर्ता । विमानतुल्याधारः परमेश्वरः (पवमानः) संशोधकः परमात्मा (हरितः) पूर्वादिदिशाः—निघ० १ । ६ (आ विवेश) प्रविष्टवान् ॥

उत्तरेणैव गायत्रीसमृतेऽधि वि चक्रमे । साम्ना ये सामं संवि-
दुरजस्तद् ददृशे क्व ॥ ४१ ॥

उत्तरेण-इव । गायत्रीम् । अमृते । अधि । वि । चक्रमे ॥
साम्ना । ये । सामं । सुस्-विदुः । अजः । तत् । ददृशे । क्व ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(उत्तरेण) उत्तम गुण से (इव=एव) ही (अमृते) अमृत [मोक्ष सुख] में (अधि) अधिकार करके वह परमेश्वर (गायत्रीम्) गायत्री [स्तुति] की ओर (वि) विविध प्रकार (चक्रमे) आगे बढ़ा । (ये) जो [विद्वान्] (साम्ना) मोक्षज्ञान [के अभ्यास] से (साम) मोक्षज्ञान को (संविदुः) यथावत् जानते हैं [वे मानते हैं कि] (अजः) अजन्मा [परमेश्वर] (तत्) तब [मोक्ष सुख पाता हुआ] (क) कहां (ददृशे) देखा गया ॥ ४१ ॥

भावार्थ—मोक्षस्वरूप परमात्मा ही अपने अनुपम श्रेष्ठ गुणों से स्तुति योग्य है। उस मोक्ष दशा का अनुभव ब्रह्मज्ञानी ही कर सकते हैं ॥ ४१ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां देव इव सविता सत्यधर्मा । इन्द्रो
न तस्थौ समुरे धनानास् ॥ ४२ ॥

नि-वेशनः । सुस्-गमनः । वसूनाम् । देवः-इव । सविता ।
स-य-धर्मा ॥ इन्द्रः । न । तस्थौ । सुस्-अरे । धनानास् ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—(वसूनाम्) निवासों [पृथिवी आदि लोकों] का (निवे-
शनः) ठहराने वाला और (संगमनः) चलाने वाला, (सत्यधर्मा) सत्य धर्म

४१—(उत्तरेण) उत्कृष्टेन गुणेन (इव) एव (गायत्रीम्) अ० ६ ।
१० । १ । गै गाने-अत्रन् णित्, युक् ङीप् च । गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः—
निर० ७ । १२ । स्तुतिम् (अमृते) मोक्षसुखे (अधि) अधिकृत्य (वि) विशेषेण (चक्रमे) प्रजगाम । प्राप (साम्ना) अ० ७ । ५४ । १ । मोक्षज्ञानाभ्यासेन (ये) विद्वांसः (साम) मोक्षज्ञानम् (संविदुः) सम्यग् जानन्ति । त एव विदुः—
इति शेषः (अजः) अजन्मा (तत्) तदा (ददृशे) दृष्टः (क) कुत्र ॥

४२—(निवेशनः) निवेशयिता । स्थापयिता (संगमनः) संगमयिता ।
संचालकः (वसूनाम्) निवासानां पृथिव्यादिलोकानाम् (देवः) देदीप्यमानः

वाता [परमेश्वर] (धनानाम्) धनों के लिये [हमारे] (समरे) संग्राम में (देवः) प्रकाशमान (सविता इव) चलाने वाले सूर्य के समान और (इन्द्रः न) वायु के समान (तस्थौ) स्थित हुआ ॥ ४२ ॥

भावार्थ—हम लोग सङ्ग्राम अर्थात् कठिनाई के समय सत्यस्वभाव, सर्वशक्तिमान् जगदीश्वर का ध्यान करते हुये सूर्य समान प्रतापी और वायु समान शीघ्रगामी होकर यथावत् प्रयत्न करें ॥ ४२ ॥

यह मन्त्र भेद से ऋग्वेद १०।१३६।३ और यजु० १२।६६ में है ॥

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् । तस्मिन् यद् यक्ष-
मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४३ ॥

पुण्डरीकम् । नव-द्वारम् । त्रि-भिः । गुणेभिः । आवृ-तम् ॥
तस्मिन् । यत् । यक्षम् । आत्मन्-वत् । तत् । वै । ब्रह्म-विदः ।
विदुः ॥ ४३ ॥

भावार्थ—(नवद्वारम्) [सात शिर के और दो नीचे के छिद्र] नव द्वार
वाला (पुण्डरीकम्) पुण्य का साधन [यह शरीर] (त्रिभिः) तीन [रज,
तम और सत्त्व] (गुणेभिः) गुणों से (आवृतम्) ढका हुआ है । (तस्मिन्)
उस [शरीर] में (आत्मन्वत्) जीवात्मा का स्वामी (यत्) जो (यक्षम्)
पूजनीय [ब्रह्म] है, (तत्) उसको (वै) ही (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानी (विदुः)
जानते हैं ॥ ४३ ॥

(इव) यथा (सविता) लोकप्रेरकः सूर्यः (सत्यधर्मा) यथार्थन्यायः । अवि-
तथाचारः । अविद्वत्स्वभावः (इन्द्रः) वायुः (न) इव (तस्थौ) स्थितवान्
(समरे) सङ्ग्रामे (धनानाम्) चतुर्थर्थे बहुलं छन्दसि । पा० ३।२।६३।
इति षष्ठी । धनानां प्राप्तये ॥

४३—(पुण्डरीकम्) फर्फरीकादयश्च । उ० ४।२० । पुण्य धर्मकर्मणि
शुद्धौ च—ईकन्, निपातनात् साधुः । पुण्यसाधनं शरीरम् । कमलपुष्पम् (न-
वद्वारम्) अ० १०।२।३१ । पायूपस्थसहितैः सप्तशीर्षण्यच्छिद्रैर्युक्तम् (त्रिभिः)
(गुणेभिः) सत्त्वरजस्तमोगुणैः (आवृतम्) आच्छादितम् (तस्मिन्) शरीरे
(यत्) (यक्षम्) पूजनीयं ब्रह्म (आत्मन्वत्) जीवात्माधिष्ठातृ (तत्) ब्रह्म
(वै) एव (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानिनः (विदुः) जानन्ति ॥

भावार्थ—मनुष्य शरीर, कान, नाक आदि इन्द्रियों, तीनों गुणों, जी-
वात्मा और परमात्मा के यथावत् ज्ञान से ब्रह्मज्ञानी होते हैं ॥ ४३ ॥

अक्रामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चनो न ।
तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ४४(२८)

अक्रामः । धीरः । अमृतः । स्वयंभूः । रसेन । तृप्तः । न ।
कुतः । चन । ऊनः ॥ तम् । एव । विद्वान् । न । विभाय ।
मृत्योः । आत्मानम् । धीरम् । अजरम् । युवानम् ॥४४॥ (२८)

भाषार्थ—(अक्रामः) निष्काम, (धीरः) धीर [धैर्यवान्] (अमृतः)
अमर, (स्वयंभूः) अपने आप वर्तमान वा उत्पन्न, (रसेन) रस [वीर्य वा
पराक्रम] से (तृप्तः) तृप्त अर्थात् परिपूर्ण [परमात्मा] (कुतः चन) कहीं से
भी (ऊनः) न्यून (न) नहीं है । (तम् एव) उस ही (धीरम्) धीर [बुद्धि-
मान्], (अजरम्) अजर [अक्षय], (युवानम्) युवा [महाबली] (आ-
त्मानम्) आत्मा [परमात्मा] को (विद्वान्) जानता हुआ पुरुष (मृत्योः)
मृत्यु [मरण वा दुःख] से (न) नहीं (विभाय) डरा है ॥ ४४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य निष्काम, बुद्धिमान्, धैर्यवान् आदि गुण विशि-
ष्ट परमात्मा को जान लेते हैं, वे परोपकारी धीर वीर पुरुष मृत्यु वा विपत्ति से
निर्भय होकर आनन्द भोगते हैं ॥ ४४ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

४४—(अक्रामः) निष्कामः । स्वप्रयोजनत्यागी (धीरः) अ० २ । ३५ ।
३ । धीरो धीमान्—निरु० ३ । १२ । धीराः प्रज्ञावन्तो ध्यानवन्तः—निरु० ४ । १० ।
धैर्यवान् । मेधावी (अमृतः) अमरः (स्वयंभूः) स्वयम् + भू-क्विप् । स्वयं वर्त-
मानः । स्वयमुत्पन्नः (रसेन) वीर्येण । पराक्रमेण (तृप्तः) सन्तुष्टः । परिपूर्णः
(न) निषेधे (कुतः) (चन) अपि (ऊनः) हीनः (तम्) (एव) (विद्वान्)
जानन् पुरुषः (न) निषेधे (विभाय) भयं प्राप (मृत्योः) मरणात् (आत्मा-
नम्) परमात्मानम् (धीरम्) धीमन्तम् (अजरम्) अक्षयम् (युवानम्) महा-
बलिनम् ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ८ ॥

१-२७ ॥ शतौदना देवता ॥ १ भुरिक् त्रिष्टुप् ; २-११, १३-१७, १६, २१-२५ अनुष्टुप् ; १२ निचत् पथ्यापङ्क्तिः ; १८, २० निचृदनुष्टुप् ; २६ आर्षी जगती, २७ शकरी छन्दः ॥

वेदवाणीमहिमोपदेशः—वेदवाणी की महिमा का उपदेश ॥

अघायतामपि नह्य। मुखानि सपत्नेषु वज्रमर्पयैतम् । इन्द्रेण दत्ता प्रथमा शतौदना भ्रातृव्यघ्नी यजमानस्य गातुः ॥ १ ॥

अघ-यताम् । अपि । नह्य । मुखानि । स-पत्नेषु । वज्रम् । अर्पय । एतम् ॥ इन्द्रेण । दत्ता । प्रथमा । शत-औदना । भ्रातृव्य-घ्नी । यजमानस्य । गातुः ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे वेदवाणी !] (अघायताम्) बुरा चीतने वालों के (मुखानि) मुखों को (अपि नह्य) बांध दे, (सपत्नेषु) बैरियों पर (एतम् वज्रम्) इस वज्र को (अर्पय) छोड़ । [तू] (इन्द्रेण) परमेश्वर करके (दत्ता) दी हुई, (प्रथमा) पहिली (शतौदना) सैकड़ों प्रकार सींचने वाली [वेदवाणी] (भ्रातृव्यघ्नी) शत्रु को नाश करने वाली (यजमानस्य) यजमान [श्रेष्ठकर्म करने वाले] का (गातुः) मार्गः [है] ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि जिस सर्वहितकारिणी वेदवाणी को परमेश्वर ने सृष्टि की आदि में दिया है, उस के द्वारा सुशिक्षित होकर अपने व्यवहारों को सुधारे ॥ १ ॥

१—(अघायताम्) अ० १० । ४ । १० । अघमिच्छताम् (अपि) सर्वथा (नह्य) सांहितिको दीर्घः । बधान (मुखानि) (सपत्नेषु) शत्रुषु (वज्रम्) (अर्पय) लिप (एतम्) (इन्द्रेण) परमेश्वरेण (दत्ता) आविष्कृता (प्रथमा) सृष्ट्यादौ जाता (शतौदना) उन्देर्नलोपश्च । उ० २ । ७६ । शत + उन्दी क्लेदेने युच् ; टाप् । ओदनो मेघः—निघ० १ । १० । ओदनमुदकदानं मेघम्—निघ० ६ । ३४ । शतप्रकारेण ओदनः सेचनं यस्याः सा वेदवाणी (भ्रातृव्यघ्नी) शत्रुनाशनी (यजमानस्य) श्रेष्ठकर्मकर्तुः (गातुः) अ० २ । ३४ । २ । गा ऊगतौ-तु । मार्गः ॥

वेदिष्टे चर्म भवतु बर्हिर्लोमानि यानि ते । एषा त्वा रशना-
ग्रभीद् ग्रावा त्वैषोऽधि नृत्यतु ॥ २ ॥

वेदिः । ते । चर्म । भवतु । बर्हिः । लोमानि । यानि । ते ॥
एषा । त्वा । रशना । अग्रभीत् । ग्रावा । त्वा । एषः ।
अधि । नृत्यतु ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—[हे वेदवाणी ।] (चर्म) [मेरा] चर्म (ते) तेरे लिये
(वेदिः) वेदि [यज्ञभूमि] (भवतु) होवे, [मेरे] (यानि लोमानि) जो लोम हैं
[वे] (ते) तेरे लिये (बर्हिः) यज्ञासन [होवें] । (एषा) [मेरी] इस
(रशना) जीम ने (त्वा) तुझे (अग्रभीत्) ग्रहण किया है, (एषः) यह (ग्रावा)
शास्त्रों का उपदेशक [विद्वान्] (त्वा) तुझ को (अधि) अधिकारी करके
(नृत्यतु) अङ्गों को हिलावे ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेदविद्या के लिये अपने चर्म अर्थात् शरीर को वेदि
समान और अपने रोमों को कम्बल आदि आसन तुल्य बनावे अर्थात् अपने अङ्ग
अङ्ग में और रोम रोम में वेदवाणी को व्यापक जाने और जिह्वा से अभ्यास
करके संसार में विविध चेष्टा करे ॥ २ ॥

बालास्ते प्रोक्षणीः सन्तु जिह्वा सं मार्ष्टुचन्ये । शुद्धा त्वं यन्त्रिया
भुत्वा दिवं प्रेहि शतौदने ॥ ३ ॥

बालाः । ते । प्र-उक्षणीः । सन्तु । जिह्वा । सम् । मार्ष्टु ।

२—(वेदिः) परिष्कृता यज्ञभूमिः (ते) तुभ्यम् (चर्म) मम शरीरम्
(भवतु) (बर्हिः) कम्बलकुशाद्यासनम् (लोमानि) रोमाणि (यानि) (ते)
तुभ्यम्, तानीतिशेषः (एषा) दृश्यमाना (त्वा) त्वाम् (रशना) अशेरश्च ।
उ० १ । ७५ । अश्व व्याप्तौ-युच्, टाप् । रशदेशश्च धातोः । जिह्वा-इति शब्द-
कल्पद्रुमः । रशनाः, अङ्गुलिनाम-निघ० २ । ५ (अग्रभीत्) गृहीतवती (ग्रावा)
अ० ३ । १० । ५ । गृ विज्ञापे-कनिप् । शास्त्रविज्ञापकः । परिडितः । आवाणः पद-
नाम-निघ० ५ । ३ (त्वा) (एषः) (अधि) अधिकृत्य (नृत्यतु) अङ्गानि
चिक्षिपतु ॥

अ॒घ्न्ये ॥ शु॒द्धा । त्वस् । य॒ज्ञिया । भू॒त्वा । दि॒वम् । प्र ।
इ॒हि । श॒त-श्रो॒दने ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अघ्न्ये) हे न मारने वाली शक्ति ! [वेदवाणी] (ते) तेरी (प्रोक्षणीः) शोधन शक्तियां [मेरे लिये] (बालाः) बाल [कूची समान] (सन्तु) होवें, [मेरी] (जिह्वा) जीभ (सम्) यथावत् (माष्टुं) शुद्ध होवे । (शतौदने) हे सैकड़ों प्रकार सींचने वाली ! [वेदवाणी] (त्वम्) तू (शुद्धा) शुद्ध और (यज्ञिया) यज्ञ योग्य (भूत्वा) होकर (दिवम्) प्रकाश को (प्र) अच्छे प्रकार (इहि) प्राप्त हो ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य सदा रक्षा और वृद्धि करने हारी वेदवाणी द्वारा सत्य भाषण आदि से शुद्ध हो कर वेदविद्या का प्रकाश करे ॥ ३ ॥

यः श॒तौद॑नां प॒चति॑ काम॒प्रेण॑ स क॒ल्पते॑ । प्री॒ता ह्य॑स्य॒त्विजः॑
सर्वे॑ य॒न्ति यथा॑य॒थम् ॥ ४ ॥

यः । श॒त-श्रो॒दनाम् । प॒चति॑ । काम॒प्रेण॑ । सः । क॒ल्पते॑ ॥
प्री॒ताः । हि । अ॒स्य । ऋ॒त्विजः॑ । सर्वे॑ । य॒न्ति । यथा॑-य॒थम् ॥

भाषार्थ—(यः) जो [मनुष्य] (शतौदनाम्) सैकड़ों प्रकार सींचने वाली [वेदवाणी] को (पचति) पका [दढ़] करता है, (सः) वह (कामप्रेण) कामनायें पूर्ण करने हारे व्यवहार से (कल्पते) समर्थ होता है । (हि)

३—(बालाः) केशाः । कूर्चिका यथा (ते) तव (प्रोक्षणीः) शोधन-शक्तयः (सन्तु) (जिह्वा) (सम्) सम्यक् (माष्टुं) शुध्यतु (अघ्न्ये) अ० ७।३। ८। अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । नञ् + हन हिंसागत्योः—यक्, उपधालोपः, टाप् । अघ्न्यः प्रजापतिः । हे अहिंसिके रक्षिके वेदविद्ये (शुद्धा) पवित्रा (त्वम्) (यज्ञिया) यज्ञार्हा (भूत्वा) (दिवम्) प्रकाशम् (प्र) प्रक-र्षेण (इहि) प्राप्नुहि (शतौदने) म० १ । शतप्रकारेण सेचिके ॥

४—(यः) (शतौदनाम्) बहुप्रकारसेचिकां वेदवाणीम् (पचति) पक्वां दृढां करोति (कामप्रेण) काम + प्रा पूरणे—क । शुभमनोरथपूरकेण व्यवहारेण (सः) (कल्पते) समर्थो भवति (प्रीताः) सन्तुष्टाः (हि) य-स्मात् कारणात् (अस्य) पुरुषस्य (ऋत्विजः) अ० ६।१। १ । ऋतु + यजे:

क्योंकि (अस्य) इस [मनुष्य] के (सर्वे) सब (ऋत्विजः) ऋत्विक् लोग [ऋतु ऋतु में यज्ञ करने वाले] (प्रीताः) सन्तुष्ट हो कर (यथायथम्) जैसे का तैसा (यन्ति) पाते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वेदविद्या को हृदय में दृढ़ करके व्यवहार करता है, वह अगनीशुभ कामनायें सिद्ध करके सब यज्ञ कर्ताओं को प्रसन्न रखता है ॥४॥

स स्वर्गसा रोहति यत्रादस्त्रिदिवं दिवः । अपूपनाभिं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ५ ॥

सः । स्वः-गम् । आ । रोहति । यत्र । अदः । त्रि-दिवम् । दिवः ॥ अपूप-नाभिम् । कृत्वा । यः । ददाति । शत-औदनाम् ॥

भाषार्थ—(सः) वह [पुरुष] (स्वर्गम्) स्वर्ग [सुख विशेष] को (आ रोहति) ऊंचा होकर पाता है, (यत्र) जहाँ पर (दिवः) विजय के (अदः) उस (त्रिदिवम्) तीन [आय, व्यय, वृद्धि] के व्यवहार का स्थान है । (यः) जो (शतौदनाम्) सौकड़ों प्रकार सींचने वाली [वेदवाणी] को (अपूपनाभिम्) अक्षीणबन्धु (कृत्वा) बनाकर (ददाति) दान करता है ॥५॥

भावार्थ—जहाँ पर विद्या के लाभ, दान और वृद्धि का व्यवहार है, और जो मनुष्य पूर्ण हितकारिणी वेदवाणी का प्रचार करते हैं, वे उन्नति करके सुख विशेष पाते हैं ॥ ५ ॥

क्विन् । ऋतौ ऋतौ याजकाः (सर्वे) (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (यथायथम्) यथायोग्यम् ॥

५—(सः) पुरुषः (स्वर्गम्) सुखविशेषम् (आरोहति) उन्नत्या प्राप्नोति (यत्र) यस्मिन् स्वर्गे (अदः) तत् । प्रसिद्धम् (त्रिदिवम्) अ० ६ । ५ । १० । त्रि + दिवु व्यवहारे-क । त्रयाणां दिवानामायव्ययवृद्धिव्यवहाराणां स्थानम् (दिवः) दिवु विजिगीषायाम्-डिवि । विजयस्य (अपूपनाभिम्) पानीविषिभ्यः पः । उ० ३ । २३ । तञ् पूयी विशरणे दुर्गन्धे च-पप्रत्ययः, यलोपः नहोमश्च । उ० ४ । १२६ । एह बन्धने-इञ्, नस्य भः । अपूपमविशीर्णम् अक्षीणं नाभिं बन्धुम् (कृत्वा) मत्वा (यः) (ददाति) प्रयच्छति (शतौदनाम्) म० १ । बहुप्रकारसेविकां वेदवाणीम् ॥

स तान् लोकान् त्समाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः । हिरण्य-
ज्योतिषं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ६ ॥

सः । तान् । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये ।
च । पार्थिवाः ॥ हिरण्य-ज्योतिषम् । कृत्वा । यः । ददाति ।
शत-औदनाम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [मनुष्य] (तान्) उन (लोकान्) दर्शनीय
लोगों [जनों] को (सम्) यथावत् (आप्नोति) पाता है, (ये) जो [लोग]
(दिव्याः) व्यवहार जानने वाले (च) और (ये) जो (पार्थिवाः) चक्रवर्ती
राजा हैं । (यः) जो (शतौदनाम्) सैकड़ों प्रकार सीबने वाली [वेदवाणी]
को (हिरण्यज्योतिषम्) सुवर्ण [वा वीर्य अर्थात् पराक्रम] को प्रकाश करने
वाली (कृत्वा) करके (ददाति) दान करता है ॥ ६ ॥

भाषार्थ—जो मनुष्य वेदद्वारा धनी और पराक्रमी होते हैं, वे व्यव-
हार कुशल और सार्वभौम राजा बनते हैं ॥ ६ ॥

ये ते देवि शमितारः पुत्तारो ये च ते जनाः । ते त्वा सर्वं
गोप्स्यन्ति भैष्या भैषीः शतौदने ॥ ७ ॥

ये । ते । देवि । शमितारः । पुत्तारः । ये । च । ते । जनाः ॥
ते । त्वा । सर्वं । गोप्स्यन्ति । भैष्या । भैषीः । शत-
औदने ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(देवि) हे देवी ! [विजयिनी वेदवाणी] (ये) जो (ते)

६—(सः) (तान्) प्रसिद्धान् (लोकान्) दर्शनीयान् जनान् (सम्)
सम्यक् (आप्नोति) प्राप्नोति (ये) जनाः (दिव्याः) दिव्य व्यवहारे-कृत्वा ।
व्यवहारकुशलाः (ये) (च) (पार्थिवाः) सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण्यौ । पा०
५।१।४१ । पृथिवी-अज् । सार्वभौमाः । चक्रवर्तिनः (हिरण्यज्योतिषम्)
हिरण्यस्य सुवर्णस्य वीर्यस्य पराक्रमस्य वा ज्योतिः प्रकाशो यया ताम् । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

७—(ये) (ते) तव (देवि) हे विजयिनि वेदवाणि (शमितारः) अ०

तेरे (शमितारः) विचारने वाले (च) और (ये जनाः) जो जन (ते) तेरे (पक्कारः) पक्के [निश्चय] करने वाले हैं । (ते सर्वे) वे सब (त्वा) तेरी (गोप्स्यन्ति) रक्षा करेंगे, (शतौदने) हे सैकड़ों प्रकार सींचने वाली वेदवाणी (पभ्यः) इन [शत्रुओं] से (मा भैषीः) मत भय कर ॥ ७ ॥

भावार्थ—विचारवान् और दृढ़ विश्वासी पुरुष वेदविद्या की रक्षा करके शत्रुओं से निर्भय रहते हैं ॥ ७ ॥

वसवस्तवा दक्षिणत उत्तरान्मरुतस्तवा । आदित्याः पश्चाद् गोप्स्यन्ति साग्निष्टोममति द्रव ॥ ८ ॥

वसवः । त्वा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मरुतः । त्वा ॥ आदित्याः । पश्चात् । गोप्स्यन्ति । सा । अग्नि-स्तोमम् । अति । द्रव ॥ ८ ॥

भावार्थ—(वसवः) श्रेष्ठ पुरुष (त्वा) तुझ को (दक्षिणतः) दाहिनी ओर से, (मरुतः) शूर पुरुष (त्वा) तुझ को (उत्तरात्) ऊंचे वा वायें स्थान से, (आदित्याः) आदित्य [अखण्ड ब्रह्मचारी लोग] (पश्चात्) पीछे से (गोप्स्यन्ति) बचावेंगे, (सा) सो तू (अग्निष्टोमम्) सर्वव्यापक परमात्मा की स्तुति को (अति) अत्यन्त करके (द्रव) शीघ्र प्राप्त हो [ग्रहणकर] ॥ ८ ॥

भावार्थ—सब विद्वान् शूरवीर पुरुष वेद की रक्षा करें जिससे ईश्वर के गुणों का अत्यन्त प्रकाश हो ॥ ८ ॥

६।५।५ । शम आलोचने-तृच् । विचारवन्तः (पक्कारः) पक्वकारकाः । निश्चयकारकाः (ये) (च) (ते) (जनाः) मनुष्याः (ते) (त्वा) (सर्वे) (गोप्स्यन्ति) रक्षिष्यन्ति (पभ्यः) शत्रुभ्यः (मा भैषीः) भयं मा प्राप्नुहि (शतौदने) अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

८—(वसवः) श्रेष्ठाः पुरुषाः (त्वा) (दक्षिणतः) दक्षिणहस्तस्थित देशात् (उत्तरात्) उच्चस्थानात् । वामदेशात् (मरुतः) अ० १।२०।१ । शूरवीराः (त्वा) (आदित्याः) अ० १।६।१ । अ+दिति-एय । अखण्डव्रता ब्रह्मचारिणः (पश्चात्) (गोप्स्यन्ति) (सा) सा त्वम् (अग्निष्टोमम्) अग्नेः सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्य स्तुतिम् (अति) अत्यन्तम् (द्रव) शीघ्रं प्राप्नुहि ॥

देवाः पितरौ मनुष्या गन्धर्वाप्सरसश्च ये ।

ते त्वा सर्वं गोप्स्यन्ति सातिरात्रमति द्रव ॥ ८ ॥

देवाः । पितरः । मनुष्याः । गन्धर्व-अप्सरसः । च । ये ॥ ते । त्वा । सर्वं । गोप्स्यन्ति । सा । अति-रात्रम् । अति । द्रव ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(देवाः) विजय चाहने वाले, (पितरः) पालन करने वाले (मनुष्याः) मनन करने वाले (च) और (ये) जो (गन्धर्वाप्सरसः) गन्धर्व [पृथिवी धारण करनेवाले] और अप्सर लोग [आकाश में विमान आदि से चलने वाले, विवेकी लोग] हैं । (ते सर्वे) वे सब (त्वा) तेरी (गोप्स्यन्ति) रक्षा करेंगे, (सा) सो तू (अतिरात्रम्) उत्कृष्ट दान किया को (अति) उत्तमरीति से (द्रव) शीघ्र प्राप्त हो [ग्रहण कर] ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् सर्वोपकारी विवेकी जन वेद की रक्षा करके अत्यन्त दानशील होते हैं ॥ ८ ॥

अन्तरिक्षं दिवं भूमिसादित्यान् मरुतो दिशः । लोकान्तस्सर्वानाप्नोति यो ददाति श्रुतौदनाम् ॥ १० ॥ (३०)

अन्तरिक्षम् । दिवम् । भूमिम् । आदित्यान् । मरुतः । दिशः । लोकान् । सः । सर्वान् । आप्नोति । यः । ददाति । श्रुत-औद-नाम् ॥ १० ॥ (३०)

भाषार्थ—(सः) वह [मनुष्य] (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष, (दिवम्)

८—(देवाः) विजिगीषवः (पितरः) पालकाः (मनुष्याः) मननशीलाः (गन्धर्वाप्सरसः) अ० २ । १ । २ ; ४ । ३७ । २ । गो + धृञ् धारणे-चप्रत्ययः, गमादेशः + अप् + सृ गतौ-असि । गां पृथिवीं धरन्तीति गन्धर्वास्ते, अप्सु आकाशे विमानादिना सरन्तीति अप्सरसः ते च पुरुषाः (च) (ये) (सा) सा त्वम् (अतिरात्रम्) राशदिभ्यां त्रिप् । उ० ४ । ६७ । रा दाने-त्रिप् । अहःसर्वैकदेश० । पा० ५ । ४ । ८७ । अच् । अति उत्कृष्टां रात्रिं दानक्रियाम् (अति) उत्कर्षेण (द्रव) शीघ्रं प्राप्नुहि ॥

१०—(अन्तरिक्षम्) (दिवम्) सूर्यलोकम् (भूमिम्) (आदित्यान्)

सूर्य लोक, (भूमिम्) भूमि, (आदित्यान्) अखण्डब्रह्मचारियों, (मरुतः) शूरों, (दिशः) आदेष्टाओं [शासकों], [अर्थात्] (सर्वान्) सब (लोकान्) दर्शनीय जनों को (आप्नोति) पाता है, (यः) जो (शतौदनाम्) सैकड़ों प्रकार सींचने वाली [वेदवाणी] का (ददति) दान करता है ॥ १० ॥

भावार्थ—सर्वहितकारिणी वेदविद्या के प्रचार से मनुष्य ज्ञान और ध्यान विमान आदि द्वारा नीचे, ऊपर और मध्य लोक में गति करके उत्तम उत्तम पुरुषों के सङ्ग से अति आनन्द पाता है ॥ १० ॥

घृतं प्रोक्षन्ती सुभगा देवी देवान् गमिष्यति । पत्तारमघ्न्ये मा हिंसीदिवं प्रेहि शतौदने ॥ ११ ॥

घृतम् । प्र-उक्षन्ती । सु-भगा । दे-वी । दे-वान् । ग-मिष्यति ॥
प-त्तारम् । अ-घ्न्ये । मा । हिं-सीः । दि-वम् । प्र । इ-हि ।
श-त-ओ-दने ॥ ११ ॥

भावार्थ—(घृतम्) घृत [तत्त्व पदार्थ] (प्रोक्षन्ती) सींचती हुयी, (सुभगा) बड़े ऐश्वर्य वाली (देवी) देवी [विजयिनी वेदवाणी] (देवान्) विद्वानों को (गमिष्यति) पहुँचेगी । (अघ्न्ये) हे न आरनेवाली ! [वेदवाणी] (पत्तारम्) [अपने] पक्के [दढ़] करने वाले को (मा हिंसीः) मत मार, (शतौदने) हे सैकड़ों प्रकार सींचने वाली ! (दिवम्) प्रकाश को (प्र) अच्छे प्रकार (इहि) प्राप्त हो ॥ ११ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग वेद विद्या के तत्त्व को जानकर पुरुषार्थी होकर शुभ मनोरथ सिद्ध करें ॥ ११ ॥

म० ८ । अखण्डब्रतान् ब्रह्मचारिणः (मरुतः) म० ८ । शूरान् । देवान् (दिशः) दिश दाने आह्वापने च-क्विप् । आदेष्टुन् । शासकान् (लोकान्) जनान् (सर्वान्) (आप्नोति) प्राप्नोति । अन्यत् पूर्ववत्—म० ५ ॥

११—(घृतम्) सारपदार्थम् (प्रोक्षन्ती) प्रकर्षणं सिञ्चन्ती (सुभगा) परमैश्वर्यवती (देवी) विजयिनी वेदविद्या (देवान्) विदुषः पुरुषान् (गमिष्यति) प्राप्स्यति (पत्तारम्) दृढकारकम् (अघ्न्ये) म० ३ । हे अहिंसिके (मा हिंसीः) मा नाशय । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३ ॥

ये देवा दिविषदो अन्तरिक्षसदश्च ये ये च मे भूम्यामधि ।
तेभ्यस्त्वं धुह्व सर्वदा क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १२ ॥

ये । देवाः । दिवि-सदः । अन्तरिक्ष-सदः । च । ये । ये ।
च । इमे । भूम्याम् । अधि ॥ तेभ्यः । त्वम् । धुह्व । सर्वदा ।
क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (देवाः) दिव्य गुण (दिविषदः) सूर्य में वर्त-
मान (च) और (ये) जो (अन्तरिक्षसदः) अन्तरिक्ष में व्याप्ति वाले (च]
और (ये) जो (इमे) यह (भूम्याम् अधि) भूमि पर हैं । (त्वम्) तू (तेभ्यः)
उन सब से (सर्वदा) सदा (क्षीरम्) दूध (सर्पिः) घी (अथो) और भी
(मधु) मधुविद्या [ब्रह्मज्ञान] (धुह्व) भरपूर कर ॥

भावार्थ—मनुष्य वेद द्वारा संसार के सब पदार्थों से यथावत् उपकार
लेकर दुग्ध, घृत आदि पदार्थ शरीर पुष्टि के लिये और ब्रह्मज्ञान, आत्मतुष्टि के
लिये सदा प्राप्त करें ॥ १२ ॥

यत् ते शिरो यत् ते मुखं यौ कर्णौ ये च ते हनू ।

आमिक्षां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १३ ॥

यत् । ते । शिरः । यत् । ते । मुखम् । यौ । कर्णौ । ये इति ।
च । ते । हनू इति ॥ आमिक्षां । दुहतां । दात्रे ।
क्षीरम् । ० ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो (ते) तेरा (शिरः) शिर, (यत्) जो (ते)

१२—(ये) (देवाः) दिव्यगुणाः (दिविषदः) सूर्य स्थिताः (अन्तरिक्ष-
सदः) अन्तरिक्षे वर्तमानाः (च) (ये) (ये) (च) (इमे) (भूम्याम्)
(अधि) उपरि (तेभ्यः) देवेभ्यः सकाशात् (त्वम्) (धुह्व) दुग्धि । प्रपूरय
(सर्वदा) (क्षीरम्) दुग्धम् (सर्पिः) घृतम् (अथो) अपि च (मधु) मधु-
ज्ञानम् । ब्रह्मविद्याम् ॥

१३—(हनू) अ० १ । २१ । ३ । कपौलक्योपरिमुखभागौ (आमिक्षां)

तेरा (मुखम्) मुख, (यौ) जो (कर्णौ) दो कान, (च) और (ये) जो (ते) तेरे (हन्) दो जावड़े हैं । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा [पकाये उष्ण दूध में दही मिलाने से उत्पन्न वस्तु], (क्षीरम्) दूध, (सर्पिः) घी (अथो) और भी (मधु) मधु ज्ञान [ब्रह्मविद्या] (दात्रे) दाता को (दुहताम्) भरपूर करें ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—यहां से मन्त्र २४ तक वेद वाणी को गौ आदि के समान आकार वाली मानकर वर्णन है । तात्पर्य यह है कि जैसे शरीर के अङ्ग प्राणियों के लिये अनेक प्रकार उपकारी बने हैं, वैसेही वेदवाणी से अनेक उपकार लेकर मनुष्य शारीरिक और आत्मिक पुष्टि करें ॥ १३ ॥

यौ तु ओष्ठौ ये नासिके ये शृङ्गे ये च तेऽक्षिणी । आमिक्षा० १४
यौ । ते । ओष्ठौ । ये इति । नासिके इति । ये इति । शृङ्गे इति । ये इति । च । ते । अक्षिणी इति ॥० ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(यौ) जो (ते) तेरे (ओष्ठौ) दो ओठ, (ये) जो (नासिके) दो नथने, (ये) जो (शृङ्गे) दो सींग (च) और (ये) जो (ते) तेरे तेरी (अक्षिणी) दो आंखें हैं । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा...म० १३ ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ १४ ॥

यत् ते क्लोमा यद्दृढयं पुरीतत् सहकण्ठिका । आमिक्षा० १५
यत् । ते । क्लोमा । यत् । हृदयम् । पुरि-तत् । सह-कण्ठिका ॥०१५

भाष्यार्थ—(यत्) जो (ते) तेरा (क्लोमा) फेफड़ा, (यत्) जो (हृदयम्) हृदय और (सहकण्ठिका) कण्ठ के सहित (पुरीतत्) पुरीत [शरीर को फैलाने वाली सूक्ष्म आंत] है । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा...म० १३ ॥ १५ ॥

अ० ६।४।४। आङ्+मिष सेचने-सक् । पक्वोष्णक्षीरे दध्ना कृतं द्रव्यम् (दुहताम्) अ० ७।८२।६। दुहताम् । प्रपूरयन्तु (दात्रे) दानशीलाय । अन्यत् स्पष्टं गतं च-म० १२ ॥

१४—(अक्षिणी) नेत्रे । अन्यत् स्पष्टम् ॥

१५—(क्लोमा) अ० २।३३।३। फुफ्फुसम् (पुरीतत्) अ० ६।७।११। पुरि शरीरं तनोतीति । सूक्ष्मान्तरम् (सहकण्ठिका) कण्ठेन सहिता । अन्यत् स्पष्टं गतं च ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ १५ ॥

यत् ते यकृद् ये मतस्ने यदान्तं याश्च ते गुदाः । आमिक्षा ०१६
यत् । ते । यकृत् । ये इति । मतस्ने इति । यत् । आन्त्रम् ।
याः । च । ते । गुदाः ॥ ० ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो (ते) तेरा (यकृत्) कलेजा, (ये) जो (मतस्ने)
दो मतस्ने [गुदें], (यत्) जो (आन्त्रम्) आंत (च) और (याः) जो (ते)
तेरी (गुदाः) गुदा [मल त्याग नाडियां] हैं । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा
.....म० १३ ॥ १६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ १६ ॥

यस्ते ह्यशिर्यो वनिष्ठुर्यो कुक्षी यच्च चर्म ते । आमिक्षा ०१७
यः । ते । ह्यशिरः । यः । वनिष्ठुः । यौ । कुक्षी इति । यत् ।
च । चर्म । ते ॥ ० ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (ते) तेरी (ह्यशिरः) ह्यशिर [अन्न की आधार
आंत], (यः) जो (वनिष्ठुः) वनिष्ठु [अन्न, रक्त आदि बांटने वाली आंत],
(यौ) जो (कुक्षी) दो कोखें (च) और (यत्) जो (ते) तेरा (चर्म)
चर्म है । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा .....म० १३ ॥ १७ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ १७ ॥

यत् ते मुञ्जो यदस्थि यन्मूत्रं यच्च लोहितम् । आमिक्षा ०१८

१६—(यकृत्) अ० ६ । ७ । ११ । कालखण्डम् (मतस्ने) अ० २ । ३३
३ । ग्रीवाधस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी (आन्त्रम्) अ० २ ।
३३ । ४ । उदरनाडीविशेषः (गुदाः) अ० २ । ३३ । ४ । मलत्यागनाड्यः । अन्यत्
स्पष्टम् ॥

१७—(ह्यशिरः) अ० ६ । ७ । १२ । अन्नाधार आन्त्रविशेषः (वनिष्ठुः)
अ० ६ । ७ । १२ । अन्नरक्तादिसंभाजकं स्थूलान्त्रम् (कुक्षी) उदरपार्श्वौ ।
अन्यत् स्पष्टम् ॥

यत् । ते । मुञ्जा । यत् । अस्थि । यत् । मांसम् । यत् । च ।
लोहितम् । ॥ ० ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो (ते) तेरी (मुञ्जा) मज्जा [हड्डी की मींग]
(यत्) जो (अस्थि) हड्डी, (यत्) जो (मांसम्) मांस (च) और (यत्)
जो (लोहितम्) रक्त है । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा.....मन्त्र १३ ॥ १८ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ १८ ॥

यौ ते बाहू ये दोषणी यावंसौ या च ते ककुत् । आसिस्तौ ॥ १९ ॥
यौ । ते । बाहू इति । ये इति । दोषणी इति । यौ । अंसौ ।
या । च । ते । ककुत् ॥ ० ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(यौ) जो (ते) तेरी (बाहू) दो भुजाये (ये), जो (दो-
षणी) दो भुजदण्ड, (यौ) जो (अंसौ) दो कन्धे (च) और (या) जो (ते)
तेरा (ककुत्) कूवर [कुब्ज] है । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा.....मन्त्र
१३ ॥ १९ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ १९ ॥

यास्तैर्ग्रीवा ये स्कन्धायाः पुण्ठीर्याश्च पर्श्वः । आसिस्तौ ॥ २० ॥ (३१)
याः । ते । ग्रीवाः । ये । स्कन्धाः । याः । पुण्ठीः । याः । च ।
पर्श्वः ॥ ० ॥ २० ॥ (३१)

भाषार्थ—(याः) जो (ते) तेरी (ग्रीवाः) गले की नाड़ियाँ, (ये)
जो (स्कन्धाः) कन्धे की हड्डियाँ, (याः) जो (पुण्ठीः) छोटी पसलियाँ (च)

१८—(मज्जा) अ० १ । ११ । ४ । छान्दसो दीर्घः । अस्थिमध्यस्थस्तेहः ।
अन्यत् स्पष्टम् ॥

१९—(दोषणी) अ० ६ । ७ । ७ । भुजदण्डौ (ककुत्) अ० ३ । ४ । २ ।
शृपादिस्कन्धपृष्ठस्थ मांसपिण्डः । अन्यत् स्पष्टम् ॥

२०—(ग्रीवाः) कण्ठस्थनाड्यः (स्कन्धाः) स्कन्धास्थीनि (पुण्ठीः) अ०

और (याः) जो (पश्वः) बड़ी पसलियां हैं । वे सब (अमिक्षाम्) अमिक्षा
.....म० १३ ॥ २० ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ २० ॥

यौ त ऊरु अष्टीवन्तौ ये ओणी या च ते भसत् । अमिक्षा ॥ २१ ॥
यौ । ते । ऊरु इति । अष्टीवन्तौ । ये इति । ओणी इति ।
या । च । ते । भसत् ॥ ० ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(यौ) जो (ते) तेरे (ऊरु) दो घुटने और (अष्टीवन्तौ)
घुटनों के दो जोड़, (ये) जो (ओणी) दो कूल्हे (च) और (या) जो (ते)
तेरा (भसत्) पेड़ू है । वे सब (अमिक्षाम्) अमिक्षा... म० १३ ॥ २१ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ २१ ॥

यत् ते पुच्छं ये ते बाला यदूधो ये च ते स्तनाः । अमिक्षा ॥ २२ ॥
यत् । ते । पुच्छम् । ये । त । बालाः । यत् । ऊधः । ये । च ।
ते । स्तनाः ॥ ० ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो (ते) तेरी (पुच्छम्) पूँछ, (ये) जो (ते)
तेरे (बालाः) बाल, (यत्) जो (ऊधः) मेड़ [दूध का छिद्रस्थान] (च)
और (ये) जो (ते) तेरे (स्तनाः) स्तन [दूध के आधार] हैं । वे सब (अमि-
क्षाम्) अमिक्षा.....म०-१३ ॥ २२ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ २२ ॥

यास्ते जङ्घा याः कुष्ठिका च्छरा ये च ते शुकाः । अमिक्षा ॥ २३ ॥

४।७।६। पार्श्वास्थीनि (पश्वः) अ० ६।७।६। पार्श्वाधःस्थास्थीनि ।
अन्यत् स्पष्टम् ॥

२१—(ऊरु) जानुनी (अष्टीवन्तौ) अ० २।३३।५। जानुसंयोगास्थिनी
(ओणी) कटिदेशौ (भसत्) नाभितलभागः । अन्यत् स्पष्टम् ॥

२२—(पुच्छम्) लाङ्गूलम् (बालाः) केशाः (ऊधः) दुग्धच्छिद्रस्थानम्
(स्तनाः) दुग्धाधाराः । अन्यत् स्पष्टम् ॥

याः । ते । जङ्घाः । याः । कुष्ठिकाः । ऋच्छराः । ये । च ।
ते । शुफाः ॥ ० ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(याः) जो (ते) तेरी (जङ्घाः) जङ्घायें, (याः) जो
(कुष्ठिकाः) कुष्ठिकायें [नख अङ्गुली आदि बाहिरी अङ्ग] और (ऋच्छराः)
ऋच्छरायें [खुर्चों के ऊपर के भाग] (च) और (ये) जो (ते) तेरे (शुफाः)
खुर हैं । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा.....म० १३ ॥ २३ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ २३ ॥

यत् ते चर्म शतौदने यानि लोमान्यघ्नये । आमिक्षां दुहतां
दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ २४ ॥

यत् । ते । चर्म । शत-ओदने । यानि । लोमानि । अघ्नये ।
आमिक्षाम् । दुहताम् । दात्रे । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति ।
मधु ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(शतौदने) हे सैकड़ों प्रकार सींचने वाली ! और (अघ्नये)
हे न मारनेवाली ! [वेदवाणी] (यत्) जो (ते) तेरा (चर्म) चर्म और
(यानि) जो (लोमानि) लोम हैं । वे सब (आमिक्षाम्) आमिक्षा [पकाये
उष्ण दूध में दही मिलाने से उत्पन्न वस्तु], (क्षीरम्) दूध, (सर्पिः) शी
(अथो) और भी (मधु) मधुज्ञान [ब्रह्मविद्या] (दात्रे) दाता को (दुहताम्)
भरपूर करें ॥ २४ ॥

भावार्थ—मन्त्र १३ के समान है ॥ २४ ॥

क्रोडौ ते स्तां पुरोडाशावाज्येनाभिचारितौ । तौ पुक्षी देवि

२३—(जङ्घाः) अ० ६ । ७ । १० । गुल्फजान्वोरन्तराले अवयवाः (कु-
ष्ठिकाः) अ० ६ । ४ । १६ । नखाङ्गुल्यादिवहिर्भूता अवयवाः (ऋच्छराः)
ऋच्छरः । उ० ३ । १३१ । ऋच्छ गतौ—अर । खुरोपरिस्थभागाः (शुफाः) खुर-
राः । अन्यत् स्पष्टम् ॥

२४—(शतौदने) म० १ । हे बहुप्रकारसेचनशीले (अघ्नये) म० ३ । हे
अहिंसिके वेदवाणि । अन्यद् गतम्—म० १३ स्पष्टं च ॥

कृत्वा सा पुत्तारं दिवं वह ॥ २५ ॥

क्रोडौ । ते । स्ताम् । पुरोडाशौ । आज्येन । अभिघारितौ ॥
तौ । पक्षौ । देवि । कृत्वा । सा । पुत्तारम् । दिवम् । वह ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(ते) तेरी (क्रोडौ) दो गोदें (आज्येन) घी से (अभिघा-
रितौ) चुपडी हुई (पुरोडाशौ) दो रोटियां [मुनि अन्न की पवित्र रोटियां]
(स्ताम्) होवें । (देवि) हे देवी ! [विजयिनी वेदविद्या] (सा) सो तू
(तौ) उन दोनों [गोदों] को (पक्षौ) दो पंख (कृत्वा) बनाकर (पुत्तारम्)
अपने पक्षे [डढ़] करने वाले को (दिवम्) प्रकाश में (वह) पहुंचा दे ॥ २५ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेदवाणी के एक विद्यादायक और दूसरे पुरुषार्थ
वर्धक गुणों को शीघ्र प्राप्त करके आत्मा को प्रकाश युक्त करे, जैसे बालक माता
की दोनों गोदों में रहकर दुग्ध आदि से शीघ्र पुष्ट होता हुआ उत्तम मार्ग पर
चलता है ॥ २५ ॥

उलूखले मुसले यश्च चर्मणि यो वा शूर्पे तण्डुलः कणः । यं वा
वातौ मातुरिश्वा पर्वमानो समायामिष्टद्धोता सुहुतं कृणोतु २६
उलूखले । मुसले । यः । च । चर्मणि । यः । वा । शूर्पे । तण्डुलः
कणः । यम् । वा । वातः । मातुरिश्वा । पर्वमानः । समायामिष्टद्धोता
शुभिः । तत् । होता । सु-हुतम् । कृणोतु ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (तण्डुलः) चावल [वा] (कणः) कत्ती
[चावल का टुकड़ा] (उलूखले) ओखली में; (मुसले) मूसल में (च) और

२५—(क्रोडौ) कुड बाल्ये, निमज्जने भरणे च—घञ् । अङ्गौ (ते) तव
(स्ताम्) भवताम् (पुरोडाशौ) अ० ६ । ६ । (१) । १२ । मुन्यन्नरोटिकावि-
शेषौ (आज्येन) घृतेन (अभिघारितौ) घृ क्षरणे—णिच्—क्त । सर्वतः स्निग्धौ
(तौ) क्रोडौ (पक्षौ) पक्षिणां पतत्रौ (देवि) हे विजयिनि (कृत्वा) (सा)
सत्त्वम् (पुत्तारम्) पक्षकारकं दृढकारकम् (दिवम्) प्रकाशं प्रति (वह) नय ॥

२६—(उलूखले) अ० ६ । ६ (१) । १५ । धान्यादिकण्डनसाधने
(मुसले) अ० ६ (१) । १५ । धान्यादिखण्डनसाधने (चर्मणि) आजनं

(चर्मणि) चर्म [मृग छाला वा वाघम्बर] में (वा) अथवा (यः) जो (शृणो)
सूत्र में है । (वा) अथवा (यम्) जिसको (मातरिश्वा) आकाश में चलने
वाले (पवमानः) शोधने वाले (वातः) वायु ने (ममाथ) मथा था, (होता)
दाता (अग्निः) सर्वव्यापक परमेश्वर (तत्) उस को (सुदुतम्) धार्मिक
रीति से स्वीकार किया हुआ (कृणोतु) करे ॥ २६ ॥

भावार्थ—जैसे मनुष्य अन्न को एक एक बीज करके अनेक प्रकार कूट
फटकर उपयोगी बनाते हैं, वैसे ही मनुष्य वेदवाणी को ब्रह्मचर्य आदि अनेक
तप से प्राप्त करके परमेश्वर के आश्रय से संसार में उपकारी बनें ॥ २६ ॥

इस मन्त्र का अन्तिम पद अथर्व ६ । ७९ । २ । में आचुका है ॥

अपो देवीर्मधुमतीर्घृतश्चुतो ब्रह्मणा हस्तेषु प्रपृथक् साद-
यामि । यत्काम इदमभिसिञ्चामि वोऽहं तन्मे सर्वं संपदातां
वयं स्याम पतयो रयीणासु ॥ २७ ॥ (३२)

अपः । देवीः । मधु-मतीः । घृत-श्चुतः । ब्रह्मणासु । हस्तेषु ।
प्र-पृथक् । सादयामि ॥ यत्-कामः । इदम् । अ-भिसिञ्चामि ।
वोः । अ-हम् । यत् । मे । सर्वम् । सस्म । पदाता-सु । वयम् ।
स्याम् । पतयः । रयीणासु ॥ २७ ॥ (३२)

भाष्यार्थ—(देवीः) देवी [विजायिनी] (मधुमतीः) श्रेष्ठ मधुविद्या

चर्म कृतिः स्त्री—इत्यमरः १७ । ४७ । अजिते । मृगचर्मणि । व्याघ्रचर्मणि (शृणो)
अ० ६ । ६ (१) । १६ । धान्यस्फोटकयन्त्रे (तण्डुलः) सानसिक्वर्णसिपर्णसि-
त्तण्डुला० । उ० ४ । १७ । तडि आघाते—उलच् । यद्वा, वृज्जुदितनित्ताडिभ्य
उलच् तण्डुलश्च । उ० ५ । ६ । वृजादिभ्यः—उलच्, सर्वेषां तण्डादेशश्च । तुष-
रहितो व्रीहिः (कणः) अन्यदेरतिसूदमांशः (यम्) (वा) (वातः) वायुः (मात-
रिश्वा) अ० ५ । १० । ८ । आकाशगमनः (पवमानः) संशोधकः (ममाथ)
मथितवान् (अग्निः) सर्वव्यापकः परमेश्वरः (तत्) (होता) दाता (सुद-
ुतम्) सुदुस्वीकृतम् (कृणोतु) करोतु ॥

२७—(अपः) व्यापनशीला वेदविद्याः (देवीः) विजायिनीः (मधुमतीः)

[ब्रह्मज्ञान] वाली, (घृतश्चुतः) घृत [सारतत्त्व] वरसाने वाली (अणः) व्यापनशील [वेदवाणियों] को (ब्रह्मणाम्) ब्रह्माओं [वेदवेत्ताओं] के (हस्तेषु) हाथों में (प्रपृथक्) नाना प्रकार से (सादयामि) मैं रखता हूँ । [हे विद्वानो !] (यत्कामः) जिस उत्तम कामना वाला (अहम्) मैं (इदम्) इस समय (वः) तुम्हाग (अभिषिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ, (तत् सर्वम्) वह सब (मे) मेरे लिये (सम् पद्यताम्) सम्पन्न हो, (वयम्) हम (रयीणाम्) अनेक धनों के (पतयः) स्वामी (स्याम) होवें ॥ २७ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उचित है कि सर्वगुणसम्पन्न वेदविद्या को विद्वानों के साथ विचार कर उत्तम शिक्षा प्राप्त करें, जिस से सब लोग विद्या-धन और सुवर्ण आदि धन पाकर आनन्द भोगें ॥ २७ ॥

इस मन्त्र के पाद दो और तीन अथर्व ६ । १२२, ५ । में आये हैं ॥

सूक्तम् १० ॥

१—३४ ॥ वशा देवता ॥ १, २, ३, ६, ७, ८, ११—२२, २५, २६, ३०, ३१, ३३ अनुष्टुप् ; ४, ६ निचृदनुष्टुप् ; ५, २३ आर्षी, बृहती ; १०, २७ विराड्, उष्टुप्, २४, ३२ स्वरोडनुष्टुप्, २६ विराट् पङ्क्तिः ; २६ त्रिपदा विराड् गायत्री ३४ भुरिगनुष्टुप् ॥

ईश्वरशक्तिमहिमोपदेशः—ईश्वर शक्ति की महिमा का उपदेश ॥

नमस्ते जायमानायै जाताया उत ते नमः । बालेभ्यः शुफेभ्यो रूपायां च न्ये ते नमः ॥ १ ॥

नमः । ते । जायमानायै । जातायै । उत । ते । नमः ॥ बालेभ्यः । शुफेभ्यः । रूपायै । अ च न्ये । ते । नमः ॥ १ ॥

ब्रह्मज्ञानेन युक्ताः (घृतश्चुतः) अ० ३ । ३३ । ४ । सारतत्त्वस्त्राविणीः (ब्रह्मणाम्) वेदज्ञानाम् (हस्तेषु) (प्रपृथक्) अ० ६ । १२२ । ५ । नानाप्रकारेण (सादयामि) स्थापयामि (यत्कामः) यत्पदार्थं कामयमानः (इदम्) इदानीम् (अभिषिञ्चामि) अभिषिक्तान् करोमि (वः) युष्मान् (अहम्) (तत्) (मे) मह्यम् (सर्वम्) (सम् पद्यताम्) सम्पन्नं साधितं भवतु (वयम्) (स्याम) (पतयः) स्वामिनः (रयीणाम्) नानाधनत्वानाम् ॥

भाष्यार्थ—(ते जायमानायै) तुभ्यं प्रकट होतो हुई को (नमः) नमस्कार (उत) और (ते जातायै) तुभ्यं प्रकट हो चुकी को (नमः) नमस्कार है । (अग्नये) हे न मारने वाली [परमेश्वर शक्ति !] (बालेभ्यः) बलों के लिये और (शफेभ्यः) शान्ति व्यवहारों के लिये (ते) तेरे (रूपाय) स्वरूप [फैलाव] को (नमः) नमस्कार है ॥ १ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के जिन गुणों को बुद्धिमान् लोग जानते जाते हैं और जिनको जान चुके हैं, विवेकी जन्म उन अद्भुत गुणों को साक्षात् करके बल वृद्धि और शान्ति प्रचार के लिये परमेश्वर को सदा नमस्कार करें ॥ १० ॥
यो विद्यात् सुप्तं प्रवतः सुप्तं विद्यात् परावतः । शिरौ यज्ञस्य यो विद्यात् स वृशां प्रति गृहीयात् ॥ २ ॥

यः । विद्यात् । सुप्तं । प्र-वतः । सुप्तं । विद्यात् । परा-वतः ॥
शिरः । यज्ञस्य । यः । विद्यात् । सः । वृशास् । प्रति ।
गृहीयात् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(यः) जो [विद्वान्] (सप्त) सात [२ हाथ, २ पांव, १ पायु, १ उपस्थ और १ उदर] (प्रवतः) उत्तम गति वाले [लोकों] को (विद्यात्) जाने, और (सप्त) सात [२ कान, २ नथने, २ आँखें और १ मुख] (परावतः) दूर गति वाले [लोकों] को (विद्यात्) जान जावे । (यः) जो

१—(नमः) सत्कारः (ते) तुभ्यम् (जायमानायै) उत्पद्यमानायै (जातायै) पूर्वकालात् प्रसिद्धायै (उत) अपि (बालेभ्यः) बल प्राणने धान्यावरोधने च-घञ् । नानाबलेभ्यः (शफेभ्यः) अ० ६ । ७ । १० । शम शान्तौ—अच्, मस्य फः । शान्तिव्यवहाराणां सिद्धये (रूपाय) स्वरूपाय । विस्ताराय (अन्धे) अ० १० । ६ । ३ । नञ् + हन हिंसागत्योः—यक्, टाप् । हे अहिंसिके-रुत्तिके । परमेश्वरशक्ते । अन्यद् गतम् ॥

२—(यः) विद्वान् (विद्यात्) जानीयात् (सप्त) हस्तपादद्वयपायूपस्थोदररूपान् (प्रवतः) अ० ३ । १ । ४ । प्र-वति धात्वर्थे साधने । प्रकृष्टगतीन् लोकान् (सप्त) कर्णनासिकाबलुर्द्वयमुखरूपान् (परावतः) अ० ३ । ४ । ४ । परा-वति धात्वर्थे साधने । दूरगतीन् देशान् (शिरः) प्रधानः स्वात्मेत्यर्थः (यः)

(यज्ञस्य) यज्ञ [श्रेष्ठकर्म] के (शिरः) शिर [प्रधान अपने आत्मा] को (विधात्) जान लेवे, (सः) वह [पुरुष] (वशाम्) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] को (प्रति) प्रतीति से (गृह्णीयात्) ग्रहण करे ॥ २ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य अपने शरीर के सात नीचे और सात ऊंचे, चौदह लोकों अर्थात् इन्द्रियों की अद्भुत शक्तियों को अपने आत्मा के सम्बन्ध के सहित जान लेवे, वही पुरुष सबके निर्माता परमेश्वर की शक्ति को साक्षात् करके अपनी शक्ति बढ़ावे ॥ २ ॥

वेदाहं सुप्त प्रवतः सुप्त वेद परावतः । शिरौ यज्ञस्याहं वेदु
सोमं चास्यां विचक्षणम् ॥ ३ ॥

वेद । अहम् । सुप्त । प्र-वतः । सुप्त । वेद । परा-वतः ॥ शिरः ।
यज्ञस्य । अहम् । वेद । सोमम् । च । अस्याम् । वि-चक्षणम् ॥ ३ ॥

भावार्थ—(अहम्) मैं (सप्त) सात [मन्त्र २] (प्रवतः) उत्तम गति वाले [लोकों] को (वेद) जानता हूँ, (सप्त) सात [मन्त्र २] (परा-वतः) दूर गति वाले [लोकों] को (वेद) जानता हूँ । (अहम्) मैं (यज्ञस्य) यज्ञ [श्रेष्ठ कर्म] के (शिरः) शिर [प्रधान अपने आत्मा] को (च) और (अस्याम्) इस [कमनीय शक्ति मन्त्र २] में वर्तमान (विचक्षणम्) विविध प्रश्न [महापरिणत] (सोमम्) सर्वप्रेरक [परमात्मा] को (वेद) जानता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थ—जब मनुष्य अपने शरीर के चौदह भुवन और अपने आत्मा की विचित्र गति को जान लेता है, वह परमेश्वर को और उसकी शक्ति को जानने में समर्थ होता है—मन्त्र २ देखो ॥ ३ ॥

यस्य) श्रेष्ठव्यवहारस्य (सः) पुरुषः (वशाम्) नशिरण्योरुपसंख्यानम् । वा०
पा० ३ । ३ । ५८ । वश कान्तौ—अप् । वशा स्वाधीना—महीश्वरभाष्ये—यजु० २ ।
१६ । वश कमनीयानि—दयानन्दभाष्ये, ऋक्० २ । २४ । १३ । कमनीयां परमे-
श्वरशक्तिम् (प्रति) प्रतीत्या (गृह्णीयात्) स्वीकुर्यात् ॥

३—(वेद) जानामि (अहम्) उपासकः (सोमम्) सोमः सूर्यः प्रसव-
नात्, सोम आत्माप्येतस्मादेव—निरु० १४ । १२ । सर्वोत्पादकं सर्वप्रेरकं वा परमा-
त्मानम् (च) (अस्याम्) वशायाम् । कमनीयायां शक्तौ वर्तमानम् (विचक्ष-
णम्) विविधप्रश्नारम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० २ ॥

यया द्यौर्यया पृथिवी ययापौ गुपिता इमाः । वृशां सहस्र-
धारां ब्रह्मणाच्छावदामसि ॥ ४ ॥

यया । द्यौः । यया । पृथिवी । यया । आपः । गुपिताः । इमाः ॥
वृशाम् । सहस्र-धाराम् । ब्रह्मणा । अच्छा-आवदामसि ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यया) जिस [शक्ति] करके (द्यौः) सूर्य, (यया) जिस
करके (पृथिवी) पृथिवी और (यया) जिस करके (इमाः) यह (आपः)
प्रजायें (गुपिताः) रक्षित हैं । (सहस्रधाराम्) सहस्रों पदार्थों को धारण
करने वाली (वृशाम्) [उस] वशा [कामना योद्ध परमेश्वर शक्ति] को (ब्र-
ह्मणा) वेद द्वारा (अच्छावदामसि) हम आदर से बुलाते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—हम लोग वेद द्वारा परमेश्वर की सर्वरक्षक शक्ति को यथा-
घत् जानकर अपनी सामर्थ्य बढ़ावें ॥ ४ ॥

शतं कंसाः शतं दोग्धारः शतं गोप्तारो अधि पृष्ठे अस्याः ।
ये देवास्तस्यां प्राणन्ति ते वृशां विदुरेकुधा ॥ ५ ॥

शतम् । कंसाः । शतम् । दोग्धारः । शतम् । गोप्तारः । अधि ।
पृष्ठे । अस्याः ॥ ये । देवाः । तस्याम् । प्राणन्ति । ते । वृ-
शाम् । विदुः । कु-धा ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(शतम्) सौ [बहुत से] (कंसाः) कामना करने वाले,
(शतम्) सौ (दोग्धारः) दोहने वाले, (शतम्) सौ (गोप्तारः) रक्षा करने
वाले [पुरुष] (अस्याः) इस [शक्ति] की (पृष्ठे) पीठ पर [सहारे में]

४—(यया) शक्त्या (द्यौः) सूर्यः (पृथिवी) (आपः) आप्ताः प्रजाः-
व्यानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ (गुपिताः) रक्षिताः (इमाः) दृश्यमानाः (वेगाम्)
म० २ । कमनीयां परमात्मशक्तिम् (सहस्रधाराम्) अ० ७ । १५ । १ ।
असंख्यपदार्थानां धरित्रीम् (ब्रह्मणा) वेदद्वारा (अच्छावदामसि) अ० ७ ।
३८ । ३ । सत्कारेण ह्वयामः । अन्यद् मतम् ॥

५—(शतम्) शतं बहुनाम-निघ० ३ । १ (कंसाः) वृत्तवद्विवचिवसि-
हनिकमिकपिभ्यः सः । उ० ३ । ६२ । कमु कान्तौ-सप्रत्ययः । कामयमानाः

(अधि) अधि कार पूर्वक हैं । और (ये) जो (देवाः) विद्वान् लोग (तस्याम्) उस [शक्ति] में (प्राणन्ति) जीवन करते हैं : (ते) वे लोग (वशाम्) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] को (एकधा) एक प्रकार से [सत्य रीति से] (विदुः) जानते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—जो जो पुरुष कामना करके खोज लगाते हुये परमेश्वर की शक्ति का आश्रय लेकर पुरुषार्थ से जीवन करते हैं, वेही उस के सत्य ज्ञान को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

यज्ञपदीराक्षीरा स्वधाप्राणा महीलुका । वशा पर्जन्यपत्नी देवा अप्येति ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

यज्ञ-पदी । इरा-क्षीरा । स्वधा-प्राणा । महीलुका ॥ वशा ॥ पर्जन्य-पत्नी । देवान् । अपि । एति । ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

भावार्थ—(यज्ञपदी) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] में स्थिति वाली, (इरा-क्षीरा) अन्न और जल वाली, (स्वधाप्राणा) अपनी धारण शक्ति से जाने वाली, (महीलुका) बड़ी दीप्ति वाली, (पर्जन्यपत्नी) मेघ की पालने वाली (वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (देवान्) विद्वानों को (ब्रह्मणा) वेद द्वारा (अपि एति) पहुंच जाती है ॥ ६ ॥

(दोग्धारः) प्रपूरयितारः । अन्वेष्टारः (गोप्तारः) रक्षितारः (अधि) अधि-कारपूर्वकं (पृष्ठे) आश्रये (अस्याः) वशायाः (ये) देवाः विद्वांसः (तस्याम्) वशाकाम् (प्राणन्ति) प्रकर्षेण जीवन्ति (ते) (वशाम्) म० २ । कमनीया परमात्मशक्तिम् (विदुः) जानन्ति (एकधा) एकप्रकारेण । सत्यरीत्या ॥

६—(यज्ञपदी) पद स्थैर्ये गतौ च-अच् डीप् । यज्ञे श्रेष्ठव्यवहारे पदं स्थानं यस्याः सा (इराक्षीरा) इरा अन्नम्-निघ० २ । ७ । क्षीरमुदकम्-निघ० १ । १२ । इरा च क्षीरं च इराक्षीरम्, ततो मत्वर्थे अर्शाद्यच्, टाप् । अन्न-जलवती (स्वधाप्राणा) स्वधया स्वधारणशक्त्या प्राणिति जीवतीति सा तथा-भूता (महीलुका) रुच दीप्तावभिप्रीतौ च-क्विप्, टाप् । महती रुचा दीप्ति-र्यस्याः सा (वशा) म० २ । कमनीया परमेश्वरशक्तिः (पर्जन्यपत्नी) देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः-निरु० १२ । ४४ । मेघस्य पालयित्री (देवान्) विदुषः पुरुषान् (अपि) एव (एति) प्राप्नोति (ब्रह्मणा) वेदद्वारा ॥

भाषार्थ—विद्वान् लोग श्रेष्ठ कामों से वेद द्वारा ईश्वर शक्ति का ज्ञान प्राप्त करते हैं ॥ ६ ॥

अनु^१ त्वाग्निः प्रविशदनु सोमो वशे त्वा । ऊर्ध्वस्ते भद्रे पर्जन्यो
विद्युतस्ते स्तना वशे ॥ ७ ॥

अनु^१ । त्वा । अग्निः । प्र । अविशत् । अनु^१ । सोमः । वशे ।
त्वा ॥ ऊर्ध्वः । ते । भद्रे । पर्जन्यः । वि-द्युतः । ते । स्तनाः ।
वशे ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (त्वा अनु) तेरे पीछे पीछे (अग्निः) अग्नि ने [पदार्थों में], (त्वा अनु) तेरे पीछे पीछे (सोमः) प्रेरणा करने वाले [जीवात्मा] ने [शरीर में] (प्र अविशत्) प्रवेश किया है । (भद्रे) हे कल्याणी ! (वशे) वशा ! (पर्जन्यः) मेघ (ते) तेरा (ऊर्ध्वः) मेड़ [दुग्ध के छिद्र स्थान के समान] और (विद्युतः) बिजुलिये (ते) तेरे (स्तनाः) स्तन [दुग्ध के आधारों के समान] हैं ॥ ७ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर की ही शक्ति से अग्नि, जीवात्मा, मेघ, बिजुली आदि अपना अपना काम करते हैं ॥ ७ ॥

अपस्त्वं धुक्षे प्रथमा उर्वरा अपरा वशे । तृतीयं राष्ट्रं धुक्षे-
न्न क्षीरं वशे त्वम् ॥ ८ ॥

अपः । त्वम् । धुक्षे । प्रथमाः । उर्वराः । अपराः । वशे ॥
तृतीयम् । राष्ट्रम् । धुक्षे । अन्नम् । क्षीरम् । वशे । त्वम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (त्वम्)

७—(अनु) अनुसृत्य (त्वा) त्वाम् (अग्निः) पावकः (प्र अविशत्) प्रविष्टवान् (अनु) (सोमः) सोमः सूर्यः प्रसवनात्, सोम आत्माप्येतस्मादेव-
निरु० १४। १२। शरीरस्य प्रेरको जीवात्मा (वशे) म० २। कमनीये परमात्म-
शक्ते (त्वा) (ऊर्ध्वः) आपीनम् (ते) तव (भद्रे) हे कल्याणि (पर्जन्यः)
मेघः (विद्युतः) लडितः (स्तनाः) दुग्धाधाराः ॥

८—(अपः) म० ४। प्रजाः । सष्टपदार्थाः (त्वम्) (धुक्षे) दुह

तू (प्रथमाः) प्रधान और (अपराः) अप्रधान (अपः) प्रजाओं को (उर्वराः) उपजाऊ भूमियों से (धुत्ते) भरपूर करती है । (वशे) हे वशा ! [कामना योग्य शक्ति] (त्वम्) तू (अन्नम्) अन्न, (क्षीरम्) जल और (तृतीयम्) तीसरे (राष्ट्रम्) राज्य से [संसार] को (धुत्ते) भरपूर करती है ॥ ८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर की शक्ति से ही बड़े छोटे तथा मध्यम जीवों के लिये भोजन उत्पन्न होते हैं, और संसार में अन्न, जल और राज्यव्यवस्था चलती है ॥ ८ ॥

यदादित्यैर्ह्युयमानोपातिष्ठ ऋतावरि । इन्द्रः सहस्रं पात्रा-
न्तोमं त्वापाययद् वशे ॥ ८ ॥

यत् । आदित्यैः । हुयमाना । उप-अतिष्ठः । ऋत-वरि ॥
इन्द्रः । सहस्रं । पात्रान् । सोमं । त्वा । अपाययत् ।
वशे ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(ऋतावरि) हे सत्यशीला ! (यत्) जब (आदित्यैः) आदित्यों [अखण्ड ब्रह्मचारियों] करके (हुयमाना) पुकारी गई तू (उपा-तिष्ठः) पास पहुँची । (वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (इन्द्रः) इन्द्र [परमेश्वर] ने (सहस्रम्) सहस्र [अनेक] (पात्रान्) रत्नणीय दान योग्य पुरुषों को (सोमम्) मोक्षरूपी अमृत (त्वा=त्वया) तुझ से (अपाययत्) पाल कराया है ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग ईश्वर शक्ति को पहिचानते हैं और वे सब पुरुष परमेश्वर के नियम अनुसार दुःखों से छूटकर आनन्द भोगते हैं ॥ ८ ॥

प्रपूरणे—लट्, द्विकर्मकः । प्रपूरयसि (प्रथमाः) प्रधानाः (उर्वराः) सर्वशस्य-युक्तभूमिभ्यः सकाशात् (अपराः) अप्रधानाः (वशे) म० २ (तृतीयम्) (राष्ट्रम्) राज्यम् (धुत्ते) प्रपूरयसि संसारमितिशेषः (अन्नम्) भोजनम् (क्षीरम्) अ० १ । १५ । ४ । जलम्—निघ० १ । १२ । अन्यद् गतम् ॥

६—(यत्) यदा (आदित्यैः) अखण्डब्रह्मचारिभिः (हुयमाना) कृता-ह्विता (उपातिष्ठः) समीपं स्थितवती (ऋतावरि) अ० ३ । १३ । ७ । हे सत्यशीले (इन्द्रः) परमेश्वरः (सहस्रम्) बहून् (पात्रान्) रत्नणीयान् दान-योग्यान् पुरुषान् (सोमम्) मोक्षरूपममृतम् (त्वा) त्वया-इत्यर्थः (अपाययत्) पालं कारितवान् (वशे) म० २ ॥

यदनुचोन्द्रसैरात् त्वं ऋषभोऽहयत् । तस्मात् ते वृत्रहा पयः
 क्षीरं क्रुद्धोऽहरत् वशे ॥ १० ॥ (३३)
 यत् । अनुची । इन्द्रस् । येः । आत् । त्वा । ऋषभः । अह-
 यत् ॥ तस्मात् । ते । वृत्र-हा । पयः । क्षीरम् । क्रुद्धः । अह-
 रत् । वशे ॥ १० ॥ (३३)

भाषार्थ—(यत्) जब (इन्द्रम् अनुची) जीवात्मा के पीछे चलती
 हुई तू (पेः) गई है, (आत्) तब (ऋषभः) सूक्ष्मदर्शी परमेश्वर ने (त्वा)
 तुझे (अहयत्) बुलाया । (वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति]
 (तस्मात्) उस [पुरुष] से (ते) तेरे लिये (क्रुद्धः) क्रुद्ध (वृत्रहा) अन्ध-
 कार नाशक [परमेश्वर] ने (पयः) अन्न और (क्षीरम्) जल को (अहरत्)
 ले लिया ॥ १० ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर की सर्वव्यापक शक्ति में झगड़ा करके
 हाथ बढ़ाना चाहता है, वह मनुष्य मतिभ्रष्ट होकर दुःख भोगता है ॥ १० ॥
 यत् ते क्रुद्धो धनपतिरा क्षीरमहरत् वशे । इदं तद्वद्वा नाक-
 स्त्रिषु पात्रेषु रक्षति ॥ ११ ॥

यत् । ते । क्रुद्धः । धन-पतिः । आ । क्षीरम् । अहरत् । वशे ॥
 इदम् । तत् । अद्य । नाकः । त्रिषु । पात्रेषु । रक्षति ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति (यत्)

१०—(यत्) यदा (अनुची) अ० ३।१।४। अनु + अञ्चु गतिपूज-
 नयोः—किन्, डीप् । पश्चाद् गच्छन्ती (इन्द्रम्) जीवात्मनम् (पेः) अगच्छः
 (आत्) तदा (त्वा) त्वाम् (ऋषभः) अ० ३।४।६। ऋषिदेशे जात-
 निरु० २।११। सूक्ष्मदर्शी परमेश्वरः (अहयत्) आहूतवान् (तस्मात्) जी-
 वात्मनः (ते) तुभ्यम् (वृत्रहा) अन्धकारनाशकः परमात्मा (पयः) अन्नम्-
 निघ० २।७ (क्षीरम्) जलम्—निघ० १।१२ (क्रुद्धः) कुपितः (अहरत्)
 हतवान् (वशे) म० २॥

११—(यत्) यदा (ते) तुभ्यम् (क्रुद्धः) कुपितः (धनपतिः)

जब (क्रुद्धः) क्रुद्ध (धनपतिः) धनों के स्वामी [परमेश्वर] ने (ते) तेरे लिये (क्षीरम्) जल [उत्पत्ति साधन] को (आग्रहरत्) [दुष्ट जन से] ले लिया । (तत्) तब (इदम्) जल को (अथ) आज (नाकः) क्लेश शून्य [आनन्दस्वरूप परमात्मा] (त्रिषु) तीन [ऊँचे, नीचे और मध्य] (पात्रेषु) रक्षा के आधार [लोकों] में (रक्षति) रक्षित रखता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—परमात्मा की महिमा को न मानने वाले पुरुष को [मन्त्र-१० देखो] वह क्रुद्ध जगदीश्वर निर्बल करके उत्पत्ति साधन आदि द्रव्य को यथानियम ऊपर नीचे और मध्य लोकों में विभाग करके देता है ॥ ११ ॥

त्रिषु पात्रेषु तं सोमम् आ देव्यहरद् वशा । अथर्वा यत्र दीक्षितो बर्हिष्यास्तं हिरण्यये ॥ १२ ॥

त्रिषु । पात्रेषु । तस् । सोमम् । आ । देवी । अहरत् । वशा ॥ अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्तं । हिरण्यये ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(त्रिषु) तीन [ऊँचे, नीचे और मध्य] (पात्रेषु) रक्षा के आधार [लोकों] में वर्तमान (तम्) उस (सोमम्) सर्व प्रेरक [परमेश्वर] को (देवी) विजयिनी (वशा) [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] ने (आ) सब प्रकार (अहरत्) स्वीकार किया । (यत्र) जहां [तीनों लोकों] में

धनानां स्वामी परमेश्वरः (आ) समन्तात् (क्षीरम्) जलम् (अहरत्) गृहीतवान् (वशे) म० २ । हे कमनीये (इदम्) इन्द्रेः कमिन्नलोपश्च । उ० ४ । १५७ । इदि परमेश्वर्ये-कमिन्, नलोपः । उदकम्-निघ० १ । १२ । (तत्) तदा (अथ) अस्मिन् दिने (नाकः) क्लेशशून्यः । सुखस्वरूपः परमेश्वरः (त्रिषु) उच्चनीचमध्येषु (पात्रेषु) रक्षाधारेषु लोकेषु (रक्षति) पाति ॥

१२—(त्रिषु) उच्चनीचमध्येषु (पात्रेषु) रक्षाधारेषु लोकेषु (सोमम्) सर्वप्रेरकं परमात्मानम् (आ) समन्तात् (देवी) विजयिनी (अहरत्) स्वीकृतवती (वशा) म० २ । कमनीया परमात्माशक्तिः (अथर्वा) अ० ४ । १ । ७ । अ + थर्व चरणे-वनिप् । निश्चलः परमेश्वरः (यत्र) त्रिषु लोकेषु (दीक्षितः) तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । पा० ५ । २ । ६ । दीक्षा-इतच् ।

(दीक्षितः) नियमवान् (अथर्वा) निश्चल परमात्मा (हिरण्यये) तेजोमय (बर्हिषि) वृद्धि के बीच (आस्तं) बैठा है ॥ १२ ॥

भावार्थ—बुद्धिमान् लोग ईश्वर शक्ति को त्रिलोकवर्ती परमेश्वर के आधीन जानते हैं, जो तेजोमय सदा प्रवृद्ध स्वतन्त्र परमात्मा सब का स्वामी है। तात्पर्य यह है कि ईश्वर और ईश्वर शक्ति में नित्य सम्बन्ध है ॥ १२ ॥

सं हि सोमे नागतं समु सर्वेण पद्भता । वशा समुद्रमध्यं ष्ठाह
गन्धर्वैः कलिभिः सह ॥ १३ ॥

सम् । हि । सोमेन । अगतं । सम् । ऊं इति । सर्वेण । पद्-
वता । वशा । समुद्रम् । अधि । अस्थात् । गन्धर्वैः । कलि-
भिः । सह ॥ १३ ॥

भावार्थ—(वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (हि) ही (सोमेन) पेश्वर्य के साथ (उ) और (सर्वेण) प्रत्येक (पद्भता) पांच वाले [चलते फिरते पुरुषार्थी] के साथ (सम् सम् अगत) निरन्तर संयुक्त हुई है, और (गन्धर्वैः) पृथिवी धारण करने वाले और (कलिभिः सह) गणना करने वाले [गुणों] के साथ (समुद्रम्) अन्तरिक्ष की (अधि अस्थात्) अधिष्ठात्री हुई है ॥ १३ ॥

नियमवान् (बर्हिषि) वृद्धौ (आस्तं) आस-लङ् । उपविष्टवान् (हिरण्यये) तेजोमये ॥

१३—(हि) निश्चयेन (सोमेन) पेश्वर्येण (सम् सम् अगत) अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते—निरु० १०।४२। समो गमृच्छिश्च्छि० । पा० १।३। २६। आत्मने पदम् । मन्त्रे वसह्वरणश० । पा० २।४। ८०। चलेलुक् । अनु-
दात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम० । पा० ६।४। ३७। अनुनासिकलोपः । निरन्तरं संगतवती (उ) च (सर्वेण) प्रत्येकेन (पद्भता) पदयुक्तेन । गति-
शीलेन (वशा) म० २ (समुद्रम्) अन्तरिक्षम् (अस्थात्) अधिष्ठतवती (गन्धर्वैः) अ० २।१।२। पृथिवीधारकैर्गुणैः (कलिभिः) सर्वधातुभ्यः इन् । उ० ४।११८। कल गतौ संख्याने च । गणकैर्गुणैः (सह) ॥

भावार्थ—प्रत्येक पुरुषार्थी जीव अपने पुरुषार्थ के अनुसार ईश्वरशक्ति से फल पाता है ॥ १३ ॥

सं हि वाते नागतं समु सर्वैः पतत्रिभिः ।

वृशा समुद्रे प्रानृत्य दृचः सामानि बिभ्रती ॥ १४ ॥

सम् । हि । वातेन । अगत । सम् । ऊँ इति । सर्वैः । पतत्रिभिः ॥ वृशा । समुद्रे । प्र । अनृत्यत् । दृचः । सामानि । बिभ्रती ॥ १४ ॥

भावार्थ—(दृचः) स्तुति योग्य [वेद वाणियों] और (सामानि) मोक्ष ज्ञानों को (बिभ्रती) रखती हुई (वृशा) वृशा [कामना योग्य परमेश्वरशक्ति] (हि) ही (वातेन) वायु से (उ) और (सर्वैः) सब (पतत्रिभिः) पक्षियों से (सम् सम् अगत) निरन्तर मिली है, और उसने (समुद्रे) अन्तरिक्ष में (प्र) अच्छे प्रकार (अनृत्यत्) अङ्ग फड़काये हैं ॥ १४ ॥

भावार्थ—ईश्वर शक्ति ईश्वर वाणी को मानती हुई वायु, पक्षियों और सब लोकों को अन्तरिक्ष में चलाती हुई विराजमान है ॥ १४ ॥

सं हि सूर्येणागतं समु सर्वेण चक्षुषा । वृशा समुद्रमत्यख्यद्भद्रा ज्योतीषि बिभ्रती ॥ १५ ॥

सम् । हि । सूर्येण । अगत । सम् । ऊँ इति । सर्वेण । चक्षुषा ॥ वृशा । समुद्रम् । अति । अख्यत् । भद्रा । ज्योतीषि । बिभ्रती १५

भाषार्थ—(भद्रा) उत्तम (ज्योतीषि) ज्योतियों को (बिभ्रती) रखती हुई (वृशा) वृशा [कामना योग्य परमेश्वरशक्ति] (हि) ही (सूर्येण)

१४—(वातेन) वायुना (सम् सम् अगत) म० १३ । निरन्तर संगतवती (सर्वैः) समस्तैः (पतत्रिभिः) पक्षिभिः (समुद्रे) अन्तरिक्षे (प्र) प्रकर्षेण (अनृत्यत्) अङ्गानि विक्षिप्तवती (दृचः) स्तुत्या वेदवाणी (सामानि) अ० ७।५४।१ । मोक्षज्ञानानि (बिभ्रती) धारयन्ती । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१५—(सूर्येण) सूर्यमण्डलेन (चक्षुषा) दर्शनशक्त्या (अति) अत्यन्तम्

सूर्य के साथ (उ) और (सर्वेण) प्रत्येक (चक्षुषा) दृष्टि के साथ (संम् सम्
अगत) निरन्तर मिली है और उसने (समुद्रम्) अन्तरिक्ष को (अति) अत्यन्त
करके (अख्यत्) प्रकाशित किया है ॥ १५ ॥

भाषार्थ—ईश्वर की शक्ति से ही सूर्य में, और सूर्य द्वारा आकाश में और
अन्तरिक्ष के सब लोकों को प्रकाश पहुंचता है ॥ १५ ॥

अभि॑वृ॒ता हिर॑ण्येन॒ यदति॑ष्ठ ऋ॒तावरि॑ । अश्वः॑ समु॒द्रो भू॒त्वा-
अ॒ध॒स्कन्द॑द् व॒शे त्वा ॥ १६ ॥

अभि॑-वृ॒ता । हिर॑ण्येन । यत् । अति॑ष्ठः । ऋ॒त-व॒रि ॥ अश्वः॑ ।
समु॒द्रः । भू॒त्वा । अधि॑ । अ॒स्कन्द॑त् । व॒शे । त्वा ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(ऋतावरि) हे सत्यशील ! (यत्) जब (हिरण्येन) तेज
का पराक्रम से (अभिवृता) घिरी हुई तू (अतिष्ठः) खड़ी हुई । (वशे) हे
वशा ! [कामता योग्य परमेश्वर शक्ति] (समुद्रः) [प्राणियोंके अच्छे प्रकार
चलने का आधार] परमेश्वर (अश्वः) व्यापक (भूत्वा) होकर (त्वा) तुझ
को (अधि) अधिकार पूर्वक (अस्कन्दत्) प्राप्त हुआ ॥ १६ ॥

भाषार्थ - परमेश्वर अपनी शक्ति को अपने वश में रखकर यथा समय
उसका प्रकाश करता है ॥ १६ ॥

तद् भ॒द्राः सम॑गच्छन्त व॒शा दे॒ष्टव्य॑या स्व॒धा । अयं॑र्वा यत्र॑
दीक्षि॑तो ब॒र्हिष्यास्त॑ हिर॒ण्यये॑ ॥ १७ ॥

(अख्यत्) चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शने च । प्रकाशितवती (भद्रा) श्रेष्ठानि
(ज्योतीषि) प्रकाशान् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१६—(अभिवृता) वेष्टिता (हिरण्येन) तेजसा वीर्येण वा (यत्) यदा
(अतिष्ठः) स्थितवती (ऋतावरि) म० ६ । सत्यशीले (अश्वः) अश्वेषु
लटि० । ड० १ । १५१ । अशू व्याप्तौ—कन् । व्यापकः (समुद्रः) समभिद्रवन्तियो-
नं भूतानि । समुद्र आदित्यः समुद्र आत्मा—निह० १४ । १६ । सर्वभूतगमना-
धारः परमात्मा (भूत्वा) (अधि) अधिकारपूर्वकम् (अस्कन्दत्) स्कन्दित-
गतिशोषणयोः । प्राप्तवान् (वशे) (त्वा) ॥

तत् । भद्राः । सम् । अगच्छन्त । वशा । देष्ट्री । अथो इति ।
स्वधा ॥ अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्त । हिर-
ण्यये ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(तत्) वहां (भद्राः) श्रेष्ठ गुण (सम् अगच्छन्त) मिले
हैं, और (देष्ट्री) शासन करने वाली (वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर
शक्ति] (अथो) और (स्वधा) अन्न [मिले हैं] । (यत्र) जहां (दीक्षितः)
नियमवान् (अथर्वा) निश्चल परमात्मा (हिरण्यये) तेजोमय (बर्हिषि)
वृद्धि के बीच (आस्त) बैठा है ॥ १७ ॥

भावार्थ—विज्ञानी पुरुष अनन्त श्रेष्ठ गुणों और अन्न आदि को परमे-
श्वर की शक्ति के साथ पाकर परमात्मा की महिमा को ध्यान में रखते हैं ॥ १७ ॥

इस मन्त्र का दूसरा भाग—म० १२ में आचुका है ॥

वशा माता राजन्यस्य वशा माता स्वधे तव । वशाया युञ्ज
आयुधं ततश्चित्तमजायत ॥ १८ ॥

वशा । माता । राजन्यस्य । वशा । माता । स्वधे । तव ॥
वशायाः । युञ्जे । आयुधम् । ततः । चित्तम् । अजायत ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (राजन्यस्य)
शासन कर्ता की (माता) माता [निर्मात्री], और (स्वधे) हे अन्न ।
(वशा) वशा (तव) तेरी (माता) माता [जननी] है । (यज्ञे) यज्ञ [श्रेष्ठ
कर्म] में (वशायाः) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] का (आयुधम्)
जीवन धारक कर्म है । (ततः) उससे (चित्तम्) चित्त [विचार सामर्थ्य]
(अजायत) उत्पन्न हुआ है ॥ १८ ॥

१९—(तत्) तत्र (भद्राः) शुभगुणाः (सम् अगच्छन्त) संगतवन्तः
(देष्ट्री) आदेष्ट्री । शासिका (अथो) अपि च (स्वधा) अन्नम्-निघ० २ । ७ ।
अन्यत् पूर्ववत्-म० १२ ॥

१८—(वशा) कमनीया परमेश्वरशक्तिः (माता) निर्मात्री (राजन्यस्य)
अ० ५ । १७ । ६ । पेश्वर्यवतः । शासकस्य (स्वधे) हे अन्न (वशायाः)
परमेश्वरशक्तेः (यज्ञे) श्रेष्ठकर्मणि (आयुधम्) आयु + डु धाञ् धारणपोषण-
योः—क । जीवनधारक कर्म (ततः) तस्याः । वशायाः सकाशात् (चित्तम्)
ज्ञानम् (अजायत) अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—ईश्वर शक्ति के ज्ञान से मनुष्य को शासन शक्ति, अन्न प्राप्ति, जीवन धारण और विचार सामर्थ्य होता है ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वो विन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि । तत्स्त्वं जज्ञिषे वशे ततो होता जायत ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वः । विन्दुः । उत् । अचरत् । ब्रह्मणः । ककुदात् । अधि ॥ ततः । त्वम् । जज्ञिषे । वशे । ततः । होता । अजायत् ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(ऊर्ध्वः) ऊँचा (विन्दुः) बिन्दु [थोड़ा अंश] (ब्रह्मणः) ब्रह्म [परमेश्वर] की (ककुदात्) प्रधानता से (अधि) अधिकार पूर्वक (उत् अचरत्) ऊँचा गया । (ततः) उससे (वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (त्वम्) तू (जज्ञिषे) उत्पन्न हुई थी, (ततः) और उसी से (होता) पुकारने वाला [यह जीवात्मा] (अजायत) उत्पन्न हुआ है ॥ १८ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर के बिन्दु अर्थात् थोड़े सामर्थ्य से संसार में यह दृश्यमान शक्ति और सब प्राणी प्रकट हैं ॥ १९ ॥

आस्रस्ते गायत्री अभवन्नुष्णिहाभ्यो बलं वशे । पाजस्योज्ज्व यज्ञ स्तनैभ्यो रुश्मयस्तव ॥ २० ॥ (३४)

आस्रः । ते । गायत्री । अभवन् । उष्णिहाभ्यः । बलम् । वशे ॥ पाजस्योत् । जज्ञे । यज्ञः । स्तनैभ्यः । रुश्मयः । तव २० (३४)

भाषार्थ—(वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (ते) तेरे (आस्रः) मुख से (गायत्री) गायत्री [गाने योग्य वेदवाणियाँ] (अभवन्)

१९—(ऊर्ध्वः) उच्चस्थः (विन्दुः) विदि अवयवे—उ । अल्पांशः (उदचरत्) उदगच्छत् (ब्रह्मणः) परमेश्वरस्य (ककुदात्) कस्य सुखस्य कुं भूमिं ददातीति, क + कु + दा—क । प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् । इत्यमरः २३ । ६२ । प्राधान्यात् (अधि) अधिकारपूर्वकम् (ततः) बिन्दुसंकाशात् (त्वम्) (जज्ञिषे) प्रोदुर्बभूविथ (वशे) (ततः) तस्माद् बिन्दोः (होता) आह्वाता जीवः (अजायत) ॥

२०—(आस्रः) मुखात् (ते) तव (गायत्री) उषिकुषिगार्तिभ्यस्थम् । उ० २।४। नै गाने—थन् । गायत्री वाङ्नाम—निघ० १ । ११ । गानयोऽस्या वेदवाण्यः

हुई हैं और (उष्णिहाभ्यः) उष्णियों [गले की हड्डियों] से (बलम्) बल [हुआ है] । (तव) तेरे (पाजस्यात्) उदर से (यज्ञः) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] (जज्ञे) उत्पन्न हुआ था, (स्तनेभ्यः) स्तनों [दुध के आधारों] से (रश्मयः) किरणें ॥ २० ॥

भावार्थ—परमेश्वर की शक्ति से ही वेदविधायें, बल, यज्ञ और प्रकाश उत्पन्न हुये हैं ॥ २० ॥

ईर्माभ्यामयनं जातं सक्थिभ्यां च वशे तव । आन्त्रेभ्यो जज्ञिरे अत्रा उदरादधि वीरुधः ॥ २१ ॥

ईर्माभ्याम् । अयनम् । जातम् । सक्थि-भ्याम् । च । वशे । तव ॥ आन्त्रेभ्यः । जज्ञिरे । अत्राः । उदरात् । अधि । वीरुधः ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (तव) तेरी (ईर्माभ्याम्) दोनों ईर्म [टांगों वा गोड़ों] से (च) और (सक्थिभ्याम्) दोनों जंघाओं से (अयनम्) सूर्य का दक्षिण और उत्तर मार्ग (जातम्) उत्पन्न हुआ है । (आन्त्रेभ्यः) आंतों से (अत्राः) भोजन पदार्थ और (उदरात्) पेट से (वीरुधः) विविध उगने वाली ओषधियां (अधि जज्ञिरे) उत्पन्न हुई थीं २१

भावार्थ—ईश्वर शक्ति से सूर्य के दक्षिणायन और उत्तरायण मार्ग, जिनसे तीन तीन ऋतुयें बनती हैं, सब भोजन पदार्थ और रोग नाशक पदार्थ उत्पन्न हुये हैं ॥ २१ ॥

यदुदरं वरुणस्यानुप्राविशथा वशे । ततस्त्वा ब्रह्मादहयत् स हि नेत्रमवेत् तव ॥ २२ ॥

यत् । उदरम् । वरुणस्य । अनु-प्राविशथाः । वशे ॥ ततः । त्वा । ब्रह्मा । उत् । अहयत् । सः । हि । नेत्रम् । अवेत् । तव ॥ २२ ॥

अभवत् (उष्णिहाभ्यः) अ० २ । ३३ । २ । ग्रीवानाडीभ्यः (बलम्) सामर्थ्यम् (पाजस्यात्) अ० ४ । १४ । ८ । उदरात् । अन्यत् सुगमम् ॥

२१—(ईर्माभ्याम्) इषियुधीन्धि० । उ० १ । १४५ । ईर गतिकम्पनयोः-मक् । जङ्घाधोभागाभ्याम् (अयनम्) अय गतौ-ल्युट् । गतिः । दक्षिणत उत्तर-स्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां दिशि सूर्यस्य गतिः (सक्थिभ्याम्) अ० ६ । ६ । १ । जङ्घाभ्याम् (च) (वशे) (तव) (अत्राः) अ० ६ । ७ । १६ । अद भक्षणो-क्त् । भोजनपदार्थाः । अन्यद् गतम्-अ० ६ । ७ । १६ ॥

भाषार्थ—(वशे) हे वशा ! [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (यत्) जब [प्रलय में] (वरुणस्य) वरुण [सब के ढकने वाले परमेश्वर] के (उदरम्) पेट में (अनुप्रविशथाः) तू ने प्रवेश किया । (ततः) फिर [सृष्टिकाल में] (त्वा) तुम्हें (ब्रह्मा) ब्रह्मा [महाविद्वान् परमेश्वर] ने (उत् अह्वयत्) ऊपर बुलाया, (हि) क्योंकि (सः) उस ने (ते) तेरा (नेत्रम्) नायकपन (अवेत्) जान था है ॥ २२ ॥

भाषार्थ—सर्वनेता परमेश्वर अपनी शक्ति को प्रलय समय में अपने भीतर लय और सृष्टि समय में संसार के भीतर प्रकट करता है ॥ २२ ॥

सर्वे गर्भादवेपन्त जायमानादसुस्वः । सुसूव हि ताम्राहुर्व-
शेति ब्रह्मभिः क्लृप्तः स ह्यस्या बन्धुः ॥ २३ ॥

सर्वे । गर्भात् । अवेपन्त । जायमानात् । असुस्वः ॥ सुसूव ।
हि । ताम् । आहुः । वशा । इति । ब्रह्म-भिः । क्लृप्तः । सः ।
हि । अस्याः । बन्धुः ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(सर्वे) सब [ऋषि] (असुस्वः) सत्ता की उत्पन्न करने वाली [परमेश्वर शक्ति] के (जायमानात्) उत्पन्न होते हुये (गर्भात्) गर्भ [संसार] से (अवेपन्त) थरथराये । (हि) क्योंकि (ताम्) उस [शक्ति] को (आहुः) वे [ब्रह्मज्ञानी] बताते हैं कि—“(वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] ने (सुसूव इति) उत्पन्न किया था,” (हि) क्योंकि (ब्रह्मभिः)

२२—(यत्) यदा । प्रलये (उदरम्) जठरम् । स्वरूपम् (वरुणस्य) सर्वस्य धारकस्याच्छादकस्य परमेश्वरस्य (अनुप्रविशथाः) अनुक्रमेण प्रवि-
ष्टवती त्वम् (वशे) म० २ । हे कमनीये परमेश्वरशक्ते (ततः) तदुपरान्ते ।
सृष्टिकाले (ब्रह्मा) प्रवृद्धो महापरिणतः परमेश्वरः (उदह्वयत्) उत्कर्षेणाहूत-
वान् । प्रकटीकृतवान् (सः) ब्रह्मा (हि) यस्मात् (नेत्रम्) सर्वधातुभ्यः घृन् ।
उ० ४ । १५६ । णीञ् प्रापणे-घृन् । नयनम् । नेतृत्वम् (अवेत्) विद् ज्ञाने-लङ् ।
अजानात् (तव) ॥

२३—(सर्वे) ऋषयः (गर्भात्) गर्भरूपात् संसारात् (अवेपन्त)
कम्पितवन्तः (जायमानात्) उत्पद्यमानात् (असुस्वः) असू-स्वः । क्वचिन्मि-
तनि० । उ० १ । ८० । अस सत्तायाम्-ऊ+घृङ् प्राणिगर्भविमोचने-क्विप् ।
आडभावो यथादेशश्च । असू सत्तां सृष्टिं सृजते सा असूस्तस्याः असूस्वाः ।
सत्तायाः सृष्टेः जनयिष्याः परमेश्वरशक्तेः (ससूव) घृङ् प्राणिगर्भविमोचने-क्विप् ।

वेदज्ञानों से (क्लृप्तः) समर्थ (सः) वह [परमेश्वर] (अस्याः) इस [शक्ति] का (बन्धुः) बन्धु [संबन्ध वाला] है ॥ २३ ॥

भावार्थ—ऋषि लोग बड़ा आश्चर्य मानते हैं कि महाबली परमेश्वर की महाबलवती शक्ति है जिसने यह महान् संसार रचा है ॥ २३ ॥

युधः एकः सं सृजति यो अस्या एक इह वशी । तरांसि यज्ञा अभवन् तरांसां चक्षुः अभवद् वशा ॥ २४ ॥

युधः । एकः । सम् । सृजति । यः । अस्याः । एकः । इत् । वशी ॥ तरांसि । यज्ञाः । अभवन् । तरांसां । चक्षुः । अभवत् । वशा ॥ ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(एकः) एक [परमेश्वर] (युधः) लड़ाकों [परस्पर विरोधी, सुख दुःख, अग्नि जल, सिंह बकरी, आदि] को (सम्) यथावत् (सृजति) उत्पन्न करता है, (यः) जो [परमेश्वर] (एकः इत्) एक ही (अस्याः) इस [शक्ति] का (वशी) वश करने वाला है । [परमेश्वर के] (तरांसि) पराक्रम (यज्ञाः) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] (अभवन्) हुये हैं, और (वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (तरांसां) [उन] पराक्रमों की (चक्षुः) नेत्र (अभवत्) हुई है ॥ २४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर अपनी शक्ति और पराक्रम से समस्त संसार को रचकर सब की यथावत् सुधि रखता है ॥ २४ ॥

वशा यज्ञं प्रत्यगृह्णाद् वशा सूर्यमधारयत् । वशायां मुन्तरविशदोदुनो ब्रह्मणा सुह ॥ २५ ॥

सखेति निगमे । पा० ७ । ४ । ७४ । इति परस्मैपदे रूपम् । सुषुवे । जनयामास (हि) यस्मात् (ताम्) परमेश्वरशक्तिं प्रति (आहुः) कथयन्ति मनीषिणः (वशा) कमनीया परमेश्वरशक्तिः (ब्रह्मभिः) वेदज्ञानैः (क्लृप्तः) समर्थः (सः) परमेश्वरः (हि) यस्मात् (अस्याः) वशायाः (बन्धुः) सम्बन्धी ॥
२४—(युधः) योद्धारः । परस्परविरोधिनः (एकः) अद्वितीयः (सम्) सम्यक् (सृजति) जनयति (यः) परमेश्वरः (अस्याः) वशायाः (एकः) (इत्) एव (वशी) वशयिता । शासकः (तरांसि) बलानि—निघ० २ । ६ । पराक्रमाः (यज्ञाः) श्रेष्ठव्यवहाराः (अभवन्) (तरांसां) बलानाम् (चक्षुः) इष्टिः (अभवत्) (वशा) ॥

वशा । यज्ञम् । प्रति । अगृह्णात् । वशा । सूर्यम् । अधारयत् ॥
वशायाम् । अन्तः । अविशत् । ओदनः । ब्रह्मणा । सह ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] ने (यज्ञम्) यज्ञ [संगति योग्य संसार] को (प्रति अगृह्णात्) ग्रहण कर लिया है, (वशा) वशा ने (सूर्यम्) सूर्य को (अधारयत्) धारण किया है । (वशायाम् अन्तः) वशा के भीतर (ओदनः) सींचने वाले [मेघ] ने (ब्रह्मणा सह) अन्न के साथ (अविशत्) प्रवेश किया है ॥ २५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर की ही शक्ति में यह सब संसार सूर्य आदि लोकों और सब पालन साधनों सहित वर्तमान है ॥ २५ ॥

वशां वासुतमाहुर्वशां मृत्युमुपासते । वशेदं सर्वमभवद्देवा मनुष्या ३ असुराः पितर ऋषयः ॥ २६ ॥

वशाम् । एव । अमृतम् । आहुः । वशाम् । मृत्युम् । उप । आसते ॥ वशा । इदम् । सर्वम् । अभवत् । देवाः । मनुष्याः । असुराः । पितरः । ऋषयः ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(वशाम्) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] को (एव) ही (अमृतम्) अमृत [अमरपन] (आहुः) वे [ऋषि] बताते हैं, (वशाम्) वशा को (मृत्युम्) मृत्यु [समान] (उप आसते) वे मानते हैं । (वशा) वशा (इदम् सर्वम्) इस सब में (अभवत्) व्यापक हुई है, और

२५—(वशा) कमनीया परमेश्वरशक्तिः (यज्ञम्) संगन्तव्यं संसारम् (प्रत्यगृह्णात्) प्रत्यक्षं स्वीकृतवती (वशा) (सूर्यम्) (अधारयत्) धृतवती (वशायाम्) परमेश्वरशक्तौ (अन्तः) मध्ये (अविशत्) प्रविष्टवान् (ओदनः) अ० ६।५।१६। सेचकः । मेघः—निघ० १।१०। (ब्रह्मणा) अन्नेन—निघ० २।७ (सह) ॥

२६—(वशाम्) कमनीयां परमेश्वरशक्तिम् (एव) (अमृतम्) अमर-णम् । मोक्षम् (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (वशाम्) (मृत्युम्) मरणम् । दुःखभोगम् (उपासते) मन्यन्ते । पूजयन्ति (वशा) (इदम्) दृश्यमानम् (सर्वम्) जगत् (अभवत्) भू प्राप्नोत् । व्याप्नोत् (देवाः) विजयिनः (मनु-

(देवाः) देव [विजयी] (मनुष्यः) मनुष्य [मननशील], (असुराः) असुर [बुद्धिमान्], (पितरः) पितर [पालन करने वाले] और (ऋषयः) ऋषि [सूक्ष्म दर्शी लोग] [जो हैं उन सब में वह व्यापक हुई है] ॥ २६ ॥

भावार्थ—ईश्वर शक्ति से प्राणी अपने कर्मानुसार अमृत अर्थात् मोक्ष और मृत्यु अर्थात् बन्धन पाते हैं । वही ईश्वर शक्ति समस्त जगत् में व्यापक है, जितेन्द्रिय विचारशील पुरुष उस शक्ति का अनुभव करते हैं ॥ २६ ॥

य एवं विद्यात् स वशां प्रति गृहीयात् । तथा हि यज्ञः सर्वपाद् दुहे दात्रेऽनपस्फुरन् ॥ २७ ॥

यः । एवम् । विद्यात् । सः । वशाम् । प्रति । गृहीयात् ॥
तथा । हि । यज्ञः । सर्व-पात् । दुहे । दात्रे । अनप-स्फुरन् २७

भावार्थ—(यः) जो [मनुष्य] (एवम्) ऐसा (विद्यात्) जाने, (सः) वह (वशाम्) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] को (प्रति) प्रतीति से (गृहीयात्) ग्रहण करे । (हि) क्योंकि (तथा) उसी प्रकार से (सर्वपात्) पूर्ण स्थिति वाला (अनपस्फुरन्) निश्चल रहता हुआ (यज्ञः) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] (दात्रे) दाता को (दुहे) भरपूर रहता है ॥ २७ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य दृढ़ निश्चय से ईश्वर शक्ति को साक्षात् करता है, उसको उत्तम कर्मों के अभ्यास से उत्तम फल मिलता रहता है ॥ २७ ॥

तिस्रो जिह्वा वरुणस्यान्तर्दीद्यत्यासनि । तासां या मध्ये राजति सा वशा दुष्प्रतिग्रहा ॥ २८ ॥

तिस्रः । जिह्वाः । वरुणस्य । अन्तः । दीद्यति । आसनि ॥

प्याः) मननशीलाः (असुराः) अ० १ । १० । १ । असुरत्वं प्रज्ञावत्त्वम्—निरु० १० । ३४ । प्रज्ञावन्तः (पितरः) पालकाः (ऋषयः) सूक्ष्मदर्शिनः । ये तान् अमवत् व्याप्नोत्—इति शेषः ॥

२७—(यः) पुरुषः (एवम्) पूर्वोक्तं यथा (विद्यात्) जानीयात् (सः) (वशाम्) (प्रति) प्रत्यक्षम् (गृहीयात्) स्वीकुर्यात् (तथा) तेन प्रकारेण (हि) यस्मात् कारणात् (यज्ञः) श्रेष्ठव्यवहारः (सर्वपात्) पूर्णस्थितिः (दुहे) दुरधे । दुह्यते । प्रपूर्यते (दात्रे) सुखदानशीलाय (अनपस्फुरन्) अ० ६ । १ । ७ । स्फुर संचलने-शत् । निश्चलन् ॥

तासांस् । या । मध्ये । राजति । सा । वशा । दुः-प्रतिग्रहा २८

भाषार्थ—(वरुणस्य) वरुण [श्रेष्ठ परमेश्वर] के (आसनि अन्तः) मुखके भीतर (तिस्रः) तीन [सत्त्व, रज और तम रूप] (जिह्वाः) जीभें (दीद्यति = ०-न्ति) चमकती हैं । (तासाम्) उन [जीभों] के (मध्ये) बीच में (या) जो (राजति) राज करती है (सा) वह (दुष्प्रतिग्रहा) पाने में कठिन (वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] है ॥ २८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के मुखरूप सृष्टि में सत्त्व गुण, रजोगुण और तमोगुण रूप तीन जिह्वा हैं । इन तीनों की अधिष्ठात्री विशाल परमेश्वर शक्ति है, जिस का प्रभाव समझना मनुष्य को बड़ा कठिन है ॥ २८ ॥

चतुर्धा रेतो अभवद् वशायाः । आपस्तुरीयममृतं तुरीयं यज्ञ-
स्तुरीयं पशवस्तुरीयम् ॥ २९ ॥

चतुः-धा । रेतः । अभवत् । वशायाः ॥ आपः । तुरीयम् ।
अमृतम् । तुरीयम् । यज्ञः । तुरीयम् । पशवः । तुरीयम् ॥ २९ ॥

भाषार्थ—(वशायाः) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] का (रेतः) धीर्य [वा सामर्थ्य] (चतुर्धा) चार प्रकार पर (अभवत्) हुआ है । (आपः) व्यापक तन्मात्राये (तुरीयम्) एक चौथाई, (अमृतम्) अमृत [अमरण] (तुरीयम्) एक चौथाई, (यज्ञः) यज्ञ [संगति किया हुआ संसार] (तुरीयम्) एक चौथाई और (पशवः) दृष्टि वाले [सब प्राणी] (तुरीयम्) एक चौथाई खण्ड हैं ॥ २९ ॥

२८—(तिस्रः) सत्त्वरजस्तमोरूपाः (जिह्वाः) (वरुणस्य) वरुणीयस्य श्रेष्ठस्य परमेश्वरस्य (अन्तः) मध्ये (दीद्यति) दीद्यतिर्ज्वलतिकर्मा-निघ० १ । १६ । नैरुक्तो धातुः, दिवादित्वम्, एक वचनं च छान्दसम् । दीद्यन्ति । दीप्यन्ते (आसनि) मुखे (तासाम्) जिह्वानाम् (या) (मध्ये) (राजति) ईष्टे । दीप्यन्ते (सा) (वशा) म० २ (दुष्प्रतिग्रहा) दुःखेन ग्राह्या प्राप्तव्या ॥

२९—(चतुर्धा) चतुष्कारेण (रेतः) धीर्यम् । सामर्थ्यम् (अभवत्) आसीत् (वशायाः) कमनीयायाः परमेश्वरशक्तेः (आपः) व्यापिकास्तन्मात्राः—दयानन्दभाष्ये, यज्ञः २७ । २५ (तुरीयम्) चतुर्थं खण्डम् (अमृतम्) अमरणम् अविनाशः (यज्ञः) संगतिकरणव्यवहारः संसारः (पशवः) दृष्टिमन्तः प्राणिनः । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—ईश्वर शक्ति चार प्रकार से प्रकट है—एक सूक्ष्म तन्मात्राओं में, दूसरे उनके अमृत अर्थात् अविनाश में, तीसरे संगतिकरण व्यवहार अर्थात् पृथ्वीसूर्य आदि की रचना में, और चौथे चराचर प्राणियों की पालन पोषण किया में ॥ २६ ॥

व॒शा द्यौर्व॒शा पृ॒थिवी व॒शा विष्णुः॑ प्रजापतिः । व॒शायां दुग्धम॑पिबन्त्साध्या वसवश्च॒ ये ॥ ३० ॥

व॒शा । द्यौः । व॒शा । पृ॒थिवी । व॒शा । विष्णुः॑ । प्रजा-पतिः ॥
व॒शायाः । दुग्धम् । अपिबन् । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ३० ॥

भाषार्थ—(वशा) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] (द्यौः) आकाश में, (वशा) वशा (पृथिवी) पृथिवी में, (वशा) वशा (प्रजापतिः) प्रजापालक (विष्णुः) व्यापक सूर्य में है । (वशायाः) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] की (दुग्धम्) पूर्णता को (अपिबन्) उन्होंने पान किया है, (ये) जो (साध्याः) परोपकार साधने वाले [साधु] (च) और (वसवः) श्रेष्ठ स्वभाव वाले हैं ॥ ३० ॥

भाषार्थ—सर्वव्यापिनी परमेश्वरशक्ति के सुख दान का अनुभव करके परोपकारी ऋषि महात्मा लोग आनन्द पाते हैं ॥ ३० ॥

व॒शायां दुग्धं पी॒त्वा साध्या वसवश्च॒ ये । ते वै ब्र॒ह्मस्य॑ वि॒ष्ट-
पि॒ पयो॑ अस्या॒ उपा॑सते ॥ ३१ ॥

व॒शायाः॑ । दुग्धम् । पी॒त्वा । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ते ।
वै । ब्र॒ह्मस्य॑ । वि॒ष्टपि॑ । पयः । अस्याः । उप । आसुते ॥ ३१ ॥

३०—(वशा) म० २ । कमनीया परमेश्वरशक्ति : (द्यौः) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । विभक्तेः सुः । दिवि । आकाशे (पृथिवी) पृथिव्याम् (विष्णुः) विष्णौ व्यापके सूर्ये । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः लिट्० ५ । ७ (प्रजापतिः) प्रजापालके (वशायाः) परमेश्वरशक्तेः (दुग्धम्) पूर्णत्वम् (अपिबन्) ते पीतवन्तः (साध्याः) अ० ७ । ५ । १ । परोपकार-साधकाः साधवः (वसवः) श्रेष्ठस्वभावयुक्ताः (च) (ये) ॥

भाषार्थ—(ये) जो लोग (साध्याः) परोपकार साधने वाले [साधु] (च) और (वसवः) श्रेष्ठ स्वभाव वाले हैं । (ते वै) वे ही (वशायाः) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] की (दुग्धम्) पूर्णता को (पीत्वा) पान करके (ब्रध्नस्य) नियन्ता [महान् परमेश्वर] के (विष्टपि) सहारे में (अस्याः) इस [परमेश्वर शक्ति] के (पयः) ज्ञान का (उप आसते) सेवन करते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थ—परोपकारी साधु महात्मा परमेश्वर की सूक्ष्म शक्तियों के ध्यानसे अपना ज्ञान और बल बढ़ाकर सुखी होते हैं ॥ ३१ ॥

सोममेनामेके दुहे घृतमेक उपासते । य एवं विदुषे दृशां
दुदुस्ते गुताह्निदिवं दिवः ॥ ३२ ॥

सोमम् । एनाम् । एकै । दुहे । घृतम् । एकै । उप । आसते ॥
ये । एवम् । विदुषे । वशाम् । दुदुः । ते । गुताः । वि-
दिवम् । दिवः ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(एके) कोई कोई [महात्मा] (एनाम्) इससे (सोमम्)
पेश्वर्य को (दुहे) दुहते हैं, (एके) कोई कोई [इस के] (घृतम्) तत्त्वका
(उप आसते) सेवन करते हैं । (ये) जिन्होंने (एवम्) ऐसे (विदुषे) वि-

३१—(पीत्वा) अनुभूय (ते) (वै) एव (ब्रध्नस्य) अ० ७ । २२ । २ ।
बन्ध बन्धने-नक्, ब्रधादेशः । ब्रध्नो महन्नाम-निघ० ३ । ३ । बन्धकस्य नियामकस्य
महतः परमेश्वरस्य (विष्टपि) वि + ष्मि प्रतिबन्धे-किप् भस्य पः । यद्वा, वि-
टपविष्टपविशिपोलपाः । उ० ३ । १४५ । विश प्रवेशने-कपप्रत्ययः, तुडागमः,
अन्त्याऽकारलोपः । विष्टपं साधारणनाम-निघ० १ । ४ । विष्टबादित्यो भवत्या-
विष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योति-
र्भिः पुण्यकृद्भिश्च—निरु० २ । १४ । विष्टम्भने । प्रवेशे । आश्रये (पयः) पय
गतौ—अनुन् । ज्ञानम् (अस्याः) वशायाः (उपासते) सेवन्ते । अन्त्य
पूर्ववत्—म० ३० ॥

३२—(सोमम्) पेश्वर्यम् (एनाम्) वशाम् (एके) महात्मानः (दुहे)
दुह प्रपूरणे-लट् । बहुलं लुन्दसि । पा० ७ । १ । ८ । रुडागमः । लोपस्त आत्मनेपदेषु
पा० ७ । १ । ४१ । तलोपः । दुहते । प्रपूरयन्ति (घृतम्) तत्त्वम् (एके) (उपा-

ज्ञान को (वशाम्) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] का (ददुः) दान किया है, (ते) वे (दिवः) विजय के (त्रिदिवम्) तीन [आय, व्यय, वृद्धि] के व्यवहार स्थान में (गताः) पहुंचे हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थ—ऋषि लोग ईश्वर शक्ति के विचार से अपना ऐश्वर्य और ज्ञान बढ़ाते और अन्य विद्वानों को उपदेश करके संसार में विजय सीमा तक पहुंचते हैं ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणेभ्यो वशां दत्त्वा सर्वां लोकान् सभूनुते । ऋतं ह्यस्या-
मर्पितमपि ब्रह्माथो तपः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । वशास् । दत्त्वा । सर्वां । लोकान् । सभू-
नुते ॥ ऋतम् । हि । अस्याम् । अर्पितम् । अपि । ब्रह्म ।
अथो इति । तपः ॥ ३३ ॥

भावार्थ—(ब्राह्मणेभ्यः) ब्राह्मणों [ब्रह्मज्ञानियों] को (वशाम्) वशा [कामना योग्य परमेश्वर शक्ति] का (दत्त्वा) दान करके (सर्वां लोकान्) सब लोकों [दर्शनीय पदों] को [यह प्राणी] (सभू) ठीक ठीक (अश्रुते) पाता है । (हि) क्योंकि (अस्याम्) इस [परमेश्वर शक्ति] में (ऋतम्) सत्य व्यवहार (अपि) और (ब्रह्म) वेदज्ञान (अथो) और (तपः) तप [ऐश्वर्य] (अर्पितम्) स्थापित है ॥ ३३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग ईश्वर के सत्यज्ञान से दूसरे विद्वानों को उन्नति करके अनेक प्रकार अपनी उन्नति करते हैं ॥ ३३ ॥

सते सेवन्ते (ये) विद्वांसः (एवम्) अनेन प्रकारेण (विदुषे) विदते जानते पुरुषाय (वशाम्) म० २ । कमनीयां परमेश्वरशक्तिम् (ददुः) दत्तवन्तः (ते) विद्वांसः (गताः) प्राप्ताः (त्रिदिवम्) अ० १० । ६ । ५ । त्रयाणां दिवाना-
मायव्यवृद्धिव्यवहाराणां स्थानम् (दिवः) अ० १० । ६ । ५ । विजयस्य ॥

३३—(ब्राह्मणेभ्यः) ब्रह्मज्ञानिभ्यः (वशाम्) म० २ (दत्त्वा) (सर्वां) (लोकान्) दर्शनीयान् व्यवहारान् (सभू) सम्यक् (अश्रुते) प्राप्नोति मनुष्यः (ऋतम्) सत्यव्यवहारः (हि) यस्मात् कारणात् (अस्याम्) वशायाम् (अर्पितम्) स्थापितम् (अपि) समुच्चये (ब्रह्म) वेदज्ञानम् (अथो) अपि च (तपः) ऐश्वर्यम् ॥

व॒शां दे॒वा उप॑ जी॒वन्ति व॒शां म॑नु॒ष्या उ॒त । व॒शेदं स॑र्व-
स॒भ॒व॒द् याव॑त् सूर्यो वि॒पश्य॑ति ॥ ३४ ॥ (३५)

व॒शाम् । दे॒वाः । उप॑ । जी॒वन्ति । व॒शाम् । म॑नु॒ष्याः ।
उ॒त ॥ व॒शा । इ॒दम् । स॑र्वम् । अ॒भ॒व॒त् । याव॑त् । सूर्यः ।
वि॒-पश्य॑ति ॥ ३४ ॥ (३५)

भाषार्थ—(देवाः) देव [विजयी जन] (वशाम्) वशा [कामना
योग्य परमेश्वर शक्ति] के, (उत) और (मनुष्याः) मनुष्य [मननशील
लोग] (वशाम्) वशा के (उप जीवन्ति) आश्रय से जोते हैं । (वशा) वशा
(इदम् सर्वम्) इस सब में (अभवत्) व्यापक हुई है, (यावत्) जितना कुछ
(सूर्यः) सूर्य [सर्व प्रेरक परमात्मा] (विपश्यति) विविध प्रकार देखता है ॥ ३४ ॥

भावार्थ—परमात्मा की समस्त सृष्टि में उसकी शक्ति से सब पुरुषार्थी
और विवेकी लोग बल प्राप्त करके आनन्दित रहते हैं ॥ ३४ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति दशमं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज प्रथितमहागुणमहिम श्रीसयाजीराव गायक-

वाङ्माध्विष्ठित वडोदे पुरीगतश्रावणमास परीक्षायाम्

ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्रीपरिण्डित

सैमकरणदास त्रिवेदिना

कृते अथर्ववेदभाष्ये दशमं काण्डं समाप्तम् ॥

इदं काण्डं प्रयागनगरे श्रावणमासे अमावस्यायां तिथौ १९७४ तमे

विक्रमिन्ने संवत्सरे धीरवीरचिरप्रतापिमहायशस्वि-

श्री राजराजेश्वर पञ्चमजार्ज महोदयस्य

सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात् ॥

मुद्रितम्-द्वितीय भाद्रपदकृष्णा १४ संवत् १९७४ ता० १५ सितम्बर १९१७

३४—(वशाम्) मन्त्र २ । कमनीयां परमेश्वरशक्तिम् (देवाः) विजयिनी
जनाः (उप जीवन्ति) उपेत्य प्राणान् धारयन्ति (वशाम्) (मनुष्याः) मनु
शीलाः (उत) अपि (वशा) (इदम्) दृश्यमानम् (सर्वम्) जगत् (अभवत्)
व्याप्नोत् (यावत्) यत्प्रमाणम् (सूर्यः) सर्वप्रेरकः परमेश्वरः (वि पश्यति)
विविधमवलोकते ॥

श्रीमती आर्य प्रतिनिधिसभा, पंजाब, गुरुदत्त भवन लाहौर
अन्तरंग सभा के प्रस्ताव संख्या ३ तिथि ६-१२-५३ की प्रति।

ला० दीवान चन्द प्रतिनिधि आर्य समाज बटाला का प्रस्ताव, कि पं० लेम-
करणदास को अथर्ववेद भाष्य के लिये ४०) मासिक की सहायता दी जावे,
उपस्थित हुआ। निश्चय हुआ कि २५) मासिक की सहायता एक वर्ष के लिये दी
जावे और उसके परिवर्तन में उतने मूल्य की पुस्तकें उनसे स्वीकार की जावें ॥

श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रदेश आगरा और
अवध, स्थान बुलन्दशहर, अन्तरंग सभा ता० ४ जून १८९६ ई०
के निश्चय संख्या १३ (अ) और (ब) की लिपि।

(अ) समाजों में गश्ती चिट्ठी भेजी जावे कि वे इस भाष्य के ग्राहक बनें
तथा अन्यो को बनावें।

(ब) सभा सम्प्रति १ वर्ष पर्यन्त १५) मासिक एक क्लर्क के लिये पं०
लेमकरणदास जी को देवे, जिसका बिल उक्त पंडित जी कार्यालय सभा में
भेजते रहें। इस धन के बदले में पंडित जी उतने धन की पुस्तकें सभा को देंगे।

लिपि गश्ती चिट्ठी श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा जो
पूर्वोक्त निश्चय के अनुसार समाजों को भेजी गयी (संख्या
५८९६ ग्राम २० जुलाई १८९६ ई०)

॥ ओ३म् ॥

मान्यवर, नमस्ते !

आपको ज्ञात होगा कि आर्यसमाज के अनुभवी वयोवृद्ध विद्वान् श्री पं०
लेमकरणदास त्रिवेदी गत कई वर्षों से बड़ी योग्यता पूर्वक अथर्ववेद का
भाष्य कर रहे हैं। आपने महर्षि दयानन्द के अनुसार ही इस भाष्य को करने
का प्रयत्न किया है। भाष्य काण्डों में निकलता है अब तक ६ कांड निकल चुके
हैं। आर्यसमाज के वैदिक साहित्य सम्बन्ध में वस्तुतः यह बड़ा महत्त्वपूर्ण कार्य
हो रहा है। त्रिवेदी महाशय के भाष्य की जानकारी ने खूब प्रशंसा की है।
परन्तु खेद है कि अभी आर्यसमाज में उच्च कोटि के साहित्य को पढ़ने की ओर
लोगों की बहुत कम रुचि है। जिसके कारण त्रिवेदी जी अर्थ हानि उठा रहे
हैं। भाष्य के ग्राहक बहुत कम हैं। लागत तक वसूल नहीं होती। वेदों का रक्षना
यदान और सुनना सुनाना आर्यमात्र का प्रधान कर्तव्य है। अतएव सधिनय
निवेदन है कि वैदिक धर्मीमात्र श्री त्रिवेदी जी को उनके महत्त्वपूर्ण गुरुतर कार्य
में साहस प्रदान करें। स्वयम् ग्राहक बनें और दूसरों को बनावें। ऐसा करने से
भाष्यकार महाशय उसे छापने की अर्थ सम्बन्धिनी चिन्ताओं से मुक्त होकर
भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे।
भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे।
आशा है कि वेदों के प्रेमी उक्त प्रार्थना पर ध्यान दे इस ओर अपना कुछ
कच व्य समर्पेंगे। प्रत्येक आर्य के घर में वेदों के भाष्य होने चाहिये। समाज के
पुस्तकालयों में तो उनका रक्षना बहुत ही जरूरी है। भाष्य के प्रत्येक कांड का
मूल्य त्रिवेदी जी ने बहुत ही थोड़ा रक्खा है।

त्रिवेदी जी से पत्र व्यवहार प२ लूकरगंज, प्रयाग के पते पर कीजिये।
मददीय—

नन्दलाल सिंह,

B.Sc., LL. B. उपमन्त्री।

चिट्ठी संख्या २७० तिथि १०—१२—१५१४। कार्यालय श्रीमती आर्य-
प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त आगरा व अवध, बुलन्दशहर।

आपका पत्र संख्या १०१ तथा अथर्ववेद भाष्य का तृतीय कांड मिला। इस कृपा के लिये अनेक धन्यवाद है। वास्तव में आप आर्यसमाज के साहित्य को समृद्धि शाली बनाने में बड़ा कार्य कर रहे हैं, आपकी विद्वत्ता और कृपा के लिये आर्य संसार ही नहीं, प्रत्युत प्रत्येक शिक्षा सूत्र धारी को आभारी होना चाहिये। ईश्वर आपको उत्तरोत्तर उस महत्त्व पूर्ण कार्य के सम्पादन और समाप्त करने के लिये शक्ति प्रदान करें, ऐसे उपयोगी ग्रंथ प्रकाशन को आप सदैव जारी रखें यही प्रार्थना है।

भवदीय

मदनमोहन सेठ

(एम० ए० एल० एल० बी०) मन्त्री सभा।

श्रीमान् पण्डित तुलसीराम स्वामी—प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा
संयुक्तप्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेदप्रकाश, मेरठ—१८१३।

ऋग्यजुर्वेद का भाष्य श्रीस्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत और भाषा में किया है, सामवेद का श्री पं० तुलसीराम स्वामी ने किया है, अथर्ववेद के भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी। पं० होमकरणदास जी प्रयाग निवासी ने इस अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है। भाष्य का क्रम अच्छा है। यदि इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया, जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्यों का उपकार होगा।

श्रीयुत महाशय नारायणप्रसाद जी—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन
मथुरा—उपप्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त। आर्यमित्र आगरा, २४
जनवरी १८१३।

श्री पं० होमकरणदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक् साम तथा अथर्ववेद सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, मैंने सम्पूर्ण [प्रथम] कांड का पाठ किया। त्रिवेदी जी का भाष्य ऋषि दयानन्द जी की शैली के अनुसार भावपूर्ण संक्षिप्त और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस शब्द के स्थान में भाषा का कौनसा शब्द आया, फिर नोटों में व्याकरण तथा निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका दे देने से भाष्य की उपयोगिता और भी बढ़ गई है, निदान भाष्य आयुत्तम, आर्यसमाज का पक्षपोषक और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्यसमाज उसकी एक २ पोथी (कापी) अपने पुस्तकालय में रखे।

त्रिवेदी जी ने इस भाष्य का आरम्भ करके एक बड़ी कमी के पूर्ण करने का

उद्योग किया है। ईश्वर उनको बल तथा वेद प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें निर्विघ्नता के साथ वह शुभ कार्य पूरा हो... छुपाई और-कागज़ भी अच्छा है

श्रीयुत महाशय मुन्शीराम जी—जिज्ञासु-मुख्याधिष्ठाता कुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार—पत्र संख्या ६४ तिथि २७-१०-१९६६।

अथर्ववेद भाष्य आप का दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे हिस्से के लगभग देख चुका हूँ आप का परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१९६६।

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।

श्रीयुत प० शिव शंकर शर्मा काव्यतीर्थ-छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार, वेदतत्त्वादि ग्रंथकर्त्ता वेदाध्यापक कांगड़ी गुरुकुल महाविद्यालय, आदि आदि, सम्पादक आर्यमित्र—८ फरवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य। श्री पं० क्षेमकरण दास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रशंसानीय है।..... आप बहुत दिनों तक सरकारी नौकरी कर और अब वहाँ से पेंशन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आपने वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ौदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उनमें उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आप का अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

श्रीयुत पंडित भीमसेन शर्मा इटावा—उपनिषद् गीतादि भाष्यकर्त्ता वेदव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व इटावा, फरवरी १९१३।

अथर्ववेदभाष्य—इसे प्रयाग के परिणित क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने प्रकाशित किया। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो प्रत्येक सूक्त के प्रारम्भ में..... अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है... भाष्यकर्त्ता के मानसिक विचारों का झुकाव आर्यसामाजिक सिद्धान्तों की तरफ है अतएव भाष्य भी आर्यसामाजिक शैली का हुआ है। तब भी कई अंशों में स्वामी दयानन्द के भाष्य से अच्छा है। और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है।

श्रीमती पंडिता शिवप्यारी देवी जी, १३७ हकीम देवी प्रसाद जी अतरसुइया, प्रयाग, पत्र ता० २१-१०-१९१५ ॥
श्रीयुत परिणित जी नमस्ते,

महेचा के पते से आपका भेजा हुआ पत्र और अथर्ववेद भाष्य चौथा कांड मिला, मैं ने चारों कांड पढ़े, पढ़कर अत्यन्त आनन्द प्राप्त हुआ। आपने हम सबों पर अत्यंत कृपा की है आपको अनेकों धन्यवाद हैं। आशा है कि पांचवां कांड भी शीघ्र तैयार होकर वी० पी० द्वारा मुझे मिलेगा।

दो पुस्तक हवनमन्त्राः की जिसका मूल्य ॥॥ है। कृपाकर भेज दीजिये मेरी एक बहिन को आवश्यकता है।

श्रीयुत पण्डित महावीर प्रसाद द्विवेदी—कानपुर, सम्पादक सरस्वती प्रयाग, फरवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य—श्रीयुत लोमकरणदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और धर्म का यह फल है, कि आप ने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और कम कम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है... बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूलमन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्ध्य अर्थ, भावार्थ, पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आपने अपने भाष्य को अलंकृत किया है... आपकी राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेदभाष्य के ढंग का है।

श्रीयुत पण्डित गणेश प्रसाद शर्मा—संपादक भारतसुदामावर्तक फतहगढ़, ता० १२ अप्रैल १९१३।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी, उसकी पूर्ति का आरम्भ होगया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थयुक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ, और नोट में सन्देह निवृत्ति के लिये धात्वार्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझ कर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू कालिकाप्रसाद जी—सिल्क मर्चेंट कमनगढ़ा, बनारस सिटी संख्या ५८६ ता० २७-३-१३।

आपका भेजा अथर्ववेदभाष्य का वी० पी० मिला, मैं आपका भाष्य देखकर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ समाधि लगाकर पूर्ण करेंगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छुपें मेरे पास भेज देना।

श्रीयुत महाशय रावत हरप्रसाद सिंहजी वर्मा, मु० एकडका पोस्ट किशनपुर, जिला फतेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसम्बर १९१३।

वास्तव में आप का किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पक्षता का आश्रय लिया जाहता है। आप ने ग्रह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है। ईश्वर आपको वेद भण्डारे के आवश्यक कीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें।

श्रीयुत महाशय पण्डित श्रीधर पाठक जी, (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनऊ)—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता सुपरिन्टेंडेन्ट गवर्नमेंट सेक्रेट्रियट, पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-६-१३।

आप का अथर्ववेद भाष्य अवलोकन कर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। आप की यह परिदृश्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी। आप का व्याख्याक्रम परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है।

प्रकाश लाहौर १२ आषाढ़ संवत् १८७३ (२५ जून १८९६—
लेखक श्रीयुत पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर जी)

हम परिदृष्ट ज्ञेयकरणदास जी का धन्यवाद करने से नहीं रह सकते—
स्वामी (दयानन्द) जी ने लिखा है—कि वेद का पढ़ना पढ़ाना आर्यों का परम धर्म है—इसके अनुकूल श्री पंडित जी अपना समय वेद अध्ययन में लगाते हैं—और आर्यों के लिये परम उपयोगी पुस्तक प्रकाशित करने में पुरुषार्थ करते रहते हैं—पंडित जी ने इस समय तक हवन मन्त्रों तथा रुद्राध्याय का भाषा में अर्थ प्रसिद्ध किया है—जो कि आर्यों के लिये पठन पाठन में उपयोगी है। इस सम्बन्ध में यह अथर्ववेद के पांच कांड छुपवा कर निःसन्देह बड़ा लाभ पहुंचाया है। आर्यों की जो शिक्षा प्रणाली थी उसको दूटे आज पांच हजार वर्ष हो चुके हैं। ऐसे अंधेरे के समय में स्वामी जी ने वेद के ऊपर लोगों के भीतर दृढ़ विश्वास उत्पन्न करके एक धर्म का दीपक प्रकाशित किया। परन्तु हमें शोक यह है वेद के पढ़ने पढ़ाने में आर्य लोग इतना समय नहीं लगाते जितना वे प्रबन्ध सम्बन्धी झगड़ों की बातों में लगाते हैं। हमारा विश्वास है कि जब तक पं० ज्ञेयकरणदास जी जैसे वेदाभ्यासी पुरुषार्थी लोग अपना समय वेदों के खोज में न लगावेंगे तब तक आर्य समाज का कोई गौरव नहीं बढ़ सकता। अथर्ववेद के अर्थ खोजने में बड़ी कठिनाई है। इसके ऊपर समय भाष्य उपलब्ध नहीं होता, जो इस समय तक छपा हुआ है वह बड़ी अधूरी दशा में है, सूक्त के सूक्त ऐसे हैं कि जिनके ऊपर अब तक कोई टीका नहीं हुई।..... इस समय जो पांच कांडों का भाष्य पंडित जी ने प्रकाशित किया है उसके लिखने का ढंग बड़ा अच्छा और सुगम है। प्रथम उन्होंने सूक्त के तथा मन्त्रों के देवता दिये हैं—पश्चात् छन्द...विद्वानों का यही काम है कि वह जैसे जैसे साधन उनके पास हों वैसा वैसा सोचकर वेद मन्त्रों का अर्थ प्रकाशित करें। ऐसे सैकड़ों प्रयत्न जब होंगे, तब सच्चे अर्थ खोज करना आगामी विद्वानों को सरल होगा। परन्तु इस समय बड़ी भारी कठिनाई यह है कि प्रकाशित पुस्तकों के लिये पर्याप्त संख्या में ग्राहक नहीं मिलते हैं और विद्वानों के पास सम्पत्ति का अभाव होने के कारण हानि के डर से पुस्तकों का प्रकाशित करना बन्द होता है। इसलिये सब आर्यों को परम उचित है कि पंडित ज्ञेयकरणदास जी जैसे विद्वान् पुरुषार्थी के ग्रन्थ मोल लेकर उनको अन्य ग्रन्थ प्रकाशित करने की आशा देते रहें। त्रिवेदी जी कोई धनाढ्य पुरुष नहीं हैं, उन्होंने अपनी सारी सम्पत्ति जो कुछ उनके पास है लगा दी है..... त्रिवेदी जी ने जो कुछ किया है वह वैदिक धर्म के प्रेम से प्रवृत्त होकर—इस लिये न केवल सब आर्य पुरुषों का यह कर्त्तव्य है कि इस भाष्य को मोल लेकर त्रिवेदी जी को उत्साहित करें किन्तु धनाढ्य आर्य पुरुषों का यह भी कर्त्तव्य है कि उनकी आर्थिक सहायता करें।

The VIDYADHIKARI (Minister of Education), Baroda State,
letter No. 624 dated 6th February 1913.

.....It has been decided to purchase 20 copies of your book entitled *अथर्ववेद भाष्यम्*. It has been sanctioned for use of the library and the prize distribution. Please send them...also add on the address lable "for Encouragement Fund."

RAI THAKUR DATTA, RETIRED DISTRICT JUDGE, Dera Ismail Khan
Letter dated March 25th, 1914

The Atharva Veda Bhashya:—It is a gigantic task and speaks volumes for your energies and perseverance that you should have undertaken at an advanced age. I wish I had a portion of your will-power.

Letter dated 30th April 1914.

I very much admire your labour of love and hope...the venture will not fail for want of pecuniary support.

THE MAGISTRATE OF ALLAHABAD.

Letter No. 912 dated 21st May 1915.

Has the honour to request him to be so good as to send a copy each of the 1st and 3rd Kandas of *Atharva Veda Bhashya* to this office for transmission to the India Office, London.

THE ARYA PATRIKA, LAHORE, APRIL 18, 1914.

THE *Atharva Veda Bhashya* or commentary on the *Atharva Veda* which is being published in parts by Pandit Khem Karan Das Trivedi, does great credit to his energy, perseverance and scholarship. The first part contains the Introduction and the first *Kanda* or Book. There is a learned disquisition on the origin of the Vedas and the pre-eminent position in Sanskrit literature.....The arrangement is good, the original *Mantra* is followed by a literal translation and their *bhavarth* or purport in Arya Bhasha. The footnotes are copious; they give the derivation and meaning in Sanskrit of the various words quoting the authority of *Ashtadhyayi* of Panini, *Unadikosha* of Dayananda, *Nirukta* of Yaska, *Yoga Darshana* of Patanjali and other standard ancient works.....The Pandit appears to have laboured very hard and the Book before us does credit to his erudition; scholars may not agree with certain of his renderings, but like a true Arya, who venerates the Vedas, he has made an honest attempt to find in the Vedic verses something which will elevate and ennoble mankind. Cross references to verses where the word has already occurred in this *Veda* are also given to enable the reader to compare notes. There can be no finality in Vedic interpretation, but honest attempts like these which shall render the task easy to others are commendable. We are glad to call public attention to this scholarly work, and hope that Pandit Khem Karan Das Trivedi will get the encouragement which he so richly deserves.....Our earnest request is that the revered Pandit will go on with this noble work and try to finish the whole before he is called to eternal rest.....

N.B.—The printing and paper are good, the price is moderate.

१-सूक्त विवरण अथर्ववेद, काण्ड ११॥

सूक्त	सूक्त के प्रथम पद	देवता	उपदेश	छन्द
१	अग्ने जायस्वादिति भवाशर्वो मृडतंमाभि	ब्रह्मोदन भव, शर्व, रुद्र	ब्रह्मज्ञान से उन्नति शांति के लिये पुरु- षार्थ	विराट् त्रिष्टुप् आदि स्वराट् त्रिष्टुप् आदि
२	तस्यौदनस्य बृहस्पतिः	ओदन	सृष्टि के पदार्थों का ज्ञान	आसुरी गायत्री आदि
३(१)	ततश्चैनमन्येन शीर्ष्णा	तथा	वलविद्या	साम्नी त्रिष्टुप् आदि
(२)	एतद्वैब्रह्मस्यविष्टुपं	तथा	ब्रह्मज्ञान से मोक्ष	आसुर्यनुष्टुप् आदि
(३)	प्राणाय नमो यस्य	प्राण	प्राण की महिमा	शङ्कुमती आदि
४	ब्रह्मचारीणांश्चरति	ब्रह्मचारी	ब्रह्मचर्य के महत्त्व	आर्षी त्रिष्टुप् आदि
५	अग्निं ब्रह्मो वनस्पती	अग्नि आदि	कष्ट हटाना	अनुष्टुप् आदि
६	उच्छिष्टे नाम रूपं	उच्छिष्ट	सब जगत के कारण परमात्मा	अनुष्टुप् आदि
७	यन्मन्युर्जायामावहत्	मन्यु	शरीर की रचना	अनुष्टुप् आदि
८	ये वाहवो या इषवो	अर्बुदि	राजा प्रजा के कर्तव्य	अनुष्टुप् आदि
९	उत्तिष्ठत संनह्यध्वमु	त्रिषन्धिआदि	राजा प्रजा के कर्तव्य	अनुष्टुप् आदि

२-अथर्ववेद काण्ड ११ के मन्त्र अन्यवेदों में सम्पूर्ण वाक्य भेद से ॥

मन्त्र संख्या	मन्त्र	(काण्ड ११) सूक्तमन्त्र	ऋग्वेद, मण्डल सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद अध्याय, मन्त्र	सामवेद पूर्वा- र्चिक, उत्तरा- र्चिक इत्यादि
१	कृणुत धूमं वृषणः मा नो महान्तमुत अभिकन्दन् स्तनयन्न	१।२ २।२६ ५।१२	३।२६।६ १।११४।७ १।१६४।४२	१६।१५	

॥ ओ३म् ॥

अथर्ववेदः ॥

एकादशं काण्डम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

सूक्तं १ ॥

१-३७ ॥ ब्रह्मोदनो देवतां ॥ १, २, ५, विराट् त्रिष्टुप् ; ३ शंकरो गर्भो त्रिष्टुप् ;
 ४, ६, १३, १४, १६, २१, २३, २६-३१, ३६, भुरिक् त्रिष्टुप् ; ७, १२, १६, २२,
 २६, २८, ३२-३४ त्रिष्टुप् ; ८ विराड् गायत्री ; ९, ११ जगती ; १०, १५ स्वराट्
 त्रिष्टुप् ; १७, ३७ विराड् जगती ; १८, २५ भुरिग् जगती ; २० स्वराट् जगती ;
 २४ निचृदार्षी जगती ; २७ आर्षी जगती ; ३५ निचृदुष्णिक् ॥

ब्रह्मज्ञानेनोन्नत्युपदेशः—ब्रह्मज्ञान से उन्नति का उपदेश ॥

अग्ने जायस्वादितिर्नायितेयं ब्रह्मोदनं पचति पुत्रकामा ।

सप्त-शृषयो भूतकृतस्ते त्वा मन्यन्तु प्रजया सुहेह ॥ १ ॥

अग्ने । जायस्व । अदितिः । नायिता । इयम् । ब्रह्म-ओद-
 नम् । पचति । पुत्र-कामा ॥ सप्त-शृषयः । भूत-कृतः । ते ।
 त्वा । मन्यन्तु । प्र-जया । सुह । इह ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे तेजस्वी विद्वान् पुरुष ! (जायस्व) प्रसिद्ध हो,
 [जैसे] (इयम्) यह (नायिता) पति वाली, (पुत्रकामा) पुत्रों की कामना
 वाली (अदितिः) अदिति [अखण्ड व्रत वाली वा अदीन स्त्री] (ब्रह्मोदनम्)

१—(अग्ने) हे तेजस्विन् विद्वन् (जायस्व) प्रसिद्धो भव (अदितिः)
 अ० २ । २८ । ४ । दो अखण्डने दीङ्क्षथे वा-क्तिन्, नञ्समासः । अदितिरदीना
 देवमाता-नि० ४ । २२ । अखण्डव्रताऽदीना स्त्री (नायिता) अ० ४ । २३ । ७ ।

(२,४४०)

ब्रह्म-ओदन [वेदज्ञान, अन्न वा धन के बरसाने वाले परमात्मा] को (पचति) पका [मनमें दृढ़] करती है। [वैसे ही] (ते) वे (भूतकृतः) उचित कर्म करने वाले (सप्तऋषयः) सात ऋषि [व्यापन शील वा दर्शन शील अर्थात् त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] (इह) यहां पर (प्रजया सह) प्रजा के साथ [मनुष्यों के सहित] (त्वा) तुझ [विद्वान्] को (मन्थन्तु) मथें [प्रवृत्त करें] ॥ १ ॥

भावार्थ—हे मनुष्य जैसे माता वेद आदि शास्त्रोंमें प्रवीण होकर सन्तान से प्रीति करती हुयी परमेश्वर की आज्ञा पालन में तत्पर होती है, वैसे ही तू अपनी इन्द्रियों मन और बुद्धि से उपकार लेकर सन्तान सहित पुरुषार्थ कर ॥१॥

कृणुत धुमं वृषणः सुखायोऽद्रोधावित्ता वाचमच्छ । अयमग्निः
पृतनाषाट् सुवीरो येन देवा असहन्त दस्यून् ॥ २ ॥

कृणुत । धुमम् । वृषणः । सुखायः । अद्रोध-अवित्ता । वाचम् ।
अच्छ ॥ अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सु-वीरः । येन ।
देवाः । असहन्त । दस्यून् ॥ २ ॥

नाथ-इतच्, टाप् । नाथवती समर्तृका (इयम्) प्रसिद्धा (ब्रह्मोदनम्) अ० ४ । ३५ । ७ । वृहेनोऽस्य । उ० ४ । १४६ । वृहि वृद्धौ-मनिन्, नकारस्य अकार, त्वं च । ब्रह्म, अन्नम् निघ० २ । ७ । ब्रह्म धनम्-निघ० २ । १० + उन्देर्नलोपश्च उ० २ । ७६ । उन्दी क्लेदने-युच् । ओदनो मेघः-निघ० १ । १० । ओदनमुदकदानं मेघम्-निरु० ६ । ३४ । ब्रह्मणो वेदज्ञानस्यान्नस्य धनस्य वा सेचकं वर्षकं परमात्मानम् (पचति) पकं मनसि दृढं करोति (पुत्रकामा) शीलिकामिभक्ष्याच्चरिभ्यो णः । वा० पा० ३ । २ । १ । कामेर्णप्रत्ययः । पुत्रादीन् कामयमाना (सप्तऋषयः) अ० ४ । ११ । ६ । ऋष गतौ दर्शने च-इन् । ऋत्यकः । पा० ६ । १ । १२८ । इति प्रकृतिभावः । सप्त ऋषयः प्रतिहिनाः शरीरे-यजु० ३४ । ५५ । सप्त ऋषयः पंडित्त्रि-याणि विद्या सप्तमी-निरु० १२ । ३७ । त्वक्-वक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धयः (भूतकृतः) अ० ६ । १०८ । ४ । भूतनुचितं कर्म कुर्वन्ति ते (ते) प्रसिद्धाः (त्वा) त्वां विद्वांसम् (मन्थन्तु) विलोडयन्तु । प्रवर्तयन्तु (प्रजया) प्रजा-गणेन (सह) साकम् (इह) अस्मिन् गृहाश्रमे ॥

सू० १ [४६४] एकादशं कोण्डम् ॥ ११ ॥ (२, ४४१)

भाषार्थ—(वृणः) हे ऐश्वर्य वाले (सखायः) सखाओ ! (धूमम्) कम्पन [चेष्टा] (कण्ठ) करो, (वाचम् अच्छ) [अपने] वचन का लक्ष्य करके (अद्रोघाविता) निर्दोषियों [शुभाचार्यों] का रक्षक (पृतनापाट्) संग्रामों का जीतने वाला, (सुवीरः) उत्तम वीरों वाला (अयम्) यह (अग्निः) तेजस्वी वीर है, (येन) जिस [वीर] के साथ (देवाः) देवों [विजयी जनों] ने (दस्यून्) डाकुओं को (असहन्त) जीता है ॥ २ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य मित्रभाव से रहकर सुपरीक्षित शूरवीर विद्वान् पुरुष को सेनापति बनाकर शत्रुओं का नाश करें ॥ २ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० ३ । सू० २६ । म० ६ ॥

अग्नेऽजनिष्ठा महते वीर्याय ब्रह्मोदनाय पक्तवे जातवेदः ।
सुप्तृष्यो भुतकृतस्ते त्वाजीजनन्नस्यै रयिं सर्ववीरं नियच्छ ॥
अग्ने । अजनिष्ठाः । महते । वीर्याय । ब्रह्म-ओदनाय ।
पक्तवे । जात-वेदः ॥ सुप्त-रूष्यः । भुत-कृतः । ते । त्वा ।
अजीजनन् । अस्यै । रयिम् । सर्व-वीरम् । नि । यच्छ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे प्रसिद्ध ज्ञान वाले (अग्ने) तेजस्वी वीर !

२—(कण्ठ) कुरुत (धूमम्) इवियुर्ध्वान्निद्रसिंश्याधूसम्यो मक् । उ० १ ।
१४५ । धूज् कम्पने-मक् । कम्पनं चेष्टनम् । (वृणः) अ० १ । १२ । १ । वृषु
सेचने प्रजनैश्ययोः-कनिन् । वा पपूर्वस्य निगमे । पा० ६ । ४ । ६ । दीर्घभावः ।
वृणः । ऐश्वर्यवन्तः । इन्द्राः (सखायः) । सर्वमित्रभूताः (अद्रोघाविताः)
अद्रोहकारिणां सुचरित्राणामविता रक्षिता (वाचम्) वचनम् (अच्छ)
अभिलक्ष्य (अयम्) (अग्निः) तेजस्वी विद्वान् (पृतनापाट्) अ० ५ । १४ ।
६ । संग्रामजेता (सुवीरः) नज् सुभ्याम् । पा० ६ । २ । १३२ इत्युत्तरपदेऽन्तो-
वात्ते प्राप्ते । वीरवीर्यौ च । पा० ६ । २ । १२० । उत्तरपदाद्युदात्तः । शोभनवीरां-
पेतः (येन) शूरेण (देवाः) विजयिनः (असहन्त) अभ्यभवन् (दस्यून्)
चौरान् । महासाहसिकान् ॥

(अग्ने) हे तेजस्विन् (अजनिष्ठाः) त्वमुत्पन्नोऽसि (महते) प्रभूताय

(२,४४२)

अथर्ववेदभाष्ये

सू० १ [४६४]

(महते) बड़े (वीर्याय) वीरत्व [पाने] के लिये (ब्रह्मौदनाय पक्त्वे) ब्रह्म-
ओदन [वेदज्ञान, अन्न वा धन बरसाने वाले परमहत्मा] के पक्का [मन में
दृढ़] करने को (अज्जनिष्ठाः) तू उत्पन्न हुआ है। (ते) उन (भूतकृतः)
उचित कर्म करने वाले (सप्तऋषयः) सात ऋषियों [त्वच्चा, नेत्र, कान, जिह्वा
नाक, मन और बुद्धि] ने (त्वा) तुम्हें [शूर] को (अजीजनन्) प्रसिद्ध किया
है, (अस्यै) इस [प्रजा म० १] को (सर्ववीरम्) सब वीरों से युक्त (रयिम्)
धन (नि) नियम से (यच्छ) दे ॥ ३ ॥

भाषार्थ—विद्वान् मनुष्य पराक्रम के साथ परमेश्वर की आज्ञा का
पालन करे और मन बुद्धि द्वारा श्रेष्ठ कर्मों से प्रसिद्ध होकर प्रजा पालन में
तत्पर रहे ॥ ३ ॥

समिद्धो अग्ने समिधा समिध्यस्व विद्वान् देवान् यज्ञियां सह
वसुः । तेभ्यो हविः श्रपयं जातवेद उत्तमं नाकमधि रोहये सस् ४
सस्-इद्धः । अग्ने । सुस्-इधा । सस् । इध्यस्व । विद्वान् ।
देवान् । यज्ञियान् । आ । इह । वसुः ॥ तेभ्यः । हविः ।
श्रपयन् । जात-वेदः । उत्-तुसस् । नाकम् । अधि । रोहय ।
इसम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे तेजस्वी पुरुष ! (समिधा) काष्ठ आदि से
(समिद्धः) प्रकाशित [अग्नि के समान], (सस् इध्यस्व) प्रकाश कर, (यज्ञि-
यान्) पूजा योग्य (देवान्) देवों [विजयी जन्तों] को (विद्वान्) जानता-

(वीर्याय) वीरकर्मणो (ब्रह्मौदनाय) म० १ । ब्रह्माणो वेदज्ञानस्य, अन्नस्य
धनस्य वा सेचकाय वर्षाकार । परमेश्वराय (पक्त्वे) डू पचष् पाके-तवेन ।
पक्तुम् । मनसि दृढीकर्तुम् (जातवेदः) अ० १ । ७ । २ । हे प्रसिद्धज्ञानयुक्त
(अजीजनन्) जनेर्यन्ताल्लुब्धि च्छि रूपम् । प्रसिद्धं कृतवन्तः (अस्यै) प्रजायै-
म० १ । (रयिम्) धनम् (सर्ववीरम्) सर्ववीरैर्युक्तम् (नि) नियमेन (यच्छ)
दाण् दाने-लोट् । देहि । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

४—॥ (समिद्धः) प्रदीप्तोऽग्निर्यथा (अग्ने) हे तेजस्विन् पुरुष (समिधा)
काष्ठादिप्रज्वलनसाधनेन (सस्) सम्यक् (इध्यस्व) जि इन्धी दीप्तौ, रुधाविः,
दिवादित्वं द्वान्दसम् । इन्त्स्व । दीप्यस्व (विद्वान्) विद्वन् । जानन् (देवान्)

हुआ तू (इह) यहाँ [उत्तम पद पर] (आ वक्षः) लाता रहे । (जातवेदः) हे प्रसिद्ध धन वाले (तेभ्यः) उनके लिये (हविः) दातव्य वस्तुको (अपयन्) पक्का [दृढ़] करता हुआ तू (इमम्) इस [प्राणी वा प्रजा गण] को (उत्तमम्) श्रेष्ठ (नाकम्) आनन्द में (अधि) ऊपर (रोहय) चढ़ा ॥ ४ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्या और पराक्रम से तेजस्वी होकर पूजनीय विद्वानों का यथावत् आदर करके आने और प्रजागण के लिये उत्तम सुख बढ़ावे ॥ ४ ॥

त्रेधा भागो निहितो यः पुरा वौ देवानां पितॄणां मर्त्यानाम् ।
अंशान् जानीध्वं वि भजामि तान् वु यो देवानां स इमं
पारयाति ॥ ५ ॥

त्रेधा । भागः । नि-हितः । यः । पुरा । वः । देवानां ।
पितॄणां । मर्त्यानाम् ॥ अंशान् । जानीध्वम् । वि । भजामि ।
तान् । वः । यः । देवानां । सः । इमम् । पारयाति ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (त्रेधा) तीन प्रकार से, (देवानां) देव-
ताओं [विजयी जनों] का, (पितॄणाम्) पितरों [पालक पुरुषों] का और
(मर्त्यानाम्) मर्त्यों [मरणधर्मियों] का, (यः) जो (वः) तुम्हारे लिये

विजयिनों जनान् (यज्ञियान्) यज्ञ—य । पूजार्हान् (इह) अस्मिन् पदे (आ
वक्षः) वहेलेंटि, अडागमः । सिञ्चदुलं लेटि । पा० ३ । १ । ३४ । इति सिप्, ढत्व-
कत्वषत्वानि । आवहेः (तेभ्यः) विद्वद्भ्यः (हविः) देयं वस्तु (अपयन्)
आ पाके गयन्तात् शतृ । आकारान्तलक्षणे पुकि कृते घटादिपाठात् । मितार्ता
ह्रस्वः । पा० ६ । ४ । ६२ । उपधाह्रस्वः । पचन् । दृढीकुर्वन् (जातवेदः) हे
प्रसिद्धधन (उत्तमम्) उत्कृष्टम् (नाकम्) आनन्दम् (अधि) उपरि
(रोहय) प्रापय (इमम्) प्राणिनं प्रजागणं वा ॥

५—(त्रेधा) पञ्चाच्च । पा० ५ । ३ । ४६ । त्रि-पञ्चाच् । त्रिप्रकारेण
(भागः) अंशः (निहितः) स्थापितः (यः) (पुरा) पूर्वकाले । सृष्ट्यादौ
(वः) युष्मभ्यम् (देवानाम्) विजयिनाम् । श्रेष्ठपुरुषाणाम् (पितॄणाम्) पाल-

(२,४४४)

अथर्ववेदभाष्ये

सू० १ [४६४]

(भागः) भाग (पुरा) पहिले से (निहितः) ठहराया हुआ है । (जानीध्वम्) तुम जानो कि (तान् अंशान्) उन भागों को (वः) तुम्हारे लिये (विभजामि) मैं [परमेश्वर] बांटता हूँ, (यः) जो [भाग] (देवानाम्) देवताओं का है, (सः) वह (इमाम्) इस [प्रजा—म० १] को (पारयति) पार लगावे ॥ ५ ॥

भाषार्थ—ईश्वर नियम से अनादि काल से कर्मानुसार मनुष्य तीन प्रकार के हैं—एक उत्तम देवसंज्ञक दूसरे मध्यम पितृसंज्ञक और तीसरे निकृष्ट मर्त्यसंज्ञक । देवसंज्ञक श्रेष्ठ पुरुष ही अपनी प्रजा को यथावत् सुख पहुंचाने में समर्थ होते हैं ॥ ५ ॥

अग्ने सहस्वानभिभूरभीदसि नीचो न्युब्ज द्विषतः सपत्नान् ।
इयं सात्रा मीयमाना मिता च सजातांस्तै बलिहृतः कृणोतुध
अग्ने । सहस्वान् । अभिभूः । अभि । इत् । अस्मि । नीचः ।
नि । उब्ज । द्विषतः । स-पत्नान् ॥ इयम् । सात्रा । मीय-
माना । मिता । च । स-जातान् । ते । बलि-हृतः । कृणोतुध

भाषार्थ—(अग्ने) हे तेजस्वी शूर ! (सहस्वान्) बलवान् और (अभिभूः) [वैरियों का] हराने वाला तू (इत्) ही (अभि अस्मि) [शत्रुओं को] हराती है, (नीचः) नीच (द्विषतः) द्वेषकरने वाले (सपत्नान्) शत्रुओं का (नि उब्ज) नीचे गिरादे । (इयम्) यह (मीयमाना) नापी जाती हुई (च)

कानां मध्यमजनानाम् (मर्त्यानाम्) मरणधर्मणां निकृष्टजनानाम् (अंशान्) भागान् (जानीध्वम्) अवगच्छत (विभजामि) बण्टयांमि परमेश्वरोऽहम् (तान्) (वः) युष्मभ्यम् (यः) भागः (देवानाम्) श्रेष्ठजनानाम् (सः) (इमाम्) प्रजाम्—म० १ (पारयति) पार कर्मसमाप्तौ—लेंदू । पारयेत् । पारं नयेत् ॥

६—(अग्ने) हे तेजस्विन् शूर (सहस्वान्) बलवान् (अभिभूः) अभिभविता । वशयिता (इत्) एव (अभि अस्मि) अभिभवसि (नीचः) अस्त्वि-
गदधृक् । पा० ३ । २ । ५६ । नि + अञ्चु गतिपूजनयोः—किन् । अनदितां हल
उपधायाः किति । पा० ६ । ४ । २४ । इति नलोपः । अचः । पा० ६ । ४ । १३८ ।

और (मिता) नापी गई (मात्रा) मात्रा [परिमाण] (ते) तेरे (सजातान्) सजातियों [साथियों] को (बलिहृतः) [शत्रुओं से] बलि [उपहार वा कर] लाने वाला (कृणोतु) करे ॥ ६ ॥

भावार्थ—शूर वीर पुरुष शत्रुओं को वश में करके नियम पूर्वक अपने विश्वास पात्र मित्रों द्वारा शत्रुओंसे कर एकत्र करे ॥ ६ ॥

साकं सजातैः पयसा सहैध्युदुब्जैर्नां महते वीर्याय । ऊर्ध्वं नाकस्वाधि रोह विष्टपं स्वर्गो लोक इति यं वदन्ति ॥ ७ ॥

साकम् । सु-जातैः । पयसा । सह । एधि । उत् । उब्ज ।

एनाम् । महते । वीर्याय ॥ ऊर्ध्वः । नाकस्य । अधि । रोह ।

विष्टपम् । । स्वः-गः । लोकः । इति । यम् । वदन्ति ॥ ७ ॥

भाषार्थ—[हे शूर !] (सजातैः साकम्) सजातियों [साथियों] के साथ (पयसा सह) अन्न के सहित (एधि) वर्तमान हो, (एनाम्) इस [प्रजा-म० १] को (महते) बड़े (वीर्याय) वीर कर्म के लिये (उत् उब्ज) ऊंचा उठा । (ऊर्ध्वः) ऊंचा होकर तू (नाकस्य) [उस] आनन्द के (विष्टपम्) स्थानपर (अधि रोह) ऊंचा चढ़ (यम्) जिस [आनन्द] को (वदन्ति) वे [विद्वान्] बताते हैं—“(स्वर्गः लोकः इति) यह स्वर्गलोक है” ॥

शसि भसंज्ञायाम् । अकारलोपे । चौ । पा० ६ । ३ । १३८ । इति दोषः । नीच-गतीन् । अधमान् (न्युब्ज) उब्ज आर्जवे, निपूर्वात् अधोमुखीकरणे । अधोमुखान् कुरु (द्विषतः) अप्रियकारिणः (सपत्नान्) शत्रून् (इयम्) (मात्रा) हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन् । उ० ४ । १३८ । माङ् माने—त्रन् । मात्रा मानात्-निरु० ४ । २५ । परिमाणम् (मीयमाना) क्रियमाणा (मिता) निर्मिता (च) (सजातान्) समानजन्मनः । बन्धून् (ते) तुभ्यम् (बलिहृतः) बलेरुपायनस्य करस्य वा हारकान् प्रापकान् शत्रुसकाशात् (कृणोतु) करोतु ॥

७—(साकम्) सार्धम् (सजातैः) समानजन्मभिः । बन्धुभिः (पयसा) अन्नेन—निघ० २ । ७ (सः) (एधि) अस्तेलौटि । भव । वर्तस्व (उदुब्ज) बहुगमय । उन्नतां करु (एनाम्) प्रजाम्—म० १ (महते) प्रभूताय (वीर्याय) वीर कर्मणे (ऊर्ध्वः) उन्नतः सन् (नाकस्य) सुखस्य (अधि रोह) अधिरूढो भव (विष्टपम्) अ० १० । १० । ३१ । विश प्रवेशने कपप्रत्ययः तुडागमः । प्रवेशम् । आश्रयम् (स्वर्गः) सुखप्रापकः (लोकः) दर्शनीयः प्रदेशः (इति) (यम्) नाकम् (वदन्ति) कथयन्ति विद्वांसः ॥

(२, ४४६)

अथर्ववेदभाष्ये

सू० १ [४६४]

भावार्थ—बुद्धिमान् पुरुष अपने भाई बन्धुओं का अन्न आदि से सत्कार करके प्रजा की उन्नति करें और उनकी उन्नति से अपनी उन्नति करके पूर्ण आनन्द भोगे, जिसका नाम स्वर्ग लोक है ॥ ७ ॥

इयं मही प्रति गृह्णातु चर्म पृथिवी देवी सुमनस्यमाना ।
अथ गच्छेम सुकृतस्य लोकम् ॥ ८ ॥

इयम् । मही । प्रति । गृह्णातु । चर्म । पृथिवी । देवी । सु-
मनस्यमाना ॥ अथ । गच्छेम । सु-कृतस्य । लोकम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह (मही) बड़ी (देवी) श्रेष्ठगुण वाली,
(सुमनस्यमाना) प्रसन्न मन वाली [प्रजा] (पृथिवी) पृथिवी पर (चर्म)
विज्ञान (प्रति गृह्णातु) ग्रहण करे । (अथ) फिर (सुकृतस्य) धर्म के (लोकम्)
समाज में (गच्छेम) हम जावें ॥ ८ ॥

भावार्थ—प्रशस्त विज्ञानी लोग धर्मात्माओं के समाज में प्रतिष्ठा पाकर
आनन्दयुक्त हों ॥ ८ ॥

इस मन्त्र का उत्तरभाग आचुका है—अथर्व० ६ । १२१ । १ । और ७ ।
८३ । ४ ॥

एतौ ग्रावाणौ सयुजा युङ्ग्धि चर्मणि निर्भिन्ध्यं शून् यज-
मानाय साधु । अवघ्नती नि जहि य इ मां पृतन्यव जृध्वं
प्रजामुद्हरन्त्युदह ॥ ९ ॥

एतौ । ग्रावाणौ । स-युजा । युङ्ग्धि । चर्मणि । निः । भिन्धि ।
अं शून् । यजमानाय । साधु ॥ अव-घ्नती । नि । जहि । ये ।

८—(इयम्) उपस्थिता (मही) महती (प्रतिगृह्णातु) स्वीकरोतु (चर्म)
सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४ । १४५ । चर गतिभक्षणयोः मनिन् । विज्ञानम्-दयानन्द-
भाष्ये, यजु० ३० । १५ । (पृथिवी) विभक्तेः सु । पृथिव्याम् (देवी) उत्तमगुणा
(सुमनस्यमाना) भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । पा० ३ । १ । १२ । सुम-
नस्—क्यङ्. शानच् । शुभचिन्तिका (अथ) अनन्तरम् (गच्छेम) प्राप्नुयाम
(सुकृतस्य) पुण्यस्य (लोकम्) समाजम् ॥

हृमास् । पृतन्यवः । ऊर्ध्वम् । प्र-जाम् । उत्-भरन्ती । उत् ।
ऊह ॥ ६ ॥

भाषार्थ—[हे सेना !] (एतौ) इन दोनों (सयुजा) आपस में मिले
हुये (ग्रावाणौ) सिल बट्टों को (चर्मणि) विज्ञान में [होकर] (युङ्ग्धि)
मिला और (यजमानाय) यजमान [श्रेष्ठ कर्म करने वाले] के लिये (अंशम्)
कणों को (साधु) सावधानी से (निः मिन्द्रि) कूट डाल । (अवघ्नती)
मारती हुई तू [उन लोगों को] (नि जहि) मार डाल, (ये) जो (इमाम्)
प्रजाम् इस प्रजा पर (पृतन्यवः) सेना चढ़ाने वाले हैं और [प्रजा को]
(ऊर्ध्वम्) ऊँची ओर (उद्भरन्ती) उठाती हुई तू (उत् ऊह) ऊँचा
विचार कर ॥ ६ ॥

भावार्थ—सेनापति को योग्य है कि जैसे सिल बट्टे से अन्न आदि
कूटकर निःसार वस्तु निकालकर ससार पदार्थ ग्रहण करते हैं, वैसे ही सेना
द्वारा शत्रुओं को मारकर श्रेष्ठों की रक्षा करे ॥ ६ ॥

गृहाण ग्रावाणौ सुकृता वीरु हस्त आ ते दे वा युजिया युज-
मंगुः । त्रयो वरा यतुमांस्त्वं वृणीषे तास्ते समृद्धीरिह राध-
यामि ॥ १० ॥ (१)

गृहाण । ग्रावाणौ । सु-कृता । वीरु । हस्ते । आ । ते । दे वाः ।
युजियाः । युजम् । अगुः ॥ त्रयः । वराः । यतुमान् । त्वम् ।

४—(एतौ) पुरोवर्तिनौ (ग्रावाणौ) उलूखलमुसलरूपी धान्याद्यवह-
ननप्रस्तरौ (सयुजा) सयुजौ । सहयुजानौ (युङ्ग्धि) योजय (चर्मणि)
विज्ञाने—म० ८ (निर्मिन्द्रि) निरन्तरं छिन्द्रि (अंशम्) अंश विभाजने—कु ।
अवयवान् (यजमानाय) श्रेष्ठकर्मकारकाय (साधु) यथा तथा । सुन्दररीत्या
(अवघ्नती) अवहननं कुर्वती (नि जहि) नितरां नाशय ताव शत्रून् (ये)
(इमाम्) समीपस्थाम् (पृतन्यवः) अ० ७ । ३४ । १ । सङ्ग्रामेच्छवः
(ऊर्ध्वम्) उन्नतं यथा तथा (प्रजाम्) प्रजां प्रति (उद्भरन्ती) उन्नतां
धरन्ती (उत्) उत्तमम् (ऊह) ऊह वितर्क । परस्मैपदं ह्यन्दिस्म् । विचारय ॥

वृणीषे । ताः । ते । सम्-ऋद्धीः । इह । राधयामि ॥१०॥ (१)

भाषार्थ—(वीर) हे वीर ! (सकृत्तौ) मिलकर काम करने वाले दोनों (ग्रावाणौ) सिलबट्टों को (हस्ते) हाथ में (गृहाण) ले, (यज्ञियाः) पूजा योग्य (देवाः) देवता [विजयी लोग] (ते) तेरे (यज्ञम्) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार में (आ अगुः) आये हैं । (त्रयः) तीन [स्थान नाम और जन्म] (वराः) वरदान हैं, (यतमान्) जिन जिन को (त्वम्) तू (वृणीषे) मांगता है, (ते) तेरे लिये (ताः) उन (समृद्धीः) समृद्धियों को (इह) यहां [संसार में] (राधयामि) मैं सिद्ध करता हूं ॥ १० ॥

भावार्थ—जो पराक्रमी पुरुष सिल बट्टे के समान मिलकर काम करे, सब पुण्यात्मा विजयी पुरुष उसका साथ देवे और वह अपने स्थान वा स्थिति, नाम वा कीर्ति और जन्म वा मनुष्य जन्म को सफल करे ॥ ७ ॥

भगवान् यास्कमुनि का वचन है “धाम तीन होते हैं, स्थान नाम और जन्म” निर० ६ । २८ ॥

इयं ते धीतिरिदम् ते जुनित्रं गृह्णातु त्वामदितिः शूरपुत्रा ।
परा पुनीहि य इमां पृतन्यवोऽस्यैरयि सर्ववीरं नि यच्छ ॥११॥
इयम् । ते । धीतिः । इदम् । जं इति । ते । जुनित्रम् ।
गृह्णातु । त्वाम् । अदितिः । शूर-पुत्रा ॥ परा । पुनीहि । ये ।
इमां । पृतन्यवः । अस्यै । रयिम् । सर्व-वीरम् । नि । यच्छ ॥

भाषार्थ—[हे वीर !] (इयम्) यह (ते) तेरी (धीतिः) धारणाशक्ति

“ १० (गृहाण) स्वीकुरु (ग्रावाणौ) म० ६ । अवहननपाषाणौ (सकृत्तौ) सह कर्मकर्तारौ (वीर) हे शूर (हस्ते) करे (ते) तव (देवाः) विजयी-पुत्राः (यज्ञियाः) पूजार्हाः (यज्ञम्) श्रेष्ठव्यवहारम् (आ अगुः) इण् गतौ-लुङ् । आगमन् (त्रयः) स्थाननामजन्मरूपाः (वराः) वरणीयाः । प्रार्थनीयाः पदार्थाः (यतमान्) बहुषु यान् वरान् (त्वम्) (वृणीषे) याचसे (ताः) (ते) तुभ्यम् (समृद्धीः) सम्पत्तिः (इह) संसारे (राधयामि) संसाधयामि ॥

११—(इयम्) (ते) तव (धीतिः) अ० ७ । १ । १ । धीङ् आधारे-किञ्च

[वा कर्म] (उ) और (इदम्) यह (ते) तेरा (जनित्रम्) जन्म [मनुष्य-जन्म] (त्वाम्) तुझे (गृह्णातु) सहारा देवे, [जैसे] (शरपुत्रा) शर पुत्रों वाली (अदितिः) अदिति [अल्लएव व्रतवाली माता सन्तान का हित करती है। (परा पुनीहि) [उन्हें] थो डाल [उन पर पानी फेर दे] (ये) जो [शत्रु] (इमाम्) इस [प्रजा] पर (पृतन्यवः) चढ़ाई करने वाले हैं, (अस्थै) इस [प्रजा] को (सर्ववीरम्) सब वीरों से युक्त (रथिम्) धन (नि) नित्य (यच्छ) दे ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य के शुभ कर्म और शुभ विचार सदा उसका सहाय करते हैं, जैसे ब्रह्मचारिणी माता सन्तान का हित करती है। और वह आत्मा-वलम्बी वीर सन्तान शत्रुओं का नाश करके प्रजा को धनी और बली बनाता है ॥ ११ ॥

इस मन्त्र का चतुर्थ पाद-म० ३ में आ चुका है ॥

उपश्वसे द्रुवये सीदता युयं वि विच्यध्वं यज्ञियासुस्तुषैः ।
श्रिया समानानति सर्वान्तस्यामाधस्पदं द्विषतस्पादयामि ॥ १२
उप-श्वसे । द्रुवये । सीदत । युयम् । वि । विच्यध्वस् ।
यज्ञियासुः । तुषैः ॥ श्रिया । समानान् । अति । सर्वान् ।
स्याम् । अधः-पदम् । द्विषतः । पादयामि ॥ १२ ॥

भावार्थ—(यज्ञियासुः) हे पूजनीय पुरुषो! (उपश्वसे) उत्तम जीवन वाले (द्रुवये) उद्योग के लिये (यूयम्) तुम (सीदत) बैठो और (तुषैः)

यत्ना, दधातेः-क्तिन् । धीतिभिः-कर्मभिः-निरु० ११। १६। धारणशक्तिः । आत्मावलम्बनम् । कर्म (इदम्) (उ) च (ते) तव (जनित्रम्) मनुष्यजन्म (गृह्णातु) धारयतु (त्वाम्) शरम् (अदितिः) म० १। अल्लएवव्रता माता (शरपुत्रा) वीरपुत्रयुक्ता (परा पुनीहि) संशोधय (ये) (इमाम्) प्रजाम् (पृतन्यवः) म० ६। संग्रामेच्छवः । अन्यत् पूर्ववत्-म० ३ ॥

१२—(उपश्वसे) श्वस प्राणने-क्तिप् । उत्तमजीवनयुक्ताय (द्रुवये) गतौ, श्रियादिकः क्तिप्रत्ययः । गतये । उद्योगाय (सीदत) उपविशत (यूयम्)

(२,४५०)

अथर्ववेदभाष्ये

सू० १ [४६४]

तुष [तुल्य] से (वि विच्यध्वम्) अलग होजाओ । (सर्वान्) सब (समानान्)
समानों [तुल्य गुण वालों] से (श्रिया) लक्ष्मी द्वारा (अति स्याम्) हम बढ़
जावे, (द्विषतः) शत्रुओं को (अधस्पदम्) पैरों के तले (पादयामि) मैं
गिरा दूँ ॥ १२ ॥

भावार्थ—सब वीर पुरुष मिलकर पराक्रम के साथ दोनों का नाश
करें और शत्रुओं को मिटाकर अधिक अधिक सम्पत्ति बढ़ावे ॥ १२ ॥

परैहि नारि पुनरेहि क्षिप्रमुपां त्वा गोष्ठोऽध्यरुक्षत् भराय ।
तासां गृहीताद् यतमा यज्ञिया असन् विभाज्य धीरीतरा
जहीतात् ॥ १३ ॥

परा । इ हि । नारि । पुनः । आ । इ हि । क्षिप्रम् । अपाम् ।
त्वा । गो-स्थः । अधि । अरुक्षत् । भराय ॥ तासाम् । गृही-
तात् । यतमाः । यज्ञियाः । असन् । वि-भाज्य । धीरी ।
इतराः । जहीतात् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(नारि) हे नरों की शक्ति वाली स्त्री ! तू (परा) पराक्रम
के साथ (इ हि) चल, (पुनः) अवश्य (क्षिप्रम्) शीघ्र (आ इ हि) आ (अ-
पाम्) विद्या में व्याप्त स्त्रियों के (गोष्ठः) समाज ने (भराय) पोषण के लिये
(त्वा) तुझे (अधि अरुक्षत्) ऊपर चढ़ाया है । (तासाम्) उन [स्त्रियों]

(वि) विविधम् (विच्यध्वम्) विचिर पृथग्भावे । पृथग् भवत् (यज्ञियासः)
असुगमसः । हे पूजार्हाः (तुषैः) धान्यत्वग्भिः । तुषैः (श्रिया) संपत्त्या (समा-
नान्) तुल्यगुणयुक्तान् (सर्वान्) (अति) अतीत्य (स्याम्) भवेम (अधस्प-
दम्) अ० २ । ७ । २ । पादयोरधस्तात् (द्विषतः) शत्रून् (पादयामि)
पातयामि ॥

१३—(परा) पराक्रमेण (इ हि) गच्छ (नारि) अ० १ । ११ । १ । नर-
अङ्ग, स्त्री । नराणामियं शक्तिमती स्त्री तत्सम्बुद्धौ-दयानन्दभाष्ये, यजु० ५ ।
२६ (पुनः) अवधारणे (एहि) आगच्छ (क्षिप्रम्) शीघ्रम् (अपाम्) व्याप्त-
विद्यानां स्त्रीणाम्-दयानन्दभाष्ये, यजु० १० । ७ (त्वा) त्वाम् (गोष्ठः) गावो

में (यतमाः) जो जो (यज्ञियाः) पूजा योग्य [स्त्रियां] (असन्) होवे, [उन्हें] (गृहीतात्) ग्रहण कर और (धीरी) बुद्धिमती तू (इतराः) दूसरी [स्त्रियों] को (विभाज्य) अलग करके (जहीतात्) छोड़दे ॥ १३ ॥

भावार्थ—सब स्त्रियां विदुषी समाज बनाकर अधिक गुणवती स्त्री को अपनी प्रधानी बनावें, और प्रधानी को सम्मति से विदुषी स्त्रियों को चुनकर कार्यकर्त्री सभा स्थापित करें ॥ १३ ॥

ए॒स्मा अ॒गु॒र्यो॒षितः शु॒म्भ॑मा॒ना उत्ति॑ष्ठ ना॒रि त्व॒सं रभ॑स्व ।
सु॒प॒त्नी॒ प॒त्या प्र॒जया॑ प्र॒जाव॑त्या त्वा॒गन् य॒ज्ञः प्र॒ति कु॒म्भं
गृ॒भाय ॥ १४ ॥

आ । इ॒माः । अ॒गुः । यो॒षितः । शु॒म्भ॑मा॒नाः । उ॒त् । ति॒ष्ठ ।
ना॒रि । त्व॒संस् । र॒भ॒स्व ॥ सु॒-प॒त्नी । प॒त्या । प्र॒-जया॑ ।
प्र॒जा-व॑ती । आ । त्वा । अ॒गन् । य॒ज्ञः । प्र॒ति । कु॒म्भस् ।
गृ॒भाय ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(इमाः) ये सब (शुम्भमानाः) शुभगुणों वाली (योषितः) सेवा योग्य स्त्रियां (आ अगुः) आई हैं, (नारि) हे शक्तिमती स्त्री । (उत् तिष्ठ) खड़ी हो, (त्वसम्) बल युक्त व्यवहार को (रभस्व) आरम्भ कर । (पत्या) [श्रेष्ठ] पति के साथ (सुपत्नी) श्रेष्ठ पत्नी, (प्रजया) [उत्तम], सन्तान के

जेका वाचस्तिष्ठन्त्यत्र । गोष्ठी । समाजः (अधि अरुहत्) रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च-लुङ् । आरूढवान् (भराव) पोषणाय (तासाम्) स्त्रीणाम् (गृहीतात्) गृहाण । स्वीकुरु (यतमाः) बह्वीषु याः (यज्ञियाः) पूजाहर्हः (असन्) लेटि रूपम् । भवेयुः (विभाज्य) विविच्य (धीरी) धीमती (इतराः) अन्याः (जहीतात्) ओहाक् त्यागे । जहीहि । परित्यज ॥

१४—(आ अगुः) आगमन् (इमाः) (योषितः) अ० १ । १७ । १ । सेव्याः स्त्रियः (शुम्भमानाः) शोभनगुणवत्यः (उत्तिष्ठ) उत्थिता भव (नारि) म० १३ । हे शक्तिमति स्त्रि (त्वसम्) त्वस्-अर्श आद्यच् । तवो बलनाम-निघ० ३ । ६ । बलयुक्तं व्यवहारम् (रभस्व) आरम्भितं कुरु (सुपत्नी) पत्नीनां

साथ (प्रजावती) उत्तम सन्तान वाली [तू है], (यज्ञः) श्रेष्ठ व्यवहार (त्वा) तुझ को (आ अगन्) प्राप्त हुआ है, तू (कुम्भम्) भूमिको पूरण करने वाले [शुभव्यवहार] को (प्रति गृभाय) स्वीकार कर ॥ १४ ॥

भावार्थ—जिस गुणवती स्त्री को गुणवती स्त्रियां प्रधानी बनावें, वह अपने गुणी पति और सन्तानों के साथ आनन्द करती हुई सब को सुखी रखे ॥
ऊर्जो भागो निहितो यः पुरा व ऋषिप्रशिष्टाप आ भूरैताः॥
अयं यज्ञो गातुविनायवित् प्रजाविदुग्रः पशुविद् वीरविद्
वो अस्तु ॥ १५ ॥

ऊर्जः । भागः । नि-हितः । यः । पुरा । वः । ऋषि-प्रशिष्टा ।
अपः । आ । भूर । एताः ॥ अयम् । यज्ञः । गातु-वित् । नाय-
वित् । प्रजा-वित् । उग्रः । पशु-वित् । वीर-वित् । वः ।
अस्तु ॥ १५ ॥

भाषार्थ—[हे विदुषी स्त्रियो यही] (ऊर्जः) पराक्रम का (भागः) सेवनीय व्यवहार है, (यः) जो (पुरा) पहिले (वः) तुम्हारे लिये (निहि-
तः) ठहराया गया है, [हे प्रधानी !] (ऋषिप्रशिष्टा) ऋषियों [माता, पिता
और आचार्या] से शिक्षित तू (एताः) इन (अपः) विद्या में व्याप्तस्त्रियों को
(आ) सब ओर से (भूर) पुष्टकर । [हे स्त्रियो !] (अयम्) यह (उग्रः)
तेजस्वी (यज्ञः) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] (गातुवित्) मार्ग देनेवाला, (नाथ-

श्रेष्ठतमो (पत्या) श्रेष्ठपतिना (प्रजया) श्रेष्ठसन्तानेन सह (प्रजावती) उत्तम-
सन्तानयुक्ता (त्वा) त्वाम् (आ अगन्) प्रापत् (यज्ञः) श्रेष्ठव्यवहारः (कु-
म्भम्) अ० १ । ६ । ४ । कु + उम्भ पूरणे—अच्, शकन्ध्वादिरूपम् । कुं भूमि-
मुम्भति पूरयति यस्तं श्रेष्ठव्यवहारम् (प्रतिगृभाय) प्रतिगृहाण । स्वीकुरु ॥

१५—(ऊर्जः) पराक्रमस्य (भागः) सेवनीयो व्यवहारः (निहितः)
स्थापितः (यः) (पुरा) पूर्वकाले (वः) शुभम्भ्यम् (ऋषिप्रशिष्टा) शास्त्र
अनुशिष्टौ—क । माता पित्राचार्याभिः शिक्षिता (अपः) म० १३ । व्याप्तविद्या
स्त्रीः (आ) समन्तात् (भूर) पोषय (एताः) स्त्रीः (अयम्) (यज्ञः) श्रेष्ठ-

वित्) ऐश्वर्यं पटुंचाने वाला, (प्रजावित्) प्रजायें देनेवाला, (पशुवित्) [गो घोड़ा आदि] पशुओंका पटुंचाने वाला, (वीरवित्) वीरों का लाने वाला (वः) तुम्हारे लिये (अस्तु) होवे ॥ १५ ॥

भावार्थ—विदुषी सुशिक्षित स्त्रियां ईश्वर नियम से समाज द्वारा सब प्रकार का ऐश्वर्य प्राप्त करें ॥ १५ ॥

अग्ने चरुयं ज्ञियस्त्वाध्यंरुक्षुचिस्तपिष्ठस्तपसा तपैनम् ।
आर्षेया दैवा अभिसंगत्य भागमिसं तपिष्ठा ऋतुभिस्तपन्तु १६
अग्ने । चरुः । यज्ञियः । त्वा । अधि । अरुक्षत् । शुचि । तपिष्ठः ।
तपसा । तप । एनम् ॥ आर्षेयाः । दैवाः । अभि-संगत्य ।
भागम् । इमम् । तपिष्ठाः । ऋतु-भिः । तपन्तु ॥ १६ ॥

भावार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् । (यज्ञियः) पूजा योग्य (चरुः) ज्ञान ने (त्वा) तुझे (अधि अरुक्षत्) ऊँचा चढ़ाया है, (शुचिः) शुद्ध आचरण वाला, (तपिष्ठः) अतिशय तप वाला तू (तपसा) [ब्रह्मचर्य आदि] तप से (एनम्) इस [ज्ञान] को (तप) तपा [उपकार में ला] । (आर्षेयाः) ऋषियों में विख्यात, (दैवाः) उत्तम गुणवाले (तपिष्ठाः) बड़े तपस्वी लोग

व्यवहारः (गातुवित्) सुमार्गस्य लभ्यता (नाथवित्) ऐश्वर्यस्य प्रापकः (प्रजावित्) प्रजानां प्रापकः (उग्रः) तेजस्वी (पशुवित्) गवाश्वादीनां लभकः (वीरवित्) वीराणां प्रापयिता (वः) युष्मभ्यम् (अस्तु) भवतु ॥

१६—(अग्ने) हे विद्वन् (चरुः) भृमृशीङ्गुचरि० उ० १ । ७ । चर गतिमक्षणयोः—उ । चरुर्मेघनाम—निघ० १ । १० । चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुचरन्त्यस्मादापः—निघ० ६ । ११ । चरुं ज्ञानलामं मेघं वा—दयानन्दभाष्ये, ऋक्०. १ । ७ । ६ । बोधः (यज्ञियः) पूजार्हः (त्वा) ब्रह्मचारिणम् (अधि अरुक्षत्) उन्नतं कृतवान् (शुचिः) शुद्धस्वभावः (तपिष्ठः) तप्त-इष्टन् । तुरिष्ठेमेयस्सु । पा० ६ । ४ । १५४ । तृलोपः । तप्तृतमः । अतिशयेन तपस्वी (तपसा) ब्रह्मचर्यादितपश्चरणेन (तप) तप्तमुपकृतंकुरु (एनम्) बोधम् (आर्षेयाः) ढश्छन्दसि । पा० ४ । ४ । १०६ । इति ऋषि-ढप्रत्ययो बाहु-

(अभिसंगत्य) सर्वथा मिलकर (इमम्) इस (भागम्) सेवनीय [ज्ञान]
को (ऋतुभिः) ऋतुओं के साथ (तपन्तु) तपावें [उपकार में लावें] ॥१६॥

भावार्थ—जैसे विद्वान् ब्रह्मचर्य, जितेन्द्रियता आदि तपश्चरण से प्रख्यात होकर उपकार करके उन्नति करते आये हैं, वैसे ही सब विद्वान् लोग मिलकर संसार में शुभगुणों से उपकार करें ॥ १६ ॥

शुद्धाः पूता योषिता यज्ञिया इमा आपश्चरुमव सर्पन्तु
शुभ्राः । अदुः प्रजा बहुलान् पशून् नः पुक्तौदनस्य सुकृता-
मेतु लोकम् ॥ १७ ॥

शुद्धाः । पूताः । योषिताः । यज्ञियाः । इमाः । आपः । चरुम् ।
अव । सर्पन्तु । शुभ्राः ॥ अदुः । प्र-जाम् । बहुलान् । पशून् ।
नः । पुक्ता । ओदनस्य । सु-कृताम् । एतु । लोकम् ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(शुद्धाः) शुद्धस्वभाव वाली, (पूताः) पवित्र आचरण वाली, (यज्ञियाः) पूजनीय (योषिताः) सेवा योग्य, (शुभ्राः) शुभ चरित्र वाली (इमाः) यह (आपः) विद्या में व्याप्त स्त्रियां (चरुम्) ज्ञान को (अव) निश्चय करके (सर्पन्तु) प्राप्त हों । इन [शिक्षित स्त्रियों] ने (नः) हमें (प्रजाम्) सन्तान और (बहुलान्) बहुविध (पशून्) [गौ भैंस आदि] पशु (अदुः) दिखे हैं, (ओदनस्य) सुख बरसाने वाले [वा मेघ रूप परमेश्वर] का

लकात् । ऋषिषु विख्यात आर्षेयः महीधरभाष्ये, यजु० ७ । ४६ । आर्षेय, ऋषिषु साधुस्तत्सम्बुद्धौ-दयानन्दभाष्ये, यजु० २१ । ६१ । ऋषिषु विख्याताः साधवो वा (दैवाः) दिव्यगुणयुक्ताः (अभिसंगत्य) सर्वतो मिलित्वा (भागम्) सेवनीयं बोधम् (इमम्) (तपिष्ठाः) तपतृतमाः । तपस्वितमाः (ऋतुभिः) वसन्तादिकालविशेषैः (तपन्तु) तप्तमुपकृतं कुर्वन्तु ॥

१७—(शुद्धाः) निर्मलस्वभावाः (पूताः) पवित्राचाराः (योषिताः) अ० १ । १७ । १ । सेव्याः स्त्रियः (यज्ञियाः) पूजार्हाः (आपः) म० १३ । व्याप्त विद्याः स्त्रियः (चरुम्) म० १६ । बोधम् (सर्पन्तु) गच्छन्तु । प्राप्नुवन्तु (शुभ्राः) शुभचरित्राः (अदुः) प्रायच्छन् (प्रजाम्) सन्तानम् (बहुलान्)

(पक्ता) पक्ता [मन में दृढ़] करने वाला मनुष्य (सुकृताम्) सुकर्मियों के (लोकम्) समाज को (एतु) पहुंचे ॥ १७ ॥

भावार्थ—गुणवती स्त्रियों के शुभ प्रबन्ध से उत्तम सन्तान और उत्तम गौ, भैंस, बकरी आदि उपकारी पशु घर में होते हैं और परमेश्वर की आज्ञा पालने वाला पुरुष अवश्य प्रतिष्ठा पाता है ॥ १७ ॥

इस मन्त्र का पहिला पाद आचुका है—अ० ६। १२२। ५ ॥

ब्रह्मणा शुद्धा उत पुता घृतेन सोमस्यांशवस्तण्डुला यज्ञिया इमे । अपः प्र विशत् प्रति गृह्णातु वश्चरुमिं पक्त्वा सुकृ-
 तमिह लोकम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मणा । शुद्धाः । उत । पुताः । घृतेन । सोमस्य । अंशवः ।
 तण्डुलाः । यज्ञियाः । इमे ॥ अपः । प्र । विशत् । प्रति ।
 गृह्णातु । वः । चरुः । इमम् । पक्त्वा । सु-कृताम् । एतु ।
 लोकम् ॥ १८ ॥

भावार्थ—(ब्रह्मणा) वेद द्वारा (शुद्धाः) शुद्ध किये गये (उत) और (घृतेन) ज्ञानप्रकाश से (पुताः) पवित्र किये हुये, (सोमस्य) ऐश्वर्य के (अंशवः) बांटनेवाले (यज्ञियाः) पूजनीय, (तण्डुलाः) दुःख भञ्जक (इमे) यह तुम (अपः) प्रजाओं में (प्र विशत्) प्रवेश करो, (चरुः) ज्ञान (वः) तुमको (प्रतिगृह्णातु) ग्रहण करे, (इमम्) इस [ज्ञान] को (पक्त्वा)

(बह्वन्) (पशून्) गोमहिष्याद्यान् (नः) अस्मभ्यम् (पक्ता) दृढकर्त्ता (ओद-
 नस्य) अ० ६। ५। १६। सुखस्य सेचकस्य वर्षकस्य मेघरूपस्य वा परमेश्व-
 रस्य (सुकृताम्) पुण्यकर्मिणाम् (एतु) प्राप्नोतु (लोकम्) दर्शनीय समाजम् ॥

१८—(ब्रह्मणा) ब्रह्मज्ञानेन (शुद्धाः) शोधिताः (उत) अपि च (पुताः)
 पवित्राः (घृतेन) ज्ञानप्रकाशेन (सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (अंशवः) अंश विभा-
 लने-कु । विभाजकाः (तण्डुलाः) अ० १०। ६। २६ । तडि आघाते-उलूच ।
 दुःखभञ्जकाः (यज्ञियाः) पूजार्हाः (इमे) समीपस्थाः (अपः) आपः, आप्ताः
 प्रजाः-दयानन्दभाष्ये, यजु० ६। २७ । प्रजागणान् (प्र विशत्) (प्रतिगृह्णातु)
 स्वीकरोतु (चरुः) म० १६। बोधः (इमम्) बोधम् (पक्त्वा) पक्वं दृढ़

पक्का करके (सुकृताम्) सुकर्मियों के (लोकम्) समाज को (पत) जाओ ॥ १८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वैदिक-ज्ञान से शुद्ध आचरण वाले होकर संसार में प्रवेश करते हैं, वे पुण्यात्माओं के साथ आनन्द पाते हैं ॥ १८ ॥

उरुः प्रथस्व । महता महिम्ना सहस्रपृष्ठः सुकृतस्य लोके ।
पितामहाः पितरः प्रजोपजाहं पुक्ता पञ्चदशस्ते अस्मि ॥ १८ ॥

उरुः । प्रथस्व । महता । महिम्ना । सहस्र-पृष्ठः । सु-कृतस्य ।
लोके ॥ पितामहाः । पितरः । प्र-जा । उप-जा । अहम् ।
पुक्ता । पञ्च-दशः । ते । अस्मि ॥ १८ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] (महता) बड़ी (महिम्ना) महिमा से (उरुः) विस्तृत और (सहस्रपृष्ठः) सदस्रों स्तोत्र वाला तू (सुकृतस्य) सुकर्म के (लोके) समाज में (प्रथस्व) प्रसिद्ध हो । (पितामहाः) पितामह [पिता के पिता] आदि, (पितरः) पिता आदि [सब गुरुजन], (प्रजा) सन्तान, और (उपजा) सन्तान के सन्तान [ये हैं] (पञ्चदशः) [पांच प्राण, अर्थात् प्राण, अपान, व्यान, समान और उदान + पांच इन्द्रिय अर्थात् श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, रसना और घ्राण + पांच भूत अर्थात् भूमि, जल, अग्नि, वायु, और आकाश]

कृत्वा (सुकृताम्) सुकर्मिणाम् (पत) तप्तनप्तनथनाश्च । पा० ७।१।४५। इषु गतौ तस्य स्थाने तप् । इत । गच्छत (लोकम्) समाजम् ॥

१८—(उरुः) विस्तीर्णः (प्रथस्व) प्रख्यातो भव (महता) अधिकेन (महिम्ना) महत्त्वेन (सहस्रपृष्ठः) तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २ । १२ । पृष्ठ सेचने—थक् । पृष्ठं शरीरस्य पश्चाद्भागः स्तोत्रं वा । सहस्राणि स्तोत्राणि यस्य सः परमेश्वरः (सुकृतस्य) सुकर्मणः (लोके) समाजे (पितामहाः) अ० ५ । ५ । १ । पितुः पितृवत्याः पितामहादयः (पितरः) पितृसदृशा माननीयाः (प्रजा) सन्तानः (उपजा) सन्तानस्य सन्तानः (अहम्) प्राणी (पुक्ता) मनसि दृढकर्ता (पञ्चदशः) अ० ८ । ६ । १५ । संख्ययाऽव्ययासन्नादुराधिकसंख्याः संख्येये । पा० २ । २ । २५ । इति रश्नाधिका दश यत्र स पञ्चदशः । बहु

सू० १ [४६४] एकादश काण्डम् ॥ ११ ॥ (२, ४५१)

[पन्द्रह पदार्थ वाला जीवात्मा (अहम्) मैं (ते) तेरा (फक्ता) पक्का
[अपने हृदय में दड़] करनेवाला (अस्मि) हूं १६ ॥

भावार्थ—मनुष्य को योग्य है कि परमेश्वर की आज्ञा पालन करके
संसार में अपने बड़ों और छोड़ों के साथ सुकर्म होकर आनन्द भोगें ॥ १६ ॥

सहस्रपृष्ठः शतधारो अक्षितो ब्रह्मादुनो देवयानः स्वर्गः ।
अमून्तु आ दधामि प्रजया रेषयैनान् बलिहाराय मृडतान्महा-
मेव ॥ २० ॥ (२)

सहस्र-पृष्ठः । शत-धारः । अक्षितः । ब्रह्म-ओदनः । देव-
यानः । स्वर्गः ॥ अमून् । ते । आ । दधामि । प्र-जया ।
रेषय । एनान् । बलि-हाराय । मृडतात् । मह्यम् । एव २०(२)।

भावार्थ—(सहस्रपृष्ठः) सहस्रों स्तोत्र वाला, (शतधारः) बहुविध
जगत् का धारण करने वाला, (अक्षितः) क्षय रहित, (देवयानः) विद्वानों से
पाने योग्य, (स्वर्गः) आनन्द पहुंचाने वाला, (ब्रह्मादनः) ब्रह्म-ओदन [वेद-
ज्ञान, अन्न वा धन का बरसाने वाला, तू परमात्मा है] । (अमून्) उन [बैरि-
यों] को (ते) तुझे (आ दधामि) सौंपता हूं, (एनान्) इन [शत्रुओं] को
(प्रजया) [उनकी] प्रजा संहित (रेषय) नाश करा, (मह्यम्) मुझे (बलि-
हाराय) सेवा विधि स्वीकार करने के लिये (एव) ही (मृडतात्)
सुख दे ॥ २० ॥

ग्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । पा० ५ । ४ । ७३ । पञ्चदशन्-डच् । पञ्चप्राणे-
न्द्रियभूतानि यस्मिन् सः जीवात्मा (ते) तव (अस्मि) ॥

२०—(सहस्रपृष्ठः) बहुस्तोत्रयुक्तः (शतधारः) शतं बहुविधं जगद् धार-
तीति यः (अक्षितः) अक्षीणः (ब्रह्मादनः) म० १ । ब्रह्मणो वेदज्ञानस्यान्नस्य
धनस्य वा सेचको वर्षकः परमात्मा (देवयानः) विद्वद्भिः प्राप्यः (स्वर्गः)
सुखस्य गमयिता प्रापकः (अमून्) शत्रून् (ते) तुभ्यम् (आ दधामि) समर्प-
यामि (प्रजया) सन्तानेन सह (रेषय) हिंसय (एनान्) अरीन् (बलिहा-
राय) हृन् स्वीकरणे—घञ् । बलेः सेवाविधेः स्वीकरणाय (मृडतात्) सुखं
देहि (मह्यम्) उपासकाय (एव) निश्चयेन ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा के दिव्य गुणों को अनेक प्रकार साक्षात् करके अपने दोषों को उनकी प्रजा सहित, अर्थात्, दोषों से उत्पन्न दोषों सहित, विचार पूर्वक नाश करके संसार की सेवा करे ॥ २० ॥

उदेहि वेदिं प्रजया वर्धयेनां नुदस्व रक्षः प्रतरं धेहोनाम् ।
श्रिया समानानति सर्वान्त्स्यामाधस्पदं द्विषतस्पादयामि ॥२१॥

उत्-एहि । वेदिम् । प्र-जया । वर्ध-य । ए-नाम् । नुदस्व ।
रक्षः । प्र-तरम् । धे-हि । ए-नाम् ॥ श्रिया । समानान् । अति ।
सर्वान् । स्याम् । अधः-पदम् । द्विषतः । पादयामि ॥ २१ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन !] (वेदिम्) वेदी पर [यज्ञभूमिरूप हृदय में] (उदेहि) उदय हो (प्रजया) सन्तान के साथ (एनाम्) इस [प्रजा अर्थात् मुक्त] को (वर्धय) बढ़ा, (रक्षः) रक्षस [विघ्न] को (नुदस्व) हटा, (एनाम्) इस [प्रजा अर्थात् मुक्त] को (प्रतरम्) अधिक उत्तमता से (धेहि) पुष्ट कर । (सर्वान्) सब (समानान्) समानों [तुल्य गुण वालों] से (श्रिया) लक्ष्मी द्वारा (अति स्याम्) हम बढ़ जावें, (द्विषतः) शत्रुओं को (अधस्पदम्) पैरों के तले (पादयामि) मैं गिरा दूँ ॥ २१ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा को अपने हृदय में विद्यमान जानते हैं, वे अपने सन्तानों सहित उन्नति करके विघ्नों को हटाकर सुख पाते हैं ॥ २१ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्द्ध—म० १२ में आचुका है ॥

अभ्यावर्तस्व पशुभिः सहैनां प्रत्यङ्मैनां देवताभिः सहैधि ।
मा त्वा प्रापच्छपथो मामिचारः स्वे क्षेत्रे अनमीवा विराज २२
अभि-आवर्तस्व । पशु-भिः । सह । ए-नाम् । प्रत्यङ् । ए-नाम् ।
दे-वताभिः । सह । ए-धि ॥ मा । त्वा । प्र । आपत् । शपथः ।

२१—(उदेहि) उद्गाच्छ (वेदिम्) अ० ५ । २१ । १ । यज्ञभूमिम् (प्रज-या) सन्तानेन सह (वर्धय) समर्थय (एनाम्) प्रजाम्, मामित्यर्थः (नुदस्व) प्रेरय (रक्षः) यज्ञविघातकं विघ्नम् (धेहि) पोषय (एनाम्) अन्यत् पूर्ववत्—म० १३ ॥

मा । अभि-चारः । स्वे । क्षेत्रे । अनुमीवा । वि । राज ॥ २२ ॥

भाषार्थ—[हे जीव !] (पशुभिः सह) सब दृष्टि वाले प्राणियों के साथ [मिलकर] (एनाम्) इस [प्रजा अर्थात् आत्मा] की ओर (अभ्यावर्तस्व) आकर घूम, (देवताभिः सह) जयकी इच्छाओं के साथ (एनाम्) इस [प्रजा अपने आत्मा] की ओर (प्रत्यङ्) आगे बढ़ता हुआ तू (पश्चि) वर्तमान हो । [हे प्रजा !] (त्वा) तुझको (मा) न तौ (शपथः) शाप (प्रापत्) प्राप्त होवे और (मा) न (अभिचारः) विरुद्ध आचरण, (स्वे) अपने (क्षेत्रे) खेत [अधिकार] में (अनुमीवा) नीरोम होकर (वि) विविध प्रकार (राज) राज्यकर ॥ २२ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सब प्राणियों को अपने आत्मा से मिलाकर उच्छति करता जाता है, वह विजयी होकर पूरा आधिपत्य पाता है और धर्मात्मा होने के कारण उसको दुष्ट जन वाचिक और कायिक क्लेश नहीं दे सकते ॥ २२ ॥
 ऋतेन तृष्टा मनसा हितैषा ब्रह्मोदनस्य विहिता वेदिरयै ।
 अंसुद्रीं शुद्धासुप धेहि नारि तत्रैादनं सादय दैवानां ॥ २३ ॥
 ऋतेन । तृष्टा । मनसा । हिता । एषा । ब्रह्म-ओदनस्य ।
 वि-हिता । वेदिः । अयै ॥ अंसुद्रीम् । शुद्धास् । उप । धेहि ।
 नारि । तत्र । ओदनम् । सादय । दैवानां ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(ऋतेन) सत्य ज्ञान करके (तृष्टा) बनाई गई, (मनसा) विज्ञान द्वारा (हिता) धरी गई (ब्रह्मोदनस्य) ब्रह्म-ओदन [वेदज्ञान, अन्न

२२—(अभ्यावर्तस्व) अभिलक्ष्य वर्तनं कुरु (पशुभिः) अ० १ । ३० । ३ । पशवो व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च-निरु० ११ । २६ । द्रष्टृभिः प्राणिभिः (सह) (एनाम्) प्रजाम् (प्रत्यङ्) प्रत्यञ्चन्, आभिमुख्येन गच्छन् (एनाम्) (देवताभिः) विजिगीषामिः (सह) (पश्चि) भव । वर्तस्व (मा प्रापत्) मा प्राप्नोतु (त्वा) (शपथः) शापः (मा) निषेधे (अभिचारः) विरुद्धाचारः (स्वे) स्वकीये (क्षेत्रे) अधिकारे (अनुमीवा) रोगरहिता सती (वि) विविधम् (राज) शासनं कुरु ॥

२३—(ऋतेन) सत्येन (तृष्टा) तनूकृता । निर्मिता (मनसा) विज्ञानेन (हिता) धृता (एषा) (ब्रह्मोदनस्य) म० १ । ब्रह्मणो वेदज्ञानस्यान्नस्य

वा धन के बरसाने वाले परमात्मा] की (एषा) यह (वेदिः) वेदी [यज्ञ-
भूमि अर्थात् हृदय] (अग्रे) पहिले से (विहिता) बताई गयी है । (नारि)
हे शक्तिमती [प्रजा !] (शुद्धाम्) शुद्ध (असंद्रीम्) असंझी [कन्धों वा का-
नों वाली कढ़ाही अर्थात् बुद्धि] को (उप धेहि) चढ़ा दे, (तत्र) उस में (दैवा
नाम्) उत्तम गुणवाले पुरुषों के (ओदनम्) ओदन [सुख बरसाने वाले अन्न
रूप परमेश्वर] को (सादय) बैठा दे ॥ २३ ॥

भावार्थ—योगी मन की वेदी अर्थात् यज्ञकुण्ड पर बुद्धि की कढ़ाही
में अन्नरूप परमात्मा को सावधानी से धरे ॥ २३ ॥

अदिते हस्तां सुचमेतां द्वितीयाम् सप्तञ्चषया भूतकृतो यामकृ-
एवन् । सा गात्राणि विदुष्योऽनस्य दर्वि वेद्यामध्य न चिनोतु २४
अदितेः । हस्ताम् । सुचम् । एताम् । द्वितीयाम् । सप्त-ञ्चषयः ।
भूत-कृतः । याम् । अकृएवन् ॥ २४ । गात्राणि । विदुषी ।
ओदनस्य । दर्विः । वेद्याम् । अधि । एनम् । चिनोतु ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(भूतकृतः) उचित कर्म करने वाले (सप्तञ्चषयः) सात
ऋषियों [व्यापन शील वा दर्शन शील, अर्थात् त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा नाक,
मन और बुद्धि] ने (अदितेः) अदिति [अखण्ड व्रतवाला प्रजा] के (याम्)
जिस (हस्ताम्) खिली हुई [मनोहर], (एताम्) इस (द्वितीयाम्) दूसरी

वा सेचकस्य वर्षकस्य परमात्मनः (विहिता) विधिना बोधिता (वेदिः)
यज्ञभूमिः, हृदयमित्यर्थः (अग्रे) पूर्वकाले (असंद्रीम्) अग्नेः सन् । ७० ५ ।
२१ । अम रोगे, पीडने, गतौ भोजने च—सन् + हु गतौ-ड, डीप् । भोजनपा-
चनपात्रम् । कटाहम् (शुद्धाम्) निर्मलाम् (उप धेहि) उपरि धारय (नारि)
म० १३ । हे शक्तिमति प्रजे (तन्न) तस्मिन् पात्रे (ओदनम्) म० १७ । अन्नरूपं
परमात्मानम् (सादय) स्थापय (दैवानाम्) दिव्यगुणवतां पुरुषाणाम् ॥

२४—(अदितेः) म० १ । अखण्डव्रतायाः प्रजायाः (हस्ताम्) इड-
भावः । हस्ताम् । विकसिताम् । मनोहराम् (सुचम्) चिक् च । ७० २ । ६२ ।
सु गतौ-चिक् । यज्ञपात्रम् । चमसम् । चित्तवृत्तिमित्यर्थः (एताम्) (द्विती-
याम्) शारीरिकभिन्नां मानसीम् (सप्तञ्चषयः) म० १ । त्वक्चक्षुः श्रवणादयः

[शारीरिक से भिन्न मानसिक] (सूचम्) सूचा [डोई अर्थात् चित्तवृत्ति] को (अकृणवन्) बनाया है । (ओदनस्य) ओदन [सुखकी वर्षा करनेवाले अन्नरूप परमात्मा] के (गात्राणि) अङ्गों [गुणों के तत्त्वों] को (विदुषी) जानती हुई (सा) वह (दर्विः) करछी [चित्तवृत्ति] (वेद्याम्) वेदी पर [हृदय में] (एनम्) इस [अन्न रूप परमात्मा] को (अधि) अधिक अधिक (चिनोतु) एकत्र करे ॥ २४ ॥

भावार्थ—इन्द्रियों द्वारा विषयों के ज्ञान से बाहिरी और भीतरी दो वृत्तियाँ उत्पन्न होती हैं । बाहिरी वृत्ति भीतरी वृत्तिके आधीन है । योगी को उचित है कि भीतरी वृत्तियों को परमात्मा के गुणों में लगाकर उस जगदीश्वर को अपने हृदय में बैठावे, जैसे वेदी पर चढ़ी बटलोही के घृत आदि को करछी से संभाल संभाल कर उपकारी बनाते हैं ॥ २४ ॥

श्रुतं त्वा हव्यमुप सीदन्तु दैवा निःसृप्यग्नेः पुनरेनान् प्र सीद । सोमेन पुतो जुठरे सीद ब्रह्मणा मार्षेयास्ते मा रिषन् प्राशितारः ॥ २५ ॥

श्रुतम् । त्वा । हव्यम् । उप । सीदन्तु । दैवाः । निः-सृप्य । अग्नेः । पुनः । एनान् । प्र । सीद ॥ सोमेन । पुतः । जुठरे । सीद । ब्रह्मणा । मार्षेयाः । ते । मा । रिषन् । प्र-प्राशितारः २५

भाषार्थ—[हे ओदन] (दैवाः) उत्तम गुण वाले पुरुष (श्रुतम्) परिपक्व, (हव्यम्) ग्रहण करने योग्य (त्वा उप) तेरे समीप (सीदन्तु) बैठें, (अग्नेः) अग्नि से (निःसृप्य) निकलकर (पुनः) अवश्य (एनान्) इन

(भूतकृतः) म० १ । उचितकर्मकर्तारः (याम्) सूचम् अकृणवन् अकुर्वन् (सा) (गात्राणि) अङ्गानि । गुणतत्त्वानि (विदुषी) जानती (ओदनस्य) सुखवर्षकस्यान्नरूपस्य परमात्मनः (दर्विः) उल्लुखदर्विहोमनः । उ० ३ । २४ । वृ विदा-णे-विन् । व्यञ्जनादिहारकं पात्रम् (वेद्याम्) यज्ञभूमौ (अधि) उपरि (एनम्) ब्रह्मोदनम् (चिनोतु) राशीकरोतु ॥

२५—(श्रुतम्) आ पाके-क्त । श्रुतं पाके । पा० ६ । १ । २७ । इति श्रुमा-यः । परिपक्वम् (त्वा) त्वाम् । ओदनम् (हव्यम्) ग्राह्यम् (उप सीदन्तु) समीपे तिष्ठन्तु (दैवाः) दिव्यगुणाः पुरुषाः (निःसृप्य) निर्गत्य (अपि) सम्भावनायाम्

[पुरुषो] को (प्रसीद) प्रसन्न कर । (सोमेन) अमृत रस से (पूतः) शोधित हुआ तू (ब्रह्मणाम्) ब्राह्मणों [ब्रह्मज्ञानियों] के (जठरे) पेट में (सीद) बैठ, (ते) तेरे (प्राशितारः) भोग करने वाले (आर्षेयाः) ऋषियों में विख्यात पुरुष (मा रिषन्) न दुःखी होवे ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य आदि तप से परमात्मा को अपने हृदय में दृढ़ करके बैठा लेते हैं, वे क्लेशों से छूटकर आनन्द भोगते हैं, जैसे मनुष्य परिपक्व उत्तम अन्न को अग्नि पर से उतार कर परोसते और भोजन करके भूख से निवृत्त होकर तृप्त होते हैं ॥ २५ ॥

सोमं राजन्त्सं ज्ञानमा वपैभ्यः सुब्राह्मणा यतमे त्वापसी-
दान् । ऋषीनार्षेयांस्तपसीऽधि जातान् ब्रह्मोदने सुहवा जोह-
वीमि ॥ २६ ॥

सोमं । राजन् । सम्-ज्ञानम् । आ । वप । एभ्यः । सु-ब्राह्मणाः ।
यतमे । त्वा । उप-सीदान् ॥ ऋषीन् । आर्षेयान् । तपसः ।
अधि । जातान् । ब्रह्म-ओदने । सु-हवा । जोहवीमि ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(सोम) हे सर्वप्रेरक (राजन्) राजन् ! [परमात्मन्] (संज्ञानम्) चेतन्यता (एभ्यः) उनके लिये (आ वप) फैला दे, (यतमे) जो जो (सुब्राह्मणाः) अच्छे अच्छे ब्राह्मण [बड़े ब्रह्मज्ञानी] (त्वा) तुझ को (उप-सीदान्) प्राप्त होवें । (तपसः) तप से (अधि) अधिकार पूर्वक (जातान्)

(अग्नेः) पावकात् (पुनः) अवश्यम् (एनान्) उपसक्तून् (प्रसीद) प्रसन्नान् कुरु । संतोषय (सोमेन) अमृतरसेन (पूतः) शोधितः (जठरे) उदरे (सीद) उपविश (ब्रह्मणाम्) ब्रह्मज्ञानिनाम् (आर्षेयाः) म० १६ । ऋषिषु विख्याताः (ते) तव (मा रिषन्) मा विनश्यन्तु (प्राशितारः) प्रकर्षेण भोक्तारः ॥

२६—(सोम) हे सर्वप्रेरक (राजन्) परमैश्वर्यवान् (संज्ञानम्) यथार्थ-ज्ञानम् (आ वप) प्रक्षिप (एभ्यः) ब्राह्मणेभ्यः (सुब्राह्मणाः) श्रेष्ठब्रह्मज्ञानिनः (यतमे) यदुषु ये (त्वा) (उप-सीदान्) सेदतेर्लेटि, आडागमः । उपसीदन्तु । सेवन्ताम् (ऋषीन्) सूक्ष्मदर्शिनः पुरुषान् (आर्षेयान्) म० १६ । ऋषिषु व्या-

सू० १ [४६४]

एकादश कारण्डम् ॥ ११ ॥

(२,४६३)

प्रसिद्ध (ऋषीन्) ऋषियों और (आर्षेयान्) ऋषियों में विख्यात पुरुषों को (ब्रह्मौदने) ब्रह्म-ओदन [वेदज्ञान, अन्न वा धन के बरसाने वाले परमेश्वर] के विषय में (सुहवा) सुन्दर बुलावे से (जोहवीमि) मैं पुकार पुकार कर बुलाता हूँ ॥ २६ ॥

भाषार्थ—मनुष्य बड़े ब्रह्मज्ञानी ऋषी महात्माओं से आदर पूर्वक ब्रह्म-ज्ञान प्राप्त करके आनन्द पावे ॥ २६ ॥

शुद्धाः पुता योषितो यज्ञिया इमा ब्रह्मणां हस्तेषु प्रपृथक् सादयामि । यत्काम इदमभिषिञ्चामि वोऽहमिन्द्रो मरुत्वान्तस ददादिदं मे ॥ २७ ॥

शुद्धाः । पुताः । योषितः । यज्ञियाः । इमाः । ब्रह्मणां । हस्तेषु । प्र-पृथक् । सादयामि ॥ यत्-कामः । इदम् । अभि-
षिञ्चामि । वः । अहम् । इन्द्रः । मरुत्वान् । सः । ददात् ।
इदम् । मे ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(शुद्धाः) शुद्ध स्वभाव वाली, (पुताः) पवित्र आचरण वाली, (यज्ञियाः) पूजनीय (इमाः) इन (योषितः) सेवा योग्य [प्रजाओं] को (ब्रह्मणाम्) ब्रह्मज्ञानियों के (हस्तेषु) हाथों में [विज्ञान के बलों में] (प्रपृथक्) नाना प्रकार से (सादयामि) मैं बिठलाता हूँ । [हे प्रजाओं !] (यत्कामः) जिस उत्तम कामना वाला (अहम्) मैं (इदम्) इस समय (वः) तुम्हारा (अभिषिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ, (सः) वह (मरुत्वान्) दोष नाशक गुणों वाला (इन्द्रः) संपूर्ण पेश्वर्यवान् जगदीश्वर (इदम्) वह वस्तु (मे) मुझे (ददात्) देवे ॥ २७ ॥

ख्यातान् (तपसः) तपश्चरणात् (अधि) अधिकारपूर्वकम् (जातान्) प्रसिद्धान् (ब्रह्मौदने) म० १ । परमेश्वरविषये (सुहवा) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । इत्याकारः । सुहवेन । यथाविध्यावाहनेन (जोहवीमि) अ० २ । १२ । ३ । पुनः पुनराहयामि ॥

२७—(योषितः) अ० १ । १७ । १ । सेव्याः प्रजाः (ददात्) लेटि रूपम् । ददातु (इदम्) काम्यमानं फलम् । अन्यत् पूर्ववत्-अ० ६ । १२२ । ५ ॥

(२,४६४)

अथर्ववेदभाष्ये

सू० १ [४६४]

भावार्थ—सब प्रजायें अर्थात् स्त्री पुरुष महात्माओं के सत्संग से ईश्वर ज्ञान द्वारा शुद्ध आचरण करके उन्नति करें ॥ २७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से आचुका है—अ० ६। १२२। ५। और दूसरा, तीसरा पाद—अ० १०। ६। २७ ॥

इदं मे ज्योतिरमृतं हिरण्यं पक्वं क्षेत्रात् कामदुघा म एषा ।
इदं धनं नि दधे ब्राह्मणेषु कृण्वे पन्थां पितृषु यः स्वर्गः ॥ २८ ॥
इदम् । मे । ज्योतिः । अमृतम् । हिरण्यम् । पक्वम् । क्षेत्रात् ।
काम-दुघा । मे । एषा ॥ इदम् । धनम् । नि । दधे । ब्रा-
ह्मणेषु । कृण्वे । पन्थां । पितृषु । यः । स्वः-गः ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(इदम्) यह (मे) मेरा (ज्योतिः) चमकता हुआ (अमृतम्) मृत्यु से बचाने वाला (हिरण्यम्) सुवर्ण, (क्षेत्रात्) खेत से [लाया गया] (पक्वम्) पका हुआ [अन्न], और (एषा) यह (मे) मेरी (कामदुघा) कामना पूरी करने वाली [कामधेनु गौ] है । (इदम्) इस (धनम्) धन को (ब्राह्मणेषु) ब्रह्मज्ञानों में [वेद प्रचार व्यवहारों में] (नि दधे) मैं धरता हूँ, और (पन्थाम्) मार्ग को (कृण्वे) मैं बनाता हूँ, (यः) जो (पितृषु) पालन करने वाले [विज्ञानियों] के बीच (स्वर्गः) सुख पहुंचाने वाला है ॥ २८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य अपना सर्वस्व परमेश्वर को समर्पण करके सत्य-ज्ञान द्वारा संसार का उपकार करते हैं, वे विद्वानों के बीच कीर्ति पाते हैं ॥ २८ ॥

अग्नौ तुष्टाना वप जातवेदसि पुरःकुम्बूकौ अप मृडिष्ठ दुरम् ।
एतं शुश्रुम गृहराजस्य भागमथो विष्णु निर्वृतेर्भागधेयम् ॥ २९ ॥

२८—(इदम्) उपस्थितम् (मे) मम (ज्योतिः) दीप्यमानम् (अमृतम्) नास्ति मृतं मरणं यस्मात् तत् (हिरण्यम्) सुवर्णम् (पक्वम्) परिणत-मन्म् (क्षेत्रात्) सस्यप्रदेशात् (कामदुघा) अ० ४। ३४। ८। कामनां दोग्ध्री प्रपूरयित्री । कामधेनुगौः (मे) मम (एषा) (इदम्) (धनम्) (नि दधे) स्थापयामि (ब्राह्मणेषु) ब्रह्मज्ञानप्रचारेषु (कृण्वे) करोमि (पन्थाम्) पन्थानम् । मार्गम् (पितृषु) पालकेषु विज्ञानिषु (यः) पन्थाः (स्वर्गः) सुखस्य गमयिता प्रापकः ॥

अग्नी । तुषान् । आ । वप । जात-वेदसि । परः । कम्बूकान् ।
अप । मृडिह । दूरम् ॥ एतम् । शुश्रुम् । गृह-राजस्य ।
भागम् । अथो इति । विद्म । निः-ऋतेः । भाग-धेयम् ॥ २८ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्य !] (तुषान्) तुष [भुस] को (जातवेदसि)
वृत्पन्न पदार्थों में विद्यमान (अग्नौ) अग्नि के बीच (आ वप) फैला दे, (क-
म्बूकान्) कम्बूकों [छिलकों] को (परः) बहुत (दूरम्) दूर (अप मृड-
हि) धोकर फेंक दे । (एतम्) इसको (गृहराजस्य) घरके राजा [गार्हापत्य
अग्नि] का (भागम्) भाग (शुश्रुम्) हमने सुना है, (अथो) और भी (नि-
ऋतेः) पृथिवी का (भागधेयम्) भाग (विद्म) हम जानते हैं ॥ २६ ॥

भावार्थ—अन्न का जो चोकर भुसी कुछ आग में और कुछ धो धाकर
पृथिवी पर दूर फेंक देते हैं, उस सब में अर्थात् तुच्छ पदार्थ में भी विज्ञानी पुरुष
परमेश्वर की महिमा देखते हैं ॥ २६ ॥

ग्राम्यतः पचतो विद्धि सुन्वतः पन्थां स्वर्गमधि रोहयैनस् ।
येन रोहात् परमापद्य यद् वयं उत्तमं नाकं परमं व्योम ३०(३)
ग्राम्यतः । पचतः । विद्धि । सुन्वतः । पन्थां । स्वः-गम् । अधि ।
रोहय । एनम् ॥ येन । रोहात् । परम् । आ-पद्य । यत् ।
वयः । उत्-तमम् । नाकम् । परमम् । वि-व्योम ॥ ३० ॥ (३)

२६—(अग्नौ) पावके (तुषान्) धान्यत्वचः (आ वप) प्रक्षिप (जात-
वेदसि) उत्पन्नपदार्थेषु विद्यमाने (परः) परस्तात् (कम्बूकान्) उलूकादयश्च ।
४० ४ । ४१ । कम्बू कान्तौ—ऊक, बुगागमः । वह्नलानि (अप मृडिहि) मृजु
शौचालङ्कारयोः—लोड्, अदादिश्चुरादिश्च । विशेषेण मार्जय शोधय (दूरम्)
(एतम्) (शुश्रुम्) वयं श्रुतवन्तः (गृहराजस्य) राजाहः सखिभ्यश्च । पा०
५ । ४ । ६१ । इति टच् । गार्हापत्यस्याग्नेः (भागम्) अंशम् (अथो) अपि च
(विद्म) विदो लटो वा । पा० ३ । ४ । ८३ । मसो मादेशः । विद्मः । जानीमः
(निऋतेः) निः + ऋ गतौ—क्तिन् । नितराम् ऋतिर्गतिर्यस्याः सा निऋतिः ।
तस्याः पृथिव्याः । निऋतिः पृथिवीनाम—निघ० १ । १ । निऋतिर्निर्ममणाद्
ऋच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा—निघ० २ । ७ (भागधेयम्) भागम् ॥

भाषार्थ—[हे ईश्वर !] (आत्म्यतः) श्रमी [ब्रह्मचारी आदि तपस्वी] का, (पचतः) पक्का करनेवाले [दृढ़ निश्चय करनेवाले], (सुन्वतः) तत्त्व निचोड़ने वाले [विज्ञानी पुरुष] का (विद्धि) तू ज्ञान कर और (स्वर्गम्) सुख पहुँचाने वाले (पन्थाम्) मार्ग में (एनम्) इस [जीव] को (अधि) ऊपर (रोहय) चढ़ा । (येन) जिस [मार्ग] से वह [जीव] (यत्) जो (परम्) बड़ा उच्च (वयः) जीवन है, [उसको] (आपद्य) पाकर (उत्तमम्) उत्तम (नाकम्) सुख स्वरूप (परमम्) सर्वोत्कृष्ट (व्योम) विविध रत्नक [पर-ब्रह्म ओ३म्] को (रोहात्) ऊँचा होकर पावे ॥ ३० ॥

भावार्थ—जो मनुष्य तपस्वी, दृढ़विश्वासी और विवेकी होकर अपना जीवन सुधारते हैं, वे ही सर्वरत्नक, [ओ३म्] परमात्मा को पाते अर्थात् उस की आज्ञा पालकर संसार का सुधार करते हैं ॥ ३० ॥

बुध्रे'ध्वर्यो मुखंमेतद् वि मृड्ढि'ज्याय लोकं कृ'णुहि प्रवि-
द्वान् । घृतेन गात्रानु सर्वा वि मृड्ढि कृणवे पन्थां पितृषु
यः स्वर्गः ॥ ३१ ॥

बुध्रेः । अध्वर्यो इति । मुखम् । एतत् । वि । मृड्ढि । आ-
ज्याय । लोकम् । कृणुहि । प्र-विद्वान् ॥ घृतेन । गात्रा । अन्नं ।
सर्वा । वि । मृड्ढि । कृणवे । पन्थां । पितृषु । यः । स्वः-गः ॥ ३१

३०—(आत्म्यतः) श्रम तपसि खेदे च—शतृ । शमामष्टानां दीर्घः श्यति । पा० ७ । ३ । ७४ । इति दीर्घः तप्यमानस्य ब्रह्मचारिणः (पचतः) डु पचप् पाके—शतृ । परिपक्वस्य । दृढनिश्चयस्य (विद्धि) ज्ञानं कुरु (सुन्वतः) पुण् पीडने—शतृ । तत्त्वस्य पीडनं मन्थनं कुर्वतः पुरुषस्य (पन्थाम्) मार्गम् (स्व-गम्) सुखप्रापकम् (अधि) उपरि (रोहय) आरोहय । स्थापय (एनम्) जीवम् (येन) पथा (रोहात्) रोहेत् । अधितिष्ठेत् (परम्) उच्चम् (आपद्य) प्राप्य (यत्) (वयः) सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४ । १८६ । वी गतिव्याप्तिप्रज्ञः नकान्त्यसनखादनेषु, यद्वा वय गतौ - असुन् । वयः=अन्नम्—निय० २ । ७ । जीवनम् (उत्तमम्) (नाकम्) सुखस्वरूपम् (परमम्) सर्वोत्कृष्टम् (व्यो-म) वि + अव—मनिन् । व्योमन् व्यवने—निरु० ११ । ४० । विविधं रत्नकम् ओ३म्, इति संज्ञकं परब्रह्म ॥

भाषार्थ—(अध्वर्यो) हे हिंसा के न करने वाले पुरुष ! (बभ्रोः) पो-
 दण करनेवाले [अन्नरूप परमेश्वर] के (पतत्) इस (मुखम्) मुख
 [भोजन के ऊपरी भाग] को (विमृद्दि) संवार ले, (प्रविद्वान्) बड़ा
 ज्ञानवान् तू (आज्याय) घी के लिये (लोकम्) स्थान (कृणुहि) बना।
 (घृतेन) घी से (सर्वा) सब (गात्रा) अङ्गों को (अनु) निरन्तर [देख भाल कर-
 के] (विमृद्दि) शोध ले, (पन्थाम्) मार्ग (कृण्वे) मैं बनाता हूँ (यः) जो
 [मार्ग] (पितृषु) पालन करने वाले [विज्ञानियों] के बीच (स्वर्गः) सुख
 पहुंचाने वाला है ॥ ३१ ॥

भावार्थ—जैसे थाली में चावल आदि भोजन परोसकर और संवार
 कर ऊपर घृत आदि छोड़कर स्वादिष्ठ बनाते हैं, वैसे ही योगी भोजन रूप
 परमात्मा को [थाली रूप] हृदय में धारण करके [घृत रूप] ज्ञान से
 विचारता हुआ विज्ञानियों में आनन्द पावे ॥ ३१ ॥

बभ्रो रक्षःसमदसा वयैभ्योऽब्राह्मणा यतमे त्वौपसीदान् । पुरी-
 षिणः प्रथमानाः पुरस्तादार्थे यास्ते मा रिषन् प्राशितारः ३२
 बभ्रो । रक्षः । स-मदस् । आ । वप् । सुभ्यः । अब्राह्मणाः ।
 यतमे । त्वौ । उप-सीदान् ॥ पुरीषिणः । प्रथमानाः । पुरस्तात् ।
 आर्थे याः । ते । मा । रिषन् । प्र-अशितारः ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(बभ्रो) हे पोषक ! [अन्नरूप परमात्मन्] (रक्षः) विघ्न
 और (समदम्) लड़ाई (एभ्यः) उनके लिये (आ वप !) फैला दे, (यतमे)

३१—(बभ्रोः) आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३ । २ । १७१ ।
 डु भृञ् धारणपोषणयोः—किप्रत्ययः । पोषकस्य । अन्नरूपस्य परमेश्वरस्य
 (अध्वर्यो) अ० ७ । ७३ । ५ । न ध्वरति न हिनस्तीति अध्वरः । ध्वृ कौ-
 टिल्ले हिंसायां च-अच् । ध्वरति बन्धकर्मा-निघ० २ । १६ । अध्वर + या प्रापणे-
 कृ । हे अहिंसाप्रापक (मुखम्) उपरिदेशम् (पतत्) (विमृद्दि) म० २६ ।
 विशेषेण शोधय भूषय (आज्याय) घृतमिश्रणाय (लोकम्) स्थानम् (कृणुहि)
 कुरु (प्रविद्वान्) प्रकर्षेण जानन् (घृतेन) सर्पिषा (गात्रा) अङ्गानि (अनु)
 अनुक्रमेण (सर्वा) सर्वाणि (विमृद्दि) (कृण्वे) करोमि (पन्थाम्) पन्था-
 नम् (पितृषु) पालकेषु । विज्ञानिषु (यः) पन्थाः (स्वर्गः) सुखस्य गमयिता ॥

३२—(बभ्रो) म० ३१ । हे पोषक (रक्षः) रक्ष्यते यस्मात् । विघ्नम्
 (समदम्) सम् + अद भक्षण-किप् । यद्वा सम् + मदी हर्षे-किप्, समोमलोपः

जो (अब्राह्मणः) अब्राह्मण [अब्रह्मज्ञानी] (त्वा) तुझको (उपसीदान्) प्राप्त होवें । (पुरांषिणः) पूर्ति रखने वाले, (पुरस्तात्) आगे आगे (प्रथमानाः) फैलते हुये, (आर्षेयाः) ऋषियों में विख्यात (ते) तेरे (प्राशितारः) भोग करने वाले पुरुष (मा रिषन्) न दुःखी होवें ॥ ३२ ॥

भावार्थ—जैसे कुपथ्य भोजी प्राणी रोगी हो जाते हैं, वैसे ही, नास्तिक पाखंडी लोग क्लेश पाते हैं । और जैसे सुपथ्य भोजी तृप्त होकर बली होते हैं, वैसे ही ऋषि मुनि परमात्मा की आज्ञा पालने में आनन्द पाते हैं ॥ ३२ ॥

इस मन्त्र के पूर्वार्द्ध का मिलान पूर्वार्द्ध-म० २६ से और उत्तरार्द्ध का उत्तरार्द्ध-म० २५ से करो ॥

आर्षेयेषु नि दधे ओदन त्वा नानार्षेयाणामप्यस्त्यत्र । अग्नि-
मै गोप्ता मरुतश्च सर्वे विश्वे देवा अभि रक्षन्तु पृक्कम् ॥३३॥

आर्षेयेषु । नि । दधे । ओदन् । त्वा । न । अनार्षेयाणां ।
अपि । अस्ति । अत्र ॥ अग्निः । मे । गोप्ता । मरुतः । च ।
सर्वे । विश्वे । देवाः । अभि । रक्षन्तु । पृक्कम् ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—(ओदन) हे ओदन ! [सुख की बरसा करने वाले, अन्न-
रूप परमेश्वर] (आर्षेयेषु) ऋषियों में विख्यातों के बीच (त्वा) तुझको
(निदधे) मैं धरता हूँ, (अनार्षेयाणाम्) ऋषियों में विख्यातों से भिन्न लोगों

समस्तु संग्रामनाम-निघ० २ । १७ । समदः समदो वात्तेः सम्मदो वा मदनेः-
निरु० ६ । १७ । युद्धम् (आ वप) प्रक्षिप (पभ्यः) वक्ष्यमाणेभ्यः (अब्राह्मणः)
अब्रह्मज्ञानिनः (पुरीषिणः) शृपृभ्यां किञ्च । उ० ४ । २७ । पृ पालनपूरणयोः-
ईप्सन्, कित्, णिनि । पुरीषमुदकनाम-निघ० १ । १२ । पुरीषं पृणातेः पूरयते-
र्वा-निरु० २ । २२ । पूर्तियुक्ताः (प्रथमानाः) विस्तीर्यमाणाः (पुरस्तात्) अग्ने
(आर्षेयाः) म० १६ । ऋषिषु विख्याताः (ते) तव (मारिषन्) मा हिंस-
न्ताम् (प्राशितारः) प्रकर्षेण भोक्तारः ॥

३३—(आर्षेयेषु) म० १६ । ऋषिषु विख्यातेषु (नि दधे) स्थापयामि
(ओदन) म० १७ । हे सुखस्थ वर्षक (त्वा) त्वाम् (न) निषेधे (अनार्षे-
याणाम्) ऋषिषु विख्यातेभ्यो भिन्नानां पाखण्डिनाम् भाग, इति शेषः (अपि)

सू० १ [४६४]

एकादश कारण्डम् ॥ ११ ॥

(२,४६६)

का [भाग] (अत्र) इसमें (अपि) कभी (न) नहीं (अस्ति) है । (मे) मेरा (गोप्ता) रक्षक (अग्निः) अग्नि [शारीरिक अग्नि] (च) और (सर्वे) सब (मरुतः) प्राण वायु [प्राण, अपान, व्यान, समान और उदान] और (विश्वे) सब (देवाः) इन्द्रियां (पक्वम्) पक्के [दृढस्वभाव परमात्मा] का (अग्नि) सब ओर से (रक्षन्तु) रक्खें ॥ ३३ ॥

भावार्थ—ऋषि महात्मा लोग ही परमात्मा के गुणों को जान सकते हैं, इतर लोग नहीं । मनुष्य अपने शरीरस्थ अग्नि, वायु आदि और इन्द्रियों के सूक्ष्म संगठन और कर्मों के भीतर परमेश्वर की महिमा को विचारें ॥ ३३ ॥

यज्ञं दुहानं सदमित् प्रपीनं पुमांसं धेनुं सदनं रयीणाम् ।
प्रजामृतत्वमुत दीर्घमायूँ रायश्च पोषै रूपं त्वा सदेम ॥३४॥
यज्ञम् । दुहानम् । सदम् । इत् । प्र-पीनम् । पुमांसम् । धेनुम् ।
सदनम् । रयीणाम् । ॥ प्रजा-मृतत्वम् । उत । दीर्घम् ।
आयुः । रायः । च । पोषैः । उप । त्वा । सदेम ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] (यज्ञम्) यज्ञ [पूजनीय व्यवहार] को, (प्रपीनम्) बढ़े हुये [समृद्ध] (पुमांसम्) रक्षक [पुरुषार्थी] को, (धेनुम्) दूध करने वाली [वाणी अर्थात् विद्या, वा गौ] को, (रयीणाम्) धनों के (सदनम्) घर को, (प्रजामृतत्वम्) प्रजा [जनता वा संगतान] के अमरण को, (उत) और (दीर्घम्) दीर्घ (आयुः) जीवन को (च) निश्चय करके

समभवनायाम् (अस्ति) (अत्र) ओदनविषये (अग्निः) जाठराग्निः (मे) मेम (गोप्ता) गोपायिता रक्षिता (मरुतः) प्राणादयो वायवः (च) (सर्वे) (विश्वे) समस्ताः (देवाः) इन्द्रियाणि (अग्नि) सर्वतः (रक्षन्तु) धरन्तु (पक्वम्) दृढस्वभावं परमेश्वरम् ॥

३४—(यज्ञम्) पूजनीय व्यवहारम् (दुहानम्) दुह प्रपूरणे-शानच् । प्रपूरयन्तम् (सदम्) सदा (इत्) एव (प्रपीनम्) ओ प्यायी वृद्धौ—क । प्रवृद्धं समृद्धम् (पुमांसम्) अ० १ । ८ । १ । पा रक्षणे-डुमसुन् । पातारं रक्षकं पुरुषम् (धेनुम्) अ० ३ । १० । १ । धि धारणतर्पणयोः-नु । धेनुर्वाङ्मान-निघ० ११ । ४२ । तर्पयित्री वाचं विद्यां गां वा (सदनम्) गृहम् (रयीणाम्) धनानाम्

(रायः) धन की (पोषैः) पुष्टियों से (सदम् इत्) सदा ही (दुहानम्) पूर्ण करते हुये (त्वा) तुझ को (उप) आदर से (सदेम) हम प्राप्त होवें ॥ ३४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर की उपासना में तत्पर रहते हैं, वे उत्तम व्यवहार, समृद्ध पुरुषों, विद्या, गौ, धन के कोष, प्रजा और सन्तान की वृद्धि और दीर्घ जीवन को प्राप्त होकर आनन्द भोगते हैं ॥ ३४ ॥

वृषभोऽसि स्वर्ग ऋषीनार्षेयान् गच्छ ।

सुकृतां लोके सीद तत्र नौ संस्कृतम् ॥ ३५ ॥

वृषभः । असि । स्वः-गः । ऋषीन् । आर्षेयान् । गच्छ ॥ सु-
कृताम् । लोके । सीद । तत्र । नौ । संस्कृतम् ॥ ३५ ॥

भावार्थ—[हे परमात्मन् !] तू (वृषभः) महाबली और (स्वर्गः) सुख पहुंचाने वाला (असि) है, (ऋषीन्) ऋषियों [सूक्ष्मदर्शियों] को और (आर्षेयान्) ऋषियों में विख्यात पुरुषों को (गच्छ) प्राप्त हो । (सुकृताम्) सुकर्मियों के (लोके) समाज में (सीद) बैठ, (तत्र) वहां (नौ) हम दोनों का (संस्कृतम्) संस्कार होवे [अर्थात् मैं तेरी उपासना करूँ और तू मुझे बल देवे] ॥ ३५ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य जगदीश्वर की उपासना करके पुण्यात्माओं के समान व्यवहार करते हैं, वे बली और सुखी होते हैं ॥ ३५ ॥

सुमाचिनुष्वानुसं प्रयाह्यग्रे पृथः कल्पय देवयानान् । एतैः
सुकृतैरनु गच्छेम यज्ञं नाके तिष्ठन्तमधि सुप्ररश्मौ ॥ ३६ ॥

(प्रजामृतत्वम्) जनतायाः सन्तानस्य वा मृत्युराहित्यम् (उत) अपि (दीर्घम्) प्रवृद्धम् (आयुः) जीवनम् (रायः) धनस्य (च) अवधारणे (पोषैः) समृद्धिभिः सह (उप) आदरेण (त्वा) त्वां परमात्मानम् (सदेम) षड्बल गतौ-आशीलिङ् । लिङ्याशिष्यङ् पा० ३ । १ । ८६ । इत्यङ् । सद्यास्म । गम्यास्म ॥

३५—(वृषभः) अ० ४ । ५ । १ । वृषु प्रजनैश्ययोः—अभच्, कित् । महाबली (असि) (स्वर्गः) सुखस्य गमयिता (ऋषीन्) सूक्ष्मदर्शिनः पुरुषान् (आर्षेयान्) म० १३ । ऋषिषु विख्यातान् (गच्छ) प्राप्नुहि (सुकृताम्) सुकर्मिणाम् (लोके) समाजे (सीद) तिष्ठ (तत्र) समाजे (नौ) आबयोः । मम च तव च (संस्कृतम्) संस्कारः ॥

सुस-आचिनुष्व । अनु-सं प्रयाहि । अग्ने । पथः । कल्पय ।
 देव-यानान् ॥ एतैः । सु-कृतैः । अनु । गच्छेम । यज्ञम् ।
 नाके । तिष्ठन्तम् । अधि । सुप्त-रश्मौ ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् पुरुष ! (देवयानान्) देवताओं [विजय चाहने वालों] के चलने योग्य (पथः) मार्गों को (समाचिनुष्व) चौरस करके ठीक ठीक सुधार, [उनपर] (अनु संप्रयाहि) निरन्तर यथाविधि आगे बढ़, [और उन्हें दूसरों के लिये] (कल्पय) बना । (एतैः) इन (सुकृतैः) सुन्दर [विचार से] बनाये हुये [मार्गों] द्वारा (सुप्तरश्मौ) सात किरणों वाले (नाके) [लोकों वा प्रकाश आदि के चलाने वाले] सूर्य पर (अधि) राजा होकर (तिष्ठन्तम्) ठहरे हुये (यज्ञम्) पूजनीय [परमात्मा] को (अनु) निरन्तर (गच्छेम) पावें ॥ ३६ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि वे वेदद्वारा विचार पूर्वक अपना आचरण ऐसा धार्मिक बनावें, जिसके अनुकरण से सब मनुष्य सूर्य आदि के प्रकाशक परमात्मा को प्राप्त होकर शुभगुणों से प्रकाशमान हों। सूर्य की किरणों में शुक्ल, नील, पीत, रक्त, हरित, कपिश और चित्र, ये सात वर्ण हैं ॥ ३६ ॥

३६—(समाचिनुष्व) चिञ् चयने-लोट् । समाभावेन समन्ताद् रचनं कुरु (अनु संप्रयाहि) निरन्तरं सम्यक् प्रकर्षेण गच्छ (अग्ने) हे विद्वन् पुरुष (पथः) मार्गान् (कल्पय) विरचय (देवयानान्) विजिगीषुभिर्गन्तव्यान् (एतैः) पूर्वोक्तैः (सुकृतैः) सुनिर्मितैः पथिभिः (अनु) निरन्तरम् (गच्छेम) प्राप्नुयाम (यज्ञम्) पूजनीयं परमात्मनम् (नाके) अ० १ । ६ । २ । पिताकाद-यरच । उ० ४ । १५ । णीञ् प्रापणे आकप्रत्ययः, टिलोपः । नाक आदिर्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयः—निरु० २ । १४ । लोकानां प्रकाशा-दीनां वा नेतरि सूर्ये । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । पा० २ । ३ । ६ । इति कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी (तिष्ठन्तम्) विद्यमानम् (अधि) अधिरीश्वरे । पा० १ । ४ । ६६ । इति ईश्वरार्थं कर्मप्रवचनीयत्वम् । ईश्वरो मूढा (सुप्तरश्मौ) अ० ६ । ५ । १५ । शुक्लनीलपीतादिचर्णाः सप्तकिरणाः सन्ति यस्मिन् तस्मिन् ॥

येन देवा ज्योतिषा द्यामुदायन् ब्रह्मोदनं पक्त्वा सुकृतस्य
लोकम् । तेन गेष्म सुकृतस्य लोकं स्वरारोहन्तो अभि नाक-
सुत्तमम् ॥ ३७ ॥ (४)

येन । देवाः । ज्योतिषा । द्याम् । उत्-आयन् । ब्रह्म-ओद-
नम् । पक्त्वा । सु-कृतस्य । लोकम् ॥ तेन । गेष्म । सु-कृत-
स्य । लोकम् । स्वः । आ-रोहन्तः । अभि । नाकम् । उत्-
तमम् ॥ ३७ ॥ (४)

भाषार्थ—(येन ज्योतिषा) जिस ज्योति द्वारा (देवाः) देवता [विजय
चाहने वाले लोग (ब्रह्मोदनम्) ब्रह्म-ओदन [वेदज्ञान, अन्न वा धन के वर-
साने वाले परमेश्वर] को (पक्त्वा) पक्का [मन में दृढ़] करके (सुकृतस्य)
पुण्य कर्म के (द्याम्) प्रकाशमान (लोकम्) लोक [समाज] को (उदायन्)
ऊपर पहुंचे हैं । (तेन) उसी [ज्योति] से (उत्तमम्) उत्तम (नाकम्) दुःख
रहित (स्वः) सुख स्वरूप परब्रह्म को (अभि=अभिलक्ष्य) लक्षकर (आरो-
हन्तः) चढ़ते हुये हम (सुकृतस्य) पुण्य कर्म के (लोकम्) समाज को (गेष्म)
खोजें ॥ ३७ ॥

भावार्थ—जिस वैदिक ज्योति द्वारा विजयी महात्मा लोगों ने चलकर
परमात्मा को पाया है, उसी वैदिक ज्योति द्वारा परमात्मा को देखते हुये हम
सब पुण्यात्माओं के बीच सुख पावें ॥ ३७ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्ध आचुका है—अ० ४ । १४ । ६ ॥

सूक्तम् २ ॥

१-३१ ॥ भवाशर्वौ रुद्रश्च देवताः । १ स्वराद् त्रिष्टुप् ; २ स्वराडार्षी त्रिष्टुप् ;
३ भुरिगुष्णिक् ; ४, ५, ७, १३, १५, १६, २१ अनुष्टुप् ; ६ गायत्री ; ८ महाबृहती ;

३७—(येन) (देवाः) विजिगीषवः (ज्योतिषा) प्रकाशेन (द्याम्) प्रका-
शमानम् (उदायन्) इण् गतौ-लङ् । उदगच्छन् (ब्रह्मोदनम्) म० १ । ब्रह्मणो
वेदज्ञानस्यान्नस्य धनस्य वा सेचकं वर्षकं परमात्मानम् (पक्त्वा) दृढ़ं कृत्वा
(सुकृतस्य) सुकर्मणः (लोकम्) समाजम् (गेष्म) गेष्टु अन्विच्छायाम्-
लोद । गेषामहै । अन्वेषणेन प्राप्तवामः । अन्यत् पूर्ववत्-अ० ४ । १४ । ६ ॥

६, २८ त्रिष्टुप् ; १० ब्राह्मयुष्णिक् ; ११ पञ्चपदा शक्वरी ; १२ भुरिक् त्रिष्टुप् ;
 १४, १७, १८, १९, २३, २६, २७ विराड् गायत्री ; २० भुरिग् गायत्री ; २२ खराड्
 विराड् गायत्री ; २४ भुरिग् जगती, २५ पञ्चपदाऽतिशक्वरी ; २६ निचृज् जगती ;
 ३० उष्णिक् ; ३१ षट्पदा जगती ॥

शान्त्यर्थः पुरुषार्थोपदेशः—शान्ति के लिये पुरुषार्थ का उपदेश ॥

भवाशर्वो मृडतं माभि यातं भूतपती पशुपती नमो वासु ।
 प्रतिहितामायतां मा वि स्नाष्टं मा नो हिंसिष्टं द्विपदो मा
 चतुष्पदः ॥ १ ॥

भवाशर्वो । मृडतम् । मा । अभि । यातम् । भूतपती इति
 भूत-पती । पशुपती इति पशु-पती । नमः । वासु ॥ प्रति-
 हिताम् । आ-यताम् । मा । वि । स्नाष्टम् । मा । नः । हिं-
 सि-
 ष्टम् । द्वि-पदः । मा । चतुः-पदः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(भवाशर्वो) हे भव और शर्व ! [भव, सुख उत्पन्न
 करने वाले और शर्व, शत्रुनाशक परमेश्वर के तुम [दोनों गुणों] (मृडतम्)
 प्रसन्न हो, (मा अभियातम्) [हमारे] विरुद्ध मत चलो, (भूतपती) हे सत्ता के
 पालको ! (पशुपती) हे सब दृष्टि वालों के रक्षको ! (वासु) तुम दोनों को
 (नमः) नमस्कार है । (प्रतिहिताम्) लक्ष्य पर लगाई हुई और (आयताम्)
 तानी हुई [इषु, तीर] को (मा वि स्नाष्टम्) तुम दोनों मत छोड़ो, (मा) न

१—(भवाशर्वो) अ० ४ । २८ । १। भवत्युत्पद्यते सुखमस्मादिति भवः, सुखो-
 त्पादको गुणः । शृणाति शत्रून् इति शर्वः, शृ हिंसायाम्-च । भवश्च शर्वश्च भवा-
 शर्वो, ईश्वरगुणौ । देवताद्वन्द्वे च । पा० ६ । ३ । २६ । इति आनङ् । अस्मिन्
 सूक्ते गुणवर्णनेन गुणिग्रहणम् (मृडतम्) सुखिनौ प्रसन्नौ भवतम् (मा) निवेधे
 (अभियातम्) अभिमुखं विरुद्धं गच्छतम् (भूतपती) प्राणिनां पालकौ (पश-
 पती) दृष्टिमतां रक्षकौ (नमः) नमस्कारः (वासु) युवाभ्याम् (प्रतिहिताम्)
 लक्ष्यीकृत्य संहितामारोपिताम् (आयताम्) आङ् + यम-क । आकृष्टां प्रसारि-
 ताम् इषुमिति शेषः (मा वि स्नाष्टम्) सृज विसर्गे तुदादिः । माङि लुङि रूपम् ।
 नैव विसृजतम् (नः) अस्माकम् (मा हिंसिष्टम्) मा पीडयतम् (द्विपदः)

(नः) हमारे (द्विपदः) दोपायों और (मा) न (चतुष्पदः) चौपायों को (हिसिष्टम्) मारो ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे एक ही मनुष्य अपने अधिकारों से गुरुकुल में आचार्य और यज्ञ में ब्रह्मा आदि होता है, वैसे ही एक परमेश्वर अपने गुणों से (भव) सुख उत्पन्न करने वाला और (शर्व) शत्रुनाशक कहाता है, अर्थात् गुणों के वर्णन से गुणी परमात्मा का ग्रहण है । कहीं (भवाशर्वौ, भवारुद्रौ) द्विवचनान्त और कहीं (भव, शर्व, रुद्र,) आदि एक वचनान्त पद हैं । मन्त्र का आशय यह है कि मनुष्य परमेश्वर के गुणों के ज्ञानसे सब उपकारी पदार्थों और प्राणियों की रक्षा करके धर्म में प्रवृत्तरहे, जिससे परमेश्वर उस पर क्रुद्ध न होवे ॥१॥

इस सूक्त का मिलान अ० ४ । २८ से करो ॥

शुने क्रोष्ट्रे मा शरीराणि कर्तमलिक्लवेभ्यो गृध्रेभ्यो ये च कृष्णा अविष्यवः । मक्षिकास्ते पशुपते वयांसि ते विघ्रसे मा विदन्त २
शुने । क्रोष्ट्रे । मा । शरीराणि । कर्तम् । अलिक्लवेभ्यः । गृध्रेभ्यः । ये । च । कृष्णाः । अविष्यवः ॥ मक्षिकाः । ते । पशुपते । वयांसि । ते । विघ्रसे । मा । विदन्त ॥ २ ॥

भाषार्थ—(शुने) कुत्ते के लिये, (क्रोष्ट्रे) गीदड़ के लिये, (अलिक्लवेभ्यः) अपने बलसे भय देने वाले [श्येन, चील आदियों] के लिये, (गृध्रेभ्यः) खाऊ [गिद्ध आदियों] के लिये (च) और (ये) जो (अविष्यवः) हिंसाकारी (कृष्णाः) कौवे हैं [उनके लिये] (शरीराणि) [हमारे] शरीरों को (मा कर्तम्) तुम दोनों मत करो । (पशुपते) हे दृष्टिवाले [जीवों] के रक्षक ! (ते) तेरी

पादद्वयोपैतान् मनुष्यादीन् (मा) निषेधे (चतुष्पदः) पादचतुष्टययुक्ताम् गोमहिषाश्वादीन् ॥

२—(शुने) कुकुराय (क्रोष्ट्रे) शृगालाय (शरीराणि) अस्माकं देहाय (मा कर्तम्) मा कुरुतम् (अलिक्लवेभ्यः) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणेषु—इन् + क्लव भये—अच् । अलिना शक्त्या बलेन भयानकाः । श्येनादयस्तेभ्यः (गृध्रेभ्यः) मांसाहारिभ्यः खगविशेषेभ्यः (ये) (च) (कृष्णाः) कृष्णवर्णा वायसाः (अविष्यवः) अ० ३ । २६ । २ । अर्चिशुचि...

सू० २ [४६५] एकादेशं काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,४९५)

[उत्पन्न] (मक्षिकाः) मक्खियां और (ते) तेरे [उत्पन्न] (वयांसि) पक्षी (विघसे) भोजन पर (मा विदन्त) [हमें] न प्राप्त होवें ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य सावधान रहें कि कुत्ते आदि उन्हें न सतावें और न मक्खी आदि भोजन को बिगाड़ें ॥ २ ॥

क्रन्दाय ते प्राणाय याश्च ते भव रोपयः ।

नमस्ते रुद्र कृणमः सहस्राक्षायामर्त्य ॥ ३ ॥

क्रन्दाय । ते । प्राणाय । याः । च । ते । भव । रोपयः ॥
नमः । ते । रुद्र । कृणमः । सहस्र-अक्षाय । अमर्त्य ॥ ३ ॥

भावार्थ—(भव) हे भव ! [सुख उत्पन्न करनेवाले] (रुद्र) हे रुद्र ! [दुःखनाशक] (अमर्त्य) हे अमर ! [जगदीश्वर] (सहस्राक्षाय) सहस्रों कर्मों में दृष्टि वाले (ते) तुझको (क्रन्दाय) [अपना] रोदन मिटाने के लिये (ते) तुझे (प्राणाय) [अपना] जीवन बढ़ाने के लिये (च) और (ते) तुझे

इति । उ० २ । १०८ । अत्र रक्षणहिंसादिषु-इति । छन्दसि परेच्छायामपि । पा० पा० ३ । १॥ ८ । इति क्यच् । क्वाच्छन्दसि । पा० ३ । २ । १७० । उपत्ययः । पर-हिंसेच्छवः (मक्षिकाः) हनिमश्चिभ्यां सिकन् । उ० ४ । १५४ । मश्च ध्वनौ कोपे च-सिकन् । कीटभेदाः (ते) तव, उत्पन्ना इति शेषः (पशुपते) हे दृष्टिमतां पालक (वयांसि) पक्षिणः (ते) तव (विघसे) उपसर्गेऽऽ । पा० ३ । ३ । ५६ । अत्र भक्षणे-अप् । घञपोश्च । पा० २ । ३ । ३८ । घस्त्वद् आदेशः । अन्ने । भोजने (मा विदन्त) विद्वत् लाभे माङि लुङि रूपम् । न लभन्ताम्, अस्मान् इति शेषः ॥

३—(क्रन्दाय) क्रदि आह्वाने रोदने च—घञ् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । पा० ३ । २ । १४ । क्रन्दं रोदनं नाशयितुम् (ते) तुभ्यम् (प्राणाय) प्राणं जीवनं वर्धयितुम् (याः) (च) (ते) तुभ्यम् (भव) भू-अप् । हे सुखोत्पादक (रोपयः) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । रूप विमोहने-इन् । विमोहिताः पीडाः (नमः) सत्कारः (ते) तुभ्यम् (रुद्र) अ० २ । २७ । ६ । रु वधे-क्विप्, तुक् + रु वधे-ड । हे दुःखनाशक । यद्वा, रु गतौ-क्विप् + रा

(याः) जो (रोपयः) [हमारी] पीड़ायें हैं [उन्हें हटाने के लिये] (नमः कृणुमः) हम नमस्कार, करते हैं ॥ ३ ॥

भाषार्थ—मनुष्य परमेश्वर की भक्ति से सब ओर दृष्टि करके और भीतरी क्लेश मिटाकर अपना जीवन सुफल करे ॥ ३ ॥

पुरस्तात् ते नमः कृणुम उत्तराधरात् ।

अभीवर्गाद् दिवस्पर्यन्तरिक्षाय ते नमः ॥ ४ ॥

पुरस्तात् । ते । नमः । कृणुमः । उत्तरात् । अधरात् । उत्त ॥

अभि-वर्गात् । दिवः । परि । अन्तरिक्षाय । ते । नमः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] (ते) तुम्हें (पुरस्तात्) आगे से, (उत्तरात्) ऊपर से (उत्त) और (अधरात्) नीचे से (नमः) नमस्कार, (ते) तुम्हें (दिवः) आकाश के (अभिवर्गात् परि) अवकाश से (अन्तरिक्षाय) अन्तरिक्ष लोकको जानने के लिये (नमः कृणुमः) हम नमस्कार करते हैं ॥ ४ ॥

भाषार्थ—मनुष्य परमेश्वर को सर्वत्र व्यापक जानकर विद्या की प्राप्ति से सब दिशाओं और अन्तरिक्ष के पदार्थों का ज्ञान प्राप्त करके अपनी रक्षा करें ॥ ४ ॥

मुखाय ते पशुपते यानि चक्षूषि ते भव ।

त्वचे रूपाय सुदृशे प्रतीचीनाय ते नमः ॥ ५ ॥

मुखाय । ते । पशु-पते । यानि । चक्षूषि । ते । भव ॥

त्वचे । रूपाय । सु-दृशे । प्रतीचीनाय । ते । नमः ॥ ५ ॥

दाने—क । हे ज्ञानदातः (कृणुमः) कुर्मः (सहस्राक्षाय) अ० ३ । ११ । ३ । सहस्रेषु बहुषु कर्मसु अक्षीणिदर्शनशक्तयो यस्य तस्मै (अमर्त्य) हे अमर ॥

४—(पुरस्तात्) अग्रे वर्तमानाद् देशात् (ते) तुभ्यम् (उत्तरात्) उपरिस्थानात् (अधरात्) अधः स्थानात् (उत्त) अपि च (अभीवर्गात्) अभि + वृज्जी वर्जने-घञ् । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । पा० ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः । अभितो वृज्यते गृहादिभिः परिच्छिद्यते यः । अवकाशात् (दिवः) आकाशस्य (परि) (अन्तरिक्षाय) अन्तरिक्षं ज्ञातुम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(पशुपते) हे दृष्टि वालों के रक्षक ! (ते) तुम्हे (मुखाय) [हमारे] मुख के हितके लिये, (भव) हे सुख उत्पादक ! (ते) तुम्हे, (यानि) जो (चक्षूषि) [हमारे] दर्शन साधन हैं [उनके लिये] । (त्वचे) [हमारी] त्वचा के लिये (रूपाय) सुन्दरता के लिये, (संदशे) आकाराके लिये (प्रतीचीनाय) प्रत्यक्ष व्यापक (ते) तुम्हे (नमः) नमस्कार है ॥ ५ ॥

भाषार्थ—मनुष्य परमेश्वर की उपासना पूर्वक अपने मुख आदि इन्द्रियों और त्वचा आदिको उपयोगी बनाकर पुरुषार्थी होवे ॥ ५ ॥

अङ्गेभ्यस्त उदराय जिह्वाय आस्याय ते ।

दृग्भ्यो गन्धाय ते नमः ॥ ६ ॥

अङ्गेभ्यः । ते । उदराय । जिह्वाय । आस्याय । ते ॥

दृग्भ्यः । गन्धाय । ते । नमः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] (ते) तुम्हे (अङ्गेभ्यः) [हमारे] अङ्गों के हित के लिये, (उदराय) उदर के हित के लिये, (ते) तुम्हे (जिह्वाय) [हमारी] जिह्वा के हित के लिये और (आस्याय) मुख के हित के लिये (ते) तुम्हे (दृग्भ्यः) [हमारे] दृष्टियों के हित के लिये और (गन्धाय) गन्ध ग्रहण करने के लिये (नमः) नमस्कार है ॥ ६ ॥

भाषार्थ—मनुष्य अपने अङ्गों को यथावत् उपकारी बनाकर परमेश्वर की भक्ति करें ॥ ६ ॥

अस्त्रा नीलशिखण्डेन सहस्राक्षेण वाजिनः ।

दुद्रेणार्धकघातिना तेन सा खसरामहि ॥ ७ ॥

५—(मुखाय) मुखहिताय (ते) तुभ्यम् (पशुपते) हे दृष्टिमतों रक्षक (यानि) (चक्षूषि) दर्शनसाधनानि (भव) हे सुखोत्पादक (त्वचे) त्वचाहिताय (रूपाय) सौन्दर्याय (संदशे) सम्यग् दर्शनीयाय आकाराय (प्रतीचीनाय) अ० ४ । ३२ । ६ । प्रत्यक्ष व्यापकाय (ते) तुभ्यम् (नमः) नमस्कारः ॥

६—(अङ्गेभ्यः) अस्माकं शरीरावयवभ्यः (ते) तुभ्यम् (उदराय) उदरहिताय (आस्याय) मुखहिताय (ते) तुभ्यम् (दृग्भ्यः) दन्तानां हिताय (गन्धाय) गन्धं ग्रहीतुम् (ते) तुभ्यम् (नमः) नमस्कारः ॥

अस्त्रा । नील-शिखण्डेन । सहस्र-अक्षेण । वाजिना ॥ रुद्रेण ।
अर्ध-क-घातिना । तेन । मा । सम् । अरामहि ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(अस्त्रा) प्रकाश करने वाले, (नीलशिखण्डेन) नीलों
[निधियों] के पहुंचाने वाले, (सहस्राक्षेण) सहस्रों कर्मों में दृष्टिवाले
(वाजिना) बलवान् । (अर्धकघातिना) हिंसकों के मारने वाले (तेन) उस
(रुद्रेण) रुद्र [दुःख नाशक परमात्मा] के साथ (मा सम् अरामहि) हम
समर [युद्ध] न करें ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य स्वयंप्रकाशमान, सर्वहितकारी, महाबली परमात्मा
की आज्ञा में रहकर सदा सुखी रहे ॥ ७ ॥

स नो भवः परि वृणक्तु विश्वतु आप इवाग्निः परि वृणक्तु
नो भवः । मा नोऽभि मांस्तु नमो अस्तुस्मै ॥ ८ ॥

सः । नः । भवः । परि । वृणक्तु । विश्वतः । आपः-इव ।
अग्निः । परि । वृणक्तु । नः । भवः ॥ मा । नः । अभि ।
मांस्तु । नमः । अस्तु । अस्मै ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सः) वह (भवः) भव [सुख उत्पन्न करने वाला पर-

७—(अस्त्रा) अस दीप्तौ-तृन्, इडभाव । प्रकाशमानः (नीलशिखण्डेन)
अ० २ । २७ । ६ । शीञ् प्रापणे-रक्, रस्य लः । नीयते प्राप्यते स नीलो निधिः ।
शिक्ष शिखि गतौ-अण्डन् । निधीनां शिखण्डः प्राप्तिर्यस्मात् तेन । निधीनां प्राप्-
केण (सहस्राक्षेण) म० ३ । सहस्रेषु कर्मसु दृष्टियुक्तेन (वाजिना) बलवता
(रुद्रेण) म० ३ । दुःखनाशकेन परमात्मना (अर्धकघातिना) अर्ध हिंसायाम्-
एवुल्, दस्य धः + हन हिंसागत्योः-णिनि । हनस्तोऽचण्णलोः पा० ७ । ३ । ३१ ।
इति तत्वम् । हो हन्तेर्जिन्नेषु । पा० ७ । ३ । ५४ । इति घत्वम् । अर्धकानां हिंस-
कानां नाशकेन (तेन) प्रसिद्धेन (मा सम् अरामहि) ऋ गतौ-माङि बुद्धि
रूपम् । समो गम्यच्छिप्रच्छि० । पा० १ । ३ । २६ । इत्यात्मनेपदम् । सतिश-
स्त्यतिभ्यश्च । पा० ३ । १ । ५६ । इति च्लेरङादेशः । समरं युद्धं न करवाम ॥

८—(सः) प्रसिद्धः (नः) अस्मान् (भवः) म० ३ । सुखोत्पादकः

पेश्वर] (नः) हमें [दुष्ट कर्मों से] (विश्वतः) सब ओर (परि वृणक्तु)
वरजाता [रोकता] रहे, (इव) जैसे (आपः) जल और (अग्निः) अग्नि
[एक दूसरे को रोकते हैं वैसे ही] (भवः), भव [सुख उत्पन्न करने वाला
परमेश्वर] (नः) हमें (परि वृणक्तु) वरजाता रहे । (नः) हमें (मा अभि मांस्त)
बह न सतावे, (अस्मै) इस [परमेश्वर] को (नमः) नमस्कार (अस्तु) होवे ॥ ८ ॥

भावार्थ—जैसे जल अग्नि से और अग्नि जल से पृथक् होते हैं, वैसेही
हम दुष्ट कर्मों से पृथक् रहकर परमेश्वर की आज्ञा का पालन करके सुरक्षित
रहें ॥ ८ ॥

चतुर्नमो अष्टकृत्वो भवाय दश कृत्वः पशुपते नमस्ते । तवे मे
पञ्च पशवो विभक्ता गावो अशवाः पुरुषा अजावयः ॥ ८ ॥

चतुः । नमः । अष्ट-कृत्वः । भवाय । दश । कृत्वः । पशु-
पते । नमः । ते ॥ तव । इमे । पञ्च । पशवः । वि-भक्ताः ।
गावः । अशवाः । पुरुषाः । अज-अवयः ॥ ८ ॥

भावार्थ—(भवाय) भव [सुखोत्पादक परमेश्वर] को (चतुः)
चार बार, (अष्टकृत्वः) आठ बार (नमः) नमस्कार है, (पशुपते) हे इष्टि
वाले [जीवों] के रक्षक ! (ते) तुम्हें (दश कृत्वः) दस बार (नमः) नम-
स्कार है । (तव) तेरेही (विभक्ताः) बाँटे हुये (इमे) यह (पञ्च) पाँच

(परि वृणक्तु) परितो वर्जयतु, दुष्टकर्मस्य इति शेषः (विश्वतः) सर्वतः
(आपः) जलानि (इव) यथा (अग्निः) (नः) अस्मान् (मा अभि मांस्त)
अभिपूर्वो मन्यतिर्हि सने-माडि लुडि रूपम् । न हिनस्तु (नमः) नमस्कारः
(अस्तु) (अस्मै) भवाय । अन्यद् गतम् ॥

६—(चतुः) द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५ । ४ । १८ । इति सुच् ।
चतुर्वारम् । ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासाश्रमान् ध्यात्वा (नमः) नमस्कारः
(अष्टकृत्वः) संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । पा० ५ । ४ । १० ।
इति कृत्वसुच् । अष्टवारम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमा-
धयोऽष्टावक्त्रानि—योगदर्शने, पा० २ सूत्रे २६—इयेतानि आश्रित्य (भवाय)
म० ३ । सुखोत्पादकाय (दश कृत्वः) पूर्ववत् कृत्वसुच्, व्यवधानं छान्दसम् ।

(पशवः) दृष्टिवांले [जीव] (गावः) गौर्वे, (अश्वाः) घोड़े, (पुरुषाः) पुरुष और (अजावयः) बकरी और भेड़ हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर को चार बार [ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास चार आश्रमों का ध्यान करके], आठबार [यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि, आठ योग के अङ्गों का आश्रय लेकर—योगदर्शन, पाद २ सूत्र १६ [और दस बार [पांच ज्ञानेन्द्रिय और पांच कर्मेन्द्रिय को वश में करके] नमस्कार करे । परमेश्वर ही कर्मानुसार गौ आदि पदार्थों को मनुष्यों के लिये बांटता है ॥ ६ ॥

तव चतस्रः प्रदिशस्तव द्यौस्तव पृथिवी तवे दसु गोर्वेऽन्तरिक्षम् । तवे दं सर्वमात्मन्वद् यत् प्राणत् पृथिवीमनु ॥१०॥ (५)
तव । चतस्रः । प्र-दिशः । तव । द्यौः । तव । पृथिवी । तव ।
इदम् । उग्र । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ तव । इदम् । सर्वम् ।
आत्मन्-वत् । यत् । प्राणत् । पृथिवीम् । अनु ॥ १० ॥ (५)

भाषार्थ—(उग्र) हे तेजस्वी ! [परमेश्वर] (तव) तेरी (चतस्रः) चारो (प्रदिशः) बड़ी दिशाएँ हैं, (तव) तेरा (द्यौः) प्रकाशमान सूर्य, (तव) तेरी (पृथिवी) फैली हुई भूमि, (तव) तेरा (इदम्) यह (उरु) चौड़ा (अन्तरिक्षम्) आकाश लोक है । (तव) तेरा ही (इदम्) यह (सर्वम्) सब है, (यत्) जो (आत्मन्वत्) आत्मा वाला और (प्राणत्) प्राण वाला [जगत्] (पृथिवीम् अनु) पृथिवी पर है ॥ १० ॥

दशवारम् । दशेन्द्रियाणि वशीकृत्वेति यावत् (पशुपते) (नमः) (ते) (तव) (इमे) समीपवर्तिनः (पशवः) दृष्टिमन्तो जीवाः (विभक्ताः) विभागं प्राप्ताः (गावः) धेनवः (अश्वाः) तुरङ्गाः (पुरुषाः) मनुष्याः (अजावयः) अजाश्च अवयश्च ते ह्यगमेषाः ॥

१०—(तव) (चतस्रः) चतुः संख्याकाः (प्रदिशः) प्राधानाः प्राच्यया महादिशः (द्यौः) प्रकाशमानः सूर्यः (पृथिवी) विस्तृता भूमिः (इदम्) सर्वत्र व्यापकम् (उग्र) हे तेजीस्विन् (उरु) विस्तृतम् (अन्तरिक्षम्) सर्वमध्ये दृश्यमान आकाशः (इदम्) सर्वम् (आत्मन्वत्) अ० ४ । १० । ७ । सात्मकं जगत् (यत्) (प्राणत्) प्राणव्यापारं कुर्वत् (पृथिवीम् अनु) भूमिं प्रति ॥

भावार्थ—यह सब चराचर जगत् और पृथिवी आदि सब लोक पर-
मेश्वर के आधीन हैं ॥ १० ॥

उरुः कोशो वसुधानस्तवायं यस्मिन्निमा विश्वा भुवनान्यन्तः ।
स नो मृड पशुपते नमस्ते परः क्रोष्टारो अभिभाः श्वानः पुरो
यन्त्वघरुदो विकेश्यः ॥ ११ ॥

उरुः । कोशः । वसु-धानः । तव । अयम् । यस्मिन् । इमा ।
विश्वा । भुवनानि । अन्तः ॥ सः । नः । मृड । पशुपते ।
नमः । ते । परः । क्रोष्टारः । अभिभाः । श्वानः । पुरः ।
यन्तु । अघ-रुदः । वि-के-श्यः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—[परमेश्वर !] (तव) तेरा (अयम्) यह (उरुः) चौड़ा
(कोशः) कोश [निधि] (वसुधानः) श्रेष्ठ पदार्थों का आधार है, (यस्मिन्
अन्तः) जिसके भीतर (इमा विश्वा) ये सब (भुवनानि) भुवन [सत्तायें]
हैं । (पशुपते) हे दृष्टि वाले [जीवों] के रक्षक ! (सः) तू सो (नः) हमें (मृड)
सुखी रख, (ते) तेरे लिये (नमः) नमस्कार हो, (क्रोष्टारः) चिल्लाने वाले
गीदड़, (अभिभाः) सन्मुख चमकती हुई विपत्तियाँ, (श्वानः) घूमने वाले
कुत्ते (परः) दूर और (विकेश्यः) केश फैलाये हुये [भयानक] (अघरुदः) पाप
की पीड़ायें (परः) दूर (यन्तु) चली जावें ॥ ११ ॥

११—(उरुः) विस्तृतः (कोशः) निधिः । भारडागारः (वसुधानः)
वसुतां श्रेष्ठपदार्थानामाधारः (तव) (अयम्) (यस्मिन्) कोशे (इमा) इमानि
(विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) अस्तित्वानि । लोकाः (अन्तः) मध्ये (सः) स-
त्त्वम् (नः) अस्मान् (मृड) मृडय । सुखय (पशुपते) दृष्टिमतां जीवानां
पालक (नमः) नमस्कारः (ते) तुभ्यम् (परः) परस्तात् । दूरम् (क्रोष्टारः)
कोशनशीलाः शृगालाः (अभिभाः) अ० १ । २० । १ । अभि + भा दीप्तौ—क्विप् ।
अमितो दीप्यमाना विपत्तयः (श्वानः) अ० ४ । ३६ । ६ । दुःश्रीशिव गतिवृद्धयो-
कनिन् । भ्रमणशीलाः कुक्कुराः (परः) दूरम् (यन्तु) गच्छन्तु (अघरुदः)
अ० ८ । १ । ११ । अघ + रुदः क्विप् । पापस्य पीडाः (विकेश्यः) अ० १ ।
२८ । ४ । वि + केश—ङीष् । विकीर्णकेशः । अतिभयकारिण्यः ॥

भावार्थ—परमेश्वर के आश्रय भण्डार से यह सब लोक पलते हैं, उसी के आश्रय से सब मनुष्य पुरुषार्थ के साथ अनेक विपत्तियों और विघ्नों से बचकर आनन्दित होंगे ॥ ११ ॥

धनुर्विभर्षिहरितं हिरण्यं सहस्रं शतवधं शिखण्डिन् ।
रुद्रस्येषु चरति देवहेतिस्तस्यै नमो यतमस्यां दिशि इतः ॥ १२ ॥
धनुः । विभर्षि । हरितम् । हिरण्यम् । सहस्रं । शत-
वधम् । शिखण्डिन् ॥ रुद्रस्य । इषुः । चरति । देव-हेतिः ।
तस्यै । नमः । यतमस्याम् । दिशि । इतः ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(शिखण्डिन्) हे परम उद्योगी ! [रुद्र परमेश्वर] (हरि-
तम्) शत्रुनाशक, (हिरण्यम्) बलयुक्त, (सहस्रं) सहस्रों [शत्रुओं] के
मारने वाले, (शतवधम्) सैकड़ों हथियारों वाले, (धनुः) धनुष को तू
(विभर्षि) धारण करता है । (रुद्रस्य) रुद्र [दुःख नाशक परमेश्वर] का
(इषुः) बाण (देवहेतिः) दिव्य [अद्भुत] बज्र (चरति) चलता रहता है,
(तस्यै) उस [बाण] के रोकने के लिये (इतः) यहाँ से (यतमस्याम् दिशि)
चाहे जौन सी दिशा हो उसमें (नमः) नमस्कार है ॥ १२ ॥

भावार्थ—जैसे शूर पुरुष अनेक प्रकार के सहस्राग्नि, शतघ्नी, शतवध
आदि अस्त्र शस्त्र बना के शत्रुओं को मारता है, वैसे ही सर्वशक्तिमान् परमात्मा
अपने अनन्त सामर्थ्य से पापियों का नाश कर देता है । इससे हम लोग उसकी
आज्ञा का उल्लंघन न करके उसकी शरण में रहें ॥ १२ ॥

१२—(धनुः) चापम् (विभर्षि) धारयति (हरितम्) हृष्याभ्यामि-
तम् । ३० । ३१ । ह्रू नाशने-इतन् । शत्रुनाशकम् (हिरण्यम्) हिरण्यं रेतो
वीर्यं बलम्, तेन युक्तम् (सहस्रं) भुजेः किञ्च । ३० । ४ । १४२ । सहस्र + हन
हिंसाघरयोः—इत्ययः, कित् । सहस्रशत्रुनाशकम् (शतवधम्) वधो वज्रनाम-
निघ० २ । २० । अनेकायुधोपेतम् (शिखण्डिन्) अ० । ३७ । ४ । शिख गतौ—
अण्डन् कित्, तत् इति । हे महोद्योगिन् (रुद्रस्य) दुःखनाशकस्य (इषुः)
बाणः (चरति) विचरति (देवहेतिः) अद्भुतबज्रः (तस्यै) तां निवारीय-
तम् (नमः) (यतमस्याम्) यस्यां कस्याम् (दिशि) दिशायाम् (इतः)
अस्मात् स्थानात् ॥

यो ३ अभियातो निलयते त्वां रुद्र निचिकीर्षति ।

पश्चादनुप्रयुङ्क्षे तं विद्वस्य पदनीरिव ॥ १३ ॥

यः । अभि-यातः । नि-लयते । त्वाम् । रुद्र । नि-चिकीर्षति ॥

पश्चात् । अनु-प्रयुङ्क्षे । तम् । विद्वस्य । पदनीः-इव ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [दुष्कर्मी] (अभियातः) द्वारा हुआ (निल-यते) छिप जाता है, और (रुद्र) हे रुद्र ! [दुःखनाशक] (त्वां) मुझे (निचि-कीर्षति) हराना चाहता है । (पश्चात्) पीछे पीछे (तम्) उसका (अनु-प्रयुङ्क्षे) तू अनुप्रयोग करता है [यथा अपराध दण्ड देता है], (इव) जैसे (विद्वस्य) घायल का (पदनीः) पद खांजिया ॥ १३ ॥

भावार्थ—जो दुष्ट गुप्त रीति से भी परमेश्वर की आज्ञा का भङ्ग करता है, परमेश्वर उसे दण्ड ही देता है, जैसे व्याध घायल आखेट के रुधिर आदि चिन्ह से खोज लगा कर उसे पकड़ लेता है ॥ १३ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो—अ० १० । १ । २६ ॥

भवारुद्रौ सयुजां संविदानावुभावुग्रौ चरतो वीर्याय ॥

ताभ्यां नमो यतमस्यां दिशि ३ तः ॥ १४ ॥

भवारुद्रौ । स-युजां । सस्-विदानौ । उभौ । उग्रौ । चरतः ।

वीर्याय ॥ ताभ्याम् । नमः । यतमस्याम् । दिशि । इतः ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(सयुजा) समान संयोग वाले, (संविदानौ) समान ज्ञान वाले, (उग्रौ) तेजस्वी (उभौ) दोनों (भवारुद्रौ) भव और रुद्र [सुखोत्पादक

१३—(यः) दुष्कर्मी (अभियातः) अभिगतः । अभिभूतः सन् (निल-यते) निलीनो गुप्ता भवति (त्वाम्) (रुद्र) म० ३ । हे दुःखनाशक (निचि-कीर्षति) दु कृञ् करणे, यद्वा, कृञ् हिंसायाम् सन् । निराकृतुं नितरां हिंसितुं वेच्छति (पश्चात्) निरन्तरम् (अनुप्रयुङ्क्षे) अनुप्रयोगं करोषि । यथापराधं दण्डयसि (तम्) दुष्टम् (विद्वस्य) ताडितस्य । क्षतस्य (पदनीः) पद + णीञ् प्रापणे-किप् । पदचिहानां नेता । पदानुगामी (इव) यथा ॥

१४—(भवारुद्रौ) म० ३ । भवश्च रुद्रश्च तौ । सुखोत्पादकदुःख-नाशकौ गुणौ (सयुजा) समानं युञ्जानौ मित्रभूतौ (संविदानौ) समानं

और दुःख नाशक गुण] (वीर्याय) वीरता देने को (चरतः) विचरते हैं । (इतः) यहां से (यतमस्याम् दिशि) चाहे जौन सी दिशा हो उसमें (ताभ्याम्) उन दोनों को (नमः) नमस्कार है ॥ १४ ॥

भावार्थ—चाहे हम कहीं होवें, परमेश्वर को सर्वज्ञ और सर्वव्यापक जानकर अपना वीरत्व बढ़ावें ॥ १४ ॥

नमस्तेऽस्तुवायते नमो अस्तु परायते ।

नमस्ते रुद्र तिष्ठतु आसीनायुत ते नमः ॥ १५ ॥

नमः । ते । अस्तु । आ-यते । नमः । अस्तु । पुरा-यते ॥

नमः । ते । रुद्र । तिष्ठते । आसीनाय । उत । ते । नमः ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(आयते) आते हुये [पुरुष] के हित के लिये (ते) तुम्हें (नमः) नमस्कार, (अस्तु) होवे, (परायते) दूर जाते हुये के हित के लिये (नमः) नमस्कार (अस्तु) होवे । (रुद्र) हे रुद्र ! [दुःखनाशक] (तिष्ठते) खड़े होते हुये के हित के लिये (ते) तुम्हें (नमः) नमस्कार, (उत) और (आसीनाय) बैठे हुये के हित के लिये (ते) तुम्हें (नमः) नमस्कार है ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्य आते, जाते, उठते, बैठते परमेश्वर का स्मरण करके पुरुषार्थ करे ॥ १५ ॥

नमः सायं नमः प्रातर्नमो रात्र्या नमो दिवा ।

भवाय च शुर्वाय चोभाभ्यामकरं नमः ॥ १६ ॥

नमः । सायस् । नमः । प्रातः । नमः । रात्र्या । नमः । दिवा ॥

भवाय । च । शुर्वाय । च । उभाभ्याम् । अकरम् । नमः ॥ १६ ॥

जानन्तौ (उभौ) (उग्रौ) तेजस्विनौ (चरतः) विचरतः(वीर्याय) वीरत्वं दातुम् (ताभ्याम्) भवारुद्राभ्याम् । अन्यत् पूर्ववत्-म० ॥ १३ ॥

१५—(नमः) (ते) तुभ्यम् (अस्तु) (आयते) आगच्छतः पुरुषस्य हिताय (परायते) दूरं गच्छते (रुद्र) म० ३ । हे दुःखनाशक (तिष्ठते) उत्तिष्ठतः पुरुषस्य हिताय (आसीनाय) उपविष्टस्य हिताय (उत) अपि च । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—(सायम्) सायं काल में (नमः) नमस्कारः (प्रातः) प्रातः काल में (नमः) नमस्कार (रात्र्या) राति में (नमः) नमस्कार, (दिवा) दिन में (नमः) नमस्कार । (भवाय) भव [सुख उत्पन्न करने वाले] (च च) और (शर्वाय) शर्व [दुःख नाश करने वाले] (उभाभ्याम्) दोनों [गुणों] को (नमः अकरम्) मैं ने नमस्कार किया है ॥ १६ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रत्येक समय महाशक्तिमान् परमेश्वर का ध्यान करके सदा पराक्रम करता रहे ॥ १६ ॥

सहस्राक्षमतिपश्यं पुरस्ताद् रुद्रसस्यन्तं बहुधा विपश्चितम् ।
मेघाराम जिह्वेयमानम् ॥ १७ ॥

सहस्र-अक्षम् । अति-पश्यम् । पुरस्तात् । रुद्रम् । अस्यन्तम् ।
बहु-धा । विपुः-चितम् ॥ मा । उप । अराम् । जिह्वया ।
ईयमानम् ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(सहस्राक्षम्) सहस्रों कामों में दृष्टि वाले, (पुरस्तात्) समुख से (अतिपश्यम्) आड़े बेंड़े देखनेवाले, (बहुधा) अनेक प्रकार से [पापों को] (अस्यन्तम्) गिराने वाले, (विपश्चितम्) महाबुद्धिमान्, (जिह्वया) जयशक्ति के साथ (ईयमानम्) चलते हुये (रुद्रम्) रुद्र [दुःख नाशक परमेश्वर] से (मा उप अराम) हम विरोध न करें ॥ १७ ॥

१६—(नमः) नमस्कारः (सायम्) सूर्यास्तसमये (प्रातः) प्रभात-समये (रात्र्या) रात्रिसमये (दिवा) दिनकाले (भवाय) म० ३ । सुखोत्पादकाय (च च) समुच्चये (शर्वाय) म० ३ । दुःखनाशकाय (उभाभ्याम्) उभाभ्यां गुणाभ्याम् (अकरम्) अहं कृतवानस्मि । अन्यद् गतम् ॥

१७—(सहस्राक्षम्) सहस्रेषु कर्मसु दृष्टियुक्तम् (अतिपश्यम्) पाद्माध्याधेद् दृशः शः । पा० ३ । १ । १३७ । दृशिर् प्रेक्षणे—शयत्ययः । पाद्माध्यास्या० । पा० ७ । ३ । ७८ । पश्यादेशः । सर्वानतिक्रम्य द्रष्टा (पुरस्तात्) अग्रे (रुद्रम्) दुःखनाशकम् (अस्यन्तम्) शत्रुं क्षिपन्तम् (बहुधा) अनेकप्रकारेण (विपश्चितम्) मेघाविनम् । सूक्ष्मदर्शिनम् (मा उप अराम) ऋ गतौ हिंसायां वा माडि लुडि रूपम् । न हिंसेम (जिह्वया) शेषायहजिह्वा० उ० १ । १५४ । जि जये-वन् हुक् च । जयशक्त्या सह (ईयमानम्) गच्छन्तम् । व्याप्नुवन्तम् ।

भावार्थ—परमात्मा सब व्यवहारों को भली भाँति देखता हुआ सब को कर्मों का फल यथावत् देता है। हम उसकी आज्ञा का सदा पालन करें ॥ १७

श्यावाश्वं कृष्णमसितं मृणन्तं भीमं रथं केशिनः पादयन्तस् ।
पूर्वं प्रतीमो नमो अस्तुस्मै ॥ १८ ॥

श्याव-अश्वम् । कृष्णम् । असितम् । मृणन्तस् । भीमम् ।
रथम् । केशिनः । पादयन्तस् ॥ पूर्वं । प्रति । इमः । नमः ।
अस्तु । अस्मै ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(श्यावाश्वम्) ज्ञान में व्याप्ति वाले, (कृष्णम्) आकर्षण करने वाले, (असितम्) बन्धन रहित (मृणन्तम्) मारते हुये, (भीमम्) डरावने, (केशिनः) क्लेशकारी के (रथम्) रथ को (पादयन्तम्) गिराते हुये [अथवा, (केशिनः) किरणों वाले सूर्य के (रथम्) रथ को (पादयन्तम्) चलाते हुये] [रुद्र परमेश्वर] को (पूर्वं) हम पहिले होकर (प्रति) प्रत्यक्ष (इमः) मिलते हैं, (अस्मै) उसे (नमः अस्तु) नमस्कार होवे ॥ १८ ॥

भावार्थ—जो सर्वज्ञ, अनन्त सामर्थ्य युक्त परमेश्वर दुष्टों को दण्ड देता और सूर्य आदि लोकों को रचता है, उसकी उपासना से हम अपना बल बढ़ावें ॥ १८ ॥

मा नोऽभि स्ता मृत्यं देवहेति मा नः क्रुधः पशुपते नमस्ते ।
अन्यत्रास्मद् दिव्यां शाखां वि धूनु ॥ १९ ॥

१८—(श्यावाश्वम्) अ० ४ । २८ । ४ । श्यैङ् गतौ-व + अश्वव्याप्तौ-कचन् । श्यावे ज्ञानेऽश्वो व्याप्तिर्यस्य तं ज्ञानव्याप्तिकम् (कृष्णम्) अ० ८ । ७ । १ । कृष् आकर्षणे-नक् । आकर्षणशीलम् । वशयितारम् (असितम्) विज् बन्धने-क । बन्धनरहितम् (मृणन्तम्) मृण हिंसायाम्-शतृ । हिंसन्तन् (भीमम्) भयङ्करम् (रथम्) यानम् (केशिनः) क्लिशोरन् लो लोपश्च । क्लिश उपतापे-अन्, ललोपः, इनि । क्लेशकस्य । उपतापकस्य । यद्वा, केशीकेशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति काशानाद्वा-प्रकाशनाद्वा-निरु० १२ । २५ । रश्मिमत् सूर्यम्य (पादयन्तम्) तस्य दः । पातयन्तम् । क्षियन्तम् । यद्वा गमयन्तम् (पूर्वं) प्रथमभाषिनो वयम् (प्रति) प्रत्यक्षम् (इमः) प्राप्नुमः । अन्यद्गतम् ॥

सू० २ [४६५] . एकादशं काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,४८७)

मा । नः । अभि । स्नाः । मृत्यम् । देव-हेतिम् । मा । नः ।
क्रुधः । पशु-पते । नमः । ते ॥ अन्यत्र । अस्मत् । दिव्याम् ।
शास्त्राम् । वि । धूनु ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(पशुपते) हे दृष्टि वाले [जोवों] के रक्षक । (नः) हमारे
लिये (देवहेतिम्) दिव्य [अद्भुत] वज्र, (मृत्यम्) अपनी मुट्ठी [घंसा] को
(मा अभि स्नाः) ताककर मत छोड़, (नः) हम पर (मा क्रुधः) मत क्रोध
कर, (ते) तुम्हें (नमः) नमस्कार है । (अस्मत्) हमसे (अन्यत्र) दूसरों
[दुष्टों] पर (दिव्याम्) दिव्य (शास्त्राम्) भुजा को (वि धूनु) हिला ॥ १८ ॥

भावार्थ—हम सदा धर्म में प्रवृत्त रहकर परमेश्वर की आज्ञा का पालन
करें, जिस से वह हम पर क्रोध न करे और न भय दिखावे ॥ १८ ॥

मा नो हिंसीरधि नो ब्रूहि परि णो वृङ्ग्धि मा क्रुधः ।

मा त्वया समरामहि ॥ २० ॥ (६)

मा । नः । हिंसीः । अधि । नः । ब्रूहि । परि । नः । वृङ्ग्धि ।

मा । क्रुधः ॥ मा । त्वया । सम् । अरामहि ॥ २० ॥ (६)

१८—(नः) अस्मभ्यम् (अभि) अभितः (मा स्नाः) स्नज विसर्गे माङि
लुङि रूपम् । सृजिदशोर्भल्यमकृति । पा० ६ । १ । ५६ । अमागमः, वृद्धौ ।
भूलो भूलि । पा० ८ । २ । २६ । सिचो लोपः । बहुलं छन्दसि । पा० ७ । ३ ।
६७ । ईडभावः । हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्० । पा० ६ । १ । ६८ । सिलोपः, जलोपश्छा-
न्दसः । मा स्नात्तीः । मा त्यज (मृत्यम्) अ० ८ । ८ । ११ । मतजनहलात्
करण० । पा० ४ । ४ । ६७ । मत-यत् । मतं ज्ञानं तस्य करणमिति । मुष्टिम्
(देवहेतिम्) अद्भुतवज्रम् (नः) अस्मभ्यम् (मा क्रुधः) क्रुधकोपे माङिलुङि-
पुषादित्वात् चलेः अङ् आदेशः । क्रोधं मा कुरु (पशुपते) हे दृष्टिमतां जीवा-
नां पालक (नमः) (ते) तुभ्यम् । (अन्यत्र) अन्येषु शत्रुषु (अस्मत्) अस्मत्तः
(दिव्याम्) अद्भुताम् (शास्त्राम्) शास्त्र व्याप्तौ-अच्, टाप् । बाहुम्—यथा
शब्दकल्पद्रुमकोषे (वि) विविधम् (धूनु) कर्पय ॥

भाषार्थ—[हे रुद्र परमेश्वर !] (नः) हमें (मा हिंसीः) मत कष्ट दे, (नः) हमें (अधि) ईश्वर होकर (ब्रूहि) उपदेश कर, (नः) हमें [पाप से] (परि वृङ्क्षि) सर्वथा अलग रख, (मा क्रुधः) क्रोध मत कर । (त्वया) तेरे साथ (मा सम् अरामहि) हम समर [युद्ध] न करें ॥ २० ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा में चलते हैं, वे पुरुषार्थी पुरुष आराध से बचकर सदा सुखी रहते हैं ॥ २० ॥

मा नो गोषु पुरुषेषु मा गृधो नो अजाविषु ।

अन्यत्रैग्र विवर्तय पियारूणां प्रजां जहि ॥ २१ ॥

माः । नः । गोषु । पुरुषेषु । मा । गृधः । नः । अज-अविषु ।
अन्यत्र । उग्र । वि । वर्तय । पियारूणाम् । प्र-जाम् । जहि ॥ २१ ॥

भाषार्थ—[हे रुद्र, परमात्मन् !] (मा) न तौ (नः) हमारी (गोषु) गौओं में और (पुरुषेषु) पुरुषों में; और (मा) न (नः) हमारी (अजाविषु) बकरी और भेड़ों में [मारनेकी] (मा गृधः) अभिलाषा कर । (उग्र) हे बलवान् ! (अन्यत्र) दूसरे [बैरियों] में (विवर्तय) घूम जा, और (पियारूणाम्) हिंसकों की (प्रजाम्) प्रजा [जनता] को (जहि) मार ॥ २१ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी मनुष्य परमेश्वर की शरण लेकर उपकारी दोषाये और चौपायों की रक्षा करके शत्रुओं का नाश करें ॥ २१ ॥

२०—(नः) अस्मान् (मा हिंसीः) मा वधीः (अधि) ईश्वरत्वेन (नः) अस्मान् (परि) सर्वतः (वृङ्क्षि) वर्जय । वियोजय (मा क्रुधः) म० १६ । (त्वया) (मा सम् अरामहि) म० ७ । समरं युद्धं न करवाम ॥

२१—(मा) निषेधे (नः) अस्माकम् (गोषु) गवादिषु (पुरुषेषु) मनुष्येषु (मा गृधः) गृधु अभिकोङ्क्षायां भाङ्खि लुङ्खि पुषादित्वात् च्लेः अङ्गादेशः । अभिलाषां मा कुरु, नाशनायेति शेषः (नः) (अजाविषु) अजेषु अविषु च (अन्यत्र) अग्रेषु शत्रुषु (उग्र) हे महाबलवन् (वि) विवधम् (वर्तय) वर्तय (पियारूणाम्) पीयति हिंसाकर्मा-निघ० ४ । २५ । अङ्गिमदिमन्दिम्य आरन् । उ० ३ । १३४ । अत्र बाहुलकात् पीयते—आरुप्रत्ययो ह्रस्वश्च । यद्वा पि गतौ—प्राह । हिंसकानाम् (प्रजाम्) जनताम् (जहि) नाशय ॥

यस्य तुक्मा कासिका हेतिरेकमश्वस्येव वृषणः क्रन्द एति ।
अभिपूर्वं निर्णयते नमो अस्तवस्मै ॥ २२ ॥

यस्य । तुक्मा । कासिका । हेतिः । एकम् । अश्वस्य-इव ।
वृषणः । क्रन्दः । एति ॥ अभि-पूर्वम् । निः-नयते । नमः ।
अस्तु । अस्मै ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(यस्य) जिस [रुद्र] का (हेतिः) वज्र (तुक्मा) तुच्छ
जीवन करनेवाला [ज्वर] और (कासिका) खांसी (एकम्) एक [उप-
द्रवी] को (एति) प्राप्त होती है, (इव) जैसे (वृषणः) बलवान् (अश्वस्य)
घोड़े के (क्रन्दः) हिनहिनाने का शब्द । (अभिपूर्वम्) एक एक को यथाक्रम
(निर्णयते) निर्णय करनेवाले (अस्मै) इस [रुद्र] को (नमः) नमस्कार
(अस्तु) होवे ॥ २२ ॥

भाषार्थ—प्रत्येक उपद्रवी मनुष्य परमेश्वर के नियम से ज्वर आदि
अनेक पीड़ायें प्राप्त करता है ॥ २२ ॥

यो अन्तरिक्षे तिष्ठति विष्टभितोऽयज्वनः प्रमुणन् देवपीयून् ।
तस्मै नमो दुशभिः शक्नोरीभिः ॥ २३ ॥

यः । अन्तरिक्षे । तिष्ठति । वि-स्तभितः । अयज्वनः । प्र-मु-
णन् । देव-पीयून् ॥ तस्मै । नमः । दुश-भिः । शक्नोरीभिः ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (अन्तरिक्षे) आकाश में (विष्टभितः) दृढ़ जमा

२२—(यस्य) रुद्रस्य (तुक्मा) अ० १। २५ । १। तकि कृच्छ्रजीवने-
मनिन् । कृच्छ्रजीवनकरो ज्वरः (कासिका) कास्य शब्द कुत्सायाम्—घञ्,
स्वार्थेकन्, अत इत्वम् । कुत्सितशब्दकारी रोगविशेषः । कासः (हेतिः) वज्रः
(एकम्) अपकारिणम् (अश्वस्य) (इव) यथा (वृषणः) बलवतः (क्रन्दः)
हेषाशब्दः (एति) प्राप्नोति (अभिपूर्वम्) पूर्वं पूर्वमभिलक्ष्य । यथाक्रमम् (नि-
र्णयते) निः + णीञ् प्रापणे—शतृ । निर्णयं निश्चयं कुर्वते । अन्यद् गतम् ॥

२३—(यः) परमेश्वरः (अन्तरिक्षे) आकाशे (तिष्ठति) तर्तते (वि-

हुआ [परमेश्वर] (अयज्वनः) यज्ञ न करने वाले [दुर्जन] (देवपीयूष) विद्वानों के हिंसकों को (प्रमृणन्) मारता हुआ (तिष्ठति) ठहरता है । (दशभिः) दस (शक्रीभिः) शक्तिवाली [दिशाओं] के साथ [वर्तमान] (तस्मै) उस [परमेश्वर] को (नमः) नमस्कार है ॥ २३ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा आकाश में और सब दिशा विदिशाओं में और ऊपर नीचे व्यापक है, सब मनुष्य उसका आश्रय लेकर दुष्ट विघ्नों और शत्रुओं का नाश करें ॥ २३ ॥

तुभ्यंसारण्याः पशवो मृगा वने हिता हंसाः सुपर्णाः शकुना वयांसि । तव यज्ञं पशुपते अप्सवन्तस्तुभ्यं क्षरन्ति दिव्या आपो वृधे ॥ २४ ॥

तुभ्यम् । आरण्याः । पशवः । मृगाः । वने । हिताः । हंसाः । सुपर्णाः । शकुनाः । वयांसि ॥ तव । यज्ञम् । पशुपते । अप्सु । अन्तः । तुभ्यम् । क्षरन्ति । दिव्याः । आपोः । वृधे ॥ २४ ॥

भावार्थ—(तुभ्यम्) तेरे [शासन मानने] के लिये (आरण्याः) बनै-ले (पशवः) पशु [जीव], (मृगाः) हरिण आदि, (हंसाः) हंस, (सुपर्णाः) बड़े उड़ने वाले [गरुड़ आदि], (शकुनाः) शक्तिवाले [गिद्ध चील्ह आदि] (वयांसि) पक्षी (वने) वन में (हिताः) स्थापित हैं । (पशुपते) हे दृष्टि वाले [जीवों] के रक्षक [परमेश्वर] (तव) तेरा (यज्ञम्) पूजनीयस्वरूप

पटमितः) विविधं स्तमितो दृढीभूतः सन् (अयज्वनः) अ० ३ । २४ । २ । यज-ज्वनिप् । देवपूजारहितान् दुर्जनान् (देवपीयूष) अ० ४ । ३५ । ७ । विदुषां हिंसकान् (तस्मै) परमेश्वराय (नमः) प्रणामः (शक्रीभिः) अ० ३ । १७७ । शकलूशकौ-वनिप्, डीवर्गौ । उच्चनीचदिग्विदिशाभिः सह वर्तमानायेतिशेषः ॥

२४—(तुभ्यम्) तवाज्ञापालनाय (आरण्याः) अरण्ये भवाः (पशवः) जन्तवः (मृगाः) हरिणादयः (वने) अरण्ये (हिताः) स्थापिताः (हंसाः) पक्षिविशेषाः (सुपर्णाः) शोभनपतनाः (शकुनाः) शक्तिमन्तो गृध्रचिल्हादयः (वयांसि) पक्षिणः (तव) (यज्ञम्) यज्ञ पूजायाम-घञ् । पूज्यं स्वरूपम् (पशुपते) हे दृष्टिमतां जीवानां रक्षक (अप्सु) आपो व्यापिकास्तन्मात्रा-

(अप्सु अन्तः) तन्मात्राओं के भीतर है, (तुभ्यम्) तेरे [शासन मानने] के लिये (दिव्याः) दिव्य [अद्भुत] (आपः) तन्मात्रायें (वृधे) वृद्धि करने को (क्षरन्ति) चलती हैं ॥ २४ ॥

भावार्थ—संसार के भीतर सब भयानक और शीघ्रगामी प्राणी परमेश्वर के आज्ञा पालक हैं और अणु अणुमें संयोग वियोग उसीकी शक्ति से है २४
 शिंशुमारा अजगराः पुरीकया जषा मत्स्या रजसा येभ्यो अस्यसि । न ते दूरं न परिष्ठास्ति ते भव सुद्यः सर्वान् परिपश्यसि भूमिं पूर्वस्मात्स्युत्तरस्मिन् समुद्रे ॥ २५ ॥

शिंशुमाराः । अजगराः । पुरीकयाः । जषाः । मत्स्याः । रजसाः । येभ्यः । अस्यसि ॥ न । ते । दूरम् । न । परिस्था । अस्ति । ते । भव । सुद्यः । सर्वान् । परि । पश्यसि । भूमिम् । पूर्वस्मात् । हं सि । उत्तरस्मिन् । समुद्रे ॥ २५ ॥

भावार्थ—(अजगराः) अजगर [सर्प विशेष], (शिंशुमाराः) शिशुमार [सूनमार, जलजन्तु], (पुरीकयाः) पुरीकय [जलचर विशेष], (जषाः) जष [भूष, मछली विशेष] और (रजसाः) जलमें रहनेवाले (मत्स्याः) मच्छ हैं, (येभ्यः) जिन से (अस्यसि = अससि) तू प्रकाशमान है । (भव) हे भव ! [सुखोत्पादक परमेश्वर] (ते) तेरे लिये (दूरम्) कुछ दूर (न) नहीं है और (न) न (ते) तेरे लिये (परिष्ठा) रोक टोक (अस्ति) है,

दयानन्दभाष्ये, यजु० २७ । २५ । तन्मात्रासु (तुभ्यम्) (क्षरन्ति) संचरन्ति (दिव्याः) अद्भुताः (आपः) तन्मात्राः (वृधे) वर्धनाय ॥

२५—(शिंशुमाराः) अनुनासिकशृङ्गान्दसः । शिंशुमाराः । जलजन्तु-विशेषाः (अजगराः) अज + गृ निगरणे-अच् । अजेन अजनेन श्वासबलेन गिरन्ति ये ते । वृहत्सर्पाः (पुरीकयाः) कषिदूषीभ्यामीकन् । उ० ४ । १६ । पृ पालनपूरणयोः-ईकन् + या प्रापणे-ड । शृ पृभ्यां क्तिच् । उ० ४ । २७ । पुरीषमुदकनाम-निघ० १ । १२ । पुरीकं पुरीषं जलं यान्ति गच्छन्ति ये ते । जलचरविशेषाः (जषाः) जष भूष हिंसायाम्-घ प्रत्ययः । भूषाः । मीनभेदाः (मत्स्याः) जनि-वाच्यसृष्टमदि० । उ० ४ । १०४ । मदी हर्षे-स्यप्रत्ययः । जलजन्तुभेदाः ।

और (सर्वान्) सर्वों को (सद्यः) तुरन्त ही (परि पश्यासि) तू देख भात लेता है, और (पूर्वस्मात्) पूर्वी [समुद्र] से (उत्तरस्मिन् समुद्रे) उत्तरी समुद्र में (भूमिम्) भूमि को (हंसि) तू पहुँचाता है ॥ २५ ॥

भावार्थ—हे परमेश्वर ! इन सब बड़े बड़े थलचर और जलचर जन्तुओं के देखने से तेरी अनन्त महिमा जान पड़ती है । तू सब स्थानों में विद्यमान रहकर क्षण भर में इधर के जगत् को उधर कर देता है ॥ २५ ॥

मा नो रुद्र त्वमना मा विषेण मा नः सं स्त्रा दिव्येनाग्निना ।
अन्यत्रास्मद् विद्युतं पातयैताम् ॥ २६ ॥

मा । नः । रुद्र । त्वमना । मा । विषेण । मा । नः । सम् ।
स्त्राः । दिव्येन । अग्निना ॥ अन्यत्र । अस्मत् । वि-द्युतम् ।
पातय । एताम् ॥ २६ ॥

भावार्थ—(रुद्र) हे रुद्र ! [दुःख नाशक परमेश्वर] (मा) न तो (नः) हमें (त्वमना) दुःखी जीवन करने वाले [ज्वर आदि] से, (मा) न (विषेण) विष से, और (मा) न (नः) हमें (दिव्येन) सूर्य के (अग्निना) अग्नि से (सं स्त्राः) संयुक्त कर । (अस्मत्) हम से (अन्यत्र) दूसरों [अर्थात्

मीनाः (रजसाः) उदकं रज उच्यते—निरु० ४ । १६ । रजस्—अशो आद्यच् । उदके भवाः । जलचराः । (येभ्यः) येषां सकाशात् (अस्यसि) अस दीप्तौ दिवादित्वं छान्दसम् । अससि दीप्यसे (न) निषेधे (ते) तव (दूग्म्) विप्रकृष्टम् (परिष्ठा) परिवर्जनम् (अस्ति) (ते) (भव) हे सुखोत्पादक परमेश्वर (सद्यः) तत्क्षणम् (सर्वान्) पूर्वोक्तान् , समस्तान् (परि) सर्वतः (पश्यासि) अवलोकयसि (भूमिम्) भूलोकम् (पूर्वस्मात्) पूर्ववर्तिनः समुद्रात् (हंसि) हन हिंसागल्योः अन्तर्गतणर्थः । घातयसि । गमयसि (उत्तरस्मिन्) उत्तर दिग्वर्तिनि (समुद्रे) जलधौ ॥

२६—(मा) निषेधे (नः) अस्मान् (त्वमना) अ० १ । २५ । १ । कृष्ण जीवनकारिणा ज्वरादिना (मा) (विषेण) (मा) (नः) (सं स्त्राः) म० १६ । संयुज । संयोजय (दिव्येन) दिवि सूर्ये भवेन (अग्निना) तापे । (अन्यत्र)

सू० २ [४६५] एकादश काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,४८३)

दुराचारियों] पर (एताम्) इस (विद्युतम्) लपलपाती [विजुली] को
(पातय ! गिरा ॥ २६ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न पूर्वक परमेश्वर का ध्यान रखकर कुपय छोड़
कर रोगों और उत्पातों से सुरक्षित रहें ॥ २६ ॥

भवो दिवो भव ईशे पृथिव्या भव आ पमे उर्वेऽन्तरिक्षम् ।
तस्मै नमो यतमस्यां दिशीऽतः ॥ २७ ॥

भवः । दिवः । भवः । ईशे । पृथिव्याः । भवः । आ । पमे । उरु ।
अन्तरिक्षम् ॥ तस्मै । नमः । यतमस्याम् । दिशि । इतः ॥ २७ ॥

भावार्थ—(भवः) भव [सुख उत्पन्न करने वाला परमेश्वर] (दिवः)

सूर्य का, (भवः) भव (पृथिव्याः) पृथिवी का (ईशे) राजा है, (भवः) भव
ने (उरु) विस्तृत (अन्तरिक्षम्) आकाश को (आ पमे) सब ओर से पूरण
किया है । (इतः) यहां से (यतमस्याम् दिशि) चाहे जौनसी दिशा हो उसमें
(तस्मै) उस [भव] को (नमः) नमस्कार है ॥ २७ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा सब सूर्य आदि लोकों का स्वामी है, उसको
हम सब स्थानों में नमस्कार करके अपना पेशव्य बढ़ावे ॥ २७ ॥

भव राजन् यजमानाय मृड पशुनां हि पशुपतिर्वभूय । यः
श्रद्धाति सन्ति देवा इति चतुर्पदे द्विपदेऽस्य मृड ॥ २८ ॥

भव । राजन् । यजमानाय । मृड । पशुनाम् । हि । पशु-
पतिः । बभूय ॥ यः । श्रुत्-दधाति । सन्ति । देवाः । इति ।
चतुः-पदे । द्वि-पदे । अस्य । मृड ॥ २८ ॥

अन्येषु । दुष्टेषु (अस्मत्) अस्मत्तः (विद्युतम्) विद्योतमानां तडितम् (पातय)
प्रक्षिप (एताम्) दृश्यमानाम् ॥

२७—(भवः) म० ३ । सुखोत्पादकः परमेश्वरः (दिवः) सूर्यस्य (ईशे)
तलोपः । ईशे । राजति (पृथिव्याः) भूमेः (आ) समन्तात् (पमे) प्रा पूरणे-
लित्, आत्मने पदं छान्दसम् । पमौ । पूरितवान् (उरु) विस्तृतम् (अन्तरि-
क्षम्) आकाशम् (तस्मै) (भवाय) परमेश्वराय । अन्यद् गतं पूर्ववच्च-
म० १२ । १४ ॥

(२,४८४)

अथवैदभाष्ये

सू० २ [४६५]

भाषार्थ—(भव) हे भव ! [सुखोत्पादक] (राजन्) राजन् । [पर-
मेश्वर] (यजमानाय) यजमान [श्रेष्ठ कर्म करने वाले] को (मृड) सुख दे,
(हि) क्योंकि (पशूनाम्) दृष्टि वाले जीवों की [रक्षा के लिये] (पशुपतिः)
दृष्टि वाले [जीवों] का रक्षक (बभूथ) तू हुआ है । (यः) जो [पुरुष] (श्रद्-
द्धाति) श्रद्धा रखता है कि “(देवाः सन्ति इति) [परमेश्वर के] उत्तम
गुण हैं,” (अस्य) उसके (द्विपदे) दोपाये और (चतुष्पदे) चौपाये को
(मृड) तू सुख दे ॥ २८ ॥

भावार्थ—सर्वरक्षक परमेश्वर श्रद्धालु सत्पुरुष को उत्तम मनुष्य
आदि दोपायों और गौ आदि चौपायों की बहुतायत से सुखी रखता है ॥ २८ ॥
मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा नो वहन्तमत मा नो
वद्भ्युतः । मा नो हिंसीः पितरं मातरं च स्वां तन्वं रुद्र मा
रीरिषो नः ॥ २९ ॥

मा । नुः । महान्तम् । उत । मा । नुः । अर्भकम् । मा ।
नुः । वहन्तम् । उत । मा । नुः । वद्भ्युतः ॥ मा । नः । हिंसीः ।
पितरम् । मातरम् । च । स्वां । तन्वं-म् । रुद्र । मा ।
रीरिषः । नुः ॥ २९ ॥

भाषार्थ—(रुद्र) हे रुद्र ! [ज्ञान दाता परमेश्वर] (मा) न तो
(नः) हमारे (महान्तम्) पूजनीय [वयोवृद्ध वा विद्यावृद्ध] को (उत) और

२८—(भव) म० ३ । हे सुखोत्पादक (राजन्) हे सर्वशासक (यजमा-
नाय) देवपूजादिकर्त्ता (मृड) सुख देहि (पशूनाम्) दृष्टिमतां जीवानां रक्षणा-
येति शेषः (हि) यस्मात् कारणात् (पशुपतिः) दृष्टिमतां पालकः (बभूथ) इद-
मावः । बभूविथ (यः) पुरुषः (श्रद्दधाति) श्रद्धां धारयति । विश्वसिति
(सन्ति) भवन्ति (देवाः) दिव्यगुणाः परमेश्वरस्य (इति) वाक्यसमाप्तौ (चतु-
ष्पदे) पादचतुष्टयोपेताय गवाश्वादिप्राणिने (द्विपदे) पादद्वयोपेताय मनुष्या-
दये (अस्य) श्रद्धाधारकस्य पुरुषस्य (मृड) ॥

२९—(मा) निषेधे (नः) अस्माकम् (महान्तम्) पूजनीयम् । वयोवृद्धं
विद्यावृद्धं वा (अर्भकम्) अ० १ । २७ । ३ । अर्भकपृथुकपाका वयसि । उ०

(मा) न (नः) हमारे (अर्भकम्) बालक को, (मा) न (नः) हमारे (वहन्तम्) ले चलते हुये [युवा] को (उत) और (मा) न (नः) हमारे (वक्ष्यतः) भावी ले चलने वालों [होनहार सन्तानों] को (मा) न (नः) हमारे (पितरम्) पालने वाले पिता को (च) और (मातरम्) मान करने वाली माता को (हिंसीः) मार, और (मा) न (नः) हमारे (स्वाम्) अपने ही (तन्वम्) शरीर को (रिरिषः) नाशकर ॥ २६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा की प्रार्थना करते हुये शुभ कर्मों का अनुष्ठान करके अपने सब सम्बन्धियों की और अपनी रक्षा करें ॥ २६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१। ११४। ७ तथा यजुर्वेद—अ० १६।

म० १५ ॥

रुद्रस्यैलवकारेभ्योऽसंसूक्तगिलेभ्यः ।

इदं महास्येभ्यः इवभ्यो अकरं नमः ॥ ३० ॥

रुद्रस्य^१ । ऐलव-कारेभ्यः^१ । असंसूक्त-गिलेभ्यः^१ ॥

इदम् । महा-स्येभ्यः । इव-भ्यः^१ । अकरम् । नमः ॥ ३० ॥

भावार्थ—(ऐलवकारेभ्यः) लगातार भों भों ध्वनि करने वाले (असंसूक्तगिलेभ्यः) अमङ्गल शब्द बोलने वाले, (महास्येभ्यः) बड़े बड़े मुंह वाले

५।५३। ऋधु वृद्धौ—बुद्ध, धस्य भः । वालकम् (वहन्तम्) वह प्राणणे—शतृ । वहनशीलं युवानम् (उत) अपि च (वक्ष्यतः) लटः सद्वा । पा० ३। ३। ११४। वह प्राणणे—लटःस्य—शतृ । भविष्य तिकाले वहनशीलान् (हिंसीः) मारिष्ठि रूपम् । हिन्धि (पितरम्) पालकं जनकम् (मातरम्) मानप्रदां जननीम् (स्वाम्) स्वकीयाम् (तन्वम्) शरीरम् (रुद्र) म० ३। हे ज्ञानप्रद (रिरिषः) अ०५। ३। ८। जहि (नः) अस्माकम् । अन्यद्गतम् ॥

३०—(रुद्रस्य) चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । पा० २। ३। ६२। इति षष्ठी । रुद्राय । दुःखनाशकाय (ऐलवकारेभ्यः) आङ् + इल स्वप्नोपगणयोः—घञ् + वण, वण शब्दे-ङ + करोते—अण् । आलोपध्वनिकारकेभ्यः (असंसूक्तगिलेभ्यः) उलि-कल्पनिमहि० । उ० १ । ५४ । अ + सम् + सूक्त + गृ शब्दे—इलच् । असंसूक्तस्य अशुभवचनस्य भाषणशीलेभ्यः (इदम्) (महास्येभ्यः) विशालमुखेभ्यः (इवभ्यः) क्रियाशेषपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । पा० २। ३। १४। इति चतुर्थी । शुनः कुक्कुरान्

(श्वभ्यः) कुत्तों के रोकने के लिये (रुदस्य) रुद्र [दुःखनाशक परमेश्वर]
को (इदम्) यह (नमः) नमस्कार (अकरम्) मैं ने किया है ॥ ३० ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न करें कि चोर आदि दुर्जन इधर उधर न घूमें,
जिनके न होने से चौकसी के कुत्ते भयानक शब्द न करें ॥ ३० ॥

नमस्ते घोषिणीभ्यो नमस्ते के शिनीभ्यः ।

नमो नमस्कृताभ्यो नमः संभुज्जतीभ्यः ।

नमस्ते देव सेनाभ्यः स्वस्ति नो अभयं च नः ॥ ३१ ॥ (१)

नमः । ते । घोषिणीभ्यः । नमः । ते । के शिनीभ्यः ॥

नमः । नमः-कृताभ्यः । नमः । सुम्-भुज्जतीभ्यः ॥ नमः । ते ।

देव । सेनाभ्यः । स्वस्ति । नः । अभयम् । च । नः ॥ ३१ ॥ (१)

भाषार्थ—[हे परमेश्वर !] (घोषिणीभ्यः) बड़े कोलाहल करने
वाली [सेनाओं] के पाने को (ते) तुम्हें (नमः) नमस्कार, (केशिनीभ्यः)
प्रकाश करने वाली [सेनाओं] के पाने को (ते) तुम्हें (नमः) नमस्कार है ।
(नमस्कृताभ्यः) नमस्कार को हुई [सेनाओं] के पाने को (नमः) नमस्कार,
(संभुज्जतीभ्यः) मिल कर भोग [आनन्द] करने वाली (सेनाभ्यः) सेनाओं के
पाने को (नमः) नमस्कार है । (देव) हे विजयी ! [परमेश्वर] (ते)
तुम्हें (नमः) नमस्कार है, (नः) हमारे लिये (स्वस्ति) स्वस्ति [कल्याण]
(च) और (नः) हमारे लिये (अभयम्) अभय हो ॥ ३१ ॥

निवारयितुम् (अकरम्) करोतेलुङ् । कृमृदुरुहिभ्यश्छन्दसि । पा० ३ । १ ।
५४ । । च्लेरङ् । अहं कृतवानस्मि ॥

३१—(नमः) प्रणामः (ते) तुभ्यम् (घोषिणीभ्यः) क्रियाथोपपदस्य च
कर्मणि स्थानिनः । पा० २ । ३ । १४ । इति चतुर्थी । प्रभूतघोषयुक्ताः सेनाः
प्राप्तुम् (केशिनीभ्यः) केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाश
नाद्वा-नि० १२ । २५ । प्रकाशयुक्ताः सेनाः प्राप्तुम् (नमस्कृताभ्यः) नमस्कृत
सेनाः प्राप्तुम् (संभुज्जतीभ्यः) सह भोगं कुर्वतीः सेनाः प्राप्तुम् (देव) हे
विजयिन् परमात्मन् (सेनाभ्यः) सेनाः प्राप्तुम् (स्वस्ति) शोभनां सत्ताय
कल्याणम् (नः) अस्मभ्यम् (अभयम्) भयराहित्यम् (च) (नः) अस्मभ्यम् ।

भावाय—जो मनुष्य परमात्मा की उपासना करके अपना सामर्थ्य बढ़ाते हैं, वे उत्तम, बलवती, सुशिक्षित थलचर, जलचर, नभचर आदि सेनायें रख कर प्रजाकी रक्षा कर सकते हैं ॥ ३१ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ३ (पर्यायः १) ॥

१—३१ ॥ ओदनो देवता ॥ १, १४ आसुरी गायत्री; २, ११ मुरिगावीं गायत्री; ३, ६, ६, १० आसुरी पङ्क्तिः; ४, ८ सामन्यनुष्टुप्; ५, १३, १५, २५ सामन्युष्णिक्; ७, १६-२२ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; १२, २७ याजुषी जगती; १६, २३ आसुरी बृहती; १७, १८ आसुर्यनुष्टुप्; २४ प्राजापत्या बृहती; २६ आच्युष्णिक्; २८, २९ साम्नी बृहती; ३० याजुषी त्रिष्टुप्; ३१ याजुषी पङ्क्तिश्छन्दः ॥

सृष्टिपदार्थज्ञानोपदेशः—सृष्टि के पदार्थों के ज्ञान का उपदेश ॥

तस्यैादनस्य बृहस्पतिः शिरो ब्रह्म मुखम् ॥ १ ॥

तस्यै । ओदनस्यै । बृहस्पतिः । शिरः । ब्रह्म । मुखम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस [प्रसिद्ध] (ओदनस्य) ओदन [सुख बर-साने वाले अन्नरूप परमेश्वर] का (शिरः) शिर (बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े जगत् का रक्षक वायु वा मेघ] और (मुखम्) मुख (ब्रह्म) अन्न है ॥ १ ॥

भावाय—जैसे शरीर के लिये शिर और मुख आदि उपकारी हैं, वैसे ही परमात्मा ने अपनी सत्ता से वायु, मेघ और अन्न आदि रचकर सब संसार के साथ उपकार किया है ॥ १ ॥

१—(तस्य) प्रसिद्धस्य (ओदनस्य) अ० ११ । १ । १७ । मुखवर्ष-कस्य परमेश्वरस्य (बृहस्पतिः) अ० १ । ८ । २ । बृहत्-पति, सुडागमः, तलो-पश्च । बृहस्पतिर्बृहत्-पाता वा पालयिता वा-निरु० १० । ११ । इति मध्यस्थान-देवतासु पाठः । बृहतो महतो जगतो रक्षिता वायुर्मेघो वा (शिरः) मस्तकम् (ब्रह्म) अन्नम्-निघ० २ । ७ (मुखम्) ॥

द्यावापृथिवी ओत्रे सूर्याचन्द्रमखावक्षिणी सप्तऋषयः प्राणा-
पानाः ॥ २ ॥

द्यावापृथिवी इति । ओत्रे इति । सूर्याचन्द्रमसौ । अक्षिणी
इति । सप्त-ऋषयः । प्राणापानाः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(द्यावापृथिवी) आकाश और पृथिवी, (ओत्रे) [परमेश्वर
के] दो कान, (सूर्याचन्द्रमसौ) सूर्य और चन्द्रमा (अक्षिणी) [उसकी] दो
आंखें, और (प्राणापानाः) प्राण और अपान [वायुसंचार, उसके] (सप्त-
ऋषयः) सात ऋषि [पांच ज्ञानेन्द्रिय त्वचा, नेत्र, श्रवण, जिह्वा, नासिका, मन
और बुद्धि] हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने संसार में आकाश, पृथिवी, सूर्य, चन्द्रमा को
शरीर की स्थूल इन्द्रियों के समान और वायु संचार को सूक्ष्म ज्ञानेन्द्रियों मन
बुद्धि के समान रचा है ॥ २ ॥

चक्षुर्मसलं कामं उलूखलम् ॥ ३ ॥

चक्षुः । मुसलम् । कामः । उलूखलम् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(चक्षुः) [उसकी] दर्शन शक्ति (मुसलम्) मूसल [समान],
[उसकी] (कामः) कामना (उलूखलम्) ओखली [समान] है ॥ ३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर संसार में दृष्टि मात्र से कूटने आदि व्यवहार
करता और इच्छा मात्र से सूक्ष्म बनाकर यथावत् रखने की क्रिया करता है,
अर्थात् स्थूल भूतों से सूक्ष्म समीचीन रचना करना उसी के वश में है ॥ ३ ॥

२—(द्यावापृथिवी) भूमिवियतौ (ओत्रे) श्रवणेन्द्रिये (सूर्याचन्द्र-
मसौ) (अक्षिणी) चक्षुषी (सप्तऋषयः) अ० ४ । ११ । ६ । सप्त ऋषयः प्रति-
हिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तमी-निरु० १२ । ३७ । त्वक्चक्षुः श्रवण-
रसनाघ्राणमनोबुद्धयः ॥

३—(चक्षुः) दृष्टिसामर्थ्यम् (मुसलम्) अ० ६ । ६ (१) । १५ ।
मुस दण्डने-कल, चित् । कुट्टनसाधनम् (कामः) अभिलाषः (उलूखलम्)
अ० ६ । ६ (१) । १५ । धान्यादिमर्दनसाधनम् ।

दितिः शूर्पमदितिः शूर्पग्राही वातोऽपाविनक् ॥ ४ ॥

दितिः। शूर्पम् । अदितिः। शूर्प-ग्राही । वातः। अप । अविनक् । ४।

भाषार्थ—(दितिः) [परमेश्वर की] खण्डन शक्ति (शूर्पम्) सूप [समान] है, (अदितिः) [उसकी] अखण्डन शक्ति ने (शूर्पग्राही) सूप पकड़ने वाले [के समान] (वातः-वातेन) पवन से (अप अविनक्) [शुद्ध और अशुद्ध पदार्थ को] अलग अलग किया है ॥ ४ ॥

भावार्थ—जैसे लोग सूप से वायु द्वारा अशुद्ध वस्तु को निकालकर शुद्ध वस्तु को ले लेते हैं, वैसे ही परमेश्वर अपने सामर्थ्य से प्रकृति द्वारा परमाणुओं का संयोग वियोग करके जगत् को रचता है और वैसे ही विवेकी पुरुष विद्या द्वारा अवगुण छोड़कर गुण ग्रहण करता है ॥ ४ ॥

अश्वाः कणा गावस्तण्डुला मशकास्तुषाः ॥ ५ ॥

अश्वाः । कणाः । गावः । तण्डुलाः । मशकाः । तुषाः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अश्वाः) घोड़े (कणाः) कण [समान], (गावः) गौर्वे (तण्डुलाः) चावल [समान] और (मशकाः) माछड़ (तुषाः) भुसी [समान] हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—घोड़े आदि जीव परमेश्वर की महिमा के बहुत छोटे अंश हैं ५

कञ्जं फलीकरणाः शरोऽभ्रम् ॥ ६ ॥

कञ्जं । फली-करणाः । शरः । अभ्रम् ॥ ६ ॥

४—(दितिः) दो अखण्डने-क्तिन् । खण्डनशक्तिः परमेश्वरस्य (शूर्पम्) लुशृभ्यां निचव । उ० ३ । २६ । शृ हिंसायाम्—प्रत्ययः । यद्वा, शूर्प माने-घञ् । धान्यस्फोटकपात्रम् (अदितिः) अ० २ । २६ । ४ । नञ्+दो अखण्डने-क्तिन् । अखण्डनशक्तिः (शूर्पग्राही) ग्रह उपादाने-णिनि । शूर्पग्राहकः पुरुषः (वातः) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । विभक्तं सु । वातेन, वायुना (अप अविनक्) विचिर् पृथग्भावे—लङ् । पृथक् पृथक् कृतवान् शुद्धाशुद्धवस्तूनि

५—(अश्वाः) मार्गव्यपिनो घोटकाः (कणाः) क्षद्रांशः (गावः) गवादिजन्तवः (तण्डुलाः) अ० १० । ६ । २६ । तुषरहिता ब्रीहयः (मशकाः) अ० ४ । ३६ । ६ । दंशकाः (तुषाः) धान्यत्वचाः ॥

भाषार्थ—(कब्रु) विचित्र रङ्ग वाला [जगत्] (फलीकरणाः) [उसका] फट्कन [भुसी आदि] और (अभ्रम्) बादल (शरः) [उसका] घास फूस [समान] है ॥ ६ ॥

भावार्थ—श्वेत पीत आदि वर्ण युक्त जगत् और मेघ आदि परमेश्वर की अति छोटी वस्तु हैं ॥ ६ ॥

श्याममयोऽस्य मांसानि लोहितमस्य लोहितम् ॥ ७ ॥

श्यामम् । अयः । अस्य । मांसानि । लोहितम् । अस्य । लोहितम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(श्यामम्) श्याम वर्ण (अयः) लोहा (अस्य) इसके (मांसानि) मांस के अवयव [तुल्य] हैं और (लोहितम्) रक्त वर्ण वाला [लोहा अर्थात् तांबा] (अस्य) इसके (लोहितम्) रुधिर [समान] है ॥ ७ ॥

भावार्थ—लोहा तांबा आदि धातु परमेश्वर की सत्ता से उत्पन्न हुये हैं ॥

त्रपु भस्म हरितं वर्णः पुष्करस्य गुन्धः ॥ ८ ॥

त्रपु । भस्म । हरितम् । वर्णः । पुष्करम् । अस्य । गुन्धः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(त्रपु) सीसा वा रांगा (भस्म) भस्म [उसकी राख समान], (हरितम्) सुवर्ण (वर्णः) [उसका] रङ्ग [समान] और (पुष्क-

६—(कब्रु) मीपीभ्यां रुः । उ० ४ । १०१ । कब्रु स्तुतौ वर्णे च । रुप्रत्ययः । वर्णितम् । विचित्रीकृतं जगत् (फलीकरणाः) जि फला विदारणे—अच्+डु कृञ् करणे—ल्यु, च्वि च । स्फोटनेन विदारिततुषादयः (शरः) शू हिंसायाम्—अप् । तृणम् (अभ्रम्) अभ्रम् । मेघः ॥

७—(श्यामम्) इषियुधीन्धिदसिश्श्या० उ० १ । १४५ । श्यैङ् गतौ—मक् कृष्णवर्णम् (अयः) इण् गतो—असुन् । लौहः । धातुभेदः (अस्य) पूर्वोक्तस्य परमेश्वरस्य (मांसानि) मांसावयवाः (लोहितम्) रक्तवर्णम् । अयः । ताम्रमित्यर्थः (अस्य) (लोहितम्) रुधिरम् ॥

८—(त्रपु) शूस्वृस्निहित्रप्यसि० । उ० १ । १० । त्रप लज्जायाम्—उ । अग्निं प्राप्य यत् अपते लज्जितमिव भवतीति तत् त्रपु सीसकं रंगं वा (भस्म)

रम्) कमल का फूल (अस्य) इसका (गन्धः) गन्ध [समान] है ॥ ८ ॥

भावार्थ—सीसा सुवर्ण और कमल आदि वस्तु परमेश्वर से उत्पन्न हैं ॥ ८ ॥

खलुः पात्रं स्फ्यावंसावीषे अनुक्ये ॥ ९ ॥

खलः । पात्रम् । स्फ्यौ । अंसौ । ईषे इति । अनुक्ये ३ इति । ९ ।

भावार्थ—(खलः) खलियान [धान्यमर्दन स्थान] (पात्रम्) [उसका] पात्र [वासन समान], (स्फ्यौ) दो फाने [लकड़ी की खपच] (अंसौ) [उसके] दो कन्धे, (ईषे) दोनों सूठ और हरस [हलके अवयव] (अनूक्ये) [उसकी] रीढ़ की दो हड्डियां हैं ॥ ९ ॥

भावार्थ—खलियान आदि स्थान और हल के अवयव आदि परमेश्वर के उपदेश से बनाये जाते हैं ॥ ९ ॥

आन्त्राणि जुत्रवो गुदा वरत्राः ॥ १० ॥

आन्त्राणि । जुत्रवः । गुदाः । वरत्राः ॥ १० ॥

भावार्थ—(जुत्रवः) जोते [वैलों की ग्रीवा के रस्से] (आन्त्राणि) [उसकी] आंते और (वरत्राः) वरत्र [बरत, हल के वैलों के बड़े रस्से] (गुदाः) [उसकी] गुदाये [उदर की नाड़ी विशेष] हैं ॥ १० ॥

भावार्थ—वैल आदि का बाधना और उपयोग ईश्वर से सिखाया गया है ॥ १० ॥

भल दीप्तौ—मनिन् । दग्धगोमयादिविकारः (हरितम्) सुवर्णम् (वर्णः) शुक्लादिरूपम् (पुष्करम्) कमलपुष्पम् (अस्य) ईश्वरस्य (गन्धः) ग्राण-ग्राहो गुणः ॥

६—(खलः) धान्यमर्दनस्थानम् (पात्रम्) अमत्रम् (स्फ्यौ) माछासि-भ्यो यः । उ० ४ । १०६ । स्फायी वृद्धी-य, स च डित् । प्रवृद्धौ काष्ठकीलकौ (अंसौ) स्कन्धौ (ईषे) अ० २ । ८ । ४ । ईष गतौ-क, टाप् । लाङ्गलदण्डौ (अनूक्ये) अ० २ । ३३ । २ । अनु + उच समवाये-एयत्, टाप् । पृष्ठास्थिनी ॥

१०—(आन्त्राणि) अ० १ । ३ । ६ । उदरनाडिविशेषाः (जुत्रवः) जन्वाद्यश्च । उ० ४ । १०२ । जनी प्रादुर्भावे-रुनस्य तः । स्कन्धबन्धनानि (गुदाः) अ० २ । ३३ । ४ । गुद खेलने-क, टाप् । अशितपीतान्नरससंचारणार्थो उदरनाडि-विशेषाः (वरत्राः) अ० ३ । १७ । ६ । वृज् संवरणे-अत्रन्, टाप् । हले वृषभ-बन्धनवृद्धद्वजवः ॥

इयमेव पृथिवी कुम्भी भवति राध्यमानस्योदुनस्य द्यौरपि-
धानम् ॥ ११ ॥

इयम् । एव । पृथिवी । कुम्भी । भवति । राध्यमानस्य ।
ओदुनस्य । द्यौः । अपि-धानम् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(इयम् एव) यही (पृथिवी) फैली हुई भूमि (राध्यमानस्य)
पकते-हुये (ओदुनस्य) ओदुन [सुख वरसाने वाले अन्नरूप परमेश्वर] की
(कुम्भी) बटलोही और (द्यौः) प्रकाशमान सूर्य (अपिधानम्) ढकनी
[समान] (भवति) है ॥ ११ ॥

भावार्थ—परमेश्वर इतना बड़ा है कि वह इन पृथिवी सूर्य आदि लोकों
में निरन्तर व्यापक है ॥ ११ ॥

सीताः पर्शवः सिकता ऊर्ध्वम् ॥ १२ ॥

सीताः । पर्शवः । सिकताः । ऊर्ध्वम् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(सीताः) जोतने की रेखायें (पर्शवः) [उसकी पसलियां
और (सिकताः) बालू (ऊर्ध्वम्) [उसके] कुपचे अन्न [समान] है ॥ १२ ॥

भावार्थ—ईश्वर प्रत्येक परमाणु में व्यापक है ॥ १२ ॥

ऋतं हस्तावनेजनं कुल्योपशेचनम् ॥ १३ ॥

ऋतम् । हस्त-अवनेजनम् । कुल्यो । उप-शेचनम् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(ऋतम्) सत्यज्ञान (हस्तावनेजनम्) [उसके] हाथ

११—(इयम्) दृश्यमाना (एव) अवश्यम् (पृथिवी) प्रथिता भूमिः
(कुम्भी) पाकस्थाली (भवति) वर्तते (राध्यमानस्य) पच्यमानस्य (ओदु-
नस्य) सुखवर्षकस्यान्नरूपस्य परमेश्वरस्य (द्यौः) प्रकाशमानः सूर्यः (अपि-
धानम्) कुम्भीमुखच्छादनपात्रम् ॥

१२—(सीताः) कर्षणोपक्षा लाङ्गलपद्धतयः (पर्शवः) पार्श्वस्थीनि
(सिकताः) बालुकाः (ऊर्ध्वम्) अ० ६।४।१६। दुर् + वध बन्धने - यत्,
दकारलोपे, ऊत्वम् । अजोर्णमन्नम् ॥

१३—(ऋतम्) सत्यज्ञानम् (हस्तावनेजनम्) शिजिर् शौचपोषणयोः-

धोने का जल, और (कुल्या) सब कुलों के लिये हितकारी [नीति] (उप-
सेचनम्) [उसका] उपसेचन [छिड़काव] है ॥ १३ ॥

भावार्थ—जैसे जल द्वारा प्राणियों में शुद्धि और वृद्धि होती है, वैसे
ही परमेश्वर ने वेद रूप सत्यज्ञान और सत्यनीति द्वारा संसार का उपकार
किया है ॥ १३ ॥

श्री सायणाचार्य ने (ऋतम्) का अर्थ “जल अर्थात् संसार में विद्यमान
सब जल” और (कुल्या) का अर्थ “छोटी नदी” किया है ॥

ऋचा कुम्भीरधिहितात्विज्येन प्रेषिता ॥ १४ ॥

ऋचा । कुम्भी । अधि-हिता । आत्विज्येन । प्र-ईषिता ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(कुम्भी) कुम्भी [छोटा पात्र] (ऋचा) वेद वाणी के
साथ (अधिहिता) ऊपर चढ़ाई गई और (आत्विज्येन) ऋत्विजों [सब
ऋतुओं में यज्ञ करनेवालों] के कर्म से (प्रेषिता) भेजी गई है ॥ १४ ॥

भावार्थ—जैसे जल आदि के लिये कुम्भी उपकारी होती है, वैसेही
वेदवाणी विद्वानों द्वारा प्रचरित होकर हित करती है ॥ १४ ॥

ब्रह्मणा परिगृहीता साम्ना पर्यूढा ॥ १५ ॥

ब्रह्मणा । परि-गृहीता । साम्ना । परि-ऊढा ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मणा) ब्रह्मा [वेदज्ञाता] करके (परिगृहीता) ग्रहण
की गई वह [कुम्भी] (साम्ना) दुःखनाशक [मोक्ष ज्ञान] द्वारा (पर्यूढा)
सब ओर ले जायी गयी है ॥ १५ ॥

भावार्थ—ब्रह्मज्ञानी लोग वेद वाणी को ग्रहण करके मोक्ष प्राप्त
करते हैं ॥ १५ ॥

बृहदायवनं रथन्तरं दर्विः ॥ १६ ॥

बृहत् । आ-यवनम् । रथम्-तरम् । दर्विः ॥ १६ ॥

ल्युट् । हस्तप्रक्षालनजलम् (कुल्या) कुल-यत्, टाप् । कुलेभ्यो जगत्समूहेभ्यो
हिता नीतिः (उपसेचनम्) जलेनार्द्रीकरणं वर्धनम् ॥

१४—(ऋचा) ऋग् वाङ्मनाम-निघ० १ । ११ । स्तुत्या वेदवाण्या सह
(कुम्भी) जलादिलघुपात्रम् । उच्चा (अधिहिता) उपरि स्थापिता (आत्वि-
ज्येन) गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५ । १ । १२४ । ऋत्विज्-
यम् । ऋत्विजां कर्मणा (प्रेषिता) प्रेरिता ॥

१५—(ब्रह्मणा) ब्रह्मवादिना ब्राह्मणेन (परिगृहीता) स्वीकृता (साम्ना)
पो अन्तकर्मणि-मनिन् । दुःखनाशकेन मोक्षज्ञानेन (पर्यूढा) वह प्रापणे-क्त ।
सर्वतो नीता ॥

भाषार्थ—(बृहत्) बृहत् [बड़ा आकाश] (आयवनम्) [उस परमे-
श्वर का] सब ओर से मिलाने का चमचा, और (रथन्तरम्) रथन्तर [र-
णाय पदार्थों द्वारा पार लगाने वाला जगत्] (दर्विः) [उसकी] डोरी
[परोसने की करछी है] ॥ १६ ॥

भावार्थ—यह सब आकाश और सब जगत् परमेश्वर के लिये ऐसे
छोटे पदार्थ हैं जैसे गृहस्थ के चमचे आदि पात्र होते हैं ॥ १६ ॥

ऋतवः पुक्कारः आर्तवाः समिन्धते ॥ १७ ॥

ऋतवः । पुक्कारः । आर्तवाः । सस् । इन्धते ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(ऋतवः) ऋतुयें और (आर्तवाः) ऋतुओं के अवयव
[महीने दिन राति आदि] (पुक्कारः) पाक कर्ता होकर [अग्नि को] (सम्)
यथा नियम (इन्धते) जलाते हैं ॥ १७ ॥

भावार्थ—ऋतुयें और महीने आदि ईश्वर नियम से संसार में पचन
क्रिया करते हैं ॥ १७ ॥

चरुं पञ्चबिलमुखं घर्मोऽभीन्धे ॥ १८ ॥

चरुम् । पञ्च-बिलम् । उखम् । घर्मः । अभि । इन्धे ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(घर्मः) तपने वाला सूर्य (पञ्चबिलम्) पांच [पृथिवी,
जल, तेज, वायु, आकाश रूप] बिल [छिद्र] वाले (चरुम्) पकाने के बर्तन,
(उखम् अभि) हांडी के आस पास (इन्धे) जलता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के नियम से सूर्य अन्य लोकों को तपाकर आनन्द
देता है ॥ १८ ॥

१६—(बृहत्) प्रवृद्धमाकाशम् (आयवनम्) आङ् + यु मिथुणामिश्र-
णयोः-ल्युट् । समन्ताद् मिश्रणसाधनं चमसः (रथन्तरम्) अ० ८ । १० (२) ।
६ । रमु कीडायाम्-कथन् + तृ प्लवनतरणयोः-लच् मुम् च । रथै रमणीयैः पदा-
र्थैस्तरति येन तज् जगत् (दर्विः) अ० ४ । १४ । ७ । दृ विदारणे-विन् । पाको
द्वारणसाधनम् ॥

१७—(ऋतवः) वसन्तादयः (पुक्कारः) पाचकाः (आर्तवाः) ऋतुना-
मवयवाः (सम्) सम्यक् (इन्धते) दीपयन्ति, अग्निं ज्वलयन्ति ॥

१८—(चरुम्) पाकपात्रम् (पञ्चबिलम्) पञ्च पृथिवीजलतेजोवाय्वा-
काशरूपाणि बिलानि छिद्राणि यस्मिन् तम् (उखम्) पुंस्त्वं छान्दसम् ।
उखां स्थालीम् (घर्मः) घर्मग्रीष्मौ । उ० १ । १४६ । घृ दीप्तौ-मक्, गुणो निपा-
तितः । आतपः । ग्रीष्मः । सूर्यः (अभि) प्रति (इन्धे) दीप्यते ॥

ओदनेन यज्ञवचः सर्वे लोकाः समाप्याः ॥ १८ ॥

ओदनेन । यज्ञ-वचः । सर्वे । लोकाः । सम-आप्याः ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(ओदनेन) ओदन [सुख वरसाने वाले अन्नरूप परमेश्वर] द्वारा (यज्ञवचः) यज्ञों [श्रेष्ठकर्मों] से बताये गये (सर्वे) सब (लोकाः) स्थान (समाप्याः) यथावत् पाने योग्य हैं ॥ १८ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर की आराधना से मनुष्य सब उत्तम उत्तम अधिकार पा सकता है ॥ १८ ॥

यस्मिन्त्समुद्रो द्यौर्भूमिस्तयोऽवरपरं श्रिताः ॥ २० ॥

यस्मिन् । समुद्रः । द्यौः । भूमिः । त्रयः । अवर-परम् । श्रिताः २०

भाषार्थ—(यस्मिन्) जिस [ओदन, परमेश्वर] में (द्यौः) सूर्य, (समुद्रः) अन्तरिक्ष और (भूमिः) भूमि, (त्रयः) तीनों [लोक] (अवरपरम्) नीचे ऊपर (श्रिताः) ठहरे हैं ॥ २० ॥

भाषार्थ—मन्त्र २२ के साथ ॥ २० ॥

यस्य देवा अकल्पन्तोच्छिष्टे षडंशीतयः ॥ २१ ॥

यस्य । देवाः । अकल्पन्त । उत्-शिष्टे । षट् । अशीतयः २१

भाषार्थ—(यस्य) जिस [परमेश्वर] के (उच्छिष्टे) सब से बड़े श्रेष्ठ [वा प्रलय में भी बचे] सामर्थ्य में (देवाः) [सूर्य आदि] दिव्य लोक

१८—(ओदनेन) अ० ६ । ५ । १८ । सुखवर्षकेण, अन्नरूपेण परमेश्वरेण (यज्ञवचः) वचः कर्मणि—विच् । यज्ञैः श्रेष्ठकर्मभिः कथ्यमानाः (सर्वे) (लोकाः) भुवनानि (समाप्याः) सम्यक् प्रापणीयाः ॥

२०—(यस्मिन्) ओदने, परमेश्वरे (समुद्रः) अ० १ । १३ । ३ । अन्तरिक्षम्—निघ० १ । ३ (द्यौः) प्रकाशमानः सूर्यः (भूमिः) (त्रयः) लोकाः (अवरपरम्) अधरोत्तरम् (श्रिताः) स्थिताः ॥

२१—(यस्य) परमेश्वरस्य (देवाः) सूर्यादयो दिव्यलोकाः (अकल्पन्त) कल्प सामर्थ्ये—लङ् । रचिता अभवन् (उच्छिष्टे) शासु अनुशिष्टौ—क्त । शासं षडङ्गलोः । पा० ६ । ४ । ३ । ४ । उपधाया इकारः । शासिवसिघसीनां च । पा० ८ ।

और (षट्) छह [पूर्व आदि चार और नीचे ऊपर की] (अशीतयः) व्यापक दिशायें (अकल्पन्त) रची हैं ॥ २१ ॥

भावार्थ—मन्त्र २२ के साथ ॥ २१ ॥

तं त्वाँदुनस्य पृच्छामि यो अस्य महिमा महान् ॥ २२ ॥
तम् । त्वा । ओदुनस्य । पृच्छामि । यः । अस्य । महिमा ।
महान् ॥ २२ ॥

भाषार्थ—[हे आचार्य !] (त्वा) तुझसे (ओदुनस्य) ओदन [सुख
बरसाने वाले अन्नरूप परमेश्वर] की (तम्) उस [महिमा] को (पृच्छामि)
मैं पूछता हूँ, (यः) जो (अस्य) उस की (महान्) बड़ी (महिमा) महिमा है २२

• भावार्थ—जिस परमेश्वर के सामर्थ्य में सब लोक और सब दिशायें
वर्तमान हैं, मनुष्य उसकी महिमा को खोज कर अपना सामर्थ्य बढ़ावे,
म० २०—२२ ॥

स य ओदुनस्य महिमानं विद्यात् ॥ २३ ॥
सः । यः । ओदुनस्य । महिमानम् । विद्यात् ॥ २३ ॥

नाल्प इति ब्रूयान्नानुपसेचन इति नेदं च किं चेति ॥ २४ ॥
न । अल्पः । इति । ब्रूयात् । न । अनुप-से-चनः । इति । न ।
इदम् । च । किम् । च । इति ॥ २४ ॥

३।६०। इति षत्वम् । यद्वा शिष असर्वोपयोगे-क्त । उच्छिष्टात् सर्वस्मादूर्ध्वं
शिष्टात् परमेश्वरात् तत्सामर्थ्याच्च-इति दयानन्दकृत्यायाम् ऋग्वेदादिमाष्य-
भूमिकायां पृष्ठे १३६ । सर्वोत्कृष्टे सामर्थ्ये । यद्वा प्रलयेऽप्यवशिष्टे । परिशिष्टे
सामर्थ्ये (षट्) प्राच्यादिनीचोच्चषट्संख्याकाः (अशीतयः) अ० २।१२।४।
वसेस्तिः उ० ४।१८० । अथ व्यासो-ति, छान्दस इडागमो दीर्घश्च । व्यापिका
दिशाः ॥

२२—(तम्) महिमानम् (त्वा) त्वात्माचार्यम् (ओदुनस्य) सुखवर्षक-
स्यान्नरूपस्य परमेश्वरस्य (पृच्छामि) अहं जिज्ञासे (यः) (अस्य) परमेश्वरस्य
(महिमा) महत्त्वम् (महान्) अधिकः ॥

भाषार्थ—(यः) जो [योगी जन] (ओदनस्य) ओदन [सुख वरसाने वाले अन्नरूप परमेश्वर] की (महिमानम्) महिमा को (विद्यात्) जानता हो. (सः) वह (ब्रूयात्) कहे “(न अल्पः इति) वह [परमेश्वर] थोड़ा नहीं है [अर्थात् बड़ा है], (न अनुपसेचनः इति) वह उपसेचन रहित नहीं है [अर्थात् सेचन वा वृद्धि करने वाला है], (च) और (न इदम् किम् च इति) न वह यह कुछ वस्तु है [अर्थात् ब्रह्म में अङ्गुली का निर्देश नहीं हो सकता]” ॥ २३, २४ ॥

भावार्थ—मनुष्य जैसे जैसे परमेश्वर को खोजता है, उसका सामर्थ्य बढ़ता जाता है, तौ भी उसका परिमाण, आदि सीमा नहीं जानता और न उसका यथावत् वर्णन कर सकता है ॥ २३, २४ ॥

यावद् दाताभिमनस्येत तद्वाति वदेत् ॥ २५ ॥

यावत् । दाता । अभि-मनस्येत । तत् । न । अति । वदेत् ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(यावत्) जितना [ब्रह्मज्ञान] (दाता) दाता [ज्ञान दाता] (अभिमनस्येत) मन से विचारै, (तत्) उस को (अति) अधिक करके वह [ज्ञान दाता] (न वदेत) न बोले ॥ २५ ॥

भावार्थ—उपदेशक गुरु विचार पूर्वक ब्रह्मज्ञान का सत्य सत्य उपदेश करे, कदापि मिथ्या न बोले ॥ २५ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति पराञ्चमेदुनं प्राशीः प्रत्यञ्चाश्मिति ॥ २६ ॥
ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । पराञ्चम् । ओदनम् । प्र । आशीः ।
प्रत्यञ्चाश्म् । इति ॥ २६ ॥

२३, २४—(सः) योगिजनः (यः) (ओदनस्य) सुखवर्षकस्यान्न-रूपस्य परमात्मनः (महिमानम्) महत्त्वम् (विद्यात्) जानीयात् (न) निषेधे (अल्पः) न्यूनः (इति) वाक्यसमाप्तौ (ब्रूयात्) वदेत् (न) न ब्रूयात् (अनुपसेचनः) पिच्छे सेके-त्युद् । उपसेचनेन वर्धनेन रहितः (इति) (न) निषेधे (इदम्) निर्दिष्टम् ब्रह्म (च च) (किम् च) किंचन (इति) ॥

२५—(यावत्) यत्प्रमाणं ब्रह्मज्ञानम् (दाता) ज्ञानदाता गुरुः (अभि-मनस्येत) भृशदिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । पा० ३ । १ । १२ । अभिमनस्-क्यङ्, न सलोपः । मनसा विचारयेत् (तत्) ब्रह्मज्ञानम् (न) निषेधे (अति) अधिकम् (वदेत्) ब्रूयात् ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मवादिनः) ब्रह्मवादी [ईश्वर वा वेद को विचारनेवाले] (वदन्ति) कहते हैं—“[हे मनुष्य ! क्या] (पराञ्चम्) दूरवर्ती (ओदनम्) ओदन [सुख बरसानेवाले अन्न रूप परमेश्वर] को (प्र आशीः) तू ने खाया है, [अथवा] (प्रत्यञ्चा३म् इति) प्रत्यक्ष वर्ती को ?” ॥ २६ ॥

भाषार्थ—प्रश्न है कि क्या परमेश्वर किसी दूर वा प्रत्यक्ष स्थान विशेष में मिलता है ? इसका उत्तर आगे मन्त्र २८ तथा २६ में है ॥ २६ ॥

त्वमोदनं प्राशीस्त्वामोदना३ इति ॥ २७ ॥

त्वम् । ओदनम् । प्र । आशीः । त्वाम् । ओदना ३ः । इति ॥ २७ ॥

भाषार्थ—[क्या (त्वम्) तू ने (ओदनम्) ओदन [सुख बरसानेवाले अन्न रूप परमेश्वर] को (प्र आशीः ३) खाया है, [अथवा] (त्वा) तुम्हें को (ओदना३ः इति) ओदन [सुखवर्षक अन्न रूप परमेश्वर] ने ? ॥ २७ ॥

भाषार्थ—प्रश्न है कि क्या मनुष्य परमेश्वर को अन्न समान खाता है, वा परमेश्वर मनुष्य को अन्न तुल्य खाता है । इस का उत्तर मन्त्र ३० तथा ३१ में है ॥ २७ ॥

पराञ्चं चैनं प्राशीः प्राणास्त्वा हास्यन्तीत्येनमाह ॥ २८ ॥

पराञ्चम् । च । एनम् । प्र-आशीः । प्राणाः । त्वा । हास्यन्ति । इति । एनम् । आह ॥ २८ ॥

२६—(ब्रह्मवादिनः) ब्रह्मणः परमेश्वरस्य वेदस्य वा विचारका महर्षयः (वदन्तिः) भाषन्ते (पराञ्चम्) परा + अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । दूरे गच्छन्तम् (ओदनम्) सुखवर्षकमन्नरूपं परमेश्वरम् (प्र) प्रकर्षेण (आशीः) अन्न भोजने—लुङ् । विचार्यमाणानाम् । पा० ८ । २ । ६७ । इति टेः प्लुतः । भक्षितवानसि (प्रत्यञ्चा३म्) प्रति + अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन्, पूर्ववत् प्लुतः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यक्षवर्तिनम् (इति) वाक्यसमाप्तौ ॥

२७—(त्वम्) (ओदनम्) सुखवर्षकमन्नरूपं परमात्मानम् (प्र) (आशीः ३ः) म० २६ । भक्षितवानसि (ओदना ३ः) विचार्यमाणानाम् । पा० ८ । २ । ६७ । इति मुतः । सुखवर्षकोऽन्नतुल्यः परमेश्वरः (इति) वाक्यसमाप्तौ ॥

भाषार्थ—“(च) यदि (पराञ्चम्) दूरवर्ती (एनम्) इस [ओदन]
को (प्राशीः) तूने खाया है, (प्राणीः) श्वास के बल (त्वा) तुझे (हास्यन्ति)
त्यागे” (इति) ऐसा वह [आचार्य] (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह)
कहता है ॥ २८ ॥

भवार्थ—मन्त्र २६ के साथ ॥ २८ ॥

प्रत्यञ्चं चैनं प्राशीरपानास्त्वा हास्यन्तीत्येनमाह ॥ २८ ॥
प्रत्यञ्चम् । च । एनम् । प्र-प्राशीः । अपानाः । त्वा ।
हास्यन्ति । इति । एनम् । आह ॥ २८ ॥

भाषार्थ—“(च) यदि (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्षवर्ती (एनम्) इस [ओदन]
को (प्राशीः) तूने खाया है । (अपानाः) प्रश्वासबल (त्वा) तुझे (हास्यन्ति)
त्यागे” (इति) ऐसा वह [आचार्य] (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह)
कहता है ॥ २९ ॥

भावार्थ—मन्त्र २६ का उत्तर है । आचार्य उपदेश करता है जो मनुष्य
परमेश्वर को दूरवर्ती वा समीप वर्ती अर्थात् एक स्थायी मानता है, वह श्वास
और प्रश्वास से हीन होकर निर्बल होजाता है ॥ २८, २९ ॥

नैवाहमौ दुनं न मामौदुनः ॥ ३० ॥

न । एव । अहम् । औदुनम् । न । माम् । औदुनः ॥ ३० ॥

भाषार्थ—(न एव) न तौ (अहम्) मैंने (औदनम्) औदन [सुख
वरसाने वाले अन्न रूप परमेश्वर] को [खाया है] और (न) न (माम्)

२८—(पराञ्चम्) म० २६ । दूरे गच्छन्तम् (च) चेत् (एनम्) ओद-
नम् (प्राशीः) म० २६ । प्रकर्षेण भक्षितवानसि (प्राणीः) श्वासबलानि (त्वा)
(हास्यन्ति) ओहाक् त्यागे । त्यज्यन्ति (इति) एवम् (एनम्) जिज्ञासुम् (आह)
ब्रूज् व्यक्तायां वाचि लट् । ब्रवीति ॥

२९—(प्रत्यञ्चम्) म० २६ । प्रत्यक्षवर्तिनम् (अपानाः) प्रश्वासबलानि ।
अन्यत् पूर्ववत् म० ॥ २८ ॥

३०—(न) निषेधे (एव) निश्चयेन (अहम्) प्राणी प्राणिपति शेषः
म० २७ (औदनम्) सुखवर्षकमन्नरूपं परमात्मानम् (न) निषेधे (माम्)

सुखको (ओदनः) ओदन [सुख बरसाने वाले परमेश्वर] ने [खाया] है ॥ ३० ॥

भावार्थ—यह मन्त्र मन्त्र २७ का उत्तर है । जीवात्मा और परमात्मा दोनों अनादि, अन्त रहित और अविनाशी हैं ॥ ३० ॥

ओदन एवौदनं प्राशीत् ॥ ३१ ॥ (८)

ओदनः । एव । ओदनम् । प्र । प्राशीत् ॥ ३१ ॥ (८)

भावार्थ—(ओदनः) ओदन [सुख बरसाने वाले अन्नरूप परमेश्वर] ने (एव) हि (ओदनम्) ओदन [सुख वर्षक स्थूल जगत्] को (प्र प्राशीत्) खाया है ॥ ३१ ॥

भावार्थ—परमेश्वर अपने सामर्थ्य से सृष्टि के समय स्थूल जगत् को उत्पन्न करता और प्रलय के समय सबको सूक्ष्म कारणमें लीन करदेता है । जीवात्मा के लिये स्थूल जगत् में स्थूल शरीर मुक्ति का साधन है ॥ ३१ ॥

सूक्तम् ३ ॥ (पर्यायः २)

३२—४६ ॥ ओदनो देवता ॥ ततश्चैनं ३२, सर्वाङ्ग एव ३२—४६ साक्षी त्रिष्टुप्; ज्येष्ठतस्ते ३२, तं वा अहं ३२, ४६; ताभ्यामेनं ३३, ३४, ४४—४८ आसुरी गायत्री; बृहस्पतिना ३२, समुद्रेण ४३, सवितुः ४७ दैवी जगती ; मुखतस्ते ३५, राजयन्त्रमः ३६, उदरदारः ४२, ऊरुते ४४ बहुचारी ४६, आसुर्युष्णिक; एष वा ओदनः ३२—४६, अप्रतिष्ठा नः ४६ भुरिक् सामन्यनुष्टुप्; ततश्चैनमं ३३—३६, ३८—४६ आर्च्यनुष्टुप्; ततश्चैनमं ३७ आर्च्युष्णिक; बधिरो भविं ३३, अन्धोभविं ३४, जिहाते ३६, दन्तास्ते ३७, विद्युत् त्वा ४०, कृष्या न ४१, अष्टमरि ४३, स्नामो भविं ४५, सर्पस्त्वा ४७, ब्राह्मणं ४८ आसुरी पङ्क्तिः घावापृथिवी ३५, सूर्याचन्द्रम ३४ याजुषी त्रिष्टुप्; ब्राह्मणं ३५, सत्येनो ४२, त्वष्टुरं ४५, अश्विनो ४६, ऋतस्य ४८, सत्ये ४६ याजुषी गायत्री; अग्रे ३६, ऋतुभिः ३७, दिवा ४०, पृथिव्यो ४१ दैवी पङ्क्ति; सप्तऋषिभिः ३८, अन्त-

जीवात्मानम् (ओदनः) अन्नरूपः परमेश्वरः प्राशीदिति शेषः मं ॥ २७ ॥

३१—(ओदनः) सुखवर्षकोऽन्नरूपः परमात्मा (एव) (ओदनम्) सुख-वर्षकमन्नरूपं स्थूलं जगत् (प्राशीत्) भक्षितवान् ॥

रित्तेण० ३६ प्राजापत्या गायत्री; मित्रावरुणयोः० ४४ आसरी जगती; तेनैन० ३२, ३५, तयैन० ३६, ३७, ३८ तेनैनम्० ३६-४३, तयैन० ४६ आसुर्यनुष्टुप् छन्दः; ॥

ब्रह्मविद्योपदेशः—ब्रह्मविद्या का उपदेश ॥

ततश्चैनमन्येन शीर्ष्णा प्राशीर्णेन चैतं पूर्वं ऋषयः

प्राशनन् । ज्येष्ठतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं
नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । बृहस्पतिना शीर्ष्णा ।
तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदुनः सर्वोङ्गः
सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वोङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति
य एवं वेदं ॥ ३२ ॥

ततः । च । एतस् । अन्येन । शीर्ष्णा । प्र-आशीः । येन ।
च । एतस् । पूर्वे । ऋषयः । प्र-आशनन् ॥ ज्येष्ठतः । ते ।
प्र-जा । मरिष्यति । इति । एतस् । आह ॥ तस् । वै ।
अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥
बृहस्पतिना । शीर्ष्णा ॥ तेन । एतस् । प्र । प्राशिषम् ।
तेन । एतस् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदुनः । सर्व-अङ्गः ।
सर्व-परुः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ।
सम् । भवति । यः । एवम् । वेदं ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एतम्) इस [ओदन, अन्न
रूप परमेश्वर] को (ततः) उससे (अन्येन) मित्र (शीर्ष्णा) शिर से (प्रा-
शीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (येन) जिस [शिर] से (च) ही
(एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ

३२—(ततः) तस्माद् मस्तकात् (च) चेत् (एतम्) ओदनम् (अन्येन)
मित्रेण (शीर्ष्णा) शिरसा । शिरोविचारेण (प्राशीः) म० २६ । भक्षितवा-
नसि । अनुभूतवानसि (येन) शिरसा (च) एव (एतम्) ओदनम् (पूर्वे)
पूर्वजाः (ऋषयः) वेदार्थज्ञातारः (प्राशनन्) भक्षितवन्तः । अनुभूतवन्तः (ज्ये-

जानने वालों] ने (प्राश्नन्) लीयाँ [अनुभव किया] था । (ज्येष्ठतः) अति बड़े से लेकर (ते) तेरे (प्रजा) [राज्य को] प्रजा (मरिष्यति) मरेगी, (इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया है] । (तेन) उसी [ऋषियों के समान] (बृहस्पतिना) बड़े ज्ञानों के रक्षक (शीर्ष्णा) शिर से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (तेन) उसी से (एनम्) इसको (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एषः) यह (वै) ही (ओदनः) ओदन [सुख वर्षक अन्न समान परमेश्वर] (सर्वाङ्गः) सब उपायों वाला, (सर्वपरुः) सब पालनों वाला और सर्वतनूः) सब उपकारों वाला है । वह [मनुष्य] (एव) ही (सर्वाङ्गः) सब उपायों वाला, (सर्वपरुः) सब पालनों वाला और (सर्वतनूः) सब उपकारों वाला (सम् भवति) हो जाता है, (यः) जो [मनुष्य] (एवम्) ऐसा (वेद) जानता है ॥ ३२ ॥

ष्ठतः) ज्येष्ठमारभ्य (ते) तव (प्रजा) राज्यजनता (मरिष्यति) मरणं प्राप्स्यति (इति) अनेन प्रकारेण (एनम्) जिज्ञासुम् (आह) ब्रवीति योगिजनः (तम्) ओदनम् (वै) निश्चयेन (अहम्) जिज्ञासुः (न) सम्प्रति—निरु० ७।३१ (अर्वाञ्चम्) अंवरे पश्चात् काले प्रलये वर्तमानम् (न) सम्प्रति (पराञ्चम्) दूरे गतम् (न) सम्प्रति (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष प्राप्तम् (बृहस्पतिना) बृहत्तं ज्ञानानां रक्षकेण (शीर्ष्णा) शिरसा (तेन) (एनम्) ओदनम् (प्राशिषम्) भूक्षितवानस्मि । अनुभूतवानस्मि (तेन) (एनम्) (अजीगमम्) गमेः स्वार्थ-एयन्ताल्लुङि चङि रूपम् । अगमम् । प्राप्तवानस्मि (एषः) (वै) (ओदनः) सुखवर्षकौऽन्नरूपः परमेश्वरः (सर्वाङ्गः) अङ्ग पदे लक्षणे च—अच् । सर्वोपाययुक्तः (सर्वपरुः) अर्तिपूर्वपियजितनि० । उ० २।११७ । पृ० पालनपूरणयोः उस्ति । सर्वपालनयुक्तः (सर्वतनूः) कृषिचमितनिधनि० । उ० १।८० । तदु विस्तारे अश्वौपकरणयोश्च—ऊ । सर्वोपकारयुक्तः (सर्वाङ्गः) सर्वोपायः (एव) (सर्वपरुः) सर्वपालनः (सर्वतनूः) सर्वोपकारः (सम्) सम्यक् (भवति) (यः) पुरुषः (एवम्) (वेद) वेत्ति परमात्मनम् ॥ ३३ ॥

भावार्थ—आचार्य उपदेश करे-हे शिष्य तू वेदानुगामी ऋषियों के समान परमेश्वर में प्रीति कर, यदि उस से विरुद्ध चलेगा तौ शरीर और आत्मा से गिरकर संसार का अपकार करेगा । तब शिष्य परमात्मा में पूर्ण भक्तिसे प्रतिष्ठा करके आत्मिक, शरीरिक और सामाजिक बल बढ़ावे ॥ ३२ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राप्तीयभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः
प्राशनं । बधिरो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नावाञ्चं
न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्याम् ।
ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः
सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं
भवति य एवं वेद ॥ ३३ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । श्रोत्राभ्याम् । प्र-प्राशीः ।
याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-प्राशनं ॥ बधिरः ।
भविष्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न ।
अवाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ द्यावापृथिवी-
भ्याम् । श्रोत्राभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । प्राशिषम् ।
ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्व-
अङ्गः । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः ।
सर्व-तनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इत [ओदन नाम
परमेश्वर] को (ततः) उन [कानों] से (अन्याभ्याम्) भिन्न (श्रोत्राभ्याम्)
दो कानों से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (याभ्याम्) जिन दोनों से

३३—(ततः) ताभ्यां श्रोत्राभ्याम् (अन्याभ्याम्) भिन्नाभ्याम् (श्रोत्र-
भ्याम्) अवणाभ्याम् (बधिरः) इषिमदिमुदिखिदि० । उ० १ । ५१ । बन्ध

(च) ही (एतस्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] था । तू (व-धिरः) बहिरा (भविष्यसि) हो जावेगा- (इति) ऐसा (एतम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहें ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (ताभ्याम्) उन (द्यावापृथिवीभ्याम्) आकाश और पृथिवी रूप (ओत्राभ्याम्) दोनों कानों से [अर्थात् षडार्थ ज्ञान के अवग-मन से] (एतम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनु-भव किया] है, (ताभ्याम्) उन दोनों से (एतम्) इसको (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एषः वै) यह ही.....म० ३२ ॥ ३३ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ३३ ॥

तत्तश्चैनस्युभ्याम् अक्षीभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः
प्राश्नन् । अन्धो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नावाञ्चं
न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । सूर्याचन्द्रसंसाभ्यामक्षीभ्याम् ।
ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा औदुनः
सर्वाङ्गः सर्व-परुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः स
भवति य एव वेदः ॥ ३४ ॥

ततः । च । एतम् । अन्याभ्याम् । अक्षीभ्याम् । प्र-प्राशीः ।
याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-प्राश्नन् ॥ अन्धः
भविष्यसि । इति । एतम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न ।

बन्धने-किरच् । श्रुतिशक्तिशून्यः (भविष्यसि) (द्यावापृथिवीभ्याम्) आकाश-
भूमिरूपाभ्याम् । अन्यत् पूर्ववत्-म० ३२ ॥

अ॒र्वाञ्च॑स् । न । परा॑ञ्चस् । न । प्र॒त्यञ्च॑स् ॥ सूर्या॑चन्द्र॒मसा॑-
 भा॒भ्याम् । अ॒क्षी॑भ्याम् ॥ ता॒भ्याम् । ए॒नस् । प्र । आ॒शिष॑म् ।
 ता॒भ्याम् । ए॒नस् । अ॒जीगु॑सम् ॥ ए॒षः । वै । ओ॒दनः । सर्व॑-
 अ॒ङ्गः । सर्व॑-परुः । सर्व॑-तनूः ॥ सर्व॑-अ॒ङ्गः । ए॒व । सर्व॑-परुः ।
 सर्व॑-तनूः । सस् । भ॒व॒ति॒ । यः । ए॒वस् । वे॒द॑ ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम
 परमेश्वर] को (ततः) उन [नेत्रों] से (अन्याभ्याम्) भिन्न (अक्षीभ्याम्)
 दो नेत्रों से (प्राशीः) तूने खाया [अनुभव किया] है, (याभ्याम्) जिन दोनों
 से (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (अण्यः) अणियों
 [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] था । तू (अन्धः)
 अन्धा (भविष्यसि) हो जावेगा—(इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से
 (आह) कह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब
 (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्)
 दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को
 [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (ताभ्याम्) उन दोनों (सूर्याचन्द्रमसा-
 भ्याम्) सूर्य और चन्द्रमा रूप [उन के समान नियम में चलकर] (अक्षी-
 भ्याम्) दो नेत्रों से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया
 [अनुभव किया] है, (ताभ्याम्) उन दोनों से (एनम्) इसको (अजीम-
 म्) मैं ने पाया है ॥

(एषः वै) यह ही..... म० ३२ । ३४ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ३४ ॥

३४—(ततः) ताभ्याम् (अक्षीभ्याम्) अ० २ । ३३ । १ । नेत्राभ्याम्
 (अन्धः) अन्ध दृष्टिनाशे—अच् । दृष्टिशक्तिरहितः (सूर्याचन्द्रमसाभ्याम्)
 अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोभ्तः । पा० ५ । ४ । ७५ । अजिति योऽविभागात्—
 अच् प्रत्ययः । सूर्याचन्द्ररूपाभ्याम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३२ ॥

ततश्चैनमुन्येन मुखेन प्राशीर्येन चैतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन् ।
 मुखतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं
 न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । ब्रह्मणा मुखेन । तेनैनं प्राशिषं
 तेनैनमजीगमम् । एष वा ओदुनः सर्वोङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।
 सर्वोङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ३५ ॥
 ततः। च। एनम् । अन्येन । मुखेन । प्र-आशीः । येन । च।
 एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आश्नन् ॥ मुखतः । ते । प्र-जा ।
 मरिष्यति । इति । एनम् । आहु ॥ तम् । वै । अहम् । न ।
 अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ ब्रह्मणा । मुखेन ॥
 तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥
 एषः । वै । ओदुनः । सर्वोङ्गः । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ॥
 सर्वोङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः । सस्य । भवति । यः ।
 एवम् । वेद ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदुन नाम
 परमेश्वर] को (ततः) उस [मुख] से (अन्येन) भिन्न (मुखेन) मुख से
 (प्राशीः) तूने खाया [अनुभव किया] है, (येन) जिस [मुख] से (च) ही
 (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वं) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ
 जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] था । (मुखतः) मुख के
 बल (ते) तेरे (प्रजा) [राज्य की] प्रजा (मरिष्यति) मरेगी—(इति) ऐसा
 (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब
 (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्)

३५—(ततः) तस्माद् मुखात् (मुखेन) (मुखतः) मुखबलात् (ते)
 तव (प्रजा) राज्यजनता (मरिष्यति) विनष्टयति (ब्रह्मणा) वेदरूपेण ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥

दूर वर्तमान, और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है], (तेन) उस (ब्रह्मणा) वेद रूप (मुखेन) मुख से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैं ने खाया [अनुभव किया] है, (तेन) उस [मुख] से (एनम्) इसको (अजीगमम्) मैं ने पाया है ॥

(पषः वै) यही ..... म० ३२ ॥ ३५ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ३५ ॥

ततश्चैनमन्यया जिहया प्राशीर्यया चैतं पूर्वं ऋषयः
प्राशनं । जिह्वा ते मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वा-
ञ्चं न परोञ्चं न प्रत्यञ्चम् । अग्नेर्जिहया । तथैनं प्राशिषं
तथैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।
सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ३६ ॥

ततः । च । ए न स् । अन्यया । जिहया । प्र-आशीः । यया ।
च । ए त स् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आशनं ॥ जिह्वा । ते ।
मरिष्यति । इति । ए न स् । आह ॥ तम् । वै । अहम् ।
न । अर्वाञ्चम् । न । परोञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ अग्नेः ।
जिहया ॥ तया । ए न स् । प्र । आशिषम् । तया । ए न स् ।
अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-परुः ।
सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः । सम् ।
भवति । यः । ए व स् । वेद ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम परमेश्वर] को (ततः) उस [जीभ] से (अन्यया) मित्र (जिहया) जीभ-

३६—(ततः) तस्या जिह्वायाः सकाशात् (जिहया) रसनया (जिह्वा) रसना (ते) तव (मरिष्यति) मृङ् प्राणत्यागे । प्राणांस्य द्यति । असमर्था भवि-

से (प्राशीः) खूने खाया [अनुभव किया] है, (यया) जिस [जीम] से (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] था । (ते) तेरी (जिह्वा) जीम (मरिष्यति) मर जावेगी [असमर्थ हो जावेगी]—(इति) देसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहनेवाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रयत्न वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (अग्नेः) अग्नि की [अग्नि समान लहराती हुयी] (तथा) उस (जिह्वया) जीम से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैं ने खाया [अनुभव किया] है, (तथा) उस [जीम] से (एनम्) इसको (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एयः वै) यही..... म० ३२ । ३६ ॥

भाषार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ३६ ॥

ततश्चैनमन्यैर्दन्तैः प्राशीर्यैश्चतुर्ष्वं ऋषयः प्राश्नन् । दन्तास्ते शतस्यन्तीत्येनमाह । तं वा अहं नावाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । ऋतुभिर्दन्तैः । तैरेनं प्राशिषं तैरेनमजीगमम् । एष वा ओदुनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एष सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एव वेद ॥ ३७ ॥

ततः । च । एनम् । अन्यैः । दन्तैः । प्र-आशीः । यैः । च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्र-आश्नन् ॥ दन्ताः । ते । शतस्यन्ति । इति । एनम् । आह ॥ तस् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ ऋतु-भिः । दन्तैः । तैः । एनम् । प्र । आशिषम् । तैः । एनम् । अजीगमम् ॥

प्यति (अग्नेः) पावकस्य । पावकवच् चञ्चलशिखया (जिह्वया), अन्यत् पूर्ववत् ॥

एषः । वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-परः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-
अङ्गः । एव । सर्व-परः । सर्व-तनूः । सस् । भवति । यः ।
एवस् । वेद ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम
परमेश्वर] को (ततः) उन [दांतों] से (अन्यैः) भिन्न (दन्तैः) दांतों से
(प्राशीः) तूने खाया [अनुभव किया] है, (यैः) जिन [दांतों] से (च) ही
(एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ
जाननेवालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] था । (ते) तेरे (दन्ताः) दांत
(शस्यन्ति) गिर पड़ेंगे—(इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह
[आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब
(तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहनेवाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर
वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया
अर्थात् अनुभव किया है] । (ऋतुभिः) ऋतुओं के तुल्य [आपस में मिले
हुये] (तैः) उन (दन्तैः) दांतों से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र
अशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (तैः) उन से (एनम्) इसको
(अजीगमम्) मैं ने पाया है ॥

(एषः वै) यही.....स० ३२ ॥ ३७ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ३७ ॥

ततश्चैनमन्यैः प्राणापानैः प्राशीर्यैश्चैतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन् ।
प्राणापानास्तवा हास्यन्तीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं
न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । सुसृष्टिभिः प्राणापानैः । तैरेनं प्राशिषं

३७—(ततः) तेरयो दन्तेभ्यः (अन्यैः) भिन्नैः (दन्तैः) अ० ४ । ३ ।
६ । दमु उपशमे-तन् । दशनैः (दन्ताः) दशनाः (शस्यन्ति) शङ्ख शातने=
विशीर्ण जायाम् । विशीर्णा भविष्यन्ति (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः । ऋतुवत् पर-
स्परसम्मिलितैः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तैरेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।
सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ३८ ॥

ततः । च । एतस् । अन्यैः । प्राणापानैः । प्र-आशीः । यैः ।
च । एतस् । पूर्वे । ऋषयः । प्र-आशनन् ॥ प्राणापानाः । त्वा ।
हास्यन्ति । इति । एतस् । आहु ॥ तस् । वै । अहम् । न ।
अर्वाञ्चस् । न । पराञ्चस् । न । प्रत्यञ्चस् ॥ सप्तर्षिभिः ।
प्राणापानैः ॥ तैः । एतस् । प्र । आशिषस् । तैः । एतस् ।
अजीग-मम् ॥ एषुः । वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-परुः ।
सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः । सम् ।
भवति । यः । एवस् । वेद ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एतम्) इस [ओदन नाम परमेश्वर] को (ततः) उन [प्राण और अपानों] से (अन्यैः) भिन्न (प्राणापानैः) प्राण और अपानों से (आशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (यैः) जिनसे (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (आशनन्) खाया [अनुभव किया] था । (प्राणापानाः) प्राण और अपान (त्वा) तुझको (हास्यन्ति) छोड़ देंगे- (इति) ऐसा (एतम्) इस [जिज्ञासु] से (आहु) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहनेवाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (सप्तर्षिभिः) सात ऋषियों [त्वा,

३८—(ततः) तेभ्यः प्राणापानेभ्यः (प्राणापानैः) श्वासप्रश्वासे (प्राणापानाः) (हास्यन्ति) म० २८ । त्यद्यन्ति (सप्तर्षिभिः) अ० ४ । ११ । ६ । सप्तर्षयः प्रतिहिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तमी—निरु ११ । ३७ । त्वक्चक्षुः श्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिरूपैः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] रूप (तैः) उन (प्राणापानैः) प्राण और अपानों से (एतम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (तैः) उन से (एतम्) इस को (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एषः वै) यही .....म० ३२ ॥ ३८ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ३८ ॥

ततश्चैनमुन्येन व्यच'सा प्राशीर्येन' चैतं पूर्व'क्षयः प्राशनं ।
राज्यदमस्त्व' हनिष्यतीत्येनसाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न
पराञ्चं न प्रत्यञ्च'म् । अन्तरिक्षेण व्यच'सा । तेनै'न'
प्राशिषं' तेनै'नमजीगमम् । एष वा ओदुनः सर्व'अङ्गः सर्व'परुः
सर्व'तनूः । सर्व'अङ्ग एव सर्व'परुः सर्व'तनूः सं भवति य एवं वेद' । ३८
ततः । च । एतम् । अन्येन' । व्यच'सा । प्र-आशीः । येन' ।
च । एतम् । पूर्व' । क्षयः । प्र-प्राशनं ॥ राज-यदमः ।
त्वा । हनिष्यति । इति । एतम् । आह ॥ तम् । वै ।
अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥
अन्तरिक्षेण । व्यच'सा ॥ तेनै' । एतम् । प्र । आशिषम् ।
तेनै' । एतम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदुनः । सर्व-
अङ्गः । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः ।
सर्व-तनूः । सस् । भवति । यः । एवम् । वेद' ॥ ३८ ॥

भावार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एतम्) इस [ओदन नाम परमेश्वर] को (ततः) उस [व्यापकपन] से (अन्येन) भिन्न (व्यचसा) व्यापकपन से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (येन) जिससे

३८—(ततः) तस्माद् व्यचसः (व्यचसा) अ० ४ । १६ । ६ । सम्बन्धेन व्यापकत्वेन (राज्यदमः) अ० ३ । ११ । १ । यदमाणां राज्ञा । क्षयरोगः (हनिष्यति) मारयिष्यति (अन्तरिक्षेण) आकाशरूपेण । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋ षयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राशनम्) खाया [अनुभव किया] था । [तव] (राजयक्ष्मः) राजरोग [व्यापक क्षयरोग] (त्वा) तुझे (हनिष्यति) मारेगा- (इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (अन्तरिक्षेण) आकाश रूप (तेन) उस (व्यचसा) व्यापकपन से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (तेन) उससे (एनम्) इस को (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एषः वै) यही.....म० ३२ ॥ ३६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ३६ ॥

ततश्चैनमुन्येन' पृष्ठेन प्राशीर्येन' चैतं पूर्व ऋषयः प्राशनम् ।
विद्युत् त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं
न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । दिवा पृष्ठेन' । तेनैनं प्राशिषं
तेनै नमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वोङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।
सर्वोङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एव वदे ॥ ४० ॥
ततः । च । एनम् । अन्येन' । पृष्ठेन' । प्र-आशीः । येन' ।
च । एतम् । पूर्वे । ऋषयः । प्र-आशन'न ॥ वि-द्युत् । त्वा ।
हनिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न ।
अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ दिवा । पृष्ठे-
न' ॥ तेन' । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन' । एनम् । अजी-
गमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-परुः । सर्व-
तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः । सम् ।
भवति । यः । एवम् । वेद' ॥ ४० ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम परमेश्वर] को (ततः) उस [पीठ से] (अन्येन) भिन्न (पृष्ठेन) पीठ से (प्राशीः) ने खाया [अनुभव किया] है, (येन) जिस [पीठ] से (च) ही (एनम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषिओं [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] था । (तव) (विद्युत्) बिजुली (त्वा) तुम्हे (हनिष्यति) मारेगी—(इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (दिवा) आकाशरूप (तेन) उस (पृष्ठेन) पीठ से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (तेन) उस से (एनम्) इसको (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एषः वै) यही.....म० ३२ ॥ ४० ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४० ॥

ततश्चैनमन्येनोरसा प्राशीर्येन चैतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन् ।
कृष्या न रात्स्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं
न प्रत्यञ्चम् । पृथिव्योरसा । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीग-
मम् । एष वा ओदनः सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव
सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एव वेद ॥ ४१ ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । उरसा । प्र-आशीः । येन । च ।
एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आश्नन् ॥ कृष्या । न । रात्स्यसि ।
इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न ।

४०—(ततः) तस्मात् पृष्ठात् (पृष्ठेन) शरीरपश्चाद्भागेन (विद्युत्) विद्योतमाना तडित् (दिवा) आकाशरूपेण । अन्यत् पूर्ववत् ॥

पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ पृथिव्या । उरसा ॥ तेन । ए-
नम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः ।
वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-परः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः ।
एव । सर्व-परः । सर्व-तनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेदः ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम परमेश्वर] को (ततः) उस [छाती] से (अन्वेन) भिन्न (उरसा) छाती से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (येन) जिस [छाती] से (च) ही (एनम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] था । [तब] (कृष्या) खेती से (न रातस्यसि) तू न बढ़ेगा—(इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (पृथिव्या) पृथिवी रूप [पृथिवी समान सहन शील] (तेन) उस (उरसा) छाती से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (तेन) उससे (एनम्) इसको (अजीगमम्) मैंने न पाया है ॥

(एषः वै) यही.....मं० ३२ ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४१ ॥

ततश्चैनमुन्येनोदरेण प्राशीर्येन च तं पूर्व ऋषयः प्राश्नन् ।
उदरद्वारस्त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नावाञ्चं
न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । सुत्येनोदरेण । तेनैनं प्राशिषं

४१—(ततः) तस्मादुरसः (उरसा) वक्षःस्थलेन (कृष्या) कषणवि-
धया (न) निषेधे (रातस्यसि) रात्रि संसिद्धौ—लट् । समृद्धो भविष्यसि
(पृथिव्या) पृथिवीरूपेण सहनशीलेन । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तेन नमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वोङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः ।
 सर्वोङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ४२ ॥
 ततः । च । एनम् । अन्येन । उदरेण । प्र-आशीः । येन ।
 च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आशनम् ॥ उदर-दारः । त्वा ।
 हनिष्यति । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् ।
 न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ सत्येन ।
 उदरेण ॥ तेन । एनम् । प्र । आशिषम् । तेन । एनम् ।
 अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-परुः ।
 सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः । सम् ।
 भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम
 परमेश्वर] को (ततः) उस [पेट] से (अन्येन) भिन्न (उदरेण) पेट से
 (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (येन) जिस [पेट] से (च)
 ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वं) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ
 जानने वालों] ने (आशनम्) खाया [अनुभव किया] था । [तव] (उदरदारः)
 उदर रोग [अतीसार आदि] (त्वा) तुझे (हनिष्यति) मारेगा—(इति)
 ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब
 (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्)
 पूर्ववर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर]
 को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (सत्येन) सत्य [यथार्थ कथनरूप]
 (तेन) उस (उदरेण) पेट से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशि-
 पम्) मैं ने खाया [अनुभव किया] है, (तेन) उस से (एनम्) इसको

४२—(तेनः) तस्मादुदरात् (उदरेण) उद् + अ गतौ-अप् । जठरेण
 (उदरदारः) उदर + द चिदाखे-णिच्, अच् । उदरविदारकः । अतीसारादि-

(अजीगमम् मैं ने पाया है ॥

(एषः वै) यही.....म० ३२ ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४२ ॥

ततश्चैनमन्येन वस्तिना प्राशीर्येन चैतु पूर्व ऋषयः प्राशनम् ।
अप्सु मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न
प्रत्यञ्चम् । सुमुद्रेण वस्तिना । तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीग-
मम् । एष वा ओदनः सर्वः अङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वः एव
सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एवं वेद ॥ ४३ ॥

ततः । च । एनम् । अन्येन । वस्तिना । प्र-आशीः । येन ।
च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आशनम् ॥ अप-सु । मरिष्य-
सि । इति । एनम् । आहु ॥ तम् । वै । अहम् । न । अर्वा-
ञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ सुमुद्रेण । वस्तिना ॥
तेन । एनम् । प्र । प्राशिषम् । तेन । एनम् । अजीगमम् ॥
एषः । वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-
अङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः । सम् । भवति । यः ।
एवम् । वेद ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम
परमेश्वर] को (ततः) उस [वस्ति] से (अन्येन) भिन्न (वस्तिना) वस्ति
[पेड़ , नाभि से नीचे भाग] से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (येन)
जिस [वस्ति] से (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वं) पहिले
(ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राशनम्) खाया [अनुभव]

रोगः (हनिष्यति) मारयिष्यति (सत्येन) यथार्थकथनरूपेण । अन्यत् पूर्ववत् ॥
४३—(ततः) तस्माद् वस्तेः प्रकाशात् (वस्तिना) वसेस्तिः । उ० ४।

सू० ३ [४६६] एकादशं काण्डम् ॥ ११ ॥

(२,५२९)

किया] था । [तब] (अप्सु) जलके भीतर (मरिष्यसि) तू मरेगा—(इति)
ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब
(तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहनेवाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर
वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को खाया
अर्थात् अनुभव किया है] । (समुद्रेण) समुद्ररूप (तेन) उस (वस्तिना)
वस्ति [पेड़] से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैं ने खाया
[अनुभव किया] है । (तेन) उस से (एनम्) इसको (अजीगमम्) मैं ने
पाया है ॥

(एषः वै) यही .....म० ३२ ॥ ४३ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४३ ॥

तत्तश्चैनमुन्याभ्यामुरुभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः प्राशन् ।
ऊरु तं मरिष्यतु इत्येनमाह । तं वा अहं नावाञ्चं न परा-
ञ्चं न प्रत्यञ्चम् । मित्रावरुणयोरुरुभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं
ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदुनः सर्वाङ्गः सर्वपतुः सर्व-
तनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपतुः सर्वतनूः स भवति य एव वेदं ४४
ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । ऊरुभ्याम् । प्र-आशीः ।
याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आशन् ॥ ऊरु
इति । ते । मरिष्यतुः । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै ।
अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥
मित्रावरुणयोः । ऊरुभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशि-
षम् । ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदुनः ।

१८० । वस आच्छादने—ति । नाभेरधोभागेन । मूत्राधारेण (अप्सु) जलेषु
(मरिष्यसि) प्राणास्त्यदयसि (समुद्रेण) जलधिरूपेण । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सर्व-अङ्गः । सर्व-परः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-
परः । सर्व-तनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम परमेश्वर] को (ततः) उन [दो जांघों] से (अन्याभ्याम्) भिन्न (ऊरुभ्याम्) दो जंघाओं से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (याभ्याम्) जिन दोनों से (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राशनम्) खाया [अनुभव किया] है । [तव] (ते) तेरे (ऊरू) दोनों जंघाये (मरिष्यतः) मरैगी- (इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब (तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (मित्रावरुणयोः) दोनों प्रेरणा करने वाले, और श्रेष्ठ गुण वाले [आचार्य और शिष्य] के (ताभ्याम्) उन (ऊरुभ्याम्) दोनों जंघाओं से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (ताभ्याम्) उनदोनों से (एनम्) इस को (अजीगमम्) मैंने पाया है । (एषः वै) यही ..... म० ३२ ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४४ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यामष्टौवद्भ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः
प्राशनेन् । स्वामो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नावाञ्चन्
पराञ्चन् न प्रत्यञ्चम् । त्वष्टु'रष्टौवद्भ्याम् । ताभ्यामेनं प्रा-
शिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदुनः सर्वङ्गः सर्वपरः

४४—(ततः) ताभ्यामूरुभ्याम् (ऊरुभ्याम्) जङ्घाभ्याम् (ऊरू) जानू-
रिभागों (मरिष्यतः) त्यक्तप्राणों भविष्यतः (मित्रावरुणयोः) अ० १।३।३
३ । इ मित्रं प्रक्षेपणे-कू । मित्रः प्रेरकः । वृज्, वरणे-उनम् । वरणे वरो-व-
णीयः । प्रेरकश्रेष्ठगुणयोः । आचार्यशिष्ययोः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सर्वतनूः । सर्वान् एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य एव वेद ॥ ४५ ॥
ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । अष्टीवत्-भ्याम् । प्र-आ-
शीः । याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आश्नन् ॥
स्नामः । भविष्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अ-
हम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥ त्वष्टुः ।
अष्टीवत्-भ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम्
एनम् । अजीगम् ॥ एषः । वै । ओदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-
परुः । सर्वतनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ।
सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ४५ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम
परमेश्वर] को (ततः) उन [दोनों घुटनों] से (अन्याभ्याम्) भिन्न (अष्टीव-
द्भ्याम्) दोनों घुटनों से (प्राशीः) तूने खाया [अनुभव किया] है, (याभ्याम्)
जिन दोनों [घुटनों] से (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वं)
पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (आश्नन्) खाया [अनु-
भव किया] था । [तब] (स्नामः) फोड़े का रोगी (भविष्यसि) तू होगा-
(इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब
(तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले (न) अब (पराञ्चम्)
दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को
[खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (त्वष्टुः) विश्वकर्मा [सब कामों में चतुर
मनुष्य] के (ताभ्याम्) उन दोनों (अष्टीवद्भ्याम्) घुटनों से (एनम्) इसे

४५—(ततः) ताभ्यां जानुभ्याम् (अष्टीवद्भ्याम्) अ० २ । ३३ । ५ ।
जानुभ्याम् (स्नामः) इषियुधीन्धिदलिश्या० । उ० १ । १४५ । सै, औ पाके-मक् ।
आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६ । १ । ४५ । ऐकारस्य आकारः । ततोऽर्श—
आद्यच् । स्नामेण पाकेन व्रणदिना युक्तः (त्वष्टुः) अ० २ । ५ । ६ । विश्व-
कर्माणः सर्वकर्मसु प्रवीणस्य मनुष्यस्य । अन्यत् पूर्ववत् ॥

[परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैं ने खाया [अनुभव किया] है, (ताभ्याम्) उन दोनों से (एनम्) इसको (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एषः वै) यही ..... म० ३२ ॥ ४५ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४५ ॥

ततश्चैनसुन्याभ्यां पादाभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः
प्राशनं । बहुचारी भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वा-
ञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । अश्विनोः पादाभ्याम् । ता-
भ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वा-
ङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वाङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति
य एव वेद ॥ ४६ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । पादाभ्याम् । प्र-आशीः ।
याभ्याम् । च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आशनं ॥ बहु-
चारी । भविष्यसि । इति । एनम् । आह ॥ तम् । वै । अहम् ।
न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥
अश्विनोः । पादाभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । प्राशि-
षम् । ताभ्याम् । एनम् । अजीगमम् ॥ एषः । वै । ओदनः ।
सर्व-अङ्गः । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-परुः ।
सर्व-तनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ४६ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम
परमेश्वर] को (ततः) उन [दो पैरों] से (अन्याभ्याम्) भिन्न (पादाभ्याम्)
दोनों पैरों से (प्राशीः) तूने खाया [अनुभव किया] है, (याभ्याम्) जिन दोनों
से (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वं) पहिले (ऋषयः) ऋषि-

४६—(ततः) ताभ्यां पदाभ्याम् (पादाभ्याम्) (बहुचारी) बहु-
चर गतौ-णिनि । बहुभ्रमणशीलः (भविष्यसि) (अश्विनोः) अ० २ । २६ । ६ ।

यों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] है । [तव] (बहुवचन) बहुत घूमने वाला (भविष्यसि) तू होगा—(इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब (तस्मै) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्) दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (अश्विनोः) दोनों चतुर माता पिता के (ताभ्याम्) उन (पादाभ्याम्) दोनों पैरों से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैं ने खाया [अनुभव किया] है, (ताभ्याम्) उन दोनों से (एनम्) इस को (अजीगमम्) मैं ने पाया है ॥

(एषः वै) यही म० ३२ । ४६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४६ ॥

ततश्चैनमन्याभ्यां प्रपदाभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः
प्राश्नन् । सर्पस्त्वा हनिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वा-
ञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । सुवितुः प्रपदाभ्याम् । ताभ्या-
मेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । एष वा औदुनः सर्वोङ्गः
सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वोङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य
एवं वेदं ॥ ४७ ॥

ततः । च । एनम् । अन्याभ्याम् । प्र-पदाभ्याम् । प्र-आ-
शीः । याभ्याम् । च । एतस् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-आश्नन् ॥
सर्पः । त्वा । हनिष्यति । इति । एनम् । आहु ॥ तस् ।
वै । अहम् । न । अर्वाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्रत्यञ्चम् ॥
सुवितुः । प्र-पदाभ्याम् ॥ ताभ्याम् । एनम् । प्र । प्राशि-
-

अश्व व्यासौ—इवन्, इति । कार्येषु अश्वो व्याप्तिर्योस्तयोः । जननी जनकयोः ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

षम् । ताभ्याम् । ए॒न॒म् । अ॒जी॒ग॒म॒म् ॥ ए॒षः । वै । ओ॒द॒नः ।
 सर्व॑-अ॒ङ्गः । सर्व॑-प॒रुः । सर्व॑-त॒नूः ॥ सर्व॑-अ॒ङ्गः । ए॒व । सर्व॑-
 प॒रुः । सर्व॑-त॒नूः । स॒म् । भ॒व॒ति॒ । यः । ए॒व॒म् । वे॒दः । ॥ ४७ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (ए॒न॒म्) इस [ओ॒द॒न नाम
 परमेश्वर] को (ततः) उन [दोनों पैर के पंजों] से (अन्याभ्याम्) मित्र
 (प्रपदाभ्याम्) दोनों पैरों के पंजों से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया]
 है, (याभ्याम्) जिन दोनों से (च) ही (ए॒त॒म्) इस [परमेश्वर] को (पूर्व)
 पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनु-
 भव किया] है । [तत्र] (सर्पः) सर्प (त्वा) तुझको (हनिष्यति) मारेगा-
 (इति) ऐसा (ए॒न॒म्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब
 (तम्) उस (अर्वाञ्च) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्)
 दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को
 [खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (सवितुः) ऐश्वर्यवान् पुरुष के (ताभ्याम्)
 उन (प्रपदाभ्याम्) दोनों पैरों के पंजों से (ए॒न॒म्) इस [परमेश्वर] को
 (प्र आशिषम्) मैंने खाया [अनुभव किया] है, (ताभ्याम्) उन दोनों से
 (ए॒न॒म्) इसको (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(ए॒षः वै) यही..... म० ३२ ॥ ४७ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४७ ॥

ततश्चैनमुन्याभ्यां हस्ताभ्यां प्राशीर्यभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः
 प्राश्नन् । ब्राह्मणं हनिष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं
 न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । अतस्य हस्ताभ्याम् । ताभ्यामेनं
 प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् । ए॒ष वा ओ॒द॒नः सर्व॑-अ॒ङ्गः सर्व॑-

४७—(ततः) ताभ्याम् (प्रपदाभ्याम्) पादाभ्याम् (सर्पः) उरगा
 (हनिष्यति) मारयिष्यति (सवितुः) बु प्रसवैश्वर्ययोः—तृच् । ऐश्वर्यवतः
 पुरुषस्य । अन्यत् पूर्ववत् ॥

परः सर्वतनूः । सर्वज्ञ एव सर्वपरुः सर्वतनुः सं भवति य
एवं वेद ॥ ४८ ॥

ततः । च । ए न स् । अन्याभ्याम् । हस्ताभ्याम् । प्र-आशीः ।
याभ्याम् । च । ए त स् । पूर्वे । ऋषयः । प्र-आशनन् ॥ ब्राह्म-
णम् । हनिष्यसि । इति । ए न स् । आह ॥ तस् । वै । अहम् ।
न । अर्वाञ्च स् । न । पराञ्च स् । न । प्रत्यञ्च स् ॥ ऋतस्य ।
हस्ताभ्याम् ॥ ताभ्याम् । ए न स् । प्र । आशिषम् । ताभ्याम् ।
ए न स् । अजीगम् ॥ ए षः । वै । औदनः । सर्व-अङ्गः । सर्व-
परुः । सर्वतनूः ॥ सर्व-अङ्गः । ए व । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ।
सम् । भवति । यः । ए व स् । वेद ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम
परमेश्वर] को (ततः) उन [दोनों हाथों] से (अन्याभ्याम्) भिन्न (हस्ता-
भ्याम्) दोनों हाथों से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (याभ्याम्)
जिन दोनों से (च) ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वे) पहिले (ऋषयः)
ऋषियों [वेदार्थ जानने वालों] ने (प्राशनन्) खाया [अनुभव किया] है ।
[तव] (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण [वेद ज्ञाता पुरुष] को (हनिष्यसि) तू मारेगा-
(इति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(ग्रहम्) मैंने (वै) निश्चय करके (न) अब
(तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पीछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्)
दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को
[खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (ऋतस्य) सत्य ज्ञान के (ताभ्याम्)
उन (हस्ताभ्याम्) दोनों हाथों से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आ-
शिषम्) मैं ने खाया [अनुभव किया] है (ताभ्याम्) उन दोनों से (एनम्)
इस को (अजीगम्) मैं ने पाया है ॥

४८—(ततः) ताभ्याम् (हस्ताभ्याम्) कराभ्याम् (ब्राह्मणम्) अ० २।
६।३। वेदविदम् (हनिष्यसि) (ऋतस्य) सत्यज्ञानस्य । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(एषः वै) यही.....म० ३२ ॥ ४८ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४८ ॥

ततश्चैनमुन्यया प्रतिष्ठया प्राशीर्यया चैतं पूर्वं ऋषयः
प्राश्नन् । अप्रतिष्ठानोऽनायतनो मरिष्यसीत्येनमाह । तं वा
अहं नावाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । सुत्ये प्रतिष्ठाय ।
तयै नुं प्राशिषं तयैनमजीगमम् । एष वा ओदनः सर्वोऽङ्गः
सर्वपरुः सर्वतनूः । सर्वोऽङ्ग एव सर्वपरुः सर्वतनूः सं भवति य
एव वेदः ॥ ४८ ॥ (८)

ततः । च । एनम् । अन्यया । प्रति-स्थया । प्र-प्राशीः ।
यया । च । एतम् । पूर्वं । ऋषयः । प्र-प्राश्नन् ॥ अप्रति-
स्थानः । अनुायतनः । मरिष्यसि । इति । एनम् । आहु ॥
तम् । वै । अहम् । न । अवाञ्चम् । न । पराञ्चम् । न । प्र-
त्यञ्चम् ॥ सुत्ये । प्रति-स्थाय ॥ तया । एनम् । प्र । प्रा-
शिषम् । तया । एनम् । अजीगमम् । एषः । वै । ओदनः ।
सर्व-अङ्गः । सर्व-परुः । सर्व-तनूः ॥ सर्व-अङ्गः । एव । सर्व-
परुः । सर्व-तनूः । सम् । भवति । यः । एवम् । वेदः ॥ ४८ ॥

भावार्थ—[हे जिज्ञासु !] (च) यदि (एनम्) इस [ओदन नाम] परमे-
श्वर को (ततः) उस [प्रतिष्ठा] से (अन्यया) भिन्न (प्रतिष्ठया) प्रतिष्ठा [कीर्ति]
से (प्राशीः) तू ने खाया [अनुभव किया] है, (यथा) जिस [प्रतिष्ठा] से (च)
ही (एतम्) इस [परमेश्वर] को (पूर्वं) पहिले (ऋषयः) ऋषियों [वेदार्थ
जानने वालों] ने (प्राश्नन्) खाया [अनुभव किया] है । [तव] (अप्रतिष्ठानः)

४६—(ततः) तथा (प्रतिष्ठया) कीर्त्या । गौरवेण (अप्रतिष्ठानः) कीर्ति-
रहितः (अनुायतनः) यती प्रयत्ने-आधारे ल्युट् । गृहरहितः (मरिष्यसि)

कीर्ति रहित और (अनायतनः) और बिना भर होकर (मरिष्यसि) तू मरेगा-
(हति) ऐसा (एनम्) इस [जिज्ञासु] से (आह) वह [आचार्य] कहे ॥

[जिज्ञासु का उत्तर]—(अहम्) मैं ने (वै) निश्चय करके (न) अब
(तम्) उस (अर्वाञ्चम्) पोछे वर्तमान रहने वाले, (न) अब (पराञ्चम्)
दूर वर्तमान और (न) अब (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्ष वर्तमान [परमेश्वर] को
[खाया अर्थात् अनुभव किया है] । (सत्ये) सत्य [सत्य स्वरूप परमात्मा] में
(प्रतिष्ठाय) प्रतिष्ठा [आदर] पाकर (तया) उसी [ऋषियों के समान
प्रतिष्ठा] से (एनम्) इस [परमेश्वर] को (प्र आशिषम्) मैं ने खाया
[अनुभव किया] है, (तया) उसी [प्रतिष्ठा] से (एनम्) इस परमेश्वर
को (अजीगमम्) मैंने पाया है ॥

(एषः) यह (वै) ही (ओदनः) ओदन [सुख वर्षक अन्न समान
परमेश्वर] (सर्वाङ्गः) सब उपायों वाला, (सर्वपदः) सब पालनों वाला
और (सर्वतनूः) सब उपकारों वाला है । वह [मनुष्य] (एव) ही (सर्वाङ्गः)
सब उपायों वाला, (सर्वपदः) सब पालनों वाला और (सर्वतनूः) सब उप-
कारों वाला (सम् भवति) हो जाता है, (यः) जो [मनुष्य] (एवम्) ऐसा
(वेद) जानता है ॥ ४६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३२ के समान ॥ ४६ ॥

सूक्तम् ३ (पर्यायः ३ ॥)

५०—५६ ॥ ओदनो देवता ॥ ५० आसुर्यनुष्टुप्; ५१ आर्च्युष्णिक्; ५२ भुरिक्
साम्नी त्रिष्टुप्; ५३ आसुरी बृहती; ५४ भुरिक् साम्नी बृहती; ५५ साम्नुष्णिक्;
५६ प्राजापत्या बृहती छन्दः ॥

ब्रह्मज्ञानेन मोक्षोपदेशः—ब्रह्मज्ञान से मोक्ष का उपदेश ॥

एतद् वै ब्रध्नस्य विष्टपं यदोदनः ॥ ५० ॥

एतत् । वै । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । यत् । ओदनः ॥ ५० ॥

भाषार्थ—(एतत्) यह (वै) ही (ब्रध्नस्य) महान् [पृथिवी आवि

(सत्ये) अविनाशिस्वरूपे परमात्मनि (प्रतिष्ठाय) प्रतिष्ठितः सगौरवो भूत्वा ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

५०—(एतत्) सर्वत्र दृश्यमानम् (वै) एव (ब्रध्नस्य) अ० ७।२२।२।

के आकर्षक सूर्य] का (विष्टपम्) आश्रय (यत्) यजनीय [पूजनीय ब्रह्म],
(ओदनः) ओदन [सुख बरसाने वाला अन्नरूप परमेश्वर] है ॥ ५० ॥

भावार्थ—परमात्मा के ही आश्रय अर्थात् धारण आकर्षण सामर्थ्य से
सूर्य आदि लोक स्थित हैं ॥ ५० ॥

ब्रध्नलोको भवति ब्रध्नस्य विष्टपि अयते य एव वेद ॥ ५१
ब्रध्न-लोकः । भवति । ब्रध्नस्य । विष्टपि । अयते । यः । एवम् ।
वेद ॥ ५१ ॥

भावार्थ—वह [मनुष्य] (ब्रध्नलोकः) महान् [सब के नियामक पर-
मेश्वर] में निवास वाला (भवति) होता है और [उसी] (ब्रध्नस्य) महान्
[सर्व नियामक परमेश्वर] के (विष्टपि) सहारे में (अयते) आश्रय लेता है,
(यः) जो [मनुष्य] (एवम्) ऐसा (वेद) जानता है ॥ ५१ ॥

भावार्थ—जो ज्ञानी पुरुष परमात्मा का आश्रय लेता है, वह पुरुषार्थ
आनन्द पाता है ॥ ५१ ॥

एतस्माद् वा ओदुनात् त्रयस्त्रिंशत् लोकान् निर्मिमीत
प्रजापतिः ॥ ५२ ॥

एतस्मात् । वै । ओदुनात् । त्रयः-त्रिंशत् । लोकान् । निर्मि-
मिमीत । प्रजा-पतिः ॥ ५२ ॥

बन्ध बन्धने-नक् ब्रधादेशश्च । ब्रध्नो महत्ताम्-निघ० । ३ । ३ । महतो बन्धकस्य
पृथिव्यादिलोकानामाकर्षकस्य सूर्यस्य (विष्टपम्) अ० १० । १० । ३१ । वि+
ष्टमि प्रतिबन्धे-किप्, भस्य पः । यद्वा, विश प्रवेशने-कप तुडागमश्च । आश्रयः
(यत्) त्यजितनियजिभ्यो ङित् । उ० १ । १३२ । यजेः—अदि, ङित् । यजनीयं
पूजनीयं ब्रह्म (ओदनः) अ० ६ । ५ । १६ । सुखवर्षकोऽन्नरूपः परमेश्वरः ॥

५१—(ब्रध्नलोकः) ब्रध्ने सर्वनियामके परमेश्वरे लोका निवासो यस्य
सः (भवति) (ब्रध्नस्य) म० ५० । महतः सर्वनियामकस्य परमेश्वरस्य
(विष्टपि) म० ५० । आश्रये (अयते) तिष्ठति (यः) मनुष्यः (एवम्) उक्त-
प्रकारेण (वेद) जानाति परमात्मानम् ॥

भाषार्थ—(एतस्मात्) इस (वै) ही (ओदनात्) [अपने] ओदन [सुख-वरसाने वाले अन्न रूप सामर्थ्य] से (त्रयस्त्रिंशतम्) तेतीस (लोकान्) लोकों [दर्शनीय देवताओं] को (प्रजापतिः) प्रजापति [सृष्टिपालक पर-मेश्वर] ने (निः अमिमीत) निर्माण किया है ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर ने अपने सर्वपोषक सामर्थ्य से जगदुपकारक तेतीस देवताओं को रचा है। वे तेतीस देवता ये हैं—८ वसु, ११ रुद्र, १२ महीने, १ विजुली, १ यज्ञ—देखो अथर्व० ६। १३६। १ ॥ ५२ ॥

तेषां प्रज्ञानाय यज्ञमसृजत ॥ ५३ ॥

तेषाम् । प्र-ज्ञानाय । यज्ञम् । असृजत् ॥ ५३ ॥

भाषार्थ—उस [परमेश्वर] ने (तेषाम्) उन [तेतीस देवताओं के सामर्थ्य] के (प्रज्ञानाय) प्रकृष्ट ज्ञान के लिये (यज्ञम्) यज्ञ [परस्पर संगत संसार] को (असृजत) सृजा ॥ ५३ ॥

भाषार्थ—परमात्मा ने उन वसु आदि देवताओं से यह संसार इस-लिये रचा है कि मनुष्य परमात्मा के संगठन सामर्थ्य को जानकर परस्पर बल ष्ठावै ॥ ५३ ॥

स य एव विदुष उपद्रष्टा भवति प्राणं वृणुहि ॥ ५४ ॥

सः। यः। एवम् । विदुषः। उप-द्रष्टा। भवति । प्राणम् । वृणुहि ॥ ५४ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [मनुष्य] (एवम्) ऐसे [बड़े] (विदुषः) विद्वान् [सर्वज्ञ परमेश्वर] का (उपद्रष्टा) उपद्रष्टा [सूक्ष्मदर्शी वा साक्षात्कर्ता]

५२—(एतस्मात्) (वै) एव (ओदनात्) स्वस्मात् सुखवर्षकात् साम-र्थ्यात् (त्रयस्त्रिंशतम्) वसुरुद्रादीन्—अ० ६। १३६। १ (लोकान्) दर्शनी-यान् देवान् (निरमिमीत्) अ० ५। १२। ११। निर्मितवान् (प्रजापतिः) सृष्टिपालकः परमेश्वरः ॥

५३—(तेषाम्) त्रयस्त्रिंशतो लोकानाम् (प्रज्ञानाय) प्रकृष्टबोधाय (यज्ञम्) परस्परसंगतसंसारम् (असृजत) सृष्टवान् ॥

५४—(सः) पुरुषः (यः) (एवम्) अनेन प्रकारेण (विदुषः) ज्ञानतः सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य (उपद्रष्टा) उपेत्य दर्शकः सूक्ष्मदर्शी। साक्षात्कर्ता

(भवति) होता है, (सः) वह (प्राणम्) [अपने] प्राण [जीवन] को (रुणद्धि) रोकता है ॥ ५४ ॥

भाषार्थ—जो मनुष्य परमात्मा के गुण, कर्म, स्वभाव को सूक्ष्म बुद्धि से साक्षात् करता है, वह जितेन्द्रिय होकर अपना जीवन और यश बढ़ाता है ॥ ५४ ॥

न च प्राणं रुणद्धि सर्वज्यानि जीयते ॥ ५५ ॥

न । च । प्राणम् । रुणद्धि । सर्व-ज्यानिम् । जीयते ॥ ५५ ॥

भाषार्थ—(च) यदि वह (प्राणम्) [अपने] प्राण को (न) नहीं (रुणद्धि) रोकता है, वह (सर्वज्यानिम्) सब हानि से (जीयते) निर्बल हो जाता है ॥ ५५ ॥

भाषार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर के सामर्थ्य को देखते हुये भी जितेन्द्रिय नहीं होता, वह मनुष्यपन से गिरकर बलहीन होजाता है ॥ ५५ ॥

न च सर्वज्यानि जीयते पुरैनं जरसः प्राणो जहाति ॥ ५६ ॥ (१०)

न । च । सर्व-ज्यानिम् । जीयते । पुरा । एनम् । जरसः । प्राणः । जहाति ॥ ५६ ॥ (१०)

भाषार्थ—वह (सर्वज्यानिम्) सब हानि से (च) ही (न) नहीं (जीयते) हीन होता है, [किन्तु] (एनम्) इस [मनुष्य] को (जरसः) जरा [स्तुति वा बुढ़ापा पाने] से (पुरा) पहिले (प्राणः) [जीवन व्यापार] (जहाति) छोड़ देता है ॥ ५६ ॥

(भवति) (प्राणम्) जीवनम् (रुणद्धि) आवृणोति । वर्धयतीत्यर्थः ॥

५५—(न) निषेधे (च) यदि (प्राणम्) श्वासप्रश्वासव्यापारम् (रुणद्धि) वशं करोति (सर्वज्यानिम्) ज्या वयोहानौ—किम्, सुपां सुपो भवन्ति । वा०पा० ७ । १ । ३६ । तृतीयास्थाने द्वितीया । सर्वस्यान्या । सर्वहान्या (जीयते) ज्या वयोहानौ कर्मणि-लट् । हीयते ॥

५६—(न) निषेधे (च) अवधारणे (सर्वज्यानिम्) म० ५५ । सर्वहान्या (जीयते) हीयते (पुरा) पुरस्तात् (एनम्) पुरुषम् (जरसः) अ० १ । ३० । २ । ज स्तुतौ, यद्वा जृप् वयोहानौ-असुन् । जरस्याः स्तुतेर्वयोहानौर्वा सकाशात् (प्राणः) श्वासप्रश्वासव्यापारः (जहाति) त्यजति ॥

भावार्थ—परमेश्वर का विरोधी मनुष्य निर्बल, अपकीर्ति वाला, अल्प-जीवी और दुर्बलेन्द्रिय होता है ॥ ५६ ॥

सुक्तम् ४ ॥

१—२६ ॥ प्राणो देवता ॥ १ शकुमती, २—७, १०—१३, १६—१८, २३, २५ अनुष्टुप्; = पथ्या पङ्क्तिः, ६, १४, २४ निचृदनुष्टुप्, १५, २६ भुरिगनुष्टुप्; २० निचृत् त्रिष्टुप्; २१ मध्ये ज्योतिर्जगती; २२ त्रिष्टुप् ॥

प्राणमहिमोपदेशः—प्राण की महिमा का उपदेश ॥

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे ।

यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

प्राणाय । नमः । यस्य । सर्वम् । इदम् । वशे ॥ यः । भूतः ।

सर्वस्य । ईश्वरः । यस्मिन् । सर्वम् । प्रति-स्थितम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(प्राणाय) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर] को (नमः) नमस्कार है, (यस्य) जिसके (वशे) वश में (सर्वम्) सब (इदम्) यह [जगत्] है । (भूतः) सदा वर्तमान (यः) जो (सर्वस्य) सब का (ईश्वरः) ईश्वर है और (यस्मिन्) जिसके भीतर (सर्वम्) सब (प्रतिष्ठितम्) अटल ठहरा है ॥ १ ॥

भावार्थ—सर्वपोषक, सर्वशक्तिमान् प्राणनाम जगदीश्वर की उपासना करके मनुष्य अपने प्राणों के बल को सदा बढ़ाते रहें ॥ १ ॥

परमेश्वर का प्राण नाम है देखो प्रश्नोपनिषद् खण्ड २ श्लोक ६ ॥

१—(प्राणाय) प्र + अन प्राणने-घञ् । प्राणित्यनेनेति प्राणस्तस्मै जीवन-दात्रे परमेश्वराय (नमः) सत्कारः (यस्य) (सर्वम्) समस्तम् (इदम्) दृश्यमानं जगत् (वशे) प्रभुत्वे (यः) (भूतः) सर्वदा लब्धसत्ताकः (सर्वस्य) (ईश्वरः) अश्नोतेराशु कर्मणि यरट् च । उ० ५ । ५७ । अशू व्याप्तौ—वरट् उपधाया ईत्वम् । शीघ्रकारी । अद्वा, स्थेशभासपिसकसो वरच् । पा० ३ । २ । १७५ । ईश ऐश्वर्ये—वरच् । ईशिता स्वामी (यस्मिन्) (सर्वम्) (प्रति-ष्ठितम्) दृढं स्थितम् ॥

अरा इध रथनाभौ प्राणै सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

अचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ १ ॥

अरों के समान रथ की नाभि में, प्राण के बीच सब जड़ा हुआ है—
अचार्य [स्तुति विद्यायें], यजुर्मन्त्र [ईश्वर पूजा के मन्त्र] और साम मन्त्र
[मोक्ष विद्यायें—अर्थात् कर्म, उपासना और ज्ञान], यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार]
राज्य और धन ॥

और देखो मनु अध्याय १२ श्लोक १२३ ।

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्मशाश्वतम् ॥ १ ॥

इस [परमेश्वर] को कोई अग्नि, कोई मनु और प्रजापति, कोई
इन्द्र, कोई प्राण और कोई नित्य ब्रह्म कहते हैं ॥ १ ॥

नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्नवे ।

नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥ २ ॥

नमः । ते । प्राण । क्रन्दाय । नमः । ते । स्तनयित्नवे ॥

नमः । ते । प्राण । वि-द्युते । नमः । ते । प्राण । वर्षते ॥ २ ॥

भाषार्थ—(प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर] (क्रन्दाय)
दहाड़ने के हित के लिये (ते) तुझे (नमः) नमस्कार, (स्तनयित्नवे) बाबल
की गर्जन के हित के लिये (ते) तुझे (नमः) नमस्कार है । (प्राण) हे प्राण !
[परमेश्वर] (विद्युते) बिजुली के हित के लिये (ते) तुझे (नमः) नमस्कार,
(प्राण) हे प्राण ! [परमेश्वर] (वर्षते) वर्षा के हित के लिये (ते) तुझे
(नमः) नमस्कार है ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की दया को विचारकर ऐसा प्रयत्न करे
कि वर्षा सम्बन्धी सब क्रियायें सर्वथा उपकारी हों ॥ २ ॥

इस मन्त्र का मिलान अथर्व० का० १ सू० १३ म० १ से करो ॥

२—(नमः) (ते) तुभ्यम् (प्राण) म० १ । हे जीवनप्रद (क्रन्दाय)
कवि आह्वाने शोधने च-पचाद्यच् । ध्वनिहिताय (स्तनयित्नवे) अ० १ । १३ ।
१ । मेघगर्जनहिताय (विद्युते) अ० १ । १३ । १ । विद्युद्धिताय (वर्षते)
वृषिहिताय । अथत् पूर्ववत् ॥

यत् प्राण स्तनयित्नुनाभिक्रन्दत्योषधीः । प्र वीयन्ते गर्भान्
 दधतेऽथो ब्रह्मीर्वि जायन्ते ॥ ३ ॥

यत् । प्राणः । स्तनयित्नुना । अभि-क्रन्दति । ओषधीः ॥ प्र ।
 वीयन्ते । गर्भान् । दधते । अथो इति । ब्रह्मीः । वि । जायन्ते ३

भाषार्थ—(यत्) जब (प्राणः) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर]
 (स्तनयित्नुना) वादल की गर्जन द्वारा (ओषधीः) ओषधियों [अन्न आदि]
 को (अभिक्रन्दति) बल से पुकारता है । [तब] वे (प्र) अच्छे प्रकार (वीयन्ते)
 गर्भवती होती हैं और (गर्भान्) गर्भों को (दधते) पुष्ट करती हैं; (अथो)
 फिर ही (ब्रह्मीः) बहुत सी होकर (वि जायन्ते) उत्पन्न हो जाती हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सामर्थ्य से सूर्य द्वारा मेघ से वर्षा और गर्जन
 होकर ग्रामों और बनों में अनेक ओषधें उगती हैं ॥ ३ ॥

यत् प्राण ऋतावागतेऽभिक्रन्दत्योषधीः ।

सर्वं तदा प्र मोदते यत् किं च भूम्यामधि ॥ ४ ॥

यत् । प्राणः । ऋतौ । आ-गते । अभि-क्रन्दति । ओषधीः ॥

सर्वम् । तदा । प्र । मोदते । यत् । किम् । च । भूम्याम् । अधि ४

भाषार्थ—(यत्) जब (प्राणः) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर] (ऋतौ-
 आगते) ऋतु काल आने पर (ओषधीः) ओषधियों [अन्न आदि] को
 (अभिक्रन्दति) बल से पुकारता है । (तदा) तब (सर्वम्) सब [जंगत्]

३—(यत्) यदा (प्राणः) म० १ । जीवनदाता परमेश्वरः (स्तन-
 यित्नुना) मेघध्वनिना (अभिक्रन्दति) सर्वत आह्वयति (ओषधीः) ग्रीहियवाद्यो
 वीरुधः (प्र) प्रकर्षेण (वीयन्ते) वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनसादनेषु ।
 गर्भं गृह्णन्ति (गर्भान्) उदरस्थपदार्थान् (दधते) पोषयन्ति (अथो) अनन्त-
 रमेव (ब्रह्मीः) ब्रह्मयो बहुप्रकाराः (वि जायन्ते) विविधमुत्पद्यन्ते ॥

४—(यत्) यदा (प्राणः) म० १ (ऋतौ) ऋतु काले वर्षतौ (आगते)
 प्राप्ते (अभिक्रन्दति) (ओषधीः) म० ३ (सर्वम्) चराचरं जगत् (तदा)

(प्र मोदते) बड़ा आनन्द मानता है, (यत् किम् च) जो कुछ भी (भूम्याम् अधि) पर है ॥ ४ ॥

भावार्थ—उचित समय पर वर्षा होने से सब चर और अचर जगत् बल प्राप्त करके प्रसन्न होता है ॥ ४ ॥

॥ यदा प्राणो अभ्यवर्षीत् वर्षेण पृथिवीं सुहीम् ।

पुशवस्तत् प्र मोदन्ते महो वै नो भविष्यति ॥ ५ ॥

यदा । प्राणः । अभि-अवर्षीत् । वर्षेण । पृथिवीम् । सुहीम् ॥

पुशवः । तत् । प्र । मोदन्ते । महः । वै । नः । भविष्यति ॥

भाषार्थ—(यदा) जब (प्राणः) [जीवनदाता परमेश्वर] ने (वर्षेण) वर्षा द्वारा (महीम्) विशाल (पृथिवीम्) पृथिवी को (अभ्यवर्षीत्) सींच दिया । (तत्) तब (पशवः) जीव जन्तु (प्र मोदन्ते) बड़ा हर्ष मनाते हैं—“(नः) हमारी (महः) बढ़ती (वै) अवश्य (भविष्यति) होगी” ॥ ५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर की शक्ति से वृष्टि होने पर सब प्राणी बलवृद्धि कर के उत्सव मनाते हैं ॥ ५ ॥

॥ अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन समवादिरन् ।

आयुर्वै नः प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरकः ॥ ६ ॥

अभि-वृष्टाः । ओषधयः । प्राणेन । सम् । अवादिरन् ॥ आयुर्वै ।

वै । नः । प्र । प्रातीतरः । सर्वाः । नः । सुरभीः । अकः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(अभिवृष्टाः) सींची हुई (ओषधयः) ओषधें [अन्न आदि]

(प्र मोदते) अत्यंत हृष्यति (यत्) (किम् च) किमपि (भूम्याम्) (अधि) उपरि ॥

५—(यदा) यस्मिन् काले (प्राणः) म० १ । जीवनदाता परमेश्वर (अभ्यवर्षीत्) अभिषिक्तवान् (पृथिवीम्) भूमिम् । (महीम्) विशालाम् (पशवः) सर्वे जीवजन्तवः (तत्) तदा (प्रमोदन्ते) (प्रहृष्यन्ति (महः) वर्धनम् (वै) खलु (नः) अस्माकम् (भविष्यति) ॥

६—(अभिवृष्टाः) अभिषेक्ताः (ओषधयः) अन्नादि पदार्थाः (प्राणेन)

(प्राणेन) प्राण [जीवन दाता परमेश्वर] से (सम्) मिलकर (अवादिस्)
 बोली—“(नः) हमारी (आयुः) आयु को (वै) निश्चय करके (प्र अतीतरः)
 तू ने बढ़ाया है, (नः सर्वाः) हम सबको (सुरभीः) सुगन्धित (अकः) तू ने
 बनाया है” ॥ ६ ॥

भावार्थ—वृष्टि से सब अन्न वृक्ष आदि पदार्थ उत्पन्न और पुष्ट होकर
 संसार का उपकार करते हुये परमेश्वर को धन्यवाद देते हैं ॥ ६ ॥

नमस्ते अस्तवायते नमो अस्तु परायते ।

नमस्ते प्राण तिष्ठतु आसीनायुते ते नमः ॥ ७ ॥

नमः। ते। अस्तु । आ-यते । नमः। अस्तु । परा-यते ॥ नमः।
 ते । प्राण । तिष्ठते । आसीनाय । उत । ते नमः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(आयते) आते हुये [पुरुष] के हित के लिये (ते) तुम्हें
 (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो, (परायते) जाते हुये के हित के लिये (नमः)
 नमस्कार (अस्तु) हो । (प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर]
 (तिष्ठते) खड़े होते हुये के हित के लिये (नमः) नमस्कार, (उत) और (आ-
 सीनाय) बैठे हुये के हित के लिये (ते) तुम्हें (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपनी चेष्टाओं से उपकार लेता हुआ परमेश्वर का
 धन्यवाद करे ॥ ७ ॥

नमस्ते प्राण प्राणते नमो अस्तवपानते । पराचीनाय ते

म० १ । जीवनप्रदेन परमेश्वरेण (सम्) मिलित्वा (अवादिस्) भासनोप-
 संभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु चदः । पा० १ । ३ । ४७ । आत्मनेपदम् ।
 भाषणं कृतवत्यः (आयुः) जीवनम् (वै) अवश्यम् (नः) अस्माकम् (प्राती-
 तरः) त्वं वर्धितवानसि (सर्वाः) (नः) अस्मान् (सुरभीः) सु + रम-रामस्ये-
 श् । सुगन्धयुक्ताः (अकः) कृतवानसि ॥

७—(नमः) नमस्कारः (ते) तुभ्यम् (अस्तु) भवतु (आयते) आग-
 च्छते पुरुषाय (परायते) बहिर्गच्छते (प्राण) हे जीवनप्रद परमेश्वर (तिष्ठते)
 स्थितिं कुर्वते (आसीनाय) उपविष्टपुरुषहिताय (उत) अपिच । अन्यद् गतम् ॥

नमः प्रतीचीनाय ते नमः सर्वस्मै त इदं नमः ॥ ८ ॥
 नमः । ते । प्राण । प्राणते । नमः । अस्तु । अपानते ॥
 पराचीनाय । ते । नमः । प्रतीचीनाय । ते । नमः । सर्वस्मै ।
 ते । इदम् । नमः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(प्राण) हे प्राण ! [जीवन दाता परमेश्वर] (प्राणते) श्वास लेते हुये [पुरुष] के हित के लिये (ते) तुम्हे (नमः) नमस्कार, (अपानते) प्रश्वास लेते हुये के हित के लिये (नमः) नमस्कार (अस्तु) होवे । (पराचीनाय) बाहिर जाते हुये [पुरुष] के हित के लिये (ते) तुम्हे (नमः) नमस्कार, (प्रतीचीनाय) सन्मुख जाते हुये के हित के लिये (ते) तुम्हे (नमः) नमस्कार, (सर्वस्मै) सब के हितके लिये (ते) तुम्हें (इदम्) यह (नमः) नमस्कार हो ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रत्येक श्वास प्रश्वास आदि चेष्टा करते हुये संसार का हित करके परमेश्वर को धन्यवाद देवे ॥ ८ ॥

या ते प्राण प्रिया तनूर्यो ते प्राण प्रेयसी ।

अथो यद् भेषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

या । ते । प्राण । प्रिया । तनूः । यो इति । ते । प्राण ।
 प्रेयसी ॥ अथो इति । यत् । भेषजम् । तव । तस्य । नः ।
 धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर] (ते) तेरी

८—(नमः) (ते) तुभ्यम् (प्राण) म० १ । हे परमेश्वर (प्राणते) श्वासते पुरुषाय (अपानते) प्रश्वासं कुर्वते (पराचीनाय) विभाषाञ्छरेदिकः स्त्रियाम् । पा० ५ । ४ । ८ । इति स्वार्थिकः खः । पराञ्चनाय । बहिर्गच्छते पुरुषाय (प्रतीचीनाय) प्रतिमुखं सम्मुखं गच्छते पुरुषाय (सर्वस्मै) सर्वहिताय (इदम्) क्रियमाणम् (नमः) नमस्कारः । अन्यद् गतम् ॥

९—(या) (ते) तव (प्राण) (प्रिया) प्रीतिकरी (तनूः) तन उपकारे-

(या) जो (प्रिया) प्रीति करने वाली (यो) और जो, (प्राण) हे प्राण !
(ते) तेरी (प्रेयसी) अधिक प्रीति करने वाली (तनूः) उपकार किया है ।
(अथो) और भी (यत्) जो (तव) तेरा (भेषजम्) भय निवारक कर्म है,
(तस्य) उसका (नः) हमारे (जीवसे) जीवन के लिये (धेहि) दान कर ॥६॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर के उपकारों को ध्यान में रखकर कार्य करते हैं, वह अपना जीवन बढ़ाते हैं ॥ ६ ॥

प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियम् ।

प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥ १० ॥ (११)

प्राणः । प्र-जाः । अनु । वस्ते । पिता । पुत्रम्-इव । प्रियम् ॥

प्राणः । ह । सर्वस्य । ईश्वरः । यत् । च । प्राणति । यत् ।

च । न ॥ १० ॥ (११)

भाषार्थ—(प्राणः) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर] (प्रजाः) सब उत्पन्न प्राणियों को (अनु) निरन्तर (वस्ते) ढक लेता है, (इव) जैसे (पिता) पिता (प्रियम्) प्रिय (पुत्रम्) पुत्र को [वस्त्र आदि से] । (प्राणः) प्राण [परमेश्वर] (ह) ही (सर्वस्य) सब का (ईश्वरः) ईश्वर है, (यत् च) जो कुछ भी (प्राणति) श्वास लेता है, (यत् च) और जो (न) नहीं श्वास लेता है ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य जगत् स्वामी परमेश्वर को सब चर और अचर सृष्टि में व्यापक जानकर अपना ऐश्वर्य बढ़ावे ॥ १० ॥

ऊ । उपकारक्रिया (यो) या-उ । या च (प्रेयसी) प्रिय-ईयसुच, प्रादेशः । प्रियतरा
(अथो) अपिच (भेषजम्) भयनिवारक कर्म (तस्य) (नः) अस्माकम् (धेहि)
हु धाज् दाने । दानं कुरु (जीवसे) जीवनवर्धनाय । अन्यद् गतम् ॥

१०—(प्राणः) जीवनप्रदः परमेश्वरः (प्रजाः) उत्पद्यमाना मनुष्याद्याः
(अनु) अनुक्रमेण (वस्ते) आच्छादयति (पिता) जनकः (पुत्रम्) दुःखात्
जातारं सुतम् (इव) यथा (प्रियम्) स्निग्धम् (ह) एव (सर्वस्य) चराचरस्य
(ईश्वरः) म० १ । स्वामी (यत्) यत् किंचिज् जङ्गमात्मकं वस्तु (प्राणति)
प्राणति । प्राणव्यापारं करोति (यत् च) स्थावरात्मकम् (न) निषेधे ॥

प्राणो मृत्युः प्राणस्तत्कमा प्राणं देवा उपासते ।

प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥

प्राणः । मृत्युः । प्राणः । तत्कमा । प्राणम् । देवाः । उप ।
आसते ॥ प्राणः । ह । सत्य-वादिनम् । उत्-तमे । लोके ।
आ । दधत् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—(प्राणः) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर] (मृत्युः) मृत्यु
और (प्राणः) प्राण (तत्कमा) जीवन को कष्ट देने वाला [ज्वर आदि रोग] है,
(प्राणम्) प्राण की (देवाः) विद्वान् लोग (उप आसते) उपासना करते हैं ।
(प्राणः) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर] (ह) ही (सत्यवादिनम्) सत्यवादी को
(उत्तमे लोके) उत्तम लोक पर (आ दधत्) स्थापित कर सकता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—ईश्वरीय नियम से विरुद्ध चलने पर मनुष्य मृत्यु और रोग
को पाते हैं । विद्वान् लोग इस लिये परमात्मा की उपासना करते और जिते-
न्द्रिय होकर अपने श्वास प्रश्वास को वश में करते हैं कि वे सत्यवादी होकर
श्रेष्ठ पद पावें ॥ ११ ॥

प्राणो विराट् प्राणो देष्ट्री प्राणं सर्वं उपासते ।

प्राणो ह सूर्यश्चन्द्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिम् ॥ १२ ॥

प्राणः । वि-राट् । प्राणः । देष्ट्री । प्राणम् । सर्वं । उप ।
आसते ॥ प्राणः । ह । सूर्यः । चन्द्रमाः । प्राणम् । आहुः ।
प्रजा-पतिम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(प्राणः) प्राण [जीवन दाता परमेश्वर] (विराट्) विराट्

११—(प्राणः) जीवनप्रदः परमेश्वरः (मृत्युः) मरणस्य कर्त्ता (तत्कमा)
अ० १ । २५ । १ । कृच्छ्रजीवनकरो ज्वरादिरोगः (देवाः) विद्वांसः (उपा-
सते) सेवन्ते (ह) एव (सत्यवादिनम्) यथार्थवक्ताम् (उत्तमे) उत्कृष्टे
(लोके) दर्शनीये स्थाने (आ दधत्) लेटि रूपम् । स्थापयेत् ॥

१२—(प्राणः) म० १ (विराट्) विविधेश्वरः (देष्ट्री) दिश दाते आत्मा

[विविध प्रकार ईश्वर] और (प्राणः) प्राण [परमेश्वर] (देही) मार्ग दर्शिका शक्ति है, (प्राणम्) प्राण [परमेश्वर] की (सर्वे) सब (उप आसते) उपासना करते हैं (प्राणः) प्राण [परमेश्वर] (ह) ही (सूर्यः) प्रेरणा करने वाला और (चन्द्रमाः) आनन्द दाता है, (प्राणम्) प्राण [परमेश्वर] को (प्रजापतिम्) प्रजापति [सृष्टि पालक] (आहुः) वे [विद्वान्] कहते हैं ॥१२॥

भावार्थ—सब मनुष्य परमात्मा की उपासना करके विविध प्रकार समर्थ होकर आनन्द पाते हैं ॥ १२ ॥

प्राणपानौ ब्रीहियुवावनुड्वान् प्राण उच्यते ।

यवे ह प्राण आहितोऽपानो ब्रीहिरुच्यते ॥ १३ ॥

प्राणापानौ । ब्रीहि-यवौ । अनुड्वान् । प्राणः । उच्यते ॥ यवे ह । प्राणः । आ-हितः । अपानः । ब्रीहिः । उच्यते ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(प्राणापानौ) प्राण और अपान [श्वास और प्रश्वास] (ब्रीहियवौ) चावल और जौ [के समान पुष्टिकारक] हैं, (प्राणः) प्राण [जीवन दाता परमेश्वर] (अनुड्वान्) जीवन का चलाने वाला (उच्यते) कहा जाता है । (यवे) जौ में (ह) भी (प्राणः) प्राण [श्वासवायु] (आ-हितः) रक्ता हुआ है, (अपानः) अपान [प्रश्वास वायु] (ब्रीहि) चावल (उच्यते) कहा जाता है ॥ १३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने प्राणियों के भीतर श्वास प्रश्वास को चावल जौ अन्न आदि के समान पुष्टिकारक बनाया है ॥ १३ ॥

पने च—तृच्, डीप्, । मार्गदर्शिका शक्तिः (प्राणम्) परमात्मानम् (सर्वे) जनाः (उपासते) सेवन्ते (ह) एव (सूर्यः) सर्वप्रेरकः परमेश्वरः (चन्द्रमाः) आह्ला-दकरः (प्राणम्) (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (प्रजापतिम्) सृष्टिपालकम् ॥

१३—(प्राणापानौ) प्राणस्य वृत्तिविशेषौ । श्वासप्रश्वासौ (ब्रीहियवौ) अ० ६ । १४० । २ । अन्नविशेषौ (अनुड्वान्) अ० ४ । ११ । १ । अनः + वह प्रापणे—क्विप् । अन्नसो जीवनस्य वाहकः संचालकः (प्राणः) (उच्यते) (यवे) (ह) एव (आहितः) स्थापितः (अपानः) प्रश्वासः (ब्रीहिः) (उच्यते) ॥

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अन्तरा ।

यदा त्वं प्राण जिन्वस्वथ स जायते पुनः ॥ १४ ॥

अप । अनति । प्र । अनति । पुरुषः । गर्भे । अन्तरा ॥ यदा ।

त्वम् । प्राण । जिन्वसि । अथ । सः । जायते । पुनः ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(पुरुषः) पुरुष (गर्भे अन्तरा) गर्भ के भीतर (प्र अनति) श्वास लेता है और (अप अनति) प्रश्वास [बाहिर को श्वास] लेता है । (यदा) जब (त्वम्) तू, (प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर] (जिन्वसि) तृप्त करता है, (अथ) तब (सः) वह [पुरुष] (पुनः) फिर (जायते) उत्पन्न होता है ॥ १४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सामर्थ्य से प्राणी गर्भ के भीतर श्वास प्रश्वास लेता और पूरे दिन होने पर उत्पन्न होता है ॥ १४ ॥

प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातौ ह प्राण उच्यते ।

प्राणे ह भुतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

प्राणम् । आहुः । मातरिश्वानम् । वातः । ह । प्राणः ।
उच्यते ॥ प्राणे । ह । भुतम् । भव्यम् । च । प्राणे । सर्वम् ।
प्रतिष्ठितम् । ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(प्राणम्) प्राण [जीवन दाता परमेश्वर] को (मातरि-
श्वानम्) आकाश में व्यापक [सूत्रात्मा वायु के समान] (आहुः) वे बताते
हैं, (वातः) वायु (ह) भी (प्राणः) [जीवन दाता परमेश्वर] (उच्यते)

१४—(अपानति) प्रश्वसिति (प्राणति) प्राणनव्यापारं करोति (पुरुषः)
प्राणी (गर्भे) गर्भाशये (अन्तरा) मध्ये (यदा) यस्मिन् काले (त्वम्)
(प्राण) हे जीवनप्रद परमेश्वर (जिन्वसि) जिवि प्रीणने । प्रीणयसि । सन्तो-
षयसि । तर्पयसि (अथ) तदा (सः) पुरुषः (जायते) उत्पद्यते (पुनः) पश्चात् ॥

१५—(प्राणम्) जीवनप्रदं परमेश्वरम् (आहुः) कथयन्ति (मातरि-
श्वानम्) अ० ५ । १० । ८ । मातरि मानकर्तरि अन्तरिक्षे व्यापकं सूत्रात्मरूपम्
(वातः) गमनशीलो वायुः (ह) अपि (प्राणः) सुपां सुलुक् ० । पा० ७ । १ । ३६ ।

कहा जाता है । (प्राणे) प्राण [परमेश्वर] में (ह) ही (भूतम्) बीता हुआ (च) और (भव्यम्) होनहार [वस्तु] और (प्राणे) प्राण [परमेश्वर] में (सर्वम्) सब [जगत्] (प्रतिष्ठितम्) टिका हुआ है ॥ १५ ॥

भावार्थ—महात्मा लोग अनुभव करते हैं कि परमात्मा ही सर्वशक्तिमान्, सर्वेश्वर और सर्वव्यापक है ॥ १५ ॥

आथर्वणीराज्ञिरसीदैवीमनुष्यजा उत ।

ओषधयः प्र जायन्ते यदा त्वं प्राण जिन्वसि ॥ १६ ॥

आथर्वणीः । आज्ञिरसीः । दैवीः । मनुष्यजाः । उत ॥

ओषधयः । प्र । जायन्ते । यदा । त्वम् । प्राण । जिन्वसि । १६

भाषार्थ—(आथर्वणीः) निश्चल स्वभाव वाले महर्षियों की प्रकाशित की हुई और (आज्ञिरसीः) विज्ञानियों की बताई हुई (दैवीः) देव [मेघ] से उत्पन्न (उत) और (मनुष्यजाः) मनुष्यों से उत्पन्न (ओषधयः) ओषधें (प्र जायन्ते) उत्पन्न हो जाती हैं, (यदा) जब (त्वम्) तू, (प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर] [उन को] (जिन्वसि) चूषित करता है ॥ १६ ॥

भावार्थ—मेघ द्वारा स्वयं उत्पन्न और मनुष्य द्वारा खेती आदि से उत्पन्न अन्न और ओषधें परमेश्वर के सामर्थ्य से वृष्टि होने पर उत्पन्न होती हैं, जिनका प्रचार अनुभवी महात्मा लोग संसार में करते हैं ॥ १६ ॥

विभक्तेः सुः । प्राणे । जीवनप्रदे परमेश्वरे (उच्यते) कथ्यते (प्राणे) परमात्मनि (ह) एव (भूतम्) व्यतीतं पदार्थजातम् (भव्यम्) भविष्यत् । उत्पत्स्यमानं वस्तु (च) (प्राणे) (सर्वम्) समस्तं जगत् (प्रतिष्ठितम्) आश्रितम् ॥

१६—(आथर्वणीः) अथर्वा व्याख्यातः—अ० ४ । १ । ७ । तेन प्रोक्तम् । पा० ४ । ३ । १० । इत्यण्, ङीप्, जसि पूर्वसवर्णदीर्घः । अथर्वभिर्निश्चलबुद्धिभिः प्रकाशिताः (आज्ञिरसीः) अज्ञिरा व्याख्यातः—अ० २ । १२ । ४ । पुनः पूर्ववत् सिद्धिः । अज्ञिरोभिर्विज्ञानिभिः प्रोक्ताः (दैवीः) अ० १ । १६ । २ । देव-अन्न, अन्यत् पूर्ववत् साधु । देवाद् मेघादागता व्युत्पन्नाः (मनुष्यजाः) क्षेत्राद् मनुष्येभ्य उत्पन्नाः (ओषधयः) नाना विधा अन्नाद्याः (प्रजायन्ते) प्रकर्षेणोत्पद्यन्ते । अन्यद्गतम्—म० १४ ॥

यदा प्राणो अभ्यवर्षीह वर्षेण पृथिवीं महीम् ।

ओषधयः प्र जायन्तेऽथो याः काश्च वीरुधः ॥ १७ ॥

यदा । प्राणः । अभि-अवर्षीत् । वर्षेण । पृथिवीम् । महीम् ॥

ओषधयः । प्र । जायन्ते । अथो इति । याः । काः । च । वीरुधः ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(यदा) जब (प्राणः) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर] ने (वर्षेण) वर्षा द्वारा (महीम्) विशाल (पृथिवीम्) पृथिवी को (अभ्यवर्षति) सींच दिया । (अथो) तब ही (ओषधयः) अन्न आदिपदार्थ (च) और (याः काः) जो कोई (वीरुधः) जड़ी बूटी हैं, वे भी (प्र जायन्ते) बहुत उत्पन्न होती हैं ॥ १७ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के नियम से वृष्टि होने पर ग्राम्य और आरण्य पदार्थ उत्पन्न होकर संसार का उपकार करते हैं ॥ १७ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध ऊपर मन्त्र ५ में आया है ॥

यस्ते प्राणदं वेद यस्मिन्श्चासि प्रतिष्ठितः ।

सर्वे तस्मै बलिं हरान्मुष्मिंल्लोक उत्तमे ॥ १८ ॥

यः । ते । प्राण । इदम् । वेद । यस्मिन् । च । असि । प्रति-
स्थितः ॥ सर्वे । तस्मै । बलिम् । हरान् । अमुष्मिन् । लोके ।
उत्-तमे ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(प्राण) हे प्राण ! [जीवन दाता परमेश्वर] (यः) जो [पुरुष] (ते) तेरे (इदम्) इस [महत्त्व] को (वेद) जानता है, (च) और (यस्मिन्) जिस [पुरुष] में तू (प्रतिष्ठितः) दृढ़ ठहरा हुआ (असि) है ।

१७—पूर्वार्धचौ व्याख्यातः—म० ५ (ओषधयः) अन्नादिपदार्थाः (प्र जायन्ते) (अथो) अनन्तरमेव (याः) (काः) (च) (वीरुधः) अ० १ । ३२ । १ । विरोहणशीला लतादयः ॥

१८—(यः) पुरुषः (ते) तत्र (प्राण) (इदम्) महत्त्वम् (वेद) जानाति (यस्मिन्) पुरुषे (च) (असि) (प्रतिष्ठितः) दृढं स्थितः (सर्वे) प्राणिनः (तस्मै) पुरुषाय (बलिम्) उपहारम् (हरान्) हरतेल्लेदि आडागमः ।

(सर्वे) सब [प्राणी] (अमुष्मिन्) उस (उत्तमे) उत्तम (लोके) लोक [स्थान] पर [वर्तमान] (तस्मै) उस [पुरुष] के लिये (बलिम्) बलि [उपहार] (हरान्) लावें ॥ १८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर के महत्त्व को साक्षात् करके उसे अपने हृदय में दृढ़ करता है, वह पुरुष संसार में सब से उच्च स्थान पाता है ॥ १८ ॥

यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः ।

एवा तस्मै बलिं हरान् यस्त्वा शृणवत् सुश्रवः ॥ १९ ॥

यथा । प्राण । बलि-हृतः । तुभ्यम् । सर्वाः । प्र-जाः ।

इमाः ॥ एव । तस्मै । बलिम् । हरान् । यः । त्वा । शृण-
वत् । सु-श्रवः ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(प्राण) हे प्राण ! [परमेश्वर] (यथा) जैसे (तुभ्यम्) तेरे लिये (इमाः) यह (सर्वाः) सब (प्रजाः) प्रजायें (बलिहृतः) भक्ति रूप उपहार देने वाली हैं । (एव) वैसे ही (तस्मै) उस [पुरुष] के लिये (बलिम्) बलि [उपहार] (हरान्) वे लावें, (यः) जो पुरुष, (सुश्रवः) हे बड़ी कीर्ति वाले [परमेश्वर] (त्वा) तुझ को (शृणवत्) सुने ॥ १९ ॥

भावार्थ—परमेश्वर की आज्ञा मानने वाला पुरुष सब प्राणियों को अपने वश में कर लेता है ॥ १९ ॥

अन्तर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः । स

इतश्चलोपः परस्मैपदेषु । पा० ३ । ४ । ६७ । इकारलोपः, संयोगान्तलोपः । हर-
न्तु प्रापयन्तु (अमुष्मिन्) तस्मिन् प्रसिद्धे (लोके) स्थाने वर्तमानाय (उत्तमे) श्रेष्ठे ॥

१९—(यथा) येन प्रकारेण (प्राण) (बलिहृतः) बलेर्भक्तिरूपस्योपहार-
स्य हर्ज्यः प्रापिकाः (तुभ्यम्) (सर्वाः) (प्रजाः) उत्पन्नाः प्राणिनः (इमाः)
दृश्यमानाः (एव) तथैव (तस्मै) पुरुषाय (बलिम्) उपहारम् (हरान्) म०
१८ (यः) पुरुषः (त्वा) त्वाम् (शृणवत्) लेटि, अडागमः । शृणुयात् (सुश्रवः)
शु श्रवणे—असुन । हे बहुकीर्त्ति ॥

भूतो भव्यं भविष्यत् पिता पुत्रं प्र विवेश शचीभिः ॥२०॥ (१२)
अन्तः । गर्भः । चरति । देवतासु । आ-भूतः । भूतः । सः ।
जुहति । जायते । पुनः ॥ सः । भूतः । भव्यम् । भविष्यत् ।
पिता । पुत्रम् । प्र । विवेश । शचीभिः ॥ २० ॥ (१२)

भाषार्थ—(सः उ) वही [परमेश्वर] (आभूतः) सब ओर से व्याप्त
और (भूतः) वर्तमान होकर (देवतासु अन्तः) सब दिव्य पदार्थों के भीतर
(गर्भः) गर्भ [के समान] (चरति) विचरता है और (पुनः) फिर (जायते)
प्रकट होता है । (सः) उस (भूतः) वर्तमान [परमेश्वर] ने (भव्यम्)
होनहार (भविष्यत्) आगामी जगत् में (शचीभिः) अपने कर्मों से (प्र वि-
वेश) प्रवेश किया है, [जैसे] (पिता) पिता (पुत्रम्) पुत्र में [उत्तम शिक्षा
दान से प्रवेश करता है] ॥ २० ॥

भावार्थ—नित्य अनादि परमेश्वर सब पदार्थों के भीतर और बाहिर
परिपूर्ण होकर भूत भविष्यत् और वर्तमान में सब का उपकार करता है, जैसे
पिता पुत्र को शिक्षा दान करता है ॥ २० ॥

एकं पादं नातिखदति सलिलाद्दुःखं उच्चरन् । यदुक्तं स तमु-
त्खिदेन्नैवाद्य न श्वः स्यान्न रात्री नाहः स्यान्न व्युच्छेत्
कदा चन ॥ २१ ॥

एकम् । पादम् । न । उत् । खिदति । सलिलात् । दुःखः ।
उत्-चरन् ॥ यत् । उक्तं । सः । तम् । उत्-खिदेत् । न । श्वः ।

२०—(अन्तः) मध्ये (गर्भः) गर्भों तथा (चरति) गच्छति । व्याप्नोति
(देवतासु) देवेषु । दिव्यपदार्थेषु (आभूतः) समन्ताद् व्याप्तः (भूतः) वर्त-
मानः । नित्यः (सः) प्राणः परमेश्वरः (उ) एव) (जायते) प्रादुर्भवति (पु-
नः) पश्चात् (सः) प्राणः (भूतः) नित्यः (भव्यम्) भावि (भविष्यत्) उप-
स्थितमानं जगत् (पिता) रक्षको जनकः (पुत्रम्) (प्र विवेश) प्रविष्टवान्
(शचीभिः) कर्मभिः—निघ० २ । १ । प्रज्ञाभिः—निघ० ३ । ६ ॥

अथ । न । श्वः । स्यात् । न । रात्री । न । अहः । स्यात् ।
न । वि । उच्छेत् । कदा । चन ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(हंसः) हंस [सर्वव्यापक वा सर्वज्ञानी परमात्मा]
(सलिलात्) समुद्र [समुद्र समान अपने अगम्य सामर्थ्य] से (उच्चरन्)
उदय होता हुआ (एकम्) एक [सत्य वा मुख्य] (पादम्) पाद [स्थिति
नियम] को (न) नहीं (उत् खिदति) उखाड़ता है । (अङ्ग) हे विद्वान् !
(यत्) जो (सः) वह [परमात्मा] (तम्) उस [नियम] को (उत्खिदेत्)
उखाड़ देवे, (न एव) न तौ (अथ) आज, (न) न (श्वः) कल्य (स्यात्)
होवे, (न) न (रात्री) रात्री, (न) न (अहः) दिन (स्यात्) होवे, (न) न
(कदा चन) कभी भी (वि उच्छेत्) प्रभात होवे ॥ २१ ॥

भावार्थ—जैसे हंस परमात्मा अपने अचल नियम से विचल न होकर
सूर्य आदि को अपने केन्द्र पर ठहरा कर सब संसार का उपकार करता है, वैसे
ही परमहंस, जितेन्द्रिय, विज्ञानी पुरुष सब प्राणियों का हित करता है ॥ २१ ॥

(हंस) शब्द का मिलान—अथर्व० १० । ८ । १७ तथा १८ में करो ॥

अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सुहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा । अ-
र्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कतुमः स केतुः ॥ २२ ॥
अष्टा-चक्रम् । वर्तते । एक-नेमि । सुहस्र-अक्षरम् । प्र । पुरः ।

२१—(एकम्) इणभीकापा० । उ० ३ । ४३ । इण्, गतौ-कन् । व्याप-
कम् । सत्यम् । मुख्यम् (पादम्) पद गतौ स्थैर्ये च-घञ् । स्थितिनियमम् (न)
निषेधे (उत् खिदति) उद्धरति । उत्खिपति (सलिलात्) अ० ६ । १० । ६ ।
समुद्रादिवाऽगम्यसामर्थ्यात् (हंसः) अ० १० । ८ । १७ । वृत्तवदि० । उ० ३ । ६२ ।
हन हिंसागत्योः-स । पक्षिविशेषः । सूर्यः । परमात्मा । योगिमेदः । शरीरस्थ-
वायुविशेषः । एवमादयः-शब्दकल्पद्रुमे (उच्चरन्) उद्गच्छन् (अङ्ग) संबोधने
(सः) हंसः । परमात्मा (तम्) पादम् । स्थितिनियमम् (उत्खिदेत्) उत्-
खिपेत् (नैव) न कदापि (अथ) वर्तमानं दिनम् (न) (श्वः) आगामिदिनम्
(स्यात्) (न) (न) (रात्री) (न) (अहः) दिनम् (न) (वि उच्छेत्)
व्युच्छेत्, उपसः प्रादुर्भावो भवेत् (कदाचन) कदापि ॥

नि । पश्चा ॥ अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । ज्ञानम् । यत् ।
अस्य । अर्धम् । कतमः । सः । केतुः ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(अष्टाचक्रम्) आठ [दिशाओं] में चक्र वाला, (एकनेमि)
एक नेमि [नियम वाला] और (सहस्राक्षरम्) सहस्र प्रकार से व्याप्ति वाला
[ब्रह्म] (प्र) भली भांति (पुरः) आगे और (नि) निश्चय करके (पश्चा)
पीछे (वर्तते) वर्तमान है, उसने (अर्धेन) आधे खण्ड से (विश्वम्) सब
(भुवनम्) अस्तित्व [जगत्] को (ज्ञानम्) उत्पन्न किया, और (यत्) जो
(अस्य) इस [ब्रह्म] का (अर्धम्) [दूसरा कारण रूप] आधा है, (सः)
वह (कतमः) कौन सा (केतुः) चिन्ह है ॥ २२ ॥

भावार्थ—वह परब्रह्म अपने अद्वैत नियम से सब जगत् में व्यापक
सबसे पहिले और पीछे निरन्तर वर्तमान है, उसी की सामर्थ्य से यह सब जगत्
उत्पन्न हुआ है और उसी की शक्तिमें अनन्त कारण रूप पदार्थ वर्तमान है ॥ २२ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से आ चुका है, देखो—अथर्व० १०। ८। ७ तथा १३ ॥

यो अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चेष्टतः ।

अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

यः । अस्य । विश्व-जन्मनः । ईशे । विश्वस्य । चेष्टतः ॥

अन्येषु । क्षिप्र-धन्वने । तस्मै । प्राण । नमः । अस्तु । ते ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (अस्य) इस (विश्वजन्मनः)
विविध जन्म वाले और (विश्वस्य) सब (चेष्टतः) चेष्टा करने वाले [कार्य-
रूप] जगत् का (ईशे) ईश्वर है । [इनसे] (अन्येषु) भिन्न [परमाणुरूप

२२—(अष्टाचक्रम्) अष्टसु दिक्षु चक्रं यस्य तद् ब्रह्म । अन्यद्व्या-
ख्यातम्-अथर्व० १०। ८। ७ तथा १३ ॥

२३—(यः) प्राणः परमेश्वरः (अस्य) दृश्यमानस्य (विश्वजन्मनः)
विविधजन्मोपेतस्य (ईशे) तल्लोपः । ईष्टे । ईश्वरो भवति (विश्वस्य) सर्वस्य
(चेष्टतः) व्याप्तिमानस्य (अन्येषु) भिन्नेषु । कारणरूपेषु (क्षिप्रधन्वने)
कनिन् युवपितक्षिराजिधन्वि० । उ० १। १५६ । धवि गतौ-कनिन्, इदित्वाशुम् ।

पदार्थों] पर (क्षिप्रधन्वने) शीघ्र व्यापक होने वाले (तस्मै) उस (ते) तुझ को, (प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर] (नमः अस्तु) नमस्कार हो ॥ २३ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर सब कार्यरूप और कारण रूप जगत् का स्वामी है उस जगदीश्वर को हमारा नमस्कार है ॥ २३ ॥

यो अस्य सर्वजन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः ।

अतन्द्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ २४ ॥

यः । अस्य । सर्व-जन्मनः । ईशे । सर्वस्य । चेष्टतः ॥

अतन्द्रः । ब्रह्मणा । धीरः । प्राणः । मा । अनु । तिष्ठतु ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (अस्य) इस (सर्वजन्मनः) विविध जन्म वाले और (सर्वस्य) सब (चेष्टतः) चेष्टा करने वाले [कार्यरूप जगत्] का (ईशे) ईश्वर है । [वह] (अतन्द्रः) आलस रहित, (धीरः) धीर [बुद्धिमान्] (प्राणः) प्राण [जीवनदाता परमेश्वर] (ब्रह्मणा) वेदज्ञान द्वारा (मा अनु) मेरे साथ साथ (तिष्ठतु) ठहरा रहे ॥ २४ ॥

भाषार्थ—मनुष्य सर्वशक्तिमान्, सर्वनियन्ता परमेश्वर की महिमा जानकर निरालसी, धीर, वीर होकर पुरुषार्थ करे ॥ २४ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध कुछ भेद से ऊपर मन्त्र २३ में आया है ॥

ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पद्यते ।

न सुप्तस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वः । सुप्तेषु । जागार । ननु । तिर्यङ् । नि । पद्यते ॥

न । सुप्तम् । अस्य । सुप्तेषु । अनु । शुश्राव । कः । चन ॥ २५ ॥

शीघ्रं गच्छते व्याप्नुवते (तस्मै) तथाविधाय (प्राण) (नमः) (अस्तु) (ते) तुभ्यम् ॥

२४—पूर्वार्धर्चो व्यख्यातः, म० २३ । विश्वशब्दस्य स्थाने सर्वशब्दो विशेषः । (अतन्द्रः) निरालसः (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (धीरः) धीमान् । बुद्धिमान् (प्राणः) जीवनदाता परमेश्वरः (मा) माम् (अनु) अनुलक्ष्य (तिष्ठतु) वर्तताम् ॥

भाषार्थ—(सुप्तेषु) सोते हुये [प्राणियों] पर वह [प्राण, परमात्मा] (ऊर्ध्वः) ऊपर रहकर (जागार) जागता है, और (ननु) कभी नहीं (तिर्यङ्) तिरछा [होकर] (नि पद्यते) गिरता है। (कः चन) किसी ने भी (सुप्तेषु) सोते हुआ मैं (अस्य) इस [प्राण परमात्मा] का (सुप्तम्) सोना (न अनु शुभाव) कभी [परम्परा से] नहीं सुना ॥ २५ ॥

भावार्थ—जैसे परमात्मा चेतन्य रह कर सर्वदा सब प्राणियों की सुधि रखता है, वैसे ही मनुष्यों को निरालस होकर पुरुषार्थ करना चाहिये ॥ २५ ॥

प्राण मा मत् पर्यावृतो न भविष्यसि ।

अपां गर्भमिव जीवसे प्राणं बुध्नामि त्वा मयि ॥ २६ ॥ (१३)

प्राण । मा । मत् । परि-आवृतः । न । मत् । अन्यः । भविष्यसि ॥ अपाम् । गर्भम्-इव । जीवसे । प्राणं । बुध्नामि । त्वा । मयि ॥ २६ ॥ (१३)

भाषार्थ—(प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर] (मत्) मुझ से (पर्यावृतः) पृथक् वर्तमान (मा) मत [हो] तू, (मत्) मुझ से (अन्यः) अन्य (न भविष्यसि) न होगा। (प्राण) हे प्राण ! [जीवनदाता परमेश्वर] (अपाम्) प्राणियों [वा जल] के (गर्भम् इव) गर्भ के समान (त्वा) तुझको (जीवसे) [अपने] जीवन के लिये (मयि) अपने में (बुध्नामि) बांधता हूँ ॥ २६ ॥

२५—(ऊर्ध्वः) उपरिस्थितः सन् (सुप्तेषु) निद्रागतेषु (जागार) लडर्थे लिट् । जागर्ति (ननु) नैव (तिर्यङ्) तिर्यगवस्थितः सन् (निपद्यते) नि पतति (न) निषेधे (सुप्तम्) सुमिः (अस्य) प्राणस्य परमेश्वरस्य (सुप्तेषु) (अनु) अनुक्रमेण । परम्परया (शुभाव) श्रुतवान् (कश्चन) कोऽपि पुरुषः ॥

२६—(प्राण) हे प्राणप्रद परमेश्वर (मा) निषेधे (मत्) मत्तः (पर्यावृतः) वृज् वरणे-क्त । पृथग् वेष्टितः (न) निषेधे (मत्) (अन्यः) पृथग्भूतः (भविष्यसि) (अपाम्) प्राणिनाम् । जलानां वा (गर्भम्) उदरस्थं सन्तानम् । गर्भवद् वर्तमानं जलं वा (इव) यथा (जीवसे) जीवनाय (प्राण) (बुध्नामि) धरामि (त्वा) त्वाम् (मयि) आत्मीये ॥

भावार्थ—जैसे गर्भ प्राणियों में और अग्नि, जल के भीतर चेष्टा करता है, वैसे ही मनुष्य परमात्मा को हृदय में धारण करके उन्नति करे ॥ २६ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ५ ॥

१—२६ ॥ ब्रह्मचारी देवता ॥ १, ६, २३ आर्षीतिष्ठुप् ; २ भुरितिजगती ; ३ भुरिगार्षी त्रिष्ठुप् ; ४, ५, २४ त्रिष्ठुप् ; ६ स्वराड् जगती ; ७ विराड् जगती ; ८ स्वराट् त्रिष्ठुप् ; १० भुरिक् त्रिष्ठुप् ; ११, १३ जगती ; १२ भुरिगार्षी जगती ; १४, १६—२२ अनुष्ठुप् ; १५ पुरस्ताज् ज्योतिस्त्रिष्ठुप् ; २५ आच्युष्णिक् ; २६ भुरिक् पश्चा पङ्क्तिः ॥

ब्रह्मचर्यमाहात्म्योपदेशः—ब्रह्मचर्य के महत्त्व का उपदेश ॥

ब्रह्मचारीष्णश्चरति रोदसी उभे तस्मिन् देवाःसंमनसो भवन्ति । स दाधार पृथिवीं दिवं च स आचार्यः१ तपसा पिपति ॥ १ ॥
ब्रह्म-चारी । इष्णन् । चरति । रोदसी इति । उभे इति । तस्मिन् । देवाः । सम्-मनसः । भवन्ति ॥ सः । दाधार । पृथिवीम् । दिवंश्च । च । सः । आ-चार्यस् । तपसा । पिपति ॥ १

भावार्थ—(ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी [वेदपाठी और वीर्यनिग्राहक पुरुष] (उभे) दोनों (रोदसी) सूर्य और पृथिवी को (इष्णन्) लगातार खोजता हुआ (चरति) विचरता है, (तस्मिन्) उस [ब्रह्मचारी] में (देवाः) विजय चाहने वाले पुरुष (संमनसः) एक मन (भवन्ति) होते हैं । (सः) उस ने

१—(ब्रह्मचारी) अ० ५ । १७ । ५ । ब्रह्म + चर गतिभक्षणयोः—आवश्यके णिनि । ब्रह्मणे वेदाय वीर्यनिग्रहाय च चरणशीलः पुरुषः (इष्णन्) इष आभीक्ष्ण्ये-शतृ । पुनः पुनरन्विच्छन् (चरति) विचरति । प्रवर्त्तते (रोदसी) अ० ४ । १ । ४ । आवापृथिव्यौ (उभे) (तस्मिन्) ब्रह्मचारिणि (देवाः)

(पृथिवीम्) पृथिवी (च) और (दिवम्) सूर्य लोक को (दाधार) धारण किया है [उपयोगी बनाया है], (सः) वह (आचार्यम्) आचार्य [साङ्गोपाङ्ग वेदों के पढ़ाने वाले पुरुष] को (तपसा) अपने तप से (पिपर्ति) परिपूर्ण करता है ॥ १ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी वेदाध्ययन और इन्द्रिय दमन रूप तपोबल से सब सूर्य, पृथिवी आदि स्थूल और सूक्ष्म पदार्थों का ज्ञान पाकर और सब से उपकार लेकर विद्वानों को प्रसन्न करता हुआ वेद विद्या के प्रचार से आचार्य का इष्ट सिद्ध करता है ॥ १ ॥

१—भगवान् पतञ्जलि मुनि ने इस सूक्त का सारांश लेकर कहा है—[ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः—योगदर्शन, पाद २ सूत्र ३८] (ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायाम्) ब्रह्मचर्य [वेदों के विचार और जितेन्द्रियता] के अभ्यास में (वीर्यलाभः) वीर्य [वीरता अर्थात् धैर्य, शरीर, इन्द्रिय और मनके निरतिशय सामर्थ्य] का लाभ होता है ॥

२—भगवान् मनु ने आचार्य का लक्षण इस प्रकार किया है । [उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते—मनुस्मृति, अध्याय २ श्लोक १४०] ॥

जो द्विज [ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य] शिष्य का उपनयन करके कल्प [यज्ञ आदि संस्कार विधि] और रहस्य [उपनिषद् आदि ब्रह्मविद्या] के साथ वेद पढ़ावे, उसको “आचार्य” कहते हैं ॥

ब्रह्मचारिणं पितरौ देवजुनाः पृथग् देवा अनुसंयन्ति सर्वे ।
गन्धर्वा एनमन्वायन् त्रयस्त्रिंशत् त्रिशुताः षट्सहस्राः सर्वा-
न्तस देवांस्तपसा पिपर्ति ॥ २ ॥

विभिगीषवः (संमनसः) समानमनस्काः (भवन्ति) (सः) ब्रह्मचारी (दाधार) धृतवान् (पृथिवीम्) (दिवम्) सूर्यलोकम् (च) (सः) (आचार्यम्) चरेराडि चागुरौ । वा० पा० ३ । १ । १०० । इति प्राप्ते । ऋहलोर्यत् । पा० ३ । १ । १२४ । आङ्+चर गतिभक्षणयोः—एयत् । आचार्यः कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा०—निरु १ । ४ । साङ्गोपाङ्गवेदाध्यापकं द्विजम् (तपसा) इन्द्रियनिग्रहेण (पिपर्ति) पृ पालनपूरणयोः । पूरयति ॥

ब्रह्म-चारिणम् । पितरः । देव-जनाः । पृथक् । देवाः । अनु-
 संयन्ति । सर्वे ॥ गन्धर्वाः । एनम् । अनु । आयन् । त्रयः-
 त्रिंशत् । त्रि-शताः । षट्-सहस्राः । सर्वान् । सः । देवान् ।
 तपसा । पिपति ॥ २ ॥

भाषार्थ—(सर्वे) सब (देवाः) व्यवहार कुशल, (पितरः) पालन
 करने वाले, (देवजनाः) विजय चाहने वाले पुरुष (पृथक्) नाना प्रकार से
 (ब्रह्मचारिणम्) ब्रह्मचारी [मन्त्र १] के (अनुसंयन्ति) पीछे पीछे चलते
 हैं। (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीस, (त्रिशताः) तीन सौ और (षट्सहस्राः) छह
 सहस्र [६, ३३३ अर्थात् बहुत से] (गन्धर्वाः) पृथिवी के धारण करने
 वाले [पुरुषार्थी पुरुष] (एनम् अनु) इस [ब्रह्मचारी] के साथ साथ
 (आयन्) चले हैं, (सः) वह (सर्वान्) सब (देवान्) विजय चाहने
 वालों को (तपसा) [अपने] तप से (पिपति) भर पूर करता है ॥ २ ॥

भावार्थ—सब विद्वान् पुरुषार्थी जन पूर्वकाल से जितेन्द्रिय ब्रह्मचारी
 के अनुशासन में चलकर आनन्द पाते आये हैं और पाते हैं ॥ २ ॥

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते । गर्भसूतः । तं रात्री-
 स्तिस्त्र उदरे विभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ॥ ३ ॥
 आचार्यः । उप-नयमानः । ब्रह्म-चारिणम् । कृणुते । गर्भम् ।
 सूतः ॥ तम् । रात्रीः । तिस्त्रः । उदरे । विभर्ति । तम् ।

२—(ब्रह्मचारिणम्) म० १ । ब्रह्मचर्यं चरन्तं पुरुषम् (पितरः) पालकाः
 (देवजनाः) विजिगीषवः (पृथक्) नानाप्रकारेण (देवाः) व्यवहारकुशलाः
 (अनुसंयन्ति) अनुसृत्य गच्छन्ति (सर्वे) समस्ताः (गन्धर्वाः) अ० २ ।
 १।२। गो + धृञ् धारणपोषणयोः—वप्रत्ययः, गोशब्दस्य गमादेशः । गां
 पृथिवीं धरन्तीति ये ते (एनम्) ब्रह्मचारिणम् (अनु) अनुगत्य (आयन्)
 इण गतौ—लङ् । अगच्छन् (त्रयस्त्रिंशत्) (त्रिशताः) त्रीणि शतानि येषु ते
 (षट्सहस्राः) षट्सहस्रसंख्याकाः । अपरिमिताः (सर्वान्) (सः) ब्रह्मचारी
 (देवान्) विजिगीषून् (तपसा) ब्रह्मचर्यरूपेण तपश्चरणेन (पिपति) पूरयति ॥

जातम् । द्रष्टुम् । अभि-संयन्ति । देवाः ॥ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मचारिणम्) ब्रह्मचारी [वेदपाठी और जितेन्द्रिय पुरुष] को (उपनयमानः) समीप लाता हुआ [उपनयन पूर्वक वेद पढ़ाता हुआ] (आचार्यः) आचार्य (अन्तः) भीतर [अपने आश्रम में उसको] (गर्भम्) गर्भ [के समान] (कृणुते) बनाता है । (तम्) उस [ब्रह्मचारी] को (तिस्रः रात्रीः) तीन राति (उदरे) उदर में [अपने शरण में] (विभर्ति) रखता है, (जातम्) प्रसिद्ध हुये (तम्) उस [ब्रह्मचारी] को (द्रष्टुम्) देखने के लिये (देवाः) विद्वान् लोग (अभिसंयन्ति) मिलकर जाते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—उपनयन संस्कार कराता हुआ आचार्य ब्रह्मचारी को, उसके उत्तम गुणों की परीक्षा लेने और उत्तम शिक्षा देने के लिये, तीन दिन राति अपने समीप रखता है और ब्रह्मचर्य और विद्या पूर्ण होने पर विद्वान् लोग ब्रह्मचारी का आदर मान करते हैं ॥ ३ ॥

मन्त्र ३-७ महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका, वर्णाश्रम विषय पृ० २३५-२३७ में, और मन्त्र ३, ४, ६, संस्कारविधि वेदारम्भ प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

इयं सुमित् पृथिवी द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं सुमिधा पृणाति ।
ब्रह्मचारी सुमिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपर्ति ॥ ४ ॥

इयस् । सुस्-इत् । पृथिवी । द्यौः । द्वितीया । उत । अन्त-
रिक्षस् । सुस्-इधा । पृणाति ॥ ब्रह्म-चारी । सुस्-इधा । मेख-
लया । श्रमेण । लोकान् । तपसा । पिपर्ति ॥ ४ ॥

३—(आचार्यः) म० १ । साङ्गोपाङ्गवेदाध्यापकः (उपनयमानः) संमानोत्सज्जनाचार्यकरण० । पा० १ । ३ । ३६ । इत्यात्मनेपदम् । स्वसमीपं गमयन् । उपनयनपूर्वकेण वेदाध्यापनेन प्रापयन् (ब्रह्मचारिणम्) म० १ । वेदपाठिनं वीर्यनिग्राहकम् (कृणुते) करोति (गर्भम्) गर्भरूपम् (अन्तः) मध्ये । स्वाश्रमे (तम्) ब्रह्मचारिणम् (तिस्रः रात्रीः) त्रिदिनपर्यन्तम् (उदरे) स्वशरणे (विभर्ति) धारयति (तम्) (जातम्) प्रसिद्धम् (द्रष्टुम्) अवलोकयितुम् (अभिसंयन्ति) अभिमुखं संभूय गच्छन्ति (देवाः) विद्वांसः ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह [पहिली] (समित्) समिधा (पृथिवी) पृथिवी, (द्वितीया) दूसरी [समिधा] (द्यौः) सूर्य [समान है], (उत) और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को [तीसरी] (समिधा) समिधा से (पृणाति) वह पूर्ण करता है । (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (समिधा) समिधा से [यज्ञानुष्ठान से], (मेखलया) मेखला से [कटिवद्ध होने के चिन्ह से] (श्रमेण) परिश्रम से और (तपसा) तप से [ब्रह्मचर्यानुष्ठान से] (लोकान्) सब लोकों को (पिपर्ति) पालता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी हवन में तीन समिधायें छोड़ कर और कटिवन्धन आदि से उद्योग का अभ्यास प्रकट करके व्रत करता है कि वह ब्रह्मचर्य के साथ पृथिवी, सूर्य और अन्तरिक्ष विद्या को जानकर संसार का उपकार करेगा ॥ ४ ॥
पूर्वा जाता ब्रह्मणो ब्रह्मचारी घर्म वसानस्तपसादतिष्ठत् । तस्मा-
ज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वं असृतेन साकम् ॥ ५ ॥
पूर्वः । जातः । ब्रह्मणः । ब्रह्म-चारी । घर्मम् । वसानः । तपसा ।
उत् । अतिष्ठत् ॥ तस्मात् । जातम् । ब्राह्मणम् । ब्रह्म ।
ज्येष्ठम् । देवाः । च । सर्वं । असृतेन । साकम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी [मन्त्र १] (ब्रह्मणः) वेदाभ्यास [के कारण] से (पूर्वः) प्रथम [गणना में पहिला] (जातः) प्रसिद्ध होकर (घर्मम्) प्रताप (वसानः) धारण करता हुआ (तपसा) [अपने ब्रह्मचर्य

४—(इयम्) दृश्यमाना प्रथमा (समित्) होमीयकाष्ठम् (पृथिवी) भूमिविद्यारूपा (द्यौः) सूर्यविद्या (द्वितीया) समित् (उत) अपि च (अन्तरिक्षम्) समिधा (तृतीयेन) होमीयकाष्ठेन (पृणाति) पूरयति (ब्रह्मचारी) (समिधा) (मेखलया) अ० ६ । १३३ । १ । कटिवन्धनेन (श्रमेण) परिश्रमेण (लोकान्) जनान् (तपसा) तपश्चरणेन (पिपर्ति) पालयति ॥

५—(पूर्वः) प्रथमः । प्रधानः (जातः) प्रसिद्धः सन् (ब्रह्मणः) वेदाभ्यासात् (ब्रह्मचारी) म० १ । वेदपाठी वीर्यनिग्राहकश्च (घर्मम्) मृ दीप्तौ-मक् । प्रतापम् (वसानः) आच्छादयन् । धारयन् (तपसा) ब्रह्मचर्यरूपेण

रूप] तपस्या से (उत् अतिष्ठत्) ऊँचा ठहरा है । (तस्मात्) उस [ब्रह्मचारी] से (ज्येष्ठम्) सर्वोत्कृष्ट (ब्राह्मणम्) ब्रह्मज्ञान और (ब्रह्म) वृद्धिकारक धन (जातम्) प्रकट [होता है], (च) और (सर्वे देवाः) सब विद्वान् लोग (अमृतेन साकम्) अमरपन [मोक्ष सुख] के साथ [होते हैं] ॥ ५ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी वेदों के अभ्यास और जितेन्द्रियता आदि तपोवत् के कारण बड़ा सत्कार पाकर सब को धर्म और सम्पत्ति का मार्ग दिखाकर विद्वानों को परमानन्द पहुँचाता है ॥ ५ ॥

ब्रह्मचार्येति समिधा समिद्धः कार्ण्यं वसानो दीक्षितो दीर्घ-
श्मश्रुः । स सुद्य एति पूर्वस्मादुत्तरं समुद्रं लोकान्तं गृभ्य
मुहुराचरिक्तत् ॥ ६ ॥

ब्रह्म-चारी । एति । सु-दधा । स-दधः । कार्ण्यम् । वसानः ।
दीक्षितः । दीर्घ-श्मश्रुः ॥ सः । सुद्यः । एति । पूर्वस्मात् । उत्तरम् ।
समुद्रम् । लोकान् । स-गृभ्यम् । मुहुः । आ-चरिक्तत् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (समिधा) [विद्याके] प्रकाश से (समिद्धः) प्रकाशित, (कार्ण्यम्) कृष्ण मृग का चर्म (वसानः) धारण किये हुये (दीक्षितः) दीक्षित होकर [व्रत धारण करके] (दीर्घश्मश्रुः) बड़े बड़े दाढ़ी मूछ रखाने हुये (एति) चलता है । (सः) वह (सद्यः) अभी (पूर्वस्मात्)

तपश्चरणेन (उत्) ऊर्ध्वः (अतिष्ठत्) स्थितवान् (तस्मात्) ब्रह्मचारिणः सकाशात् (ब्राह्मणम्) ब्रह्मज्ञानम् (ब्रह्म) ब्रह्म धननाम—निघ० २। १० वृद्धिकरं धनम् (ज्येष्ठम्) प्रशस्यतमम् (देवाः) विद्वांसः (च) (सर्वे) समस्ताः (अमृतेन) मरणस्य दुःखस्य राहित्येन । मोक्षसुखेन (साकम्) सह ॥

६—(ब्रह्मचारी) म० १। ब्रह्मचर्येण युक्तः (एति) गच्छति (समिधा) अि इन्धी दीप्तौ—किप् । विद्याप्रकाशेन (समिद्धः) प्रदीप्तः (कार्ण्यम्) कृष्णमृगचर्म (वसानः) धारयन् (दीक्षितः) प्राप्त-दीक्षितः । धृतनियमः (दीर्घश्मश्रुः) लम्बमानमुखस्थलोमा (सः) ब्रह्मचारी (सद्यः) तत्क्षणम् (एति) आप्नोति (पूर्वस्मात्) प्रथमसमुद्ररूपाद् ब्रह्मचर्या-श्रमात् (उत्तरम्) अनन्तरम् (समुद्रम्) गृहाश्रमरूपं समुद्रम् (लोकान्)

पहिले [समुद्र] से [अर्थात् ब्रह्मचर्याश्रम से] (उत्तरम् समुद्रम्) पिछले समुद्र [गृहाश्रम] को (पति) प्राप्त होता है और (लोकान्) लोगों को (संगृह्य) संग्रह करके (मुहुः) बारम्बार (आचरिक्त्) अतिशय करके पुकारता रहे ॥ ६ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी वस्त्र और केश आदि शारीरिक बाहिरी वनव की उपेक्षा करके सत्य धर्म और ब्रह्मचर्य से विद्या ग्रहण करके गृहाश्रम में प्रवेश करता हुआ लोगों में सत्य का प्रचार करे ॥ ६ ॥

ब्रह्मचारी जनयन् ब्रह्मापो लोकं प्रजापतिं परमेष्ठिनं विराजम् । गर्भो भूत्वामृतस्य योनाविन्द्रो ह भूत्वासुरांस्ततर्ह ॥ ७ ॥
ब्रह्म-चारी । जनयन् । ब्रह्म । अपः । लोकम् । प्रजा-पतिम् । परमे-स्थिनम् । वि-राजम् ॥ गर्भः । भूत्वा । अमृतस्य । योनौ इन्द्रः । ह । भूत्वा । असुरान् । ततर्ह ॥ ७ ॥

भावार्थ—(ब्रह्म) वेद विद्या (अपः) प्राणों, (लोकम्) संसार और (प्रजापतिम्) प्रजापालक (परमेष्ठिनम्) सबसे ऊंचे मोक्ष पद में स्थिति वाले (विराजम्) विविध जगत् के प्रकाशक [परमात्मा] को (जनयन्) प्रकट करते हुये (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी ने (अमृतस्य) अमरपन [अर्थात् मोक्ष] की (योना) योनि [उत्पत्ति स्थान अर्थात् ब्रह्मविद्या] में (गर्भः) गर्भ (भूत्वा) होकर [गर्भ के समान नियम से रहकर] और (ह) निस्सन्देह

जनान् (संगृह्य) संगृह्य (मुहुः) बारम्बारम् (आचरिक्त्) आङ् + करोते-र्यङ् लुगन्ताल् लेटि रूपम् । लेटोऽडाटौ । पा० ३ । ४ । ६४ । इत्यट् । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३ । ४ । ६७ । इकारलोपः । अतिशयेन आकारयेत् आह्वयेत् ॥

७—(ब्रह्मचारी) म० १ (जनयन्) प्रकटयन् (ब्रह्म) वेदविद्याम् (अपः) प्राणान् (लोकम्) संसारम् (प्रजापतिम्) प्रजापालकम् (परमेष्ठिनम्) अ० १ । ७ । २ । उत्तमपदे मोक्षे स्थितिमन्तम् (विराजम्) विविधजगतः प्रकाशकं परमेश्वरम् (गर्भो भूत्वा) गर्भवन्निमित्तमेन स्थित्वा (अमृतस्य) अमरणस्य मोक्षस्य (योनौ) उत्पत्तिस्थाने । वेदज्ञाने (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् ।

(इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्य वाला [अथवा सूर्य समान प्रतापी] (भूत्वा) होकर (असुरान्) असुरों [दुष्ट पाखण्डियों] को (ततर्ह) नष्ट किया है ७ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी वेदविद्या, प्राणविद्या, लोकविद्या, और ईश्वर स्वरूप का प्रकाश करके मोक्ष मार्ग में दृढ़ होकर ऐश्वर्य प्राप्त करता और पाखण्डों को नष्ट करता है ॥ ७ ॥

आचार्यस्ततस्तु नभसी उभे इमे उर्वी गम्भीरे पृथिवीं दिवं च ।
ते रक्षति तपसा ब्रह्मचारी तस्मिन् देवाः संमनसा भवन्ति ८
आ-चार्यः । ततस्तु । नभसी इति । उभे इति । इमे इति ।
उर्वी इति । गम्भीरे इति । पृथिवीम् । दिवं । च ॥ ते इति ।
रक्षति । तपसा । ब्रह्म-चारी । तस्मिन् । देवाः । सम्-मनसः ।
भवन्ति ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(आचार्यः) आचार्य [साङ्गोपाङ्ग वेद पढ़ाने वाले] ने (उभे) दोनों (इमे) इन (नभसी) परस्पर बंधी हुई, (उर्वी) चौड़ी, (गम्भीरे) गहरी (पृथिवीम्) पृथिवी (च) और (दिवम्) सूर्य को (ततस्तु) सूक्ष्म बनाया है [उपयोगी किया है] । (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (तपसा) तप से (ते) उन दोनों की (रक्षति) रक्षा करता है, (तस्मिन्) उस [ब्रह्मचारी] में (देवाः) विजय चाहने वाले पुरुष (संमनसः) एकमन (भवन्ति) होते हैं ॥ ८ ॥

सूर्यवत्तेजस्वी वा (ह) निश्चयेन (भूत्वा) (असुरान्) सुरविरोधिनो दुष्टान् पाखण्डिनः (ततर्ह) तृह हिंसायाम् लिट् । नाशितवान् ॥

८—(आचार्यः) म० १ । साङ्गोपाङ्गवेदाध्यापकः (ततस्तु) तच्च तनूकरणे लिट् । सूक्ष्मीकृतवान् (नभसी) अ० ५ । १८ । ५ । एह बन्धने-असुर, हस्य भः । परस्परबद्धे (उभे) (इमे) (उर्वी) विस्तीर्णे (गम्भीरे) अतलस्पर्शे (पृथिवीम्) भूमिम् (दिवम्) सूर्यम् (च) (ते) द्यावापृथिव्यौ (रक्षति) पालयति (तपसा) स्वब्रह्मचर्यनियमेन (ब्रह्मचारी) म० १ । व्रती । अन्यद् व्याख्यातम् म० १ ॥

भाषार्थ—आचार्य और ब्रह्मचारी भवण, मनन और निदिध्यासन से विद्या प्राप्त करके संसार के पृथिवी सूर्य आदि सब पदार्थों का तत्त्व जानकर उन्हें उपयोगी बनाते हैं ॥ ८ ॥

इस मन्त्र का चौथा पाद प्रथम मन्त्र के दूसरे पाद में आ चुका है ॥

इमां भूमिं पृथिवीं ब्रह्मचारी भिक्षामा जभार प्रथमो दिवं च ।
ते कृत्वा समिधावुपास्ते तयोर्आर्पिता भुवनानि विश्वा ॥ ८ ॥
इमाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । ब्रह्म-चारी । भिक्षाम् । आ ।
जभार । प्रथमः । दिवं । च ॥ ते इति । कृत्वा । सुस्-इधौ ।
उप । आस्ते । तयोः । आर्पिता । भुवनानि । विश्वा ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(इमाम्) इस (पृथिवीम्) चौड़ी (भूमिम्) भूमि (च) और (दिवम्) सूर्य को (प्रथमः) पहिले [प्रधान] (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी ने (भिक्षाम्) भिक्षा (आ जभार) लिया था । (ते) उन दोनों को (समिधौ) दो समिधा [के समान] (कृत्वा) बनाकर (उप आस्ते) [ईश्वर की] उपासना करता है, (तयोः) उन दोनों में (विश्वा) सब (भुवनानि) भुवन (आर्पिता) स्थापित हैं ॥ ६ ॥

भाषार्थ—महाविद्वान् पुरुष पृथिवी और सूर्य आदि के तत्त्वों को जानकर और उपयोगी बनाकर, होमीय अग्नि में दो काष्ठ छोड़कर उन [भूमि और सूर्य] को लक्ष्य में रखता है कि वह इस प्रकार सब संसार का ज्ञान प्राप्त करने का प्रयत्न करे ॥ ६ ॥

अर्वागुन्यः पुरो अन्यो द्विरुपृण्ठाद् गुहा निधी निहितौ

६—(इमाम्) दृश्यमानाम् (भूमिम्) (पृथिवीम्) प्रथिताम् । विस्तृताम् (ब्रह्मचारी) म० १ (भिक्षाम्) याच्ञाम् (आ जभार) आजहार । समन्ताद् गृहीतवान् (प्रथमः) प्रधानः (दिवम्) सूर्यम् (च) (ते) द्वावापृथिव्यौ (कृत्वा) विधाय (समिधौ) समिद्रूपे (उपास्ते) परमात्मनं परिचरति (तयोः) द्वावापृथिव्योर्मध्ये (आर्पिता) समन्तात् स्थापितानि (भुवनानि) लोकाः (विश्वा) सर्वाणि ॥

ब्राह्मणस्य । तौ रक्षति तपसा ब्रह्मचारी तत् केवलं कृणुते
ब्रह्म विद्वान् ॥ १० ॥ (१४)

अर्वाक् । अन्यः । परः । अन्यः । दिवः । पृष्ठात् । गुहा ।
निधी इति नि-धी । नि-हितौ । ब्राह्मणस्य ॥ तौ । रक्षति ।
तपसा । ब्रह्म-चारी । तत् । केवलम् । । कृणुते । ब्रह्म । वि-
द्वान् ॥ १० ॥ (१४)

भाषार्थ—(ब्राह्मणस्य) ब्रह्मज्ञान के (निधी) दो निधि [कोश]
(गुहा) गुहा [गुप्त दशा] में (निहितौ) गढ़े हैं, (अन्यः) एक (अर्वाक्)
समीपवर्ती और (अन्यः) दूसरा (दिवः) सूर्य की (पृष्ठात्) पीठ [उपरिभाग]
से (परः) परे [दूर] है । (तौ) उन दोनों [निधियों] को (ब्रह्मचारी)
ब्रह्मचारी (तपसा) अपने तप से (रक्षति) रखता है, (ब्रह्म) ब्रह्म [पर-
मात्मा] को (विद्वान्) जानता हुआ वह (तत्) उस [ब्रह्म] को (केवलम्)
केवल [सेवनीय, निश्चित] (कृणुते) कर लेता है ॥ १० ॥

भावार्थ—परमेश्वर का ज्ञान निकट और दूर अवस्था में रहकर
सब स्थानों में वर्तमान है, अनन्यवृत्ति, ब्रह्मचारी योगी तप की महिमा से ब्रह्म
का साक्षात् करके और उसकी शरण में रहकर अपनी शक्तियां बढ़ाता है ॥१०
अर्वाग्न्य इतो अन्यः पृथिव्या अग्नी सुमेतो नभसी अन्तरेमे ।
तयोः अयन्ते रश्मयोऽधि दृढास्ताना तिष्ठति तपसा ब्रह्मचारी ११
अर्वाक् । अन्यः । इतः । अन्यः । पृथिव्याः । अग्नी इति ।

१०—(अर्वाक्) समीपवर्ती (अन्यः) एको निधिः (परः) परस्तात् ।
दूरम् (अन्यः) अपरः (दिवः) सूर्यस्य (पृष्ठात्) उपरिभागात् (गुहा)
गुहायाम् । गुप्तदशायाम् (निधी) धनकोशौ (निहितौ) निहितौ (ब्राह्मणस्य)
ब्रह्मसम्बन्धिज्ञानस्य (तौ) निधी (रक्षति) (तपसा) (ब्रह्मचारी) (तत्)
ब्रह्म (केवलम्) अ० ३ । १८ । २ । सेवनीयम् । निश्चितम् (कृणुते) करोति
(ब्रह्म) परमात्मानम् (विद्वान्) विदन् । जानन् ॥

अग्नि-एतः । नभसी इति । अन्तरा । इमे इति ॥ तयोः । अय-
न्ते । रश्मयः । अधि । दृढाः । तान् । आ । तिष्ठति ।
तपसा । ब्रह्म-चारी ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(अग्नी) दो अग्नि (इमे) इन दोनों (नभसी अन्तरा)
परस्पर बंधे हुये सूर्य और पृथिवी के बीच (समेतः) मिलती हैं, (अन्यः)
एक [अग्नि] (अर्वाक्) समीपवती, और (अन्यः) दूसरी (इतः पृथिव्याः)
इस पृथिवी से [दूर] है । (तयोः) उन दोनों की (रश्मयः) किरणों (दृढाः)
दृढ़ होकर (अधि) अधिकार पूर्वक [पदार्थों में] (अयन्ते) उतरती हैं,
(ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (तपसा) तप से (तान्) उन [किरणों] में (आ-
तिष्ठति) ऊपर बैठता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—पृथिवी और सूर्य की दोनों अग्नि मिलकर पदार्थों में बल
प्रदान करती हैं । ब्रह्मचारी योगी सूक्ष्म दृष्टि [अथवा अणिमा लघिमा सिद्धियों]
द्वारा उन किरणों में प्रवेश करता ॥ ११ ॥

अभि-क्रन्दन् स्तनयन्नरुणः शितिङ्गो बृहच्छेपोऽनु भूमौ जभार ।
ब्रह्मचारी सिञ्चति सानौ रेतः पृथिव्यां तेन जीवन्ति मृदि-
शुचतस्तः ॥ १२ ॥

अभि-क्रन्दन् । स्तनयन् । अरुणः । शितिङ्गः । बृहत् । शेषः ।
अनु । भूमौ । जभार ॥ ब्रह्म-चारी । सिञ्चति । सानौ ।
रेतः । पृथिव्याम् । तेन । जीवन्ति । मृ-दिशः । चतस्तः ॥ १२ ॥

११—(अर्वाक्) समीपवर्ती (अन्यः) एकोऽग्निः (इतः) अस्याः
(अन्यः) अपरः (पृथिव्याः) पृथिवीलोकात् परस्तात् (अग्नी) तापो
(समेतः) मिलित्वा आगच्छतः (नभसी) म० ८ । परस्परवद्धे चावापृथिव्यौ
(अन्तरा) मध्ये (इमे) दृश्यमाने (तयोः) अग्नयोः (अयन्ते) तिष्ठन्ति
(रश्मयः) किरणाः (अधि) अधिकारपूर्वकम् (दृढाः) स्थिराः (तान्)
रश्मीन् (आ तिष्ठति) अधितिष्ठति (तपसा) तपोबलेन (ब्रह्मचारी) म० १ ॥

भाषार्थ—(अमिकन्दन्) सब ओर शब्द करता हुआ, (स्तनयन्) गर्जता हुआ, (शितिङ्गः) प्रकाश और अन्धकार में चलनेवाला, (अरुणः) गतिमान् [वा सूर्य के समान प्रतापी पुरुष] (भूमौ) भूमि पर (बृहत्) बड़ा (शेषः) उत्पादन सामर्थ्य (अनु) निरन्तर (जभार) लाया है । (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (पृथिव्याम्) पृथिवी के ऊपर (सानौ) पहाड़ के सम स्थान पर (रेतः) बीज (सिञ्चति) सींचता है, (तेन) उस से (चतस्रः) चारों (प्रदिशः) बड़ी दिशाये (जीवन्ति) जीवन करती हैं ॥ १२ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुषार्थी ब्रह्मचारी यन्त्र, कला, नौका, यान, विमान आदि वृद्धि के अनेक साधनों से पृथिवी के जल, थल और पहाड़ों को उपजाऊ बनाता है ॥ १२ ॥

इस मन्त्र का चौथा पाद-अथर्व० ६। १०। १६, के पाद ४, तथा ऋग्वेद १। १६४। ४२, पाद २ में है ॥

अग्नौ सूर्ये चन्द्रमसि मातरिश्वन् ब्रह्मचार्यं ऋषु समिधुमा दधाति । तासामूर्चींषि पृथग्भ्रे चरन्ति तासामाज्यं पुरुषो वर्षमापः ॥ १३ ॥

अग्नौ । सूर्ये । चन्द्रमसि । मातरिश्वन् । ब्रह्म-चारी । ऋप्-सु । सुस्-इधम् । आ । दधाति ॥ तासां । अर्चींषि । पृथक् ।

१२—(अमिकन्दन्) अमितः शब्द कुर्वन् (स्तनयन्) गर्जन् (अरुणः) अर्तेश्च । ७० ३ । ६० । ऋ गतौ-उनन्, स च चित् । गतिमान् । सूर्यः (शितिङ्गः) क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । ७० ४ । १२२ । शत हिंसायाम्-इन्, स च कित्, अत इकारः । खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् । खच्च डिद् वा वक्तव्यः । वा० पा० ३ । २ । ३८ । शिति + गम-खच्, स च डित् । शितिः शुक्लः कृष्णश्च तयोर्मध्ये गच्छति यः सः । प्रकाशान्धकारयोर्मध्ये समानगमनः । शितिपाद- अ० ३ । २६ । १ । (बृहत्) महत् (शेषः) अ० ४ । ३७ । ७ । उत्पादनसामर्थ्यम् (अनु) निरन्तरम् (भूमौ) पृथिव्याम् (जभार) जहार । प्रापितवान् (सिञ्चति) वर्षति (सानौ) पर्वतस्थे समभूमिदेशे (रेतः) बीजम् (पृथिव्याम्) (तेन) कर्मणा (जीवन्ति) प्राणान् धारयन्ति (प्रदिशः) प्राच्याद्या महादिशः । तत्र- त्याः प्राणिनः (चतस्रः) चतुः संख्याकाः ॥

अग्ने । चरन्ति । तासां । आज्यम् । पुरुषः । वर्षम् । आपः १३

भाषार्थ—(ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (अग्नौ) अग्नि में, (सूर्ये) सूर्य में, (चन्द्रमसि) चन्द्रमा में, (मातरिश्वन्) आकाश में चलने वाले पवन में और (अप्सु) जल धाराओं में (समिधम्) समिधा [प्रकाशसाधन] को (आ दधाति) सब प्रकार से धरता है । (तासाम्) उन [जलधाराओं] की (अर्चीषि) ज्वालायें (पृथक्) नाना प्रकार से (अग्ने) मेघ में (चरन्ति) चलती हैं, (तासाम्) उन [जल धाराओं] का (आज्यम्) घृत [सार पदार्थ] (पुरुषः) पुरुष, (वर्षम्) वृष्टि और (आपः) सब प्रजायें हैं ॥ १३ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी अपने विद्याबल से अग्नि, सूर्य आदि के तत्त्वों को जान लेता है और उस जल का भी ज्ञान प्राप्त करता है जो बिजुली के संसर्ग से वृष्टि होकर मनुष्य, जल, और सब प्राणी आदि की सृष्टि का कारण होता है ॥ १३ ॥

आचार्यो मृत्युर्वरुणः सोम ओषधयः पर्यः ।

जीमूता आसुन्तस्त्वानुस्तैरिदं स्वराभृतम् ॥ १४ ॥

आ-चार्यः । मृत्युः । वरुणः । सोमः । ओषधयः । पर्यः ॥ जी-
मूताः । आसुन् । सत्वानः । तैः । इदम् । स्वः । आ-भृतम् ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(आचार्यः) आचार्य (मृत्युः) मृत्यु [रूप] (वरुणः) जल [रूप], (सोमः) चन्द्र [रूप], (ओषधयः) ओषधें [अन्न आदि रूप]

१३—(अग्नौ) पार्थिवतापे (सूर्ये) आदित्ये (चन्द्रमसि) चन्द्रलोके (मातरिश्वन्) अ० ५ । १० । ८ । विभक्तैर्लुक् । मातरिमानकर्तरि आकाशे गमनशीले वायौ (ब्रह्मचारी) म० १ (अप्सु) जलधारासु (समिधम्) प्रकाशसाधनम् (आ दधाति) सम्यग् धरति (तासाम्) अपाम् (अर्चीषि) तेजांसि (पृथक्) नानारूपेण (अग्ने) जलधारके मेघे (चरन्ति) (तासाम्) (आज्यम्) घृतम् । सारपदार्थम् (पुरुषः) (वर्षम्) वृष्टिजलम् (आपः) आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ ॥

१४—(आचार्यः) म० १ । साङ्गोपाङ्गरहस्यवेदाध्यापकः (मृत्युः) मृत्युरूपः (वरुणः) जलरूपः (सोमः) चन्द्ररूपः (पर्यः) दुग्धरूपः (जी-

और (पयः) दूध [रूप] हुआ है । (जीमूताः) अनावृष्टि जीतने वाले, मेघ [उस के लिये] (सत्वानः) गतिशील वीर [रूप] (आसन्) हुये हैं, (तैः) उन के द्वारा (इदम्) यह (स्वः) मोक्षसुख (आभृतम्) लाया गया है ॥ १४ ॥

भाषार्थ—आचार्य, साङ्गोपाङ्ग और सरहस्य वेदों का पढ़ाने वाला पुरुष, दोषों के नाश करने को मृत्यु रूप और सद्गुणों के बढ़ाने को जल, चन्द्र आदि रूप होकर संसार में मेधों के समान सुख बढ़ाता है ॥ १४ ॥

अमा घृतं कृणुते केवलमाचार्यो भूत्वा वरुणो यद्यच्छत् प्रजापतौ । तद् ब्रह्मचारी प्रायच्छत् स्वान् मित्रो अध्यात्मनः ॥ १५ ॥

अमा । घृतम् । कृणुते । केवलम् । आ-चार्यः । भूत्वा । वरुणः । यत्-यत् । ऐच्छत् । प्रजा-पतौ ॥ तत् । ब्रह्म-चारी । प्र । अयच्छत् । स्वान् । मित्रः । अधि । आत्मनः ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(वरुणः) श्रेष्ठ पुरुष (आचार्यः) आचार्य (भूत्वा) होकर [उस वस्तु को] (अमा) घर में (घृतम्) प्रकाशित और (केवलम्) केवल [सेवनीय] (कृणुते) करता है, (यद्यत्) जो (प्रजापतौ) प्रजापति [प्रजापालक परमेश्वर] के विषय में (ऐच्छत्) उस ने चाहा है । और (तत्) उसको (मित्रः) स्नेही (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारो ने (आत्मनः) अपने से (अधि) अधिकार पूर्वक (स्वान्) ज्ञाति के लोगों को (प्र अयच्छत्) दिया है ॥ १५ ॥

मूताः) जैमूद् चोदात्तः । उ० ३ । ६१ । जि जये-क्त, मूडागमो धातोर्दीर्घश्च । जयन्त्यनावृष्टिं ये । मेघाः (आसन्) (सत्वानः) अ० ५ । २० । ८ । पद्व गतौ-कनिप् । गतिशीलाः । वीररूपाः (तैः) मेधैः (इदम्) उपस्थितम् (स्वः) सुखम् (आहृतम्) आहृतम् । प्राप्तम् ॥

१५—(अमा) गृहनाम—निघ० ३ । ४ । गृहे (घृतम्) प्रकाशितम् (कृणुते) करोति (केवलम्) सेवनीयम् (आचार्यः) म० १ (भूत्वा) (वरुणः) श्रेष्ठः पुरुषः (यद्यत्) यत्किञ्चित् (ऐच्छत्) इष्टवान् (प्रजापतौ) प्रजापालके परमेश्वरे (तत्) (ब्रह्मचारी) म० १ (प्रायच्छत्) दत्तवाद् (स्वान्) सुपां सुपो भवन्ति । वा० पा० ७ । १ । ३६ । चतुर्थ्यां द्वितीया । स्वेभ्यः । ज्ञातिभ्यः (मित्रः) स्नेही (अधि) अधिकारपूर्वकम् (आत्मनः) स्वकीयात् ॥

भाषार्थ—मनुष्य को योग्य है कि जितेन्द्रिय ब्रह्मचारी होकर ब्रह्म-विद्या का उपार्जन करे और उसको आत्मीय वर्गों में यथावत् फैलावे ॥ १५ ॥

आचार्यं ब्रह्मचारी ब्रह्मचारी प्रजापतिः ।

प्रजापतिर्वि राजति विराडिन्द्रोऽभवद् वशी ॥ १६ ॥

आचार्यः । ब्रह्म-चारी । ब्रह्म-चारी । प्रजा-पतिः ॥ प्रजा-पतिः । वि । राजति । वि-राट् । इन्द्रः । अभवत् । वशी ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (आचार्यः) आचार्य, और (ब्रह्म-चारी) ब्रह्मचारी [ही] (प्रजापतिः) प्रजापति [प्रजापालक मनुष्य, होता है] । और (प्रजापतिः) प्रजापति [प्रजापालक होकर] (वि) विविध प्रकार (राजति) राज्य करता है, (विराट्) विराट् [बड़ा राजा] (वशी) वश में करने वाला, [शासक] (इन्द्रः) इन्द्र, [बड़े ऐश्वर्य वाला] (अभवत्) हुआ है ॥ १६ ॥

भाषार्थ—ब्रह्मचारी सर्वशिक्षक, और प्रजापलन नीति में चतुर होकर प्रजा का पालन और शासन करके बड़ा प्रतापी होता है, यह नियम पहिले से चला आता है ॥ १६ ॥

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति ।

आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणसिच्छते ॥ १७ ॥

ब्रह्म-चर्येण । तपसा । राजा । राष्ट्रम् । वि । रक्षति ॥

आचार्यः । ब्रह्म-चर्येण । ब्रह्म-चारिणम् । इच्छते ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मचर्येण) वेद विचार और जितेन्द्रियता रूपी (तपसा) तप से (राजा) राजा (राष्ट्रम्) राज्य को (वि) विशेष करके (रक्षति)

१६—(आचार्यः) म० १ (ब्रह्मचारी) म० १ (प्रजापतिः) प्रजापालकः पुरुषः (वि) विविधम् (राजति) शासको भवति (विराट्) विविधं शासकः अधिराजः (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः (वशी) वशयिता । शासकः । अन्यद् गतम् ॥

१७—(ब्रह्मचर्येण) अ० ७ । १०६ । ७ । ब्रह्म + चर गतौ-यत् । आत्मनिग्रह-वेदाध्ययनादिना (तपसा) तपश्चरणेन (राजा) (राष्ट्रम्) राज्यम् (वि)

पालता है । (आचार्यः) आचार्य [अङ्गों, उपाङ्गों और रहस्य सहित वेदों का अध्यापक] (ब्रह्मचर्येण) ब्रह्मचर्य [वेद विद्या और इन्द्रिय दमन] से (ब्रह्मचारिणम्) ब्रह्मचारी [वेद विचारने वाले जितेन्द्रिय पुरुष] को (इच्छते) चाहता है ॥ १७ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचर्य रूप तपस्या धारण करने वाला राजा प्रजापालन में निपुण होता है और ब्रह्मचर्य के कारण आचार्य, विद्या वृद्धि के लिये ब्रह्मचारी से प्रीति करता है ॥ १७ ॥

मन्त्र १७, १८, १९ स्वामी दयानन्द कृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका वर्णाश्रम विषय पृष्ठ २३७ और मंत्र १७, १८ संस्कारविधि वेदारम्भ प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ।

अनङ्वान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति ॥ १८ ॥

ब्रह्म-चर्येण । कन्या । युवानम् । विन्दते । पतिम् ॥

अङ्वान् । ब्रह्म-चर्येण । अश्वः । घासम् । जिगीर्षति ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मचर्येण) ब्रह्मचर्य [वेदाध्ययन और इन्द्रियनिग्रह] से (कन्या) कन्या [कामना योग्य पुत्री] (युवानम्) युवा [ब्रह्मचर्य से बलवान्] (पतिम्) पति [पालनकर्ता वा पेश्वर्यवान् भर्ता] को (विन्दते) पाती है । (अनङ्वान्) [रथ ले चलने वाला] बैल और (अश्वः) घोड़ा (ब्रह्मचर्येण)

विशेषेण (रक्षति) पालयति (आचार्यः) (ब्रह्मचर्येण) (ब्रह्मचारिणम्) वेदाध्ययनशीलं शिष्यम् (इच्छते) अभिलष्यति ॥

१८—(ब्रह्मचर्येण) म० १७ । आत्मनिग्रहवेदाध्ययनादिना (कन्या) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । कन प्रीतिद्युतिगतिषु-यक्, टाप् । कन्या कमनीया भवति कवेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनर्तेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः—निरु० ४ । १५ । कमनीया । पुत्री (युवानम्) अ० ६ । १ । २ । प्राप्तयुवावस्थाकम् । बलवन्तम् (विन्दते) लभते (पतिम्) पातेर्ङितिः । उ० ४ । ५७ । पा रक्षणे—ङिति । यद्वा, सर्वधातुभ्य इन । उ० ४ । ११८ । पत पेश्वर्ये—ङिति । पालकम् । पेश्वर्यवन्तम् । भर्तारम् (अनङ्वान्) अ० ४ । ११ । १ । अनसू-

ब्रह्मचर्य के साथ [नियम से ऊर्ध्वरेता होकर] (घासम्=घासेन) घास से (जिगीर्षति) सींचना [गर्भाधान करना] चाहता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—कन्या ब्रह्मचर्य से पूर्ण विदुषी और सुवती होकर पूर्ण ब्रह्मचारी विद्वान् युवा पुरुष से विवाह करे, और जैसे वैल घोड़े आदि बलवान् और शीघ्रगामी पशु घास तिनके खाकर ब्रह्मचर्य नियम से समय पर बलवान् सन्तान उत्पन्न करते हैं, वैसे ही मनुष्य पूर्ण ब्रह्मचारी, विद्वान् युवा होकर अपने सदृश कन्या से विवाह करके नियम पूर्वक बलवान्, सुशील सन्तान उत्पन्न करें ॥ १८ ॥

वैदिक यन्त्रालय अजमेर, और गवर्नमेंट बुकडिपो बम्बई के पुस्तकों में (जिगीर्षति) पद है जिसका अर्थ [सींचना चाहता है] है, और सेवकलाल कृष्णदास वाले पुस्तक और महर्षि दयानन्द कृत ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका में (जिगीर्षति) है जिसका अर्थ [जीतना चाहता है] है ॥

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाप्नत ।

इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत् ॥ १९ ॥

ब्रह्म-चर्येण । तपसा । देवाः । मृत्युम् । अप । अघ्नत ।

इन्द्रः । ह । ब्रह्म-चर्येण । देवेभ्यः । स्वः । आ । अभरत् ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मचर्येण) ब्रह्मचर्य [वेदाध्ययन और इन्द्रियदमन], (तपसा) तप से (देवाः) विद्वानों ने (मृत्युम्) मृत्यु [मृत्यु के कारण निरुत्साह, दरिद्रता आदि] को (अप) हटाकर (अघ्नत) नष्ट किया है । (ब्रह्मचर्येण) ब्रह्मचर्य [नियम पालन] से (ह) ही (इन्द्रः) सूर्य ने (देवेभ्यः)

यह प्रापणे—क्विप्, अनसो डश्च । रथवाहको वृषभः (ब्रह्मचर्येण) (अश्वः) शीघ्रगामी घोटकः (घासम्) घस भक्षण—घञ् । तृतीयार्थे द्वितीया । घासेन । गर्वाभक्ष्यतृणभेदेन (जिगीर्षति) शृ सेचने—सन् । गर्तुं सेक्तुं निषेक्तुं गर्भाधानं कर्तुमिच्छति । जिगीर्षतीति पक्षे, जि जये—सन् । जेतुमिच्छति ॥

१९—(ब्रह्मचर्येण) म० १७ (तपसा) तपश्चरणेन (देवाः) विद्वांसः (मृत्युम्) मरणकारणं निरुत्साहनिर्धनत्वादिकम् (अप) निवार्य (अघ्नत) नाशितवन्तः (इन्द्रः) सूर्यः (ह) एव (ब्रह्मचर्येण) ईश्वरनियमपालनेन

उत्तम पदार्थों के लिये (स्वः) सुख अर्थात् प्रकाश को (आ अभरत्) धारण किया है ॥ १६ ॥

भाषार्थ—विद्वान् लोग वेदों को पढ़ने और इन्द्रियों को वंश में करने से आलस्य, निर्धनता आदि दूर करके मोक्ष सुख प्राप्त करते हैं, और सूर्य, ईश्वर नियम पूरा करके, अपने प्रकाश से संसार में उत्तम उत्तम पदार्थ प्रकट करता है ॥ १६ ॥

ओषधयो भूतभुव्यमहोरात्रे वनस्पतिः ।

संवत्सरः सहतुभिस्ते जाता ब्रह्मचारिणः ॥ २० ॥ (१५)

ओषधयः । भूत-भुव्यम् । अहोरात्रे इति । वनस्पतिः ॥ सं-
वत्सरः । सह । ऋतु-भिः । ते । जाताः । ब्रह्म-चारिणः । ॥ २० ॥ (१५)

भाषार्थ—(ओषधयः) ओषधे [अन्न आदि पदार्थ] और (वन-
स्पतिः) वनस्पति [पीपल आदि वृक्ष], (भूतभुव्यम्) भूत और भविष्यत्
जगत्, (अहोरात्रे) दिन और राति । (ऋतुभिः सह) ऋतुओं के सहित
(संवत्सरः) वर्ष [जो हैं], (ते) वे सब (ब्रह्मचारिणः) ब्रह्मचारी [वेदपाठी
और इन्द्रिय निग्राहक पुरुष] से (जाताः) प्रसिद्ध [होते हैं] ॥ २० ॥

भाषार्थ—ब्रह्मचारी पिछले मनुष्यों के उदाहरण से भविष्यत् सुधार
कर ओषधि और समय आदि से उपकार लेकर उन्हें प्रसिद्ध करता है ॥ २० ॥

पार्थिवा दिव्याः पशव आरण्या ग्राम्याश्च ये ।

(देवेभ्यः) उत्तमपदार्थानां प्राप्तये (स्वः) सुखं प्रकाशम् (आ) समन्तात्
(अभरत्) धारितवान् ॥

२०—(ओषधयः) अ० १ । २३ । १ । ओषधयः फलपाकान्ता बहुपुष्प-
फलोपगाः । मनु० १ । ४६ । ओषः पाको धीयते यासु । ग्रीह्यवाद्याः (भूत-
भुव्यम्) अतीतमुत्पत्त्यमानं च जगत् (अहोरात्रे) दिनं रातिश्च (वन-
स्पतिः) अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । मनु० १ । ४७ । अश्व-
त्थादिवृक्षः (संवत्सरः) अ० १ । ३५ । ४ । सम् + वस निवासे—सरन् ।
वर्षकालः (सह) (ऋतुभिः) वसन्ताद्यैः कालविशेषैः (ते) पूर्वोक्ताः (जाताः)
प्रसिद्धाः भवन्ति (ब्रह्मचारिणः) ब्रह्मचारिसकाशात् ॥

सू० ५ [४६८] एकादशं काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,५७५)

अपक्षाः पक्षिणश्च ये ते जाता ब्रह्मचारिणः ॥ २१ ॥

पार्थिवाः । दिव्याः । पशवः । आरण्याः । ग्राम्याः । च । ये ॥

अपक्षाः । पक्षिणः । च । ये । ते । जाताः । ब्रह्म-चारिणः ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(पार्थिवाः) पृथिवी के और (दिव्याः) आकाश के पदार्थ और (ये) जो (आरण्याः) वन के (च) और (ग्राम्याः) गांव के (पशवः) पशु हैं । (अपक्षाः) विना पंख वाले (च) और (ये) जो (पक्षिणः) पंख वाले जीव हैं, (ते) वे (ब्रह्मचारिणः) ब्रह्मचारी से (जाताः) प्रसिद्ध [होते हैं] ॥ २१ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी ही पृथिवी आदि के पदार्थों और जीवों के गुणों को प्रकाशित करता है ॥ २१ ॥

पृथक् सर्वे प्राजापत्याः प्राणान् आत्मसु' बिभ्रति ।

तान्तसर्वान् ब्रह्म रक्षति ब्रह्मचारिण्याभृतम् ॥ २२ ॥

पृथक् । सर्वे । प्राजा-पत्याः । प्राणान् । आत्म-सु' । बिभ्रति ॥

तान् । सर्वान् । ब्रह्म । रक्षति । ब्रह्म-चारिणि । आ-भृतम् २२

भाषार्थ—(सर्वे) सब (प्राजापत्याः) प्रजापति [परमात्मा] के उत्पन्न किये प्राणी (प्राणान्) प्राणों को (आत्मसु) अपने में (पृथक्) अलग अलग (बिभ्रति) धारण करते हैं । (तान् सर्वान्) उन सब [प्राणियों] को (ब्रह्मचारिणि) ब्रह्मचारी में (आभृतम्) भर दिया गया (ब्रह्म) वेदज्ञान (रक्षति) पालता है ॥ २२ ॥

२१—(पार्थिवाः) पृथिवीभवाः पदार्थाः (दिव्याः) आकाशभवाः (पशवः) गवाश्वसिंहादयः (आरण्याः) वने भवाः (ग्राम्याः) ग्रामे भवाः (अपक्षाः) पक्षरहिताः प्राणिनः (पक्षिणः) पक्षवन्तः (च) । अन्यत् पूर्ववत् म० २० ॥

२२—(पृथक्) भिन्नभिन्नप्रकारेण (सर्वे) (प्राजापत्याः) अ० ३ । २३ । ५ । प्रजापति-एय । प्रजापालकेन परमेश्वरेण सृष्टाः प्राणिनः (प्राणान्) शरीरेषु (बिभ्रति) धारयन्ति (तान्) सर्वान् प्राणिनः (ब्रह्म) वेदज्ञानम् (रक्षति) पालयति (ब्रह्मचारिणि) (आभृतम्) समन्ताद् धृतं पोषितं वा ॥

भावार्थ—परमेश्वर के नियम से सब प्राणी शरीर धारण करके ब्रह्मचर्य के पालन से उन्नति करते हैं ॥ २२ ॥

देवानां मेतत् परिषुतमनभ्यारूढं चरति रोचमानम् । तस्मा-
ज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् २३
देवानां । एतत् । परि-सूतम् । अनभि-आरूढम् । चरति ।
रोचमानम् ॥ तस्मात् । जातम् । ब्राह्मणम् । ब्रह्म । ज्येष्ठम् ।
देवाः । च । सर्वे । अमृतेन । साकम् ॥ २३ ॥

भावार्थ—(देवानाम्) प्रकाशमान लोकों का (परिषूतम्) सर्वथा चलाते वाला, (अनभ्यारूढम्) कभी न हराया गया, (रोचमानम्) प्रकाश-मान (एतत्) यह [व्यापक ब्रह्म] (चरति) विचारता है, (तस्मात्) उस [ब्रह्मचारी] से (ज्येष्ठम्) सर्वोत्कृष्ट (ब्राह्मणम्) ब्रह्मज्ञान और (ब्रह्म) बुद्धिकारक धन (जातम्) प्रकट [होता है], (च) और (सर्वे देवाः) सब विद्वान् (अमृतेन साकम्) अमरपन [मोक्षसुख] के साथ [होते हैं] ॥ २३ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी सर्वप्रेरक सर्वशक्तिमान् परमात्मा के गुणों को प्रकट करके संसार में ज्ञान और धन बढ़ाकर सबको मोक्ष सुख का अधिकारी बनाता है ॥ २३ ॥

इस मन्त्र का तीसरा, और चौथा पाद मन्त्र ५ में आशुका है ॥

ब्रह्मचारी ब्रह्मं भ्राजद् बिभर्ति तस्मिन् देवा अधि विश्वे
सुमोताः । प्राणापानौ जनयन्नाह व्यानं वाचं मनो हृदयं
ब्रह्म मे धाम् ॥ २४ ॥

ब्रह्म-चारी । ब्रह्मं । भ्राजत् । बिभर्ति । तस्मिन् । देवाः ।
अधि । विश्वे । सुम्-मोताः ॥ प्राणापानौ । जनयन् । आत् ।

२३—(देवानाम्) प्रकाशमानानां लोकानाम् (एतत्) एतेस्तु च । ३०
१ । १३३ । इण् गतौ-अदि तुट् च । व्यापकं ब्रह्म (परिषूतम्) पू स्तोत्रे प्रेरणे-क ।
परितः सूतम् । सर्वतः प्रेरकम् (अनभ्यारूढम्) अनाक्रान्तं सर्वोत्कृष्टम् (चरति)
व्याप्नोति (रोचमानम्) दीप्यमानम् । अन्यद् व्याख्यातम् म० ५ ॥

वि-ज्ञानम् । वाचम् । मनः । हृदयम् । ब्रह्म । मे धाम् ॥२४॥

भाषार्थ—(भ्राजत्) प्रकाशमान (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी [वेद पाठक और वीर्य निग्राहक पुरुष] (ब्रह्म) वेदज्ञान को (विभर्ति) धारण करता है, (तस्मिन्) उस [ब्रह्मचारी] में (विश्वे देवाः) सब उत्तम गुण (अधि) यथावत् (समोताः) श्रोत प्रोत होते हैं । वह [ब्रह्मचारी] (प्राणापानौ) प्राण और अपान [श्वास प्रश्वास विद्या] को, (आत्) और (व्यानम्) व्यान [सर्वशरीरव्यापक वायु विद्या] को, (वाचम्) वाणी [भाषण विद्या] को, (मनः) मन [मनन विद्या] को, (हृदयम्) हृदय [के ज्ञान] को, (ब्रह्म) ब्रह्म [परमेश्वर ज्ञान] को और (मेधाम्) धारणावती बुद्धि को (जनयन्) प्रकट करता हुआ [वर्तमान होता है] ॥ २४ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी वेदों के शब्द, अर्थ और सम्बन्ध जानकर और सम्पूर्ण उत्तम गुणों से सम्पन्न होकर अनेक विद्याओं का प्रकाश करता और बुद्धि का चमत्कार दिखाता है ॥ २४ ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्द कृत संस्कारविधि वेदारम्भ प्रकरण में व्याख्यात है ॥

चक्षुः श्रोत्रं यशो अस्मासु धे ह्यन्नं रेतो लोहितमुदरम् ॥ २५ ॥
चक्षुः । श्रोत्रम् । यशः । अस्मासु । धे हि । अन्नम् । रेतः ।
लोहितम् । उदरम् ॥ २५ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्मचारी !] (अस्मासु) हम लोगों में (चक्षुः) नेत्र,

२४—(ब्रह्मचारी) म० १ । वेदाभ्येतो (ब्रह्म) वेदज्ञानम् (भ्राजत्) शृद्ध-
भसोऽदिः । उ० १ । १३० । भ्राजृ दीप्तौ-अदि । प्रकाशमानः (विभर्ति) धरति
(तस्मिन्) ब्रह्मचारिणि (देवाः) दिव्यगुणाः (अधि) अधिकारपूर्वकम्
(विश्वे) सर्वे (समोताः) सम् + आङ् + वेञ् तन्तुसन्ताने-क । अन्तर्व्याप्ताः
(प्राणापानौ) श्वासप्रश्वासयोर्विद्याम् (जनयन्) प्रकटयन् (आत्) अनन्तरम्
(व्यानम्) सर्वशरीरव्यापकवायुविद्याम् (वाचम्) भाषणविद्याम् (मनः)
मननविद्याम् (हृदयम्) हृदयविद्याम् । (ब्रह्म) ब्रह्मविद्याम् (मेधाम्) धारणावती
बुद्धिम् ॥

२५—(चक्षुः) रूपग्राहकमिन्द्रियम् (श्रोत्रम्) शब्दग्राहकमिन्द्रियम्

(श्रोत्रम्) कान, (यशः) यश, (अन्नम्) अन्न, (रेतः) वीर्य, (लोहितम्) रुधिर और (उदरम्) उदर [की स्वस्थता] (धेहि) धारण कर ॥ २५ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि वेदवेत्ता विवेकी विद्वान् से नेत्रादि की स्वस्थता की शिक्षा प्राप्त करके आत्मा की शुद्धि से यशस्वी बलवान् होवे ॥ २५ ॥

तानि कल्पद् ब्रह्मचारी सलिलस्य पृष्ठे तपोऽतिष्ठत् तप्यमानः समुद्रे । स स्नातो बभ्रुः पिङ्गलः पृथिव्यां बहु रोचते ॥ २६ ॥ (१६)
तानि । कल्पत् । ब्रह्म-चारी । सलिलस्य । पृष्ठे । तपः । अतिष्ठत् । तप्यमानः । समुद्रे ॥ सः । स्नातः । बभ्रुः । पिङ्गलः । पृथिव्याम् । बहु । रोचते ॥ २६ ॥ (१६)

भावार्थ—(ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी (तानि) उन [कर्मों] को (कल्पत्) करता हुआ (समुद्रे) समुद्र [के समान गम्भीर ब्रह्मचर्य] में (तपः तप्यमानः) तप तपता हुआ [वीर्यनिग्रह आदि तप करता हुआ] (सलिलस्य पृष्ठे) जल के ऊपर [विद्यारूप जल में स्नान करने के लिये] (अतिष्ठत्) स्थित हुआ है (सः) वह (स्नातः) स्नान किये हुये [स्नातक ब्रह्मचारी] (बभ्रुः) पोषण करने वाला और (पिङ्गलः) बलवान् होकर (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (बहु) बहुत (रोचते) प्रकाशमान होता है ॥ २६ ॥

(यशः) कीर्तिम् (अस्मासु) (धेहि) धारय (अन्नम्) भोजनम् (रेतः) वीर्यम् (लोहितम्) रुधिरस्वास्थ्यम् (उदरम्) जठरस्वास्थ्यम् ॥

२६—(तानि) पूर्वोक्तकर्मणि (कल्पत्) कल्पयन् (ब्रह्मचारी) म० १ । वेदाध्येता वीर्यनिग्राहकः पुरुषः (सलिलस्य) विद्यारूपजलस्य (पृष्ठे) उपरि-भागे (तपः) इन्द्रियनिग्रहादितपश्चरणम् (अतिष्ठत्) स्थितवान् (तप्यमानः) कुर्वाणः (समुद्रे) समुद्ररूपे गम्भीरे ब्रह्मचर्ये (सः) ब्रह्मचारी (स्नातः) विद्यायां कृतस्नानः । वेदाध्ययनान्तरं कृतसमावर्तनाङ्गस्नानः । स्नातकः (बभ्रुः) कुर्मन्व । उ० १ । २२ । इ भृञ् धारणपोषणयोः—कु द्वित्वञ्च । पोषकः (पिङ्गलः) कुटिकशिकौतिभ्यो मुट् च । उ० । १ । १०६ । पिजि वर्णे, दीप्तौ, वासे, दले, हिंसायां दानेच—कल । दीप्यमानः । बलवान् (पृथिव्याम्) भूतोके (बहु) विविधम् (रोचते) दीप्यते ॥

भावार्थ—तपस्वी ब्रह्मचारी वेदपठन, वीर्यनिग्रह, और आचार्य की सन्तुष्टि से विद्या में स्नातक होकर और समावर्तन करके अपने उत्तम गुण कर्म से संसार का उपकार करता हुआ यशस्वी होता है ॥ २६ ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्द कृत संस्कारविधि समावर्तन प्रकरण में व्याख्यात है ॥

सूक्तम् ६ ॥

१—२३ ॥ मन्त्रोक्ताग्न्यादयो देवताः ॥ १—५, ७—११, १३, १६, १७, १६-२२ अनुष्टुप्; ६, १२, १४, १५ निचृदनुष्टुप्; १८ निचृत्पथ्या पङ्क्तिः; २३ भुरिगनुष्टुप् ॥

कष्टनिवारणायोपदेशः—कष्ट हटानेके लिये उपदेश ॥

अग्निं ब्रूमो वनस्पतीनोषधीरुत वीरुधः ।

इन्द्रं बृहस्पतिं सूर्यं ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १ ॥

अग्निम् । ब्रूमः । वनस्पतीन् । ओषधीः । उत । वीरुधः ॥

इन्द्रम् । बृहस्पतिम् । सूर्यम् । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः । १ ॥

भाषार्थ—(अग्निम्) अग्नि, (वनस्पतीन्) वनस्पतियों [बड़े वनों]

(ओषधीः) ओषधियों [अन्न आदिकों], (उत) और (वीरुधः) [विविध प्रकार उगने वाली] जड़ी वृष्टियों, (इन्द्रम्) इन्द्र [मेघ] और (बृहस्पतिम्) बड़े बड़े लोकों के पालन करने वाले (सूर्यम्) सूर्य का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ १ ॥

भावार्थ—विद्वानों को योग्य है कि अग्नि आदि पदार्थों के गुण जानकर, उनसे यथावत् उपकार लेकर दुःखों का नाश करें ॥ १ ॥

ब्रूमो राजानं वरुणं मित्रं विष्णुमथो भगम् ।

१—(अग्निम्) (ब्रूमः) कथयामः । स्तुमः (वनस्पतीन्) पिप्पला-विमहावृक्षान् (ओषधीः) अन्नादिरूपाः (उत) अपिच (वीरुधः) विरोहण-शीला लताद्याः (इन्द्रम्) मेघम् (बृहस्पतिम्) बृहतां लोकानां पालकम् (सूर्यम्) आदित्यम् (ते) पूर्वोक्ताः (नः) अस्मान् (मुञ्चन्तु) मोचयन्तु, (अंहसः) अमे हुक् च । उ० ४ । २१३ । अम रोगे पीडने च-अमुन् हुक् च । कष्टा ॥

अंशं विवस्वन्तं ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्तवंहसः ॥ २ ॥

ब्रूमः । राजानम् । वरुणम् । मित्रम् । विष्णुम् । अथो इति ।
भगम् ॥ अंशम् । विवस्वन्तम् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु ।
अंहसः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(वरुणम्) श्रेष्ठ (राजानम्) राजा, (मित्रम्) मित्र,
(विष्णुम्) कर्मों में व्यापक विद्वान् (अथो) और (भगम्) ऐश्वर्यवान् पुरुष
का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं । (अंशम्) विभाग करने वाले और (विवस्व-
न्तम्) विविध स्थान में निवास करने वाले पुरुष का (ब्रूमः) हम कथन करते
हैं, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ २ ॥

भावार्थ—धार्मिक राजा और सब विद्वान् पुरुष मिलकर परस्पर रक्षा
करके यश प्राप्त करें ॥ २ ॥

ब्रूमो देवं सवितारं धातारमुत पूषणम् ।

त्वष्टारमग्रियं ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्तवंहसः ॥ ३ ॥

ब्रूमः । देवम् । सवितारम् । धातारम् । उत । पूषणम् ॥
त्वष्टारम् । अग्रियम् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(देवम्) विजयी, (सवितारम्) प्रेरक, (धातारम्) धारण
करने वाले (उत) और (पूषणम्) पोषण करने वाले पुरुष को (ब्रूमः) हम
पुकारते हैं । (अग्रियम्) अग्रगामी (त्वष्टारम्) सूक्ष्मदर्शी पुरुष को (ब्रूमः)
हम पुकारते हैं, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ ३ ॥

२—(राजानम्) ईशितारम् । शासकम् (वरुणम्) श्रेष्ठम् (मित्रम्) स्ने-
हिनम् (विष्णुम्) कर्मसु व्यापकं परिष्ठितम् (अथो) अपिच (भगम्) भगवन्तम् ।
ऐश्वर्यवन्तम् (अंशम्) विभाजकम् (विवस्वन्तम्) वि + वस निवासे विवस्व-
न्तम् । मनुष्य वः । विविधस्थाने निवासशीलम् । अन्यत् पूर्ववत् म० ॥ १ ॥

३—(देवम्) विजयिनम् (सवितारम्) प्रेरकम् (धातारम्) धारकम्
(उत) अपिच (पूषणम्) पोषकम् (त्वष्टारम्) त्वत् तनूकरणे-त्नम् । सूक्ष्म-
कर्तारम् । प्रवीणं पुरुषम् (अग्रियम्) अ० ५ । २ । ८ । अग्रो भवम् । अन्यत् पूर्ववत्
म० १ ॥

भाषार्थ—जहां पर शूरवीर विद्वान् पुरुष होते हैं, वे परस्पर रक्षा करते हैं ॥ ३ ॥

गुन्धर्वाप्सरसो ब्रूमो अश्विना ब्रह्मणस्पतिम् ।

अर्यमा नाम यो देवस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ४ ॥

गुन्धर्व-अप्सरसः । ब्रूमः । अश्विना । ब्रह्मणः । पतिम् ॥

अर्यमा । नाम । यः । देवः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः । ४ ॥

भाषार्थ—(गन्धर्वाप्सरसः) गन्धर्वों [पृथिवी के धारण करने वालों और अप्सरों [आकाश में चलने वाले पुरुषों] को और (अश्विना) कामों में व्यापक रहने वाले दोनों [माता पिता के समान हितकारी] (ब्रह्मणः पतिम्) वेद के रक्षक [आचार्य आदि] को (ब्रूमः) हम पुकारते हैं । (यः) जो (अर्यमा) न्यायकारी (नाम) प्रसिद्ध (देवः) विजयी पुरुष है] उसको भी], (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ ४ ॥

भाषार्थ—हम विविध विद्या निपुण पुरुषों से सहाय लेकर परस्पर रक्षा करें ॥ ४ ॥

अहोरात्रे इदं ब्रूमः सूर्याचन्द्रमसौ उभा ।

विश्वानादित्यान् ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ५ ॥

अहोरात्रे इति । इदम् । ब्रूमः । सूर्याचन्द्रमसौ । उभा ॥ विश्वान् । आदित्यान् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(इदम्) अब (अहोरात्रे) दिन और राति का और (उभा)

४—(गन्धर्वाप्सरसः) अ० ८ । ८ । १५ । गां पृथिवीं धरन्ति ये ते गन्धर्वाः । अप्सु आकाशे सरन्ति ते अप्सरसः । तान् पुरुषान् (ब्रूमः) (अश्विना) अ० २ । २६ । ६ । कार्येषु व्याप्तिमन्तौ जननीजनकौ यथातथा हितकारिणम् (ब्रह्मणस्पतिम्) वेदस्य रक्षकमाचार्यम् (अर्यमा) अ० ३ । १४ । २ । अरीणां नियामकः । न्यायकारी पुरुषः (नाम) प्रसिद्धौ (यः) (देवः) विजयी । अन्यद् गतम्—म० १ ॥

५—(अहोरात्रे) (इदम्) इदानीम् (ब्रूमः) (सूर्याचन्द्रमसौ) सूर्य-

दोनों (सूर्याचन्द्रमसौ) सूर्य और चन्द्रमा का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं ।
(विश्वान्) सब (आदित्यान्) प्रकाशमान विद्वानों का (ब्रूमः) हम कथन
करते हैं, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्वानों के सत्सङ्ग से सूर्य और चन्द्रमा की विद्या
और नियम जानकर अपने समय का सुप्रबन्ध करे ॥ ५ ॥

वातं ब्रूमः पर्जन्यमन्तरिक्षमथो दिशः ।

आशाश्च सर्वा ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्तवंहसः ॥ ६ ॥

वातम् । ब्रूमः । पर्जन्यम् । अन्तरिक्षम् । अथो इति । दिशः ॥

आशाः । च । सर्वाः । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ६ ॥

भावार्थ—(वातम्) वायु, (पर्जन्यम्) मेघ, (अन्तरिक्षम्) आकाश
(अथो) और (दिशः) दिशाओं का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं । (च) और
(सर्वाः) सब (आशाः) विदिशाओं का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं, (ते)
वे [पदार्थ] (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य वायु, मेघ, अन्तरिक्ष और दिशा और विदिशाओं के
पदार्थों से उपकार लेकर सुखी होवें ॥ ६ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादहोरात्रे अथो उषाः ।

सोमो मा देवो मुञ्चतु यमाहुश्चन्द्रमा इति ॥ ७ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अहोरात्रे इति । अथो इति ।

उषाः ॥ सोमः । मा । देवः । मुञ्चतु । यस् । आहुः । चन्द्र-

माः । इति ॥ ७ ॥

चन्द्रविद्यां नियमं च (उमा) उमौ (विश्वान्) सर्वान् (आदित्यान्) अ०
१ । ६ । १ । आङ् दीपी दीप्तौ-यक् । आदीप्यमानान् । प्रकाशमानान् विदुषः
पुरुषान् । शेषं गतम्-म० १ ॥

६—(वातम्) वायुम् (ब्रूमः) (पर्जन्यम्) अ० २ । १ । २ । पृषु सेचने-
अन्यप्रत्ययः, पस्य जकारः । सेचकं मेघम् (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (अथो)
अपि च (दिशः) पूर्वाद्याः (आशाः) विदिशः (च) (सर्वाः) समस्ताः ।
अन्यद् गतम्-म० १ ॥

भाषार्थ—(अहोरात्रे) दिन और राति (अथो) और (उषाः) उषा [प्रभात वेला] (मा) मुझे (शपथ्यात्) शपथ में होने वाले दोष से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें । (देवः) उत्तम गुण वाली (सोमः) ऐश्वर्यवान्, (यम्) जिसको, “(चन्द्रमाः इति) यह चन्द्रमा है”—(आहुः) कहते हैं, (मा) मुझे (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य दिन राति और प्रातः सायं चन्द्रमा के समान शान्त स्वभाव होकर सत्य शपथ आदि वचन करके आनन्द भोगें ॥ ७ ॥

पार्थिवा दिव्याः पशव आरण्या उत ये सृगाः ।

शकुन्तान् पक्षिणो ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ८ ॥

पार्थिवाः । दिव्याः । पशवः । आरण्याः । उत । ये । सृगाः ॥

शकुन्तान् । पक्षिणः । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥

भाषार्थ—(ये) जो (पार्थिवाः) पृथिवी के, (दिव्याः) आकाश के (पशवः) प्राणी (उत) और (आरण्याः) जंगल के (सृगाः) जन्तु हैं [उनको] । और (शकुन्तान्) शक्ति वाले (पक्षिणः) पक्षियों को (ब्रूमः) हम पुकारते हैं, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न करें कि पृथिवी, जङ्गल और आकाश के सब प्राणी सुखदायक हों ॥ ८ ॥

इस मन्त्र का मिलान—अथर्व० ११।५।२१ ॥ से करो ॥

७—(मुञ्चन्तु) मोचयन्तु (मा) माम् (शपथ्यात्) शपथे सत्यता-करणाय दिव्यभेदे भवाद् दोषात् (अहोरात्रे) (उषाः) प्रभातवेला (सोमः) ऐश्वर्यवान् (मा) माम् (देवः) उत्तमगुणयुक्तः (मुञ्चन्तु) वियोजयतु (यम्) (आहुः) कथयन्ति (चन्द्रमाः) चन्द्रलोकः (इति) वाक्यसमाप्तौ ॥

८—(पार्थिवाः) पृथिवीभवाः (दिव्याः) आकाशे भवाः (पशवः) प्राणिनः (आरण्याः) जङ्गलभवाः (उत) (ये) (सृगाः) जन्तवः (शकुन्तान्) शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । उ० ३।४६ । शक्ल शक्तौ—उन्तप्रत्ययः । शक्तियुक्तान् (पक्षिणः) वयांसि । अन्यद् गतम्—म० १ ॥

भवाशुर्वाविदं ब्रूमो रुद्रं पशुपतिश्च यः ।

इषुया एषां संविद्य ता नः सन्तु सदा शिवाः ॥ ८ ॥

भवाशुर्वी । इदम् । ब्रूमः । रुद्रम् । पशु-पतिः । च । यः ॥ इषूः ।
याः । एषां । सु-विद्य । ताः । नः । सन्तु । सदा । शिवाः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(इदम्) अब (भवाशुर्वी) भव [सुखोत्पादक] और शर्व
[दुःखनाशक दोनों पुरुषों] को (च) और (रुद्रम्) रुद्र [ज्ञान दाता पुरुष]
को, (यः) जो (पशुपतिः) प्राणियों का रक्षक है, (ब्रूमः) हमें पुकारते हैं ।
[इसलिये कि] (एषाम्) इन सब के (याः इषूः) जिन तीनों को (संविद्य)
हम पहिचानते हैं, (ताः) वे (नः) हमारे लिये (सदा) सदा (शिवाः)
कल्याणकारी (सन्तु) होंवें ॥ ८ ॥

भावार्थ—जिन पुरुषों के अस्त्रशस्त्रधारी योद्धा पुरुष सहायक होते हैं
हैं, वे शत्रुओं का नाश करके सुख पाते हैं ॥ ८ ॥

दिवं ब्रूमो नक्षत्राणि भूमिं यक्षाणि पर्वतान् ।

समुद्रा नद्यो वेशन्तास्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १० ॥ (११)

दिवम् । ब्रूमः । नक्षत्राणि । भूमिम् । यक्षाणि । पर्वतान् ॥

समुद्राः । नद्यः । वेशन्ताः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः १० (११)

भाषार्थ—(दिवम्) आकाश, (नक्षत्राणि) नक्षत्रों, (भूमिम्) भूमि,
(यक्षाणि) पुण्य स्थानों, और (पर्वतान्) पर्वतों का (ब्रूमः) हम कथन

६—(भवाशुर्वी) अ० ४ । २८ । १ । सुखोत्पादकशत्रुनाशकौ पुरुषौ

(इदम्) इदानीम् (ब्रूमः) (रुद्रम्) अ० २ । २७ । ६ । रु गतौ—क्विप्, तुक् +
रा दाने-क । ज्ञानदातारम् (पशुपतिः) प्राणिरक्षकः (च) (यः) (इषू)
शरान् (याः) (एषाम्) पूर्वोक्तानाम् (सं विद्य) सम्यग् जानीमः (ताः)
इषवः (नः) अस्मभ्यम् (सन्तु) (सदा) (शिवाः) सुखहेतवः ॥

१०—(दिवम्) आकाशम् (ब्रूमः) (नक्षत्राणि) एतद् गतौ—अत्रन् ।
तारागणान् (भूमिम्) (यक्षाणि) यत् पूजायाम्—घञ् । पूजास्थानानि । पुण्य-

सू० ६ [४६८] एकादश काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,५८५)

करते हैं । (समुद्राः) सब समुद्र, (नद्यः) नदियां और (वेशन्ताः) सरोवर
[जो हैं उनका भी], (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु)
छुड़ावे ॥ १० ॥

भाषार्थ—मनुष्य आकाश, नक्षत्र, भूमि आदि पदार्थों के गुण कर्म
ज्ञान कर और उनका यथावत् उपयोग करके आनन्दित रहें ॥ १० ॥

सप्तर्षीन् वा इदं ब्रूमोऽपो देवीः प्रजापतिम् ।

पितृन् यमश्रेष्ठान् ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ११ ॥

सप्त-ऋषीन् । वै । इदम् । ब्रूमः । अपः । देवीः । प्रजा-पतिम् ॥

पितृन् । यम-श्रेष्ठान् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ११

भाषार्थ—(इदम्) अब (वै) निश्चय करके (सप्तर्षीन्) सात ऋषियों
[व्यापनशील वा दर्शनशील अर्थात् त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक मन और
बुद्धि] का (देवीः) [उनकी] दिव्य गुणवाली (अपः) व्याप्तियों का और
(प्रजापतिम्) प्रजापति [प्रजा पालक आत्मा] का (ब्रूमः) हम कथन करते
हैं । (यमश्रेष्ठान्) यम नियमों को श्रेष्ठ [प्रधान] रखने वाले (पितृन्)
पालन करने वाले गुणों का (नः) हम कथन करते हैं । (ते) वे (नः) हमें
(अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ ११ ॥

भाषार्थ—मनुष्य सब इन्द्रियों, मन बुद्धि, उनकी शक्तियों, आत्म
और यम नियमों से पाने योग्य उत्तम गुणों का यथावत् विचार करके दुःखसे
निवृत्ति पावे ॥ ११ ॥

कोत्राणि (पर्वतान्) शैलान् (समुद्राः) (नद्यः) सरितः (वेशन्ताः) जृविः
शिभ्यां ऋक् । उ० ३ । १२६ । विश प्रवेशने ऋक् । अल्पजलाशयाः । अन्यत्
पूर्ववत्-म० १ ॥

११—(सप्तर्षीन्) अ० ६ । ११ । ६ । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे-
यजु० ३६ । ५५ । त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धीः (वै) एव (इदम्)
इदानीम् (ब्रूमः) (अपः) व्यापनशक्तीः (देवीः) दिव्यगुणयुक्ताः (प्रजापतिम्)
प्रजापालकमात्मानम् (पितृन्) पालकान् गुणान् (यमश्रेष्ठान्) यमनियमः
श्रेष्ठाः प्रधाना येषां तान् । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥ ११ ॥

ये देवा दिविषदो अन्तरिक्षसदश्च ये ।

पृथिव्यां शुक्रा ये श्रितास्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १२ ॥

ये । देवाः । दिवि-सदः । अन्तरिक्ष-सदः । च । ये ॥ पृथि-
व्याम् । शुक्राः । ये । श्रिताः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (देवाः) दिव्य गुण (दिविषदः) सूर्य में वर्तमान
(च) और (ये) जो (अन्तरिक्षसदः) अन्तरिक्ष में व्याप्त हैं । और (ये) जो
(शुक्राः) शक्तिवाले गुण (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (श्रिताः) स्थित हैं, (ते)
(नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य सूर्य आदि के गुणों को साक्षात् करके सुख प्राप्त
करें ॥ १२ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्द्ध—अथर्व० १०।६।१२ में आ चुका है ॥

आदित्या रुद्रा वसवो दिवि देवा अथर्वाणाः ।

अङ्गिरसो मनीषिणस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १३ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । दिवि । देवाः । अथर्वाणाः ॥

अङ्गिरसः । मनीषिणः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(दिवि) विजय की इच्छा में [वर्तमान] (आदित्याः)
प्रकाशमान, (रुद्राः) दुःखनाशक, (वसवः) निवास कराने वाले, (देवाः)
व्यवहार कुशल (अथर्वाणाः) निश्चल स्वभाव, (अङ्गिरसः) ज्ञानी और
(मनीषिणः) बुद्धिमान् लोग [जो हैं], (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट
से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ १३ ॥

१२—(ये) (देवाः) दिव्यगुणाः (दिविषदः) सूर्ये स्थिताः (अन्तरिक्ष-
सदः) अन्तरिक्षो वर्तमानाः (च) (ये) (पृथिव्याम्) भूमौ (शुक्राः) अ० २।
५।४। शक्तिमन्तः (ये) (श्रिताः) स्थिताः । अन्यत् पूर्ववत्—म० १ ॥

१३—(आदित्याः) अ० १।६।१। आदीप्यमानाः (रुद्राः) अ० २।
२७।६। दुःखनाशकाः (वसवः) वासयितारः (दिवि) विजिगीषायाम् (देवाः)
व्यवहारकुशलाः (अथर्वाणाः) अ० ४।१।७। निश्चलस्वभावाः (अङ्गिरसः)
अ० २।१२।४। ज्ञानिनो महर्षयः (मनीषिणः) अ० ३।५।६। मेधाविना-
निघ० ३।१५। अन्यत् पूर्ववत्—म० १ ॥

भावार्थ—तेजस्वी, महर्षि महात्मा लोग इन्द्रियदमन आदि से बाहिरी और भीतरी दोषों का नाश करते हैं ॥ १३ ॥

यज्ञं ब्रूमो यजमानमृचः सामानि भेषजा ।

यजूंषि होत्रा ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १४ ॥

यज्ञम् । ब्रूमः । यजमानम् । अृचः । सामानि । भेषजा ॥

यजूंषि । होत्राः । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥१४॥

भाषार्थ—(यज्ञम्) यज्ञ [सङ्गति करण आदि व्यवहार], (यजमानम्) यजमान [सङ्गति करण आदि व्यवहार करने वाले], (अृचः) अृचाओं [स्तुति विद्याओं] और (भेषजा) भय निवारक (सामानि) मोक्ष ज्ञानों का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं। (यजूंषि) सत्कर्मों के ज्ञानों और (होत्राः) [दान करने और ग्रहण करने योग्य] वेद विद्याओं का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं, (ते) वे [पदार्थ] (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥१४॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है यज्ञ, यज्ञकर्त्ता और पदार्थों के गुण और मोक्ष विद्याओं आदि के तत्त्वज्ञान से आनन्द प्राप्त करें ॥ १४ ॥

पञ्च राज्यानि वीरुधां सोमश्रेष्ठानि ब्रूमः ।

दुर्भो भुङ्गो यवः सहस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

पञ्च । राज्यानि । वीरुधां । सोम-श्रेष्ठानि । ब्रूमः ॥

दुर्भः । भुङ्गः । यवः । सहः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥१५॥

भाषार्थ—(वीरुधाम्) जड़ी बूटियों के (सोमश्रेष्ठानि) सोम [ओषधि

१४—(यज्ञम्) सङ्गतिकरणादिव्यवहारम् (यजमानम्) सङ्गतिकरणादिव्यवहारसाधकम् (अृचः) अ० ६।२८।१। स्तुतिविद्याः (सामानि) अ० ७।५४।१। षो अन्तकर्मणि-मनिन् । मोक्षज्ञाननि (भेषजा) भयनिवारकानि (यजूंषि) अ० ७।५४।२। सत्कर्मज्ञानानि (होत्राः) इयामाश्रुभसि-भ्यस्त्रन् । उ० ४।१६८। इ दानादानयोः—त्रन्, टाप् । दानादानयोग्या वेदवाचः । होत्रा वाङ् नाम-निघ० १।११ (ते) पूर्वोक्ताः पदार्थाः । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

१५—(पञ्च) पत्रकारणपुष्पफलमूलरूपाणि (राज्यानि) राज्ञा भिषजा

विशेष] को प्रधान रखने वाले (पञ्च) पांच [पत्ता, डंडी, फूल, फल और जड़ रूप] (राज्यानि) राज्यों का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं । [रोगों का] (दर्भः) चीर फाड़ना, (भङ्गः) नाश करना, (यवः) मिलाना [भरदेना] और (सहः) बल [यह उनके गुण हैं], (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्य सोम आदि जड़ी बूटियों के पत्ते आदि के गुणों से यथोचित उपकार लेकर रोग निवृत्ति करके हृष्ट पुष्ट रहें ॥ १५ ॥

अरायान् ब्रूमो रक्षसि सर्पान् पुण्यजनान् पितॄन् ।

मृत्युनेकशतं ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १६ ॥

अरायान् । ब्रूमः । रक्षसि । सर्पान् । पुण्य-जनान् । पितॄन् ॥
मृत्युन् । एक-शतम् । ब्रूमः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(अरायान्) अदाताओं, (रक्षसि) राक्षसों, (सर्पान्) सर्पों [सर्प समान क्रूर स्वभावों], (पुण्यजनान्) पुण्यात्माओं और (पितॄन्) पालन-कर्ताओं का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं । (एकशतम्) एक सौ एक [अपरिमित] (मृत्युन्) मृत्युओं [मृत्यु के कारणों] का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावें ॥ १६ ॥

भावार्थ—मनुष्य दुःखदायी दुष्टों के त्याग से और पुण्यात्माओं के सत्सङ्ग से मृत्यु के कारणों से बचकर सदा आनन्द भोगें ॥ १६ ॥

नियुज्यमानानि कर्माणि (वीरुधाम्) विरोहणशीलानां लतादीनाम् (सोम-श्रेष्ठानि) सोम ओषधिविशेषः श्रेष्ठः प्रशस्यतमो येषां तथाविधानि (दर्भः) दृढलिग्ना भः । उ० ३ । १५१ । द विदारणे- भप्रत्ययः । रोगविदारणगुणः (भङ्गः) भङ्गो आमर्दने-घञ् । नाशनगुणः (यवः) मिश्रणगुणः (सहः) बलम् । प्रभावः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१६—(अरायान्) अ + रा दानादानयोः-घञ्, युक् । अदातॄन् (रक्षसि) राक्षसान् (सर्पान्) सर्पवत् क्रूरान् (पुण्यजनान्) पूजो यण्, गुणधूसवञ् । उ० ५ । १५ । पूज् शोधने-यत्, युक् ह्रस्वत्वं च । पवित्रात्मनः (पितॄन्) पालकान् (मृत्युन्) मरणकारणानि (एकशतम्) अ० ३ । ६ । ६ । एकोत्तरशत-संख्याकान् । अपरिमितान् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

ऋतून् ब्रूम ऋतुपतीनार्तुवानुत हायनान् ।

समाः संवत्सरान् मासांस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १७ ॥

ऋतून् । ब्रूमः । ऋतु-पतीन् । आर्तुवान् । उत । हायनान् ॥

समाः । सु-वत्सरान् । मासान् । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १७

भाषार्थ—(ऋतून्) ऋतुओं, (ऋतुपतीन्) ऋतुओं के स्वामियों [सूर्य, वायु आदिकों], (आर्तुवान्) ऋतुओं से उत्पन्न होने वाले (हायनान्) पाने योग्य चावल आदि पदार्थों, (संवत्सरान्) बरसों, (मासान्) महीनों (उत) और (समाः) सब अनुकूल क्रियाओं का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ १७ ॥

भावार्थ—ज्ञानी पुरुष ज्योतिष आदि विद्या से वसन्त आदि ऋतुओं, और उनके कारणों सूर्य, चन्द्र, वायु, पृथिवी आदि और उनकी अनुकूल क्रियाओं से सब काल में उपकार लेकर आनन्द पावे ॥ १७ ॥

यह मन्त्र बहुत कुछ-अथर्व० ३। १०। ६ से मिलता है ॥

एतं देवा दक्षिणतः पश्चात् प्राञ्चं उदेत । पुरस्तादु-
त्तराच्छुक्रा विश्वे देवाः सुमेत्य ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १८ ॥

आ । इतु । देवाः । दक्षिणतः । पश्चात् । प्राञ्चः । उत्-
एतं ॥ पुरस्तात् । उत्तरात् । शुक्राः । विश्वे । देवाः । सु-
मेत्य । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(देवाः) हे देवताओं ! [वीर पुरुषों] (दक्षिणतः) दक्षिण

१७—(ऋतून्) अ० ३। १०। ६। वसन्तादिकालान् (ऋतुपतीन्) सूर्यचन्द्रपृथिवीवाय्वादीन् देवान् (आर्तुवान्) अ० ३। १०। ६। ऋतुपुद्गवान् (उत) अपि च (हायनान्) अ० ३। १०। ६। ओ हाङ् गतौ-एयुट् । प्राप्तव्यान् ग्रीष्माद्यान् भोज्यपदार्थान् (समाः) अ० २। ६। १। अनुकूलाः क्रियाः (संव-त्सरान्) वर्षकालान् (मासान्) चैत्रादिकालान् । अन्धत् पूर्ववत् ॥

१८—(एत) आगच्छत (देवाः) विजिगीषवः (दक्षिणतः) दक्षिण-

से (आ इत) आवो (पश्चात्) पश्चिम से, (पुरस्तात्) पूर्व से (उत्तरात्) उत्तर से, (शक्राः) शक्तिमान् (विश्वे) सब (देवाः) महात्माओ तुम (समेत्य) मिलकर (प्राञ्चः) आगे बढ़ते हुए (उदेत) ऊपर आओ, (ते) वे [आप] (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) बचावे ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब देशों के वीर विद्वानों से विद्या प्राप्त करके विपत्तियों को हटावे ॥ १८ ॥

विश्वान् देवानिदं ब्रूमः सत्यसंधानृतवृधः ।

विश्वाभिः पत्नीभिः सह ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १९ ॥

विश्वान् । देवान् । इदम् । ब्रूमः । सत्य-संधान् । ऋत-वृधः ।
विश्वाभिः । पत्नीभिः । सह । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(इदम्) अब (विश्वान्) सब (देवान्) विजय चाहने वालों, (सत्यसंधान्) सत्य प्रतिज्ञा वालों और (ऋतवृधः) सत्य ज्ञान के बढ़ाने वालों का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं । [अपनी] (विश्वाभिः) सब (पत्नीभिः सह) पत्नियों [वा पालन शक्तियों] के साथ (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ १९ ॥

भावार्थ—मनुष्य वीर, सत्यवक्ता, सत्यकर्मी और सत्य विद्याओं के प्रचारक स्त्री पुरुषों के सत्संग और सहाय से सुख बढ़ावे ॥ १९ ॥

सर्वान् देवानिदं ब्रूमः सत्यसंधानृतवृधः ।

सर्वाभिः पत्नीभिः सह ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ २० ॥

सर्वान् । देवान् । इदम् । ब्रूमः । सत्य-संधान् । ऋत-वृधः ॥
सर्वाभिः । पत्नीभिः । सह । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ २० ॥

देशात् (पश्चात्) पश्चिमदेशात् (प्राञ्चः) प्रकर्षेण गच्छन्तः (उदेत) उद्यं प्राप्नुत (पुरस्तात्) पूर्वदेशात् (उत्तरात्) उत्तरदेशात् (शक्राः) शक्तिमन्तः (विश्वे) सर्वे (देवाः) महात्मानः (समेत्य) समागत्य । अन्यत् पूर्ववत् ॥
१९—(विश्वान्) सर्वान् (देवान्) विजिगीषून् (इदम्) इदानीम् (सत्यसंधान्) सत्यप्रतिज्ञान् (ऋतवृधः) सत्यज्ञानस्य वर्धयितृन् (पत्नीभिः) स्त्रीभिः ॥ २० ॥ १२ ॥ १ । योषिद्भिः । पालनशक्तिभिः (सह) अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(इदम्) अब (सर्वान्) सब (देवान्) व्यवहार। जानने वालों, (सत्यसंधान्) सत्य के खोजने वालों, और (ऋतवृधः) सत्य ज्ञान से बढ़ने वालों का (ब्रूमः) हम कथन करते हैं। [अपनी] (सर्वाभिः) सब (पत्नीभिः सह) पत्नियों [वा पालन शक्तियों] के साथ, (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) बचावें ॥ २० ॥

भावार्थ—मनुष्य सब व्यवहारकुशल, सत्यशील, धर्मात्मा स्त्री पुरुषों से शिक्षा प्राप्त करके आनन्दित होवें ॥ २० ॥

भूतं ब्रूँमो भूतपतिं भूतानामुत यो वृशी ।

भूतानि सर्वा संगत्य ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ २१ ॥

भूतम् । ब्रूमः । भूत-पतिम् । भूतानाम् । उत । यः । वृशी ॥

भूतानि । सर्वा । सु-गत्य । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(भूतम्) ऐश्वर्यवान्, विचारशील [योगीन्द्र] का, (भूत-पतिम्) प्राणियों के पालन कर्ता का, (उत) और (भूतानाम्) तत्त्वों [पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश द्रव्यों] को (यः) जो (वशी) वश करने वाला पुरुष है [उसका] (ब्रूमः) हम कथन करते हैं। (सर्वा) सब (भूतानि) प्राणियों से (संगत्य) मिलकर (ते) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तु) छड़ावें ॥ २१ ॥

भावार्थ—मनुष्य जितेन्द्रिय, सर्व हितैषी, तत्त्ववेत्ता जनों से गुण ग्रहण कर के क्लेश का नाश करें ॥ २१ ॥

२०—(सर्वान्) समस्तान् (देवान्) व्यवहारिणः पुरुषान् (सत्यसंधान्) सत्या संधा, अनुसन्धानमन्वेषणं येषां तान् (ऋतवृधः) सत्यज्ञानेन वृद्धिशीलान् । धार्मिकान् । अन्यत् पूर्ववत्—म० १६ ॥

२१—(भूतम्) भू सत्तायाम्, शुद्धिचिन्तनयोः, मिश्रणे, प्राप्तौ च—कर्मणि कर्तरिवा-क्त, भूत-अर्श आद्यच् । भूतं विभूतिरैश्वर्यं यस्य तम् । तत्त्वचिन्तन-शीलम् । योगीन्द्रम् । शिवम् (भूतपतिम्) प्राणिनां पालकम् (भूतानाम्) पृथिव्यप्तेवाय्वाकाशद्रव्याणाम् (उत) अपि च (यः) (वशी) वशयिता नियन्ता (भूतानि) प्राणिनः । जीवान् (सर्वा) सर्वाणि (संगत्य) मिलित्वा । अन्यत् पूर्ववत् ॥

या देवीः पञ्च प्रदिशो ये देवा द्वादशतवः ।

संवत्सरस्य ये दंष्ट्रास्ते नः सन्तु सदा शिवाः ॥ २२ ॥

याः देवीः पञ्च । प्र-दिशः । ये । देवाः । द्वादश । ऋतवः ॥
संव-वत्सरस्य । ये । दंष्ट्राः । ते । नः । सन्तु । सदा । शिवाः २२

भाषार्थ—(याः) जो (देवीः) उत्तम गुण वाली (पञ्च) पांच [पूर्वादि चार और एक ऊपर-नीचे की] (प्रदिशः) बड़ी दिशाएँ और (ये) जो (देवाः) उत्तम गुण वाले (द्वादश) बारह [मन, बुद्धि सहित पांच ज्ञानेन्द्रिय और पांच कर्मेन्द्रिय रूप] (ऋतवः) ऋतुयें [चलने वाले पदार्थ] हैं । और (संवत्सरस्य) वर्ष काल के (ये) जो (दंष्ट्राः) डंसने वाले गुण हैं, (ते) वे (नः) हमारे लिये (सदा) सदा (शिवाः) कल्याणकारी (सन्तु) हों ॥ २२ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब स्थानों और सब कालों में मन, बुद्धि और इन्द्रियों द्वारा शुभ काम करके विघ्नों से बचे ॥ २२ ॥

यन्मातली रथक्रीतस्मृतं वेदं भेषजम् ।

तदिन्द्रो अप्सु प्रावेशयत् तदाप्ये दत्त भेषजम् ॥ २३ ॥ (१८)

यत् । मातली । रथ-क्रीतम् । स्मृतम् । वेदं । भेषजम् ॥
तत् । इन्द्रः । अप्-सु । प्र । अवे-शयत् । तत् । आपः । दत्त ।
भेषजम् ॥ २३ ॥ (१८)

भाषार्थ—(मातली) इन्द्र [जीव] का रथवान् [मन] (रथक्रीतम्) रथ [शरीर] द्वारा पाये हुये (यत्) जिस (भेषजम्) भयनिवारक (अमृतम्)

२२—(याः) (देवीः) दिव्यगुणयुक्ताः (पञ्च) पञ्चसंख्याकाः । ऊर्ध्वनीच-
दिक् सहिताः प्राच्याद्यः (प्रदिशः) प्रधानदिशः (ये) (देवाः) दिव्यगुण-
युक्ताः (द्वादश) अ० ४ । ११ । ११ । मनोबुद्धिसहिता दशेन्द्रियरूपाः (ऋतवः)
गमनशीलाः पदार्थाः (संवत्सरस्य) वर्षकालस्य (ये) (दंष्ट्राः) सर्वधातुम्यः
पून् । उ० ४ । १५६ । दंश दंशने-पून् । दंशनगुणाः (ते) अन्यद्गतम्-म० ६ ॥

२३—(यत्) (मातली) अ० ८ । ६ । ५ । मतल-इज्, विभक्तेः पूर्वस-
वर्णदीर्घः । मातलिः । इन्द्रस्य जीवस्य सारथिः । मनः (रथक्रीतम्) रथेन

तम्) अमृत [अमरपन, मोक्षसुख] को (वेद) जानता है । (तत्) उस [अमृत] को (इन्द्रः) इन्द्र [परमेश्वर] ने (अप्सु) सब प्रजाओं में (प्र अवेशयत्) प्रवेश किया है, (आपः) हे प्रजाओं ! (तत्) उस (भेषजम्) भय निवारक वस्तु [मोक्षसुख] का (दत्त) दान करो ॥ २३ ॥

भावार्थ—जो मोक्षसुख शरीर द्वारा प्राप्त होकर मन से अनुभव किया जाता है, वह मोक्ष सुख ईश्वर नियम से सब प्राणियों को प्राप्य है । उसके प्राप्ति का प्रत्येक मनुष्य प्रयत्न करे ॥ २३ ॥

इस मन्त्र का मिलान अथर्व० ८ । ६ । ५ से करो ।

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

शुक्तम् ॥ ७ ॥

१—२७ ॥ उच्छिष्टो देवता ॥ १—५, ७—१०, १२—२०, २३—२७ अनु-
ष्टुप्; ६, २१ भुरिगनष्टुप्; ११ पथ्या पङ्क्तिः; २२ निचृदनुष्टुप् छन्दः ॥

सर्वजगत्कारणपरमात्मोपदेशः—सब जगत् के कारण परमात्मा का उपदेश ॥

उच्छिष्टे नाम रूपं चोच्छिष्टे लोक आहितः ।

उच्छिष्ट इन्द्रश्चाग्निश्च विश्वसन्तः सुमाहितम् ॥१॥

उत्-शिष्टे । नाम । रूपम् । च । उत्-शिष्टे । लोकः । आ-
हितः ॥ उत्-शिष्टे । इन्द्रः । च । अग्निः । च । विश्वम् ।
सन्तः । सुम्-आहितम् ॥ १ ॥

भावार्थ—(उच्छिष्टे) शेष [उत्पत्ति और प्रलय से बचे हुये अनन्त परमेश्वर] में [संसार के] (नाम) नाम (च) और (रूपम्) रूप हैं,

शरीरेण प्राप्तम् (अमृतम्) मोक्षसुखम् (वेद) जानाति (भेषजम्) भयनिवा-
रकम् (तत्) अमृतम् (इन्द्रः) परमेश्वरः (अप्सु) आपः (आप्ताः) प्रजाः—दया-
नन्दभाष्ये यजु० ६ । २७ । प्रजासु । प्राणिषु (प्रावेशयत्) प्रविष्टवान् (तत्) (आपः)
हे प्रजाः (दत्त) प्रयच्छत (भेषजम्) भयनिवारकं वस्तु । मोक्षसुखम् ॥

१—(उच्छिष्टे) अ० ११ । ३ । २१ । उत्+शिष असर्वोपयोगे—क्त । य
उत्पत्तिप्रलयाभ्यां स्थूलसूक्ष्मरचनाभ्यां चोत्कर्षेण शिष्यते शेषो भवति स

(उच्छिष्टे) शेष [परमात्मा] में (लोकः) दृश्यमान संसार (आहितः) रक्ता हुआ है । (उच्छिष्टे अन्तः) शेष [जगदीश्वर] के भीतर (इन्द्रः) मेघ (च) और (अग्निः) अग्नि [सूर्य आदि] (च) भी और (विश्वम्) प्रत्येक पदार्थ (समाहितम्) बटोरा हुआ है ॥ १ ॥

भावार्थ—परमात्मा के सामर्थ्य में यह सब विविध दृश्यमान संसार वर्तमान है ॥ १ ॥

परमेश्वर का नाम (उच्छिष्ट) अर्थात् शेष इस लिये है कि वह नित्य, अनादि, अनन्त और निर्विकार होकर उत्पत्ति और प्रलय से तथा स्थूल और सूक्ष्म रचना से बचा रहता है ॥

उच्छिष्टे द्यावापृथिवी विश्वं भूतं समाहितम् ।

आपः समुद्र उच्छिष्टे चन्द्रमा वात आहितः ॥ २ ॥

उत्-शिष्टे । द्यावापृथिवी इति । विश्वम् । भूतम् । सु-
आहितम् । आपः । समुद्रः । उत्-शिष्टे । चन्द्रमाः । वातः ।
आ-हितः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(उच्छिष्टे) शेष [अनन्त परमेश्वर] में (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी और (विश्वम्) प्रत्येक (भूतम्) सत्ता वाला (समाहितम्) एकत्र किया गया है । (उच्छिष्टे) शेष [जगदीश्वर] में (आपः) जलधारायें (समुद्रः) समुद्र, (चन्द्रमाः) चन्द्रमा (वातः) पवन (आहितः) रक्ता गया है ॥ २ ॥

भावार्थ—स्पष्ट है ॥

उच्छिष्टस्तस्मिन् शेषे अनन्ते परमेश्वरे (नाम) सृष्टिपदार्थानां नामधेयम् (रूपम्) निरूपणीयं रचनम् (च) (उच्छिष्टे) (लोकः) दृश्यमानः संसारः (आहितः) आरोपितः । आश्रितः (उच्छिष्टे) (इन्द्रः) मेघः (च) (अग्निः) सूर्यादिरूपः (च) अपि (विश्वम्) (सर्वम्) प्रत्येकं वस्तु (समाहितम्) सम्यग् निहितम् । स्थापितम् । राशीकृतम् ॥

२—(द्यावापृथिवी) द्यावापृथिव्यौ । सूर्यभूमी (विश्वम्) प्रत्येकम् (भूतम्) सत्तान्वितं द्रव्यम् (आपः) व्यापनशीला जलधाराः (समुद्रः) जलोच्चः (चन्द्रमाः) चन्द्रलोकः (वातः) वायुः । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

सन्नुच्छिष्टे असंसृजोभौ मृत्युर्वाजः प्रजापतिः ।

लौक्या उच्छिष्ट आयत्ता व्रश्च द्रश्चापि श्रीमयि ॥ ३ ॥

सन् । उत्-शिष्टे । असन् । च । उभौ । मृत्युः । वाजः । प्रजा-
पतिः ॥ लौक्याः । उत्-शिष्टे । आ-यत्ताः । व्रः । च । द्रः ।
च । अपि । श्रीः । मयि ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(उच्छिष्टे) शेष [मंत्र १ । परमात्मा] में (उभौ) दोनों
(सन्) सत्तावाला [दृश्यमान, स्थूल] और (च) (असन्) असत्तावाला
[अदृश्यमान परमाणु रूप संसार], (मृत्युः) मृत्यु (वाजः) पराक्रम और
(प्रजापतिः) प्रजापालक गुण [हैं] । (उच्छिष्टे) शेष [परमेश्वर] में
(लौक्याः) लौकिक पदार्थ (आयत्ताः) वशीभूत हैं, (च) और (व्रः) समूह
[समष्टि रूप संसार] (च) और (द्रः) व्यक्ति [पृथक् पृथक् विशेष
पदार्थ] (अपि) भी (मयि) मुझ [प्राणी] में [वर्तमान] (श्रीः) सम्पत्ति
[परमात्मा में है] ॥ ३ ॥

भावार्थ—परमात्मा के सामर्थ्य में ही यह सब स्थूल और परमाणु
रूप जगत्, मृत्यु आदि और सब प्राणियों की (श्रीः) उत्तम सेवनीय शक्ति
वर्तमान है ॥ ३ ॥

दृढो दृढस्थिरो न्यो ब्रह्म विश्वसृजो दश ।

नाभिमिव सर्वतश्च क्रमुच्छिष्टे देवताः श्रिताः ॥ ४ ॥

३—(सन्) अन् सत्तायाम्—शतृ । सत्तां प्राप्नुवन् दृश्यमानः स्थूलसं-
सारः (उच्छिष्टे) म० १ । शेषे परमात्मनि (असन्) असत्तां प्राप्नुवन् । अदृश्य-
मानः परमाणुरूपः संसारः (च) (उभौ) सदसतौ (मृत्युः) शरीरत्यागः (वाजः)
पराक्रमः (प्रजापतिः) प्रजापालको गुणः (लौक्याः) तत्र भवः । पा० ४ । ३ । ५३ ।
संसारे विद्यमानाः पदार्थाः (उच्छिष्टे) (आयत्ताः) आङ् + यती प्रयत्ने-क्त ।
अधीनाः (व्रः) अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । व्रज गतौ—ड । व्रजः
समूहः । समष्टिरूपः (च) (द्रः) द्रु गतौ—ड प्रत्ययः पूर्ववत् । व्यक्तिः । व्यष्टिरूपः
संसारः (च) (अपि) (श्रीः) सेवनीया संपत् (मयि) प्राणिनि वर्तमाना ॥

दृढः । दृढ-स्थिरः । न्यः । ब्रह्म । विश्व-सृजः । दश ॥
नाभिम्-इव । सर्वतः । चक्रम् । उत्-शिष्टे । देवताः । श्रिताः ४

भाषार्थ—(दृढः) दृढ, (दृढस्थिरः) वृद्धि के साथ स्थिर और (न्यः) नायक [गुण] (ब्रह्म) वेदज्ञान और (दश) दस [आकाश, वायु, तेज, जल, पृथिवी यह पांच भूत, और शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध ये पांच तन्मात्राएँ] (विश्वसृजः) संसार बनाने वाले (देवताः) दिव्य पदार्थ (उच्छिष्टे) शेष [म० १ परमात्मा] में (आश्रिताः) आश्रित हैं, (इव) जैसे (नाभिम् सर्वतः) नाभि के सब ओर (चक्रम्) पहिया [पहिये का प्रत्येक अंश लगा होता है] ॥ ४ ॥

भावार्थ—परमात्मा की शक्ति में संसार के उत्तम उत्तम अचल निधम और पञ्चभूत और पञ्चतन्मात्रा आदि वर्तमान हैं ॥ ४ ॥

ऋक् साम यजुश्चिच्छष्ट उद्गीथः प्रस्तुतं स्तुतम् ।

हिङ्कार उच्छिष्टे स्वरः साम्नो मे डिश्च तन्मयि ॥५॥

ऋक् । साम । यजुः । उत्-शिष्टे । उत्-गीथः । प्र-स्तुतम् ।
स्तुतम् ॥ हिङ्-कारः । उत्-शिष्टे । स्वरः । साम्नः । मे-डिः ।
च । तत् । मयि ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(उच्छिष्टे) शेष [म० १ परमात्मा] में [वर्तमान]

४—(दृढः) प्रगाढ़ः । कठिनः (दृढस्थिरः) दृढि वृद्धौ घञ् + ष्टा गतिनिवृत्तौ किरच् । वृद्ध्या दृढीकृतः (न्यः) कप्रकरणे मूत्रविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । वा० पा० ३ । २ । ५ । णीञ् प्रापणे—क । छान्दसो यण देशः । नियः । नायको गुणः (ब्रह्म) (वेदज्ञानम्) (विश्वसृजः) जगतः स्रष्टारः (दश) आकाशवायु तेजोजलपृथिव्यः—इति, पञ्चाभूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः—इति पञ्चतन्मात्राणि च दशसंख्याकाः (नाभिम्) चक्रावयवभेदम् (इव) यथा (सर्वतः) उभयसर्वतसोः कार्या० । वा० पा० २ । ३ । २ इति सर्वतसो योगे द्वितीया । सर्व व्याप्य (चक्रम्) रथचक्रम् (उच्छिष्टे) म० १ परमात्मनि (देवताः) देवाः दिव्यपदार्थाः (श्रिताः) स्थिताः ॥

५—(ऋक्) वाक्-निघ० १ । ११ । वेदवाणो (साम) अ० ७ । ५४ ।

(ऋक्) वेदवाणी, (साम) मोक्ष विज्ञान, (यजुः) विद्वानों की पूजा, (उद्-
गीथः) उत्तम गान [वेदध्वनि आदि], (प्रस्तुतम्) प्रकरण अनुकूल (स्तु-
तम्) स्तोत्र [गुणों का व्याख्यान] । (उच्छिष्टे) शेष [जगदीश्वर] में
[वर्तमान] (हिङ्गारः) वृद्धिकारक व्यवहार (खरः) खर [उदात्त, अनुदात्त
और स्वरित भेद] (च) और (साम्नः) सामवेद [मोक्षज्ञान] की (मेडिः)
वाणी, (तत्) वह [सब] (मयि) मुझ [उपासक] में [होवे] ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेद द्वारा मोक्षज्ञान आदि सब उत्तम विद्यायें प्राप्त
करके संसार में उपदेश करता हुआ कल्याण पावे ॥ ५ ॥

ऐन्द्राग्रं पावमानं महानाम्नीर्महाव्रतम् ।

उच्छिष्टे यज्ञस्याङ्गान्यन्तर्गर्भ इव मातरि ॥ ६ ॥

ऐन्द्राग्रम् । पावमानम् । महा-नाम्नीः । महा-व्रतम् ॥

उत्-शिष्टे । यज्ञस्य । अङ्गानि । अन्तः । गर्भः-इव । मातरि ६

भाषार्थ—(ऐन्द्राग्रम्) इन्द्र [मेघ] और अग्नि [सूर्य, विजुली
आदि] का ज्ञान, (पावमानम्) शुद्धिकारक वायु का ज्ञान, (महानाम्नीः) बड़े
नामों वाली [वेद विद्यायें] और (महाव्रतम्) महाव्रत और (यज्ञस्य) यज्ञ
[देव पूजा, सङ्गतिकरण और दान व्यवहार] के (अङ्गानि) सब अङ्ग (उच्छिष्टे)

१ । दुःखनाशकं मोक्षज्ञानम् (यजुः) अ० ७ । ५४ । २ । देवपूजनम् । विदुषां
सत्कारः (उच्छिष्टे) म० १ परमात्मनि (उद्गीथः) गश्चेदि । उ० २ । १० ।
उद् + गै गाने—थक् । वेदध्वनिः । प्रणवः (प्रस्तुतम्) प्रासङ्गिकम् (स्तुतम्)
स्तोत्रम् (हिङ्गारः) अ० ७ । ७३ । ८ । हिं गतिवृद्धयोः—डि + करोते—अण,
छान्दसं रूपम् । हिं गतिं वृद्धिं वा करोतीति । वृद्धिकर्गे व्यवहारः, (उच्छिष्टे)
(खरः) उदात्तादिभेदः (साम्नः) मोक्षज्ञानस्य (मेडिः) वसिवपियजि० । उ०
४ । १२५ । मिल संश्लेषणे इञ् । मेलिः, वाङ् नाम-निघ० १ । ११ । वाणी (च)
(तत्) तत्सर्वम् (मयि) उपासके भवेदिति शेषः ॥

६—(ऐन्द्राग्रम्) इन्द्राग्नि—अण् । इन्द्रस्य मेघस्य, अग्नेः सूर्यविद्युता-
देश्च ज्ञानम् (पावमानम्) पवनमानस्य शुद्धिकारकस्य पवनस्य ज्ञानम् (महा-
नाम्नीः) महान्ति नामानि यासु ता महानाम्न्यः । वेदवाण्यः (महाव्रतम्) पूज-

शेष [म० १ । परमात्मा] में हैं, (इव) जैसे (मातरि अन्तः) माता के [उदर के] भीतर (गर्भः) गर्भ [रहता है] ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर रचित पदार्थों और नियमों के ज्ञान को अपने में धारण करके वृद्धि करे, जैसे माता गर्भ को उदर में रखकर बढ़ाती है ॥ ६ ॥

राजसूयं वाजुपेयमग्निष्टोमस्तदध्वरः ।

अर्काश्वमेधावुच्छिष्टे जीवबर्हिर्मदिन्तमः ॥ ७ ॥

राज-सूयम् । वाज-पेयम् । अग्नि-स्तोमः । तत् । अध्वरः ॥

अर्क-अश्वमेधौ । उत्-शिष्टे । जीव-बर्हिः । मुदिन्-तमः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(राजसूयम्) राजसूय [राजतिलक यज्ञ], (वाजयेयम्) वाजपेय [विज्ञान और बल का रत्नक यज्ञ] (अग्निष्टोमः) अग्निष्टोम [आग-वा परमेश्वर वा विद्वान् के गुणों की स्तुति], (तत्) तथा (अध्वरः) सन्मार्ग देने वाला वा हिंसा रहित व्यवहार, (अर्काश्वमेधौ) पूजनीय विचार और अश्वमेध [चक्रवर्ती राज्य पालन की मेधा अर्थात् बुद्धि वाला व्यवहार] और

नीयं व्रतम् (उच्छिष्टे) (यज्ञस्य) देवपूजासङ्गतिकरणदानव्यवहारस्य (अङ्गानि) अवयवाः (अन्तः) मध्ये (गर्भः) (इव) (मातरि ॥

७—(राजसूयम्) अ० ४ । ८ । १ । राजन् + षुञ् अभिषवे—क्यप् । राजा-भिषेकयज्ञः (वाजपेयम्) वज गतौ-घञ् । अचो यत् । पा० ३ । १ । ६७ । पा रक्षणे—यत् । ईद्यति । पा० ६ । ४ । ६५ । आत इत्वम्, गुणः । वाजो विज्ञानं बलं च पेयं रक्षणीयं यस्मिन् कर्मणि तत् । विज्ञानस्य बलस्य च रत्नको यज्ञः (अग्निष्टोमः) अ० ६ । ६ (४) । २ । अग्नेः पावकस्य परमेश्वरस्य विदुषो वा स्तुतिव्यवहारः (अध्वरः) अ० ३ । २६ । ६ । सन्मार्गदायको हिंसारहितो वा व्यवहारः (अर्काश्वमेधौ) अर्कः— अ० ३ । ३ । २ । अर्च पूजायाम्—क । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति—निरु० ५ । ४ । अश्वं प्रुषित्ति ० । उ० १ । १५१ । अश्व व्याप्तौ—कन् । अश्विनौ...राजानौ पुण्यकृतौ—निरु० १२ । १ । इति वचनाद् अश्वो राज्यवाचकः । मिधृ मेधृ सङ्गमे हिंसामेधयोश्च—घञ्, टाप् इति मेधा । अर्को मन्त्रः पूजनीयविचारः, अश्वे राज्यव्याप्तौ चक्रवर्तिराज्यपालने मेधा वन्ती धारणा-

सू० ७ [४७०] एकादश काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,५८८)

[अन्य] (मदिन्तमः) अत्यन्त हर्षदायक (जीववर्हिः) जीवों की बढ़ती वाला व्यवहार (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमेश्वर] में हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि परमेश्वर की आराधना करते हुये राजसूय, वाजपेय, अश्वमेध आदि यज्ञों से समस्त प्राणियों को आनन्द देवें ॥ ७ ॥

अग्न्याधेयस्यो दीक्षा कामप्रश्नद्वन्द्वा सह ।

उत्सन्ना यज्ञाः सूत्राण्युच्छिष्टेऽधि समाहिताः ॥ ८ ॥

अग्नि-आधेयम् । अथो इति । दीक्षा । काम-प्रः । द्वन्द्वसा । सह ॥ उत्-सन्नाः । यज्ञाः । सूत्राणि । उत्-शिष्टे । अधि । सुम्-आहिताः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(अग्न्याधेयम्) अग्न्याधान [अग्नि की स्थापना] (अथो) और (दीक्षा) दीक्षा [नियम पालन व्रत] (द्वन्द्वसा सह) वेद के साथ (काम-प्रः) कामना पूरक व्यवहार, (उत्सन्नाः) ऊंचे चढ़े हुये (यज्ञाः) यज्ञ [पूजनीय व्यवहार] और (सूत्राणि) बैठके (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में (अधि) अधिकार पूर्वक (समाहिताः) एकत्र किये गये हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने अपने सामर्थ्य से मनुष्य को यथावत् उन्नति करने के लिये वेद के साथ सत्यव्रत धारण आदि नियमों का उपदेश किया है ॥ ८ ॥

षतीबुद्धिर्यस्मिन् व्यवहारे स च तावुभौ (उच्छिष्टे) म० १ । परमात्मनि (जीववर्हिः) बृहेर्नलोपश्च । उ० २ । १०६ । जीव + बृहि बृद्धौ-इति । जीवानां बुद्धिव्यवहारः (मदिन्तमः) अत इतिठनौ । पा० ५ । २ । ११५ । मद-इति । मदिन्-तमप् । नादूयस्य । पा० ८ । २ । १७ । तमपो नुडागमः । अतिशयेन हर्ष करः ॥

८—(अग्न्याधेयम्) अग्नि + आ + दधाते-यत् । वाजपेयवत् सिद्धिः-म०

७ । अग्न्याधानम् (अथो) अपिच (दीक्षा) अ० ८ । ५ । १५ । नियमपालनव्रतम् (कामप्रः) आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३ । २ । ३ । काम + प्रा पूरणे—क । काम-नापूरको व्यवहारः (द्वन्द्वसा) वेदेन (सह) साकम् (उत्सन्नाः) उत् + षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु-क्त । ऊर्ध्वं गताः । उन्नताः (यज्ञाः) पूजनीया व्यवहाराः (सूत्राणि) गुधृपत्रिवचियमिसदि० । उ० ४ । १६७ । षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु—त्र । सदनानि । समास्थानानि (उच्छिष्टे) (अधि) अधिकार-पूर्वकम् (समाहिताः) राशीकृताः ॥

अग्निहोत्रं च श्रद्धा च वषट्कारो व्रतं तपः ।

दक्षिणेष्टं पुनर्तं चोच्छिष्टेधि समाहिताः ॥ ८ ॥

अग्नि-होत्रम् । च । श्रद्धा । च । वषट्-कारः । व्रतम् । तपः ॥

दक्षिणा । इष्टम् । पुनर्तम् ॥ च । उत्-शिष्टे । अधि । सु-
अहिताः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(अग्निहोत्रम्) अग्निहोत्र [अग्नि में हवन] (च) और (श्रद्धा) श्रद्धा [भक्ति], (च) और (वषट्कारः) दानकर्म, (व्रतम्) व्रत [नियम] (तपः) तप [चित्त की एकाग्रता], (दक्षिणा) दक्षिणा [प्रतिष्ठा] (इष्टम्) वेदाध्ययन, आतिथ्य आदि (च) और (पुनर्तम्) अन्नदानादि पुण्य कर्म (उच्छिष्टे) शेष [म० १। परमात्मा] में (अधि) अधिकार पूर्वक (समाहिताः) एकत्र किये गये हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—हवन और शिल्प आदि व्यवहारों में अग्नि का प्रयोग ईश्वर और वेद में श्रद्धा आदि कर्म परमेश्वर ने जगत् के हित के लिये नियत किये हैं ॥

एकरात्रो द्विरात्रः सद्यःक्रीः प्रक्रीः उक्थ्यः ।

ओतं निहितमुच्छिष्टे यज्ञस्याणूनि विद्यया ॥ १० ॥ (१८)

एक-रात्रः । द्वि-रात्रः । सद्यः-क्रीः । प्र-क्रीः । उक्थ्यः ॥ आ-
उतम् । नि-हितम् । उत्-शिष्टे । यज्ञस्य । अणूनि । विद्यया १० (१८)

भाषार्थ—(एक रात्रः) एक रात्रि वाला, (द्विरात्रः) दो रात्रि वाला, (सद्यः क्रीः) तुरन्त ही मोल लिया गया, (प्रक्रीः) मोल लेने योग्य, (उक्थ्यः)

८—(अग्निहोत्रम्) अग्नौ होमः (च) (श्रद्धा) भक्तिः (च) (वषट्कारः) अ० १। ११। १। वह प्रापणे-उषटि। आहुतिकरणम् । दानकिया (व्रतम्) (तपः) चित्तैकाग्र्यम् (दक्षिणा) अ० १। ५। १। प्रतिष्ठा (इष्टम्) अ० १। १२। ४। वेदाध्ययनातिथ्यादि कर्म (पुनर्तम्) अ० २। १२। ४। अन्नदानादि-पुण्यकर्म । अन्यत् पूर्ववत्-म० ८ ॥

१०—(एकरात्रः) अहः सर्वैकदेश संख्यातपुण्याच्च रात्रेः । पा० ५। ४। ८७। अच् समासान्तः । एका रात्रिरेकरात्रः । ततो मत्वर्थे । अर्श आदिभ्यो

प्रशंसनीय [व्यवहार वा यज्ञ], [यह सब] (उच्छृष्टे) शेष [म० १ । पर-
मात्मा] में (श्रोतम्) श्रोत प्रोत [भली भांति युना हुआ] (निहितम्)
रक्खा हुआ है, और (विद्यया) विद्या के साथ (यज्ञस्य) [ईश्वर पूजा आदि]
के (अणुनि) सूक्ष्म रूप [रक्खे हैं] ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा को सर्व व्यापक जानकर एक दिन वा दो
दिन में वा तुरन्त, अथवा क्रय विक्रय आदि से समाप्ति योग्य कर्मों को वि-
चार कर अपना कर्त्तव्य सिद्ध करे ॥ १० ॥

चतुरात्रः पञ्चरात्रः षड्रात्रश्चोभयः सह । षोडशी सप्त-
रात्रश्चोच्छृष्टाञ्जिरे सर्वे ये यज्ञा अमृते हिताः ॥ ११ ॥

चतुः-रात्रः । पञ्च-रात्रः । षट्-रात्रः । च । उभयः । सह ॥
षोडशी । सप्त-रात्रः । च । उत्-शिष्टात् । अञ्जिरे । सर्वे ।
ये । यज्ञाः । अमृते । हिताः ॥ ११ ॥

भावार्थ—(चतुरात्रः) चार रात्रि [तक रहने] वाला, (पञ्चरात्रः)
पांच रात्रि वाला, (षड्रात्रः) छह रात्रि वाला, (च) और (सह) मिलकर
(उभयः) दूने समय [८+१०+१२=३० रात्रि] वाला । (षोडशी)
सोलह [रात्रि] वाला (च) और (सप्तरात्रः) सात रात्रि वाला [यज्ञ वा

उच् पा० ५ । २ । १२७ । इत्यच् । एकां रात्रिं व्याप्य वर्तमानो व्यवहारः (द्वि-
रात्रः) द्वे रात्रौ व्याप्य वर्तमानः (सद्यःक्रोः) क्विप् च । पा० ३ । २ । ७६ ।
हुं क्रीञ् द्रव्यविनिमये-क्विप् । तत्कालवर्तीतः (प्रक्रीः) प्रकर्षेण क्रयः (उक्थ्यः)
प्रशंसनीयः (श्रोतम्) व्यूतम् (निहितम्) निक्षिप्तम् (उच्छृष्टे) (यज्ञस्य)
(अणुनि) सूक्ष्माणि रूपाणि (विद्यया) तत्त्वज्ञानेन ॥

११—(चतुरात्रः) एकरात्र इति शब्दवत् सिद्धिः—म० १ । चतस्रो
रात्रीर्व्याप्य समाप्यमानः (पञ्चरात्रः) पञ्चमी रात्रिभिः समाप्यमानः (षड-
रात्रः) षड्मी रात्रिभिः समाप्यमानः (च) (उभयः) द्विगुणितः (सह) साहा-
य्येन (षोडशी) षोडशरात्रः (सप्तरात्रः) सप्तमी रात्रिभिः समाप्यमानः
(उच्छृष्टात्) (अञ्जिरे) उत्पन्ना बभूवुः (सर्वे) (ये) (यज्ञाः) (अमृते)
नास्ति मरणं दुःखं यस्मिंस्तस्मिन् पौरुषे मोक्षे वा (हिताः) धृताः ॥

व्यवहार] (उच्छिष्टात्) शेष [म० १ । परमेश्वर] से (जज्ञिरे) उत्पन्न हुये हैं, [और वे भी] (ये) जो (सर्वे) सब (यज्ञाः) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] (अमृते) [अमरपन [पौष वा मोक्ष पद] में (हिताः) स्थापित हैं ॥११॥

भावार्थ—परमात्मा ने बताया है कि मनुष्य पहिले से ही चार दिन, पांच दिन आदि काल का विचार करके मोक्ष पर्यन्त अपना कर्तव्य व्यवहार साधे ॥ ११ ॥

प्रतीहारो निधनं विश्वजिच्च अभिजिच्च यः

साह्वातिरात्रावुच्छिष्टे द्वादशाहोऽपि तन्मयि ॥ १२ ॥

प्रति-हारः । नि-धनम् । विश्व-जित् । च । अभि-जित् ।
च । यः ॥ साह्वा-तिरात्रौ । उत्-शिष्टे । द्वादश-अहः ।
अपि । तत् । मयि ॥ १२ ॥

भावार्थ—(प्रतीहारः) प्रत्युपकार, (निधनम्) कुल [कुलवृद्धि] (च) और (विश्वजित्) संसार का जीतने वाला (च) और (यः) जो (अभिजित्) सब ओर से जीतने वाला [यज्ञ वा व्यवहार है, वह] (साह्वा-तिरात्रौ) उसी दिन, पूरा होने वाला और रात्रि बिता कर पूरा होने वाला और (द्वादशाहः) बारह दिन में पूरा होने वाला [यज्ञ वा व्यवहार] (अपि) भी (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में हैं, (तत्) वह (मयि) मुझ [उपासक] में [होवे] ॥ १२ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा में आत्मसमर्पण करते हैं, वे संसार में परस्पर उपकार, कुलवृद्धि, जय और विविध समय का उपयोग करके उत्तम सुख भोगते हैं ॥ १२ ॥

१२—(प्रतीहारः) प्रति + हृज् स्वीकारे—घञ् । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । पा० ६ । ३ । १२२ । इति सांहितिको दीर्घः । प्रत्युपकारः (निधनम्) नि + धा-क्यु । कुलम् । कुलवर्धनम् (विश्वजित्) सर्वजेता (च) (अभिजित्) सर्वतो जेता यज्ञः (च) (यः) (साह्वातिरात्रौ) एकरात्र इति शब्दवत् सिद्धिः—म० १० । समानेन दिनेन समाप्यमानो रात्रिमतीत्य वर्तमानश्चतौ यज्ञौ व्यवहारौ वा (उच्छिष्टे) (द्वादशाहः) अ० ६ । ६ (४) । ८ । द्वादशभिर्दिनैः समाप्यमानो यज्ञः (अपि) एव (तत्) पूर्वोक्तम् (मयि) उपासके ॥

सुनृता संनतिः क्षेमः स्वधोजामृतं सहः ।

उच्छिष्टे सर्वे प्रत्यञ्चः कामाः कामेन तातृपुः ॥ १३ ॥

सुनृता । सम्-नतिः । क्षेमः । स्वधा । ऊर्जा । अमृतम् ।

सहः ॥ उत्-शिष्टे । सर्वे । प्रत्यञ्चः । कामाः । कामेन । तातृपुः १३

भाषार्थ—(सुनृता) प्रिय सत्य वाणी, (संनतिः) यथावत् नम्रता,

(क्षेमः) रक्षा, (स्वधा) अन्न, (ऊर्जा) पराक्रम, (सहः) बल और (अमृतम्)

अमृत [मृत्यु वा दुःख से बचना अर्थात् पुरुषार्थ] । (सर्वे) [इन] सब

(कामाः) कामना योग्य विषयों ने (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में

(प्रत्यञ्चः) व्याप कर (कामेन) इष्ट फल के साथ [मनुष्य को] (तातृपुः)

तृप्त किया है ॥ १३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य प्रिय सत्य वचन आदि के साथ आत्मिक और शारीरिक बल बढ़ाते हैं, वे परमात्मा के अनुग्रह से सब उत्तम कामनायें सिद्ध करते हैं ॥ १३ ॥

नव भूमीः समुद्रा उच्छिष्टेऽधि श्रिता दिवः ।

आ सूर्यो भात्युच्छिष्टेऽहोरात्रे अपि तन्मयि ॥ १४ ॥

नव । भूमीः । समुद्राः । उत्-शिष्टे । अधि । श्रिताः । दिवः ॥

आ । सूर्यः । भाति । उत्-शिष्टे । अहोरात्रे इति । अपि ।

तत् । मयि ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(नव) नौ [हमारे दो कान, दो आंख, दो नथने, मुख,

१३—(सुनृता) अ० ३ । १२ । २ । प्रियसत्यात्मिका वाक् (संनतिः)

सम्यग् नम्रता (क्षेमः) परिरक्षणम् (स्वधा) अ० २ । २६ । ६ अन्नम्

(ऊर्जा) ऊर्ज बलप्राणनयोः—पचाद्यच् । पराक्रमः (अमृतम्) मरणराहित्यम्

पौषम् (सहः) बलम् (उच्छिष्टे) (सर्वे) (प्रत्यञ्चः) अभिमुखमञ्चन्तः

प्राप्नुवन्तः (कामाः) काम्यमानाः पदार्थाः (कामेन) इष्टफलेन (तातृपुः)

एव प्रीणने लिट्, सांहितिको दीर्घः । तर्पितवन्तः ॥

१४—(नव) द्वाे श्रोत्रे, चक्षुषी, नासिके, मुखम्, द्वे पायूपस्थे नवभिः

पायु और उपस्थ इन नौ अर्थात् सब इन्द्रियों से जाने गये] (भूमीः) भूमि के देश, (समुद्राः) अन्तरिक्ष के लोक और (दिवः) प्रकाशमान लोक (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में (अधि) अधिकार पूर्वक (धिताः) ठहरे हैं । (सूर्यः) सूर्य (उच्छिष्टे) शेष [परमेश्वर] में (आ) सब ओर (भाति) चमकता है, और (अहोरात्रे) दिन राति (अपि) भी, (तत्) वह [उनका सुख] (मयि) मुझ [उपासक] में [होवे] ॥ १४ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपनी इन्द्रियों से विद्या द्वारा परमेश्वर रचित भूमि आदि से यथावत् उपकार लेकर सुखी होवें ॥ १४ ॥

उपहव्यं विषुवन्तुं ये च यज्ञा गुहा हिताः ।

बिभर्ति भर्ता विश्वस्योच्छिष्टो जनितुः पिता ॥ १५ ॥

उप-हव्यम् । विषु-वन्तम् । ये । च । यज्ञाः । गुहा । हिताः ॥

बिभर्ति । भर्ता । विश्वस्य । उत्-शिष्टः । जनितुः । पिता १५

भाषार्थ—(उपहव्यम्) प्राप्ति योग्य (विषुवन्तम्) व्याप्ति वाले [बाहिरी उत्तम गुण] को (च) और (ये) जो (यज्ञाः) श्रेष्ठ गुण (गुहा) बुद्धि के भीतर (हिताः) रखते हैं, [उनको भी] (विश्वस्य) सब का (भर्ता) पोषक, (जनितुः) जनक [हमारे उत्पन्न करने वाले] का (पिता) पिता [पालक] (उच्छिष्टः) शेष [म० १ । परमात्मा] (बिभर्ति) धारण करता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्य अनादि सर्वपोषक परमेश्वर के ज्ञान द्वारा अपने बाहिरी और भीतरी गुणों का ज्ञान प्राप्त करें ॥ १५ ॥

शरीरिच्छद्भैर्यायमानाः—इत्यर्थः (भूमीः) भूमयः । भूमिदेशः (समुद्राः) अन्तरिक्षलोकाः (उच्छिष्टे) म० १ । शेषे । परमात्मनि (अधि) अधिकृत्य (धिताः) स्थिताः (दिवः) प्रकाशमाना लोकाः (आ) समन्तात् (सूर्यः) भास्करः (भाति) दीप्यते (उच्छिष्टे) अहोरात्रे) रात्रिदिने (अपि) (तत्) सुखम् (मयि) उपासके ॥

१५—(उपहव्यम्) हुआ दानादानयोः—यत् । आह्वं गुणम् (विषुवन्तम्) व्याप्तिमन्तं विस्तारवन्तं गुणम् (ये) (च) (यज्ञाः) श्रेष्ठगुणाः (गुहा) गुहायाम् । बुद्धौ (हिताः) धृताः (बिभर्ति) धरति (भर्ता) पोषकः (विश्वस्य) सर्वस्य (उच्छिष्टः) म० १ । शेषः (जनितुः) जनयितुः । जनकस्य (पिता) पालकः । जनकः ॥

पिता जनितुरुच्छिष्टोऽसौः पौत्रः पितामहः ।

स क्षियति विश्वस्येशानो वृषा भूम्यामतिचन्यः ॥ १६ ॥

पिता । जनितुः । उत्-शिष्टः । असौः । पौत्रः । पितामहः ॥

सः । क्षियति । विश्वस्य । ईशानः । वृषा । भूम्याम् । अति-
चन्यः ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(उच्छिष्टः) शेष [म० १ । परमात्मा] (जनितुः) जनक [हमारे उत्पादक] का (पिता) पिता और (असौः) प्राण [हमारे जीवन] का (पौत्रः) पोता [पुत्र के पुत्र समान पीछे वर्तमान] और (पितामहः) दादा [पिता के पिता समान पहिले वर्तमान] है । (सः) वह (विश्वस्य) सबका (ईशानः) ईश्वर, (वृषाः) महापराक्रमी [परमात्मा] (भूम्याम्) भूमि पर (अतिचन्यः) विना हराया हुआ (क्षियति) वसता है ॥ १६ ॥

भावार्थ—सर्वजनक, अनादि, अनन्त परमेश्वर सर्व विजयी है, उसकी उपासना सब मनुष्य करें ॥ १६ ॥

मृतं सत्यं तपो द्राष्टुं असौ धर्मश्च कर्म च ।

भुतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्बलं बलं ॥ १७ ॥

मृतम् । सत्यम् । तपः । द्राष्टुम् । असौः । धर्मः । च । कर्म । च ॥

भुतम् । भविष्यत् । उत्-शिष्टे । वीर्यम् । लक्ष्मीः । बलम् ।
बलं ॥ १७ ॥

१६—(पिता) जनकः (जनितुः) जनकस्य (उच्छिष्टः) म० १ । पर-
मात्मा (असौः) असु क्षेपणे-उन् । असुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति-
निरु० ३ । ८ । प्राणस्य जीवनस्य (पौत्रः) पुत्रस्य पुत्रवत् पश्चाद्भावी (पिता-
महः) अ० ५ । ५ । १ । पितुः पितृसमान प्रथमभवः (सः) (क्षियति) निव-
सति (विश्वस्य) सर्वस्य (ईशानः) ईश्वरः (वृषा) वृषु सेचने पेश्वर्ये च—
कनिन् । महापराक्रमी । इन्द्रः (भूम्याम्) पृथिव्याम् (अतिचन्यः) अग्न्यादयश्च ।
उ० ४ । ११२ । अति + हन हिंसागत्योः-यक् । अतिक्रान्तहननः । अहन्तव्यः ।
अजेयः ॥

भाषार्थ—(ऋतम्) सत्य शास्त्र, (सत्यम्) सत्यवचन, (तपः) तप
[इन्द्रियदमन], (राष्ट्रम्) राज्य, (भ्रमः) परिभ्रमः (च) और (धर्मः) धर्म
[पक्षपात रहित न्याय और सत्य आचरण] (च) और (कर्म) कर्म । (भूतम्)
उत्पन्न हुआ और (भविष्यत्) उत्पन्न होने वाला जगत्, (वीर्यम्) वीरता,
(लक्ष्मीः) लक्ष्मी [सर्वसम्पत्ति] और (बले) बले के भीतर [वर्तमान्]
(बलम्) बल (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में हैं ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्वशक्तिमान् परमेश्वर की उपासना से सत्य व्यव-
हार वीरता आदि करके लक्ष्मीवान् होवे ॥ १७ ॥

समृद्धिरोज आकूतिः क्षत्रं राष्ट्रं षडुर्व्यः ।

संवत्सरोऽध्युच्छिष्ट इडां प्रैषा ग्रहा हविः ॥ १८ ॥

सम्-वृद्धिः । ओजः । आ-कूतिः । क्षत्रम् । राष्ट्रम् । षट् ।
उर्व्यः ॥ सम्-वत्सरः । अधि । उत्-शिष्टे । इडा । प्र-एषाः ।
ग्रहाः । हविः ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(समृद्धिः) समृद्धि [सर्वथा वृद्धि] (ओजः) पराक्रम (आ-
कूतिः) संकल्प [मनमें बिचार] (क्षत्रम्) हानि से रक्षक [क्षत्रियपन] (राष्ट्रम्)
राज्य और (षट्) छह (उर्व्यः) फैली [दिशाये] । (संवत्सरः) वर्ष (इडा)

१७—(ऋतम्) सत्यशास्त्रम् । यथार्थसंकल्पनम् (सत्यम्) यथार्थ-
भाषणम् (तपः) इन्द्रियदमनम् (राष्ट्रम्) राज्यम् (भ्रमः) परिभ्रमः (धर्मः)
अर्त्तिस्तुष्टुसुधृ० । उ० १ । १४० । धृञ् धारणे-मन् । अभियते सुखप्राप्तये से-
व्यते स धर्मः । पक्षपातरहितो न्यायः । सत्याचारः (कर्म) विहितं कार्यम् (च)
(भूतम्) उत्पन्नं जगत् (भविष्यत्) उत्पत्त्यमानम् (उच्छिष्टे) (वीर्यम्)
वीरकर्म (लक्ष्मीः) लक्ष्मेर्मुद् च । उ० ३ । १६० । लण् दर्शने अङ्कने च । ई
प्रत्ययो मुद् च । दर्शनीया सर्व सम्पत्तिः (बलम्) सामर्थ्यम् (बले) सामर्थ्ये ॥

१८—(समृद्धिः) अभिवृद्धिः (ओजः) बलम् (आकूतिः) संकल्पः
(क्षत्रम्) अ० २ । १५ । ४ । क्षत्र + त्रेङ् पालने-क । क्षतो हाने रक्षकं क्षत्रिय-
धर्मः (राष्ट्रम्) राज्यम् (षट्) (उर्व्यः) विस्तृता दिशः (संवत्सरः) वर्ष-

वाणी, (प्रैषाः) प्रेरणायै, (ग्रहाः) अनेक प्रयत्न और (हविः) ग्राह्य वस्तु (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में (अधि) अधिकार पूर्वक हैं ॥ १८ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर में पूर्ण विश्वास से मनुष्य दिशाओं अर्थात् देश और संवत्सर अर्थात् काल का विचार करके सदा प्रयत्न के साथ राज्य आदि व्यवहार करे ॥ १८ ॥

चतुर्होतार आप्रियश्चातुर्मास्यानि निविदः ।

उच्छिष्टे यज्ञा होत्राः पशुबन्धास्तदिष्टयः ॥ १९ ॥

चतुः-होतारः । आप्रियः । चातुः-मास्यानि । नि-विदः ॥

उत्-शिष्टे । यज्ञाः । होत्राः । पशु-बन्धाः । तत् । इष्टयः १९ ॥

भाषार्थ—(चतुर्होतारः) चार [ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, चार वर्णों] से ग्राह्य व्यवहार, (चातुर्मास्यानि) चार महीनों में सिद्ध होने वाले कर्म (आप्रियः) सर्वथा प्रीति उत्पन्न करने वाली क्रियायें और (निविदः) निश्चित विचार्य, (यज्ञाः) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार], (होत्राः) देने लेने योग्य [वेद वाचायें] (पशुबन्धाः) प्राणियों के प्रबन्ध (तत्) तथा (इष्टयः) इष्ट क्रियायें (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । ५ परमात्मा] में हैं ॥ १९ ॥

भाषार्थ—सर्वविद्यामय, सर्वाधार परमेश्वर की उपासना से मनुष्य अपने २ योग्य कर्मों में प्रवृत्ति करे ॥ १९ ॥

कालः (अधि) (उच्छिष्टे) (इडा) अ० ३ । १० । ६ । इल गतौ-क, टाप् । वाणी-निघ० ३ । ११ (प्रैषाः) प्र + इष गतौ-घञ् । प्रादूहोहोह्येपैष्येषु । वा० पा० ६ । १ । ८६ । इति वृद्धिः । प्रैषणव्यवहाराः । प्रेरणाः (ग्रहाः) ग्राह्याः प्रयत्नाः । उद्यमाः (हविः) ग्राह्य वस्तु ॥

१९—(चतुर्होतारः) चत्वारो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा होतारो ग्रहीतारो येषां ते व्यवहाराः (आप्रियः) प्रीञ् तर्पणं कांतौ च-क्रिप् । सर्वथा प्रीत्युत्पादिकाः क्रियाः (चातुर्मास्यानि) चतुर्मासाण् एयो यज्ञे । वा पा० ५ । १ । ६४ । चतुर्षु मासेषु साध्यानि कर्माणि (निविदः) अ० ५ । २६ । ४ । निश्चितविद्याः (उच्छिष्टे) (यज्ञाः) श्रेष्ठव्यवहाराः (होत्राः) अ० ११ : ६ । १४ । दानादानयोग्या वेदवाचः (पशुबन्धाः) पशवो व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च—निरु० ११ । २६ । पशूनां प्राणिनां प्रबन्धाः (तत्) तथा (इष्टयः) इष्टक्रियाः ॥

अर्धमासाश्च मासाश्चातुर्वा ऋतुभिः सह ।

उच्छिष्टे घोषिणीरापः स्तनयित्तुः श्रुतिर्मही ॥ २० ॥ (२०)

अर्ध-मासाः । च । मासाः । च । आर्तवाः । ऋतु-भिः ।

सह ॥ उत्-शिष्टे । घोषिणीः । आपः । स्तनयित्तुः । श्रुतिः ।

मही ॥ २० ॥ (२०)

भाषार्थ—(अर्धमासाः) आधे महीने (च) और (मासाः) महीने (च) और (ऋतुभिः सह) ऋतुओं के साथ (आर्तवाः) ऋतुओं के पदार्थ, (घोषिणीः) शब्द करने वाली (आपः) जल धारायें, (स्तनयित्तुः) मेघ की गर्जन, (श्रुतिः) सुनने योग्य [वेद वाणी] और (मही) भूमि (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में हैं ॥ २० ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने मनुष्य के सुख के लिये पखवाड़े, महीने, ऋतुयें और ऋतुओं की उपज और अन्य सब पदार्थ उत्पन्न किये हैं ॥ २० ॥

शर्कराः सिकता अश्मान् ओषधयो वीरुधस्तृणा ।

अभ्राणि विद्युतौ वर्षमुच्छिष्टे संश्रिता श्रिता ॥ २१ ॥

शर्कराः । सिकताः । अश्मानः । ओषधयः । वीरुधः । तृणा ॥

अभ्राणि । वि-द्युतः । वर्षम् । उत्-शिष्टे । सस्-श्रिता । श्रिता २१

भाषार्थ—(शर्कराः) कंकड़ आदि (अश्मानः) पत्थर, (सिकताः) बाल, (ओषधयः) ओषधें [अन्नादि], (वीरुधः) जड़ी वूटियां, (तृणा)

२०—(अर्धमासाः) मासपक्षाः (च) (मासाः) चैत्राद्याः (आर्तवाः) ऋतुषु समुत्पन्नाः पदार्थाः (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः (सह) (उच्छिष्टे) (घोषिणीः) शब्दवत्यः (आपः) जलधाराः (स्तनयित्तुः) अ० ४ । १५ । ११ । मेघध्वनिः (श्रुतिः) श्रवणीया वेदवाणी (मही) भूमिः ॥

२१—(शर्कराः) शः करन् । उ० ४ । ३ । शृ हिंसायाम्-करन, टाप । उपलखण्डाः (सिकताः) बालुकाः (अश्मानः) प्रस्तराः (ओषधयः) अन्ना-

वासें, (अम्नाणि) बादल, (विद्युतः) बिजुलियां, (वर्षम्) बरसात, (संभ्रिता)
[ये सब] परस्पर आश्रित द्रव्य (उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में]
(भिता) ठहरे हैं ॥ २१ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की महिमा को विचार कर कंकड़ पत्थर
आदि पदार्थों से यथा योग्य कार्य सिद्ध करें ॥ २१ ॥

राद्धिः प्राप्तिः समाप्तिर्व्याप्तिर्मह एधतुः ।

अत्याप्तिश्छिष्टे भूतिश्चाहिता निहिता हिता ॥ २२ ॥

राद्धिः । प्र-आप्तिः । सम्-आप्तिः । वि-आप्तिः । महः । एधतुः ॥
अति-आप्तिः । उत्-शिष्टे । भूतिः । च । आ-हिता । नि-
हिता । हिता ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(राद्धिः) अर्थ सिद्धि, (प्राप्तिः) प्राप्ति [लाभ], (समा-
प्तिः) समाप्ति [पूर्ति], (व्याप्तिः) व्याप्ति [फैलाव], (महः) बड़ाई, (एधतुः)
बढ़ती, (अत्याप्तिः) अत्यन्त प्राप्ति (च) और (आहिता) सब ओर से
रक्खी हुई और (निहिता) गहरी रक्खी हुई (भूतिः) विभूति [सम्पत्ति]
(उच्छिष्टे) शेष [म० १ । परमात्मा] में (हिता) रक्खी है ॥ २२ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर के आश्रय से अर्थ सिद्धि आदि प्राप्त करके
ऐश्वर्यवान् होवे ॥ २२ ॥

यच्च प्राणति प्राणेन यच्च पश्यति चक्षुषा ।

उच्छिष्टाज्जन्तिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः ॥ २३ ॥

इयः (वीरुधः) विरोहणशीला लतादयः (तृणा) गवादिभक्षणानि (अम्नाणि)
अम्न गतौ-अच् । गतिमन्तो मेघाः (विद्युतः) तडितः (वर्षम्) वृष्टिः, (उच्छिष्टे)
(संभ्रिता) परस्परस्थितानि (भिता) स्थितानि ॥

२२—(राद्धिः) अर्थसिद्धिः (प्राप्तिः) लाभः (समाप्तिः) पूर्तिः
(व्याप्तिः) विस्तृतिः (महः) महत्त्वम् (एधतुः) एधिवह्मोश्चतुः । उ० १ ।
७७ । एध वृद्धौ-चतु । वृद्धिः (अत्याप्तिः) अत्यन्तप्राप्तिः (उच्छिष्टे)
(आहिता) समन्ताद् धृता (निहिता) निक्षिप्ता (हिता) स्थिता ॥

यत् । च । प्राणति । प्राणेन । यत् । च । पश्यति । चक्षुषा ॥
उत्-शिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे । दिवि । देवाः । दिवि-श्रितः २३

भाषार्थ—(च) और (यत्) जो कुछ (प्राणेन) प्राण [श्वास प्रश्वास] के साथ (प्राणति) जीता है, (च) और (यत्) जो कुछ (चक्षुषा) नेत्र से (पश्यति) देखता है । [वह सब और] (दिवि) आकाश में [वर्तमान] (दिवि-श्रितः) सूर्य [के आकर्षण] में ठहरे हुये (सर्वे) सब (देवाः) गतिमान् लोक (उच्छिष्टात्) शेष [म० १ । परमात्मा] से (जज्ञिरे) उत्पन्न हुये हैं ॥ २३ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर ने सब प्राण वाले जगत् और सब लोकों को सूर्य के आकर्षण में रखकर मनुष्य के सुख के लिये उत्पन्न किया हैं ॥ २३ ॥

✓ ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।

उच्छिष्टान्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः ॥ २४ ॥

ऋचः । सामानि । छन्दांसि । पुराणम् । यजुषा । सह ॥ उत्-
शिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे । दिवि । देवाः । दिवि-श्रितः ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(ऋचः) स्तुति विद्यायें [वा ऋग्वेद मन्त्र] (सामानि) मोक्ष ज्ञान [वा साम वेद मन्त्र] और (यजुषा सह) विद्वानों के सत्कार सहित [वा यजुर्वेद सहित] (छन्दांसि) आनन्द प्रद कर्म [वा अथर्ववेद मन्त्र] और (पुराणम्) पुराण [पुरातन वृत्तान्त] । [यह सब और] (दिवि) आकाश में [वर्तमान] (दिविश्रितः) सूर्य [के आकर्षण] में ठहरे हुये (सर्वे)

२३—(यत्) यत् किञ्चिज् जगत् (च) (प्राणति) प्रकर्षणं जीवति (प्राणेन) श्वालप्रश्वासव्यापारेण (यत् च) (पश्यति) अवलोकयति (चक्षुषा) नेत्रेण (उच्छिष्टात्) म० १ । शेषात्परमेश्वरात् (जज्ञिरे) उत्पन्ना बभूवुः (सर्वे) (दिवि) आकाशे वर्तमानाः (देवाः) दिवु गतौ-पचाद्यच् । गतिमन्तो लोकाः (दिविश्रितः) दिवि सूर्ये सूर्यार्कर्षणे स्थिताः ॥

२४—(ऋचः) अ० ११ । ६ । १४ । स्तुतिविद्याः । ऋग्वेदमन्त्राः (सामानि) अ० ११ । ६ । १४ । मोक्षज्ञानानि । साममन्त्राः (छन्दांसि) अ० ४ । ३४ । १ । चदि आह्लादने-असुनः, चस्य छः । आह्लादकर्माणि । अथर्ववेदमन्त्राः (पुराणम्) अ० १० । ७ । २६ । पुरातनवृत्तान्तः (यजुषा) अ० ७ । ५४ । २ ।

सू० ७ [४७०] एकादशं काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,६११)

सब (देवाः) गतिमान् लोक (उच्छिष्टात्) शेष [म० १ । परमात्मा] से (जज्ञिरे) उत्पन्न हुये हैं ॥ २४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने सब उत्तम कर्म और वेद आदि शास्त्र और सब पदार्थ मनुष्य के सुख के लिये प्रकट किये हैं ॥ २४ ॥

प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रमक्षितिश्च क्षितिश्च या । ✓

उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वं दिवि देवा दिविश्रितः ॥ २५ ॥

प्राणापानौ । चक्षुः । श्रोत्रम् । अक्षितिः । च । क्षितिः । च । या ॥
उत्-शिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वं । दिवि । देवाः । दिवि-श्रितः ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(प्राणापानौ) प्राण और अपान [भीतर और बाहिर जाने वाले श्वास], (चक्षुः) नेत्र, (श्रोत्रम्) कान (च) और (या) जो (अक्षितिः) [तत्त्वों की] निर्हानि [बढ़ती] (च) और (क्षितिः) [तत्त्वों की] हानि । [यह सब और] (दिवि) आकाश में [वर्तमान] (दिविश्रितः) सूर्य [के आकर्षण] में ठहरे हुये (सर्वे) सब (देवाः) गतिमान् लोक (उच्छिष्टात्) शेष [म० १ । परमात्मा] से (जज्ञिरे) उत्पन्न हुये हैं ॥ २५ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने शरीर में पृथिवी आदि तत्त्वों के बढ़ाव घटाव से मनुष्य को जीवधारण, देखने और सुनने आदि के साधन देकर और सृष्टि के पदार्थों का साक्षात् कराकर सुख बढ़ाने का उपदेश किया है ॥ २५ ॥

आनन्दा मोदाः प्रमुदोऽभीमोदमुदश्च ये । ✓

उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वं दिवि देवा दिविश्रितः ॥ २६ ॥

आ-नन्दाः । मोदाः । प्र-मुदः । अभिमोद-मुदः । च । ये ॥

उत्-शिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वं । दिवि । देवाः । दिवि-श्रितः ॥ २६ ॥

विदुषां सत्कारेण । यजुर्मन्त्रेण (सह) शेषं पूर्ववत् ॥

२५—(प्राणापानौ) श्वासप्रश्वासौ (चक्षुः) नेत्रम् (श्रोत्रम्) करणम् (अक्षितिः) तत्त्वानां निर्हानिः (च) (क्षितिः) तत्त्वानां हानिः (च) (या) । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(आनन्दाः) आनन्द, (मोदाः) हर्ष, (प्रमुदः) बड़े आनन्द (च) और (ये) जो (अभिमोदमुदः) बड़े उत्सवों से हर्ष देने वाले पदार्थ हैं । [यह सब और] (दिवि) आकाश में [वर्तमान] (दिविभितः) सूर्य [के आकर्षण] में ठहरे हुये (सर्वे) सब (देवाः) गतिमान् लोक (उच्छिष्टात्) शेष [म० १ परमात्मा] से (जज्ञिरे) उत्पन्न हुये हैं ॥ २६ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने मनुष्य को अनेक प्रकार से आनन्द पाने के लिये अनेक आनन्द साधन प्रदान किये हैं ॥ २६ ॥

देवाः पितरौ मनुष्या गन्धर्वाप्सरश्च ये ।

उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविभितः ॥ २७ ॥ (२१)

देवाः । पितरः । मनुष्याः । गन्धर्व-अप्सरसः । च । ये ॥

उत्-शिष्टात् । जज्ञिरे । सर्वे । दिवि । देवाः । दिवि-भितः ॥ २७

भाषार्थ—(देवाः) विद्वान् लोग, (पितरः) ज्ञानी लोग, (मनुष्याः) मननशील लोग (च) और (ये) जो (गन्धर्वाप्सरसः) गन्धर्व [पृथिवी के धारण करने वाले] और अप्सर [आकाश में चलने वाले पुरुष] हैं । [यह सब और] (दिवि) आकाश में [वर्तमान] (दिविभितः) सूर्य [के आकर्षण] में ठहरे हुये (सर्वे) सब (देवाः) गतिमान् लोक (उच्छिष्टात्) शेष [म० १ परमात्मा] से (जज्ञिरे) उत्पन्न हुये हैं ॥ २७ ॥

भावार्थ—परमात्मा के सामर्थ्य से अनेक विद्वान् लोग और अनेक पदार्थ संसार में सुख बढ़ाने के लिये उत्पन्न हुये हैं ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्द कृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका पृष्ठ १३५, १३६ में व्याख्यात है ॥

२६—(आनन्दाः) सुखविशेषाः (मोदाः) हर्षाः (प्रमुदः) प्रकृत-हर्षाः (अभिमोदमुदः) अभिमोदैर्महोत्सवैर्हर्षयितारः पदार्थाः (च) (ये) अन्यत् पूर्ववत् ॥

२७—(देवाः) विद्वांसः (पितरः) ज्ञानिनः (मनुष्याः) मननशीलाः (गन्धर्वाप्सरसः) अ० ८ । ८ । १५ । गां पृथिवीं धरन्ति ये ते गन्धर्वाः । अप्सु आकाशे सरन्ति ते अप्सरसः । तथाभूताः पुरुषाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सूक्तम् ॥ ८ ॥

१—३४ ॥ मन्थुर्देवता ॥ १—२८, ३०—३२, ३४ अनुष्टुप्, २६ विराट्-

उगुष्टुप्, ३३ पथ्या पङ्क्तिः ॥

शरीररचनोपदेशः—शरीर की रचना का उपदेश ।

यन्मन्थुर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि ।

क आसुं जन्याः के वराः क उ ज्येष्ठवरो अभवत् ॥ १ ॥

यत् । मन्थुः । जायाम् । आ-आवहत् । सु-संकल्पस्य । गृहात् ।

अधि ॥ के । आसुन् । जन्याः । के । वराः । कः । उ-इति ।

ज्येष्ठ-वरः । अभवत् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (मन्थुः) सर्वज्ञ [परमेश्वर] (जायाम्) सृष्टि की क्रिया को (संकल्पस्य) सङ्कल्प [मनोविचार] के (गृहात्) ग्रहण [स्वीकार करने] से (अधि) अधिकार पूर्वक (आवहत्) सब ओर लाया [प्रकट किया] । (के) कौन (जन्याः) उत्पत्ति में साधक [योग्य] पदार्थ और (के) कौन (वराः) वर [वरणीय, इष्टफल] (आसुन्) थे, (कः उ) कौन ही (ज्येष्ठवरः) सर्वोत्तम वरों [इष्टफलों] का देने वाला (अभवत्) हुआ ॥ १ ॥

भावार्थ—जब ईश्वर ने सृष्टि की रचना चाहा, तब यह प्रश्न उत्पन्न हुये—किन पदार्थों से सृष्टि की जावे, किस प्रयोजन के लिये वह होवे, और कौन उसका स्वामी हो । इस का उत्तर आगे है ॥ १ ॥

१—(यत्) यदा (मन्थुः) अ० १ । १० । १ । यजिमनिशुन्धि० । उ० ३ । २० । मन ज्ञाने—युच् । सर्वज्ञः परमेश्वरः (जायाम्) जनेर्यक् । उ० ४ । १११ । जन जनने—यक् । जायतेऽस्यां सर्वं जगदिति जाया तां सृष्टिक्रियाम् (आवहत्) समन्तात् प्रापयत् । प्रकटीकृतवान् (संकल्पस्य) मनोविचारस्य (गृहात्) गृह ग्रहणे क । ग्रहणात् । स्वीकरणात् (अधि) अधिकारपूर्वकम् (आसुन्) अभवन् (जन्याः) तत्र साधुः । पा० ४ । ४ । ६८ । जन—यत् । जने जनने, उत्पादने, साधका योग्याः पदार्थाः (के) (वराः) वरणीया इष्टपदार्थाः (कः) (उ) एव (ज्येष्ठवरः) ज्येष्ठाः सर्वोत्कृष्ठा वरा वरणीयपदार्था यस्मात् सः ॥

तपश्चैवास्तां कर्म चान्तमहर्त्यर्णवे ।

त आसं जन्यास्ते वरा ब्रह्म ज्येष्ठवरौ अभवत् ॥ २ ॥

तपः । च । एव । आस्ताम् । कर्म । च । अन्तः । महति ।

अर्णवे ॥ ते । आसन् । जन्याः । ते । वराः । ब्रह्म । ज्येष्ठ-

वरः । अभवत् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तपः) तप [ईश्वर का सामर्थ्य] (च च) और (कर्म) कर्म [प्राणियों के कर्म का फल] (एव) ही (महति अर्णवे अन्तः) बड़े समुद्र [परमेश्वर के गम्भीर सामर्थ्य] के भीतर (आस्ताम्) दोनों थे । [तपऔर कर्म ही] (ते) वे प्रसिद्ध] (जन्याः) उत्पत्ति में साधन [योग्य] पदार्थ और (ते) वे ही (वराः) वर [वरणीय इष्टफल] (आसन्) थे, (ब्रह्म) ब्रह्म [सब से बड़ा परमात्मा] (ज्येष्ठवरः) सर्वोत्तम वरों [इष्ट फलों] का दाता (अभवत्) हुआ ॥ २ ॥

भावार्थ—अनादि चक्र रूप संसार में परमात्मा अपने सामर्थ्य से प्राणियों के कर्मानुसार सृष्टि रचकर आप ही सर्वनियन्ता हुआ । यह गत मन्त्र के तीनों प्रश्नों का उत्तर है । मन्त्र ३ तथा ४ में इसी का विवरण है ॥२॥

दशं साकमजायन्त देवा देवेभ्यः पुरा ।

यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स वा अद्य सहद् वदेत् ॥ ३ ॥

दशं । साकम् । अजायन्त । देवाः । देवेभ्यः । पुरा ॥ यः ।

वै । तान् । विद्यात् । प्रति-अक्षम् । सः । वै । अद्य । सहत् ।

वदेत् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(दश देवाः) दस दिव्य पदार्थ [पांच ज्ञानेन्द्रिय, पांच कर्मेन्द्रिय] (पुरा) पूर्व काल में [वर्तमान] (देवेभ्यः) दिव्य पदार्थों [कर्म

२—(तपः) तप ऐश्वर्य—असुन् । ईश्वरसामर्थ्यम् (च) (एव) (आस्ताम्) अभवताम् (कर्म) प्राणिनां पुण्यपापकर्मफलम् (च) (अन्तः) मध्ये (महति) प्रभूते (अर्णवे) अ० १ । १० । ४ । समुद्रे । परमेश्वरस्य गम्भीर-सामर्थ्यं (ते) प्रसिद्धाः (ब्रह्म) प्रवृद्धः परमात्मा । अन्यत् पूर्ववत्—म० १ ॥

३—(दश) दशसंख्याकाः (साकम्) सह (अजायन्त) पादुरभवन् (देवाः) स्वस्वविषयप्रकाशनशीलानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि (देवेभ्यः)

फलों] से (साकम्) परस्पर मिले हुये (अजायन्त) उत्पन्न हुये । (यः) जो पुरुष (वै) निश्चय करके (तान्) उनको (प्रत्यक्षम्) प्रत्यक्ष (विद्यात्) जान लेवे, (सः) वह (वै) ही (अद्य) आज (महत्) महान् [ब्रह्म] को (वदेत्) बतलावे ॥ ३ ॥

भावार्थ—फिर उस ब्रह्म के सामर्थ्य से प्राणियों के पूर्वसंचित कर्म अनुसार पांच ज्ञानेन्द्रिय, कान, त्वचा, नेत्र, जिह्वा, नासिका और पांच कर्मेन्द्रिय वाक्, हाथ, पांव, पायु, उपस्थ, कर्में के जानने और करने के लिये उत्पन्न हुये । सूक्ष्म दर्शी पुरुष ही इसको जानकर परमात्मा का उपदेश करते हैं ॥ ३ ॥

प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रमक्षितिश्च क्षितिश्च या ।

व्यानोदानौ वाङ् मनस्ते वा आकूतिमावहन् ॥ ४ ॥

प्राणापानौ । चक्षुः । श्रोत्रम् । अक्षितिः । च । क्षितिः । च । या ॥ व्यान-उदानौ । वाक् । मनः । ते । वै । आ-कू-तिम् । आ । आवहन् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(प्राणापानौ) प्राण और अपान [भीतर और बाहिर जाने वाला श्वास], (चक्षुः) नेत्र, (श्रोत्रम्) कान, (च) और (या) जो (अक्षितिः) [सुख की] निर्हानि (च) और (क्षितिः) [दुःख की] हानि । (व्यानोदानौ) व्यान [सब नाड़ियों में रस पहुंचाने वाला वायु] और (वाक्) वाणी और (मनः) मन, (ते) इन सब ने (वै) निश्चय करके (आकूतिम्)

पञ्चमी विभक्तिः । विव्यपदार्थेभ्यः । पूर्वकर्मफलानां सकाशात् (पुरा) पुरातन-काले वर्तमानेभ्यः (यः) विवेकी (वै) (तान्) (विद्यात्) जानीयात् (प्रत्यक्षम्) साक्षात्कारेण (सः) (वै) (अद्य) अस्मिन् दिने (महत्) पूजनीयं ब्रह्म (वदेत्) उपदिशेत् ॥

४—(व्यानोदानौ) सर्वास्तु नाडिषु रसमनिति प्रेरयतीति व्यानः । उत् ऊर्ध्वमनिति चेष्टतइत्युदानः । तौ वागुव्यापारौ (वाक्) वचनसाधनमिन्द्रियम् (मनः) सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणम् (ते) पूर्वोक्ताः पदार्थाः (वै)

सङ्कल्प [प्राणी के मनोविचार] को (आ) सब ओर से (अवहन्) प्राप्त कराया ॥ ४ ॥

भावार्थ—प्राणियों के विहित कर्मों की सिद्धि के लिये परमेश्वर ने प्राण, अपान आदि बनाये । मन्त्र १ को उत्तर समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध आ चुका है—अ० ११ । ७ । २५ ॥

अजाता आसन्नतवीऽथो धाता बृहस्पतिः ।

इन्द्राग्नी अश्विना तर्हि कं ते ज्येष्ठमुपासत ॥ ५ ॥

अजाताः । आसन् । ऋतवः । अथो इति । धाता । बृहस्पतिः ॥ इन्द्राग्नी इति । अश्विना । तर्हि । कम् । ते । ज्येष्ठम् । उप । आसतु ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(ऋतवः) ऋतुये (अजाताः) अनुत्पन्न (आसन्) थे, (अथो) और भी (धाता) धाता [धारण करने वाला आकाश], (बृहस्पतिः) [बड़े पदार्थों का रक्षक वायु], (इन्द्राग्नी) इन्द्र [मेघ] और अग्नि [सूर्य आदि] और (अश्विना) दिन और राति [अनुत्पन्न थे], (तर्हि) तब (ते) उन्होंने [ऋतु आदिकों ने] (कम् ज्येष्ठम्) कौन से सर्वश्रेष्ठ को (उप आसत) पूजा है ५

भावार्थ—जब वसन्त आदि ऋतुये और आकाश वायु आदि पदार्थ स्थूल दशा में नहीं थे, तब उनका अधिष्ठाता कौन था । इस प्रश्न का उत्तर अगले मन्त्र में है ॥ ५ ॥

(आकृतिम्) संकल्पम् (आ अवहन्) समन्तात् प्रापितवन्तः प्रकटीकृतवन्तः । अन्यद् व्याख्यातम्—अ० ११ । ७ । २५ ॥

५—(अजाताः) अनुत्पन्नाः । अप्रादुर्भूताः (आसन्) अभवन् (ऋतवः) वसन्ताद्याः कालाः (अथो) अपि च (धाता) सर्वस्य विधाता—निरु० ११ । १० । इति मध्यस्थानदेवतासु पाठात् । लोकानां धारक आकाशः (बृहस्पतिः) बृहस्पतिर्वृंहतः पाता वा पालयिता वा—निरु० १० । ११ । इति मध्यस्थानदेवतासु पाठात् । वृंहतां प्राणिनां रक्षको वायुः (इन्द्राग्नी) मेघतापौ (अश्विना) आहोरात्रौ निरु० १२ । १ (तर्हि) तदा (कम्) अधिष्ठातारम् (ते) पूर्वोक्ताः (ज्येष्ठम्) सर्वोत्कृष्टम् (उपासत) पूजितवन्तः ॥

तपश्चैवास्तां कर्म चान्तर्महर्त्यर्णवे ।

तपो ह जज्ञे कर्मणस्तत् ते ज्येष्ठमुपासत ॥ ६ ॥

तपः । च । एव । आस्ताम् । कर्म । च । अन्तः । महति ।
अर्णवे ॥ तपः । ह । जज्ञे । कर्मणः । तत् । ते । ज्येष्ठम् ।
उप । आसत ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तपः) तप [ईश्वर का सामर्थ्य] (च च) और (कर्म)
कर्म [प्राणियों के कर्म का फल] (एव) ही (महति अर्णवे अन्तः) बड़े समुद्र
[परमेश्वर के गम्भीर सामर्थ्य] के भीतर (आस्ताम्) दोनों थे । (तपः) तप
[ईश्वर का सामर्थ्य (ह) निश्चय करके (कर्मणः) कर्म [कर्म के फल अनुसार
शरीर , स्वभाव आदि रचना] से (जज्ञे) प्रकट हुआ है, (तत्) जो (ते)
उन्होंने [ऋतु आदिकों ने-म० ५] (ज्येष्ठम्) सर्वश्रेष्ठ परमात्मा को (उप-
आसत) पूजा है ॥ ६ ॥

भावार्थ—प्रलय में प्राणियों के कर्म फल और ईश्वर सामर्थ्य भी ईश्वर
सामर्थ्य में रक्षित थे । फिर सृष्टि काल में कर्म फलों के अनुसार प्राणियों के
विविध प्रकार शरीर और स्वभाव प्रकट हुये । उस से परमात्मा ही सर्व नियन्ता
प्रतीत हुआ ॥ ६ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्द्ध ऊपर म० २ में आ चुका है ॥

येत आसीद् भूमिः पूर्वा यामद्धातय इह विदुः ।

यो वै तां विद्यान्नामया स मन्येत पुराणवित् ॥ ७ ॥

या । इतः । आसीत् । भूमिः । पूर्वा । याम् । अद्धातयः ।
इत् । विदुः ॥ यः । वै । ताम् । विद्यात् । नाम-या । सः ।
मन्येत् । पुराण-वित् ॥ ७ ॥

६—(तपः) ईश्वरसामर्थ्यम् (हं) एव (जज्ञे) प्रादुर्बभूव (कर्मणः)
कर्मफलानुसारेण शरीरस्वभावादिरचनारूपात् कर्मसंकाशात् (तत्) तदा (ते)
ऋतुधात्रादयः-म० ५ (ज्येष्ठम्) सर्वोत्कृष्टं परमात्मानम् (उपासत) पूजित-
वन्तः । अन्यत् पूर्ववत्-म० २ ॥

भाषार्थ—(इतः) इस [दीखती हुई भूमि] से (पूर्वा) पहिली [पहिले कल्प वाली] (या भूमिः) जो भूमि (आसीत्) थी और (याम्) जिस [भूमि] को (अद्वातयः) सत्य ज्ञानी पुरुष (इत्) ही (विदुः) जानते हैं । (यः) जो (वै) निश्चय करके (ताम्) उस [पहिले कल्प वाली भूमि] को (नामथा) नाम द्वारा [तत्त्वतः] (विद्यात्) जान लेवे, (सः) वह (पुराणवित्) पुराणवेत्ता [पिछले वृत्तान्त जानने वाला] (मन्येत) माना जावे ॥ ७ ॥

भावार्थ—वर्तमान सृष्टि में एक से साधन उपस्थित हो जाने पर भी किसी को ज्ञानी, किसी को अज्ञानी, किसी को धनी, किसी को निर्धनी, आदि विचित्रता देखकर बुद्धिमान लोग पूर्व सृष्टि का अनुभव करते और उसके मर्म को साक्षात् करते हैं ॥ ७ ॥

कुतः इन्द्रः कुतः सोमः कुतो अग्निरजायत ।

कुतस्त्वष्टा समभवत् कुतो धाताजायत ॥ ८ ॥

कुतः । इन्द्रः । कुतः । सोमः । कुतः । अग्निः । अजायत ॥
कुतः । त्वष्टा । सम् । अभवत् । कुतः । धाता । अजायत ॥

भाषार्थ—(कुतः) कहां से [किस कारण से] (इन्द्रः) इन्द्र [मेघ], (कुतः) कहां से (सोमः) सोम [प्रेरक वायु], (कुतः) कहां से (अग्निः) अग्नि [सूर्य आदि तेज] (अजायत) उत्पन्न हुआ है । (कुतः) कहां से (त्वष्टा)

७—(या) भूमिः (इतः) दृश्यमानाया भूमेः (आसीत्) अभवत् (भूमिः) (पूर्वा) पूर्वकल्पस्था (याम्) पूर्वा भूमिम् (अद्वातयः) अ० ६ । ७६ । २ । अद्वा + अत सातत्यगमने—इन्द्र । अद्वा सत्यमतन्ति जगन्ति ते । सत्यज्ञातारः । मेधाविनः—निघ० ३ । १५ (इत्) एव (विदुः) जानन्ति (यः) विद्वान् (वै) खलु (ताम्) पूर्वा भूमिम् (नामथा) नामप्रकारेण । यथार्थज्ञातेन (सः) (मन्येत) कर्मणि यक् । ज्ञायेत् । बुध्येत (पुराणवित्) पूर्ववृत्तान्तवेत्ता ॥

८—(कुतः) कस्मात् कारणात् (इन्द्रः) मेघः (सोमः) इत्यस्य मध्यस्थानदेवतासु पाठात्—निरु० ११ । २ । प्रेरको वायुः (अग्निः) सूर्यादितापः (अजायत्) उदपद्यत (त्वष्टा) त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुकास्त्वेषेर्वा स्याद्

सू० ८ [४७१] एकादश काण्डम् ॥ ११ ॥ (२,६१८)

त्वष्टा [शरीर आदि का कारण पृथिवी तत्त्व] (सम् अभवत्) उत्पन्न हुआ है, (कुतः) कहां से (धाता) धाता [धारण करने वाला आकाश] (अजायत) प्रकट हुआ है ॥ ८ ॥

भावार्थ—मेघ आदि पदार्थ किस कारण से उत्पन्न हुये हैं । इन प्रश्नों का उत्तर अगले मंत्र में है ॥ ८ ॥

इन्द्रादिन्द्रः सोमात् सोमो अग्नेरग्निर्जायत ।

त्वष्टा ह जज्ञे त्वष्टुर्धातुर्धाताजायत ॥ ८ ॥

इन्द्रात् । इन्द्रः । सोमात् । सोमः । अग्नेः । अग्निः । अजा-
यत ॥ त्वष्टा । हु । जज्ञे । त्वष्टुः । धातुः । धाता । अजा-
यत ॥ ८ ॥

भावार्थ—(इन्द्रात्) इन्द्र [पूर्वकल्पवर्ती मेघ] से (इन्द्रः) इन्द्र [मेघ], (सोमात्) सोम [प्रेरक वायु] से (सोमः) सोम [प्रेरक वायु], (अग्नेः) अग्नि [सूर्य आदि तेज] से (अग्निः) अग्नि [सूर्य आदि तेज] (अजायत) उत्पन्न हुआ है । (त्वष्टा) त्वष्टा [शरीर आदि का कारण पृथिवी तत्त्व] (ह) निश्चय करके (त्वष्टुः) त्वष्टा [शरीर आदि के कारण पृथिवी तत्त्व] से (जज्ञे) प्रकट हुआ है और (धातुः) धाता [धारण करनेवाले आकाश] से (धाता) धाता [धारण करने वाला आकाश] (अजायत) उत्पन्न हुआ है ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो पदार्थ प्रलय में परमाणु रूप थे, वे पूर्व कल्प के समान इस कल्प में भी ईश्वर सामर्थ्य से उत्पन्न हुये हैं ॥ ८ ॥

ऋग्वेद १० । १६० । ३ । में ऐसा वर्णन है—(सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा-पूर्वमकल्पयत्) सूर्य और चन्द्रमा को धाता [सर्वधारक परमेश्वर] ने पूर्वकल्प के समान रचा है ॥

दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वास्याकरोतिकर्मणः—निरु० ८ । १३ । इति भूस्थान-देवतासु पाठात् । शरीराणां कारणं पृथिवीतत्त्वम् (धाता) म० ५ । लोकानां धारक आकाशः । अन्यद् गतम् ॥

६—इन्द्रादिशब्दा व्याख्याताः—म० ८ (इन्द्रात्) मेघात् (इन्द्रः) मेघः (सोमात्) वायोः (सोमः) वायुः (अग्नेः) सूर्यादितापात् (अग्निः) (अजायत) (त्वष्टा) शरीरादिकारणं भूमितत्त्वम् (ह) एव (जज्ञे) प्रादुर्बभूव (त्वष्टुः) (धातुः) (धाता) आकाशः (अजायत) ॥

ये त आसन् दश जाता देवा देवेभ्यः पुरा ।
पुत्रेभ्यो लोकं दत्त्वा कस्मिंस्ते लोक आसते ॥ १० ॥ (२२)
ये । ते । आसन् । दश । जाताः । देवाः । देवेभ्यः । पुरा ॥
पुत्रेभ्यः । लोकम् । दत्त्वा । कस्मिन् । ते । लोके । आसते १०(२२)

भाषार्थ—(ये ते) वे जो (दश देवाः) दस दिव्य गुण [दस इन्द्रियों के विषय ग्राहक गुण] (पुरा) पूर्वकाल में [वर्तमान] (देवेभ्यः) दिव्य पदार्थों [कर्म फलों] से (जाताः) उत्पन्न हुये (आसन्) थे । (ते) वे (पुत्रेभ्यः) पुत्रों [पुत्र रूप इन्द्रियों के मोलकों] को (लोकम्) स्थान [दर्शन वा विषय ग्रहण सामर्थ्य (दत्त्वा) देकर (कस्मिन् लोके) कौन से स्थान में (आसते) बैठते हैं ॥ १० ॥

भावार्थ—पूर्व कल्प के अनुसार आंख, कान आदि अपने अपने गोलकों में दर्शन, श्रवण आदि गुणों के प्रवेश करने से विषयों का ग्रहण सामर्थ्य होता है । फिर वे दर्शन आदि गुण कहाँ रहते हैं । इसका उत्तर अन्य प्रश्नों के साथ आगे मन्त्र १३ में हैं ॥ १० ॥

इस मन्त्र का मिलान—मन्त्र ३ से करो ॥

यदा केशानस्थि स्नावं मांसं मुज्जानुमाभरत् ।

शरीरं कृत्वा पादवत् कं लोकमनु प्राविशत् ॥ ११ ॥

यदा । केशान् । अस्थि । स्नावं । मांसम् । मुज्जानम् । आ-
अभरत् ॥ शरीरम् । कृत्वा । पाद-वत् । कम् । लोकम् । अनु-
अ । अविशत् ॥ ११ ॥

१०—(ये) (ते) (आसन्) अभवन् (दश) दशसंख्याकाः (जाताः) प्रादुर्भूताः (देवाः) म० ३ । ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां विषयग्राहकगुणाः (देवेभ्यः) दिव्यपदार्थानां कर्मफलानां सकाशात् (पुरा) पूर्वकल्पे वर्तमानेभ्यः (पुत्रेभ्यः) पुत्ररूपेभ्य इन्द्रियगोलकेभ्यः (लोकम्) स्थानम् । दर्शनस्य विषयस्य वा ग्रहणसामर्थ्यम् (दत्त्वा) (कस्मिन्) (लोके) स्थाने (आसते) उपविशन्ति ॥

भाषार्थ—(यदा) जब [प्राणी के] (केशान्) केशों, (अस्थि) हड्डी, (स्नाव) सूक्ष्म नाड़ी [वायु ले चलने वाली नस], (मांसम्) मांस (मज्जा-नम्) मज्जा [हड्डियों के भीतर के रस] को (आभरत्) उस [कर्ता परमेश्वर] ने लाकर धरा । और (पादवत्) पैरों वाला [हाथ पांव आदि अङ्गों वाला] (शरीरम्) शरीर (कृत्वा) बनाकर (कम् लोकम्) कौन से स्थान में उस [परमेश्वर] ने (अतु) पीछे (प्र अविशत्) प्रवेश किया ॥ ११ ॥

भावार्थ—प्राणी के केश आदि धातु उपधातुओं और हाथ पैर आदि अङ्गों वाले शरीर को रच कर वह परमेश्वर कहां रहता है । इस दूसरे प्रश्न का भी उत्तर मंत्र १३ में है ॥ ११ ॥

कुतः केशान् कुतः स्नाव कुतो अस्थीन्याभरत् ।
अङ्गा पर्वाणि मज्जान् को मांसं कुत आभरत् ॥ १२ ॥
कुतः । केशान् । कुतः । स्नाव । कुतः । अस्थीनि । आ ।
अभरत् ॥ अङ्गा । पर्वाणि । मज्जान्सु । कः । मांसम् । कुतः ।
आ । अभरत् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(कुतः) किससे [किस उपादेय कारण से प्राणियों के] (केशान्) केशों को, (कुतः) कहां से (स्नाव) सूक्ष्मनाड़ी [वायु ले चलने वाली नस], (कुतः) कहां से (अस्थीनि) हड्डियों को (आ अभरत्) उस

११—(यदा) यस्मिन् सृष्टिकाले (अस्थि) (स्नाव) अ० २ । ३३ ।
६ । वायुवाहिनी सूक्ष्मनाड़ी (मांसम्) प्राणिदेहस्थशोणितपरिपाकजं धातु-
भेदम् (मज्जानम्) अ० १ । ११ । ४ । अस्थिमध्यस्थस्नेहम् (आभरत्)
आनीय धृतवान् स परमेश्वरः (शरीरम्) कलेवरम् (कृत्वा) निर्माय (पादवत्)
हस्तपादाद्यङ्गोपाङ्गसहितम् (कम्) प्रश्ने (लोकम्) स्थानम् (अतु) पश्चात्
(प्राविशत्) प्रविष्टवान् ॥

१२—(कुतः) पञ्चम्यास्तसिल् । पा० ५ । ३ । ७ । कु तिहोः । पा० ७ ।
१ । १०४ । किमस्तसिल् कु च । कस्मादुपादेयकारणात् (अङ्गा) शरीराङ्गानि
(पर्वाणि) शरीरसन्धीन् (मज्जानम्) अस्थयन्तर्गतं रसम् (कः) करोतेः—ड ।

[कर्त्ता परमेश्वर] ने लाकर धरा । (अङ्गा) अङ्गों, (पर्वाणि) जोड़ों, (मज्जानम्) मज्जा [हड्डी के भीतर के रस], और (मांसम्) मांस को (कः) कर्त्ता [प्रजापति परमेश्वर] ने (कुतः) कहां से (आ अमरत्) ला कर धरा ॥ १२ ॥

भावाय—परमेश्वर प्राणियों के शरीर के बड़े और छोटे अवयव किस सामग्री से बनाता है । इस का भी उत्तर अंगले मन्त्र में है ॥ १२ ॥

यह मन्त्र १०, ११ तथा १२ का उत्तर है ॥

सुंसिचो नाम ते देवा ये संभारान्तुमभरन् ।

सर्वं संसिच्य मर्त्यं देवाः पुरुषमाविशन् ॥ १३ ॥

सुस्-सिचः । नाम । ते । देवाः । ये । सुस्-भारान् । सुस्-अभरन् ॥ सर्वम् । सुस्-सिच्य । मर्त्यम् । देवाः । पुरुषम् । आ । अविशन् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(संसिचः) परस्पर सींचने वाले (नाम) प्रसिद्धः (ते) वे (देवाः) दिव्य पदार्थ [पृथिवी आदि पञ्चभूत] हैं, (ये) जिन्होंने ने (संभारान्) [उन] संग्रहों [उपकरण द्रव्यों को (समभरन्) मिलाकर भरा है । (देवाः) [उन] दिव्य पदार्थों ने (सर्वम्) सब (मर्त्यम्) मरण धर्मी [शरीर] को (संसिच्य) परस्पर सींचकर (पुरुषम्) पुरुष में [आत्मा सहित शरीर में] (आ अविशन्) प्रवेश किया है ॥ १३ ॥

भावाय—परमेश्वर के सामर्थ्य से पूर्व कल्प के समान पृथिवी, जल आदि पांचों तत्त्व आपस में मिलकर शरीर के इन्द्रिय आदि अवयवों को बना कर स्वयम् भी प्राणियों के शरीर में प्रवेश कर रहे हैं ॥ १३ ॥

कर्त्ता प्रजापतिः । कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा—निब० १० । २२ । अन्यद् व्याख्यातम्—म० ११ ।

१३—(संसिचः) परस्परसेचकाः सन्धायकाः (नाम) प्रसिद्धौ (ते) पूर्वोक्ताः (देवाः) दिव्यपदार्थाः पृथिव्यादिपञ्चभूतरूपाः (ये) (संभारान्) सम् + दुभृश् धारणपोषणयोः—घञ् । संग्राहान् । उपकरणद्रव्यानि (समभरन्) एकीकृत्य धृतवन्तः (सर्वम्) (संसिच्य) परस्परमार्दीकृत्य (मर्त्यम्) मरण-धर्माणं देहम् (देवाः) (पुरुषम्) अ० १ । १६ । ४ । स्वात्मकं शरीरम् (आ अविशन्) प्रविष्टवन्तः ॥

सू० ८ [४७१]

एकादश कोण्डम् ॥ ११ ॥

(२, ६२३)

ऊरु पादावष्टीवन्तौ शिरो हस्तावथो मुखम् ।

पृष्ठीर्बर्ज्यो ह्ये पाश्वे कस्तत् समदधातृषिः ॥ १४ ॥

ऊरु इति । पादौ । अष्टीवन्तौ । शिरः । हस्तौ । अथो
इति । मुखम् ॥ पृष्ठीः । बर्ज्यो ह्ये इति । पाश्वे इति ।
कः । तत् । समम् । अदधात् । ऋषिः ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(ऊरु) दोनों जंघाओं, (अष्टीवन्तौ) दोनों घुटनों, (पादौ)
दोनों पैरों, (हस्तौ) दोनों हाथों, (अथो) और भी (शिरः) शिर, (मुखम्)
मुख, (पृष्ठीः) पसलियों, (बर्ज्यो) दोनों कुच की टीपनी, (पाश्वे) दोनों
कोखों को (तत्) तब (कः) किस (ऋषिः) ऋषि [ज्ञानवान्] ने (समम्
अदधात्) मिला दिया ॥ १४ ॥

भावार्थ—शरीर के भीतर जंघा आदि को किस चतुर ज्ञानी ने आपस
में जोड़कर जमा दिया है । इसका उत्तर अगले मन्त्र में है ॥ १४ ॥

शिरो हस्तावथो मुखं जिह्वां ग्रीवाश्च कीकसाः ।

त्वचा प्रावृत्य सर्वं तत् सुधा समदधान्मुही ॥ १५ ॥

शिरः । हस्तौ । अथो इति । मुखम् । जिह्वा । ग्रीवाः ।

च । कीकसाः । त्वचा । प्र-प्रावृत्य । सर्वम् । तत् । सुस्-धा ।

सम् । अदधात् । मुही ॥ १५ ॥

१४—(ऊरु) जानोरपरिभागौ (पादौ) (अष्टीवन्तौ) अ० २ । २३ ।

५ । ऊरुपादयोर्मध्यस्थे जानुनी (शिरः) मस्तकम् (हस्तौ) (अथो) अपि ।

च (मुखम्) (पृष्ठीः) अ० २ । ७ । ५ । पश्वस्थीनि (बर्ज्यो) बल जीवने-

पिच, लस्य रः + जनेर्यक् । उ० ४ । १११ । ओ हाक् त्याग—यक् । जहातेर्दे च ।

उ० २ । ४ । इति अवणाद् द्वित्वम् । कुचाग्रभागौ (पाश्वे) अ० २ । ३३ । ३ ।

कक्षयोरधोभागौ (कः) प्रश्ने (समधात्) संहितवान् संश्लिष्टवान् (ऋषिः) अ०

२ । ६ । १ । ज्ञानवान् ॥

भाषार्थ—(हस्तौ) दोनों हाथों, (शिरः) शिर, (अथो) और भी (मुखम्) मुख, (जिह्वाम्) जीभ, (ग्रीवाः) गले की नाड़ियों, (च) और (कीकसाः) हंसली की हड्डियों । (तत् सर्वम्) इस सबको (त्वचा) खाल से (प्रावृत्य) ढक कर (मही) बड़ी (संधा) जोड़ने वाली [शक्ति, परमेश्वर] ने (सम् अधात्) मिला दिया ॥ १५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने तत्त्वों के संयोग वियोग से प्राणियों के अङ्गों को बनाकर और ऊपर से खाल में लपेट कर एक दूसरे में मिला दिया है । यह गत मन्त्र का उत्तर है ॥ १५ ॥

यत्तच्छरीरमशयत् संधया संहितं महत् ।

येन दमद्य रोचते को अस्मिन् वर्णमाभरत् ॥ १६ ॥

यत् । तत् । शरीरम् । अशयत् । सुसंधया । सहितम् । महत् ॥ येन । दमद्य । अद्य । रोचते । कः । अस्मिन् । वर्णम् । आ । अभरत् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (संधया) जोड़ने वाली [शक्ति, परमेश्वर] करके (संहितम्) जोड़ा हुआ (तत्) वह (महत्) महान् [समर्थ] (शरीरम्) शरीर (अशयत्) पड़ा हुआ था । [तब] (येन) जिस [रंग] से (इदम्) यह [शरीर] (अद्य) आज (रोचते) रुचता है, (कः) किसने (अस्मिन्) इस [शरीर]

१५—(जिह्वाम्) रसनाम् (ग्रीवाः) अ० २ । ३३ । २ । कन्धरावयवान् (च) (कीकसाः) अ० २ । ३३ । २ । जत्रुवक्षोगतास्थीनि (त्वचा) चर्मणा (प्रावृत्य) आच्छाद्य (सर्वम्) (तत्) पूर्वाक्तम् (सन्धा) आतश्चोपसर्गे । पा० ३ । १ । १३६ । इति संदधातेः कर्तरि-कप्रत्ययः । सन्धानकर्त्री शक्तिः परमेश्वरः (मही) महती । अन्यत् पूर्ववत्—म० १४ ॥

१६—(यत्) यदा (तत्) उक्तप्रकारम् (शरीरम्) (अशयत्) शीघ्र स्वप्ने-लुब्धि छान्दसं रूपम् । अशयिष्ठ । वर्तते स्म (संधया) म० १५ । सन्धाया शक्त्या (संहितम्) संश्लिष्टम् (महत्) समर्थम् (येन) वर्णेन (इदम्) शरीरम् (अद्य) (रोचते) रुचिरं दृश्यते । दीप्यते (कः) (अस्मिन्) शरीरे

मैं (वर्णम्) वर्ण [रंग] (आ अभरत्) सब ओर से भर दिया ॥ १६ ॥

भावार्थ—जब शरीर अवयवों सहित चर्म में लपेटकर रंज दिया गया, फिर उस पर गोरा, काला, पीला आदि रंग किसने चढ़ाया। इस मन्त्र का उत्तर अगले मंत्र में है ॥ १६ ॥

सर्वे देवा उपाशिक्षन् तदज्ञानाद् वधूः सुती ।

ईशा वशस्य या जाया सास्मिन् वर्णमाभरत् ॥ १७ ॥

सर्वे । देवाः । उप । अशिक्षन् । तत् । अज्ञानात् । वधूः । सुती ॥ ईशा । वशस्य । या । जाया । सा । अस्मिन् । वर्णम् । आ । अभरत् ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(सर्वे) सब (देवाः) दिव्य पदार्थों [तत्त्वों के गुणों] ने (उप) उपकारीपन से (अशिक्षन्) समर्थ [सहायक] होना चाहा, (तत्) उस [कर्म] को (सती) सत्यव्रता (वधूः) चलाने वाली [परमेश्वर शक्ति] (अज्ञानात्) जानती थी । (वशस्य) वश करने वाले [परमेश्वर] की (या) जो (ईशा) ईश्वरी (जाया) उत्पन्न करने वाली शक्ति है, (सा) उसने (अस्मिन्) इस [शरीर] में (वर्णम्) रङ्ग (आ) सब ओर से (अभरत्) भर दिया ॥ १७ ॥

भावार्थ—तत्त्वों के संयोग वियोग क्रिया जानने वाले महारासायनिक, सर्वनियन्ता, सत्यव्रती, परमेश्वर ने अपनी शक्ति से व्यक्ति व्यक्ति को विशेष करके जानने के लिये शरीर पर गोरा, काला, पीला आदि रंग चढ़ा दिया ॥ १७ ॥

(वर्णम्) शुक्लादिरूपम् (आ) समन्तात् (अभरत्) धृतवान् ॥

१७—(सर्वे) (देवाः) दिव्यपदार्थाः । तत्त्वगुणाः (उप) उपकारकत्वेन (अशिक्षन्) शङ्कृ शक्तौ-सन्, लङ् । शक्ताः सहायका भवितुमैच्छन् (तत्) वर्णकर्म (अज्ञानात्) ज्ञातवती (वधूः) वहैर्धश्च । उ० । १ । ८३ । वह प्रापणे-ऊ, इस्य धः । वहनशक्तिः परमेश्वरः (सती) सत्यव्रता (ईशा) ईश पेश्वर्ये-ऊ, टाप् । ईश्वरी नियन्त्री (वशस्य) वश कान्तौ-कर्तरि अच् । वशयितुः परमेश्वरस्य (या) (जाया) म० १ । उत्पादनशक्तिः (सा) नियन्त्री शक्तिः ॥

युदा त्वष्टा व्यतृणत् पिता त्वष्टुर्य उत्तरः ।

गृहं कृत्वा मर्त्यं देवाः पुरुषमाविशन् ॥ १८ ॥

युदा । त्वष्टा । वि-अतृणत् । पिता । त्वष्टुः । यः । उत्तरः ॥

गृहम् । कृत्वा । मर्त्यम् । देवाः । पुरुषम् । आ । अविशन् ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (त्वष्टः) कर्मकर्ता [जीव] का (उत्तरः) अधिक उत्तम (पिता) पिता [पालक] है, (यदा) जब (त्वष्टा) विश्वकर्ता [उस सृष्टि कर्ता परमेश्वर] ने [जीव के शरीर में] (व्यतृणत्) विविध छेद किये । [तब] (देवाः) दिव्य पदार्थों [इन्द्रिय की शक्तियों] ने (मर्त्यम्) मरणधर्मी [नश्वर शरीर] को (गृहम्) घर (कृत्वा) बनाकर (पुरुषम्) पुरुष [पुरुष शरीर] में (आ अविशन्) प्रवेश किया ॥ १८ ॥

भावार्थ—जब जगत् पिता परमेश्वर ने शरीर में नेत्र, कान आदि गोलक बनाये, तब उसने उनमें उन की शक्तियों को प्रवेश कर दिया ॥ १८ ॥

स्वप्नो वै तन्द्रीर्निर्ऋतिः पाप्मानो नाम देवताः ।

जुरा खालत्यं पालित्यं शरीरमनु प्राविशन् ॥ १९ ॥

स्वप्नः । वै । तन्द्रीः । निः-ऋतिः । पाप्मानः । नाम । दे-
वताः ॥ जुरा । खालत्यम् । पालित्यम् । शरीरम् । अनु । प्र ।
अविशन् ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(स्वप्नः) नीद (वै) और भी (तन्द्रीः) थकावटें, (निर्ऋतिः) अलक्ष्मी [महामारी, दरिद्रता आदि], (नाम्), अर्थात् (पाप्मानः) पाप

१८—(यदा) यस्मिन् सृष्टिकाले (त्वष्टा) विश्वकर्मा । सृष्टिकर्ता परमेश्वरः (व्यतृणत्) उ त्दिर् हिंसानादरयोः । विविधं छिद्राणि कृतवान् पुरुषशरीरे (पिता) पालकः (त्वष्टुः) कर्मकर्तुः प्राणिनः (यः) (उत्तरः) उत्कृष्टतरः (गृहम्) आवासस्थानम् (कृत्वा) निर्माय (मर्त्यम्) मरणधर्मकं नश्वरं शरीरम् (देवाः) दिव्यपदार्थाः । इन्द्रियशक्तयः (पुरुषम्) पुरुषशरीरम् (आ अविशन्) प्रविष्टवन्तः ॥

१९—(स्वप्नः) निद्रा (वै) अपि (तन्द्रीः) तन्द्रयः आलस्यानि (निर्ऋतिः)
सू० २ । १० । १ । कृच्छापत्तिः—नि० २ । ७ (पाप्मानः) सू० ३ । ३१ । १ ।

व्यवहार, (देवताः) दुःखदायी इच्छायै, (जरा) बुढ़ापा (खालत्वम्) गंजापन, (पालित्यम्) केशों के भूरेपन ने (शरीरम्) शरीर में (अन्तु) धीरे धीरे (प्र अविशन्) प्रवेश किया ॥ १६ ॥

भाषार्थ—पाणिषों के दुष्टकर्मों के फल से उन के शरीर में क्षीयता के कारण निद्रा आदि दोष घुस पड़ते हैं ॥ १६ ॥

स्तेयं दुष्कृतं वृजिनं सत्यं यज्ञो यशो बृहत् ।

बलं च क्षत्रभोजश्च शरीरमनु प्राविशन् ॥ २० ॥ (२३)

स्तेयम् । दुः-कृतम् । वृजिनम् । सत्यम् । यज्ञः । यशः । बृहत् ॥

बलम् । च । क्षत्रम् । भोजः । च । शरीरम् । अन्तु । प्र ।

अविशन् ॥ २० ॥ (२३)

भाषार्थ—(स्तेयम्) चोरी, (दुष्कृतम्) दुष्टकर्म, (वृजिनम्) पाप, (सत्यम्) सत्य [यथार्थ कथन कर्म आदि], (यज्ञः) यज्ञ [देव पूजा आदि] और (बृहत्) बुद्धिकारक (यशः) यश, (बलम्) बल (च) और (भोजः) पराक्रम (च) और (क्षत्रम्) हानि से रक्षक गुण [क्षत्रियपन] ने (शरीरम्) शरीर में (अन्तु) धीरे धीरे (प्र अविशन्) प्रवेश किया ॥ २० ॥

भाषार्थ—मनुष्य के दुष्ट विचारों से चोरी आदि दुष्ट कर्म और उनके नरक आदि बुरे फल और शुभ विचारों से सत्य कर्म आदि उत्तम कर्म और उनके मोक्ष आदि उत्तम फल शरीर द्वारा प्राप्त होते हैं ॥ २० ॥

षापव्यवहाराः (नाम) प्रसिद्धौ (देवताः) विष्णु मर्दने—अच, तल। हिंसने-च्छाः (जरा) बुढ़ावस्था (खालत्वम्) खलतिः । उ० ३ । ११२ । खल संचलने अतच्, सलोपः, अत इत्वं च । खलतिर्निष्केशशिराः पुरुषः । ततो भावे अच् । इन्द्रपुत्ररोगः । केशनाशकरोगः (पालित्यम्) पलित—प्यच् । केशेषु जरया श्वेत्त्वम् (शरीरम्) (अन्तु) अनुक्रमेण (प्र अविशन्) प्रविष्टवन्तः ॥

२०—(स्तेयम्) चौर्यम् (दुष्कृतम्) दुष्टकर्म (वृजिनम्) अ० १ । १० । ३ । पापम् (सत्यम्) यथार्थकथनादिकर्म (यज्ञः) देवपूजादिव्यवहाराः (यशः) कीर्तिः (बृहत्) सुखबुद्धिकारम् (बलम्) (च) (क्षत्रम्) अ० २ । १५ । ४ । क्षत् + लैङ् पालने—क । क्षतः क्षतात्, हानेः रक्षकं क्षत्रियत्वम् (भोजः) पराक्रमः (च) अन्यत् पूर्ववत् ॥

भूतिश्च वा अभूतिश्च रातयोऽरातयश्च याः ।

क्षुधश्च सर्वास्तृष्णाश्च शरीरमनु प्राविशन् ॥ २१ ॥

भूतिः । च । वै । अभूतिः । च । रातयः । अरातयः । च ।
याः ॥ क्षुधः । च । सर्वाः । तृष्णाः । च । शरीरम् । अनु ।
प्र । अविशन् ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(भूतिः) सम्पत्ति, (च वै) और भी (अभूतिः) निर्धनता
(च) और (रातयः) दानशक्तियाँ, (च) और (याः) जो (अरातयः)
कंजूसी की बातें [हैं, उन्हीं ने] (च) और (क्षुधः) भूखा (च) और (सर्वाः)
सब (तृष्णाः) तृष्णाओं ने (शरीरम्) शरीर में (अनु) धीरे धीरे (प्र अविशन्)
प्रवेश किया ॥ २१ ॥

भावार्थ—मन की स्थिरता से सम्पत्ति आदि सुख, और उसकी
चञ्चलता से निर्धनता आदि कष्ट प्राणी को शरीर द्वारा प्राप्त होते हैं ॥ २१ ॥

निन्दाश्च वा अनिन्दाश्च यच्च हन्तेति नेति च ।

शरीरं श्रद्धा दक्षिणाश्रद्धा च नु प्राविशन् ॥ २२ ॥

निन्दाः । च । वै । अनिन्दाः । च । यत् । च । हन्ते । इति । न ।
इति । च ॥ शरीरम् । श्रद्धा । दक्षिणा । अश्रद्धा । च । अनु ।
प्र । अविशन् ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(निन्दाः) निन्दायें [गुणों में दोष लगाने] (च च वै)
और भी (अनिन्दाः) अनिन्दायें [स्तुति, गुणों के कथन] (च) और (यत्)

२१—(भूतिः) सम्पत्तिः (च) (वै) एव (अभूतिः) निर्धनता (च)
(रातयः) दानशक्तयः (अरातयः) कार्पण्यानि (च) (याः) (क्षुधः)
बुभुक्षाः (च) (सर्वाः) (तृष्णाः) पिपासाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२२—(निन्दाः) गुरोश्च हतः । पा० ३ । ३ । १०३ । यदि कुत्सायाम्-
अप्रत्ययः । गुणेषु दोषोपाः (च च) समुच्चये (वै) एव (अनिन्दाः)

जो कुछ (हन्त) “हां”—(इति) पेसा, (च) और (न) “ना”—(इति) पेसा है और (दक्षिणा) दक्षिणा [प्रतिष्ठा], (भद्धा) भद्धा [सत्य ईश्वर और वेद में विश्वास] (च) और (अभद्धा) अभद्धा [ईश्वर और वेद में भक्ति न होना] [इन सब ने] (शरीरम्) शरीर में (अनु) धीरे धीरे (प्र अविशन्) प्रवेश किया ॥ २२ ॥

भावार्थ—मनुष्य विहित कर्मों के करने और निषिद्ध कर्मों को छोड़ने से सुसंस्कार के कारण शरीर द्वारा सुख प्राप्त करता है ॥ २२ ॥

विद्याश्च वा अविद्याश्च यच्चान्यदुपदेश्यम् ।

शरीरं ब्रह्म प्राविशद्वचः सामाथो यजुः ॥ २३ ॥

विद्याः । च । वै । अविद्याः । च । यत् । च । अन्यत् ।

उप-देश्यम् । शरीरम् । ब्रह्म । प्र । अविशत् । चचः ।

साम । अथो इति । यजुः ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(विद्याः) विद्याये [तत्त्वज्ञान] (च च वै) और भी (अविद्याः) अविद्याये [मिथ्या कल्पनाये] (च) और (यत्) जो कुछ (अन्यत्) दूसरा (उपदेश्यम्) उपदेश योग्य कर्म [विद्या और अविद्या से सम्बन्धवाला विषय है, वह] और (ब्रह्म) ब्रह्म [ब्रह्मचर्य, इन्द्रिय संयम आदि तप] (चचः) चचाये [पदार्थों की गुण प्रकाशक विद्याये] (साम=सामानि) साम ज्ञान [मोक्ष विद्याये] (अथो) और भी (यजुः=यजूंषि) यजुर्ज्ञान

स्तुतयः । गुणकथनानि (च) (यत्) (च) (हन्त) इन हिंसागत्योः-त प्रत्ययः । हर्षे । स्वीकारे कर्मणां विधिसूचकः शब्दः (इति) वाक्यसमाप्तौ (न) निषेधे । कर्मणां निषेधसूचकः शब्दः (इति) (च) (शरीरम्) (भद्धा) सत्ये परमेश्वरे वेदे च विश्वासः (दक्षिणा) प्रतिष्ठा (अभद्धा) नास्तिकबुद्धिः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२३—(विद्याः) तत्त्वज्ञानानि (च) (वै) (अविद्याः) मिथ्याकल्पनाः (च) (यत्) (च) (अन्यत्) कर्म (उपदेश्यम्) हितकथनेन गम्यम् । विद्याविद्ययोराश्रयभूतम् (शरीरम्) (ब्रह्म) ब्रह्मचर्यम् । इन्द्रिय-

[ब्रह्म निरूपक विद्याये], [इस सब ने] (शरीरम्) शरीर में (प्र अविशन्) प्रवेश किया ॥ २३ ॥

भाषार्थ—मनुष्य आचार्य द्वारा विद्या और अविद्या के ज्ञान और ब्रह्म-ध्वज के धारण करने से चारों वेदों में वर्णित कर्म, उपासना, ज्ञान-ब्रवीविद्या में निष्ठा करके आनन्द पाता है ॥ २३ ॥

आनन्दा मोदाः प्रमुदोऽभीमोदमुदश्च ये ।

हसो नृरिष्टा नृत्तानि शरीरमनु प्राविशन् ॥ २४ ॥

आ-नन्दाः । मोदाः । प्र-मुदः । अभिमोद-मुदः । च । ये ॥

हसः । नृरिष्टा । नृत्तानि । शरीरम् । अनु । प्र । अविशन् ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(आनन्दाः) आनन्द, (मोदाः) हर्ष, (प्रमुदः) बड़े आनन्द (च) और (ये) (अभिमोदमुदः) बड़े उत्सवों से हर्ष देने वाले पदार्थ हैं [वे सब और] । (हसः) हंसी, (नृत्तानि) नाचों और (नरिष्टा) मङ्गल कामों [खेल कूद आदि] [इन सब ने] (शरीरम्) शरीर में (अनु) धीरे धीरे (प्र अविशन्) प्रवेश किया ॥ २४ ॥

भाषार्थ—मनुष्य शरीर द्वारा अनेक शुभ कर्म करके अनेक मङ्गल मनावें ॥ २४ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध आचुका है—अ० ११ । ७ । २६ ॥

आलापाश्च' प्रलापाश्चाभीलापलपश्च' ये ।

शरीरं सर्वे प्राविशन्नायुजः प्रयुजो युजः ॥ २५ ॥

संयमरूपं तपः (प्राविशत्) प्रविष्टमभवत् (आयुजः) पदर्थानां गुणप्रकाशिका विद्याः (साम) सामानि । मोक्षज्ञानानि (अथो) अपि च (यजुः) यजुषि । ब्रह्म-निरूपकज्ञानानि ॥

२४—पूर्वार्धार्थों व्याख्यातः—अ० ११ । ७ । २६ (हसः) स्वनहसोर्वा । पा० ३ । ३ । ६२ । हसे हसने—अप । हासः (नरिष्टा) न + रिष हिंसायाम्—कर्तरि-क । शैलोपः । अरिष्टानि । अहिंसकानि । मङ्गलकर्माणि (नृत्तानि) नृती गात्रविद्येपे-क । तालमानयुक्तान्यङ्गविद्येपरूपाणि नर्तनानि । अन्यत् पूर्व-यत्—म० १२ ॥

आ-लापाः । च । प्र-लापाः । च । अभिलाप-लपः । च । ये ॥
शरीरम् । सर्वे । प्र । अविशन् । आ-युजः । प्र-युजः । युजः । २५ ॥

भाषार्थ—(आलापाः) आलाप [सार्थक बातें] (च) और (प्रलापाः) प्रलाप [अनर्थक बातें, वकवाद] (च च) और (ये) जो (अभिलापलपः) व्याख्यानों के कथन व्यवहार हैं, [उन सब ने और] (आयुजः) उद्योगों, (प्रयुजः) प्रयोजनों और (युजः) योगों [समाधि क्रियाओं], (सर्वे) इन सब ने (शरीरम्) शरीर में (प्र अविशन्) प्रवेश किया ॥ २५ ॥

भावार्थ—उत्साह के बढ़ाने वाले आलाप आदि व्यवहार शरीर के साथ मनुष्य को सुखदायक होते हैं ॥ २५ ॥

प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रमक्षितिश्च क्षितिश्च या ।

व्यानोदानौ वाङ्मनः शरीरेण त ईयन्ते ॥ २६ ॥

प्राणापानौ । चक्षुः । श्रोत्रम् । अक्षितिः । च । क्षितिः । च ।

या ॥ व्यानु-उदानौ । वाक् । मनः । शरीरेण । ते । ईयन्ते ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(प्राणापानौ) प्राण और अपान [भीतर और बाहिर जाने वाला श्वास], (चक्षुः) नेत्र, (श्रोत्रम्) कान, (च) और (या) जो (अक्षितिः) [सुख की] निर्हानि (च) और (क्षितिः) [दुःख की] हानि । (व्यानोदानौ) व्यान [सब नाड़ियों में रस पहुंचाने वाला वायु] और उदान [ऊपर को चढ़ने वाला वायु], (वाक्) वाणी और (मनः) मन, (ते) ये सब (शरीरेण) शरीर के साथ (ईयन्ते) चलते हैं ॥ २६ ॥

भावार्थ—जीवों में प्राण अपान आदि सब व्यापार शरीर के साथ होते हैं ॥ २६ ॥

इस मन्त्र के पहिले तीन पाद ऊपर मन्त्र ४ में आ चुके हैं ॥

२५—(आलापाः) आङ् + लप व्यक्तायां वाचि-घञ् । सार्थकानि वचनानि (प्रलापाः) निरर्थकानि वचनानि (च) (अभिलापलपः) लपेः क्तिप् । अभिलापानां व्याख्यानां कथनव्यवहाराः (च) (ये) (सर्वे) (आयुजः) आङ् + युजिर् येगो, युज संयमने—क्तिप् । आयोजनानि । उद्योगाः (प्रयुजः) प्रयोजनानि । कारणानि (युजः) युज समाधौ—क्तिप् । ध्यानक्रियाः ॥

२६—अयः पादाः पूर्ववत्—म० ४ (शरीरेण) देहेन (ते) पूर्वोक्ताः पदार्थाः (ईयन्ते) ईङ् गतौ—श्यन् । गच्छन्ति । प्रवर्तन्ते ॥

आशिषश्च प्रशिषश्च संशिषो विशिषश्च याः ।

चित्तानि सर्वे संकल्पाः शरीरमनु प्राविशन् ॥ २७ ॥

आ-शिषः । च । प्र-शिषः । च । सुस्-शिषः । वि-शिषः ।
च । याः ॥ चित्तानि । सर्वे । सुस्-कल्पाः । शरीरम् । अनु ।
प्र । अविशन् ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(आशिषः) आशीर्वादों [हित प्रार्थनाओं], (च) और
(प्रशिषः) उत्तम शासनों (च) और (संशिषः) यथावत् प्रबन्धों (च) और
(याः) जो (विशिषः) विशेष परामर्श हैं [उन्होंने], (चित्तानि) अनेक
विचारों और (सर्वे) सब (सङ्कल्पाः) सङ्कल्पों [मनोरथों] ने (शरीरम्) शरीर
में (अनु) धीरे धीरे (प्र अविशन्) प्रवेश किया ॥ २७ ॥

भावार्थ—मनुष्य शरीर के सम्बन्ध से ज्ञान प्राप्त करके हित प्रार्थनाओं
और शासन आदि क्रियाओं को दृढ़ सङ्कल्पी होकर सिद्ध करे ॥ २७ ॥

आस्तेयीश्च वास्तेयीश्च त्वरणाः कृपणाश्च याः ।

गुह्याः शुक्रा स्युला अपस्ता बीभत्सावसादयन् ॥ २८ ॥

आस्तेयीः । च । वास्तेयीः । च । त्वरणाः । कृपणाः । च ।
याः ॥ गुह्याः । शुक्राः । स्युलाः । अपः । ताः । बीभत्सी ।
असादयन् ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(आस्तेयीः) अस्ति [रुधिर] में रहने वाले (च) और
(वास्तेयीः) वस्ति [पेड़ वा मूत्राशय] में रहने वाले (च) और (त्वरणाः)

२७—(आशिषः) आङ्गः शासु इच्छायाम्-किप् । उपधाया इत्वम् ।
आशीर्वादाः । हितप्रार्थनाः (प्रशिषः) शासु अनुशिष्टौ-किप् । उत्तमानि शास-
नानि (संशिषः) सम्यक् शासनानि । प्रबन्धकर्माणि (विशिषः) विशेष-
परामर्शाः (च) (याः) (चित्तानि) विचाराः (सर्वे) (सङ्कल्पाः) दृढमतो-
रथाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२८—(आस्तेयीः) वसेस्तिः । उ० ४ । १८० । अस्तु क्षेपणे-ति । अस्यते
क्षिप्यते या नाडीषु सा अस्ति, असृग् रक्तम् । इतिकुक्षिकलशिवस्त्वस्यहेर्दम् ।

सू० ८ [४७१] एकादशं काण्डम् ॥ ११ ॥ (२, ६३३)

श्रीघ्न चलने वाले (च) और (कृपणाः) दुर्बल [पतले], (स्थूलाः) गाढ़े (गुह्याः) गुहा [शरीर के गुप्त स्थान] में रहने वाले और (शुक्राः) वीर्य [वा रज] में रहने वाले (याः) जो [जल हैं], (ताः अपः) उन जलों को (बीमत्सौ) परस्पर बंधे हुये [शरीर] में (असाद्यन्) उन [ईश्वर नियमों] ने पहुँचाया ॥ २८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने नाड़ियों द्वारा वायु की गति से जल को विविध प्रकार पहुँचा कर शरीर को काम करने योग्य बनाया है ॥ २८ ॥

अस्थि कृत्वा समिधं तदुष्टापो असाद्यन् ।

रेतः कृत्वाज्यं देवाः पुरुषमाविशन् ॥ २८ ॥

अस्थि । कृत्वा । सुस्-इधस् । तत् । अष्ट । आपः । असाद-
यन् ॥ रेतः । कृत्वा । आज्यम् । देवाः । पुरुषम् । आ ।
अविशन् ॥ २८ ॥

भावार्थ—(आपः) व्यापक (देवाः) दिव्य गुणों [ईश्वर नियमों] ने (तत्) फिर (अस्थि) हड्डी को (समिधम्) समिधा [इन्धन समान पाक साधन] (कृत्वा) बनाकर और (रेतः) वीर्य [वा स्त्री रज] को (आज्यम्)

पा० ४ । ३ । ५६ । अस्ति-ढञ् । तत्र भव इत्यर्थे, ङीप्-च । आस्तेय्यः । रक्ते वर्त-
मानाः (वास्तेयीः) वस्ति-ढञ् पूर्ववत् । सूत्राधारे नामेरधोभागे भवाः
(च) (त्वरणाः) त्वरया गच्छन्त्यः (कृपणाः) रज्ज्वे क्युन् । उ० २ । ७६ । कृप
दीर्घल्ये-क्युन् । दुर्बलाः । कृशाः (च) (याः) आपः (गुह्याः) गुहायां गते भवाः
(शुक्राः) शुक्रे वीर्ये रजसि वा भवाः (स्थूलाः) घनाः । स्निग्धाः (अपः)
जलानि (ताः) पूर्वोक्ताः (बीमत्सौ) मानवधदानशानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।
पा० ३ । १ । ६ । बध बन्धने-सन् स्वार्थे । सनाशंसमिध उः । पा० ३ । २ । १६८ ।
उग्रप्रत्ययः । परस्परसम्बन्धिवि शरीरे (असाद्यन्) पहुँच गतौ-णिच्, लङ् ।
आपितवन्तः । प्रेरितवन्तः ॥

२८—(अस्थि) (कृत्वा) निर्माय (समिधम्) समिधनसाधनं शरीर-
परिपाकस्य निमित्तम् (तत्) तदा (अष्ट) अष्टधा । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थि-
यज्जशुक्राणि धातवः—इत्येते सप्तधातवो मनश्चेत्येभिः (आपः) आपः=

घृत [घृत समान पुष्टिकारक] (कृत्वा) बनाकर (अष्ट) आठ प्रकार से [रस अर्थात् खाये अन्न का सार, रक्त, मांस, मेदा, अस्थि, मज्जा, वीर्य, वा स्त्री रज इन सात धातुओं और मन के द्वारा] (पुरुषम्) पुरुष [प्राणी के शरीर] को (असाद्यन्) चलाया, और [उस में] (आ अविशन्) उन्होंने प्रवेश किया ॥ २६ ॥

भावार्थ—सर्वव्यापक परमेश्वर ने अपनी शक्ति के प्रवेश से प्रधानता से हड्डियों को काष्ठ रूप अन्न आदि के पाक का साधन और पुरुष के वीर्य वा वा स्त्री के रज को घृत समान पुष्टिकारक बनाकर रस, रक्त, मांस आदि सात धातुओं और मन के द्वारा प्राणियों के शरीर को कार्य योग्य किया है ॥ २६ ॥

या आपो याश्च देवता या विराड् ब्रह्मणा सह ।

शरीरं ब्रह्म प्राविशच्छरीरेऽधि प्रजापतिः ॥ ३० ॥

याः । आपः । याः । च । देवताः । या । वि-राट् । ब्रह्मणा । सह ॥ शरीरम् । ब्रह्म । प्र । अविशत् । शरीरे । अधि । प्रजा-पतिः ॥ ३० ॥

भावार्थ—(याः) जो (आपः) व्यापक [इन्द्रियों की शक्तियां] (च) और (याः) जो (देवताः) दिव्य गुण वाले [इन्द्रियों के गोलक] हैं, और (या) जो (विराट्) विराट् [विविध प्रकार शोभायमान प्रकृति] (ब्रह्मणा सह) ब्रह्म [परमात्मा] के साथ है । [इस सब ने और] (ब्रह्म) अन्न ने (शरीरम्) शरीर में (प्र अविशत्) प्रवेश किया, और (प्रजापतिः) प्रजापति

• आपनाः—निरु० १२ । ३७ । व्यापकाः (असाद्यन्) म० २८ । प्रेरितवन्तः (रेतः) वीर्यं स्त्रीरजो वा (कृत्वा) (आज्यम्) घृतवत्पुष्टिकरम् (देवाः) दिव्याः परमेश्वरगुणाः (पुरुषम्) प्राणिशरीरम् (आ अविशन्) प्रविष्टवन्तः ॥

३०—(याः) (आपः) आप आपनानि—निरु० १२ । ३७ व्यापकानीन्द्रियसामर्थ्यानि (याः) (च) (देवताः) दिव्यगुणानीन्द्रियच्छिद्राणि (या) (विराट्) विविधराजमाना प्रकृतिः (ब्रह्मणाः) परमात्मना (सह) (शरीरम्)

[इन्द्रिय आदि प्रजाओं का स्वामी, जीवात्मा] (शरीरे) शरीर में (अधि) अधिकार पूर्वक [ठहरा] ॥ ३० ॥

भावार्थ—परमात्मा ने जीव के शरीर में इन्द्रियों को उनकी शक्तियों सहित प्रकृति द्वारा रचा और शरीर पुष्टि के लिये अन्न आदि पदार्थ देकर सब का अधिष्ठाता जीवात्मा को किया ॥ ३० ॥

सूर्य चक्षुर्वर्तः प्राणं पुरुषस्य वि भेजिरे ।

अथास्येतरमात्मानं देवाः प्रायच्छन्मये ॥ ३१ ॥

सूर्यः । चक्षुः । वातः । प्राणम् । पुरुषस्य । वि । भेजिरे ॥
अथ । अस्य । इतरम् । आत्मानम् । देवाः । प्र । अयच्छन् ।
अमये ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—(सूर्यः) सूर्य ने (पुरुषस्य) [जीवात्मा] के (चक्षुः) नेत्र को, (वातः) वायु ने (प्राणम्) प्राण [उसके श्वास प्रश्वास] को (वि) विशेष करके (भेजिरे=भेजे) स्वीकार किया । (अथ) फिर (देवाः) दिव्य पदार्थों [दूसरे इन्द्रिय आदि] ने (अस्य) इस [जीवात्मा] का (इतरम्) दूसरा (आत्मानम्) शरीर का अवयव समूह (अमये) अग्नि को (प्र अयच्छन्) दान किया ॥ ३१ ॥

भावार्थ—ईश्वर नियम से जैसे शरीर में सूर्य का प्रधानत्व नेत्र पर और वायु का श्वास प्रश्वास पर है, इसी प्रकार अग्नि तत्त्व की विशेषता शरीर के अन्य सब अङ्गों में है ॥ ३१ ॥

(ब्रह्म) अन्नम्-निघ० २। ७ (प्राविशत्) (शरीरे) अधि) अधिकारपूर्वकम् (प्रजापतिः) इन्द्रियादिप्रजानां पालको जीवात्मा-अतिष्ठत् इतिशेषः ॥

३१—(सूर्यः) प्रकाशप्रेरको लोकविशेषः (चक्षुः) नेत्रम् (वातः) वायुः (प्राणम्) श्वासप्रश्वासरूपम् (पुरुषस्य) जीवात्मनः (वि) विशेषेण (भेजिरे) एकवचनस्य बहुवचनम् । भेजे । स्वीचकार (अथ) अपि च (अस्य) प्राणिनः (इतरम्) अन्यम् (आत्मानम्) शरीरावयवसमूहम् (देवाः) इन्द्रियाद्या दिव्यपदार्थाः (प्र अयच्छन्) दत्तवन्तः (अमये) अग्नितत्त्वाय ॥

तस्माद् वै विद्वान् पुरुषमिदं ब्रह्मेति मन्यते ।

सर्वा ह्यस्मिन् देवता गावो गोष्ठे इवासते ॥ ३२ ॥

तस्मात् । वै । विद्वान् । पुरुषम् । इदम् । ब्रह्म । इति ।
मन्यते ॥ सर्वाः । हि । अस्मिन् । देवताः । गावः । गोस्थे-
इव । आसते ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(तस्मात्) उस से [ब्रह्म से उत्पन्न] (वै) निश्चय करके
(पुरुषम्) पुरुष [पुरुष शरीर] को (विद्वान्) जानने वाला [मनुष्य]
“(ब्रह्म) ब्रह्म [परमात्मा] (इदम्) परम पेश्वर्य वाला है” (इति) ऐसा
(मन्यते) मानता है । (हि) क्योंकि (अस्मिन्) इस [परमात्मा] में (सर्वाः)
सब (देवताः) दिव्यपदार्थ [पृथिवी, सूर्य आदि लोक] (आसते) ठहरते
हैं, (इव) जैसे (गावः) गौयें (गोष्ठे) गोशाला में [सुख से रहती] हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपने शरीर में परमात्मा की अद्भुत स्थूल और सूक्ष्म
स्वभावात् देखकर समस्त ब्रह्माण्ड का कर्ता, धर्ता और आधार उसको जाने ॥ ३२ ॥
प्रथमेन प्रसारेण त्रेधा विष्वङ् वि गच्छति । अद एकेन
गच्छत्युद एकेन गच्छतीहैकेन नि षेवते ॥ ३३ ॥

प्रथमेन । प्र-सारेण । त्रेधा । विष्वङ् । वि । गच्छति ॥
अदः । एकेन । गच्छति । अदः । एकेन । गच्छति । इह ।
एकेन । नि । षेवते ॥ ३३ ॥

३२—(तस्मात्) परमात्मनः सकाशात् (वै) एव (विद्वान्) जानन्
(पुरुषम्) पुरुषशरीरम् (इदम्) इन्देः कमिन्नलोपश्च । उ० ४ । १५७ । इति
परमैश्वर्ये—कमिन् । परमैश्वर्ययुक्तम् (ब्रह्म) परमात्मा (इति) एवम् (मन्यते)
जानाति (सर्वाः) समस्ताः (हि) यस्मात् (अस्मिन्) परमात्मनि (देवताः)
दिव्यपदार्थाः पृथिवीसूर्यादिलोकाः (गावः) धेनवः (गोष्ठे) गोशालायाम्
(इव) (आसते) तिष्ठन्ति ॥

भाषार्थ—(प्रथमेन) पहिले [मरण समय के पहिले] से और (प्रमारेण) मरण के साथ (त्रेधा) तीन प्रकार पर (विष्वङ्) नाना गति से वह [प्राणी] (वि गच्छति) चला चलता है। वह [प्राणी] (एकेन) एक [शुभ कर्म] से (अदः) उस [मोक्ष सुख] को (गच्छति) पाता है, (एकेन) एक [पाप कर्म] से (अदः) उस [नरक स्थान] को (गच्छति) पाता है, (एकेन) एक [पुण्य पाप के साथ मिले कर्म] से (इह) यहां पर [मध्य अवस्था में] (नि सेवते) नियम से रहता है ॥ ३३ ॥

भावार्थ—मनुष्य जीवनकाल और परलोक में अपने शुभ कर्म से मोक्ष, अशुभ कर्म से नरक, और दोनों पुण्य पाप की मध्य अवस्था में मोक्ष और नरक की मध्य अवस्था भोगता है ॥ ३३ ॥

अप्सु स्तीमासु वृद्धासु शरीरमन्तरा हितम् ।

तस्मिन् छवोऽध्यन्तरा तस्माच्छवोऽध्युच्यते ॥ ३४ ॥ (२४)

अप्-सु । स्तीमासु । वृद्धासु । शरीरम् । अन्तरा । हितम् ॥

तस्मिन् । शवः । अधि । अन्तरा । तस्मात् । शवः । अधि ।

उच्यते ॥ ३४ ॥ (२४)

भाषार्थ—(स्तीमासु) बाफ वाले, (वृद्धासु) बढ़े हुये (अप्सु अन्तरा) अन्तरिक्ष के भीतर (शरीरम्) शरीर (हितम्) रक्खा हुआ है। (तस्मिन् अन्तरा) उस [शरीर] के भीतर (शवः) बल [गति कारक वा वृद्धिकारक

३३—(प्रथमेन) मरणात् प्रथमकालेन (प्रमारेण) मरणेन सह (त्रेधा) त्रिप्रकारेण (विष्वङ्) विषु + अञ्चु गतिपूजनयोः—किन् । नानागत्या (वि गच्छति) व्याप्य चलति (अदः) तत् । मोक्षपदम् (एकेन) पुण्यकर्मणा (गच्छति) प्राप्नोति (अदः) तत् । नरकस्थानम् (एकेन) पापकर्मणा (इह) अत्र । मोक्षनरकयोर्मध्यावस्थायाम् (एकेन) पुण्यपापमिश्रितेन कर्मणा (नि) नितराम् । नियमेन (सेवते) भुनक्ति ॥

३४—(अप्सु) आपः = अन्तरिक्षम्—निघ० १ । ३ । अन्तरिक्षे । आकाशे (स्तीमासु) ष्टोम आर्दीभावे—पचाद्यच् । आर्द्रं कुर्वतीषु । वाष्पयुक्तासु (वृद्धासु) वृद्धियुक्तासु (शरीरम्) (अन्तरा) मध्ये (हितम्) धृतम् (तस्मिन्) शरीरे

जीवात्मा] (अधि) अधिकारपूर्वक है, (तस्मात्) उस [जीवात्मा] से (अधि) ऊपर (शवः) बल [गतिकारक वा वृद्धिकारक परमात्मा] (उच्यते) कहा जाता है ॥ ३४ ॥

भावार्थ—विशाल आकाश के भीतर मेघ, वायु आदि पदार्थ हैं। उस आकाश के भीतर सब शरीर हैं, शरीरों में चेतन्य जीवात्मा अधिष्ठाता है। उस जीवात्मा का भी अधिष्ठाता सर्व नियन्ता परमात्मा है ॥ ३४ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ८ ॥

१—२६ ॥ अर्बुदिदेवता ॥ १ ज्यवसाना सप्तपदा विराट्शक्वरी; २, ५—८, १०, १२, १३, १८—२१ अनुष्टुप्; ३ परोष्णिक्; ४ ज्यवसाना खराडापी जगती; ६, ११, १४, २३ आस्तारपङ्क्तिः; १५ अतिजगती; १६ ज्यवसाना ब्राह्मयुष्णिक्; १७ गायत्री; २२, २४, २५ ज्यवसाना सप्तपदा शक्वरी; २६ प्रस्तारपङ्क्तिः ॥

राजप्रजाकृत्योपदेशः—राजा और प्रजा के कर्त्तव्य का उपदेश ॥

ये बाहवो या इषवो धन्वनां वीर्याणि च ।

असीन् परशूनायुधं चित्ताकुतं च यद्बुद्धि ।

सर्वतर्बुदे त्वमभिन्नेभ्यो दुष्टे कुरुदारांश्च प्र दर्शय ॥ १ ॥

(शवः) अ० ५।२।२। श्वेः सम्प्रसारणं च । उ० ४।१५३। दुष्टोऽश्वि गति-
वृद्धयोः—असुन् । बलम्—निघ० २।६। गतिकरं वृद्धिकरं वा जीवात्मरूपं
बलम् (अधि) उपरि (तस्मात्) जीवात्मनः सकाशात् (शवः) गतिकरं
वृद्धिकरं वा परमात्मरूपं बलम् (अधि) उपरि (उच्यते) कथ्यते ॥

सू० ८ [४०२]

एकादश कवचम् ॥ ११ ॥

(२, ६३८)

ये । बाहवः । याः । इषवः । धन्वनाम् । धीर्याणि । च ॥
 असीन् । परशून् । आयुधम् । चित्त-आकुतम् । च । यत् ।
 हृदि ॥ सर्वम् । तत् । अर्बुदे । त्वम् । अमित्रेभ्यः । दुश्मे ।
 कुरु । उत्-आरान् । च । प्र । दर्शय ॥ १ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (बाहवः) भुजावें, (याः) जो (इषवः) वाण,
 (च) और (धन्वनाम्) धनुषों के (धीर्याणि) वीर कर्म हैं [उनको] । (असीन्)
 तरवारों, (परशून्) परसाओं [कुल्हाड़ों], (आयुधम्) अस्त्र शस्त्र को, (च)
 और (यत्) जो कुछ (हृदि) हृदय में (चित्ताकुतम्) विचार और सङ्कल्प
 है । (तत् सर्वम्) उस सब [कर्म] को (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति
 राजन्] (त्वम्) तू (अमित्रेभ्यः दुश्मे) अमित्रों के लिये देखने को (कुरु)
 कर, (च) और (उदारान्) [हमें अपने] बड़े उपायों को (प्र दर्शय)
 दिखादे ॥ १ ॥

भावार्थ—सेनापति राजा अपने योद्धाओं, अस्त्र शस्त्रों, हृदय के वि-
 चारों, और मनोरथों को इङ्ग करके शत्रुओं को रोके और प्रजा की यथावत् रक्षा
 करे ॥ १ ॥

उत्तिष्ठत् सं नह्यध्वं मित्रा देवजना युयस् ।

संदृष्टा गुप्ता वः सन्तु या नौ मित्राण्यर्बुदे ॥ २ ॥

१—(ये) (बाहवः) भुजदण्डाः (याः) (इषवः) वाणाः (धन्वनाम्)
 धनुषाम् (धीर्याणि) वीरकर्माणि । शत्रुजयसामर्थ्यानि (असीन्) सङ्गान्
 (परशून्) कुठारविशेषान् (आयुधम्) अस्त्रशस्त्रजातम् (चित्ताकुतम्)
 सङ्कल्पश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । पा० २ । ४ । २ । एकवद्भावादेकवचनम् ।
 चित्तानां विचारणाम्, आकूतानां संकल्पानां च समाहारः (च) (यत्)
 (हृदि) हृदये (सर्वम्) (तत्) (अर्बुदे) अर्ब गतौ हिंसायां च—उदिच्
 प्रत्ययः । हे पुरुषार्थिन् शत्रुनाशक शूर सेनापते (त्वम्) (अमित्रेभ्यः) शत्रुभ्यः
 (दुश्मे) अ० १ । ६ । ३ । द्रष्टुम् (कुरु) अनुतिष्ठ (उदारान्) उद + आङ् +
 रा दाने—क । यद्वा उद् + श्रु गतिप्रापणयोः—अङ् । गम्भीरोपायान् (च)
 (प्र) प्रकृष्टेन (दर्शय) निरीक्षय ॥

उत् । तिष्ठत् । सस् । नृहृध्वस् । मित्राः । देव-जनाः । युयस् ॥
सस्-दृष्टा । गुप्ता । वः । सन्तु । या । नः । मित्राणि । अर्बुदे ॥ २ ॥

भाषार्थ—(मित्राः) हे प्रेरक (देवजनाः) विजयी जनो ! (यूयम्) तुम (उत् तिष्ठत्) उठो और (सस् नृहृध्वम्) कवचों को पहिनो । (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति-म० १] (या) जो (वः) हमारे (मित्राणि) मित्र हैं, [वे सब] (वः) तुम लोगों के (संहृष्टा) देखे हुये और (गुप्ता) रक्षिता (सन्तु) होवें ॥ २ ॥

भावार्थ—सेनापति राजा आदि लोग अपने विजयी वीर सैनिकों और सहायक मित्रों को सावधान और अस्त्र शस्त्रों से सजाकर निरीक्षण करें और व्यूह रचना से उन की रक्षा करें ॥ २ ॥

उत्तिष्ठतुमा रभेथामादानसन्दानाभ्याम् ।

अमित्राणां सेना अभि धत्तसर्बुदे ॥ ३ ॥

उत् । तिष्ठतस् । आ । रभेथाम् । आदान-सन्दानाभ्याम् ॥
अमित्राणाम् । सेनाः । अभि । धत्तस् । अर्बुदे ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [हे शूर सेनापति राजन् और प्रजा-गण] तुम दोनों (उत् तिष्ठतम्) खड़े हो जाओ, (आदानसन्दानाभ्याम्) दोनों पकड़ने और बांधने के यन्त्रों से [युद्ध] (आ रभेथाम्) आरम्भ करो,

२—(उत्तिष्ठत्) उद्गच्छत् (संहृध्वम्) संनाहान् कवचान् धारयत् (मित्राः) बु मित्र प्रक्षेपणे-क् । हे प्रेरकाः (देवजनाः) विजयीपुत्रलोकाः (यूयम्) (संहृष्टा) सम्यङ् निरीक्षितानि (गुप्ता) रक्षितानि (वः) युष्माकम् (सन्तु) (या) यानि (नः) अस्माकम् (मित्राणि) सुहृद्गणाः (अर्बुदे) म० १ । हे शूर सेनापते ॥

३—(उत्तिष्ठतम्) उच्चलतम् (आरभेथाम्) युद्धमुपक्रमेथाम् (आदानसन्दानाभ्याम्) आदीयते गृह्यत अनेनेति आदानं ग्रहणयन्त्रम्, सन्दीयते बध्यते अनेनेति बन्धनयन्त्रम् । ताभ्यां यन्त्राभ्याम् (अमित्राणाम्) शत्रूणाम्

और (अभिप्रायम्) बैरियों की (सेनाः) सेनाओं को (अभिधत्तम्) तुम दोनों बांध लो ॥ ३ ॥

भावार्थ—सेनापति राजा और सब प्रजागण मिलकर वीरता के साथ अनेक यन्त्र समूहों से शत्रुओं को घेर लेवें ॥ ३ ॥

अर्बुदिर्नाम् यो देव ईशानश्च न्यर्बुदिः ।

याभ्यामुन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही ।

ताभ्यामिन्द्रमेदिभ्यामुहं जितमन्वेषि सेनया ॥ ४ ॥

अर्बुदिः । नाम । यः । देवः । ईशानः । च । नि-अर्बुदिः ॥

याभ्याम् । अन्तरिक्षम् । आवृतम् । इयम् । च । पृथिवी ।

मही ॥ ताभ्याम् । इन्द्रमेदि-भ्याम् । अहम् । जितम् । अनु-

सि । सेनया ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अर्बुदिः) अर्बुदि [शूर सेनापति राजा], (यः) जो (नाम) प्रसिद्ध (देवः) विजयी पुरुष है, (च) और [जो] (ईशानः) पेश्वर्यवान् (न्यर्बुदिः) न्यर्बुदि [निरन्तर पुरुषार्थी प्रजागण] है। (याभ्याम्) जिन दोनों से (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष (आवृतम्) घिरा हुआ है (च) और (इयम्) यह (मही) बड़ी (पृथिवी) पृथिवी [घिरी है]। (ताभ्याम्) उन दोनों (इन्द्रमेदिभ्याम्) जीवों के स्नेहियों के द्वारा (सेनया) [अपनी] सेना से

(सेनाः) (अभिधत्तम्) युवां बध्नीतम् (अर्बुदे) म० १। हे शूर सेनापते त्वम् हे राजागण त्वं च युवाम् ॥

४—(अर्बुदिः) म० १। शूरसेनापती राजा (नाम) प्रसिद्धौ (यः) (देवः) विजिगीषुः (ईशानः) ईशिता (च) (न्यर्बुदिः) नि + अर्बु गतौ हिंसायां च-उदिच्। निरन्तरपुरुषार्थी प्रजागणः (याभ्याम्) अर्बुदिन्यर्बुदि-भ्याम् (अन्तरिक्षम्) (आवृतम्) आच्छादितम् (इयम्) दृश्यमाना (च) (पृथिवी) (मही) महती (ताभ्याम्) (इन्द्रमेदिभ्याम्) जि मिद्धा स्नेहने-णिनि ।

(जितम्) जीते हुये [प्रयोजन] को (अहम्) मैं [प्रजागण] (अनु) निरन्तर
(एमि) पाऊं ॥ ४ ॥

भावार्थ—राजा और प्रजाजन पृथिवी, आकाश और जल में भी राज्य
वढ़ाकर प्रजागण को जीते हुये देशों में विद्या प्रचार और वाणिज्य आदि से
लाभ पहुँचावें ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ त्वं देवजुनर्बुदे सेनया सह ।

भुञ्जन्मित्राणां सेना भोगेभिः परि वारय ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । त्वम् । देव-जुन । अर्बुदे । सेनया । सह ॥

भुञ्जन् । मित्राणाम् । सेनाम् । भोगेभिः । परि । वारय ॥ ५ ॥

भावार्थ—(देवजन) हे विजयी जन ! (अर्बुदे) अर्बुदि [शूर सेना-
पति राजन्] (त्वम्) तू (सेनया सह) [अपनी] सेना के साथ (उत् तिष्ठ)
खड़ा हो । (मित्राणाम्) मित्रों की (सेनाम्) सेना को (भुञ्जन्) पीसता हुआ
तू (भोगेभिः) भोग व्यूहों [सांप की कुण्डली के समान सेना की रचनाओं]
से (परि वारय) घेर ले ॥ ५ ॥

भावार्थ—सेनापति अपनी सेना को अस्त्र शस्त्रों से सजाकर भोगव्यूह,
चक्रव्यूह, दण्डव्यूह, शकटव्यूह, आदि बनाकर शत्रु सेना को चूरचूर करके
घेर लेवे ५ ॥

सप्त जातान् न्यर्बुद उदाराणां समीक्षयन् ।

तेभिष्ट्वमाज्ये हुते सर्वे उत्तिष्ठ सेनया ॥ ६ ॥

जीवानां स्नेहिभ्याम् (अहम्) प्रजागणः (जितम्) जयेन प्राप्तं प्रयोजनम्
(अनु) निरन्तरम् (एमि) प्राप्नोमि (सेनया) स्वसेनया ॥

५—(उत्तिष्ठ) उद्गच्छ (त्वम्) (देवजन) हे विजयीपुत्र (अर्बुदे)
म० १ । हे शूर सेनापते (सेनया) (सह) (भुञ्जन्) आमर्दयन् । चूर्णयन्
(मित्राणाम्) शत्रूणाम् (सेनाम्) (भोगेभिः) भुजो कौटिल्ये-घञ् । भोगैः ।
सर्पशरीरवत् सेनाव्यूहविशेषैः (परिवारय) सर्वतो वेष्टय ॥

सप्त । जातान् । नि-अर्बुदे । उत्-आराणां । सुस्-ई क्षयन् ॥
 तेभिः । त्वम् । आज्ये । हुते । सर्वैः । उत् । तिष्ठ । सेनया । ६ ।
 भाषार्थ—(न्यर्बुदे) हे न्यर्बुदि [निरन्तर पुरुषार्थी प्रजागण]

(उदारानाम्) बड़े उपायों में से (सप्त) सात (जातान्) उत्तम [उपायों
 अर्थात् राज्य के अङ्गों] को (समीक्ष्यन्) दिखाता हुआ तू (तेभिः सर्वैः)
 उन सब [शत्रुओं] के साथ [जैसे अग्नि में] (आज्ये हुते) धी चढ़ने पर, (त्वम्)
 तू (सेनया) [अपनी] सेना सहित (उत् तिष्ठ) खड़ा हो ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे अग्नि धी डालने से प्रचण्ड होता है वैसे ही शत्रुसे भारी
 युद्ध ठनने पर सब प्रजा गण राज्य के सात अङ्गों को हड़ करके दूर पड़ें ॥ ६ ॥

राज्य के सात अङ्ग शब्दकल्पद्रुम में इस प्रकार हैं [स्वाम्यमात्यश्च
 राष्ट्रकृच्च दुर्गं कोषो बलं सुदत् । परस्पररोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ १ ॥]
 १- स्वामी अर्थात् राजा, और २-मन्त्री और ३-राजधानी आदि राज्य, ४-गढ़,
 ५-सुवर्ण आदि कोष, ६-सैन्य दल, और ७-मित्र, परस्पर उपकारी सात अङ्गों
 वाला यह राज्य कहा जाता है ॥

प्रतिघ्नानां मुखी कृधुकर्णी च क्रोशतु ।

विकेशी पुरुषे हुते रदिते अर्बुदे तव ॥ ७ ॥

प्रति-घ्नाना । अशु-मुखी । कृधु-कर्णी । च । क्रोशतु ॥

वि-केशी । पुरुषे । हुते । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(प्रतिघ्नाना) [शिर आदि] धुनती हुयी, (अशुमुखी)
 मुख पर आंख बहाती हुयी, (कृधुकर्णी) मन्द कानों वाली (च) और (विकेशी)

६—(सप्त) सप्तसंख्याकान् स्वाम्यमात्यादीन् राज्योपायान् (जातान्)
 प्रशस्तान् (न्यर्बुदे) म० ४ । हे निरन्तरपुरुषार्थीन् प्रजागण (उदारानाम्)
 म० १ । गम्भीराणामुपायानां मध्ये (समीक्ष्यन्) ईक्ष दर्शने-णिच् शतृ । म्यग्
 दर्शयन् । प्रकटयन् (तेभिः) तैः शत्रुभिः (त्वम्) (आज्ये) घृते (हुते) अग्नौ
 प्रक्षिप्ते सति (सर्वैः) समस्तैः (उत्तिष्ठ) (सेनया) ॥

७—(प्रतिघ्नाना) प्रति + ह्न हिंसागत्योः-शानच् । गमहमनन० । पा०
 ६ । ४ । ६८ । उपधातोपः । शिरआद्यङ्गं ताडयन्ती (अशुमुखी) वाष्पमुखी (कृधु-

केश विश्वरे हुये [शत्रु की माता, पत्नी बहिन आदि] (पुरुषे हते) [अपने] पुरुष के मारे जाने में, (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजन्] (तव) तेरे (रदिते) तोड़ने फोड़ने पर (कोशतु) रोवे ॥ ७ ॥

भावार्थ—शूर सेनापति शत्रुओं को ऐसा मारे कि उनकी स्त्रियां अति व्याकुल होकर विलाप करे ॥ ७ ॥

सं'कर्षन्ती कुरुकरं मनसा पुत्रमिच्छन्ती ।

पतिं भ्रातरमात्स्वान् रदिते अर्बुदे तव ॥ ८ ॥

सम्-कर्षन्ती । कुरुकरम् । मनसा । पुत्रम् । इच्छन्ती ॥

पतिम् । भ्रातरम् । आत् । स्वान् । रदिते । अर्बुदे । तव । ८ ॥

भाषार्थ—(कुरुकरम्) कार्य कर्ता (पुत्रम्) पुत्र (पतिम्) पति, (भ्रातरम्) भाई (आत्) और (स्वान्) बन्धुओं को (संकर्षन्ती) समेटती हुई और (मनसा) मन से (इच्छन्ती) चाहती हुई [माता, पत्नी, भगिनी आदि स्त्री] (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति-म० १] (ते) तेरे (रदिते) तोड़ने फोड़ने पर, [रोवे-म० ७] ॥ ८ ॥

भावार्थ—शूर सेनापति से शत्रुओं के मारे जाने पर उनकी स्त्रियां अपने घरों के कार्य कर्ताओं के बिना अत्यन्त दुःखी होंगे ॥ ८ ॥

अलिङ्गवा जाष्कमुदा गृध्राः श्येनाः पतञ्जिणः । ध्वाङ्क्षाः

शुकुनयस्तृप्यन्त्वमित्रेषु समीक्षयन् रदिते अर्बुदे तव ॥ ९ ॥

कर्णी) कृधु ह्रस्व नाम-निघ० २ । ३ । अल्पश्रोत्रा । पटहध्वन्यादिना हतश्रवण-सामर्थ्या (च) (कोशतु) कुश आह्वाने रोदने च । रोदितु (विकेशी) अ० १ । २८ । ४ । विकीर्णकेशयुक्ता (पुरुषे) स्वबन्धौ (हते) मारिते सति (रदिते) रद-विलेखने-भावे क । विदारणे सति (अर्बुदे) म० १ । हे शूर सेनापते (तव) ॥

८—(संकर्षन्ती) सम्यग् गृह्णन्ती (कुरुकरम्) कृषिचमितनि० । ७० । १ । ८० । करोतेः—ऊप्रत्ययः स्त्रियाम् । कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । पा० ३ । २० । करोतेष्टः । कुरु कियां करोतीति कुरुकरस्तं कार्यकर्तारम् (मनसा) हृदयेन (पुत्रम्) सुतम् (इच्छन्ती) कामयमाना (पतिम्) (भ्रातरम्) सहोदरम् (आत्) तथा (स्वान्) ज्ञातीन् । अन्यत् पूर्ववत्-म० ७ ॥

सू० टं [४७२]

एकादश काण्डम् ॥ ११ ॥

(२,६४५)

अलिङ्गवाः । जाष्कमदाः । गृध्राः । श्येनाः । पतत्रिणः ॥ ध्वा-
ङ्क्षाः । शुकुनयः । तृप्यन्तु । अमित्रेषु । सुम्-ईक्षयन् ।
रुदिते । अर्बुदे तव ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(अलिङ्गवाः) अपने बल से भय देने वाले [चील आदि]
(जाष्कमदाः) हिंसा में सुख मनाने वाले [सारस आदि], (गृध्राः) खाऊ
[गिद्ध], (श्येनाः) श्येन [बाज], (ध्वाङ्क्षाः) कौवे, (शुकुनयः) चीलें,
(पतत्रिणः) पक्षीगण (तृप्यन्तु) तृप्त होवें, [जिन पक्षियों को] (अमित्रेषु)
अमित्रों पर (समीक्षयन्) दिखाता हुआ, तू (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेना-
पति राजन्] (तव) अपने (रुदिते) तोड़ फोड़ कर्म में [वर्तमान हो] ॥ ८ ॥

भावार्थ—शूर सेनापति शत्रुओं को युद्ध में मारकर गिरा दे और चील
आदि मांस भक्षक पक्षी उनकी लोथों को नोंच नोंच कर खावें ॥ ८ ॥

अथो सर्वं श्वापदं मक्षिका तृप्यतु क्रिमिः ।

पौरुषेयेऽधि कुणपे रुदिते अर्बुदे तव ॥ १० ॥ (२५)

अथो इति । सर्वम् । श्वापदम् । मक्षिका । तृप्यतु । क्रिमिः ॥
पौरुषेये । अधि । कुणपे । रुदिते । अर्बुदे । तव ॥ १० ॥ (२५)

भाषार्थ—(अथो) और भी (सर्वम्) सब (श्वापदम्) कुत्तोंकेसे

८—(अलिङ्गवाः) अ० ११ । २ । २ । अलिना शक्या स्वबलेन भयानकाः
पक्षिणः (जाष्कमदाः) इण्भीकापा० । ४० ३, ४३ । जष हिंसायाम्—कन्,
छांदसी वृद्धिः + मदी हर्षे—पचाद्यच् । हिंसने हर्षशीलाः । सारसादयः
पक्षिणः (गृध्राः) मांसभक्षकाः खगविशेषाः (श्येनाः) अ० ३ । ३ । ३ । शीघ्र-
गतयः पक्षिविशेषाः (पतत्रिणः) अ० १ । १५ । १ । पक्षिणः (ध्वाङ्क्षाः)
ध्वाक्षि घोरशब्दे—अच् । काकाः (शुकुनयः) अ० ७ । ६४ । १ । विस्त्रप-
क्षिणः (तृप्यन्तु) हृष्यन्तु (अमित्रेषु) शत्रुषु (समीक्षयन्) म० ६-त्वं सम्यग्
दर्शयन् यान् पक्षिणः (रुदिते) विदारणे, त्वं वर्त्तस्वेति शेषः (अर्बुदे) म० १ । हे
शूर सेनापते राजन् (तव) स्वकीये ॥

१०—(अथो) अपि च (सर्वम्) (श्वापदम्) शुनो दन्तवृक्षाकर्णकुन्द-

पैर वाले [सियार आदि हिंसकों का समूह], (मक्षिका) मक्खी और (क्रिमिः) कीड़ा (पौरुषेये) पुरुषों की (कुणपे अधि) लोथों के ऊपर, (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजन्] (तव) तेरे (रदिते) तोड़ने फोड़ने पर (तृप्यतु) तृप्त होवे ॥ १० ॥

भाषार्थ—शूर सेनापति के विध्वंस करने पर शत्रुओं की लोथों से हिंसक पशु पक्षी पेट भरें ॥ १० ॥

आ गृह्णीतुं सं बृहतं प्राणापानान् न्यर्बुदे । निवाशाः घोषाः
सं यन्त्वमित्रेषु समीक्षयन् । रदिते अर्बुदे तव ॥ ११ ॥

आ । गृह्णीतुम् । सम् । बृहतम् । प्राणापानान् । नि-अर्बुदे ॥
नि-वाशाः । घोषाः । सम् । यन्तु । अमित्रेषु । सुस्-ई क्षयन् ।
रदिते । अर्बुदे । तव ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(न्यर्बुदे) हे न्यर्बुदि ! [निरन्तर पुरुषार्थी प्रजागण और शूर सेनापति राजन्] [शत्रुओं को] (आ गृह्णीतम्) तुम दोनों घेर लो, और [उनके] (प्राणापानान्) श्वास प्रश्वासों को (सम् बृहतम्) उखाड़ दो । (निवाशाः) लगातार बोले हुये (घोषाः) घोषणा शब्द (सम् यन्तु) गूँज उठें, [जिन घोषणाओं को] (अमित्रेषु) अमित्रों पर (समीक्षयन्)

वराहपुच्छपदेषु वीर्घो वाच्यः । वा० पा० ६ । ३ । १३७ । दीर्घः । शुभ इव पदं
अस्य सः श्वापदः, ततः समूहार्थे—अण् । हिंसपशूनां शृगालादीनां
समूहः (मक्षिका) अ० ११ । २ । २ । कीटभेदः (तृप्यतु) (क्रिमिः)
(पौरुषेये) अ० ७ । १०५ । १ । पुरुष-द्वय । पुरुषसम्बन्धिनि (अधि)
—उपरि (कुणपे) कवणः सम्प्रसारणं च । उ० ३ । १४३ । कण शब्दे—कपन्, सम्प्रसार-
णम्, यद्वा कुण शब्दोपकरणयोः—कपन् । मृतदेहे । शवे । अन्यत् पूर्ववत्—म० ७ ॥

११—(आ गृह्णीतम्) समन्तात् प्राप्नुतम् (सं बृहतम्) बृह बृह उद्य-
मने—लोटे । उत्खिदतं युवाम् (प्राणापानान्) (न्यर्बुदे) म० ४ । हे निर-
न्तरपुरुषार्थिन् प्रजागण त्वं च, हे शूर सेनापते राजन् त्वं च । (निवाशाः)
वाश्ट शब्दे—घञ् । निरन्तरभाष्यमाणाः (घोषाः) घोषणाशब्दाः (सं यन्तु)

दिखाता हुआ तू (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजन्] (तव) अपने (रदिते) तोड़ फोड़ कर्म में [वर्तमान हो] ॥ ११ ॥

भावार्थ—प्रजाजन राजगणों के सहायक होकर शत्रुओं को घेर कर व्याकुल कर देवें ॥ ११ ॥

उद् वेपय सं विजन्तां भियामित्रान्त्सं सृज ।

उरुग्राहैर्बाहुद्वैर्विध्यामित्रान् न्यबुदे ॥ १२ ॥

उत् । वेपय । सस् । विजन्तास् । भिया । अमित्रान् । सस् ।
सृज ॥ उरु-ग्राहैः । बाहु-अद्वैः । विध्यै । अमित्रान् । नि-अर्बुदे ॥ १२

भाषार्थ—[उन्हें] (उद् वेपय) कंपा दे, (संविजन्ताम्) वे घबड़ा-
कर चले जावें, (अमित्रान्) अमित्रों को (भिया) भय के साथ (सं सृज)
संयुक्त कर । (न्यबुदे) हे न्यबुदि ! [निरन्तर पुरुषार्थी प्रजागण] (उरुग्राहैः)
चौड़ी पकड़ वाले (बाहुद्वैः) भुज बन्धनों से (अमित्रान्) अमित्रों को (विध्यै)
वेध ले ॥ १२ ॥

भावार्थ—युद्ध चतुर प्रजागण शत्रुओं को पकड़ने और मारने में
उत्साह करें ॥ १२ ॥

मुह्यन्तवेषां बाहवश्चित्ताकुतं च यद्वुदि ।

मैषामुच्छेषि किं च न रदिते अर्बुदे तव ॥ १३ ॥

मुह्यन्तु । एषास् । बाहवः चित्-आकुतस् । च । यत् । हृदि ॥

प्रतिध्वनिना संगच्छन्ताम् (अमित्रेषु) (समीक्षयन्) सम्यग् दर्शयन्, यान्
घोषानिति शेषः । अन्यत् पूर्ववत्—म० ६ ॥

१२—(उद् वेपय) तु वेपु कम्पने । उक्कम्पये (संविजन्ताम्) ओ विंजी
भयचलनयोः । व्याकुलीभूय चलन्तु (भिया) भयेन (अमित्रान्) शत्रून्
(संसृज) संयोजय (उरुग्राहैः) विस्तृतग्रहणयन्त्रयुक्तैः (बाहुद्वैः) अङ्ग
पदे लक्षणे च—घञ् । भुजबन्धनैः (विध्यै) ताडय (अमित्रान्) (न्यबुदे) ॥

मा । एषाम् । उत् । शे षि । किम् । चन । रुदिते । अर्बुदे ।
तव ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(एषाम्) इन [शत्रुओं] की (बाहवः) भुजायें (मुह्यन्तु) निकम्मी हो जावें, (च) और (यत्) जो कुछ (हृदि) हृदय में (चित्ताकूतम्) विचार और सङ्कल्प हैं, (एषाम्) इनका (किं चन) वह कुछ भी, (अर्बुदे) हे अर्बुदि [शर सेनापति राजन्] (तव) तेरे (रुदिते) तोड़ने फोड़ने पर (मा उत् शे षि) न बचा रहे १३ ॥

भावार्थ—युद्ध विशारद सेनापति की वीरता प्रकट होने पर शत्रुदल और उनके विचार और मनोरथ निष्फल पड़ जावें ॥ १३ ॥

प्रतिघ्नानाः सं धावन्तूरः पटुरावाघ्नानाः । अघारिणीर्वि-
केश्यो रुदत्यैः पुरुषे हुते रुदिते अर्बुदे तव ॥ १४ ॥

प्रति-घ्नानाः । सम् । धावन्तु । उरः । पटुरौ । आ-घ्नानाः ॥
अघारिणीः । वि-केश्यः । रुदत्यैः । पुरुषे । हुते । रुदिते ।
अर्बुदे । तव ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(उरः) छाती और (पटुरौ) दोनों पट्टरों [छाती के दोनों ओर के भागों] को (प्रतिघ्नानाः) धुनती हुई और (आघ्नानाः) पीटती हुई, (अघारिणीः) बिना तेल लगाये, (विकेश्यः) केश बिखरे हुये, (रुदत्यैः) रोती हुई [स्त्रियां] (पुरुषे हुते) [अपने] पुरुष के मारे जाने में, (अर्बुदे)

१३—(मुह्यन्तु) मूढ़ा निरर्थका भवन्तु (एषाम्) शत्रूणाम् (बाहवः) (चित्ताकूतम्) म० १ । विचाराणां सङ्कल्पानां च समाहारः (च) (यत्) (हृदि) हृदये (एषाम्) (मा उच्छेषि) शिष्य विशेषणे-कर्मणि लुङ् । अवशिष्टं मा भूत् (किंचन) तत् किमपि । अन्यद् गतम्—म० ७ ॥

१४—(प्रतिघ्नानाः) म० ७ । ताडयन्त्यः (संधावन्तु) इतस्ततः शीघ्रं गच्छन्तु (उरः) वक्षःस्थलम् (पटुरौ) मीनातेकरन् । उ० १ । ६७ । पट गतौ दीप्तौ वेष्टने च-ऊरन् । उरः प्रदेशौ । कण्ठाधोभागौ (आघ्नानाः) म० ७ । हन-शानच् । समन्तात् पीडयन्त्यः (अघारिणीः) अ + घृ सेके-घञ्, अघार-इति,

हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजन्] (तव) तेरे (रदिते) तोड़ने फोड़ने पर
(संधावन्तु) दौड़ती फिरें ॥ १४ ॥

भावार्थ—रणक्षेत्र में शत्रुओं के मारे जाने पर उनकी स्त्रियां व्याकुल
होकर इधर उधर फिरती फिरें ॥ १४ ॥

इस मन्त्र का मलान ऊपर मन्त्र ७ से करो ॥

श्वन्वतीरप्सरसो रूपका उताबुदे ।

अन्तः पात्रे रेरिहतीं रिशां दुर्णिहितैषिणीम् ॥

सर्वस्ता अर्बुदे त्वमभिज्ञेभ्यो दृशे कुरुदारांश्च प्र दर्शय १५

श्वन्-वतीः । अप्सरसः । रूपकाः । उत । अर्बुदे ॥ अन्तः-

पात्रे । रेरिहतीम् । रिशाम् । दुर्निहित-एषिणीम् ॥ सर्वाः ।

ताः । अर्बुदे । त्वम् । अभिज्ञेभ्यः । दृशे । कुरु । उत्-आरान् ।

च । प्र । दर्शय ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजन्] (श्वन्वतीः)
वृद्धि वाली (उत) और (अप्सरसः) प्रजाओं में व्यापने वाली (रूपकाः)
सुन्दरतायें जताने वाली क्रियायों को [मित्रों के लिये]. (अन्तःपात्रे) भीतरले
पात्र [अन्तःकरण] में (रेरिहतीम्) अत्यन्त युद्ध करने वाली (दुर्णिहितैषिणीम्)
दुष्ट प्रयोजन को खोजने वाली (रिशाम्) पीड़ा को, (ताः सर्वाः) उन सब
[पीड़ाओं] को, (अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजन्] (त्वम्) तू

झीप् । अघारिण्यः । घारेण सेचनद्रव्येण तैलादिना रहिताः (विकेश्यः) अ०
१ । २८ । ४ । विकीर्णकेशाः (रुदत्यः) अश्रून् विमोचयन्त्यः । अन्यद् गतम् म० ७ ॥

१५—(श्वन्वतीः) श्वञ्जन्तूपषन् ० । उ० १ । १५६ । दु ओ श्वि गतिवृद्धयोः
कनिन्, मतुप् । अनोनुट् । पा० ८ । २ । १६ । अन्नन्ताद् मतोनुट् । वृद्धिमतीः
(अप्सरसः) अ० ४ । ३७ । २ । अप् + सृ गतौ—असि । अप्सु प्रजासु व्यापन-
शीलाः (रूपकाः) आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३ । २ । ३ । रूप + कै शब्दे-कः । उप-
पदमतिङ् । पा० २ । २ । १६ । इति समासः । रूपाणि सौन्दर्याणि काययन्ति शब्द-
यन्ति ज्ञापयन्ति यास्ताः क्रियाः (उत) अपि च (अर्बुदे) म० १ । हे शूर सेना-
पते राजन् (अन्तःपात्रे) मध्यवर्तिनि पात्रे । अन्तः करणे (रेरिहतीम्) रिह

(अमित्रेभ्यः दृशे) अमित्रों के लिये देखने को (कुरु) कर, (च) और [हमें अपने] (उदारान्) बड़े उपायों को (प्र दर्शय) दिखादे ॥ १५ ॥

भाषार्थ—राजा को योग्य है कि शिष्टों के साथ उनके श्रेष्ठ व्यवहारों के अनुसार श्रेष्ठ व्यवहार करे और दुष्टों को खोजकर उनकी दुष्टता के अनुसार दण्ड देवे, जिससे राजाकी उत्तम नीति का प्रभाव सबको विदित होजावे ॥१५॥
मन्त्र के अन्तिम भाग के लिये मन्त्र १ तथा २२ और २४ देखो ॥

खडूरेऽधिचङ्क्रमां खर्विकां खर्ववासिनीम् ।

य उदारा अन्तर्हिता गन्धर्वाप्सरसश्च ये ।

सुर्पा इतरजुना रक्षांसि ॥ १६ ॥

खडूरे । अधि-चङ्क्रमां । खर्विकां । खर्व-वासिनीम् ॥

ये । उत्-आराः । अन्तः-हिताः । गन्धर्व-अप्सरसः । च ।

ये ॥ सुर्पाः । इतर-जुनाः । रक्षांसि ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(खडूरे) खड्ग [तरवार] पर (अधिचङ्क्रमां) निध-ङ्क चढ़ जाने वाली, (खर्विकाम्) अभिमानिनी, (खर्ववासिनीम्) खर्वों [बहुत गिनती मनुष्यों] में रहने वाली [सेना] को और (ये) जो (उदाराः) उदार [दानशील] (च) और (ये) जो (अन्तर्हिताः) अन्तःकरण से हितकारी (गन्धर्वाप्सरसः) गन्धर्व [पृथिवी के धारण करने वाले] और अप्सर

कथन युद्धनिन्दाहिंसाशनेषु-यङ्लुकि शतृ, डीप् । भृशं युध्यमानाम् (रिशाम्) रिश हिंसायाम्-क, टाप् । पीडाम् (दुर्णिहितैषिणीम्) दुर् + नि + धा-क्त + णिप् इच्छायाम्—णिनि । दुष्टं स्थापितं अयोजनमन्विच्छन्तीम् (सर्वाः) (ताः) पीडाः । अन्यद् गतम्—स० १ ॥

१६—(खडूरे) मीनातेरुन उ० १ । ६७ । खड् भेदने-ऊरु । खड्गे । तरवारौ (अधिचङ्क्रमां) क्रमु पादविक्षेपे, यङ्लुकि नुक्-पचाद्यच् । यङोऽचि च । पा० २ । ४ । ७३ । यङो लुक् । भृशमधिक्रमणशीलाम् (खर्विकाम्) खर्व दपे-एबुल् । अभिमानिनीम् (खर्ववासिनीम्) खर्वेषु संख्याविशेषेषु निवसन्तीं सेनाम् (ये) (उदाराः) दानशीलाः (अन्तर्हिताः) अन्तःकरणेन हितकारिणः (गन्धर्वाप्सरसः) अ० ११ । ६ । ४ । गां पृथिवीं धरन्ति ये ते

[प्रजाओं वा आकाश में चलने वाले विवेकी लोग हैं, उनको, दिखा—म० १५]
और [जो] (सर्पाः) सर्प [के समान हिंसक], (इतरजनाः) पामरजन
(रक्षांसि) राक्षस हैं [उनको, कंपा दे—म० १८] ॥ १६ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में (दर्शय) [दिखा] मन्त्र १५ से और (उत्-
वेपय) (कंपा दे) क्रिया पद—मन्त्र १८ से लाया गया है । राजा अपनी सुनीति
से सुशिक्षित वीर सेना और हितैषी, भूमिविद्या और आकाशविद्या जानने वाले
विद्वानियों द्वारा दुष्टों को दण्ड देवे, जिससे शत्रु लोग पृथिवी वा आकाश मार्ग
से कष्ट न दे सकें ॥ १६ ॥

चतुर्दंष्ट्रांश्चावदतः कुम्भ-सुष्कान् असृङ्मुखान् ।

स्वभ्यसा ये चोद्भ्यसाः ॥ १७ ॥

चतुर्दंष्ट्रान् । श्यावदतः । कुम्भ-सुष्कान् । असृङ्मुखान् ॥

स्व-भ्यसाः । ये । च । उद्भ्यसाः ॥ १७ ॥

भावार्थ—(चतुर्दंष्ट्रान्) चार डाढ़े वालों [बड़े हाथियों] और
(श्यावदतः) काले दातों वाले, (कुम्भसुष्कान्) कुम्भसमान [घड़ा समान
बड़े] अंडकोश वाले (असृङ्मुखान्) रुधिर मुखों [सिंह आदि जीवों] को
(च) और (ये) जो (स्वभ्यसाः) स्वभाव से भयानक [और जो] (उद्भ्यसाः)
ऊपरी [आकार से] भयानक हैं [उनको, कंपा दे म० १८] ॥ १७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में (उत् वेपय) [कंपा दे] क्रिया पद—मन्त्र १८
से आता है । राजा भयानक हिंसक जीवों और उनके समान दुष्ट मनुष्यों
को राज्य से हटाकर प्रजापालन करे ॥ १७ ॥

गन्धर्वाः । अण्डु प्रजासु आकाशे वा सरन्ति ये ते अप्सरसः । ते सर्वे विवेकिनः
(च) (ये) (सर्पाः) सर्ववत् क्रूराः (इतरजनाः) पामरलोकाः (रक्षांसि)
राक्षसाः ॥

१७—(चतुर्दंष्ट्रान्) चतुर्दन्तान् महागजान् (श्यावदतः) श्यामवर्णदन्त-
युक्तान् (कुम्भसुष्कान्) कुम्भाकृतिमुष्कयुक्तान् (असृङ्मुखान्) रुधिरमुखान्
सिंहादीन् (स्वभ्यसाः) भ्यस भये-घञर्थे कप्रत्ययः । स्वेन आत्मना स्वभावेन
भयानकाः (ये) (च) (उद्भ्यसाः) ऊर्ध्वप्रकारेण भयानकाः ॥

उद् वेपय त्वमर्बुदेऽमित्राणामसूः सिचः ।

जयौश्च जिष्णुश्चामित्रां जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥ १८ ॥

उत् । वेपय । त्वम् । अर्बुदे । अमित्राणाम् । असूः । सिचः ॥
जयन् । च । जिष्णुः । च । अमित्रान् । जयताम् । इन्द्र-
मेदिनौ ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजन्] (त्वम्) तू
(अमित्राणाम्) शत्रुओं की (असूः) उन (सिचः) सेचनशील [उमङ्गती
हुई सेनाओं] को (उत् वेपय) कंपा दे । (जयन्) जीतता हुआ [प्रजागण]
(च च) और (जिष्णुः) विजयी [राजा], (इन्द्रमेदिनौ) जीवों के स्नेही
आप दोनों (अमित्रान्) वैरियों को (जयताम्) जीतें ॥ १८ ॥

भावार्थ—परस्पर प्रसन्न चित्त प्रजागण और राजगण शत्रुओं की
सहायक सेनाओं को तुरन्त जीत लेवे ॥ १८ ॥

प्रबलीनो मृदितः शयां हुतोऽमित्रो न्यर्बुदे ।

अग्निजिह्वा धूमशिखा जयन्तीर्यन्तु सेनया ॥ १९ ॥

प्र-बलीनः । मृदितः । शयास् । हुतः । अमित्रः । नि-अर्बुदे ॥
अग्नि-जिह्वाः । धूम-शिखाः । जयन्तीः । युन्तु । सेनया ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(न्यर्बुदे) हे न्यर्बुदि ! [निरन्तर पुरुषार्थी प्रजागण (प्रबलीनः)
घिरा हुआ, (मृदितः) कुचला हुआ (हुतः) मारा गया (अमित्रः) वैरी

१८—(उत्) उत्कर्षेण (वेपय) म० १२ । कम्पय (त्वम्) (अर्बुदे)
म० १ । शूर सेनापते राजन् (अमित्राणाम्) शत्रूणाम् (असूः) दृश्यमानाः
(सिचः) पिच आर्द्राकरणे—किप् । सेचनशीलाः सहायिकाः सेनाः (जयन्)
सांहितिको दीर्घः । पराभावयन् प्रजागणः (जिष्णुः) जयशीलः सेनापतिः (च)
(अमित्रान्) शत्रून् (जयताम्) पराभावयताम् (इन्द्रमेदिनौ) म० ४ । जीवानां
स्नेहिनौ राजप्रजागणौ ॥

१९—(प्रबलीनः) बली स्वीकरणे वेष्टने गतौ च-क्त, वस्य वः । वेष्टितः ।
आच्छादितः (मृदितः) संपिष्टगात्रः (शयाम्) लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७ ।

(शयाम्) सोजावे । (अग्निजिह्वाः) अग्नि की जीभे [लपटे] और (धूमशिखाः) धुये की चोटियां [आग्नेय शस्त्रों से] (सेनया) सेना द्वारा (जयन्तीः) जीतती हुई (यन्तु) चलें ॥ १६ ॥

भावार्थ—धर्मात्माओं के सेना दल आग्नेय आदि शस्त्रों को जल, थल और आकाश से इस प्रकार छोड़ें कि शत्रु लोग रुन्ध खुंद कर मर जावें ॥ १६ ॥

तथाबुदे प्रणुत्तानामिन्द्रो हन्तु वरवरम् ।

अमित्राणां शचीपतिर्माभीषा मोचि कश्चन ॥ २० ॥ (२६)

तथा । अर्बुदे । प्र-नुत्तानाम् । इन्द्रः । हन्तु । वरम्-वरम् ॥

अमित्राणाम् । शची-पतिः । मा । अमीषाम् । मोचि ।

कः । चन ॥ २० ॥ (२६)

भावार्थ—(अर्बुदे) हे अर्बुदि ! [शूर सेनापति राजान्] (शचीपतिः) वाणियों, कर्मों और बुद्धियों के पालने वाले, (इन्द्रः) इन्द्र [बड़े पेश्वर्य वाले आप] (तथा) उस [सेना के द्वारा] (प्रणुत्तानाम्) बाहिर हटाये गये (अमित्राणाम्) बैरियों में से (वरवरम्) अच्छे अच्छे को (हन्तु) मारे । (अमीषाम्) इनमें से (कश्चन) कोई भी (मा मोचि) न छुटे ॥ २० ॥

१। ४१। तलोपः । शेताम् (हतः) नाशितः (अमित्रः) पीडकः शत्रुः (न्यर्बुदे) म० ४। हे निरन्तरपुरुषार्थिन् प्रजागण (अग्निजिह्वाः) आग्नेयशस्त्राणामग्ने-ज्वालाः (धूमशिखाः) धूमस्य शिखररूपाः समुच्चयाः (जयन्तीः) शत्रुबलं जयन्त्यः (यन्तु) गच्छन्तु (सेनया) ॥

२०—(तथा) सेनया (अर्बुदे) म० १। हे शूरसेनापते राजान् (प्रणु-त्तानम्) बहिष्पेरितनाम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् सेनापतिः (हन्तु) मारयतुं (वरवरम्) अ० ६। ६७। २। श्रेष्ठं श्रेष्ठं नायकम् (अमित्राणाम्) शचीपतिः) अ० ३। १०। १२। शची=वाक्-निघ० १। ११। कर्म २। १। प्रज्ञा - ३। ६। शचीनां वाचां कर्मणां प्रज्ञानां च पालकः । यथार्थवक्ता यथार्थकर्मा यथार्थप्रज्ञश्च (अमीषाम्) शत्रूणाम् (मा मोचि) अ० ३। १६। ८। मा मुच्यताम् (कश्चन) कोऽपि ॥

भावार्थ—युद्ध कुशल (शचीपति) यथार्थ बोलने वाला, यथार्थ कर्म वाला और यथार्थ बुद्धि वाला सेनापति शत्रुओं के सब नायकों को मार कर परास्त कर देवे ॥ २० ॥

देखो—अथर्व० ६ । ६७ । २ । और—अथर्व० ३ । १६ । ८ ॥

उत्कंसन्तु हृदयान्युर्ध्वः प्राण उदीषतु ।

शौष्कास्यमनु वर्तताममित्रान् मोत मित्रिणः ॥ २१ ॥

उत् । कसन्तु । हृदयानि । ऊर्ध्वः । प्राणः । उत् । ईषतु ॥

शौष्क-आस्यम् । अनु । वर्तताम् । अमित्रान् । मा । उत् ।

मित्रिणः ॥ २१ ॥

भाषार्थ—[शत्रुओं के] (हृदयानि) हृदय (उत् कसन्तु) उकस जावें [हिलजावे], (प्राणः) प्राण [श्वास प्रश्वास] (ऊर्ध्वः) ऊँचा होकर (उत् ईषतु) चढ़ जावे । (शौष्कास्यम्) मुखको सुखाई (अमित्रान् अनु) शत्रुओं को (वर्तताम्) व्यापे, (उत्) और (मित्रिणः) [हमारे लिये] मित्र रखने वाले जनों को (मा) न [व्यापे] ॥ २१ ॥

भावार्थ—जो लोग अपने मित्रों सहित हमारे सहायक होते हैं, उन वीरों के भय से शत्रुदल व्याकुल होकर कष्ट पावें और धर्मात्मा लोग सुख पावें ॥ २१ ॥

ये च धीरा ये चाधीराः पराञ्चो बधिराश्च ये ।

तुमुसा ये च तूपरा अथो बस्ताभिवृत्तिनः ।

सर्वस्तां अबुदे त्वममित्रैभ्यो दूशे कुरुदारांश्च प्रदर्शय २२

२१—(उत् कसन्तु) कस गतौ । उद्गच्छन्तु (हृदयानि) अन्तः करणानि (ऊर्ध्वः) उच्चगतिः सन् (प्राणः) श्वासप्रश्वासव्यापारः (उदीषतु) ईष गतौ । निर्गच्छतु (शौष्कास्यम्) शुष्कास्यता । मुखस्य निर्द्रवत्वम् (अनु) प्रति (वर्तताम्) व्याप्यताम् (अमित्रान्) पीडकान् (मा) निषेधे (उत्) अपि च (मित्रिणः) मित्र-इति । अस्मभ्यं मित्राणि सन्ति येषां तान् जनान्-अनु वर्ततामिति शेषः ॥

ये । च । धीराः । ये । च । अधीराः । पराञ्चः । बुधिराः । च ।
ये ॥ तमसाः । ये । च । तूपराः । अथो इति । वस्तु-अभिवा-
सिनः ॥ सर्वान् । तान् । अबुद्धे । त्वम् । अमित्रेभ्यः । दृशे ।
कुरु । उत्-आरान् । च । प्र । दर्शय ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (धीराः) धीर [धैर्यवान्] (च च) और (ये)
जो (अधीराः) अधीर [चंचल], (पराञ्चः) हट जाने वाले (च) और (ये)
जो (बुधिराः) बहिरे [शिक्षा न सुनने वाले] हैं । (च) और (ये) जो
(तमसाः) अन्धकार युक्त, (तूपराः) हिंसक (अथो) और (वस्ताभिवासिनः)
उद्योगों में रहने वाले हैं । (तान् सर्वान्) इन सब [लोगों] को, (अबुद्धे) हैं
अबुद्धि ! [शूर सेनापति राजन्] (त्वम्) तू (अमित्रेभ्यः दृशे) अमित्रों के
लिये देखने केलिये (कुरु) कर (च) और [हमें अरने] (उदारान्) बड़े उपायों
को (प्र दर्शय) दिखादे ॥ २२ ॥

भावार्थ—राजा को योग्य है कि वह धीर-अधीर, शूर-कातर, उद्योगी-
अनुद्योगी आदि पुरुषों की विवेचना करके शत्रुओं को अपनी सुनीति का निश्चय
करादे ॥ २२ ॥

मन्त्र के अन्तिम भाग के लिये मन्त्र १ । १५ तथा २४ देखो ॥

अर्बुदिश्च त्रिषंधिश्चामित्रान् नो वि विध्यताम् ।
यथैषामिन्द्र वृत्रहन् हनाम शचीपते ऽमित्राणां सहस्रशः ॥ २३ ॥
अर्बुदिः । च । त्रि-संधिः । च । अमित्रान् । नुः । वि ।

२२—(ये) मनुष्याः (च) (धीराः) धैर्यवन्तः । प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः
निरु० ४ । १० (ये) (च) (अधीराः) चञ्चलाः (पराञ्चः) पराङ्मुखाः ।
पलायमानाः (बुधिराः) शिक्षायां हतश्रवणसामर्थ्याः (च) (ये) (तमसाः)
तमस्-अश्रद्धाश्च । अन्धकारेण युक्ताः शठाः (ये) (च) (तूपराः) अह्छे-
रः । उ० ३ । १३१ । तुप हिंसायाम्-अर प्रत्ययः, गुणाभावे दीर्घः । हिंसकाः (अथो)
अपि च (वस्ताभिवासिनः) वस्त गतिहिंसायाचनेषु-घञ्, वस्य बः + वस निवासे-
णिनि । गतिषु उद्योगेषु निवासशीलाः (सर्वान्) (तान्) अन्यद्गुणतम्-म० १ ॥

विध्यताम् ॥ यथा । एषाम् । इन्द्र । वृत्र-हन् । हनाम् ।
शची-पते । अमित्राणाम् । सहस्र-शः ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(अर्बुदिः) अर्बुदि [शूर सेनापति राजा] (च च) और
(त्रिषन्धिः) त्रिषन्धि [तीनों कर्म, उपासना और ज्ञान में मेल अर्थात् प्रीति
रखने वाला विद्वान् पुरुष, आप दोनों] (नः) हमारे (अमित्रान्) शत्रुओं को
(वि विध्यताम्) छेद डाले । (यथा) जिससे (वृत्रहन्) हे अन्धकार नाशक ।
(शचीपते) वाणियों, कर्मों और बुद्धियों के पालने वाले (इन्द्र) इन्द्र [बड़े
पेश्वर्य वाले राजन्] (एषाम्) इन (अमित्राणाम्) शत्रुओं को (सहस्रशः)
सहस्र सहस्र करके (हनाम्) हम मारे ॥ २३ ॥

भावार्थ—बलवान् राजगण और त्रयी विद्या में कुशल, अर्थात् कर्म
अपने कर्तव्य, उपासना ईश्वर भक्ति और ज्ञान सूक्ष्मदर्शिता वाले विद्वान् जन
परस्पर मिलकर शत्रुओं को हराकर प्रजापालन करें ॥ २३ ॥

वनस्पतीन् वानस्पत्यानोषधीरुत वीर्यः ।

गन्धर्वाप्सरसः सुपर्न् देवान् पुण्यजनान् पितृन् ।

सर्वास्तां अर्बुदे त्वममित्रैभ्यो दृशे कुरुदाराश्च प्रदर्शय २४

वनस्पतीन् । वानस्पत्यान् । ओषधीः । उत । वीर्यः ॥

गन्धर्व-अप्सरसः । सुपर्न् । देवान् । पुण्य-जनान् । पितृन् ॥

सर्वान् । तान् । अर्बुदे । त्वम् । अमित्रैभ्यः । दृशे । कुरु ।

उत्-आरान् । च । प्र । दर्शय ॥ २४ ॥

२३—(अर्बुदिः) म० १ । शूरः सेनापती राजा (च) (त्रिषन्धिः) त्रिषु
कर्मोपासनाज्ञानेषु सन्धिः संयोगः प्रीतिर्यस्य स त्रयीकुशलो विद्वान् पुरुषः
(च) (अमित्रान्) (शत्रून्) (नः) अस्माकम् (वि) विविधम्
(विध्यताम्) बहु ताडयताम् (यथा) येन प्रकारेण (एषाम्) कर्मणि
षष्ठी । इमान् (इन्द्र) हे परमेश्वर्यवान् राजन् (वृत्रहन्) अन्धकारनाशक
(हनाम्) मारयाम (शचीपते) म० २० । शचीनां वाचां कर्मणां प्रधानां च
पालक (अमित्राणाम्) शत्रूणाम् (सहस्रशः) अ० ८ । ८ । १ । सहस्रं सहस्रम् ॥

भाषार्थ—(वनस्पतीन्) सेवनीय शास्त्रों के पालन करने वाले पुरुषों (वानस्पत्यान्) सेवनीय शास्त्रों के पालन करने वालों के सम्बन्धी पदार्थों (ओषधीः) अन्न आदि ओषधियों, (उत) और (वीरुधः) जड़ी भूटियों को, (गन्धर्वप्लरसः) गन्धर्वों [पृथिवी के धारण करने वालों] और अप्सरों [आकाश में चलने वालों] (सर्पान्) सर्पों [सर्पों के समान तीव्र दृष्टि वालों (देवान्) विजय चाहने वालों, (पुण्यजनान्) पुण्यात्मा (पितॄन्) पितरों [महाविद्वानों] (तान् सर्वान्) इन सब लोगों को (अर्बुदे) हे अर्बुदि [शूरसेनापति राजान्] (त्वम्) तू (अमित्रेभ्यः दशे) अमित्रों के लिये देखने को (कुरु) कर (च) और [हमें अपने] (उदारान्) बड़े उपायों को (प्र दर्शय) दिखादे ॥ २४ ॥

भाषार्थ—राजा वेद वेत्ताओं, उत्तम अन्न आदि पदार्थों, विश्वकर्मा शिल्पियों और वैज्ञानिक आदि लोगों का संग्रह करके शत्रुओं को अपना वैभव दिखावे ॥ २४ ॥

इस मन्त्र का पहिला और दूसरा भाग अ० ८ । ८ । १४ । तथा १५ में और तीसरा भाग इस सूक्त के मन्त्र २२ में आया है ॥

ईशां वा मरुतो देव आदित्यो ब्रह्मणस्पतिः ।

ईशां व इन्द्रश्चाग्निश्च धाता मित्रः प्रजापतिः ।

ईशां व ऋषयश्चक्रुरमित्रेषु समीक्षयन् रदिते अर्बुदे तव ॥ २५ ॥

ईशाम् । वः । मरुतः । देवः । आदित्यः । ब्रह्मणः । पतिः ॥

ईशाम् । वः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । धाता । मित्रः ।

प्रजा-पतिः ॥ ईशाम् । वः । ऋषयः । चक्रुः । अमित्रेषु ।

सुसु-ईक्षयन् । रदिते । अर्बुदे । तव ॥ २५ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (मरुतः) शूर लोग, (देवः) विजयी,

२४—प्रथमद्वितीयभागौ व्याख्यातौ—अ० ८ । ८ । १४, १५ तथा तृतीयो-

व्याख्यातोऽस्मिन् सूक्ते—म० २२ ॥

२५—(ईशाम्) प्रत्ययश्रवणसामर्थ्यात्, चक्रुरिति अन्ते श्रूयमाणं सर्वत्र संब-

(आदित्यः) आदित्य [अखण्ड ब्रह्मचारी] और (ब्रह्मणः पतिः) वेद का रक्षक पुरुष (वः) तुम्हारे (ईशाम्-) शासक [हुये हैं] । (इन्द्रः) बड़ा पेश्वर्यवान्, (अग्निः) तेजस्वी, (धाता) धारणकर्ता (च) और (मित्रः) प्रेरक (च) और (प्रजापतिः) प्रजापालक मनुष्य (वः) तुम्हारे (ईशाम्-) शासक [हुये हैं] । (ऋषयः) ऋषि लोग [महाशानी पुरुष] (वः) तुम्हारे (ईशां चक्रुः) शासक हुये हैं, [जिन विद्वानों को] (अमित्रेषु) वैरियों पर (समीक्षयन्) दिखाता हुआ, (अबुर्दे) हे अबुर्दि ! [शूर सेनापति राजन्] (तव) अपने (रदिते) तोड़ फोड़ कर्म में [तू वर्तमान हुआ है] ॥ २५ ॥

भावार्थ—जैसे पूर्वकाल में शूर वीर और महर्षियों के सत्संग से राजा लोग शासन विद्या में चतुर हुये हैं, वैसे ही सब मनुष्य पूर्वजों के अनुकरण से कार्य सिद्ध करें ॥ २५ ॥

श्रुतिम भाग को मिलान मन्त्र ६ के अन्तिम भाग से करो ॥

तेषां सर्वेषामीशाना उत्तिष्ठतु सं न ह्यध्वं मित्रा देवजना युयस् । इमं सुग्रामं सं जित्यं यथालोकं वि तिष्ठध्वस् ॥ २६ ॥ (२७)
तेषां । सर्वेषाम् । ईशानाः । उत् । तिष्ठतु । सम् । न ह्यध्वम् । मित्राः । देव-जनाः । युयस् ॥ इमम् । सु-ग्रामम् । सु-जित्यं । यथा-लोकम् । वि । तिष्ठध्वस् ॥ २६ ॥ (२७)

यते । ईशांचक्रुः (वः) अधीगर्थदयेषां कर्मणि । पा० २ । ३ । ५२ । इति षष्ठी । युष्माकम् (मरुतः) अ० १ । २० । १ । शूरवीराः पुरुषाः (देवः) विजिगीषुः (आदित्यः) अ० १ । ६ । १ । अ + दो अवखण्डने-क्तिन्, अदिति-एय । अवि-तिर्वतखण्डराहित्यं यस्य सः । अखण्डव्रती (ब्रह्मणः) वेदस्य (पतिः) पालकः (ईशाम्) (वः) (इन्द्रः) परमेश्वर्यवान् पुरुषः (च) (अग्निः) तेजस्वी (च) (धाता) धाता (मित्रः) प्रेरकः (प्रजापतिः) प्रजापालकः (ईशांचक्रुः) ईश पेश्वर्य-लिट् । ईजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । पा० ३ । १ । ३६ । आम् प्रत्ययः । आम् प्रत्ययवत् क्लोऽनुप्रयोगस्य । पा० १ । ३ । ६३ । अनुप्रयुज्यमानस्य करोते-रात्मेनपदाभावश्चान्दसः । ईशांचक्रिरे । ईश्वरा नियन्तारो बभूवुः (वः) (ऋषयः) अ० २ । ६ । १ । साक्षात्कृतधर्माणः । अन्यद् गतम् म० ६ ॥

भाषार्थ—(तेषां सर्वेषाम्) उन सबों के (ईशानाः) शासक होकर, (मित्राः) हे प्रेरक (देवजनाः) विजयी अनो ! (यूयम्) तुम (उत् तिष्ठत) उठो और (संनह्यध्वम्) कवचों को पहिनो । (इमं सङ्ग्रामम्) इस संग्राम को (संजित्य) जीतकर (यथालोकम्) अपने अपने लोकों [स्थानों] को (वि तिष्ठध्वम्) फैलकर ठहरो ॥ २६ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य कर्म कुशल और पुरुषार्थी होकर अपने अपने कर्तव्य करके अपने अपने पक्ष पर आनन्दित होंवें ॥ २६ ॥

सूक्तम् १० ॥

१—२७ ॥ त्रिवन्ध्यादयो मन्त्रोक्ता देवताः ॥ १, २२ स्वराडनुष्टुप्; २ त्र्यवसाना विराडतिजगती; ३ विराडास्तारपङ्क्तिः; ४, १६, २७ निचुदनुष्टुप्; ५—७, १०, ११, १४, १५, १८, २०, २३, २४ अनुष्टुप्; ८ विराट् त्रिष्टुप्; ९ स्वराट् पथ्या पङ्क्तिः; १२, १७ पथ्या पङ्क्तिः; १३ षट्पदा जगती; १६ त्र्यवसानां शकरी; २१ गायत्री; २५ ककुबुणिक; २६ प्रस्तारपङ्क्तिः ॥

राजप्रजयोः कर्तव्योपदेशः—राजा और प्रजा के कर्तव्य का उपदेश ॥

उत्तिष्ठतु सं नह्यध्वमुदाराः केतुभिः सह ।

सर्पा इतरजना रक्षायमित्राननु धावत ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठतु । सम् । नह्यध्वम् । उत्-आराः । के-तु-भिः । सह ॥ सर्पाः । इतर-जनाः । रक्षायि । मित्रान् । अनु । धावत ॥

भाषार्थ—(उदाराः) हे उदार पुरुषो ! [बड़े अनुभवी लोगो] (उत् तिष्ठत) उठो और (केतुभिः सह) झंडों के साथ (संनह्यध्वम्) कवचों को पहिनो [जो] (सर्पाः) सर्प [सर्पों के समान] हिंसक (इतरजनाः)

२६—(तेषाम्) (सर्वेषाम्) शत्रूणाम् (ईशानाः) ईश्वराः । नियामकाः सन्तः (उत्तिष्ठत) इत्यादयो व्याख्याताः—म० २ (इमम्) प्रस्तुतम् (सङ्ग्रामम्) युद्धम् (संजित्य) सम्यग् जित्वा (यथालोकम्) स्वस्वस्थानम् (वि तिष्ठध्वम्) समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १ । ३ । २२ । इत्यात्मनेपदम् । विस्तारेण तिष्ठत ॥

१—(उत् तिष्ठत) उद्गच्छत (संनह्यध्वम्) सज्जहाम धरत (उदाराः) महान्तः । महानुभविनः (केतुभिः) ध्वजैः (सह) (सर्पाः) सर्पतुल्यहिं-

पामर जन (रक्षांसि) राक्षस हैं, (अमित्रान् अनु) [उन] शत्रुओं पर (धावत) धावा करो ॥ १ ॥

भावार्थ—महानुभवी शूर वीर पुरुष कवच आदि पहिन कर और ध्वजा पताका अस्त्र शस्त्र लेकर शत्रुओं पर चढ़ें ॥ १ ॥

इस मन्त्र का मिलान—अथर्व० ११ । ६ । २ तथा १६ से करो ॥

ईशां वो वेद राज्यं त्रिषंधे अरुणैः केतुभिः सह ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि पृथिव्यां ये च मानवाः ।

त्रिषंधे स्ते चेतसि दुर्गामान् उपासताम् ॥ २ ॥

ईशाम् । वः । वेद । राज्यम् । त्रि-संधे । अरुणैः । केतु-
भिः । सह ॥ ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । पृथिव्याम् । ये । च ।
मानवाः ॥ त्रि-संधेः । ते । चेतसि । दुः-नामानः । उप ।
आसताम् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(त्रिषन्धे) हे त्रिसन्धि ! [तीनों कर्म, उपासना और ज्ञान में मेल रखने वाले, सेनापति] (वः) तुम्हारी (ईशाम्) शासन शक्ति और (राज्यम्) राज्य [राज के विस्तार] को [तुम्हारे] (अरुणैः) रक्त वर्ण [डरावने रूप] वाले (केतुभिः सह) झंडों के साथ (वेद) में [प्रजाजन] जानता हूं । (ये) जो (मानवाः) ज्ञानियों के बताये हुये (दुर्गामानः) दुर्गामा [दुष्ट नाम वाले दोष] (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्ष में (ये) जो (दिवि) सूर्य में (च)

सकाः (इतरजनाः) पामरपुरुषाः (रक्षांसि) राक्षसाः (अमित्रान्) शत्रून् (अनु) प्रति (धावत) शीघ्र गच्छत ॥

२—(ईशाम्) ईश ऐश्वर्य—क, टाप् । शासनशक्तिम् (वः) आदरार्थं बहुवचनम् । युष्माकम् (वेद) अहं प्रजाजनो जानामि (राज्यम्) राज्यविस्तारम् (त्रिषन्धे) अ० ११ । ६ । २३ । त्रिषु कर्मोपासनाज्ञानेषु प्रीतिर्यस्य स त्रिषन्धिः हे त्रयीकुशल सेनापते (अरुणैः) रक्तवर्णैः । भयावहैरित्यर्थः (केतुभिः) ध्वजैः (सह) (ये) (अन्तरिक्षे) मध्यलोके (ये) दिवि) सूर्ये (ये) (च) (मानवाः) तेन प्रोक्तम् । पा० ४ । ३ । १०१ । मनु-अ० ।

और (ये) जो (पृथिव्याम्) पृथिवी पर हैं, (ते) वे [सब दोष] (त्रिपन्थेः) [त्रिसन्धि] [त्रयीकुशल विद्वान्] के (चेतसि) चित्त में (उप) हीन होकर (आसताम्) रहें ॥ २ ॥

भावार्थ—(वः) तुल्यारी-आदरार्थ बहुवचन है। प्रजागण त्रिसन्धि अर्थात् अपने कर्तव्य, ईश्वर भक्ति और यथार्थ ज्ञान में प्रीति वाले राजा का आदर सत्कार करें। वह दूरदर्शी पुरुष आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक विपत्तियों से आप बचे और सब को बचावे ॥ २ ॥

अथोमुखाः सूचीमुखा अथो विकङ्कतीमुखाः । क्रव्यादो वातरंहस आ सजन्तुमित्रान् वज्रेण त्रिषन्धिना ॥ ३ ॥

अथो-मुखाः । सूची-मुखाः । अथो इति । विकङ्कती-मुखाः ॥ क्रव्य-अदः । वात-रंहसः । आ । सजन्तु । अमित्रान् । वज्रेण । त्रि-सन्धिना ॥ ३ ॥

भावार्थ—(अथोमुखाः) लोहे समान [कठोर] मुख वाले, (सूचीमुखाः) छुई के तुल्य [पैने] मुख वाले, (विकङ्कतीमुखाः) शमी वृक्षों के से [कटीले] मुख वाले, (क्रव्यादः) मांस खाने वाले (अथो) और (वातरंहसः) पवन के से वेग वाले [पशु पक्षी] (त्रिषन्धिना) त्रिसन्धि [म० २। विद्वान्] करके (वज्रेण) वज्र से [मारे गये] (अमित्रान्) बैरियों को (आ सजन्तु) चिपट जावे ॥ ३ ॥

मनुभिर्ज्ञानिभिः प्रोक्ताः (त्रिपन्थेः) विदुषः पुरुषस्य (ते) पूर्वोक्ताः (चेतसि) अन्तःकरणे । ज्ञाने (दुर्णामानः) अ० ८ । ६ । १ । अतिक्रूरदोषाः (उप) उपोऽधिके च । पा० १ । ४ । ८७ । इति हीनार्थे (आसताम्) तिष्ठन्तु ॥

३—(अथोमुखाः) लोहसदृशकठोर-मुखाः (सूचीमुखाः) सूचीतुल्यतीक्ष्ण-मुखाः (अथो) अपि च (विकङ्कतीमुखाः) भृमृदृशं । उ० ३ । ११० । वि + ककि गतौ-अतच् । विकङ्कत एव विकङ्कती शमीवृक्षः । तत्तुल्यबहुकरटक-युक्तमुखाः (क्रव्यादः) अ० २ । २५ । ५ । मांसभक्षकाः (वातरंहसः) वायुतुल्य-वेगयुक्ताः पशुपक्षिणः (आ) समन्तात् (सजन्तु) पञ्च सङ्गे । श्लिष्यन्तु (अमित्रान्) शत्रून् (वज्रेण) वज्रायुधेन, हतान् इति शेषः (त्रिपन्धिना) म० २ । सेनापतिना ॥

भावार्थ—वीर सेनापति सब शत्रुओं को मार कर गिरा देवे कि उनकी लोथों को गीदड़ गिद्ध आदि चीथ चीथ कर खा जावे ॥ ३ ॥

अन्तर्धेहि जातवेद आदित्य कुणपं बहु ।

त्रिषंधेरियं सेना सुहितास्तु मे वशे ॥ ४ ॥

अन्तः । धे हि । जात-वेदः । आदित्य । कुणपम् । बहु ॥
त्रि-संधेः । इयम् । सेना । सु-हिता । अस्तु । मे । वशे ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे उत्तम ज्ञान वाले ! (आदित्य) हे आदित्य ! [अखण्ड ब्रह्मचारी] (बहु) बहुत (कुणपम्) लोथों को (अन्तः) [रणक्षेत्र के] बीच में (धेहि) रख । (मेरी) (इयम्) यह (सुहिता) अच्छे ढङ्ग से स्थापित (सेना) सेना (त्रिषन्धेः) त्रिसन्धि [म० २ । विद्वन् सेनापति] के (वशे) वश में (अस्तु) होवे ॥ ४ ॥

भावार्थ—जिस समय प्रधान सेनापति रण भूमि में शत्रुदलन करे, अन्य वीर सैन्य पुरुष अपनी सुव्यूढ सेना से उसका सहाय करें ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ त्वं देवजुनावुदे सेनया सह ।

अयं बलिर्व आहुतस्त्रिषंधे राहुतिः प्रिया ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । त्वम् । देव-जुन । अवुदे । सेनया । सह ॥ अयम् ।

बलिः । वः । आ-हुतः त्रि-संधेः । आहुतिः । प्रिया ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(देवजन) हे विजयी जन ! (अवुदे) अवुदि [शूर सेनापति राजन्] (त्वम्) तू (सेनया सह) [अपनी] सेना के साथ (उत् तिष्ठ)

४—(अन्तर्) रणक्षेत्रमध्ये (धेहि) धर (जातवेदः) जातानि प्रशस्तानि वेदांसि ज्ञानानि यस्य तत्संबुद्धौ (आदित्य) अ० ११ । ६ । २५ । अखण्ड-ब्रह्मचारिन् (कुणपम्) अ० ११ । ६ । १० शवशरीरजातम् (बहु) बहुलम् (त्रिषन्धेः) म० २ सेनापतेः (इयम्) दृश्यमाना (सेना) (सुहिता) सुष्ठु धृता । सुव्यूढा (अस्तु) (मे) मम (वशे) प्रभुत्वे ॥

५—(उत्तिष्ठ) उद्गच्छ (त्वम्) (देवजन) हे विजयिजन (अवुदे) अ० ११ । ६ । १ । हे पुरुषार्थिन् सेनापते (सेनया) (सह) (अयम्) (बलिः)

खड़ा हो । (अयम्) यह (बलिः) बलि [धर्म युद्ध की भेट] (वः) तुम्हारे लिये (आहुतः) यथावत् दीगयी है । (त्रिषन्धेः) त्रिसन्धि [म० २ । विद्वान् सेनापति] की यही (प्रिया) पियारी (आहुतिः) आहुति [बलि वा भेट] है ॥ ५ ॥

भावार्थ—धर्मयुद्ध के लिये शूर सेनापति के साथ सब प्रजागण प्रसन्न होकर सन्नद्ध होंगे ॥ ५ ॥

शितिपदी सं द्युतु शरव्या इ यं चतुष्पदी ।

कृत्ये ऽमित्रेभ्यो भव त्रिषन्धेः सह सेनया ॥ ६ ॥

शिति-पदी । सम् । द्युतु । शरव्या । इयम् । चतुः-पदी ॥

कृत्ये । अमित्रेभ्यः । भव । त्रि-सन्धेः । सह । सेनया ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(शितिपदी) उजाले और अंधेरे में गतिवाली (चतुष्पदी)

चारो [धर्म अर्थ काम मोक्ष] में अधिकार वाली (इयम्) यह (शरव्या) वाण विद्या में चतुर [सेना] (संद्युतु) [शत्रुओं को] काट डाले । (कृत्ये) हे छेदनशील [सेना] ! (त्रिषन्धेः) त्रिसन्धि [म० २ । त्रयी कुशल सेनापति] की (सेनया सह) सेना के साथ (अमित्रेभ्यः) शत्रुओं के मारने को (भव) वर्तमान हो ॥ ६ ॥

बल दामे जीवने च-इन् । उपहारः (वः) युष्मभ्यम् (आहुतः) समन्ताद् दत्तः (त्रिषन्धेः) म० २ । विदुषः सेनापतेः (आहुतिः) दानम् (प्रिया) प्रीता ॥

६—(शितिपदी) अ० ३ । २६ । १ । कुम्भपदीषु च । पा० ५ । ४ । १३६ ।

पादस्य लोपो ङीप् च । पादः पत् । पा० ६ । ३ । १३० । पदादेशः । शितिः शुक्लः कृष्णश्च तयोर्मध्ये पादो गमनं तस्याः सा तथा भूता । प्रकाशान्धकारमध्यगति-शीला सेना (सम्) सम्यक् (द्युतु) दो अव खण्डने । छिनत्तु (शरव्या) अ० ३ । १६ । ८ । तत्र साधुः । पा० ४ । ४ । ६८ । शर-यत् । शरौ वाणविद्यायां कुशला (इयम्) (चतुष्पदी) अ० ६ । १० । २१ । चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षेषु पुरुषार्थेषु पदमधिकारो यस्योः सा (कृत्ये) अ० ४ । ६ । ५ । ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । पा० ३ । १ । ११० । कृती छेदने-क्यप् । हे छेदनशीले । (अमित्रेभ्यः) क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । पा० २ । ३ । १४ । इति चतुर्थी । शत्रून् नाशयितुम् (भव) वर्तस्व (त्रिषन्धेः) म० २ । कर्मोपासनाज्ञानेषु कुशलस्य सेनापतेः (सह) (सेनया) ॥

भावार्थ—सब वीर सेनाये धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष की प्राप्ति के लिये प्रधान सेनापति के आधिपत्य में मिलकर शत्रुओं को जीते ॥ ६ ॥

धुमाक्षी सं पततु कृधुकर्णी च क्रोशतु ।

त्रिषन्धेः सेनया जिते अरुणाः सन्तु केतवः ॥ ७ ॥

धुम-अक्षी । सम् । पततु । कृधु-कर्णी । च । क्रोशतु ॥

त्रि-संधेः । सेनया । जिते । अरुणाः । सन्तु । केतवः ॥ ७ ॥

भावार्थ—(धूमाक्षी) धुयेँ भरी आंखों वाली, (कृधुकर्णी) मन्द कानों वाली [शत्रु सेना] (सं पततु) गिर जावे (च) और (क्रोशतु) रोवे । (त्रिषन्धेः) त्रिसन्धि [म० २ त्रयीकुशल सेनापति] की (सेनया) सेना द्वारा (जिते) जीतने पर (अरुणाः) रक्तवर्ण [डरावने रूप] वाले (केतवः) झंडे (सन्तु) हों ॥ ७ ॥

भावार्थ—वीर सेनापति के आग्नेय आदि शस्त्रों से वैरियों की आंखें धुंधला जावें और ढोल आदि की ध्वनि से उनके कान बहरे होजावें, इस प्रकार जीत होने पर अन्य दुष्टों को डराने को सेनापति अपनी जयपताका ऊंची करे ॥ ७ ॥

अवायन्तां पुक्षिणो ये वयं स्यन्तरिक्षे दिवि ये चरन्ति । श्वा-
पदो मक्षिकाः सं रभन्तामामादो गृध्राः कुणपे रदन्ताम् ।
अव । अयन्ताम् । पुक्षिणः । ये । वयंसि । अन्तरिक्षे ।
दिवि । ये । चरन्ति ॥ श्वापदः । मक्षिकाः । सम् । रभन्ताम् ।
आम्-अदः । गृध्राः । कुणपे । रदन्ताम् ॥ ८ ॥

७—(धूमाक्षी) बहुव्रीहौ सकृद्यक्षोः स्वाङ्गात् षच् । पा० ५ । ४ । ११३ । इति षच् । विश्वाद् डीष् । धूमपूरितनेत्रा (सम्) सम्यक् (पततु) निपद्यताम् (कृधुकर्णी) अ० ११ । ६ । ७ । मन्दश्रवणा (च) (क्रोशतु) रोदितु (त्रिषन्धेः) म० २ । त्रयीकुशलस्य सेनापतेः (सेनया) (जिते) जयकर्मणि (अरुणाः) म० २ । रक्तवर्णाः (सन्तु) (केतवः) ध्वजाः ॥

भाषार्थ—(वयांसि) वे गति वाले [प्राणी] (अथ अयन्ताम्) उतरें, (ये) जो (पक्षिणः) पंख वाले हैं और (ये) जो (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्ष के भीतर (दिवि) प्रकाश में (चरन्ति) चलते हैं । (श्वापदः) कुत्ते के से पैर वाले [सियार आदि], (मक्षिकाः) मक्खियां (सं रभन्ताम्) चढ़ें, (आमादः) मांसाहारी (गृध्राः) गिद्ध (कुणपे) लोथ पर (रदन्ताम्) नोंचें खरोचें ॥८॥

भाषार्थ—पूरी हार होने से शत्रुओं की लोथों को मांसाहारी पशु पक्षी खेंच खेंच कर खावें ॥ ८ ॥

यामिन्द्रेण संधां समधत्था ब्रह्मणा च बृहस्पते । तथाहमिन्द्र-
संधया सर्वान् देवानिह हुव द्रुतो जयतु सामुतः ॥ ८ ॥

याम् । इन्द्रेण । सन्ध्याम् । सम्-अधत्थाः । ब्रह्मणा । च ।
बृहस्पते ॥ तथा । अहम् । इन्द्र-संधया । सर्वान् । देवान् ।
इह । हुवे । द्रुतः । जयतु । सा । अमुतः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पते) हे बृहस्पति ! [बड़े बड़ों के रक्षक राजन्]
(यां सन्ध्याम्) जिस प्रतिज्ञा को (इन्द्रेण) प्रत्येक जीव के साथ (च) और
(ब्रह्मणा) ब्रह्म [परमात्मा] के साथ (समधत्थाः) तू ने ठहराया है ।
(अहम्) मैं [प्रजाजन] (तथा) उस (इन्द्रसन्धया) प्राणियों के साथ
प्रतिज्ञा से (सर्वान्) सब (देवान्) विजय चाहने वाले लोगों को (इह)

८—(अयान्ताम्) अय गतौ । निपद्यन्ताम् (पक्षिणः) पक्षधन्तः (ये)
(वयांसि) वय गतौ-अमुन् । गतिमन्ति सत्त्वानि (अन्तरिक्षे) (दिवि) प्रकाशे
(ये) (चरन्ति) (श्वापदः) अ० ११ । ६ । १० । शृगालादयः पशवः (मक्षिकाः)
कीटविशेषाः (संरभन्ताम्) आक्रमन्ताम् (आमादः) मांसाहारिणः (गृध्राः)
(कुणपे) शवशरीरे (रदन्ताम्) विलिखन्तु ।

६—(याम्) इन्द्रेण) प्रत्येकजीवेन सह (सन्ध्याम्) प्रतिज्ञाम् (सम-
धत्थाः) सभ्यग् धारितवानसि (ब्रह्मणा) परमात्मना सह (च) (बृहस्पते)
हे बृहतां रक्षक, राजन् (इन्द्रसन्धया) प्राणिभिः प्रतिज्ञया (सर्वान्) (देवान्)

यहां (हुवे) बुलाता हूं—“ (इतः) इस ओर से (जयत) जीतो, (अमुतः) उस ओर से (मा) मत [जीतो]” ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे राजा प्राणियों की रक्षा के लिये परमात्मा को साक्षी करके प्रतिज्ञा करता है, वैसे ही प्रजागण निष्कपट होकर अपने वीरों से उसका सहाय करें और बैरियों से न मिलें ॥ ६ ॥

बृहस्पतिराङ्गिरस ऋषयो ब्रह्मसंशिताः ।

असुरक्षयं वधं त्रिषन्धिं दिव्याश्रयन् ॥ १० ॥ (२८)

बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । ऋषयः । ब्रह्म-संशिताः । असुर-क्षय-
णम् । वधम् । त्रि-सन्धिम् । दि वि । आ । अश्रयन् ॥ १० ॥ (२८)

भावार्थ—(आङ्गिरसः) विद्वानों के शिष्य (बृहस्पतिः) बृहस्पति [वड़े वड़ों के रक्षक राजा] ने और (ब्रह्मसंशिताः) वेदज्ञान से तीक्ष्ण किये गये (ऋषयः) ऋषियों [धर्मदर्शकों] ने (दिवि) विजय की इच्छा में (असुर-क्षयणम्) असुर नाशक (वधम्) शस्त्ररूप (त्रिषन्धिम्) त्रिसन्धि [म० २ । त्रयीकुशल सेनापति] का (आ अश्रयन्) आश्रय लिया है ॥ १० ॥

भावार्थ—सुशिक्षित राजा और विद्वानों को योग्य है कि पूर्वजों के समान धार्मिक, आस्तिक, विज्ञानी, पुरुष का आश्रय लेकर विजय पावें ॥ १० ॥

येनासौ गुप्त आदित्य उभाविन्द्रश्च तिष्ठतः ।

त्रिषन्धिं देवा अभजन्तौजसे च बलाय च ॥ ११ ॥

विजिगीषून् (इह) अत्र (हुवे) आह्वयामि (इतः) अस्मात् स्थानात् (जयत) जयं कुरुत (मा) निषेधे (अमुतः) तस्मात् स्थानात् । शत्रुपक्षात् ॥

१०—(बृहस्पतिः) बृहतां रक्षको राजा (आङ्गिरसः) तस्येदम् । पा० ४ । ३ । १२० । अङ्गिरस्-अण् । अङ्गिरसां विज्ञानिनां शिष्यः (ऋषयः) अ० २ । ६ । १ । सन्मार्गदर्शकाः (ब्रह्मसंशिताः) अ० ३ । १६ । ८ । शो तनूकरणे-क्त । ब्रह्मणा वेदज्ञानेन सुतीक्ष्णीकृताः (असुरक्षयणम्) दुष्टानां क्षयकरम् (वधम्) शस्त्र-रूपम् (त्रिषन्धिम्) म० २ । त्रयीकुशलं सेनापतिम् (दिवि) विजिगीषायाम् (आश्रयन्) शत्रु-सेवायाम्-लङ् । अश्रितवन्तः ॥

येन । असौ । गुप्तः । आदित्यः । उभौ । इन्द्रः । च । तिष्ठतः ॥
त्रि-सन्धिम् । देवाः । अभजन्त । ओजसे । च । बलाय । च ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(येन) जिस [सेनापति] करके (गुप्तः) रक्षित (असौ) वह
(आदित्यः) आदित्य [अखण्ड ब्रह्मचारी] (च) और (इन्द्रः) इन्द्र [बड़े
पेश्वर्य वाला पुरुष], (उभौ) दोनों (तिष्ठतः) ठहरते हैं । [उस] (त्रिसन्धिम्)
त्रिसन्धि [म० २ । त्रयीकुशल सेनापति] को (देवाः) विजय चाहने वालों ने
(ओजसे) पराक्रम (च च) और (बलाय) बल के लिये (अभजन्त)
भजा है ॥ ११ ॥

भावार्थ—पहिले महात्माओं के अनुकरण से अखण्ड ब्रह्मचर्य और
परम पेश्वर्य धारण करके धर्मात्मा सेनापति के आश्रय से आत्मिक और शारी-
रिक बल बढ़ावें ॥ ११ ॥

सर्वान् लोकान् त्समं जयन् देवा आहुत्या नया ।

बृहस्पतिराङ्गिरसो वज्रं यमसिञ्चतासुरक्षयणं बुधम् ॥ १२ ॥

सर्वान् । लोकान् । सम् । अजयन् । देवाः । आ-हुत्या ।

अनया ॥ बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । वज्रम् । यम् । असि-

ञ्चत । असुर-क्षयणम् । बुधम् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(सर्वान् लोकान्) सब लोकों [दृश्यमान पदार्थों] को
(देवाः) विजय चाहने वालों ने (अनया) इस (आहुत्या) आहुति [बलि वा

११—(येन) त्रिसन्धिना (असौ) प्रसिद्धः (गुप्तः) रक्षितः (आदित्यः)
अ० ११ । ६ । २५ । अखण्डव्रती (उभौ) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् पुरुषः (च)
(तिष्ठतः) वर्तते (त्रिसन्धिम्) म० २ । त्रयीकुशलं सेनापतिम् (देवाः)
विजिगीषवः (अभजन्त) असेवन्त (ओजसे) आत्मिकबलं प्राप्तुम् (च)
(बलाय) शारीरिकसामर्थ्यं प्राप्तुम् (च) ॥

१२—(सर्वान्) (लोकान्) दृश्यमानान् पदार्थान् (सम्) सम्यक्
(अजयन्) जयेन प्राप्तुवन् (देवाः) विजिगीषवः (आहुत्या) दानक्रियया

भेट] से (सम्) सर्वथा (अजयन्) जीता है । (आङ्गिरसः) विद्वानों के शिष्य (बृहस्पतिः) बृहस्पति [बड़े बड़ों के रक्षक राजा] ने (यम्) जिस (असुरक्षयणम्) असुरनाशक (वधम्) शस्त्र (वज्रम्) वज्ररूप [सेनापति] को (असिञ्चत) सींचा है [बढ़ाया है] ॥ १२ ॥

भावार्थ—जिस धर्मात्मा सेनापति का आश्रय लेकर विद्वानों ने शत्रुओं का नाश किया है, उसी से प्रीति करके चतुर मनुष्य सब विघ्नों को हटावें ? १२ ॥

बृहस्पतिराङ्गिरसो वज्रं यमसिञ्चतासुरक्षयणं वधम् । तेनाह-
ममूं सेनां नि लिम्पामि बृहस्पतेऽमित्रान् हुन्म्योजसा ॥ १३ ॥

बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । वज्रम् । यम् । असिञ्चत । अ-सुर-
क्षयणम् । वधम् ॥ तेन । अहम् । अमूमम् । सेनाम् । नि ।
लिम्पामि । बृहस्पते । अमित्रान् । हुन्मि । ओजसा ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(आङ्गिरसः) विद्वानों के शिष्य (बृहस्पतिः) [बड़े बड़ों के रक्षक राजा] ने (यम्) जिस (असुरक्षयणम्) असुर नाशक (वधम्) शस्त्र (वज्रम्) वज्ररूप [सेनापति] को (असिञ्चत) सींचा है [बढ़ाया है] । (तेन) उसी [सेनापति] के साथ, (बृहस्पते) हे बृहस्पति ! [बड़े बड़ों के रक्षक राजन्] (अहम्) मैं [वीर पुरुष] (ओजसा) पराक्रम से (अमूमम् सेनाम्) उस सेना पर (नि लिम्पामि) पोता फेरना हूं और (अमित्रान्) वैरियों को (हुन्मि) मारता हूं ॥ १३ ॥

(अनया) (बृहस्पतिः) बृहतां रक्षको राजा (आङ्गिरसः) म० १० । विदुषां शिष्यः (वज्रम्) वज्ररूपम् (यम्) (असिञ्चत) सिक्कवान् । वर्धितवान् (असुरक्षयणम्) दुष्टनाशकम् (वधम्) आयुधम् ॥

१३—पूर्वाद्धर्षो व्याख्यातः—म० १२ (तेन) सेनापतिना (अहम्) वीर-
पुरुषः (अमूमम्) (सेनाम्) (नि) नितराम् (लिम्पामि) लिप उपदेहे,
मुञ्चामि आदौ लुम् । कृतलोपां करोमि । विनाशयामि (बृहस्पते) हे बृहतां रक्षक
राजन् (अमित्रान्) शत्रून् (हुन्मि) मारयामि (ओजसा) पराक्रमेण ॥

भावार्थ—जैसे माली जल सींच कर वृक्षों को बढ़ाना है, वैसे ही धर्मज्ञ राजा वीरों को बढ़ावे और शत्रुओं का नाश करे ॥ १३ ॥

सर्वं दे॒वा अ॒त्याय॑न्ति ये अ॒श्नन्ति॑ वषट्कृतम् । इमां
जुषध्व॑माहु॒तिमितो॑ जयतु मामु॒तः ॥ १४ ॥

सर्वं । दे॒वाः । अ॒ति-आय॑न्ति । ये । अ॒श्नन्ति॑ । वषट्-कृ-
तम् ॥ इमा॑म् । जुषध्व॑म् । आ-हु॒तिम् । इत॑ । ज॒यतु॑ । मा ।
अ॒मुतः॑ ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(सर्वे) वे सब (देवाः) विजयी जन (अत्यायन्ति) यहां
चले आते हैं, (ये) जो (वषट्कृतम्) (भक्ति से सिद्ध किये हुये [अन्न आदि]
को (अश्नन्ति) खाते हैं । [वे तुम] । (इमाम्) इस (आहुतिम्) आहुति
[वलि वा भेट] को (जुषध्वम्) सेवन करो—“ (इतः) इस ओर से (जयत)
जीतो, (अमुतः) (उस ओर से (मा) मत [जीतो]” ॥ १४ ॥

भाषार्थ—जिस राज्य में सब लोग धर्म से अन्न आदि भोगते हों,
वहां सब मिलकर शत्रुओं को न आने दें ॥ १४ ॥

इस मन्त्र का अन्तिम पाद-म० ६ में आया है ॥

सर्वं दे॒वा अ॒त्याय॑न्तु त्रि॒संधे॑ राहु॒तिः प्रि॒या ।

सु॒धां म॑हुतीं रु॒क्षत॑ यया॒ग्ने असु॑रा जि॒ताः ॥ १५ ॥

सर्वं । दे॒वाः । अ॒ति-आय॑न्तु । त्रि-सं॒धेः । आ-हु॒तिः ।
प्रि॒या ॥ सु॒स्-धा॑म् । म॒हुती॑म् । रु॒क्षत॑ । यया॑ । अ॒ग्ने । असु॑राः ।

जि॒ताः ॥ १५ ॥

१४—(सर्वे) (देवाः) विजिगीषवः (अत्यायन्ति) इण् गतौ । मार्गान्ति-
क्रम्यागच्छन्ति (ये) (अश्नन्ति) भुञ्जते (वषट्कृतम्) (अ० ६।५।१३।
भक्त्या निष्पादितम् (इमाम्) (जुषध्वम्) सेवध्वम् (आहुतिम्) भक्त्या
समर्पणम् । अन्यद् गतम्- म० ६ ॥

भाषार्थ—(सर्वे) सब (देवाः) व्यवहार कुशल लोग (अत्यायन्तु) यहां चले आत्रे, (त्रिषन्धेः) त्रिसन्धि [म० २ । त्रयीकुशल सेनापति] की (प्रिया) यह पियारी (आहुतिः) आहुति [बलि वा भेट] है। “ [हे वीरो !] (महतीम्) उस बड़ी (सन्धाम्) प्रतिज्ञा को (रक्षत) रखलो, (यया) जिस [प्रतिज्ञा] से (अग्रे) पहिले (असुराः) असुर लोग (जिताः) जीते गये हैं” ॥ १५ ॥

भावार्थ—तत्त्वज्ञ पुरुष दृढ़ प्रतिज्ञा करके धर्मात्मा राजा के सहायक होकर अपना कर्तव्य पालन करे ॥ १५ ॥

वायुरमित्राणामिष्वग्राण्याञ्चतु ।

इन्द्र एषां बाहून् प्रति भनक्तु मा शकन् प्रतिधासिषुस् ।

आदित्य एषामस्त्रं वि नाशयतु चन्द्रमा युतासगतस्य पन्थांस् १६

वायुः । अमित्राणाम् । इषु-अग्राणि । आ । अञ्चतु ॥ इन्द्रः ।

एषाम् । बाहून् । प्रति । भनक्तु । मा । शकन् । प्रति-धास् ।

इषुम् ॥ आदित्यः । एषाम् । अस्त्रम् । वि । नाशयतु ।

चन्द्रमाः । युताम् । अगतस्य । पन्थांस् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(वायुः) वायु [बलवान् वा वायु समान शीघ्रगामी राजा (अमित्राणाम्) बैरियों के (इष्वग्राणि) वाणों के सिरों को (आ अञ्चतु) मुका देवे । (इन्द्रः) इन्द्र [बड़ा प्रतापी सेनानी] (एषाम्) इन [शत्रुओं] के (बाहून्) भुजाओं को (प्रति भनक्तु) तोड़ डाले, वे [शत्रु] (इषुम्) वाण (प्रतिधास्) लगाने को (मा शकन्) न समर्थ होंवे । (आदित्यः) आदित्य

१५—(सर्वे) (देवाः) व्यवहारिणः पुरुषाः (अत्यायन्तु) इण् गतौ । मार्गानतिक्रम्यागच्छन्तु (त्रिषन्धेः) म० २ । त्रयीकुशलस्य सेनापतेः (आहुतिः) भक्तिसमर्पणम् (प्रिया) प्रोतिकरी (सन्धाम्) प्रतिज्ञाम् (महतीम्) दृढाम् (रक्षत) पालयत (यया) प्रतिक्षया (अग्रे) पूर्वम् (असुराः) दुराचारिणः (जिताः) अभिभूताः ॥

१६—(वायुः) कृपापा० । उ० १ । १ । वा गतिगन्धनयोः—उण्, युगा-गमः । बलवान् शूरो वायुतुल्यशीघ्रगामी वा राजा (अमित्राणाम्) शत्रूणाम् (इष्वग्राणि) इषूणां शराणामग्राणि (आ अञ्चतु) अञ्चु गतिपूजनयोः, वक्र-गतौ च । वक्रगतीनि करोतु (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् सेनानीः (एषाम्) शत्रू-णाम् (बाहून्) (प्रति) प्रतिकूलम् (भनक्तु) भञ्जो आमर्दने । भग्नान् करोतु

सू० १० [४७३] एकादशं काण्डम् ॥ ११ ॥ (२, ६७१)

[अखण्ड ब्रह्मचारी, वा सूर्य समान तेजस्वी सेनाध्यक्ष] (एषाम्) इनके (अस्त्रम्) अस्त्रों [भाले वाण तरवार आदि] को (वि नाशयतु) नष्ट कर देवे, (चन्द्रमाः) चन्द्रमा [आनन्द दाता व चन्द्र समान शान्तिप्रद सेनापति] (पन्थाम्) अगतस्य) मार्ग पर न चलने वाले [शत्रु] का (युताम्) बन्धन करे ॥ १६ ॥

भावार्थ—राजा आदि सब सेनापति लोग अपने अपने घातों से शत्रुओं के विनाश का प्रयत्न करें ॥ १६ ॥

यदि प्रेयुर्देवपुरा ब्रह्म वर्माणि चक्रिरे ।

तनूपानं परिपाणं कृण्वाना यदुपोचिरे सर्वं तदरसं कृधि ॥ १७ ॥

यदि । प्रे-ई-युः । देव-पुराः । ब्रह्म । वर्माणि । चक्रिरे ॥ तनू-
पानम् । परि-पानम् । कृण्वानाः । यत् । उप-उ-चिरे । सर्वम् ।
तत् । अरसम् । कृधि ॥ १७ ॥

भावार्थ—(यदि) जो [शत्रुओं ने] (देवपुराः) राजा के नगरों पर (प्रेयुः) चढ़ाई की है, और (ब्रह्म) हमारे धन को (वर्माणि) अपने रक्षा साधन (चक्रिरे) बनाया है। (तनूपानम्) हमारे शरीर रक्षा साधन को (परिपाणम्) अपना रक्षा साधन (कृण्वानाः) बनाते हुये उन लोगों ने (यत्) जो कुछ (उपोचिरे) डींग मारी है, (तत् सर्वम्) उस सब को (अरसम्) नीरस वा फीका (कृधि) कर दे ॥ १७ ॥

भावार्थ—राजा उपद्रवी शत्रुओं को जीत कर प्रजा की सदा रक्षा करे ॥ १७ ॥

यह मन्त्र आ चुका है—अथर्व० ५ । ८ । ६ ॥

(मा शकन्) ते शक्ता न भवन्तु (प्रतिधाम्) छान्दसं रूपम् । प्रतिधातुम् ।
आरोपितुम् (इधुम्) वाणम् (आदित्यः) अ० ११ । ४ । २५ । अखण्डव्रती
सूर्यतुल्यतेजस्वी वा सेनाध्यक्षः (एषाम्) (अस्त्रम्) आयुधजातम् (वि
नाशयतु) विनष्टं करोतु (चन्द्रमाः) अ० ५ । २४ । १० । आनन्दप्रदः । चन्द्र-
समानशान्तिकरो वा सेनापतिः (युताम्) युज् बन्धने—लोडि छान्दसं रूपम् ।
युनीताम् । बध्नातु । बन्धनं करोतु (अगतस्य) अप्राप्तस्य (पन्थाम्) पन्था-
नम् । सन्मार्गम् ॥

१७—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ५ । ८ । ६ ॥

क्रव्यादानुवर्तयन् मृत्युना च पुरोहितम् ।

त्रिषंधे प्रेहि सेनया जयामित्रान् प्र पद्यस्व ॥ १८ ॥

क्रव्य-अदा । अनु-वर्तयन् । मृत्युना । च । पुरः-हितम् ॥ त्रि-
संधे । प्र । इहि । सेनया । जय । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व १८

भाषार्थ—(त्रिषन्धे) हे त्रिसन्धि ! [म० २ । त्रयीकुशल राजन्]

[शत्रुओं के लिये] (क्रव्यादा) मांस भक्षक [कष्ट] (च) और (मृत्युना)
मृत्यु के साथ (पुरोहितम्) पुरोहित [अग्रगामी पुरुष] का (अनुवर्तयन्)
अनुवर्त्ती होकर तू (सेनया) अपनी सेना के साथ (प्र-इहि) चढ़ाई कर,
(अमित्रान्) वैरियों को (जय) जीत और (प्र पद्यस्व) आगे बढ़ ॥ १८ ॥

भावार्थ—राजा को योग्य है कि आप्त सत्य प्रतिज्ञा वाले पुरुषों के
समान शत्रुओं के कष्ट देने और मारने के अस्त्र शस्त्र आदि साधन संग्रह करके
चढ़ाई करे ॥ १८ ॥

त्रिषंधे तमसा त्वममित्रान् परि वारय ।

पृषदाज्यप्रणुत्तानां मामीषां सोचि कश्चन ॥ १९ ॥

त्रि-संधे । तमसा । त्वम् । अमित्रान् । परि । वारय ॥ पृष-
दाज्य-प्र'नुत्तानाम् । सा । अमीषां । सोचि । कः । चन ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(त्रिषन्धे) हे त्रिसन्धि ! [म० २ । त्रयीकुशल राजन्]
(त्वम्) तू (तमसा) अन्धकार से (अमित्रान्) वैरियों को (परि वारय)

१८—(क्रव्यादा) अ० ३ । २१ । ८ । मांसभक्षकेन कष्टेन (अनुवर्तयन्)
अनुगच्छन् (मृत्युना) मृत्युसाधनेन सह (च) (पुरोहितम्) अ० ३ । १६ ।
१ । अग्रगामिनं पुरुषम् (त्रिषन्धे) म० २ । हे त्रयीकुशल राजन् (प्रेहि) प्रक-
र्षेण गच्छ (सेनया) (जय) (अमित्रान्) शत्रून् (प्र पद्यस्व) पद गतौ ।
अग्रे गच्छ ॥

१९—(त्रिषन्धे) म० २ । हे त्रयीकुशल राजन् (तमसा) आयुधाना-
मन्धकारेण (त्वम्) (अमित्रान्) शत्रून् (परि वारय) सर्वतो वेष्टय

सू० १० [४७३] एकादशं काण्डम् ॥ ११ ॥ (३,६७३)

घेर ले। (पृषदाज्यप्रणुत्तानाम्) दही घृत [आदि खाद्य वस्तुओं] से हटाये गये (अमीषाम्) इन [शत्रुओं] में से (कश्चन) कोई भी (मा मोचि) न छोड़े ॥ १६ ॥

भावार्थ—राजा आग्नेय आदि अस्त्र शस्त्रों से अचेत और खान पान आदि पदार्थों से शून्य करके शत्रुओं को हरा देवे ॥ १६ ॥

अन्तिम पाद आचुका है-अ० ३। १६। ८। तथा ११। ६। २० ॥

श्रितिपदी सं पतत्वमित्राणामसूः सिचः ।

मुह्यन्त्वद्यासूः सेनां अमित्राणां न्यर्बुदे ॥ २० ॥ (२८)

श्रिति-पदी । सम् । पततु । अमित्राणाम् । असूः । सिचः ॥
मुह्यन्तु । अद्य । असूः । सेनाः । अमित्राणाम् । नि-अर्बुदे ॥ २० ॥

भाषार्थ—(श्रितिपदी) उजाले और अन्धकार में गति वाली [सेना] (अमित्राणाम्) बैरियों की (असूः) उन (सिचः) लीचने वाली [सहायक सेनाओं] पर (सं पततु) दूट पड़े । (न्यर्बुदे) हे न्यर्बुदि ! [नित्य पुरुषार्थी, राजन्] (अद्य) आज (अमित्राणाम्) बैरियों की (असूः) वे (सेनाः) सेनायें (मुह्यन्तु) अचेत होजावें ॥ २० ॥

भ.वार्थ—चतुर सेनापति शत्रुओं की सहायक सेनाओं को तुरन्त शोककर व्याकुल करदेवे ॥ २० ॥

मूढा अमित्रा न्यर्बुदे जुह्येषां वरैवरम् ।

अनयां जहि सेनया ॥ २१ ॥

(पृषदाज्यप्रणुत्तानाम्) दधिघृतादिखाद्यवस्तुनां सकाशात् प्रक्षिप्तानाम् (अमीषाम्) शत्रूणाम् (मा मोचि) मुक्तो मा भूत् (कश्चन) एकोऽपि ॥

२०—(श्रितिपदी) म० ६ । प्रकाशान्धकारमध्यगतिशीला सेना (सं पततु) भटिति प्राप्नोतु (अमित्राणाम्) शत्रूणाम् (असूः) दृश्यमानाः (सिचः) अ० ११। ६। १८ । सेचनशीलाः । वर्धयित्रीः सेनाः (मुह्यन्तु) मूढा भवन्तु (अद्य) अस्मिन् दिने (असूः) (सेनाः) (अमित्राणाम्) (न्यर्बुदे) अ० ११। ६। ४६ हे नित्यपुरुषार्थिन् राजन् ॥

मूढाः । अमित्राः । नि-अर्बुदे । जहि । एषाम् । वरं-वरम् ॥
अनया । जहि । सेनया ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(न्यर्बुदे) हे न्यर्बुदि ! [नित्य पुरुषार्थी राजन्] (अमि-
त्राः) वैरी (मूढाः) धवड़ाये हुये हैं, (एषाम्) इनमें से (वरंवरम्) अच्छे
को (जहि) मार । (अनया सेनया) इस सेना से [उन्हें] (जहि) मार ॥ २१ ॥

भावार्थ—सेनापति अपनी सेना से शत्रुओं को अचेत करके उन के बड़े
बड़े वीरों को मारे ॥ २१ ॥

यश्च क्वची यश्चाक्वचो मित्रो यश्चाज्मनि ।

ज्यापाशैः क्वचपाशैरज्मनाभिहतः श्याम् ॥ २२ ॥

यः । च । क्वची । यः । च । अक्वचः । अमित्रः । यः ।
च । अज्मनि ॥ ज्या-पाशैः । क्वच-पाशैः । अज्मना । अमि-
हतः । श्याम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(यः च) जो कोई (क्वची) कवच वाला है, (च) और
(यः) जो कोई (अक्वचः) बिना कवच वाला है, (च) और (यः) जो
(अमित्रः) वैरी (अज्मनि) दौड़ रूप में है । (ज्यापाशैः) धनुषों की डोरी
के फन्दों से और (क्वचपाशैः) कवचों के फन्दों से (अज्मना) दौड़ रूप
के साथ (अमिहतः) मार डाला गया वह [शत्रु] (श्याम्) सोव ॥ २२ ॥

भावार्थ—संग्राम के बीच सेनापति दौड़ रूप करके दौड़ते रूप से
शत्रुओं को घेरकर मारे ॥ २२ ॥

२१—(मूढाः) अचेतसः (अमित्राः) शत्रवः (न्यर्बुदे) म० २० । हे
नित्यपुरुषार्थी राजन् (जहि) मारय (एषाम्) (वरंवरम्) श्रेष्ठं श्रेष्ठं
वीरम् (अनया) स्वकीयया (जहि) (सेनया) ॥

२२—(यः) (च) (क्वची) कवचधारी (यः) (च) (अक्वचः)
कवचरहितः (अमित्राः) पीडकः शत्रुः (यः) (च) (अज्मनि) म० ६ ।
६७ । ३ । अज गतिक्षेपणयाः-मनिन् । गमनक्षेपणव्यवहारे । संग्रामे (ज्यापाशैः)
मीर्वीपाशैः (क्वचपाशैः) वर्मवन्धनपाशैः (अज्मना) गमनक्षेपणव्यापारेण
(अमिहतः) विनाशितः (श्याम्) तलोपः । शेताम् ॥

ये वर्मिणो येऽवर्माणां अमित्रा ये च वर्मिणः ।

सर्वस्तौ अर्बुदे हुतांश्वानोऽदन्तु भूस्याम् ॥ २३ ॥

ये । वर्मिणः । ये । अवर्माणाः । अमित्राः । ये । च । वर्मिणः ॥

सर्वान् । तान् । अर्बुदे । हुतान् । श्वानः । अदन्तु । भूस्याम् २३

भाषार्थ—(ये) जो (अमित्राः) शत्रु लोग (वर्मिणः) वर्म [कवच विशेष] वाले हैं, (ये) जो (अवर्माणाः) बिना वर्म वाले हैं, (च) और (ये) जो (वर्मिणः) मिलम वाले हैं । (अर्बुदे) हे अर्बुदि [शूर सेनापति] (तान् सर्वान्) उन सब (हुतान्) मारे गयों को (श्वानः) कुत्ते (भूस्याम्) रण भूमि पर (अदन्तु) खावे ॥ २३ ॥

भावार्थ—शूर सेनापति से मारे गये सब शत्रुओं की लोथों को कुत्ते खादि खावे ॥ २३ ॥

ये रथिनो ये अरथा असादा ये च सादिनः ।

सर्वानदन्तु तान् हुतान् गृध्राः श्येनाः पतत्रिणः ॥ २४ ॥

ये । रथिनः । ये । अरथाः । असादाः । ये । च । सादिनः ॥

सर्वान् । अदन्तु । तान् । हुतान् । गृध्राः । श्येनाः । पतत्रिणः २४

भाषार्थ—(ये) जो [शत्रु] (रथिनः) रथ वाले हैं, (ये) जो (अरथाः) बिना रथ वाले हैं, (ये) जो (असादाः) बिना वाहन वाले [पैदल]

२३—(ये) (वर्मिणः) शस्त्रवारककवचविशेषेण युक्ताः (ये) (अवर्माणाः) वर्मरहिताः (अमित्राः) शत्रवः (ये) (वर्मिणः) कवचवर्म-
व्यतिरिक्तेण शस्त्रनिवारकेण तनुत्राणेन युक्ताः (सर्वान्) (तान्) (अर्बुदे)
अ० ११। ६। १। हे शूरसेनापते (हुतान्) मारितान् (श्वानाः) कुकुराः
(अदन्तु) भक्षयन्तु (भूस्याम्) रणभूमौ ॥

२४—(ये) शत्रवः (रथिनः) रथारूढाः (ये) (अरथाः) रथरहिताः
(असादाः) अवाहनाः । पदातयः (ये) (च) (सादिनः) पदल विहरण-

हैं, (च) और जो (साक्षिनः) वाहन वाले [घुड़चढ़े, हथी आदि पर चढ़े हुये] हैं । (तान् सर्वान्) उन सब (हतान्) मारे गयों को (गृध्राः) गिद्ध (श्येनाः) श्येन [बाज आदि] (पतत्रिणः) पक्षीगण (अदन्तु) खावे ॥ २४ ॥

भावार्थ—रणक्षेत्र में मर कर पड़े हुये शत्रु के सेनादलों को मांसाहारी पक्षी खावे ॥ २४ ॥

सहस्रकुणपा शेतामामित्री सेनां समरे वधानाम् ।

विविद्धा ककुजाकृता ॥ २५ ॥

सहस्र-कुणपा । शेताम् । आमित्री । सेना । सम्-अरे । वधानाम् ॥ वि-विद्धा । ककुजा-कृता ॥ २५ ॥

भावार्थ—(वधानाम्) हथियारों की (समरे) सारामार में (वि-विद्धा) छेद डाली गयी, (ककुजाकृता) प्यास की उत्पत्ति से सतायी गयी, (सहस्रकुणपा) सहस्रों लोथों वाली (आमित्री) बैरियों की (सेना) सेना (शेताम्) सो जावे ॥ २५ ॥

भावार्थ—बीरों की मार धाड़ से शत्रु सेना अनेक प्रकार से व्याकुल होकर मृत्यु पावे ॥ २५ ॥

मूर्ध्नि विधं रोक्षतं सुपर्णैरदन्तु दुश्चितं मृदितं शयानम् ।
य इसां प्रतीचीमाहुतिममित्रौ नो युयुत्सति ॥ २६ ॥

गल्पवसादनेषु-णिनि । अश्वारूढाः । गजारूढादयः (सर्वान्) (अदन्तु) भक्षयन्तु (तान्) शत्रून् (हतान्) मारिताम् (गृध्राः) मांसाहारिणः पक्षि-विशेषाः (श्येनाः) अ० ३ । ३ । ३ । शीघ्रगन्तव्यः श्येनादयः (पतत्रिणः) पक्षिणः ॥

२५—(सहस्रकुणपा) असंख्यातशत्रुयुक्ता (शेताम्) (आमित्री) अमित्र-अण् । शास्त्रवी (सेना) (समरे) युद्धे । प्रहारे (वधानाम्) आयुधानाम् (विविद्धा) विविधं ताडिता (ककुजाकृता) कक + जा + कृता । कक गर्वे चापल्ये तृष्णायां च-अच् । जन जनने उपत्यये भावे, टापू । कृज् हिंसायाम् क, टापू । ककस्य पिपसाया जया उत्पत्त्या कृता हिंसिता ॥

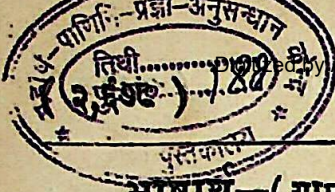
मर्मविधम् । रोरुवतम् । सु-पुणैः । अ-दन्तु' । दुः-चितम् ।
मृदितम् । शयानम् ॥ यः । इमाम् । प्रतीचीम् । आ-हुतिम् ।
अमित्रः । नुः । युयुत्सति ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(सुपुणैः = सुपर्णाः) शीघ्रगामी पक्षी [गिद्ध आदि] (मर्म-
विधम्) मर्म स्थानों में छिदे हुये, (रोरुवतम्) चिल्लाते हुये (मृदितम्)
कुचले हुये, (शयानम्) पड़े हुये, (दुश्चितम्) उस दुष्ट विचार वाले को
(अदन्तु) खावें । (यः) जो (अमित्रः) शत्रु (नः) हमारी (इमाम्) इस
(प्रतीचीम्) प्रत्यक्ष प्राप्त हुई (आहुतिम्) आहुति [बलि वा भेट] को (यु-
युत्सति) भगड़ना चाहता है ॥ २६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य प्रत्यक्ष सत्य धर्म के विरुद्ध आचरण करें, वे युद्ध
स्थल में बध किये जावें, जिससे अन्य दुष्ट दुराचार न करें ॥ २३ ॥
यां दे वा अ-नु-तिष्ठन्ति तस्या नास्ति विराधेनम् ।
तयेन्द्रो हन्तु वृत्रहा वज्रेण त्रिबन्धिना ॥ २७ ॥ (२७)
याम् । दे-वाः । अ-नु-तिष्ठन्ति । तस्याः । न । अस्ति । वि-
राधेनम् ॥ तया । इन्द्रः । हुन्तु । वृत्र-हा । वज्रेण । त्रि-बन्धिना २७॥

२६ (मर्मविधम्) व्यध ताडने-कर्मणि क्तिप् । अहि ज्यावयि व्यधि० । पा० ।
६ । १ । १६ । इति सम्प्रसारणम् । नहिवृतिवृषिव्यधि० । पा० ६ । ३ । ११६ । पूर्व
पदस्य दीर्घः क्तिप्रत्यये । मर्मसु विध्यमानम् (रोरुवतरम्) रु शब्दे-यङ्लुकि-
शतृ । रोरुयमाणम् । अन्तन्तं शब्दायमानम् (सुपुणैः) सुपां सुपो भवन्ति । वा ।
पा० ७ । १ । ३६ । प्रथमास्थाने तृतीया । सुपर्णाः । शीघ्रगामिनः पक्षिणः ।
गृध्रादयः (अदन्तु) (दुश्चितम्) चिती संज्ञाने-क्तिप् । दुष्टा चित्, ज्ञानं यस्य
तम् । दुष्टविचारयुक्तम् (मृदितम्) चूर्णीकृतम् (शयानम्) भूमौ वर्तमानम्
(यः) (इमाम्) (प्रतीचीम्) अ० ३ । २६ । ३ । प्रति + अञ्चु गतिपूजनयोः-
किन्, ङीप् । प्रत्यक्षमङ्गन्तीं गच्छन्तीम् (आहुतिम्) दानक्रियाम् (अमित्रः)
शत्रुः (नः) अस्माकम् (युयुत्सति) योद्धमिच्छति ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस [आहुति—म० २६] को (देवाः) विजय चाहने वाले पुरुष (अनुतिष्ठन्ति) अनुष्ठान करते हैं, (यस्याः) जिस [आहुति] की (विराधनम्) निष्फलता (न अस्ति) नहीं है । (तथा) उस [आहुति] से (वृत्रहा) अन्धकार नाशक (इन्द्रः) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्यवाला पुरुष (त्रिषन्धिना) त्रिसन्धि [म० २। त्रयीकुशल सेनापति] के साथ (वज्रेण) वज्रद्वारा [शत्रुओं को] (हन्तु) मारे ॥ २७ ॥

भावार्थ—जैसे अचूक नीति और प्रतिशारूप आहुति को शूरवीर पुरुष परोपकार में दान करते हैं, उसी प्रकार सब मनुष्य कर्म, उपासना और ज्ञान में कुशल और पुरुषार्थी जन के सहाय से विघ्नों का नाश करें ॥ २७ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इत्येकादशं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिम श्री सयाजीराव गायकवाडः-

डाधिष्ठित बड़ोदेपुरीगतश्रावणमालपरीक्षायाम्

ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्रीपरिडट

क्षेमकरणदास त्रिवेदिना

कृते अथर्ववेदभाष्ये एकादशं काण्डं समाप्तम् ॥

इदं काण्डं प्रयागनगरे मार्गशीर्षमासे कृष्णामावास्यायां तिथौ १६७४ तमे [चतुः

सप्तत्युत्तर एकोनविंशतिशतके] विक्रमीये संवत्सरे धीरवीरचिर

प्रतापिमहायशस्वि श्रीराजराजेश्वरपञ्चमजार्जमहोदयस्य

सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात् ॥

मुद्रितम्—मार्गशीषशुक्ला ७ संवत् १६७४ ता० २० दिसंबर १६१७ ॥

२७—(याम्) आहुतिम् (देवाः) विजिगीषवः (अनुतिष्ठन्ति) आचरन्ति (यस्याः) (न) (अस्ति) (विराधनम्) निष्फलता । अस्तिः (तथा) आहुत्या (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् पुरुषः (हन्तु) मारयतु (वृत्रहा) अन्धकार-नाशकः (वज्रेण) वज्रद्वारा (त्रिषन्धिना) म० २। त्रयीकुशलेन सेनापति-ना सह ॥

अथर्ववेदभाष्य सम्मतियां

श्रीमती आर्य प्रतिनिधि सभा, पंजाब, गुरुदत्त भवन लाहौर
अन्तरंग सभा के प्रस्ताव संख्या ३ तिथि ६-१२-१३ की प्रति।

ला० दीवान चन्द प्रतिनिधि आर्य समाज बटाला का प्रस्ताव, कि पं० होम-करणदास को अथर्ववेद भाष्य के लिये ४०) मासिक की सहायता दी जावे उपस्थित हुआ। निश्चय हुआ कि २५) मासिक की सहायता एक वर्ष के लिये दी जावे और उसके परिवर्तन में उतने मूल्य की पुस्तकें उनसे स्वीकार की जावें ॥

श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रदेश आगरा और अवध, स्थान बुलन्दशहर, अन्तरंग सभा ता० ४ जून १८१६ ई० के निश्चय संख्या १३ (अ) और ब० की लिपि।

(अ) समाजों में गश्ती चिट्ठी भेजी जावे कि वे इस भाष्य के ग्राहक बनें तथा अन्यो को बनावें।

(ब) सभा सम्प्रति १ वर्ष पर्यन्त १५) मासिक एक क्लर्क के लिये पं० होमकरणदास जी को देवे, जिसका बिल उक्त पंडित जी कार्यालय सभा में भेजते रहें। इस धन के बदले में पंडित जी उतने धन की पुस्तकें सभा को देंगे।

लिपि गश्ती चिट्ठी श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा जो पूर्वोक्त निश्चय के अनुसार समाजों को भेजी गयी (संख्या ५८७६ प्राप्त २० जुलाई १८१६ ई०)

॥ ओ३म् ॥

मानववर नमस्ते !,

आपको ज्ञात होगा कि आर्यसमाज के अनुमत्री वयोवृद्ध विद्वान् श्री पं० होमकरणदास त्रिवेदी गत कई वर्षों से बड़ी योग्यता पूर्वक अथर्ववेद का भाष्य कर रहे हैं। आपने महर्षि दयानन्द के अनुसार ही इस भाष्य को करने का प्रयत्न किया है। भाष्य कांडों में निकलता है अब तक ६ कांड निकल चुके हैं। आर्य समाज के वैदिक साहित्य सम्बन्ध में वस्तुतः यह बड़ा महत्त्वपूर्ण कार्य हो रहा है। त्रिवेदी महाशय के भाष्य की जानकारों ने खूब प्रशंसा की है। परन्तु खेद है कि अभी आर्यसमाज में उच्च कोटिक साहित्य को पढ़ने की ओर लोगों की बहुत कम रुचि है। लागत तक वसूल नहीं होती। वेदों का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना आर्यमात्र का प्रधान कर्तव्य है। अतएव सविनय निवेदन है कि वैदिक धर्मीमात्र श्री त्रिवेदी जी को उनके महत्त्वपूर्ण गुरुतर कार्य में साहस प्रदान करें। स्वयम् ग्राहकबनें और दूसरों को बनावें। ऐसा करने से भाष्यकार महाशय उसे छापने की अर्थ सम्बन्धिनी चिन्ताओं से मुक्त होकर भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे। आशा है कि वेदों के प्रेमी उक्त प्रार्थना पर ध्यान दे इस ओर अपना कुछ कर्त्तव्य समझेंगे। प्रत्येक आर्य के घर में वेदों के भाष्य होने चाहिये। समाजके पुस्तकालयों में तो उनका रखना बहुत ही ज़रूरी है। भाष्य के प्रत्येक कांड का मूल्य त्रिवेदी जी ने बहुत ही थोड़ा रक्का है।

त्रिवेदी जी से पत्र व्यवहार ५२ लूकरगंज, प्रयाग के पते पर कीजिये। जल्दी से भाष्य को मंगाइये।

भवदीय—

नन्दलाल सिंह,

B. Sc. LL. B. उपमन्त्री।

दो पुस्तकहवन मन्त्राः की जिसका मूल्य ॥॥ है कृपाकर भेज दीजिये मेरी एक बहिन की आवश्यकता है।

श्रीयुत पंडित—महावीर प्रसाद द्विवेदी—कानपुर, सम्पादक सर-स्वती प्रयाग, फरवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य—श्रीयुत दामोदरदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और श्रमका यह फल है कि आपने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है... बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। खर सहित मूल मन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्त्वय अर्थ, भावार्थ, पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आपने अपने भाष्य को अलंकृत किया है... आपकी राय है कि “वेदों में सार्व भौम विज्ञान का उपदेश है”। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेदभाष्य के ढंग का है।

श्रीयुत पंडित—गणेश प्रसाद शर्मा सम्पादक भारत सुदशाप्रवर्त्तक फतहगढ़, ता० १२ अप्रैल १९१३।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी, उसकी पूर्ति का आरम्भ होगया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थ युक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ, और त्रोट में सन्देह निवृत्ति के लिये धात्वर्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझ कर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू कालिका प्रसाद जो—सिट्क मर्चेन्ट कमनगढ़ा, बनारस सिटी संख्या ५८६ ता० २७-३-१३।

आप को भेजा अथर्ववेदभाष्य का वी० पी० मिला, मैं आप का भाष्य देखकर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ समाधि लगाकर पूर्ण करेंगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छपें मेरे पास भेज देना।

श्रीयुत महाशय रावत हरप्रसाद सिंहजी वर्मा, मु० एकडला पोस्ट किशनपुर, जिला फतेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसम्बर १९१३।

वास्तव में आप का किया हुआ “अथर्ववेद भाष्य” निष्पक्षता का आश्रय लिया चाहता है। आपने यह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है। ईश्वर आपको वेद भण्डारे के आवश्यक्रीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें।

श्रीयुत महाशय पंडित श्रीधर पाठक जी, (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनऊ)—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता सुपरिन्टेन्डेन्ट गवर्नमेंट सेक्रेटरियट, पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-६-१३।

